लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली विषयको विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति

प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

रामकृष्ण भण्डारी

दर्ता नं. : ३४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

२०७७

शोधप्रबन्ध समितिको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान** शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध शोधार्थी रामकृष्ण भण्डारीले हाम्रा निर्देशन र सुपरीवेक्षणमा तयार गर्नु भएको हो । बाह्य मूल्याङ्कनपश्चात् आवश्यक परिष्कार एवम् परिमार्जन गरिएको यस शोधकार्यबाट हामी सन्तुष्ट छौँ र यसको अन्तिम मूल्याङ्कनका निमित्त मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालयसमक्ष सिफारिस गर्दछौँ ।

शोधप्रबन्ध समिति

....

प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रि.वि.कीर्तिपुर

....

प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
सहशोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रि.वि.कीर्तिपुर

मिति : २०७७/१२/...

प्रतिबद्धता

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डीन कार्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान**को यो शोधप्रबन्ध मैले मेरा शोधनिर्देशकका निर्देशनमा रही सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक कार्य हो । मैले यस शोधप्रबन्धका कुनै पनि पाठ वा अंश कुनै पनि प्रयोजनका लागि अन्यत्र कतै उपयोग गरेको छैन भन्ने प्रतिबद्धता व्यक्तगर्दछु । मैले यहाँ व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताविरूद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा म त्यसप्रति पूर्ण उत्तरदायी हुनेछु ।

मिति :२०७७/१०/२९

कृतज्ञताज्ञापन

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले विद्यावारिधि तहको अनुसन्धान कार्य पूरा गर्नको लागि तयार पारेको हुँ । शोधकार्य आफैँमा उच्च प्राज्ञिक एवम् बौद्धिक कार्य हो । ऐतिहासिक, परिमाणात्मक र गुणात्मक तीनवटै गरिमा बोकेका नेपाली साहित्यका विराट् प्रतिभा देवकोटाका कृतिहरू साहित्यिक, शैक्षिक/प्राज्ञिक एवम् अनुसन्धानमूलक दृष्टिले बहुउपयोगी रहेका छन् । तसर्थ उनका काव्यकृतिमा विभिन्न कोणबाट शोधअध्ययन हुनु नितान्त आवश्यक ठहर्छ । यद्यपि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताअनुरूप रसको सैद्धान्तिक दृष्टिले हालसम्म उनका महाकाव्यकृतिको अध्ययन हुन नसकेको देखिन्छ । विविध रसको समन्वय र संश्लेषणबाट रससौन्दर्य एवम् रसको विशिष्टता प्राप्त गर्ने रसविधानको निरूपण गर्नु स्वयम्मा चुनौतीको विषय हो । साहित्यमा रससम्बन्धी अध्ययनको औचित्य र महत्त्वबोध गर्दै शोधार्थीको जिज्ञासा शमन गर्ने, रसवादी शोधअध्ययनको आवश्यकता पूरा गर्ने, ज्ञान, अनुभवलाई जीवन्तता दिने, नवीन अनुसन्धान स्थापना गर्ने एवम् विद्यावारिधि प्राज्ञिक उपाधि प्राप्त गर्ने शोधार्थीको उच्च ध्येयअनुरूप निरन्तरको लामो साधनापश्चात् उक्त शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान** शीर्षकमा विद्यावारिधि शोधकार्य गर्न प्रारम्भदेखि यहाँसम्म आइपुग्दा मलाई शोधकार्यमा विविध कोणबाट सहयोग पुऱ्याउनुहुने मेरा सम्पूर्ण समादरणीय गुरुजन, परिवारजन, इष्टजन, मित्रजन, शुभेच्छुक, महानुभाव एवम् सङ्घ-संस्थाहरूप्रति सादर स्मरण तथा कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु । सर्वप्रथम यस शोधकार्यलाई पूर्णता दिनको आफ्नो अत्यन्त व्यस्तताका कारण पनि अमूल्य समय निकाली मलाई शोधकार्यको प्रारम्भदेखि आवश्यक निर्देशन, परामर्श, सल्लाह, सुझाव र प्रेरणासमेत दिनुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसक्रममा शोधकार्यको प्रारम्भ गर्नुअघिदेखि नै पटकपटक आफ्नो अमूल्य समय दिई प्रस्तुत शोधकार्यलाई सफल पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने आदरणीय शोधनिर्देशकप्रति आभारी छु ।

सहशोधनिर्देशकका रूपमा रही शोधप्रबन्धको परीक्षण, परिष्कार र परिमार्जन गर्ने क्रममा उचित सल्लाह, सुझाव, परामर्श तथा निर्देशन दिएर यस शोधकार्यलाई सार्थकतातर्फ अग्रसर गराउनुहुने श्रद्धेय गुरु प्रा.डा.लक्ष्मणप्रसाद गौतमप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । शोधको शीर्षकचयन, आवश्यक सुधार तथा सुझाव दिई शोधकार्यलाई अघि बढाउन प्रेरणा, हौसला र सहयोग गर्नुहुने प्रा. डा. महादेव अवस्थीप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सल्लाह, सुझाव, सहयोग र हौसला प्रदान गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम, नेपाली केन्द्रीय विभागका प्रमुख श्रद्धेय प्रा. कृष्णप्रसाद घिमिरे तथा आन्तरिक मूल्याङ्कनमा सहयोग गर्नुहुने सहप्रा.नारायणप्रसाद गड्तौला, सहप्रा. धनप्रसाद सुवेदी तथा बाह्य मूल्याङ्कनकर्ता सहप्रा.ऋषिराम शर्मालगायत सेवाकालीन तथा सेवानिवृत्त नेपाली केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी मलाई शोध/अध्ययनमा सहयोग गर्नुहुने नेपाली विषयसम्बद्ध आदरणीय गुरुहरू भिक्टर प्रधान, व्रतराज आचार्य, डा. कृष्णहरि बराल, प्रा. दयाराम श्रेष्ठ, प्रा.डा.रामचन्द्र लम्साल, प्रा.डा. पारशमणि भण्डारी, सिताराम विष्ट, प्रा.राजेन्द्र पौडेल, शङ्कर भण्डारी, रविलाल अधिकारी, रघुनाथ अधिकारी, निर्मल अधिकारीप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मलाई विद्यालयमा ज्ञानको प्रथम ज्योति छरिदिई शिक्षाको उज्यालो मार्गमा हिँडाउँदै यहाँसम्म आइपुग्न प्रेरणा, हौसला र सहयोग गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु भोजराज रेग्मी, शम्भुप्रसाद धमला, ध्रुवप्रसाद रिजाल, लोकनाथ रिजाल, बद्री दाहाल, प्रा.डा. नवीनबन्धु पहाडीलगायतका गुरुहरूप्रति आभारी छु । मलाई शिक्षाको उचित मार्गदर्शन गराउँदै अध्ययनकार्यमा विविध रूपले सहयोग गर्नुहुने आदरणीय शिक्षक कृष्णबहादुर मल्ल, शिक्षाप्रेमी रोशनराज गुरुङ तथा आत्मीय शुभेच्छुक मित्र पण्डित नारायण देवकोटाप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी धर्मको सत्मार्गमा अघि बढ्न प्रेरित गर्नुहुने मेरा पूजनीय धर्मगुरु हीरामणि त्रिपाठी (तिवारी) प्रति कृतज्ञ छु । साथै मेरा अग्रज प्रेरणादायी महानुभाव एवम् रेडियो नेपालका कलाकार दाजु डा.नवराज लम्साल, रमेश पौडेल, पत्रकारिता क्षेत्रमा विशिष्ट सेवा पुऱ्याउँदै आउनु भएका दाजु ऋषि धमलाप्रति कृतज्ञता जाहेर गर्दछु ।

मलाई जन्म दिई वात्सल्यप्रेम दिँदै अध्ययनमार्गमा अघि बढ्न सँधै प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने एवम् शुभाशीर्वाद दिनुहुने तथा मेरो शैक्षिक सफलता, सफल जीवन र उज्ज्वल भविष्यको कामना गरी बस्नुहुने मेरा परमपूज्य माता अक्कलकुमारी भण्डारी तथा पिता ललितबहादुर भण्डारीप्रति सदैव ऋणि छु र उहाँहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि सँधै सचेत गराउँदै उपयुक्त वातावरण सिर्जना गराई सहयोग गरिदिने जीवनसङ्गिनी सुशीला काफ्ले (भण्डारी) मा धन्यवाद तथा स्नेही छोरा सुशान्त भण्डारी र छोरी लक्ष्मी भण्डारीमा सुस्वास्थ्य एवम् दीर्घायु तथा सफलताको शुभाशीर्वाद प्रकट गर्दछु । यसैगरी सदा भलाई चाहने मेरा परिवारजन आदरणीय दाजुदिदी तथा प्रिय भाइबहिनीलगायत शुभचिन्तक इष्टजन श्यामप्रसाद काफ्ले एवम् सम्पूर्ण शुभेच्छुकप्रति कृतज्ञ छु ।

यसैगरी विद्यालय तहदेखि यहाँसम्म आइपुग्न शैक्षिक, व्यावहारिक कोणबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग गरी स्मृतिमा रहनुहुने मेरा आत्मीय मित्रहरू डा. हरिशङ्कर रेग्मी, डा. निरञ्जन कार्की, शरद श्रेष्ठ, नवीन श्रेष्ठ, विष्णुप्रसाद रिजाल, भोजराज अधिकारी, कौशिला भट्ट, लक्ष्मी खड्का, विष्णु खरेल, सिर्जना देवकोटा, जनक देवकोटा, वासुदेव पाण्डेय, अविलाल शाह, विष्णुप्रसाद ज्ञवाली, अशोक थापा, भुवन न्यौपाने, भुवन त्रिपाठी, गणेशप्रसाद शर्मा, बालकृष्ण भण्डारी, पदम रानाभाट, राजु लम्साल, भागीरथ अर्याल, गणेश गुरुङ, रमेश लुइटेलप्रति आभारी छु । यस अनुसन्धानकार्य गर्न अवसर जुटाइदिई अन्तिम स्वीकृति प्रदान गरिदिने मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय, आवश्यक सुधार, परिष्कार एवम् परिमार्जन गरी अनुसन्धान कार्यलाई अघि बढाउन प्रेरित तथा मार्ग प्रशस्त गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभाग, आवश्यक शोधसामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि.केन्द्रीय पुस्तकालय, राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, साझा प्रकाशन, पुस्तक प्रकाशक संस्था, लेखक, समालोचक, अनुसन्धाताप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा शोधकार्यलाई मूर्तरूप दिन टङ्कण कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने युनिभर्सल कम्प्युटरका टाइपराइटरप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

....

रामकृष्ण भण्डारी
शोधार्थी

मिति : २०७७/१२/...
विद्यावारिधि दर्ता नं.३४/२०७० माघ
त्रि.वि.दर्ता नं.६-२-४८-२२८९-२००१
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७७

शोधसार

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली साहित्यका स्वच्छन्दतावादी भावधाराका महाकवि हुन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा देवकोटाका महाकाव्यहरूमा प्रयुक्त रसकुशलता र अङ्गीरसको उत्कर्षताको स्थितिलाई आधार मानी देवकोटाद्वारा लिखित महाकाव्यहरूलाई रसवादी कृति भनिएको हो । यस शोधकार्यका निम्ति देवकोटाका ५ महाकाव्यहरू- **शाकुन्तल**(२००२), **सुलोचना** (२००३), **महाराणाप्रताप** (२०२४), **वनकुसुम** (२०२५) र **प्रमिथस** (२०२८/२९) लाई चयन गरिएको छ । यस शोधमा महाकाव्यहरूमा रससामग्रीको प्रयोग, रसाभिव्यक्तिको प्रक्रिया, अङ्गरसहरूको प्रयोग, रसाभास र भावाभासको स्थिति, आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध तथा अङ्गीरसको परिपाक अवस्थाको शोधअध्ययन/विश्लेषणलाई शोध्य तवरले प्रस्तुत गरिएको छ ।

काव्य-महाकाव्यकृतिमा रसको प्रयोग, रसकुशलता तथा रसको अस्तित्वप्रतिको स्रष्टासचेतता कुन रूपमा केकसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुराको अध्ययनको लागि रसविधानलाई आधार मान्न सकिन्छ । यस्तै काव्यकृतिमा उपस्थित घटना, परिवेश, आख्यान, पात्र, भाषा आदिमार्फत् रसप्रति गरिने उपेक्षाको विरोध गर्दै रसको अस्तित्वको खोजी कसरी गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन रसवादी सिद्धान्तलाई आधार मानेर गर्ने पद्धति रहिआएको छ । रसका दृष्टिले देवकोटाका ५ वटा महाकाव्यकृति विश्लेषणीय छन् । रसवादी सैद्धान्तिक मान्यताभित्र रसविधानगत प्रक्रियालाई आधार लिएर गरिएको प्रस्तुत शोधकार्य लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसमा केन्द्रित रहेको छ । मूलतः देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरूमा प्रयुक्त अङ्गीरसको अवस्था के कस्तो छ भन्ने मूल जिज्ञासामा केन्द्रित रहेर रसवादी कोणबाट शोध्यसमस्या समाधान गर्नु यस शोधकार्यको मूल उद्देश्य हो । प्रस्तुत सन्दर्भमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा रसको विश्लेषणका लागि विषयगत सीमाका रूपमा पूर्वीय-पाश्चात्य मिथक, सामाजिक र ऐतिहासिक तथा कविकल्पित एवम् दन्त्यकथामूलक विषयवस्तु र प्रवृत्तिगत सीमाका रूपमा रससिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ ।

देवकोटाका **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम र प्रमिथस** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसभावको स्थिति, आख्यानतत्त्व र रस, अङ्गरस र अङ्गीरसको अवस्थामा मात्र केन्द्रित भई शोधविश्लेषण गर्नु शोध्य विषयको सीमाक्षेत्र हो । यसमा रससामग्रीहरू- विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभावलाई आधार मानेर निर्धारित महाकाव्यकृतिमा रसको विश्लेषण गरिएको छ । यिनै रसभावका आधारमा निर्दिष्ट महाकाव्यहरूमा प्रयुक्त अङ्गरस र तिनका सहयोगबाट अङ्गीरसको परिपाक अवस्था दर्साउनुमा यस शोधको विषयसीमा केन्द्रित रहेको छ । यस शोध विश्लेषणको निम्ति सामग्री सङ्कलन विधि तथा सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषणको ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ । यस शोधकार्य मूलतः साहित्यिक शोध भएकाले सामग्री सङ्कलनको मूल आधार पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । यसअनुरूप रसविश्लेषणका गर्ने सिलसिलामा सैद्धान्तिक ढाँचाको निरूपण र महाकाव्य विवेचनाका क्रममा प्रयोग गरिएका पूर्ववर्ती अध्ययनअन्तर्गतका अनुसन्धानमूलक कृति, शोधपत्र, शोधग्रन्थ, शोधप्रबन्ध, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखरचना, समालोचना, टिप्पणीलगायत सन्दर्भ सामग्रीहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । सामग्री सङ्कलनका क्रममा निम्नलिखित विधि अपनाइएको छः

प्रस्तुत शोध **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान** भएको हुँदा उनका निर्दिष्ट ५ महाकाव्य कृतिहरू **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम** तथा **प्रमिथस**लगायत महाकाव्य र भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र** तथा विश्वनाथको **साहित्यदर्पण**संस्कृतका रससम्बद्ध सैद्धान्तिक कृतिहरूलाई यस शोध अध्ययनको प्राथमिक सामग्री एवम् देवकोटाका महाकाव्यमा रससम्बन्धी अध्ययन भएका सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा देवकोटाका शोधनिर्धारित महाकाव्यहरू- **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम** र **प्रमिथस**मा प्रयुक्त रसविधायक तत्त्वहरूलगायत अङ्गरस र अङ्गीरसको विश्लेषण गरिएको छ । साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा विकसित रसवादी सिद्धान्तका आधारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा रसको प्रयोगसँग सम्बन्धित भएकाले यसको अध्ययन स्वविषयक बनेको छ । कृति र कृतिका पाठसँग सिद्धान्तनिष्ठ भएर विश्लेषण गरिएको हुनाले यसमा पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस्तै रसवादी सिद्धान्तलाई आधार मानेर देवकोटाका महाकाव्यहरूको विश्लेषण गरिएको हुनाले यसमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यो शोध निश्चित सिद्धान्तलाई आधार मानेर तथ्यको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। यस शोध विश्लेषणका निमित्त पूर्वीय आचार्य भरतमुनिद्वारा स्थापित रससिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा प्रयुक्त रसको अध्ययनका निम्ति रसवादी सिद्धान्तलाई मूल आधार मानेर रसविधानगत प्रक्रियाका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ ।

यसक्रममा रसवादले अगाडि सारेका अङ्गरस र अङ्गीरससम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का मतहरूलाई यस शोधको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ । रसविधानका प्रक्रियामा भने देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा प्रयुक्त रसविधायक तत्त्वहरू- स्थायी भाव, विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभाव तथा अङ्गरसहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी अङ्गीरसको परिपाक अवस्था निर्क्योल गरिएको छ । यसक्रममा पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय रसभावसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई मूल आधारको रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । तदनुरूप पूर्वीय आचार्य विश्वनाथको रससिद्धान्त र रसाभिव्यक्तिको मान्यतालाई शोधकार्यको निमित्त अपनाइएको छ । समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका शोध्य प्रश्नको समाधानार्थ आख्यानसन्दर्भ, रससामग्री, अङ्गरस, अङ्गीरस, आख्यानतत्त्व र रस,छन्द/लय, अलङ्कार र ध्वनि, रसाभास र भावाभास तथा मूलरसको परिपाकलाई आधार बनाइएको छ ।

उपयुर्क्त शोध्य प्रश्नहरूको समाधानको निम्ति आचार्य विश्वनाथको रसवादी सिद्धान्त तथा रसाभिव्यक्तिगत मान्यताको उपयोग गरिएको छ । यस आधारमा देवकोटाका उपर्युल्लिखित ५ महाकाव्य कृतिमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसको खोजी गरिएको छ भने रस निर्माणका तत्त्वहरू- विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारी भावको परिपाकद्धारा उत्पन्न स्थायीभावको रूपमा अङ्गीरस र तिनलाई परिपुष्ट गर्न आउने सञ्चारीभावलाई अङ्गरसको रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । निर्दिष्ट महाकाव्यकृतिमा रसको प्रयोगगत विशिष्टताका रूपमा आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध दर्साइएको छ । यसक्रममा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तमा चर्चा गरिएको शृङ्गार, वीर, करुण आदि रसहरूले परिपाक भएका महाकाव्यकृतिको निर्धारण गरी तिनका काव्यात्मक वैशिष्ट्य मापनका आधारका रूपमा रसविषयक तत्त्वहरूलाई विशेषतः उपयोग गरिएको छ । देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्य कृतिमा रसाभास र भावाभासको प्रयोगावस्थाको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा उदाहरण, व्याख्या-विश्लेषण, समीक्षा, सामान्यीकरण तथा मूल्याङ्कन गर्दै शोधको निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत शोधकार्य व्यवस्थित, वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ, विश्लेषणात्मक किसिमले सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा महाकाव्यको रसविधानको अध्ययन, अवलोकन र विश्लेषण गरी सत्यापनमा पुग्नको निम्ति रससिद्धान्तमा आधारित रही काव्यकृतिको विश्लेषण गरिएका शोधसामग्रीलाई शोधविश्लेषणका आधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । शोधअध्ययन विश्लेषणमा सिद्धान्त उपयोग गर्ने क्रममा निगमनात्मक तथा शोधविश्लेषण गर्ने क्रममा आगमनात्मकजस्ता दुवै विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । शोध्यसामग्री विश्लेषणको क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । त्यसैगरी ऐतिहासिक, खोजअध्ययन समीक्षा एवम् सर्वेक्षण विधिको समेत अवलम्बन गरिएको छ । तिनको विश्लेषणात्मक ढाँचा आगमनात्मक तथा निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधानको अध्ययनका लागि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय रसवादी सैद्धान्तिक मान्यतालाई रसविधानगत प्रक्रियाका माध्यमबाट उपर्युक्त शोधसमस्यागत विश्लेषण ढाँचाका आधारमा निर्धारित महाकाव्यकृतिको विश्लेषण गरी शोधप्रबन्धात्मक निष्कर्षको निरूपण गरिएको छ । यसनुरूप अध्याय एकमा शोधको परिचय, अध्याय दुईमा रसविधानका सैद्धान्तिक आधार, अध्याय तीनमा **शाकुन्तल**महाकाव्यमा रसविधान, अध्याय चारमा**सुलोचना** महाकाव्यमा रसविधान, अध्याय पाँचमा **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा रसविधान, अध्याय छमा**वनकुसुम** महाकाव्यमा रसविधान, अध्याय सातमा**प्रमिथस** महाकाव्यमा रसविधान तथा अध्याय आठमा सारांश तथा निष्कर्ष रहेका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरूमा पूर्वीय साहित्यका रसवादी मान्यताहरू घटित छन् र रसका कोणबाट ती विश्लेषणीय छन् ।

शाकुन्तलमा शृङ्गार, शान्त र करुणरस अधिक छ । **सुलोचना**मा करुण, रौद्र र शृङ्गाररस, **महाराणाप्रताप**मा वीर, शान्त र करुणरस, **वनकुसुम**मा शान्त, शृङ्गार तथा करुणरस एवम् **प्रमिथस**मा वीर, करुण र शृङ्गाररस देखापर्दछ । शाकुन्तलमा स्वच्छन्द प्रेम, रति र सौन्दर्यको महिमागान गाइएको छ । यसमा शृङ्गाररसको प्रबलता रहेको पाइन्छ । **सुलोचना**मा शृङ्गाररस हुँदाहुँदै पनि करुणरसको केन्द्रीयतामा अघि बढेको छ । यहाँ साँचो प्रेमको शास्वत चित्रण गरिएको छ । **महाराणाप्रताप**मा राष्ट्रियता, वीरता र स्वाभिमानको वर्णन गरिएको छ । यो महाकाव्य आर्य-हिन्दू सभ्यताको प्रतीक हो । **वनकुसुम**मा काल्पनिक प्रेमको सौन्दर्यचेत र प्राकृतिक सुन्दरताको महिमा गाइएको छ । **प्रमिथस**मा कारुणिक भावको तीव्र प्रवाह भए तापनि वीररसकै उत्कर्ष देखिन्छ । उत्साह भावको अभिव्यक्ति भएको यस महाकाव्यमा मानवता र विश्वबन्धुत्वको भावना उजागर भएको छ ।

विश्वामित्रको कठोर तपस्या भङ्ग गर्न इन्द्रले स्वर्गबाट अप्सरा मेनकालाई पठाएपछि ध्यानमग्न अवचेतन अवस्थामा नै मेनकासँग शारीरिक सम्बन्ध भएपछि जन्मिएको बालिका शकुन्तलाको यौवनावस्था, रूप सौन्दर्य र प्रेमको महिमा वर्णनमा **शाकुन्तल** महाकाव्य व्याप्त रहेको छ । दुष्यन्तप्रतिको प्रेमले आतुर बनेकी शकुन्तलालाई सखीहरूले जिस्क्याउनु, प्रेम अभावले तड्पिनु, पति दुष्यन्तसँगको प्रेम वियोगबाट आत्तिनु, भिक्षाटनमा आएका ऋषिले सराप दिनु, एकान्तप्रिय बन्नु आदि वर्णनमा भय मिश्रित शोकभावको सिर्जना हुन खोजे पनि शकुन्तला-दुष्यन्तको प्रेम चित्रण, विवाह, मिलन आदिका घटना प्रसङ्गका वर्णनले रतिभाव नै उद्दीप्त भएको छ । अतः **शाकुन्तल**मा शान्त, भक्ति, वीर, करुण, वात्सल्य, भयानक, अद्भुतरसहरू अङ्गरसको रूपमा देखापर्दै प्रधान रसको रूपमा शृङ्गाररस नै परिपाक भएको छ ।

सुलोचनामा करुणरसको स्थायीभाव शोक केन्द्रीयभाव बनेर आएको हुँदा करुणरस नै अङ्गीरस भएर परिपाक भएको छ । महाकवि देवकोटाले सुलोचनामा सुलोचनाको अनङ्गप्रतिको पवित्र प्रेमलाई अमरत्व राख्दै देहावसान गरेको कारुणिक घटनालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । सुलोचनाको सबैजसो सर्ग र घटना सन्दर्भमा प्रायः करुणरसकै तीव्रतर प्रवाह भएको छ । सुलोचनाले जीवनमा भोगेको दुःखद् घटना र त्यसबाट उत्पन्न कथाव्यथाको मार्मिक उद्घाटन सुलोचनामा देखिन्छ । अनङ्गप्रतिको प्रेमाकर्षण, बाबुआमाको दबाब, विलाससिंहसँगको अनिच्छित विवाह, पति र घरपरिवारबाट भएको सास्ती, यातना, पीडा, मानसिक अन्तर्द्वन्द्व आदि उद्दीपन बनेर आई शोक भावप्रधान करुणरस उत्कर्षमा पुगेको छ ।

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा महाराणाले हिन्दू राष्ट्रिय एकताको भावना जागृत गर्ने उद्देश्य राखेका छन् । महाराणाको उदात्त भावनामा हिन्दू राज्यलाई एकसूत्रमा बाँध्ने उत्कट चाहना प्रकट हुँदा उत्साह स्थायीभाव र भाइ शक्तिसिंहमा धनदौलत एवम् पद प्रतिष्ठाको अभिलाषा व्यक्त हुँदा विस्मय भाव जागृत भएको देखिन्छ । तर विस्मय भावले पनि अन्ततः उत्साह भावलाई नै सहयोग गरेको छ र वीर रसप्रधान उत्साहभाव रसावस्थामा पुगेको छ । उत्साह भावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन विभिन्न सञ्चारी भावहरू उद्बुद्ध भएका छन् । शम, विस्मय, शोक, रौद्र, भय, भक्ति, वत्सल आदि भावहरूले पनि अङ्गीरसमूलक स्थायीभाव उत्साहलाई सहयोग गरेको हुँदा **महाराणाप्रताप** महाकाव्य उत्साह भावप्रधान काव्यकृति बन्न पुगेको छ ।

वनकुसुम कल्पनाप्रसूत लावण्य देशका राजपरिवारको दरबारिया घटनामा आधारित ऐतिहासिक महाकाव्य हो । यसमा राजकुमार नरेन्द्रको दरबारिया वितृष्णा एवम् प्राकृतिक मोहबाट सिर्जित घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसक्रममा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभावको विकास देखिए तापनि यसले शान्तरसलाई नै परिपोषण गरेको हुँदा शमभाव नै केन्द्रीय भाव बनेर देखापरेको छ । वनकुसुम र प्रकृतिका सुन्दर दृश्यहरू उद्दीपन विभाव बनेर सहयोग गरेका छन् । यसैगरी नरेन्द्रकै चरित्र वर्णनमा आधारित यस महाकाव्यमा शम स्थायीभावलाई परिपाकमा पुऱ्याउनअन्य भावहरूले सहयोग गरेका छन् । साथै ती सबै स्थायी भावहरूलाई उद्दीप्त गराउन विविध सञ्चारी भावहरू सक्रिय भएका छन् । यसरी शृङ्गार, करुण, वीर, वात्सल्य आदि रसहरूले पनि शान्तरसलाई सहयोग गरी परिपाक स्थितिमा पुऱ्याएका छन् ।

प्रमिथस महाकाव्य राष्ट्रियताको भावनाबाट ओतप्रोत रहेको छ । राष्ट्रियता, स्वतन्त्रता, वीरता, स्वाभिमान र मानवताको उद्देश्य रहेको यस महाकाव्यमा प्रमिथसलाई काव्यको नायक बनाई तिनकै चारित्रिक क्रियाकलापको वर्णनमा **प्रमिथस** आधारित छ । स्वर्गबाट देवताहरूसँग रिसाएर मानव उद्धारका निम्ति पृथ्वीमा झरेका प्रमिथसले मानिसको संरक्षण र अधिकारका लागि गरेका सत्कार्यका विरूद्ध जिउसरूपी शासकबाट विभिन्न चरम यातनाहरू भोगेका मार्मिक घटना वर्णनमा करुणरसमूलक शोक भाव प्रवाह हुन पुगे पनि जिउसरूपी शासकसँगको प्रतिकार, निडर र वीरतापूर्ण निर्णय, मानवका निम्ति गरेका उच्च साहसिक कार्य, स्वाभिमान आदिका घटना वर्णनले **प्रमिथस**मा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपाकमा पुगेको छ र अन्य विविध रसहरूले वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । अतः **प्रमिथस** महाकाव्य वीररसमूलक उत्साह स्थायीभावप्रधान सफल काव्यकृति बन्न पुगेको छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान शीर्षकमा गरिएको उपर्युक्त शोध/अनुसन्धान कार्यबाट प्राप्त शोध्य उपलब्धिको निचोडमा भन्नुपर्दा देवकोटाका झण्डै

आधा दर्जन (पाँचवटा) महाकाव्यकृति**शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम र प्रमिथस**मा गरिएको उक्त शोधकार्य आफैंमा परिमाणात्मक, गुणात्मक र ऐतिहासिक तीनवटै दृष्टिले महत्त्वपूर्ण एवम् औचित्यपूर्ण सावित बन्नेदेखिन्छ ।शोधअध्ययनका निम्ति चयन गरिएका निर्धारित ५ महाकाव्यहरूलाई रसविधानका आधारमा शोधनिष्ठ विश्लेषण गरेर हेर्दा सबै महाकाव्यहरूमा पूर्वीय काव्य-मान्यताअनुरूप रससामग्रीको समुचित प्रयोग भएको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । सबै महाकाव्यहरूलाई रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध सर्गमा प्रयुक्त आख्यानका घटना-सन्दर्भहरूले रसोत्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको छ । विश्लेषित कृतिहरूलाई अङ्गीरसको अवस्थामा पुऱ्याउन आख्यान तत्त्वहरू- कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार र ध्वनिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।**शाकुन्तल** महाकाव्यलाई शृङ्गाररसप्रधान अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउने अङ्गरसहरू- भक्तिरस र शान्तरसले प्रमुख भूमिका खेलेको कुरा विश्लेषणद्वारा पुष्टि हुन्छ । **सुलोचना**लाई करुणरसको सिद्धिमा पुऱ्याउन शृङ्गार तथा रौद्ररसले केन्द्रीय भूमिका खेलेको ,**महाणाप्रताप**लाई वीररसको परिपाकमा पुऱ्याउन रौद्र तथा भयानकरसले मुख्य भूमिका खेलेको देखिन्छ । **वनकुसुम**मा शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको र अङ्गरसका रूपमा शृङ्गाररस र वीररसले प्रमुख भूमिका खेलेको तथा **प्रमिथस**लाई वीररसको उत्कर्षमा पुऱ्याउन रौद्ररस र करुणरसको मुख्य भूमिका रहेको देखिन्छ । अतः देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्य कृतिहरूलाई रसप्रयोगका दृष्टिले शोध/अध्ययन गर्दा साहित्यिक, शैक्षिक/प्राज्ञिक, व्यावहारिक एवम् जीवनोपयोगी/जीवनदर्शन वा जीवनका लागि शिक्षा, प्रेरणा र मार्गदर्शनका रूपमा समेत महत्त्वपूर्ण सावित रहेको निष्कर्ष शोध/अनुसन्धानबाट खुलेको स्पष्ट हुन्छ ।अन्ततः रसविधानका कोणबाट रसवादको कसीमा सम्पन्न गरिएको शोधसम्बद्ध कृतिहरू रसप्रयोगका दृष्टिले सफल, सशक्त एवम् प्रभावकारी हुनाका साथै रसले विशिष्टसमेत रहेको हुँदा प्रस्तुत शोधप्रबन्ध पनि मानव हितमा उपयोगी बन्ने विश्वास प्राज्ञिकजन, अनुसन्धाता तथा साहित्यप्रेमीलाई दिलाउन सक्ने प्रामाणिक आधारसामग्री रहेको ठहर शोधार्थीको निष्कर्ष रहेको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत शोधकार्यमा पूर्वीय रससिद्धान्तकार भरतमुनि र व्याख्याता विश्वनाथको मूल मान्यतालाई अवलम्बन गरिएको छ । साथै अलङ्कारवादी आचार्य भामहले 'शब्द र अर्थको सहभाव काव्य' भन्दै काव्यमा शब्दसौन्दर्य र अर्थसौन्दर्यको छुट्टाछुट्टै औचित्य भए पनि मूलतः यी दुवैबाट निसृत सौन्दर्यलाई बढी मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ ।काव्यका मूलतत्त्व रस र ध्वनि हुन् । यी काव्यका आत्माका रूपमा रहेका हुन्छन् । सामाजिकलाई काव्यानन्द प्रदान गर्न यिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अलङ्कार काव्यका बाह्य तत्त्व हुन् । रस ध्वनिवादीहरूले भनेझैँ काव्यसौन्दर्यको शोभा बढाउने तत्त्व हुन् । रस तिनै अलङ्कारादिबाट उत्पन्न आह्लादित आस्वादन हो । यसप्रकार प्रस्तुत शोधअध्ययनलाई मूलतः रसवादी मान्यताअनुरूप विश्लेषण गरी रसपरिपाकको सौन्दर्यपूर्ण रसानुभूति वा रसास्वादनको विशिष्ट गहनतामा पुगिएको छ । यसर्थ देवकोटाका शोध्यकृतिहरू रससौन्दर्यले पूर्ण रहेको देखिन्छ ।

विषयसूची

शोधप्रबन्ध समितिको सिफारिस पत्र क
अनुमोदन पत्र ख
प्रतिबद्धता ग
कृतज्ञताज्ञापन घ
शोधसार च
विषयसूची ट
सङ्क्षेपीकृत सूची द

अध्याय एक : शोधपरिचय **१-२४**
१.१ विषयपरिचय १
१.२ शोधको समस्या २
१.३ शोधको उद्देश्य ३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३
१.५ शोधको औचित्य २१
१.६ शोधको सीमाङ्कन २१
१.७ शोधविधि २२
१.७.१ पुस्तकालयीय कार्य २२
१.७.२ सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचा २२
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा २४

अध्याय दुई : रसको सैद्धान्तिक स्वरूप **२५-७९**
२.१ विषयप्रवेश २५
२.२ रसको व्युत्पत्ति र अर्थ २५
२.३ रसको परिभाषा र स्वरूप २७
२.४ रससामग्री ३१
२.४.१ स्थायीभाव ३२
२.४.२ विभाव ४०
२.४.३ अनुभाव ४१
२.४.४ व्यभिचारी भाव ४३
२.५ रसनिष्पत्ति र यसका मान्यता ४६
२.५.१ भट्टलोल्लट : उत्पत्तिवाद ४७
२.५.२ शङ्कुक : अनुमितिवाद ४७
२.५.३ भट्टनायक : भुक्तिवाद ४८
२.५.४ अभिनवगुप्त : अभिव्यक्तिवाद ४८
२.६ रसको अन्य सम्प्रदायसँगको सम्बन्ध ४९

२.६.१ रसवादसँग अलङ्कारवादको सम्बन्ध ४९
२.६.२ रसवादसँग ध्वनिवादको सम्बन्ध ५०
२.६.३ रसवादसँग रीतिवादको सम्बन्ध ५१
२.६.४ रसवादसँग औचित्यवादको सम्बन्ध ५१
२.६.५ रसवादसँग वक्रोक्तिवादको सम्बन्ध ५१
२.७ रसनिष्पत्तिमा साधारणीकरणको भूमिका ५२
२.८ अङ्गीरस र अङ्गरससम्बन्धी मान्यता ५२
२.८.१ अङ्गीरस ५३
२.८.२ अङ्गरस र यसका प्रकार ५४
२.८.२.१ शृङ्गाररस ५५
२.८.२.२ हास्यरस ५८
२.८.२.३ करुणरस ५९
२.८.२.४ रौद्ररस ६०
२.८.२.५ वीररस ६१
२.८.२.६ भयानकरस ६३
२.८.२.७ बीभत्सरस ६३
२.८.२.८ अद्भुतरस ६४
२.८.२.९ शान्तरस ६५
२.८.२.१० भक्तिरस ६६
२.८.२.११ वात्सल्यरस ६६
२.९. रसाभास, भाव र भावाभास ६७
२.९.१ रसाभास र यसका भेद ६९
२.९.२ भाव र भावका भेद ७१
२.९.३ भावाभास र भावको स्थिति ७२
२.१० आख्यानतत्त्व र रस ७५
२.१०.१ कथानक र रस ७६
२.१०.२ पात्र र रस ७७
२.११ निष्कर्ष ७७

अध्याय तीन शाकुन्तल महाकाव्यमा रसविधान ८०-१६१
३.१ विषयप्रवेश ८०
३.२ शाकुन्तलमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ ८०
३.३ शाकुन्तलमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण ८४
३.४ शाकुन्तलमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण १२०
३.४.१ भक्तिरस १२१
३.४.२ शान्तरस १२१
३.४.३ वीररस १२३

३.४.४ रौद्ररस १२४
३.४.५ भयानकरस १२४
३.४.६ करुणरस १२५
३.४.७ अद्भुतरस १२६
३.४.८ हास्यरस १२७
३.४.९ वात्सल्यरस १२८
३.५ शाकुन्तलमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण १२९
३.६ शाकुन्तलमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस १३३
३.६.१ शाकुन्तलमा कथानक र रस १३४
३.६.२ शाकुन्तलमा पात्र र रस १३७
३.६.३ शाकुन्तलमा परिवेश र रस १४६
३.६.४ शाकुन्तलमा भाषा र रस १५०
३.६.५ शाकुन्तलमा छन्द/लय र रस १५२
३.६.६.१ उपमा अलङ्कार १५३
३.६.६.२ रूपक अलङ्कार १५४
३.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार १५४
३.६.७ शाकुन्तलमा ध्वनि र रस १५५
३.६.७.१ वस्तुध्वनि १५५
३.६.७.२ अलङ्कारध्वनि १५५
३.६.७.३ रसध्वनि १५६
३.७ शाकुन्तलमा रसाभास र भावाभास १५६
३.७.१ शाकुन्तलमा रसाभासको स्थिति १५६
३.७.२ शाकुन्तलमा भावाभासको स्थिति १५८
३.८ मूलरसको परिपाक १६०
३.९ निष्कर्ष १६१

अध्याय चार : सुलोचना महाकाव्यमा रसविधान १६२–२२५
४.१ विषयप्रवेश १६२
४.२ सुलोचनामा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ १६२
४.३ सुलोचनामा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण १६५
४.४ सुलोचनामा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण १९४
४.४.१ भक्तिरस १९४
४.४.२ शान्तरस १९५
४.४.३ शृङ्गाररस १९५
४.४.४ वीररस १९६
४.४.५ रौद्ररस १९७
४.४.६ भयानकरस १९७

४.४.७ अद्भुतरस १९८
४.४.८ वात्सल्यरस १९९
४.५ सुलोचनामा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण १९९
४.६ सुलोचनामा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस २०२
४.६.१ सुलोचनामा कथानक र रस २०३
४.६.२ सुलोचनामा पात्र र रस २०५
४.६.३ सुलोचनामा परिवेश र रस २१०
४.६.४ सुलोचनामा भाषा र रस २११
४.६.५ सुलोचनामा छन्द/लय र रस २१३
४.६.६ सुलोचनामा अलङ्कार र रस २१३
४.६.६.१ अतिशयोक्ति अलङ्कार २१४
४.६.६.२ उपमा अलङ्कार २१४
४.६.६.३ रूपक अलङ्कार २१४
४.६.७ सुलोचनामा ध्वनि र रस २१५
४.६.७.१ वस्तुध्वनि २१५
४.६.७.२ अलङ्कारध्वनि २१६
४.६.७.३ रसध्वनि २१६
४.७ सुलोचनामा रसाभास र भावाभास २१६
४.७.१ सुलोचनामा.रसाभासको स्थिति २१७
४.७.२ सुलोचनामा भावाभास २२०
४.८ मूलरसको परिपाक २२३
४.९ निष्कर्ष २२४

अध्याय पाँच : महाराणाप्रताप महाकाव्यमा रसविधान २२६–२८७
५.१ विषयप्रवेश २२६
५.२ महाराणाप्रतापमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ २२६
५.३ महाराणाप्रतापमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण २२९
५.४ महाराणाप्रतापमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण २५२
५.४.१ भक्तिरस २५२
५.४.२ शान्तरस २५३
५.४.३ रौद्ररस २५४
५.४.४ भयानकरस २५४
५.४.५ बीभत्सरस २५५
५.४.६ करुणरस २५५
५.४.७ अद्भुतरस २५७
५.४.८ वात्सल्यरस २५७
५.५ महाराणाप्रतापमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण २५८

५.६.१ कथानक र रस २६३
५.६.२ महाराणाप्रतापमा पात्र र रस २६६
५.६.३ महाराणाप्रतापमा परिवेश र रस २७२
५.६.४ महाराणाप्रतापमा भाषा र रस २७६
५.६.५ महाराणाप्रतापमा छन्द/लय र रस २७८
५.६.६ महाराणाप्रतापमा अलङ्कार र रस २७९
५.६.६.१ उपमा अलङ्कार २७९
५.६.६.२ रूपक अलङ्कार २८०
५.६.६.३ तुल्ययोगिता अलङ्कार २८०
५.६.७ महाराणाप्रतापमा ध्वनि र रस २८०
५.६.७.१ वस्तुध्वनि २८१
५.६.७.२ अलङ्कारध्वनि २८१
५.६.७.३ रसध्वनि २८१
५.७ महाराणाप्रतापमा रसाभास र भावाभास २८२
५.७.१ महाराणाप्रतापमा रसाभासको स्थिति २८२
५.७.२ महाराणाप्रतापमा भावाभासको स्थिति २८३
५.८ मूलरसको परिपाक २८५
५.९ निष्कर्ष २८६

अध्याय छ : वनकुसुम महाकाव्यमा रसविधान २८८-३३९
६.१ विषयप्रवेश २८८
६.२ वनकुसुम महाकाव्यमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ २८८
६.३ वनकुसुममा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण २९१
६.४ वनकुसुममा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण ३०६
६.४.१ भक्तिरस ३०७
६.४.२ शृङ्गाररस ३०७
६.४.३ वीररस ३०८
६.४.४ रौद्ररस ३०९
६.४.५ बीभत्सरस ३१०
६.४.६ करुणरस ३१०
६.४.७ अद्भुतरस ३११
६.४.८ वात्सल्यरस ३१२
६.५ वनकुसममा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण ३१३
६.६ वनकुसुममा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस ३१५
६.६.१ कथानक र रस ३१५
६.६.२ वनकुसुममा पात्र र रस ३१९
६.६.३ वनकुसुममा परिवेश र रस ३२५

६.६.४ वनकुसुममा भाषा र रस ३२८
६.६.५ वनकुसुममा लय/छन्द र रस ३३०
६.६.६ वनकुसुममा अलङ्कार र रस ३३१
६.६.६.१ उपमा अलङ्कार ३३१
६.६.६.२ रूपक अलङ्कार ३३२
६.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार ३३२
६.६.७वनकुसुममा ध्वनि र रस ३३२
६.६.७.१ वस्तुध्वनि ३३३
६.६.७.२ रसध्वनि ३३४
६.७ वनकुसुममा रसाभास र भावाभास ३३४
६.७.१ रसाभास ३३४
६.७.२ भावाभास ३३५
६.८ मूलरसको परिपाक ३३७
६.९ निष्कर्ष ३३८

अध्याय सात : प्रमिथस महाकाव्यमा रसविधान ३४०-४०२
७.१ विषयप्रवेश ३४०
७.२ प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ ३४०
७.३ प्रमिथसमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण ३४४
७.४ प्रमिथसमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण ३५९
७.४.१ भक्तिरस ३६०
७.४.२ शान्तरस ३६०
७.४.३ शृङ्गाररस ३६१
७.४.४ भयानकरस ३६२
७.४.५ बीभत्सरस ३६२
७.४.६ करुणरस ३६३
७.४.७ अद्भुतरस ३६४
७.४.८ वात्सल्यरस ३६५
७.५ प्रमिथसमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण ३६५
७.६ प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस ३७०
७.६.१ कथानक र रस ३७०
७.६.२ प्रमिथसमा पात्र र रस ३७७
७.६.३ प्रमिथसमा परिवेश र रस ३८२
७.६.४ प्रमिथसमा भाषा र रस ३८८
७.६.५ प्रमिथसमा छन्द/लय र रस ३९०
७.६.६ प्रमिथसमा अलङ्कार र रस ३९१
७.६.६.१ उपमा अलङ्कार ३९१

७.६.६.२ रूपक अलङ्कार ३९२
७.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार ३९२
७.६.७ प्रमिथसमा ध्वनि र रस ३९३
७.६.७.१ वस्तुध्वनि ३९३
७.६.७.२ अलङ्कारध्वनि ३९३
७.६.७.३ रसध्वनि ३९४
७.७ प्रमिथसमा रसाभास र भावाभास ३९५
७.७.१ प्रमिथसमा रसाभासको स्थिति ३९५
७.७.२ प्रमिथसमा भावाभासको स्थिति ३९८
७.८ मूलरसको परिपाक ४०१
७.९ निष्कर्ष ४०२

अध्याय आठ : सारांश तथा निष्कर्ष **४०३–४१४**
८.१ विषयप्रवेश ४०३
८.२ सारांश ४०३
८.३ निष्कर्ष ४०८
८.४ शोधका प्राप्ति/उपलब्धि ४११

सन्दर्भसामग्री सूची **४१५–४१९**

सङ्क्षेपीकृत सूची

अनु.	अनुवाद
डा.	डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
चौ.सं.	चौथो संस्करण
श्लो.	श्लोक
संस्क.	संस्करण
सम्पा.	सम्पादक
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
सह.प्रा	सहप्राध्यापक

अध्याय एक
शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** रहेको छ । नेपाली आधुनिक साहित्यको विकासमा स्वच्छन्दतावादी महाकाव्य लेखनको प्रवर्तकका रूपमा चिनिएका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै त्यसप्रतिको तीव्र काल्पनिकता र अविरल प्रतिभा प्रस्फुटनबाट ऐतिहासिक, सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक तीनवटै कोणबाट योगदान दिई महाकाव्यीय साहित्य भण्डारलाई समृद्ध तुल्याउने काम गरेको पाइन्छ ।

साहित्यका आख्यान, निबन्ध, नाटक र कविता/काव्य (खण्डकाव्य/महाकाव्य) विधामा कलम चलाउने देवकोटाको प्रसिद्धिको मूल विधा महाकाव्य रहेको देखिन्छ । उनका आफ्नै नवीन प्रयोगधर्मिता तथा पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताको धरातलीय परिधिमा रचित महाकाव्यहरू रसविधानगत कुशलताले सुदृढ रहेका देखिन्छन् । उनका महाकाव्यहरूमा जेजस्तो रस पाइन्छ, त्यसको शोधनिष्ठ अध्ययन-विश्लेषण गर्नु नै यस शोधको मूल उद्देश्य हो । प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति देवकोटाका **शाकुन्तल** (२००२), **सुलोचना** (२००३), **महाराणाप्रताप** (२०२४), **वनकुसुम** (२०२५) र **प्रमिथस** (२०२८/२९) महाकाव्यहरूलाई चयन गरिएको छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तअनुरूप रसवादको मूल मान्यताको कसीमा रही देवकोटाका निर्धारित महाकाव्यहरूको रसवादी कोणबाट विश्लेषण गर्नुमा प्रस्तुत शोध केन्द्रित रहेको छ ।

वैदिक कालदेखि नै रसलाई विभिन्न नामद्वारा अर्थ्याइएको पाइन्छ । आस्वादनको विषय वा पदार्थ, झोल वा रसिलो वस्तु, पानी, द्रव, तरल पदार्थमा घुलित वस्तु वा घोल, रसादि, आकर्षण, सन्तुष्टि, मनोरञ्जन, सार, मुख्य तत्त्व, भाव आदि । यसको शाब्दिक अर्थ वस्तुको आस्वादनपरक गुण, वस्तुको सारतत्त्व भन्ने हुन्छ । 'रस्यते असौ रसः' अर्थात् जसको आस्वादन गर्न सकिन्छ । जिभ्राले स्वाद लिन, चुस्न वा चाट्न सकिने तरल वस्तु रस हो । 'रसते इति रसः' अथवा रस भएको पदार्थ रस हो भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । रसवाद संस्कृत साहित्यको प्रथम लोकप्रिय सिद्धान्त हो । रसवादको थालनी नाट्य साहित्यको प्रसङ्गमा भरतमुनिको नाटकको सन्दर्भमा चर्चा भएदेखि पाइन्छ । भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा वस्तु, नेता र रसलाई नाटकका प्रमुख तत्त्व मानेका छन् । वैदिक वाङ्मयदेखि नै रस शब्दको प्रयोग हुँदै आएको हुँदा 'रस्यते आस्वाद्यते इति रसः', 'रसते इति रस', 'रसो वै सः' भन्ने व्युत्पत्तिगत अर्थकै आधारमा रस शब्दले विभिन्न अर्थ दिँदै आएको छ । पदार्थको रस, औषध रसायन, परमार्थ चिन्तन र आनन्दात्मक अनुभूतिजस्ता अर्थ रस शब्दले दिने गर्दछ ।

रसको व्याख्या गर्ने क्रममा आचार्य विश्वनाथले रस उत्पत्तिको निम्ति भावको आवश्यकता औंल्याउँदै स्थायी, सञ्चारी र सात्त्विक गरी भावका तीन प्रकारको चर्चा गरेका छन् । उनकाअनुसार सहृदयीका हृदयमा वासनाका रूपमा रहेका रति आदि स्थायीभाव कवि वर्णित विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावद्वारा अभिव्यक्त भएपछि प्रवाहित हुने आनन्द नै रस हो । काव्य पढेपछि वा नाटक आदि हेरेपछि विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोजन भई पाठक तथा दर्शकहरूका मनमा उत्पन्न विशिष्ट प्रकृतिको स्थायीभाव विशेष रस हो ।

यसर्थ विविध रसभावहरूका आधारमा पाठक वा भावकको हृदयमा कुनै खास रसको परिपाकद्वारा उत्पन्न मानसिक प्रभाव नै रस हो भन्न सकिन्छ ।

कुनै पनि कार्य सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्नको निम्ति आवश्यक विधि, पद्धति अर्थात् नियमलाई विधान भनिन्छ । प्रस्तुत शोध/अध्ययनका सन्दर्भमा रसविधान भन्नाले रस विश्लेषणका निम्ति आवश्यक रसविधायक तत्त्व भन्ने बुझिन्छ । देवकोटाका महाकाव्यमा प्रयुक्त रसको अनुसन्धानात्मक विश्लेषण गर्ने क्रममा उपयोग गरिने पूर्वीय रस सिद्धान्तको मान्यता नै रसविधान हो । रसनिर्माण गर्ने तत्त्वहरूको चर्चा गर्ने क्रममा सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भनी तिनै सामग्रीलाई रसविधायक तत्त्व अर्थात् रसविधानका रूपमा चर्चा गरेको पाइन्छ । मानिसको अन्तस्करणमा सुषुप्त भएर रहेका वासनात्मक भावनाहरूलाई जब विभावादिले जागृत गरिदिन्छन् तब रसको उत्पत्ति हुन्छ । त्यसैले चित्तवृत्ति विशेषलाई भाव भनिन्छ । यी भावहरू स्थायी र अस्थायी (सञ्चारी वा व्यभिचारी) गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यी स्थायीभाव नै रसरूपमा परिणत हुने हुँदा यिनको अभिव्यक्तिको निम्ति कारण आदिको अपेक्षा हुन्छ । यिनै कारण उक्त उपकरणहरूलाई विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभाव भनिएको हो । अतः भाव, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावलाई रससामग्री अर्थात् रसविधायक तत्त्व मानी रसनिष्पत्तिका निम्ति ती उपकरणहरूको रसाभिव्यक्तिगत प्रक्रिया वा पद्धत्ति नै रसविधान हो । महाकाव्यको रसास्वादनको निम्ति रसविधान अपरिहार्य मानिन्छ ।

यसक्रममा मूलतः आचार्य विश्वनाथको रसवादी मान्यता यस शोधकार्यको रसविधानका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** शीर्षक नामक शोधकार्यमा महाकवि देवकोटाका **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम** र **प्रमिथस** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसहरूको निर्धारण, रससामग्रीको प्रयोग, रसाभिव्यक्तिको प्रक्रिया तथा आख्यान र रसबीचको सम्बन्धमा केन्द्रित भई अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

१.२ शोधको समस्या

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले थुप्रै महाकाव्य कृतिहरू रचना गरेका छन् । तिनमा मानव जीवनजगत्का व्यापक चित्रण गरिएको पाइन्छ । देवकोटाका महाकाव्यात्मक कृतिहरू आख्यानसंरचना, विषयवस्तुगत सङ्गठन र रसभावगत संयोजनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । उनका महाकाव्यकृतिमा हालसम्म विविध कोणबाट शोध/अध्ययन भएका छन् । जसअन्तर्गत संरचनात्मक अध्ययन, कथानक र पात्र विश्लेषण, कृतिपरक अध्ययन, महाकाव्यहरूको विवेचना, महाकाव्यकारिता, मिथकीय अध्ययन, रस र ध्वनिको प्रयोग, **शाकुन्तल**मा रसविधान लगायतका पक्षमा अध्ययन-अनुसन्धान भएको पाइन्छ तापनि यस सम्बन्धमा गरिएका अध्ययनहरू शोधगत वैशिष्ट्य प्रदान गर्न नसकी मूलतः आख्यानतत्त्व र कृतिविश्लेषणमा नै सीमित रहन पुगेको छ । देवकोटाका महाकाव्यकृतिमा भएका ती अध्ययनले रसको सामान्य सङ्केत गरे तापनि तिनले रसको मूल मान्यता एवम् रसगत विशिष्टता, गहनता र विस्तृततालाई अँगाल्न नसकेको हुँदा तत्सम्बन्धी शोधनिष्ठता प्राप्त गर्न देवकोटाका समग्र महाकाव्यकृतिमा रसविधानगत कोणबाट शोध/अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

अतः रसविधानको कसीबाट हेर्दा रसविधायक तत्त्व र महाकाव्यतत्त्वको परिपूरक अध्ययन अरूमा नपाइएकाले यो अध्ययन यसैमा केन्द्रित छ ।

'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान' शीर्षकको प्रस्तुत शोध-अध्ययनमा मूलतः देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरूमा प्रयुक्त रसभावगत अवस्था, रससामग्रीको प्रयोगावस्था, रसाभिव्यक्तिको प्रक्रिया, आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध, रसाभास र भावाभासको स्थिति तथा अङ्गरसहरूको प्रयोग एवम् अङ्गीरसको परिपाक केकसरी भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा यस शोधको समस्या केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमा निम्नलिखित शोधसमस्याहरू रहेका छन् :

(क) 'शाकुन्तल' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था केकस्तो छ ?

(ख) 'सुलोचना' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था केकस्तो छ ?

(ग) 'महाराणाप्रताप' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था केकस्तो छ ?

(घ) 'वनकुसुम' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था केकस्तो छ ?

(ङ) 'प्रमिथस' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था केकस्तो छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

शोधको समस्याकथनमा उठान गरिएका शोध्य प्रश्नहरूको प्राज्ञिक तवरले समाधान गर्नु नै शोधकार्यको उद्देश्य हो । तदनुरूप देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरूमा प्रयुक्त रससामग्रीको पहिचान, रसभावगत स्थिति तथा विविध रसको निर्धारण र प्रयोगावस्था एवम् रसाभिव्यक्तिको प्रक्रियाजस्ता शोध्य समस्याको शोधनिष्ठ एवम् विशिष्टीकृत अध्ययन/विश्लेषण गर्नुमा प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य केन्द्रित रहेको छ । ती उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

(क) 'शाकुन्तल' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था विश्लेषण गर्नु,
(ख) 'सुलोचना' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था विश्लेषण गर्नु,
(ग) 'महाराणाप्रताप' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था विश्लेषण गर्नु,
(घ) 'वनकुसुम' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था विश्लेषण गर्नु,
(ङ) 'प्रमिथस' महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यक्षेत्रका ख्यातिप्राप्त व्यक्तित्व लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कविता/काव्य, निबन्ध, नाटक र आख्यान विधामा कलम चलाएका छन् । मूलतः कविता विधामा रुचि राख्ने देवकोटाले आधा दर्जन महाकाव्य कृतिहरू रचना र प्रकाशन गरेका छन् । उनका विविध कृतिहरू शैक्षिक/प्राज्ञिक र व्यावहारिक दृष्टिले उपयोगी रहेको हुँदा तिनका विविध कोणबाट अध्ययन-विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन भएको पाइन्छ । उनका महाकाव्यहरूमा थुप्रै लेखक, समालोचक, विद्वान्, शोधार्थी, अध्येता, अनुसन्धाताद्वारा पत्रपत्रिका, पुस्तक, शोध-पत्रहरूमा गरिएका अध्ययनलाई पूर्वकार्यको आधारस्रोतका रूपमा रहेका केही महत्त्वपूर्ण समीक्षात्मक टिपोटको चर्चा गर्न उपयुक्त ठहर्छ । प्रस्तुत शोधकार्य महाकाव्यको रसविधानमा आधारित भएको हुँदा यसमा देवकोटाका महाकाव्यका बारेमा भएका शोधसम्बद्ध पूर्व अध्ययनलाई मात्र समेटिएको छ ।

प्रस्तुत पूर्वकार्यको समीक्षा **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** शोध शीर्षकमा केन्द्रित छ । शोधकार्यको मूल उद्देश्यसँग सम्बद्ध देवकोटाका महाकाव्यहरूको रसभावगत अध्ययन तथा तिनको विवेचना र शोधको गौण उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेका विभिन्न पूर्व अध्ययनहरूलाई यहाँ समीक्षात्मक विवेचन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा

देवकोटाका महाकाव्यहरूको रसविधानमा मात्र केन्द्रित रहेर गरिएका पूर्व अध्ययनहरू प्रायः न्यून रहेकाले काव्यकृतिमा उल्लेख गरिएका रसभावसम्बद्ध र यससँग सम्बन्धित अन्य विधामा उल्लेख गरिएका अध्ययन विश्लेषणलाई पनि शोध्य विषयको पूर्वकार्यका रूपमा लिई उक्त रसभावकेन्द्री अध्ययनहरूलाई समेटिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा हालसम्म उपलब्ध भएका सैद्धान्तिक, प्रायोगिक तथा अन्य सामग्रीहरू, अध्ययन, अनुसन्धान, समीक्षा तथा विश्लेषण आदिका पुस्तककार कृति, अनुसन्धानात्मक कृति, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, समालोचना, टिप्पणी तथा अन्तर्वार्तासम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षात्मक विश्लेषण प्रकाशन वर्षका कालक्रमिक आधारमा यसप्रकार गरिएको छ :

सोमनाथ सिग्द्यालले **साहित्यप्रदीप** (२००५) सैद्धान्तिक कृतिमा महाकाव्यको रसभावका सन्दर्भमा विवेचना गरेका छन् । शर्माले आचार्य भरतको 'नाट्यशास्त्र' नै रससूत्रसम्बन्धी पहिलो सिद्धान्त भएको निर्देश गर्दै नाट्यसँग रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको सम्मेलबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भन्ने भरतमुनिको मूलसूत्रमा आलम्बन र उद्दीपन विभाव तथा श्रेणीका विभाव, कार्यश्रेणीका स्तम्भ, स्वेद अनुभाव, सहकारी श्रेणीका निर्वेदादि ३३ व्यभिचारी भावहरूको मिलनबाट रति स्थायीभाव प्रदीप्त भएर आनन्दमय रसको निष्पत्ति हुन्छ भनेका छन् । उनले रस, शृङ्गार, हास्य आदि वाचक शव्दले स्पष्ट वाच्यरूपमा निर्देश गर्नु हुँदैन । कहीँ वाचक शव्द पर्न आएमा पनि अभिव्यञ्जक साधनहरूको निर्देश आवश्यक छ । अन्यथा रसको प्रतीति हुन सक्दैन भनेका छन् । यस्तै स्थायीभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावहरू पनि कार्यहरूद्वारा अभिव्यङ्ग्य हुने गरी निर्देश गर्नु समुचित हुन्छ भनी रसका ९ भेद- शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत, शान्तरस बताएका छन् । शर्माले रसभावसम्बन्धी गरेका गहन एवम् विस्तृत प्रस्तुत समीक्षा रसअध्ययन विश्लेषणको निम्ति एउटा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक आधारसामग्री बन्न सक्दछ । उनको अध्ययन यस शोधकार्यमा रस-विश्लेषणका निम्ति उपयोगी सावित हुने देखिन्छ ।

नित्यराज पाण्डेले 'शाकुन्तल महाकाव्यको कथानक, पात्र' **महाकवि देवकोटा** (२०१७) कृतिमा महाकाव्य तत्त्वबारे चर्चा गरेका छन् । पाण्डेद्वारा देवकोटाका महाकाव्यकृतिको समीक्षात्मक कार्यको पहिलो महत्त्वपूर्ण प्रयासको फलस्वरूप गरिएको यस अध्ययनमा रसपक्षका बारेमा खासै उल्लेख नगरिए तापनि रसउत्पत्तिका आवश्यक आख्यान तथा सङ्घटक पात्र आदिको सङ्केत गरिएको पाइन्छ । यसबाट रससम्बन्धी थप शोधअध्ययन हुन बाँकी रहेको र रस सिर्जनाका अवयवहरू महाकाव्यकै तत्त्वहरू रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । उक्त विवेचना देवकोटाको महाकाव्यकृतिका बारेमा रसलगायत विविध पक्षमा अध्ययन गर्न आधारशिला बन्ने देखिन्छ । महाकाव्यको तत्त्वका दृष्टिले गरिएको उक्त विवेचना प्रस्तुत रस-अध्ययनको निम्ति केवल सामान्य आधार बन्न सक्तछ ।

कमलमणि दीक्षितले 'महाकवि देवकोटाको वनकुसुम महाकाव्यको भूमिका' **वनकुसुम** (२०२५) महाकाव्यमा आफ्नो समीक्षात्मक विचार प्रस्तुत गरेका छन् । दीक्षितले यस भूमिकामा **वनकुसुम** महाकाव्यको शीर्षक प्रतिपाद्य विषयसँग सम्बन्ध नभएको औंल्याउँदै महाकाव्यको प्रकृति प्रयोगको वैशिष्ट्यबारे विशेष चर्चा गरेका छन् । साथै उपमा अलङ्कारको प्रयोगमा देवकोटाको कुशलता देखाउँदै उक्त महाकाव्यमा प्रयुक्त शव्दहरूप्रति पनि सानो सङ्केत गरेका छन् । यसबाहेक महाकाव्यको कथानकलाई पनि सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसक्रममा उनले महाकाव्यको सामाजिक पक्ष प्रकृतिमा रूपान्तरित भएको, ग्रामीण नारीपात्र वनकुसुम र राजकुमारीबीच आत्मिक प्रेमसन्दर्भ प्रकट भएको, अप्राकृतिक

तरिका अपनाएर कान्छी रानीले आफ्नो छोरालाई राजगद्दीमा आरूढ गराउन प्रयत्न गरेकोजस्ता विषयमा प्रकाश पारेका छन् । प्रस्तुत समीक्षा मूलतः वनकुसुमको विषयवस्तु र अन्य पक्षमा सीमित रहेको देखिन्छ । रसको सन्दर्भमा शृङ्गार-रसभावको स्थिति देखिएको उक्त पूर्वकार्य यस शोध-अध्ययनमा सामान्य सहयोगी बन्ने देखिन्छ ।

चूडामणि उपाध्याय 'रेग्मी' ले "महाकाव्य महाराणाप्रतापबारे एक विचार" **कस्तूरी** (२०२५) पत्रिकामा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस लेखमा अधर्मी शासनको विरोध र आर्यधर्मको शासनको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले **महाराणाप्रताप**को मुख्य उद्देश्य स्वदेश र स्वधर्मको रक्षाको निम्ति बलिदान र त्याग गर्नुपर्छ भन्दै राणाशासनको बखतको यो युद्धसमर्थन देवकोटाको युगीन सत्यता हो भनेका छन् । उनले कठोर राणाशासनको समयमा भारतको एउटा त्यागी महाराणाबारे महाकाव्य लेखनमा पनि देवकोटाको नवीनता भएको बताएका छन् । प्रस्तुत लेखमा देवकोटा राणाका प्रशंसक नभएर त्यागी महाराणाका भक्त बनेका कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत समीक्षात्मक लेखमा रससम्बन्धी स्पष्ट चर्चा नगरिए तापनि सङ्केतात्मक रूपमा वीररसको सामान्य निर्देश गरिएको पाइन्छ । रेग्मीको उक्त समीक्षा यस शोधकार्यको वीररसको विश्लेषणको निम्ति सामान्य आधार बन्ने देखिन्छ ।

ठाकुरप्रसाद पराजुलीले "देवकोटाको प्रकृति-प्रयोग र प्रकृतिकाव्य-वनकुसुम महाकाव्य" **भानु** (२०२५, वर्ष ५, अङ्क १) नामक लेखमा विशेषतः यस महाकाव्यमा प्रयुक्त प्राकृतिक पक्षलाई विशेष गम्भीरताकासाथ प्रस्तुत गरेका छन् । उनले **वनकुसुम** प्रकृतिको प्रतीकात्मक शीर्षक हो भन्दै यस महाकाव्यमा देवकोटाले २००७ सालपूर्वको इतिहासलाई कोट्याएको वा जङ्गबहादुरको उत्पात तथा एक शताब्दीसम्मका घृणित, दमित र धोकापूर्ण जीवनको सङ्केतका साथ यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने कर्तव्यको सङ्केत गर्ने कुरा बताएका छन् । देवकोटाले यस महाकाव्यमा सौन्दर्य र उदात्त पक्षको अङ्कन गरेको यन्त्रिक एवम् दुर्भावनापूर्ण आजको समाजलाई मानवतापूर्ण प्रकृतितिर फर्कन आग्रह गरेको अनुभव गर्दै पराजुलीले मानवतापूर्ण दिव्य बस्तीबाट महाकविले राष्ट्रिय परिवेशमा प्रजातन्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा विश्व शान्तिको आह्वान गरेको ठानेका छन् । उक्त विवेचनालाई वीररससम्बद्ध साङ्केतिक आधार मात्र मान्न सकिन्छ ।

नरेन्द्र चापागाईंले "शाकुन्तलको पृष्ठभूमिमा कालिदास र देवकोटा", **नेपाल** (२०२९, वर्ष १, अङ्क १) मा महाकवि कालिदास र देवकोटाको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा कालिदासका कवित्वको सर्वस्रोत प्राकृतिक सौन्दर्य र देवकोटाका कवित्वको सर्वस्रोत प्राकृतिक सत्यता हो भनी निष्कर्ष निकालिएको छ । कालिदासका कवित्वमा देवकोटाको कवित्वमा भन्दा बढ्ता कामुकता पाइने तथा संभोग शृङ्गाररस र विप्रलम्भ शृङ्गाररस नै कालिदासको काव्यभूमि भएको भन्दै चापागाईले देवकोटाको काव्यभूमि त्यतिमा मात्र सीमित नरहेर अन्तरासँग सम्बन्ध राख्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । **शाकुन्तल**को मूलस्रोत **अभिज्ञान शाकुन्तल** हुँदाहुँदै पनि देवकोटाले कतिपय ठाउँमा परिवर्तन र कतिपय ठाउँमा मौलिक कुराहरू थप्नुका साथै कतिपय ठाउँमा छँटनीसमेत गरेका छन् र कतिपय श्लोकहरू चाहिँ भाषानुवादझैँ लाग्ने कुरालाई उक्त लेखमा सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । **अभिज्ञान शाकुन्तल**को कथावस्तुसँग देवकोटाको **शाकुन्तल**को तुलनात्मक अध्ययन गरिएको प्रस्तुत लेखमा अन्य पक्षको भने कुनै चर्चा गरिएको छैन । संस्कृत र नेपाली दुई साहित्यकारको तुलनात्मक अध्ययनमा केन्द्रित प्रस्तुत समीक्षा यस शोध विश्लेषणमा सामान्य आधार बन्न सक्ने देखिन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले "शाकुन्तल महाकाव्यको किनारै किनारा डुल्दा" ***गोरखापत्र*** (२०२९), मा **शाकुन्तल** महाकाव्यको शैलीशिल्प, प्रबन्धविधान, भावसंयोजन आदिका बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनको लेख महाकाव्य तत्त्वमा मात्र केन्द्रित रहेको तर रसपक्षमा स्पष्ट किटान गरिएको पाइदैंन । उक्त लेख यस अध्ययनका लागि एउटा साङ्केतिक आधार मात्र रहेको बोध हुन्छ । महाकाव्यको तत्त्वका कोणबाट अध्ययन-विश्लेषण गरिएको यस लेखबाट देवकोटाका महाकाव्य अध्ययनका निम्ति केही आधार भने अवश्य मिल्ने देखिन्छ । यद्यपि उक्त लेख प्रस्तुत शोध/अध्ययनको रसभावगत विश्लेषणको निम्ति अपूर्ण रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा सामान्य सहयोग पुग्न सक्ने देखिन्छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले 'दुई महाकवि : दुई महाकृति' **विचार र व्याख्या** (२०४०) शीर्षकमा कालिदास र लक्ष्मीप्रसादको अभिज्ञान **शाकुन्तलर शाकुन्तल** महाकाव्यको तुलनात्मक विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उपाध्यायले देवकोटाले दया, परोपकार, इमानदारी, त्याग, निष्ठाजस्ता असल मानवीय गुणहरूस्थापना गरी मानवतावादी भावको सञ्चरण गरेका छन् भन्दै **शाकुन्तल** महाकाव्यमा आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । देवकोटाको जीवनदर्शनमा आधारित उक्त विवेचना प्रस्तुत शोध विश्लेषणका निम्ति सामान्य साङ्केतिक आधार मात्र बन्न सक्दछ ।

कुमारबहादुर जोशीले 'प्रमिथसको विवेचना' त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, 'महाकवि देवकोटाको कवितायात्रा र त्यसका मोड उपमोडको व्याख्या' (२०४२) नामक शीर्षकमा शोधप्रबन्ध प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसअन्तर्गत विभिन्न कोणबाट उक्त महाकाव्यको विवेचना गर्दै जिउसको अन्याय, अविवेक सहन नसकी उसको विरोधी बनी मानवतावादी प्रमिथस (टाइटनदेव) ले निःस्वार्थ मानवसेवाका निम्ति स्वर्गबाट सुटुक्क अग्नि चोरेर मानवबस्तीमा आई बसेको चर्चा गरेका छन् । जोशीको यस टिप्पणी मूलतः प्रमिथसको भावपक्षमा केन्द्रित देखिन्छ । उक्त समीक्षात्मक पूर्वकार्य प्रस्तुत शोध/अध्ययनमा वीर रसभावका दृष्टिले सामान्यतः उपयोगी ठहर्छ ।

यदुनाथ खनालले 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र हाम्रो परम्पराको मूलधारा' **साहित्यिक चर्चा** (२०४४ दो.सं.) शीर्षकमा देवकोटाले पश्चिमी स्वच्छन्दतावादी कविहरूको प्रभावलाई ग्रहण गर्दै पूर्वीय संस्कृत साहित्य र परिष्कारवादी नेपाली कवि लेखनाथ र समको प्रभावलाईसमेत आत्मसात् गरेका छन् भनी विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । खनालले ***शाकुन्तल***, *सुलोचना*जस्ता काव्यकृतिहरू पूर्वीय तथा पाश्चात्य प्रभावका उपज हुन् भन्दै देवकोटाका धेरै कवितामा शमभाव, सहानुभूति र मानवताजस्ता विषयहरू सम्पृक्त भएको स्पष्ट पारेका छन् । उक्त समीक्षा मूलतः देवकोटाका प्रवृत्तिगत मूल्याङ्कनमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यस पूर्वकार्यले शमभाव पक्षमा जोड दिई रसको समेत सामान्य सङ्केत गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसर्थ उनको यो समीक्षा प्रस्तुत शोध विश्लेषणमा धेरथोर सहायकसिद्ध हुन सक्दछ ।

इन्द्रनाथ अर्ज्यालले "एक महाकाव्यको एक एक महासूत्र" ***मधुपर्क*** (२०५५, ३१: १) लेखमा अर्ज्यालले शाकुन्तल, सुलोचना, वनकुसुम, महाराणाप्रताप र पृथ्वीराजचौहान गरी एक श्लोकलाई महासूत्रको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । **शाकुन्तल**को चिम्ली लोचन दिर्घकाल तपमा खोलेर वासन्तिका ...' भन्ने पंक्ति, सुलोचनाको दोटा. रेखा मिलेजस्ता हुन्छन् ती एक विन्दुमा ...', वनकुसुमको भक्ति हुन्न तरूणी उर पुष्ट ...', अनि पृथ्वीराज चौहानको योग्य नै हुन्छ है अतिजीवी सत्यको योग्यता ...' लाई महासूत्रको बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस समीक्षात्मक पूर्वकार्यले सामान्यतः देवकोटाको महाकाव्यात्मक

भावविधानलाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । रसका दृष्टिले हेर्दा भक्तिरस, शृङ्गार रसभावलाई मूलतः निर्देश गरेबाट प्रस्तुत अध्ययन यस शोध/विश्लेषणका निम्ति सामान्य आधार बन्न सक्दछ ।

कृष्ण गौतमले **देवकोटाका प्रबन्धकाव्य** (२०५६) समालोचनात्मक कृतिमा **शाकुन्तल** महाकाव्यको तत्त्वमा केन्द्रित रही विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनले उक्त लेखमा सहर र प्रकृति, कृत्रिमता र सहजता, स्वतन्त्रता, भोग र संयम, दरबार र आश्रम, धृतता र सरलता तानाशाही र उदारता, दमन र स्वतन्त्रता, प्रेम र कर्तव्य, देवता र दानवजस्ता विरोधी, विपरीत भिन्न वा दूरका तत्त्वहरूको संयोग देखाउने यो एक राम्रो रचना हो भनी समालोचकीय टिप्पणी गरेका छन् । गौतमको उक्त समीक्षामा मूलतः महाकाव्यतत्त्वको विविध पक्षमा विश्लेषण गरी रसपक्ष र भावपक्ष दुबैमा जोड दिएको पाइन्छ । रस र भावको निर्देश गरिएको यस पूर्वकार्य प्रस्तुत शोध-अध्ययनको निम्ति सहयोगसिद्ध बन्ने देखिन्छ ।

यसैगरी गौतमले **सुलोचना**मा 'रस, भाव, अनुभूति' शीर्षकमा समालोचकीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसअन्तर्गत **सुलोचना** महाकाव्यमा अन्य पक्षकोझैँ रसपक्षको पनि राम्रो विवेचना हुन नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले सुलोचनाको वंशावली वर्णन, बगैँचामा अनङ्ग र सुलोचनाको भेटपछिको शृङ्गारिक प्रेममा रतिभाव, उडुकान्तको चित्रणमा हास्य तथा व्यङ्ग्यभाव, कलाको यात्रामा उत्साहभाव रहेको बताएका छन् । यसैगरी उनले शत्रुमर्दनको हुँकारमा क्रोध र भयभाव, युवाहरूको वादविवादमा बौद्धिक भाव तथा बिजुलीको शिशुप्रेममा वात्सल्यभाव, विलास र गिलासका सम्बन्धमा रति भावहरू रहेको छ भनी रसाभावसम्बन्धी विस्तृत विवेचना गरेका छन् । उक्त लेखलाई रसको कोणबाट हेर्दा यस महाकाव्यमा एकातिर करुणरस छ भने अर्कोतिर शृङ्गाररस रहेको पाइन्छ । नायक-नायिकातिरबाट महाकाव्य करुणामूलक छ, सहयोगी नायक-नायिकातिरबाट शृङ्गारमूलक रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट मूलतः देवकोटाका सुलोचनामा प्रयुक्त शृङ्गाररस तथा करुणरस भावहरूको विश्लेषणका निम्ति एउटा महत्त्वपूर्ण आधारसामग्री बनेर प्रस्तुतशोध कार्यलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

गौतमले **महाराणाप्रताप**को समीक्षात्मक विश्लेषण र मूल्याङ्कनका क्रममा नायक महाराणाप्रतापको साहस, त्याग र बलिदानको सशक्त चित्रण गरेका छन् । उनले यसमा सातसाले जनक्रान्तिका निम्ति नेपालीहरूले देखाएका बहादुरी, स्वाभिमान, त्याग र बलिदानबारे विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । गौतमको उक्त समीक्षा मूलतः वीररसभावमा केन्द्रित रहेको छ । यस पूर्वकार्य प्रस्तुत शोध/विश्लेषणमा रसपक्षको वीररस र उत्साह स्थायीभावका सन्दर्भमा सहयोगसिद्ध बन्ने देखिन्छ । यसैगरी उनले **वनकुसुम** महाकाव्यको विवेचना प्रस्तुत गर्ने क्रममा **वनकुसुम** महाकाव्यका घटना, प्रकृति र ग्राम्य जीवनको चित्रणमा नेपालीत्व छाएको कुरा बताएका छन् । उनले महाकाव्यको घटना लावण्य देशको छ र सप्तम सर्गमा नरेन्द्रले भनेको घटना ललित देशको भएको समीक्षात्मक टिप्पणी गरेका छन् । गौतमको उक्त विश्लेषण दरबारीया षड्यन्त्रपूर्ण खेलका कारण राजकुमार नरेन्द्र सत्ता मोहबाट वितृष्ण बनी शान्त जङ्गलतर्फ प्रवेश गरेको विषयमा केन्द्रित छ । यसक्रममा नरेन्द्रको सत्ता त्यागको सन्दर्भमा वीरता, वीररस र उत्साह स्थायीभावको सङ्केत पाइन्छ भने वनमा एकान्त जीवन बिताउने क्रममा शान्तरस र शम स्थायीभावको स्थिति देखिन्छ । यस पूर्वकार्यले प्रस्तुत रसपक्षको शोध-अध्ययनमा सामान्य आधार प्रदान गर्न सक्दछ ।

बुनू लामिछानेले 'सुलोचना महाकाव्यको सङ्क्षिप्त अध्ययन' (२०५६) स्नातकोत्तर शोधपत्र प्रस्तुत गरेकी छन् । महाकाव्यका विविध तत्त्वहरूमा केन्द्रित

प्रस्तुत शोध विश्लेषणका क्रममा रसभावको सामान्य उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसक्रममा उनले महाकाव्यमा कुनै एउटा अङ्गीरस र अरू रसहरू अङ्गरसका रूपमा हुनुपर्ने पूर्वीय काव्यशास्त्रीय नियम **सुलोचना**ले पूरा नगरेको तर पाश्चात्य अरस्तुले दुःखान्तकसँग तुलना गर्ने क्रममा महाकाव्यमा पनि दुःखान्तकमा जस्तै करुणरस अङ्गी हुनुपर्ने कुरामा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेकी छन् । यसरी उनले काव्यमा अङ्गीरसका रूपमा करुणरसको परिपाकपूर्ण स्थिति दर्साएकी छन् । रसभावको व्यापक चर्चा गरिएको विश्लेषित उक्त अध्ययन प्रस्तुत शोधकार्यको करुणरस विश्लेषणको निम्ति एउटा गतिलो अध्ययनसामग्री बन्ने देखिन्छ ।

खेम दाहालले 'सुलोचना महाकाव्यमा प्रयोग भएका प्रमुख छन्दहरू' **समालोचना नै समालोचना**(२०५९) शीर्षकमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस लेखमा दुःखान्तक कथावस्तुमा अडिएको नेपाली कुलीन परिवारबाट पात्रहरू टिपिएको, दुःखी नायिकातिर कविको सहानुभूति झुकेको, आजभन्दा पाँच दशक अगाडिको जनजीवनसँग मिल्ने नेपाली समाज उल्लेख भएको चर्चा गरेका छन् । यसअनुरूप हेर्दा **सुलोचना** महाकाव्य नेपाली नारीहरूका कारुणिक अवस्थाको प्रतिविम्ब बनेर आएको स्पष्ट देखिन्छ । करुणरसको सङ्केत गरिएको उनको यस समीक्षा प्रस्तुत अध्ययनको रस विश्लेषणमा उपयोगी हुने देखिन्छ । उक्त पूर्वकार्यबाट देवकोटाका सुलोचनामा करुणरससम्बन्धी अध्ययन/विश्लेषण गर्न थप आधार मिल्दछ ।

वासुदेव तिमल्सिनाले "नेपाली महाकाव्यको विकास प्रक्रिया" **सङ्कल्प**(२०५९, वैशाख-जेठ, ३०:६९), पृ.३-११ शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले **महाराणाप्रताप** महाकाव्य हिन्दू संस्कृतिका योद्धा भारतको अखण्डताको परिकल्पना गर्ने मध्यकालीन साहसी वीरपुरुष महाराणाप्रतापलाई उभ्याएर देवकोटाले नेपाली वीर महाकाव्य लेखेको कुरा बताएका छन् । रसको कुनै पक्षीय चित्रण गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा वीररस तथा उत्साह स्थायीभावको प्राधन्यता रहेको छ । उक्त समीक्षाबाट यस शोध-विश्लेषणको वीररस अध्ययनको निम्ति सामान्य सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

कृष्णराज अधिकारीले 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको महाकाव्यको संरचना'(२०६०) शीर्षकको विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसमा **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम**तथा **प्रमिथस** महाकाव्यको तात्त्विक कोणबाट शोधअध्ययन गरेका छन् । यस अनुसन्धानग्रन्थमा देवकोटाका ६ वटै महाकाव्यलाई महाकाव्यतत्त्व- आख्यान, चरित्र (पात्र), परिवेश, सर्ग, लय, छन्द, भाषा, रस, विचार, उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनले **शाकुन्तल** महाकाव्यको आख्यानमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको प्रेम, विवाह, वियोग र पुनर्मिलनजन्य कथामा आधारित **शाकुन्तल**महाकाव्यको मूलभाव प्रेम (आत्मिक प्रेम) रहेको भन्दै **शाकुन्तल**मा मूलतः रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको परिपाक अवस्था दर्साएका छन् । यसैगरी उनले रति केन्द्रीय भावलाई पृष्ठपोषण गर्न शान्ति, वात्सल्य, उत्साह, शोक, विस्मय, हास, भयजस्ता भावहरू पनि ठाउँ ठाउँमा प्रस्फुटित एवम् विकसित भएको उल्लेख गरेका छन् । यसरी रस र भावको कोणबाट विश्लेषण गरिएको उक्त समीक्षा प्रस्तुत शोधकार्यको निम्ति महत्त्वपूर्ण सामग्री बन्ने देखिन्छ ।

अधिकारीले सुलोचनामा विषयवस्तुको स्रोत, शीर्षक, आख्यान, चरित्र, विचार वा उद्देश्य, सर्गयोजना, भावविधान आदि पक्षमा चर्चा गरेका छन् । उनले भावको विश्लेषण गर्ने क्रममा सुलोचना र अनङ्गको प्रेम कथामा आधारित यस महाकाव्यको मूलभाव आत्मिक प्रेम अर्थात् रति रहेतापनि सुलोचनाको विवाह छिनेदेखि महाकाव्यको अन्त्यसम्म करुणरस या शोकजन्य भाव नै व्याप्त रहेको पाइन्छ भनी चर्चा गरेका छन् । उनले

यसअन्तर्गत सुलोचनाको अनङ्गसँग प्रेम बसी उनले अनङ्गलाई नै आफ्नो आत्मसमर्पण गरिसके तापनि उनको विवाह विलाससिंहसँग हुनु र सुलोचना गृह अत्याचार सहँदै शवतुल्य जीवन जिउन बाध्य बन्नु तथा अत्यन्त पीडा र व्यथाले आक्रान्त सुलोचनालाई आर्यघाट लगिनु र त्यहीँ उनको निधन हुनुबाट सुलोचना महाकाव्यको भाव ज्यादै कारुणिक देखिन्छ भनी विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । अधिकारीको उक्त समीक्षा मूलतः करुणरस-भावमा केन्द्रित रहेको हुँदा प्रस्तुत शोध विश्लेषणका निम्ति गतिलो र भरपर्दो सामग्री बन्न सक्दछ । अधिकारीले **महाराणाप्रताप**मा विषयवस्तुको स्रोत, शीर्षक, आख्यान, चरित्र, विचार वा उद्देश्य, सर्गयोजना, भावविधानजस्ता पक्षमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनले **महाराणाप्रताप** वीररसप्रधान महाकाव्य भएको र महाराणा गद्दीमा बस्नासाथ चितौड फिर्ता गरिछाड्ने प्रतिज्ञाबाट सुरु भएको उत्साहभाव महाकाव्यको अन्त्यमा राष्ट्रकै चिन्ता, चासो र देशरक्षाको प्रतिज्ञाबाट भएको तथा देशकै चिन्ताले प्राण जान नसकी छट्पटाएका महाराणाको देश बचाउने प्रतिबद्धता व्यक्त भएपछि मात्र प्राण गएको हुँदा महाकाव्यको मूलभाव उत्साह भएको र महाकाव्यभरि वीररस प्रवाहित भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी उनले स्वदेश, स्वजाति र स्वतन्त्रताका लागि लड्ने महाराणा नेपालको इतिहासमा वीरपुरुष र कविकै स्वतन्त्र चेतका प्रतीक लाग्दछ भन्ने भाव अभिव्यक्त गरेका छन् । मूलतः करुण तथा वीररसभावमा सबल रहेको यस समीक्षा प्रस्तुत शोधकार्यको निम्ति महत्त्वपूर्ण विश्लेष्य सामग्री बन्न सक्तछ ।

अधिकारीले **वनकुसुम** महाकाव्यको संरचना अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा विषयवस्तुको स्रोत, शीर्षक, आख्यान, चरित्र, विचार वा उद्देश्य, सर्गयोजना, भावविधानजस्ता पक्षमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनले भावको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा प्रकृतिलाई नै केन्द्रविन्दु बनाएर लेखिएको यस महाकाव्यमा एकातिर दरबार र शहरको अशान्त दुःखदायी वातावरणबाट मुक्त गराउन नायक नरेन्द्रलाई वनतिर पठाएर कविले शमभाव (शान्तरस) प्रवाहित गर्न खोजेका छन् साथै आख्यानका क्रममा उत्साह, शम, रति र शोकभाव नै महाकाव्यका प्रमुख भावका रूपमा आएका पाइन्छन् भनी निचोड प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी उक्त विवेचना रसका स्रोत मानिने भावतत्त्व र तिनकै परिपाक अवस्थाका रूपमा उत्पन्न करुण, वीर, शृङ्गाार, शान्त आदि रसको विस्तृत विवेचनामा केन्द्रित रहेको छ । उनको यस समीक्षा प्रस्तुत रसविधानगत शोधकार्यको रसविश्लेषणको निम्ति उपयोगीमूलक ठहर्छ । अधिकारीले **प्रमिथस** महाकाव्यको संरचना अध्ययन-विश्लेषण गर्ने क्रममा विषयवस्तुको स्रोत, शीर्षक, आख्यान, चरित्र, विचार वा उद्देश्य, सर्गयोजना, भावविधानजस्ता कोणबाट विवेचना गरेका छन् । भावविधानका सन्दर्भमा उनले मानव कल्याणका निम्ति स्वर्गबाट विद्रोह गरी आगो चोरेर मानव बस्तीमा पुऱ्याउने र त्यसका लागि कठोर सजाय भोग्न तयार प्रमिथसको चरित्रमा आधारित यो महाकाव्य उत्साहभाव (वीररस) प्रधान महाकाव्य भएको उल्लेख गरेका छन् । यसमा मूल कथाको पृष्ठभूमिमा देखिने युरानस-क्रोनोसको कथामा जीयाले आफ्ना कान्छा छोरालाई हतियारसमेत दिई बाबुविरूद्ध लड्न गरेको आह्वानमा मात्र होइन भूमिकामय प्रथम सर्गको प्रमिथसको महिमागानमा उत्साहभाव प्रवाहित हुँदै मूलकथाको प्रवेशसँगै विकसित भई अन्त्यमा उत्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । यसरी उनले महाकाव्यमा प्रमिथसले गरेको उद्घोषण, उद्बोधन र प्रबोधनबाट मुख्यतः उत्साहभाव या वीररस प्रवाहित भएको पाइन्छ भनी समीक्षात्मक अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । यसप्रकार *प्रमिथस*लाई महाकाव्यतत्त्वका कसीमा गरिएको शोध/अध्ययन र तिनको समीक्षात्मक निचोडबाट उक्त महाकाव्यमा वीररस अङ्गीरसको रूपमा परिपाकमा पुगेको छ । उत्साह स्थायीभावजन्य उक्त समीक्षा प्रस्तुत शोध/विश्लेषणका निम्ति उपयोगीमूलक सहयोगी सामग्री बन्ने देखिन्छ ।

हीरामणि शर्मा 'पौड्याल' ले 'प्रकाशित सामाजिक महाकाव्यका रूपमा देवकोटाको सुलोचना महाकाव्य' **समालोचना** (२०६१) शीर्षकमा समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त समीक्षामा उनले 'प्रकाशित सामाजिक महाकाव्यका रूपमा देवकोटाको सुलोचना महाकाव्य' शीर्षकको लेखमा सुलोचनाले समकालीन नेपाली समाजका सांस्कृतिक सङ्क्रमण, उच्च सम्भ्रान्त वर्गीयहरूका सामन्ती संस्कार, रूढि निमग्न सामाजिक परम्परा, कुरीति र कुप्रथा, फोस्रो आडम्वर र प्रभृति सामाजिक दुषणहरू र तिनबाट ग्रस्त जनजीवन, बाध्यता, विवशता, मार्मिक व्यथा र वेदनालाई प्रकट गरेका छन् । यसमा संक्रमणकालीन समाजको सच्चा प्रतिविम्ब अङ्कित गर्नुका साथै त्यसमा सुधारको सन्देश दिएको र सामाजिक सुधार नै प्रमुख उद्देश्य रहेको कुरा व्यक्त भएको पाइन्छ । उक्त समीक्षात्मक विश्लेषण देवकोटाको महाकाव्य सिर्जनाको औचित्य निर्देश र मूल्याङ्कनमा केन्द्रित रहेको छ । मूलतः शोक स्थायीभावप्रधान यस समीक्षाले करुणरसको सशक्त उद्घाटन गरेको छ । उनको यो समीक्षाले प्रस्तुत शोधको रस विश्लेषणको निम्ति सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

तुलसीराम घिमिरेले 'महाराणाप्रताप महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' (२०६२) नामक स्नातकोत्तर शोधपत्र प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसमा महाकाव्यको विविध तत्त्वमाथि प्रकाश पारेका छन् । यसक्रममा उनले **महाराणाप्रताप**को भावविधान-अन्तर्गत मूलभाव उत्साहभाव (वीररस) र सहायकभाव तथा अङ्गरसहरू शोकभाव (करुणरस) को विवेचना गरेका छन् । उनले उक्त महाकाव्यमा महाकवि देवकोटाले उत्साह, शोक र क्रोधजस्ता भावहरूको चर्चा गरे तापनि देवकोटाको मूल ध्येय विषयवस्तुको प्रतिपादनमा केन्द्रित रहेको देखिनाले संयमपूर्वक यी भावहरूलाई उच्च परिपाक र तीव्रता दिने सन्दर्भमा भने अपेक्षित सफलता हात पार्न नसकेको टिप्पणी गरेका छन् । उनले यति हुँदाहुँदै पनि यस महाकाव्यमा कथानकको फलागमको दृष्टिले हेर्दा उत्साहभाव मूलभावका रूपमा देखापरेको छ भने वीररस यसको अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ भनी समीक्षात्मक विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी उनी शोकभावले यस महाकाव्यका क्रोधभावका तुलनामा बढी मात्रामा उद्दीपन प्राप्त गर्न सकेको देखिनाले करुणरसले अङ्गरसको स्थान प्राप्त गर्न सकेको छ भन्ने ठम्याइमा पुगेका छन् । क्रोधभावका सन्दर्भमा प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रशस्त मात्रामा अन्य भावहरूको सहकारिता प्राप्त गर्न नसकेकाले त्यति संवेद्यता प्राप्त गर्न सकेको देखिँदैन । रसभावसम्बन्धी विस्तृत चर्चा गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोध-अध्ययनको निम्ति महत्त्वपूर्ण सामग्री बन्ने देखिन्छ ।

ऋषिराम धितालले "महाकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका यात्रा, प्रवृत्ति र योगदान" **कुञ्जिनी** (२०६३, वर्ष १६, अङ्क ३) मा देवकोटाका विविध महाकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरूमाथि समीक्षात्मक चर्चा गरेका छन् । उनले 'पात्रविधानगत प्रवृत्ति' शीर्षक महाकाव्यमा महान् चरित्र हुनुपर्ने, त्यसले आफ्नो युगीन सेरोफेरोलाई प्रतिनिधित्व गर्न सक्नुपर्ने तर देवकोटाले आफ्ना महाकाव्यमा त्यस्तो प्रस्तुत गर्न नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले स्थान र कालगत परिवेश व्यापक प्रस्तुत गरिएको देवकोटाको चित्रणमा कवित्वको प्रस्तुति सबल छ भने आख्यानात्मक चरित्रगत प्रस्तुति दुर्बल किसिमको छ भनेका छन् । उनको प्रथम र सबल ठानिएको **शाकुन्तल**मा पनि आख्यानको दुर्बलता पाइन्छ जहाँ सानो विषयवस्तुलाई पनि ठूलो बनाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसक्रममा उनले आख्यानात्मक सबल र कवित्व प्रबल रहेको **शाकुन्तल**, आख्यान सबल र कवित्व दुर्बल रहेको **सुलोचना**, दुबै हाराहारी दुबैको सन्तुलन रहेका **महाराणाप्रताप**, **पृथ्वीराजचौहान** र **प्रमिथस** हुन् भने दुबै कमजोर रहेको महाकाव्य *वनकुसुम* हो भनेका छन् । यसैगरी

उनले 'रसगत प्रवृत्ति' का दृष्टिले हेर्दा देवकोटाका महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र करुणरस अङ्गीरसको रूपमा रहेका र अरू अङ्गरसका रूपमा प्रस्तुत भएको उल्लेख गरेका छन् । तीमध्ये उनले **शाकुन्तल**मा शृङ्गार, **प्रमिथस**मा वीररस र करुणरस तथा **सुलोचना**मा करुणरस अङ्गीरसको रूपमा रहेको देखिन्छ भनी रसको विवेच्य र मूल्याङ्नपरक विश्लेषण गरेका छन् । रसभावको कोणबाट गरिएको उनको पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यको निम्ति उपयोगी अध्ययन भएको स्पष्ट हुन्छ । उक्त समीक्षा यस अध्ययनकार्यमा एउटा गतिलो आधारसामग्री बन्ने देखिन्छ ।

महादेव अवस्थीले ***आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*** (२०६४) शीर्षकको पुस्तकमा महाकाव्य र खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक विमर्श, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको ऐतिहासिक विमर्श, आधुनिक नेपाली महाकाव्यका प्रमुख प्रतिभा र कृतिहरूको प्रवृत्तिगत विमर्श तथा आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको प्रमुख प्रतिभा र कृतिहरूको प्रवृत्तिगत विमर्श प्रस्तुत गरेका छन् । अवस्थीले नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्यको विमर्श पुस्तकमा महाकाव्यको विमर्श उपशीर्षक अन्तर्गत रहेर नेपाली महाकाव्यका प्राथमिक कालदेखि २००१ सालसम्म गरिँदै आएका सचेत प्रयासको अपूर्णता असचेत प्रयासको विफलताको पृष्ठभूमि उद्घाटन गर्दै २००२ साललाई नेपाली महाकाव्यको निर्णायक वर्षका रूपमा चिनाएका छन् । उनले 'शाकुन्तल' महाकाव्यको विश्लेषणका क्रममा कृतिगत सन्दर्भ, महाकाव्यढाँचा, विषयवस्तु, शीर्षकीकरण, भावविधान, महाकाव्यात्मक प्रबन्धविधान, भाषाशैली, उक्तिढाँचा, लयढाँचा, विम्ब-प्रतीकयोजना आदिको विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यस सन्दर्भमा ३३ वटा रसभाव (विभाव, अनुभाव, सञ्चारीभाव) लगायत शृङ्गार (विप्रलम्भ, बात्सल्यगर्भ), करुण, वीर, हास्य, अद्भुत, भयानक आदि रसलाई अङ्गरसका रूपमा र सम्भोग शृङ्गारलाई अङ्गीरसको रूपमा व्यक्त गरिएको छ । महाकाव्य सिद्धान्तको कसीमा रही पूर्वीय महाकाव्यतत्त्वको आधारमा रसभावसम्बन्धी गरिएको उक्त समीक्षा गहन, विस्तृत र वस्तुपरक रहेको छ । रसका विविध प्रकार र रससामग्रीको रूपमा गरिएको यस विवेचना प्रस्तुत शोध-विश्लेषणका निम्ति महत्त्वपूर्ण विश्लेष्य सामग्री बन्न सक्तछ ।

वासुदेव पाण्डेयले 'शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' (२०६४) शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधपत्र प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस शोधकार्यमा कवित्वको उच्च प्रवाहका कारण ठाउँठाउँमा कविता र आख्यानका बीचमा तनाव देखिए तापनि शास्त्रीय छन्दको सहज र स्वाभाविक प्रयोग, तीव्र भावाभिव्यक्ति, अनुकरण र द्वित्वयुक्त शव्दको प्रावल्य तीव्र अनुप्रासयोजना, रति स्थायीभावयुक्त शृङ्गाररसको उल्लेख्य उद्बोधन, हिन्दू सांस्कृतिक पुनर्जागरणको स्वर, मानवतावादी सन्देश, आदर्शवादको पक्षधरता, रमणीय भाषाशैली, कथानकमा मौलिकता, स्वच्छन्दतावादी शिल्पविधान, केही फितलो संरचना तथा युगव्यञ्जक जीवनदृष्टि, साधितभन्दा स्वाभाविक अलङ्कारहरूको प्रयोगले **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई हेर्न सान्दर्भिक देखिन्छ भनी समीक्षात्मक टिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन् । पाण्डेयको प्रस्तुत शोध/अनुसन्धान देवकोटाका महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति र विशेषतामा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । रसपक्षको समेत निर्क्योल गरिएको उक्त अध्ययन यस शोधकार्यको निम्ति दरिलो आधार सामग्री बन्ने देखिन्छ ।

कुमारबहादुर जोशीले 'देवकोटाका महाकाव्यहरूको विवेचना' **महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य** (२०६५) नामक कृतिमा **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम** र **प्रमिथस** महाकाव्यको रसभावका बारेमा विस्तृत विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । यसक्रममा उनले **शाकुन्तल** महाकाव्यको प्रबन्धविधान वा सर्गयोजना, छन्द, कथानक संरचना,

भावोन्मेष, कवित्वप्रवाह, रस आदि पक्षमा विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यसमा सम्भोगशृङ्गार अङ्गीरसका रूपमा रहेको यस महाकाव्यको प्रारम्भ पनि शिव र पार्वतीको प्रणयप्रसङ्ग वा भनौं सम्भोग शृङ्गारको मङ्गलाचरणबाटै भएको चित्रण गरिएको छ । जोशीको उक्त समीक्षा मूलतः रसपक्षकै केन्द्रीयतामा गरिएको हुँदा प्रस्तुत शोधको रसविश्लेषणको निम्ति सबल आधार रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनले **सुलोचना**को विवेचना गर्ने क्रममा **सुलोचना** पूर्वीय परम्परा अनुसारका महाकाव्यलक्षण देखापरे तापनि यसमा उक्त परम्पराको विचलन पनि पाइन्छ भनी टिप्पणी गरेका छन् । उनले यसमा नायक धिरोदात्त गुणले युक्त देवविशेष वा प्रख्यात वंशका राजा नभई एक साधारण ब्राहमण कुलका युवक अनङ्गनाथ छन्, शृङ्गार, वीर र शान्त यी तीनमध्ये कुनै पनि रस अङ्गी नरही यसमा करुणरस नै अङ्गी वा प्रधान बनेको कुरा दर्साएका छन् । यसबाट देवकोटाका महाकाव्यमा रससम्बन्धी सामान्य अध्ययन भएको तर विशिष्ट अध्ययन भने हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ । जोशीको उक्त समीक्षात्मक विश्लेषण प्रस्तुत शोधको करुणरसको अध्ययनको निम्ति सहयोगी बन्ने देखिन्छ ।

जोशीले **महाराणाप्रताप**को विवेचना गर्ने सन्दर्भमा यो महाकाव्य वीररसप्रधान र करुण आदि अन्यरस गौण रूपमा रहेको तथा कथानक अंश वीर चरित्रसापेक्ष र राष्ट्रिय एवम् धार्मिक-सांस्कृतिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी वीरभावको परिपोषण गर्न पर्याप्त सक्षम रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसैगरी उनले नायक प्रतापको स्वाभिमानी आत्मबलिदानी वीरताका साथै गिरि-वन-दुर्गको करुणप्रसङ्ग निकै मर्मस्पर्शी रहेको चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा खास गरेर वीरताको मूल चेतना उत्साहभाव (मुख्य रूपमा) र करुणाको मूल चेतना शोकभाव (गौण रूपमा) कथावस्तु, चरित्र र वातावरण तीनै तवरबाट परिपोषित बनी परिपाकावस्थामा पुगेको पाइन्छ भनी आफ्नो दृष्टिकोण प्रकट गरेका छन् । प्रस्तुत विवेचना यस शोधकार्यको रसविश्लेषणमा उपयोगी सावित हुने देखिन्छ । उनले **वनकुसुम**को विवेचना गर्ने सन्दर्भमा मूलभावका रूपमा उत्साह भावको र सहयोगी भावको रूपमा रति, शोक, शम, प्रभृत्ति भावहरूको योजना गरिएको भए तापनि र शोकभावले अपेक्षाकृत तीव्रता प्राप्त गरे तापनि कुनै पनि स्थायीभावले रसात्मक उच्च परिणति प्राप्त गर्न नसकेको कुरा बताएका छन् । उनले प्रकृतिपुत्रीका रूपमा रहेकी नायिका **वनकुसुम** सरल-प्रकृतिक-ग्रामीण सभ्यताकी प्रतिमूर्ति हुन् भने नायक राजकुमार नरेन्द्र सहरिया-दरबारिया सामन्ती सभ्यताभित्र अन्तर्निहित सत् तर विवश मानवीय पक्षहरूका प्रतीक हुन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । रसपक्षको सशक्त वर्णन गरिएको उक्त विवेचना प्रस्तुत शोध अध्ययनको शान्तरस विश्लेषणका निम्ति महत्त्वपूर्ण सामग्री रहेको स्पष्ट हुन्छ । **प्रमिथस** महाकाव्यको विवेचना गर्ने क्रममा प्रमिथसकै नामबाट नामकरण गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा मुख्यतः प्रमिथसका आस्था र चरित्रका माध्यमबाट नै महाकवि देवकोटाका आस्था र प्रवृत्ति प्रकटित छन् भनी विवेचना गरेकाछन् । उनले चट्टानकीलित प्रमिथसप्रति सहानुभूति राख्ने र आआफ्ना सेवा समर्पित गर्ने स्वतन्त्रता, सुन्दरता, प्रेम, शान्ति, करुणा, धृति, क्षमाजस्ता देवीहरूचाहिँ यहाँ मानवीय मूल्यका जीवन्त प्रतिमूर्ति हुन् भनी आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त समीक्षा रसभावका सन्दर्भमा मूलतः वीररस तथा सहायक रूपमा शान्त एवम् शृङ्गाररसप्रति लक्षित देखिन्छ । प्रस्तुत शोधको अध्ययनमा यस विवेचना सामान्य रूपमा सहयोगी आधारसामग्री बन्न सक्दछ ।

डी.डी.अधिकारीले "देवकोटाको महाकाव्यकारिता प्रमिथसको कसीमा" **कुञ्जिनी** (२०६५, वर्ष ११, अङ्क ११) शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसअन्तर्गत प्रमिथसको विषयवस्तु र उद्देश्यको चर्चा गर्दै **प्रमिथस** महाकाव्यको विषयवस्तु ग्रिसेली

पुराकथामा आधारित रहेको तथा नेपाली महाकाव्य लेख्नुको मुख्य उद्देश्य नेपाली समाजलाई मानवताको पाठ मात्र नभएर शासक वर्गको अन्यायका विरूद्ध क्रान्तिको आह्वान गर्न पछि नहट्नु रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले स्वर्गका राजा जिउसले गरेको मानवताविरोधी निर्णयका विरूद्धमा उभिएका महाकाव्यका नायक प्रमिथसको वीरगाथाको अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत महाकाव्यको मूल विषयवस्तु भएको कुरा दर्साएका छन् । यसैगरी उनले मानव जातिलाई सधैँ अन्धकारमा राखेर आफ्नो शासन टिकाइरहने चाहना राख्ने अत्याचारी शासक जिउसको निर्णयका विरुद्ध प्रमिथसले स्वर्गबाट आगोको फिलिङ्गो चोरेर मानवलाई दिई मानवताको पक्षमा आफूलाई गर्विलो ढङ्गले प्रस्तुत गरेको साहसिक चित्रण महाकाव्यमा गरेको पाइन्छ । यसका साथै उनले *प्रमिथस* महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य देवकोटाको सृष्टिकालीन मानवको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, न्यायिक अवस्थालाई देखाउनु रहेको उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत विवेचना मूलतः **प्रमिथस**को विषयवस्तु र उद्देश्यमै केन्द्रित रहेको देखिन्छ । रसको सामान्य सङ्केत गरिएको उक्त समीक्षाले वीररस र उत्साह स्थायीभावलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ । यस पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधअध्ययनका निम्ति सामान्यतः उपयोगी बन्ने देखिन्छ ।

मोतीलाल पराजुलीले “महाकवि देवकोटा र ग्रिसेली मिथक” **कुञ्जिनी** (२०६५, वर्ष १६, अङ्क ३) शीर्षकमा समीक्षात्मक विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले महाकवि देवकोटाद्वारा २००७/२००८ सालतिर रचित उहाँको देहावसानपछि २०२८ सालमा प्रकाशित **प्रमिथस** महाकाव्य उनको पाँचौं महाकाव्यको रूपमा रहेको तथा यो ११ सर्गमा संरचित ग्रिसेली पुराकथामा आधारित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी यस महाकाव्यमा स्वर्गका राजा युरानस, क्रोनोस र जिउसको राज्यकालको वर्णन र प्रमिथसको जीवनी तथा व्यक्तित्वको चित्रण गरिएको छ । उनले यस काव्यमा स्वर्गका शासकद्वारा दबाइएका पृथ्वीवासी मानिसहरूको उद्धारका निम्ति प्रमिथसले स्वर्गबाट आगो चोरेर ल्याई मानव उत्थानको कार्य गरेबापत प्रमिथसलाई दिइएको यातनाको कारुणिक दृश्य पाइन्छ भनी विवेचना गरेका छन् । मूलतः **प्रमिथस**को विषयवस्तुगत स्रोत र आख्यानको चिनारीमा सीमित प्रस्तुत समीक्षा जिउसको मानव कल्याणका साहसिक कार्य र तिनका कारण शासकबाट भोग्नुपरेको यातना देवकोटाको आफ्नै जीवनको प्रतिबिम्बात्मक चित्रण भए तापनि यसमा वीररस र करुणरसको प्रधानता पाइन्छ । उनको यो समीक्षा यस शोधकार्यको वीररस र गौण रूपमा करुणरसको विश्लेषणमा सहयोगसिद्ध हुने देखिन्छ ।

गोविन्दराज भट्टराईले “प्रमिथियन यात्रापथमा उभिएका महाकवि” **भृकुटी** (२०६६, पूर्णाङ्क ५, कार्तिक-पुस) शीर्षकको लेखमा **प्रमिथस**को पृष्ठभूमि, कथानक, पात्र र चरित्रसम्बन्धी समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनले महाकवि देवकोटालाई ग्रिसेली टाइटनदेव प्रमिथससँग सादृश्य देखाउँदै प्रथम मानवतावादी पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन् । यसक्रममा उनले ग्रिसेली देवता, दैत्य र मानवको उत्पत्तिसँग प्रमिथसको कथा अभिन्न भएर आएको कुरा वर्णन गरेका छन् । यसक्रममा उनले प्रमिथस टाइटन देवताका सन्तान देवता नै हुन् तर पनि प्रमिथसले सुखमा बस्ने देवताभन्दा दुःखका प्राणी मानवका पक्ष लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस सन्दर्भमा उनले प्रमिथसले मानव जातिको उद्धार गर्ने निश्चय गरी जिउसद्वारा दण्डित भइसकेको मानवलाई बचाउन स्वर्गबाट आगो चोरेर पृथ्वीमा झरेको कुरा बताएका छन् । यसैगरी उनले प्रमिथसले मानव जातिको सृष्टि गरी उसलाई सभ्यता सिकाएको प्रसङ्गको चर्चा गरेका छन् । यसअनुरूप उनले स्वर्गबाट हेर्दा प्रमिथस देवराज इन्द्रका विद्रोही भएको तथा पृथ्वीबाट हेर्दा मानवकल्याण र स्वतन्त्रताका निमित्त अनन्त कष्ट खप्न तयार

मानवतावादी अग्निरूपी चेतनाका संवाहक हुन् भनी प्रमिथसको साहसिक कार्यको वैचारिक समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् ।

भट्टराईले**प्रमिथस**नेपालको तत्कालीन अन्धकारमा प्रकाश चेतनाको खोजी भएको र उनको सङ्घर्ष अशिक्षा, अज्ञानता अन्धकारले निलिएका जातिलाई उज्यालो देखाउने प्रयत्न भएको, महाकवि स्वयं नेपाली प्रमिथस हुन् भन्ने प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । उक्त समालोचनाबाट **प्रमिथस** महाकाव्यमा नेपालका तत्कालीन राणाशासकप्रतिको विद्रोही चेतना र उनको जनताप्रेमी स्वाभिमानीपूर्ण साहसिक विचारको उद्घाटन भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा देवकोटाको **प्रमिथस**महाकाव्यमा विशेषतः उत्साहमूलक वीररस तथा क्रोधभावपूर्ण रौद्ररसको प्रधानता रहेको स्पष्ट हुन्छ । उक्त समीक्षा **प्रमिथस**को मूलतः वीररस तथा रौद्ररस विश्लेषणका निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार-सामग्री हुन सक्दछ ।

गोपीकृष्ण शर्माले "वनकुसुम महाकाव्यमा प्रकृतिप्रयोग" **मधुपर्क** महाकवि देवकोटा शतवार्षिकी विशेषाङ्क (२०६६, वर्ष ४२, अङ्क १-५, पूर्णाङ्क ४८०, जेठ) शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा **वनकुसुम** छन्दोबद्ध महाकाव्य भएको र यसमा दस सर्ग रहेको उल्लेख गरिएको छ । यसअन्तर्गत **वनकुसुम** वनमा फुल्ने फूल हो र यहाँ **वनकुसुम** वनमा नै रमाउने एउटी सुकोमल किशोरीको प्रतीक हुन् । यसैगरी उक्त लेखमा सहरिया परिवेश र सौतेनी षड्यन्त्रबाट अत्तालिएका युवराज उत्तम (नरेन्द्र) वनमा विश्रान्तिका लागि गएको अनि जालझेल र षडयन्त्रको सहरिया जीवनभन्दा प्रकृतिकै आधिपत्य रहेको जीवन नै उत्तम हुन्छ भन्दै **वनकुसुम** काव्यमा प्राकृतिक सौन्दर्यको महिमा गाइएको कुरा दर्साइएको छ । शर्माको उक्त समीक्षा महाकाव्यका तत्त्वहरू विषयवस्तु, परिवेश, चरित्र छन्द र सर्ग आदिमा केन्द्रित रहेको छ । यद्यपि महाकाव्यीय परिवेशका दृष्टिले हेर्दा नायक-नायिकाको प्रेमपूर्ण प्राकृतिक सुन्दर प्रसङ्ग-वर्णनबाट रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस तथा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको साङ्केतिक आधार पाइन्छ । उक्त विवेचनाले **वनकुसुम** महाकाव्यको सबै रसलाई समेट्न नसके तापनि यस अध्ययनको निम्ति सामान्य सहयोगी सामग्री भने अवश्य बन्ने देखिन्छ ।

ताराकान्त पाण्डेयले "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वैचारिक धरातल" **भृकुटी** (२०६६, पूर्णाङ्क ५, कार्तिक-पुस) शीर्षकको लेखमा महाकवि देवकोटाका विविध जीवनदर्शन, भाव तथा विचारमूलक समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले २००३-२००४ सालपछि क्रमशः साम्यवादी क्रान्ति-चेतनाका लहरद्वारा छोइँदै जाँदा समग्र उत्तरार्द्ध (२००४-२०१६) मा स्वच्छन्दतावादी धाराका मूलप्रवाहभित्रै व्यङ्ग्यात्मकता र विद्रोहात्मकताद्वारा त्यस स्वच्छन्दतावादी क्रान्तिकारी प्रगतिवादी धारालाई समृद्ध तुल्याएर त्यसैका माध्यमबाट देवकोटाले नवयुगीन परिवर्तन एवम् सुधारका स्वर फैलाउँदै आफ्ना स्वच्छन्दतावादी आदर्शवादी आस्तिकता-आध्यात्मिकतामा सामाजिकता र क्रान्तिकारिताको संयोजित आयाम थपेको कुरा बताएका छन् । यसरी नै उनले **शाकुन्तल**जस्ता महाकाव्यमा सामन्तवादलाई आदर्शीकृत गर्न खोजेको देखिए तापनि **सुलोचना** महाकाव्य श्रमजीवी निम्नवर्गीय मानिसप्रतिको प्रेम र कल्याणको भाव, जातीय विषमताविरोधी चेतनाले उनी सामन्तवादका पोषक वा पुनरूत्थानवादी नै चाहिँ नभएको तर दार्शनिक रूपले भन्दा देवकोटा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी चिन्तन, वैज्ञानिक समाजवाद, ईश्वरवादको भ्रमबाट मुक्तिजस्ता कुरामा स्पष्ट देखिन्छन् भन्दै विवेचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । यस लेखमा भावको प्राचुर्य वा गहनता भेटिन्छ । प्रस्तुत विवेचना रसको पक्षमाभन्दा देवकोटाको वैचारिक जीवनदर्शनमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । मूलतः वीररसप्रधान

उत्साह स्थायीभाव तथा अन्य विविध रसमूलक भावहरूको प्रबलता रहेको उक्त समीक्षात्मक सामग्री यस शोध/विश्लेषणको निम्ति सामान्य आधार बन्न सक्तछ ।

ताराकान्त पाण्डेयले "सामाजिकचेतना सन्दर्भ र क्रान्तिप्रति देवकोटाको धारणा" **बगर** (२०६६, वर्ष २८, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ८२, असोज-कार्तिक) मा शीर्षकको लेखमा समीक्षात्मक विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले **शाकुन्तल**को प्रकाशनले पूर्वार्ध चरणका देवकोटामा वर्तमानबाट अतीत र मिथकीय लोकमा पलायनको चेत नै प्रबल रहेको र नेपाली साहित्यमा विकसित क्रान्तिधर्मी प्रवृत्तिका अतिरिक्त सामाजिक, राजनीतिक क्षेत्रमा घटिरहेका परिवेशले देवकोटाको वैचारिक अन्तर्विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले तदनुरूप देवकोटामा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशका प्रभावस्वरूप विस्तारै उनमा राणाहरूको निरङ्कुशता र क्रमशः समग्र सामन्तवादका विरूद्ध नै घृणा, विरोध तथा विद्रोहको भाव जाग्न थाल्दछ र त्यसबाट नेपाली समाजको मुक्तिको निम्ति क्रान्ति आवश्यक रहेको निष्कर्षमा पुगेको बताएका छन् । यसैगरी उनले **प्रमिथस**को महत्ता र प्राप्तिको मूल्याङ्कन गर्दै महाकाव्यमा अतीततिरको फर्काइ **शाकुन्तल**मा जस्तो वर्तमानबाट पलायनका लागि नभई सुन्दर भविष्यतिर डोऱ्याउनका निमित्त भएको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले वास्तवमा अन्यायी सत्ताका विरूद्ध विद्रोह हुनुपर्छ भन्दै तत्कालीन उत्पीडक समाज व्यवस्थामा आमूल परिवर्तन हुनुपर्ने वैचारिक पीठिकामा निर्माण भएको **प्रमिथस** समाजवादी मानवतावादले प्रभावित देवकोटाको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण प्रतिनिधि कृति रहेको देखिन्छ भनेका छन् ।

प्रस्तुत समीक्षा सामान्यतः भावपक्षमा केन्द्रित रहेको छ । महाकाव्यका तत्त्वमा आधारित यस समालोचनाले रसको सामान्य आधारभूमि प्रदान गरेको छ । मूलतः उत्साह, शम, क्रोध, घृणा स्थायीभावले युक्त यस समीक्षाले वीर, शान्त, रौद्र तथा बीभत्सरस निष्पत्तिमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । उक्त विवेचना रसको विश्लेषणको निम्ति सामान्य आधार बन्न सक्दछ ।

निनु चापागाईले "महाकवि देवकोटाको मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा" **गरिमा** (२०६६, वर्ष २७, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ३२३) मा देवकोटाको महाकाव्यात्मक कृतिहरूबारे समीक्षात्मक विश्लेषण गरेका छन् । उनले देवकोटाको तीन महिने **शाकुन्तल** एवम् दसदिने सुलोचनाको लेखन र आशुकवित्वलाई अतिरञ्जित रूपबाट प्रस्तुत गर्दै **शाकुन्तल** महाकाव्य र देवकोटालाई समानार्थी रूपबाट प्रचार गर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी उनले देवकोटाको कवित्व क्षमता र महाकवित्वलाई महाकाव्यमा नै खोज्ने हो भने त्यो प्रमिथसमा भेटिन्छ, शाकुन्तल वा अन्य रचनाहरूमा होइन भनेकाछन् । यस सन्दर्भमा उनले निश्चय नै **शाकुन्तल**मा जस्तै **प्रमिथस**मा पनि अतीततिरको फर्काइ नभएको होइन, तर अतीततिरको यो उन्मुखता वर्तमानमा अतीत ल्याउने उद्देश्य वर्तमानलाई भविष्यतिर डो-याउने महान् प्रयत्नस्वरूप अघि आएको छ भनी आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन् । यसैगरी उनले **शाकुन्तल**, **महाराणाप्रताप**, **पृथ्वीराजचौहान** हिन्दूआर्य मध्ययुगीन सामन्ती संस्कृतिको पक्षपोषण गर्ने उद्देश्यले सिर्जना गरिएका छन् भने **प्रमिथस**चाहिँ मानवविरोधी, निरङ्कुश शासक जिउस र त्यसका विरूद्ध देखापरेको नायक प्रमिथससँगको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेर नेपालको क्रान्तिकारी गतिविधिमाथि जोड दिने उद्देश्यले रचना गरिएको देखिन्छ भन्दै आफ्नो विचार प्रकट गरेका छन् । उक्त विवेचना मूलतः देवकोटाको काव्यिक मूल्य निरूपणका दृष्टिले उपयोगी रहेको छ । विशेषतः महाकाव्यको भाव तथा उद्देश्यमा आधारित यस समालोचना रसको पक्षमा तटस्थ रहेको देखिन्छ । उनको टिप्पणी यस शोध-अध्ययनको निम्ति एउटा सामान्य पूर्वकार्य विवरण मात्र बन्ने देखिन्छ ।

पारसमणि भण्डारीले "सुलोचना महाकाव्यको सङ्क्षिप्त रेखाङ्कन" **तन्नेरी**(२०६६, वर्ष ३१, अङ्क २ र ३ (संयुक्त) मा **सुलोचना** महाकाव्यसम्बन्धी आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने क्रममा सुलोचनाः रचना प्रक्रिया र महाकाव्यकारिता, कथावस्तु, सामाजिक पक्ष, दार्शनिक पक्ष आदिका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसअनुरूप उनले सुलोचनाको आस्तिकता, अध्यात्मप्रेम, भौतिकताप्रतिको विमुखता, समाजप्रतिको विद्रोह, मानवीय संवेदनाको कारुणिक चित्रण, सामाजिक असमानताप्रतिको रोष, स्वतन्त्रता, आत्मिक प्रेम एवम् मानवताजस्ता पक्षमा विवेचना गरेका छन् । एक मात्र महाकाव्यमा गरिएको उनको उक्त टिप्पणी रसको पक्षमाभन्दा भावपक्षमा केन्द्रित रहेकोले प्रस्तुत शोध/विश्लेषणको निम्ति सामान्य आधार बन्न सक्दछ ।

वासुदेव त्रिपाठीले "नेपाली साहित्यका सगरमाथा प्रतिभा देवकोटाको कवित्व र कविताक्रान्तिको स्मृति" **तन्नेरी** (२०६६, वर्ष ३१, अङ्क २ र ३ (संयुक्त), असोज-माघ, शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसक्रममा उनले नेपाली महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०६६) जन्म शताब्दी वा शतवार्षिकी स्मृतिको लहर प्रसङ्गित हुनुका साथै देवकोटाका **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **वनकुसुम** तथा **महाराणाप्रताप** महाकाव्यको सङ्क्षिप्त चित्रण गरेका छन् । उनले **सुलोचना**ले उनलाई दसदिने महाकाव्य लेखनको अग्नि परीक्षामा समुत्तीर्ण तुल्याई द्रुतवादी महाकवित्वको प्रमाणपत्र नै दिइसकेको थियो भने **शाकुन्तल** अभावपूर्ति र हिमप्रदेशको महिमागानभन्दा अझ बढी नेपाली भाषाको धर्तीमा महाकाव्यरूपी भागीरथी स्वर्गाङ्कको प्रथम दर्पण नै हो भनी विचार प्रकट गरेका छन् । त्रिपाठीले वास्तवमा **शाकुन्तल** महाकाव्य प्रथम मौलिक प्रकाशित नेपाली महाकाव्यका रूपमा भागीरथको गङ्गा पक्कै थियो भनी देवकोटाको महाकाव्यात्मक प्रतिभाको स्मृति गरेका छन् । त्रिपाठीले **वनकुसुम** महाकाव्यमा राणातन्त्र विरोधी एवम् वैधानिक राजतन्त्र एवम् प्रजातन्त्रको स्थापनाको कामना गर्ने नेपाली प्रबुद्ध जनमानसको क्रान्तिचेतलाई पनि अंशतः व्यञ्जना प्राप्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी उनले **वनकुसुम**ले दरबारिया षड्यन्त्र, पाखण्ड र उकुसमुकुस पर्यावरणको सापेक्षातामा प्रकृति र ग्राम्यजीवन एवम् किसानबालाको स्वच्छ जीवनचेतनाको स्वच्छन्दतावादी गान गर्दागर्दै पनि नेपालको राणाशासनको स्थापनाकाल त्यसको विच्छेदको निम्ति राजा र जनताको संयुक्त सङ्घर्षलाई वैधानिक राजतन्त्र र प्रजातन्त्रको कामनाको परिकल्पना चित्रणको रूपमा व्यञ्जना दिने चेष्टा गरेको छ भनी समीक्षात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनको समीक्षा मूलतः भावपक्षमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त पूर्वकार्य यस शोध-अध्ययनको रस-विश्लेषणको निम्ति सामान्य विवरणात्मक सामग्री बन्न सक्दछ ।

त्रिपाठीले **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा सत्रौं शताब्दीको मध्यकालीन भारतवर्षीय इतिहासको राष्ट्रिय स्वाधीनता, हिन्दू धार्मिक स्वाभिमानको प्रतीकपुरुष वीर महाराणाप्रताप र त्यस कृतिगाथाको गान गाइएको छ- उँचा परी कुसुम शोभित छन् अटाली ....कुँद्छन् विहङ्गम जहाँ सुखमा नवीन भनी समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनको उक्त विवेचनामा रसको खासै उल्लेख गरिएको पाइँदैन । यद्यपि कविको स्वच्छन्दतावादी चेतको अभिव्यक्तिबाट **वनकुसुम**मा शान्तरस र **पृथ्वीराजचौहान** तथा **महाराणाप्रताप**मा भने वीररसको सङ्केत मिल्दछ । त्रिपाठीको उक्त विवेचना महाकाव्यको विषयवस्तु र भावपक्षमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उनको लेख प्रस्तुत शोध/विश्लेषणका निम्ति मूलतः शान्तरस र वीररसका दृष्टिले सहयोगसिद्ध हुने देखिन्छ।

वासुदेव पाण्डेयले "शाकुन्तल महाकाव्यमा विविध शैलीको प्रयोग " **तन्नेरी** (२०६६, वर्ष ३१, अङ्क २ र ३ (संयुक्त) मा समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा स्वच्छन्दतावादी भावधाराका महाकवि भएको हुँदा यिनले प्रकृतिपरक बिम्बहरूको प्रयोगमा विशेष रुचि राख्दछन् भनी विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । साथै इतिहास, पुराण, समाज, संस्कृति, ज्ञान विज्ञानका अनेक प्रशाखा तथा मानवीय भावजगतसँग सम्बन्धित बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको यस महाकाव्यमा प्राकृतिक स्रोतकै बिम्बहरूको प्रधानता रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले **शाकुन्तल** महाकाव्यमा सबैभन्दा बढी प्रयोग भएका बिम्बहरू कुड्मल (कोपिला), फूल, भ्रमर हुन् जसले कृतिभरि नै विशेष अर्थ राखेका छन् । गहिराइगत आयामका हिसाबले पनि **शाकुन्तल** महाकाव्य सफल र सबल महाकाव्यकै श्रेणीभित्र पर्दछ । उनले प्राचीन आर्य सभ्यताको महिमा गायनका क्रममा नेपाली राष्ट्रिय परिवेशका विविध सन्दर्भहरूको प्रतिच्छवि, हिन्दू सांस्कृतिक पुनर्जागरण, ईश्वर, प्रकृति, मानवको त्रिकोणात्मक समन्वय, मानवतावादको शङ्खघोष, स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्व/भगिनीत्वको पक्षधरताजस्ता विषयहरूले यस महाकाव्यको गहिराइगत आयामलाई फराकिलो बनाएको छ भनी विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उनको उक्त समीक्षा मूलत : सांस्कृतिक बिम्ब, देवकोटाको वैचारिकता, जीवनदर्शन एवम् प्रवृत्तिप्रति केन्द्रित रहेको पाइन्छ । रसको कोणबाट हेर्दा यस पूर्वकार्य **शाकुन्तल** महाकाव्यको सामान्यतः शान्तरस, शृङ्गाररस तथा वीररस विश्लेषणका दृष्टिले सहयोग सिद्ध हुने देखिन्छ ।

महादेव अवस्थीले "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितात्मक योगदानको आकलन" **बगर** (२०६६, वर्ष २८, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ८२, असोज-कार्तिक, शीर्षकको लेखमा ऐतिहासिक योगदान, परिमाणगत योगदान र प्रकारगत योगदान तथा गुणात्मक योगदान गरी ३ योगदानबारे गहन समालोचकीय विचार प्रस्तुत गरेका छन् । तदनुरूप उनले कुमारबहादुर जोशी (२०४७) ले गरेका अध्ययनअनुसार नै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले रचेका छवटा महाकाव्यमध्ये **शाकुन्तल** र **प्रमिथस**मा उच्चतर गुणस्तर, **महाराणाप्रताप**मा उच्च, **पृथ्वीराजचौहान** र **सुलोचना**मा क्रमशः उच्च र उच्च मध्यमस्तर रहेको ठहर गरेको छ र यसबाट उनले रचेका छवटा महाकाव्यमध्ये पाँचवटा महाकाव्यले उत्कृष्ट गुणस्तर प्राप्त गरेको कुरा आकलित हुन्छ भनी मूल्याङ्कनपरक विश्लेषण गरेका छन् । उनले देवकोटा महाकाव्य क्षेत्रमा कुशलतापूर्वक प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्ने, त्यस धारामा पश्चिमी र पूर्वीय कविता-परम्पराको प्रभाव तथा नेपाली अनुकूल आफ्नै (देवकोटेली) मौलिकीकरणका विविध प्रवृत्तिहरूको स्वच्छन्दतावादी कविताको क्रान्तिकारी रूपान्तरणधर्मीप्रगतिशील सञ्चेतनाको सौन्दर्यपूर्ण संयोजन गर्ने महाकवि हुन् भनी चर्चा गरेका छन् । उनले देवकोटाको महाकवित्व नेपाली कविताका उच्च, विशिष्ट र अमर प्राप्ति भएको दर्साएका छन् । प्रस्तुत समीक्षा देवकोटाको कवितात्मक योगदान र मूल्याङ्कनमा केन्द्रित रहेको छ । खासगरी देवकोटाको जीवनदर्शन, वैचारिक चिन्तन र स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको मूल्यनिरूपण गरिएको उक्त विवेचना रसको पक्षमाभन्दा भावपक्षमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यद्यपि भावका दृष्टिले शम स्थायीभाव, क्रोध स्थायीभाव तथा उत्साह स्थायीभावको प्रबलता देखिन्छ । उक्त विवेचना रस विश्लेषणको निम्ति सामान्य आधार बन्न सक्दछ

मोहन सिटौलाले "काव्य परम्परामा प्रमिथियस : एक अध्ययन" **तन्नेरी** (२०६६, वर्ष ३१, अङ्क २ र ३ (संयुक्त) शीर्षकमा लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसअन्तर्गत उनले **प्रमिथस** मिथ प्राचीन ग्रिसेली कवि हिसियड, नाटककार एस्किलस, अङ्ग्रेजी महान् कवि बाइरन र शेली अनि नेपाली महाकवि देवकोटासम्म विस्तारित छ भनी उल्लेख गरेका छन् । उनले आत्मप्रकाशन, सचेतता, न्याय, विकास र कल्याणसित सम्बन्धित प्रमिथसको प्रतीक प्रकान्तरमा हाम्रा दसैं र तिहारका प्रतीकात्मक अर्थसित पनि सम्बन्धित भएको जस्तो लाग्छ

भनेका छन् । यसअनुरूप उनले दुर्गापूजाले महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वतीको बिम्बको माध्यमले हामीलाई सत्य, न्याय, शान्ति, सम्मान, समृद्धि र ज्ञान विज्ञानका लागि गर्नुपर्ने सङ्घर्ष वा युद्ध अनि हासिल गर्नुपर्ने विजयका निम्ति शक्तिको उपासना गर्न प्रवृत्त गराएको र त्यसको महत्त्वबारे बताएका छन् । यसैगरी उनले अर्को शब्दमा शक्ति र सम्पन्नता, ज्ञानविज्ञान, विवेक र करुणाको समन्वयात्मक भावनालाई निर्देशन गर्ने भौतिकवाद र अध्यात्मवाद अनि प्रकृति र संस्कृतिको सन्तुलन सङ्गमलाई द्योतन गर्ने महान् बिम्बहरू हुन् भनेका छन् । साथै उनले यसले मानवीय आलोक, स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र, करुणा, प्रेम, सिर्जनात्मकता, समृद्धि र सुखजस्ता उद्देश्य प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखेको छ भनी गहन विवेचना गरेका छन् । सिटौलाको प्रस्तुत समीक्षा देवकोटाको महाकाव्यको रसभन्दा भावपक्षमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । उनका छ महाकाव्यमध्ये एकमात्र महाकाव्यमा गरिएको उक्त विश्लेषण शोध-अध्ययनको वीररस विश्लेषणको निम्ति सामान्य सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले “प्रमिथस महाकाव्यमा बिम्बविधान” **भृकुटी** (२०६६, पूर्णाङ्क ५, कार्तिक-पुस), शीर्षकको लेखमा देवकोटाका महाकाव्यमा बिम्बसम्बन्धी अनसन्धानमूलक समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले बिम्बको शाब्दिक अर्थ छाया, दर्पण, प्रतिबिम्ब, प्रतिच्छवि हो, साहित्यमा बिम्ब शब्दले काव्य बिम्बलाई जनाउँछ भनेका छन् । यसक्रममा उनले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा परिष्कारवादी कविहरूमा पाइने आलङ्कारिक बिम्ब, प्रयोगवादी कविहरूका कवितामा पाइने पाश्चात्य मिथकीय बिम्ब र समकालीन कविहरूका आजका कवितामा पाइने युगीन यथार्थपरक बिम्ब एवम् प्रगतिवादी कविहरूका कवितामा पाइनेजस्ता क्रान्तिबिम्ब तथा यथार्थपरक बिम्बभन्दा भिन्नै किसिमका बिम्बहरू पाइन्छन् भनी समालोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । उनले **शाकुन्तल**मा प्राकृतिक, मिथकीय, प्रतीकात्मक, चाक्षुष र अन्य ऐन्द्रियिक, सरल, संश्लिष्ट आदि अनेकौँ बिम्बहरूको प्रयोग भएको बताएका छन् । यसअनुरूप उनले ग्राम्य बिम्बको प्रयोगका दृष्टिले वनकुसुम, प्राकृतिक बिम्ब प्रयोगका दृष्टिले **शाकुन्तल** र **वनकुसुम**, ऐतिहासिक बिम्ब प्रयोगका दृष्टिले **महाराणाप्रताप** र **पृथ्वीराजचौहान**, पाश्चात्य मिथकीय बिम्ब प्रयोगका दृष्टिले **प्रमिथस** उल्लेखनीय रहेका छन् भनी विवेचना गरेका छन् । प्रस्तुत लेख मूलतः बिम्बविधानसँग केन्द्रित रहेको छ । यद्यपि बिम्बकै अध्ययन गर्ने क्रममा देवकोटाका सबै महाकाव्यहरू सङ्केत गरिनु र विशेषगरी **प्रमिथस** महाकाव्यमा भने क्रान्तिबिम्बकै आधारमा वीररसको समेत सशक्त चित्रण गरिएको हुँदा मूल रूपमा **प्रमिथस** महाकाव्यमा र सामान्यतः अन्य महाकाव्यहरू- **शाकुन्तल**मा प्राकृतिक बिम्बको माध्यमबाट शान्तरस, शृङ्गाररस, **वनकुसम**मा ग्राम्य बिम्बको माध्यमबाट शान्तरस, **महाराणाप्रताप** र **प्रमिथस**मा ऐतिहासिक बिम्बका दृष्टिले वीररस अध्ययनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

नरेन्द्र प्रसाईले “कविताविधा : महाकाव्य” **देवकोटाको जीवनशैली** (२०६९) शीर्षकको लेखमा देवकोटाका महाकाव्यहरूको सङ्क्षिप्त विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । यसक्रममा उनले महाकाव्य रचनाका प्रेरणास्रोत, विषयवस्तु, सर्ग, छन्द, लयढाँचा, श्लोक, उद्देश्यका साथै देवकोटाका कृतिका सम्बन्धमा विविध टिप्पणी गरेका छन् । यसक्रममा उनले **शाकुन्तल** महाकाव्य पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित भएको चर्चा गरेका छन् । यसैगरी उनले **सुलोचना** (२००३) को विवेचना गर्ने क्रममा सुलोचना देवकोटाद्वारा दस दिनको साठी घण्टामा रचिएको सामाजिक महाकाव्य भएको र यस काव्यले प्रचलित धारणा, सामाजिक, नैतिक, आडम्बर रूढिवादी संस्कारहरूलाई चित्रण गरेको छ भनी विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त समीक्षा रसविधानमा भन्दा मूलतः महाकाव्यको

तत्त्वविधान (विशेषतः आख्यानवर्णन) मा केन्द्रित रहेको छ । यस समीक्षाले प्रस्तुत शोध/अध्ययनमा सामान्य सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको महाकाव्यकारिताको सृजनात्मक अन्तर्जैविकी र उनको आत्मधारणा" **महाकवि देवकोटा व्याख्यानमाला** (२०६९) शीर्षकको समालोचनात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले महाकाव्य प्रसारका दृष्टिले देवकोटाका ६ महाकाव्यमध्ये **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम**, **पृथ्वीराजचौहान** र **प्रमिथस**मा प्रसारशीलता अपेक्षाकृत कम हुन पुगेको भेटिन्छ र त्यसले **शाकुन्तल**को शक्ति सामर्थ्यतर्फ सङ्केत गरेको चर्चा गरेका छन् । यसक्रममा उनले अन्तर्व्यञ्जित सघन कवित्व वैभवका दृष्टिले चाहिँ **शाकुन्तल**, **प्रमिथस**, **पृथ्वीराजचौहान** र **महाराणाप्रताप** प्रबन्धनका अन्तर्क्षतिकैबीच पनि क्रमशः उच्चतर र उच्च रही समष्टि सन्तुलनमा **सुलोचना** र **वनकुसुम**चाहिँ क्रमशः उच्चमध्यम स्तरतर्फ रहेको भन्दै मूल्याङ्कनपरक विवेचना गरेका छन् । उनको उक्त समालोचना मूलतः देवकोटाको सिर्जनात्मक प्रतिभाको उजागर र उनको जीवनदर्शनमा आधारित देखिन्छ । महाकाव्यात्मक मूल्याङ्कनमा केन्द्रित यो समीक्षा खासगरी देवकोटाको महाकाव्यहरूको भाव तथा उद्देश्यमा सीमित रहेको पाइन्छ । विशेषतः उत्साह स्थायीभाव, शोक स्थायीभाव, रति स्थायीभाव तथा शम स्थायीभावको प्रधान्यता रहेको उक्त विवेचना देवकोटाको महाकाव्यको रस विश्लेषणको निम्ति केही सहयोग पुग्ने अवश्य देखिन्छ ।

नारायणप्रसाद गड्तौला (२०६९) ले **शाकुन्तल महाकाव्यको विवेचना** पुस्तकमा **शाकुन्तल** महाकाव्यका पात्र विधान, अलङ्कार, कथावस्तु, छन्द, ध्वनि, रीति, रस आदिका बारेमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । यससम्बन्धमा अङ्गीरसका रूपमा सम्भोग शृङ्गाररस र अङ्गरसका रूपमा विप्रलम्भ सम्भोग शृङ्गारलगायत वीर, हास्य, अद्भुत, शान्त आदिको सङ्क्षिप्त चर्चा गरेका छन् । यद्यपि यसले रसको विस्तृत पक्षलाई समेट्न सकेको पाइदैँन । रसविधायक तत्त्वका कोणबाट हेर्दा विविध अङ्गरसहरूको सामान्य सङ्केत गरिएको उक्त अध्ययन यस शोधविश्लेषणमा **शाकुन्तल**को रसविश्लेषणको निम्ति अवश्य धेरथोर सहायकसिद्ध बन्न सक्दछ ।

गड्तौलाले **रस र ध्वनि सिद्धान्त** (२०७१) कृतिमा रससम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । यसअन्तर्गत उनले रसको व्युत्पत्ति, रससामग्री, रसनिष्पत्ति र रसका प्रकारका बारेमा समीक्षात्मक प्रकाश पारेका छन् । यसअन्तर्गत उनले **शाकुन्तल** महाकाव्यमा प्रयुक्त रस (शृङ्गार, शान्त, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत) को प्रायोगिक अध्ययन र तिनको प्रयोगावस्थाको अध्ययन-विश्लेषण तथा समीक्षात्मक टिप्पणी गरेका छन् । उनले 'शाकुन्तल महाकाव्यमा शृङ्गाररस' शीर्षकको समीक्षात्मक विश्लेषणमा **शाकुन्तल** शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य भएको तथा शकुन्तला-दुष्यन्तबीचको प्रेमाख्यान नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको मूलविषय हो भनी विषयवस्तु, रस र भावपक्षको चर्चा गरेका छन् । यसअनुसार उनले दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन रहेको बताएका छन् । उनले दुष्यन्तले शकुन्तलालाई देखेपछि अङ्कुरण भएको प्रेम उनीसँगको भेटपछि झयाङ्गिँदै जाँदा विवाहमा परिणत हुन पुगी रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररसको उत्कर्षमा पुगेको छ भनी उल्लेख गरेका छन् र अन्य रसहरूलाई भने सहायकरसको रूपमा चित्रण गरेका छन् । यसैगरी उनले वन, उपवन, फूलबारी आदिको प्राकृतिक स्थल, नायक र नायिकाको यौवनरूपी रूपलावण्य, तिनका उत्कट प्रेम-चाहनालगायत सखी, सहयोगीहरू उद्दीपक बनेर आएका छन् भने औत्सुक्य, प्रेम, लज्जा, व्यग्रता, चिन्ता, मोह, आकर्षण, उन्माद, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरूले मूलतः शकुन्तलामा रतिरागको भावलाई जागृत र उद्दीप्त गर्दै

रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस परिपाकमा पुगेको छ भनी आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत समीक्षा **शाकुन्तल**को विविध रसभावमा केन्द्रित देखिन्छ । देवकोटाका सबै महाकाव्यको रसपक्षको उल्लेख नगरिएको हुँदा यस समीक्षा अपूर्ण नै बन्न पुगेको छ । यद्यपि उनको उक्त विवेचना **शाकुन्तल**को रसअध्ययन विश्लेषणमा बलियो आधार सामग्री बन्ने सावित हुन्छ ।

कल्पना रिजालले 'शाकुन्तल महाकाव्यमा रसविधान' (२०७२), अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र प्रस्तुत गरेकी छन् । यसक्रममा उनले शाकुन्तलमा अङ्गीरस र अङ्गहरूको विवेचना गरेकी छन् । यसमा विप्रलम्भ शृङ्गाररस, वीररस, हास्यरस र शान्तरस अङ्गरसका रूपमा अभिव्यञ्जित भई तिनले अङ्गीरसका रूपमा सम्भोग शृङ्गाररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सघाएका छन् भनी आफ्नो विचार प्रकट गरेकी छन् । रसको कोणबाट गरिएको उक्त शोधविश्लेषणमा अङ्गरस र अङ्गीरसको चर्चा गरेतापनि रसभावलगायत सबै अङगरसलाई यसले समेट्न सकेको पाइदैँन । रसनिष्पत्तिका आधारतत्त्व सञ्चारी भाव, तिनका जागृति र तिनले अङ्गरसमा पुऱ्याएको पृष्ठपोषण आदिको विस्तृत एवम् विशिष्टीकृत विश्लेषण हुन नसकेको हुँदा उक्त अध्ययन रसपरिपाकका दृष्टिले अपूर्ण एवम् कमजोर देखिन्छ । उनको यस अध्ययन **शाकुन्तल**को एकाङ्गीरस शृङ्गाररसमा मात्र सीमित रहेको पाइन्छ । यद्यपि सम्बद्ध सामग्रीका दृष्टिले प्रस्तुत अध्ययन यस शोधअध्ययनमा सहयोगीसिद्ध बन्न सक्दछ ।

उल्लिखित पूर्वकार्यहरूको अध्ययन/विश्लेषणलाई केलाउँदा प्रायःजसो समीक्षकहरूले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका निर्धारित महाकाव्यहरूका विविध पक्षहरू कथावस्तु, पात्र विधान, लय, छन्द विधान, भावविधान, प्रकृति, समाज आदिका बारेमा आआफ्ना सामान्य धारणा राखेको पाइन्छ । यसले रसको पक्षमा कुनै सङ्केत नै गरेको भेटिदैँन । ती आख्यानतत्त्व र भावपक्षमा केन्द्रित देखिन्छन् । ती केवल यसपूर्वका पूर्वकार्यका समीक्षात्मक विवरण मात्र रहेका देखिन्छन् । केहीले रसको सामान्य सङ्केत मात्र गरेका छन् । ती अध्ययनमध्ये कृष्ण गौतम, कृष्णराज अधिकारी, तुलसीराम घिमिरेजस्ता समीक्षकले केही मात्रामा रससिद्धान्तका रूपमा चिनाउने प्रयत्न गरेको पाइए पनि तिनले महाकाव्यमा रसको आवश्यकतालाई मात्र औंल्याएको स्पष्ट हुन्छ । यसैगरी कुमारबहादुर जोशी, महादेव अवस्थी, नारायणप्रसाद गडतौला, कल्पना रिजाल आदिले देवकोटाका महाकाव्यकृतिलाई रससामग्रीका आधारमा व्याख्या-विश्लेषण गरेतापनि तिनमा रसवादी कोणबाट समग्र, विस्तृत र गहन विश्लेषण भने हुन नसकेको सिद्ध हुन्छ । यसरी हेर्दा देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधानगत दृष्टिले विस्तृत अध्ययनको अभाव विद्यमान रहेको टड्कारो देखिन्छ । यसबाट पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार महाकाव्यको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको रसवादी कोणबाट अध्ययन नभएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

अतः सबै विद्वान्काअध्ययन/विश्लेषण, चर्चा परिचर्चा रसको सैद्धान्तिक सामान्य प्रभावपरक दृष्टिले मात्र भएको हुँदा यस पूर्वकार्यको समीक्षाबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने 'देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान' भन्ने विषय अनुसन्धेय विषय हो र त्यो कार्य हालसम्म कसैबाट पनि सर्वाङ्गपूर्ण ढङ्गले पूरा भएको छैन । त्यसर्थ पूर्वीय काव्यशास्त्रीयपरम्परामा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा स्थापित रससिद्धान्तको उपकरणका आलोकमा **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान**गत दृष्टिले शोधअध्ययन गर्नु आवश्यक र सान्दर्भिक कार्य देखिन्छ । अतः यस शोधकार्यमा देवकोटाका महाकाव्यमारसविधानको अध्ययन गरी प्रामाणिक निष्कर्षमा पुग्न शोधसमस्यामा उठाइएका प्राज्ञिक जिज्ञासाको सैद्धान्तिक समाधान खोजिएको छ । त्यसैले यस शोधअध्ययनमा

देवकोटाका महाकाव्यहरूमा गरिएका पूर्वकार्यहरूलाई पृष्ठपोषणका रूपमा लिँदै देवकोटाका महाकाव्यमा अवस्थित अङ्गरस र अङ्गीरसहरूको बारेमा विस्तृत एवम् गहन अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरू साहित्यिक, शैक्षिक, प्राज्ञिक, अनसन्धानात्मक एवम् व्यावहारिक दृष्टिले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । उनका कृतिहरूमा थुप्रै स्रष्टा, अध्येता, समीक्षक आदिले विविध कोणबाट अध्ययन/विश्लेषण, समीक्षा र मूल्याङ्कन गरिसकेका छन् । देवकोटाका हालसम्म अध्ययन भएका सबै महाकाव्यहरूले विभिन्न विधा, क्षेत्र र पक्षलाई समेटेको भए तापनि उक्त शोध, विश्लेषणहरूबाट रसपक्षको विस्तृत अध्ययन हुन नसकेको तथा यसअघि भएका अध्ययन रसविधानगत सन्दर्भमा सामान्य सङ्केत मात्र भएकाले तिनको विशिष्ट अध्ययन गरी देवकोटाका निर्दिष्ट महाकाव्यकृतिमा प्रयुक्त विविध रसको विश्लेषण गर्दै अङ्गीरसको परिपाक अवस्थाको पुष्टि गर्नु प्रस्तुत शोधको औचित्य रहेको छ । देवकोटाका निर्धारित महाकाव्यकृतिमा रसविधानका दृष्टिले शोध/अध्ययन गर्नु एक शैक्षिक/प्राज्ञिक, साहित्यिक-महाकाव्यात्मक, मौलिक एवम् नवीन अनुसन्धानमूलक उपलब्धि मान्न सकिन्छ । यसर्थ रसविधानगत कोणबाट हालसम्म अध्ययन नभएको हुँदा देवकोटाका महाकाव्यमा रसको विशिष्ट अध्ययन गर्न, रसविषयक अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तरता दिन, नवीन ज्ञानको प्राप्ति गर्न, ज्ञानको निरन्तरता एवम् प्राज्ञिक जिज्ञासा शमन गर्न, विद्यावारिधीय शैक्षिक आवश्यकता पूरा गरी उच्च प्राज्ञिक उपाधि हासिल गर्न तथा पछिल्ला अध्येतालाई समेत रसअध्ययनका सन्दर्भमा मार्ग निर्देश गर्न प्रस्तुत शोधको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधअध्ययन **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** भएको हुँदा यसमा रसविधानसँग सम्बन्धित सिद्धान्त तथा शोधसम्बद्ध सामग्रीहरूको मात्र उपयोग गरिएको छ । तदनुरूप महाकवि देवकोटाका **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम** तथा **प्रमिथस** महाकाव्यहरूमा समस्याका रूपमा उठान गरिएका सम्बद्ध पक्षहरूमा मात्र सीमित भई शोधकार्य गर्नु यस शोधको सीमा हो । महाकवि देवकोटाका ६ वटा महाकाव्यमध्ये ५ वटा महाकाव्य चयन गर्नुको कारणमा पूर्वीय मिथकको दृष्टिले **शाकुन्तल**, सामाजिक विषयमा **सुलोचना**, ऐतिहासिक विषयका दृष्टिले **महाराणाप्रताप**, लोककथात्मक र काल्पनिक विषयका दृष्टिले **वनकुसुम** र पाश्चात्य पुराकथात्मक दृष्टिले **प्रमिथस** गरी देवकोटाका यी ५ वटा महाकाव्य विश्लेषणका लागि चयन गरिएको छ । उनको **पृथ्वीराजचौहान** महाकाव्यमा **महाराणाप्रताप**मा जस्तै भारतीय ऐतिहासिक विषयवस्तु भएकाले विषयको पुनारावृत्तिका कारण पृथ्वीराजचौहानलाई यस शोधको विश्लेषणमा समावेश गरिएको छैन ।

रससामग्रीको प्रयोग, रसभावहरूको विश्लेषण, रसाभिव्यक्तिको प्रक्रिया एवम् आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध दर्साउनुमा प्रस्तुत शोधअध्ययन केन्द्रित रहेको छ । पूर्वीय रसवादी आचार्य विश्वनाथको मतअनुसार महाकाव्यमा जीवनजगत्को विराट् चर्चा गरिएको, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष सबै पक्षलाई समेटेको, वीर, शान्त र शृङ्गाररसमध्ये कुनै एक रसको परिपाक भएको तथा रसको विशिष्ट प्रयोग गरिएको सैद्धान्तिक मान्यताअनुरूप देवकोटाका उल्लिखित ५ महाकाव्यकृतिहरू रचिएको हुँदा यिनै कृतिहरूलाई मात्र चयन गरी शोधविश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको सीमाङ्कन हो । उक्त शोधविश्लेषणको क्रममा

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय रसभावसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई मूल आधार मानिएको छ । यसक्रममा आचार्य विश्‍वनाथको रससिद्धान्त र रसाभिव्यक्तिको मान्यतालाई शोधकार्यको निमित्त अवलम्बन गरिएको छ । यसका लागि आचार्य भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र,** विश्‍वनाथको **साहित्यदर्पण**का साथै आचार्य मम्मटको **काव्यप्रकाश** तथा आचार्य जगन्नाथको **रसगङ्गाधर** ग्रन्थलाई मूल आधार मानिएको छ । यसैगरी नेपाली साहित्यकार एवम् पूर्वीय रसव्याख्याता सोमनाथ शर्माको रससम्बन्धी लक्षणाग्रन्थ **साहित्यप्रदीप**लाई यस शोधकार्यको सैद्धान्तिक सामग्रीको रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । साथै हिन्दी साहित्यकार एवम् रससिद्धान्तकार डा. नरेन्द्रको **रससिद्धान्त** कृतिको अवलम्बन गरिएको छ भने आवश्यकताअनुसार अन्य सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक सामग्रीको समेत सहयोग लिइएको छ । अतः सम्बद्ध शोध-अनुन्धानमूलक सामग्रीहरूलाई मात्र अवलम्बन गर्नु उक्त शोधअध्ययनको सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

यस शोधविश्लेषणको निम्ति पुस्तकालय कार्य तथा सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषणको ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ । तिनको सङ्क्षिप्त चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

१.७.१ पुस्तकालयीय कार्य

प्रस्तुत शोध **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान** भएको हुँदा देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरू **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम** तथा **प्रमिथस**लाई यस शोधअध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । साथै रसका सैद्धान्तिक कृतिहरू **नाट्यशास्त्र,काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण** एवम् **रसगङ्गाधर**लाई मूल सिद्धान्तकृतिका प्राथमिक सैद्धान्तिक सामग्रीका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका प्रकाशित निर्दिष्ट सबै महाकाव्य कृतिहरूलगायत संस्कृतका रससम्बद्ध ग्रन्थहरू यस शोध/अध्ययनको प्राथमिक सामग्री हुन् । यस शोध/अध्ययनका क्रममा द्वितीयक स्रोतबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । द्वित्तीयक सामग्रीको उपयोग गर्ने क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा महाकाव्यको रसभाव विश्लेषणसँग सम्बद्ध नेपाली तथा हिन्दी भाषाका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक पुस्तक, शोधअध्ययन, अनुसन्धानमूलक पाठ्यसामग्री, लेखरचना, समीक्षात्मक टिपोट, कार्यपत्र, अध्ययनपत्र आदि द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यिनै स्रोतबाट आवश्यकताअनुरूप सामग्रीको सङ्कलन, छनोट र वर्गीकरण गरी प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.२ सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचा

पूर्वीय काव्यशास्त्रमा आचार्य भरतमुनिले नाटकमा वस्तु, नेता र रसको अनिवार्यता दर्साएपछि काव्यमा रसको औचित्यबोध भएको पाइन्छ । उत्तरवर्ती कालमा स्थापित मम्मट, आनन्दवर्धन, विश्‍वनाथ, जगन्नाथ आदि आचार्यद्वारा काव्यको आत्माका रूपमा रसलाई स्थापित गरेपछि रसको सैद्धान्तिक मान्यता विकसित भएको देखिन्छ । विश्‍वनाथद्वारा शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये एउटा अङ्गीरस र अन्य अङ्गरस हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेर महाकाव्यमा एउटा रस विशेष परिपाक अवस्थामा पुग्नुपर्ने मान्यता अघि सारिएको पाइन्छ । महाकाव्यको आस्वाद्य वस्तु नै रसका रूपमा स्थापित हुन पुगेको अनि यसबाट महाकाव्यमा व्यञ्जित हुने भावगत विशिष्टता नै रसको रूपमा रहेको देखिन्छ । रस निष्पत्तिका निम्ति भावहरूको अनिवार्यता रहेको हुँदा रसको विश्लेषणका क्रममा भावहरूको समेत अध्ययन गर्नु आवश्यक ठहर्छ । तदनुरूप प्रस्तुत शोधअध्ययनमा अङ्गरस र अङ्गीरसको

रसाभिव्यक्तिका क्रममा आचार्य विश्वनाथले उनको सैद्धान्तिक कृति **साहित्यदर्पण**मा चर्चा गरेका भाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई यस शोधविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ ।

साहित्यिक शोध मूलतः गुणात्मक प्रकृतिको हुने हुँदा **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** शीर्षकमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्यमा पनि गुणात्मक प्रकारको शोधविधिको अवलम्बन गरिएको छ । यसअनुरूप कृति र पाठको अध्ययन/विश्लेषण गर्ने क्रममा पाठविश्लेषण विधिको शोधढाँचा अपनाइएको छ । यस सिलसिलामा रसविधानसँग सम्बन्धित सिद्धान्त उपयोग गर्ने क्रममा निगमनात्मक विधि/पद्धति तथा शोधसम्बद्ध सामग्रीहरूको व्याख्या, विवेचना गर्ने क्रममा सोदाहरण पुष्टि र शोधकृतिको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दा आगमनात्मक शोधविधिको उपयोग गरिएको छ । शोधको अन्त्यमा समग्र शोध्यकृतिको निष्कर्ष र शोधप्राप्ति/उपलब्धि प्रस्तुत गर्ने क्रममा तुलनात्मक तथा निर्णायात्मक शोधविधिको प्राज्ञिक प्रयोग गरिएको छ ।

शोधसामग्री चयन गर्ने क्रममा पूर्वीय रसवादी मान्यताअनुरूप महाकाव्यमा शृङ्गार, शान्त, वीर तथा करुणरसमध्ये कुनै एक रसको परिपाक भएको, रसको विशिष्ट प्रयोग भएको, जीवनजगत्को भव्य चित्रण गरिएको, चरित्रहरूका उदात्त वर्णन गरिएको, धर्म, अर्थ, काम, मोक्षआदि उद्देश्यले युक्त रहेको हुनुपर्ने महाकाव्यीय सिद्धान्त रहेको छ । तदनुरूप देवकोटाका **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम** तथा **प्रमिथस** महाकाव्यहरू रचिएको र तिनमा मूलरसको सशक्त, सफल र विशिष्ट प्रयोग भएको छ । साथै उनका कृतिहरू साहित्यिक, शैक्षिक/प्राज्ञिक, व्यावहारिक एवम् जीवनोपयोगी दृष्टिले समेत उपयोगी रहेको छ । यसैगरी ऐतिहासिक, परिमाणात्मक तथा गुणात्मक तवरले लोकप्रसिद्ध बन्न पुगेको छ । शोधार्थीमा पनि देवकोटाका महाकाव्यकृतिप्रति अभिरुचि, प्राज्ञिक ज्ञान र काव्यरसप्रतिको विशेष आकर्षणभाव रहेको हुँदा उल्लिखित निर्दिष्ट ५ महाकाव्यकृतिलाई प्रस्तुत शोधकार्यको निम्ति चयन गरिएको छ । उल्लिखित महाकाव्यहरूमा रससामग्रीको प्रयोग, रसभावहरूको अवस्था, रसाभिव्यक्तिको प्रक्रिया (अङ्गरस र अङ्गीरसका रूपमा) आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध, छन्द र रस, अलङ्कार र रस, ध्वनि र रसको सम्बन्ध तथा रसाभास र भावाभासमा मात्र उक्त शोधअध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

शोधविश्लेषणमा रसभावसम्बन्धी पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय सैद्धान्तिक मान्यतालाई मूल आधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधविश्लेषणका निम्ति पूर्वीय रसवादी आचार्य भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र** तथाविश्वनाथको **साहित्यदर्पण**लाई मूल सैद्धान्तिक आधारसामग्रीको रूपमा लिइएको छ । यसका साथै आचार्य मम्मटको **काव्यप्रकाश**, जगन्नाथको **रसगङ्गाधर**लगायत अन्य पूर्वीय रसका व्याख्याता आदिका रसभावगत दृष्टिकोणलाई समेत शोधको सैद्धान्तिक आधारको रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसक्रममा भरतमुनिले चर्चा गरेका रससामग्री विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभावको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ । यसको निम्ति मूलतः आचार्य विश्वनाथले रससम्बन्धी चर्चा गरेका लक्षणग्रन्थ **साहित्यदर्पण**लाई आधार मानिएको छ । यिनै सामग्रीको केन्द्रीयतामा देवकोटाका महाकाव्य कृतिमा प्रयुक्त रसविधायक तत्त्व स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत सिद्धान्त उपयोग गर्ने क्रममा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने विश्लेषण र सामान्यीकरणको क्रममा आगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

शोध्य प्रश्न 'क', 'ख', 'ग', 'घ' र 'ङ' सबैको समाधानको निम्ति आचार्य भरतमुनिलगायत आचार्य विश्वनाथको रसाभिव्यक्तिगत मान्यताको उपयोग गरिएको छ ।

यस आधारमा देवकोटाका उपर्युल्लिखित ५ महाकाव्य कृतिमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसको खोजी गरिएको छ भने रसनिर्माणका तत्त्वहरू विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावको परिपाकद्वारा उत्पन्न स्थायीभावको रूपमा अङ्गीरस र तिनलाई परिपुष्ट गर्न आउने सञ्चारीभावलाई अङ्गरसका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । निर्दिष्ट महाकाव्यकृतिमा रसको प्रयोगगत विशिष्टताका रूपमा आख्यान र रसबीचको सम्बन्ध दर्साइएको छ । यसक्रममा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तमा चर्चा गरिएका शृङ्गार, शान्त, वीर, करुण आदि रसहरूले परिपाक भएका महाकाव्यकृतिको निर्धारण गरी तिनको काव्यात्मक वैशिष्ट्य मापनका आधारका रूपमा रसविषयक तत्त्वहरूलाई विशेषतः उपयोग गरिएको छ । देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्यकृतिमा छन्द, अलङ्कार र ध्वनिको रससँगको सम्बन्ध, रसाभास र भावाभासको प्रयोगावस्थाको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तकार मम्मट, विश्वनाथ, आनन्दवर्द्धन, जगन्नाथलगायत नेपाली साहित्यका सोमनाथ सिग्द्यालको **साहित्यप्रदीप**, केशवप्रसाद उपाध्यायको **पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त** तथा हिन्दी साहित्यकार नगेन्द्रको **रससिद्धान्त** कृतिलाई रसविश्लेषणको आधारशिलाको रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । शोधविश्लेषणका क्रममा व्याख्यात्मक-विश्लेषणात्मक ढाँचा एवम् आगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसअनुरूप शोध्यकृतिका उदाहरण, व्याख्या-विश्लेषण, समीक्षा, सामान्यीकरण तथा मूल्याङ्कन गर्दै शोधको निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत शोधकार्य व्यवस्थित, वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ, विश्लेषणात्मक, अनुसन्धेयमूलक तवरबाट सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा महाकाव्यको रसविधानको अध्ययन, अवलोकन र विश्लेषण गरी सत्यापनमा पुग्नको निम्ति रससिद्धान्तमा आधारित रही काव्यकृतिको विश्लेषण गरिएका शोधसामग्रीलाई आधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । शोधको अध्ययन/विश्लेषणमा सिद्धान्त उपयोग गर्ने क्रममा निगमनात्मक तथा शोधविश्लेषण गर्ने क्रममा आगमनात्मकजस्ता दुबै विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । शोध्यसामग्री विश्लेषणको क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसैगरी ऐतिहासिक, खोजअध्ययन समीक्षा एवम् सर्वेक्षण विधिको समेत अवलम्बन गरिएको छ । तिनको विश्लेषणात्मक ढाँचा आगमनात्मक तथा निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धको रूपरेखा निम्नलिखित क्रममा रहेको छ :

अध्याय एकः शोधको परिचय
अध्याय दुई : रसविधानका सैद्धान्तिक आधार
अध्याय तीन : **शाकुन्तल** महाकाव्यमा रसविधान
अध्याय चार : **सुलोचना** महाकाव्यमा रसविधान
अध्याय पाँच : **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा रसविधान
अध्याय छ : **वनकुसुम** महाकाव्यमा रसविधान
अध्याय सात : **प्रमिथस** महाकाव्यमा रसविधान
अध्याय आठ : सारांश तथा निष्कर्ष
सन्दर्भसामग्री सूची

अध्याय दुई
रसको सैद्धान्तिक स्वरूप

२.१ विषयप्रवेश

संस्कृत साहित्यमा प्रचलित विभिन्न सिद्धान्तहरूमध्ये रससिद्धान्त एक लोकप्रिय सिद्धान्त हो । वैदिक युगदेखि नै 'रस' शब्दको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । रससिद्धान्तको चर्चा गर्ने क्रममा सर्वप्रथम आचार्य भामहद्वारा महाकाव्यमा सम्पूर्ण रस हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसपछि दण्डीले रस र भावलाई निरन्तरता दिँदै विश्वनाथसम्म आइपुगेपछि रसले आफ्नो सैद्धान्तिक मान्यता प्राप्त गरेको देखिन्छ । आचार्य भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा उल्लेख गरेअनुसार रसनिष्पत्तिका आवश्यक उपकरणहरू विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायी भावहरूको व्यवस्थित प्रक्रिया नै रसविधान हो । यस अध्यायमा शोधविश्लेषणका सन्दर्भमा रसविधानका सैद्धान्तिक आधारहरूको क्रमबद्ध चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा रसको व्युत्पत्ति र अर्थ, रसको परिभाषा र स्वरूप, रससामग्री (विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभाव), रसनिष्पत्ति र यसका मान्यता, रसनिष्पत्तिमा साधारणीकरणको भूमिका, अङ्गीरस र अङ्गरससम्बन्धी मान्यता, अङ्गरसका प्रकार, रसाभास, भाव र भावका भेद, भावाभास र भावको स्थिति तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ रसको व्युत्पत्ति र अर्थ

संस्कृत काव्यशास्त्रअनुसार 'रस्' धातुमा 'अच्' (अ) प्रत्यय लागेर 'रस' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । यसको व्युत्पत्तिपरक अर्थ 'जसको आस्वादन गर्न सकिन्छ' भन्ने हुन्छ । जिभ्राले स्वाद लिन, चुस्न वा चाट्न सकिने तरल वस्तुलाई पनि 'रस' भनेको पाइन्छ । रसको अर्थ र व्युत्पत्ति शब्दकोशअनुसार विभिन्न प्रकारले दिइएको देखिन्छ । 'रस' शब्द पूर्वीय संस्कृत वाङ्मयमा अत्यन्त प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न सन्दर्भगत अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको बहुप्रचलित शब्दको रूपमा सर्वविदित छ ।

'रस' शब्दले आलो, गिलो, तरल पदार्थ वा झोल/जडीबुटीका पात, बोक्रा, डाँठ, जरा र फूलसमेत पाँच अङ्गलाई कुटेर निचोर्दा आउने तरल पदार्थ, जडीबुटीको काँडा, रूख विरूवामा घाउ लगाएर निकालिने खोटो, चोप आदि कुनै प्रकारको तरल पदार्थलाई बुझाउँछ । प्राणीका शरीरबाट निस्कने रगत, दूध, वीर्य, पसिना, सुधा, रक्सी, मदिरा, प्राणीले खाएको भोजन पाचन थैलीमा पुगी रगत बन्नुभन्दा पहिले बन्ने तरल पदार्थ, शरीरका सप्त धातुमध्ये एक/जल, पानी/पन्यालो वस्तु, द्रव/पानीमा घोलिएको चिनी, मिस्री, नुन आदिको घोल, मिश्रित झोल/खाद्यवस्तु जिभ्रोमा पर्दा जिभ्रोले अनुभव गर्ने अमिलो, नुनिलो, पिरो, गुलियो, टर्रो, तीतो समेत ६ प्रकारको स्वाद; रसनेन्द्रियले प्राप्त गर्ने आस्वाद रस हो ।

विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावका संयोगबाट प्रस्फुटन हुने शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भुत, भयानक, रौद्र, बीभत्स र शान्तसमेतका अनुभूतिगत नवरस, कुनै वस्तुको सारतत्त्व, मुख्यतत्त्व विभिन्न धातुको भस्म बनाएर तयार गरिएको औषधि/रसबस गर्ने व्यक्तिले पाउने आकर्षण, आन्तरिक रुचि/कुनै कार्य गर्दा मिल्ने आत्मसन्तुष्टि/रासक्रीडा, केलि/६ अङ्गलाई बुझाउने शब्द/६ अमलको नापोलाई जनाउने वस्तु रसका कोशीय अर्थ हुन् भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । अमरकोशको नानार्थ वर्गमा उल्लेख भएअनुसार रस शब्द जल, सार, वीर्य, द्रव, स्वाद, विष, धातु, पारद, सुरा (सोम), शोणित, देह, मधुरादि

षड्रस, परमात्मा (ब्रह्मा), शृङ्गारादि काव्यरस, वाग्रस आदिका अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ (सिंह, २०६२: ६१९)।

आचार्य भरतमुनिले रससूत्रको प्रस्तुतिसँगै रसको स्वरूपबारे सोदाहरण प्रकाश पारेका छन् । यिनकाअनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगले निष्पन्न स्थायीभाव नै रस हो र रस्यमान् अर्थात् आस्वाद्यमान् हुनाले नै यस्तो पदार्थलाई रस भनिएको (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) पाइन्छ । वैदिक संस्कृत युगदेखि लौकिक संस्कृत युग हुँदै आधुनिक आर्यभाषाका रूपमा विकसित नेपाली भाषासम्म आइपुग्दा रस शब्दलाई विभिन्न सन्दर्भगत अर्थका साथै मूलतः आनन्दको पर्यायका रूपमा उपयोग गरिँदै आएको पाइन्छ । प्राचीन कालदेखि अर्थात् मानव सभ्यताको प्रारम्भिक युगको लोकजीवनदेखि वैदिकयुग हुँदै आजसम्म पनि विभिन्न आस्वादार्थक एवम् तिनबाट उत्पन्न हुने आनन्दात्मक अर्थहरूका लागि रस शब्दको प्रभाव रहनुले यसको महत्त्व एवम् उपादेयता स्वतः सिद्ध हुन्छ (भरतमुनि, २००२ : १२९-१३०) । यस अभिव्यक्तिबाट रसको स्वरूप आस्वाद्यमान् हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ र सो आस्वादन आनन्दमय हुन्छ भन्दै दृष्टान्तद्वारा पुष्टिको प्रयत्न पनि गरेको देखिन्छ ।

पूर्ववर्ती आचार्यहरूका रसस्वरूपका धारणाहरूको सङ्ग्रह स्वरूप **साहित्यदर्पण**कार विश्वनाथले प्रस्तुत गरेको रसको स्वरूप बढी सुस्पष्ट, परिष्कृत र उपयोगीमूलक रहेको पाइन्छ । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा हृदयमा वासनात्मक भाव उत्पन्न भई स्थायीभावपूर्ण परिपाक हुनुलाई रस भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २३) । यिनकाअनुसार रसको स्वरूप चित्तमा सत्त्व गुणको उद्रेकका स्थितिमा विशिष्ट संस्कारवान् सहृदयी जनमा अखण्ड, स्वप्रकाशानन्द, आनन्दमय, चिन्मय अन्य सबै प्रकारका विषयान्तरको स्पर्श वा ज्ञानबाट मुक्त, ब्रह्मास्वाद सहोदर, लोकोत्तर चमत्कारप्राण, रसको निजी स्वरूपबाट अभिन्न भएर भावकद्वारा आस्वाद गरिने हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ४८-४९) ।

लोक, वेद, वेदाङ्ग, पुराण एवम् काव्यशास्त्र आदिमा व्यापक रूपमा प्रयुक्त रस शब्द आयुर्वेदीय लौकिकरस र काव्यशास्त्रीय अलौकिक रसका रूपमा वेदाब्धिबाट नै निःसृत भएको मानिन्छ । तिनै वेद, वेदाङ्ग आदि ग्रन्थहरूबाट प्रेरणा पाई आयुर्वेदादिका प्रर्वतकहरूले लौकिक रसादि (पारद, धातु) का रूपमा र नाट्य वा काव्यशास्त्रादिका प्रवर्तकहरूले शृङ्गारादि अलौकिक रससिद्धान्तका रूपमा प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यसर्थ सामान्य रसको मात्र नभई शृङ्गार, हास्यादिविशेष रससिद्धान्तको प्रेरणास्रोत वैदिक वाङ्मयलाई मान्नु युक्तिसङ्गत नै ठहर्छ ।

हिन्दी साहित्यका रससिद्धान्तकार नगेन्द्रले सामान्य व्यवहारमा रसप्रयोगका विषय वा सन्दर्भगत क्षेत्रलाई हेर्दा लौकिक रसका दुई भेद र अलौकिक रसका दुई भेद गरी चार प्रकारका अर्थमा रस शब्दको प्रयोग परम्परा रहेको उल्लेख गरेका छन् । ती क्रमशः यसप्रकार छन्- प्राकृतिक वा पदार्थको रस, आयुर्वेदको रस, नाट्य वा काव्यशास्त्रको रस र मोक्ष वा भक्तिरस (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १) । पहिलो प्राकृतिक वा पदार्थको रसले विभिन्न वनस्पति, अन्नादिबाट निःसृत द्रव, झोल, सुरा वा तरल पदार्थलाई बुझाउँछ र यो कुनै न कुनै प्रकारको स्वादले युक्त हुन्छ । तसर्थ रस शब्दलाई अनादि कालदेखि नै पदार्थादिको सार वा आस्वाद दुबै अर्थमा प्रचुर रूपमा उपयोग गरिएको देखिन्छ । उनले पदार्थको सार वा सारभूत द्रव रस हो र त्यसको आस्वाद पनि रस हो (नगेन्द्र, १९८७ : १) भनेका छन् । यी दुबै अर्थ कालान्तरमा स्वतन्त्र रूपले विकसित भएर रस शब्दले व्यापकता पाउन थालेको देखिन्छ ।

नगेन्द्रका अनुसार आयुर्वेदमा प्रयुक्त रसको अर्थ पारद वा धातु भन्ने हुन्छ । यो प्राकृतिक रसकै अर्थ विकास हो । यसमा पनि भौतिक पदार्थको सार भन्ने अभिप्राय त छँदैछ साथै सारको आस्वाद भन्ने अर्थभन्दा त्यसको गुण वा शक्तिलाई प्रधानता दिइएको हुन्छ । उनले पदार्थको रस आस्वादप्रधान रहेकोमा आयुर्वेदीय रसको अर्थ गुण वा शक्तिप्रधान भन्ने अर्थमा विकसित हुन पुगेको छ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १) भनेका छन् । आयुर्वेदमा रसको अर्को अर्थ पनि लगाइएको छ, त्यो हो : देहधातु वा शरीरमा विद्यमान ग्रन्थिहरूको रस, यसैमा शरीरको विकास निर्भर रहन्छ । यसले पनि शक्तिलाई नै प्रधानता दिएको छ । यसैले रस शब्द अर्थ विस्तारमा व्यापकता अँगाल्दै विकसित भएर आएको पाइन्छ ।

उनका अनुसार नाट्य वा काव्यशास्त्रीय रस शब्दले काव्यसौन्दर्य (वाकरस, कामरस), काव्यास्वाद तथा काव्यानन्द भन्ने अर्थ बुझाउँछ । उनले वेद-वेदाङ्ग आदिदेखि नै वाकरस (वाणी वा शब्दबाट उत्पन्न हुने मधुररस) का अर्थमा प्रयोग हुन थालिसकेको रस शब्दले आफैँ अर्थमा विस्तार पाउँदै वात्स्यायनको **कामसूत्र**मा आइपुग्दा कामक्रीडाबाट प्राप्त हुने कामरस अर्थात् आनन्दको पर्यायका रूपमा अर्थबोध गराउन थालेको पाइन्छ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १) भनेका छन् । भरतको **नाट्यशास्त्र** प्रतिपादनपछि रस मूर्धन्य सिद्धान्तका रूपमा स्थापित भई काव्यसौन्दर्य र काव्यानन्दको पर्यायका रूपमा प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न पुगेको देखिन्छ ।

नगेन्द्रंका अनुसार मोक्ष वा भक्तिरसका अर्थमा प्रचलित रस शब्दले मोक्षरसका सन्दर्भमा आत्मरस अथवा ब्रह्मानन्द वा आत्मानन्द भन्ने बुझाउँछ भने भक्तिरसका सन्दर्भमा आध्यात्मिक भक्तिबाट उत्पन्न भगवत् भक्ति, ब्रह्मलीनता, परमार्थता एवम् मुक्ति-रस भन्ने समतुल्य अर्थ नै बुझाएको पाइन्छ । उनले यी दुबै सन्दर्भमा व्यक्त रस शब्दको अर्थ भौतिक आनन्द र काव्यको सौन्दर्यात्मक आह्लादभन्दा अझ गहिराइतर्फ बढ्दै आध्यात्मिक आनन्दको चरमोत्कर्षबाट उत्पन्न हुने परमानन्दस्वरूप मोक्ष प्राप्तिसम्मको सूक्ष्मतर अर्थबोध गराउने शब्दका रूपमा विकसित हुन पुगेको छ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १) भनी बताएका छन् । यसरी रसको अर्थ आध्यात्मिक चरमानन्दको आस्वादनसम्म व्याप्त भएको पाइन्छ । अतः काव्यको उचित अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै भावकलाई रसको अनुभूतिमा चुर्लुम्म डुबाएर तात्त्विक पद्धतिद्वारा रस निमग्न तुल्याउने काव्य तत्त्वलाई रस मानिन्छ ।

२.३ रसको परिभाषा र स्वरूप

संस्कृत काव्यशास्त्रमा रसवाद, ध्वनिवाद, अलङ्कारवाद, रीतिवाद, वक्रोक्तिवाद, औचित्यवादजस्ता वाद वा सम्प्रदायहरू रहेका छन् । रसको प्रथम प्रयोग भरतमुनिले आफ्नो **नाट्यशास्त्र**मा गरेका हुन् । यसपछि भामहले काव्य (महाकाव्य) वा साहित्यमा रसको आवश्यकता औंल्याउँदै काव्यमा यसको प्रयोग हुन थालेको देखिन्छ । वैदिक वाङ्मयदेखिनै रस शब्दको प्रयोग गरिँदै आएको हुँदा यसले विभिन्न अर्थ दिँदै आएको पाइन्छ । पदार्थरस, औषधरस, परमार्थ चिन्तन र आनन्दात्मक अनुभूतिजस्ता रसले दिने अर्थ हुन् । साहित्यशास्त्रमा प्रयोग गरिने रसका बारेमा रसवादी र रसविरोधी आचार्यहरूले पनि कुनै न कुनै रूपमा रसको परिभाषा दिएका छन् । रसको परिभाषाका सम्बन्धमा रसवादी एवम् अन्य आचार्यहरूका धारणाहरू यसप्रकार छन् :

भरतमुनिका अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगद्वारा रसनिष्पत्ति हुन्छ । उनले जसरी धेरै पदार्थहरूले युक्त व्यञ्जन मिठो मानिन्छ र भोजनकर्ताले मिठो मानेर खान्छ, त्यसैगरी विभिन्न भाव र अभिनयले युक्त नाट्यरसलाई भावकका मनले आस्वादन गर्दछ (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) भनी मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनले

जसरी नानाप्रकारका व्यञ्जनबाट परिष्कृत अन्न खाने पुरुषले रसको आस्वादन गर्छ र आनन्द प्राप्त गर्दछ, त्यसरी नै नानाप्रकारका भावहरू तथा अभिनयहरूद्वारा व्यक्त गरिएका वाचिक, आङ्गिक र सात्त्विक अभिनयले युक्त स्थायीभावहरूलाई भावकले आस्वादन गर्दछन् र हर्षादि आनन्द प्राप्त गर्दछन् (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) । यसरी भरतमुनिले नाट्यकेन्द्री रसको स्वरूप आस्वाद्य एवम् आनन्दमय भएको तथ्य अघि सारेका छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ : १३४) ।

भामहले लोकस्वभावअनुसार उपयुक्त फरक-फरक रसहरू प्रयोग गरिएको हुन्छ, जहाँ शृङ्गारादि रसहरूको स्पष्ट तथा साक्षात् वर्णन हुन्छ (भामह, सन् १९६३ : १२) भनेका छन् । दण्डीले जसकसैबाट अभिव्यक्त शब्द श्रवण गरेर तत्समान चमत्कारले अनुभूति गरिन्छ; त्यो अनुप्रासयुक्त पदावली रसमय कहलाउँछ (दण्डी, २०१५ : ४६) भनी बताएका छन् । वामनका अनुसार जुन साहित्यकारले शृङ्गारादि रस उद्दीप्त गर्न सक्दछन् अर्थात् दीप्तरस उत्पादन गर्न सक्दछन्, तिनलाई नै कान्ति वा सौन्दर्यपूर्ण काव्य बनाउन सकिन्छ । शृङ्गारादि दीप्तरसत्व भएका काव्य कान्तिमय वा सुन्दर मानिन्छन् (वामन, २०११ : १५७) । भट्टनायकले काव्यले रस प्रदान गर्छ, यसले न पुराणकोझैँ उपदेश दिन्छ नत शास्त्रलेझैँ विधिको निषेध गर्दछ (भट्टनायक, १९८७ : ३९) भनेका छन् । अभिनव गुप्तले रस नै काव्यको आत्मा हो, वस्तु र अलङ्कार ध्वनि त रसभित्रै सर्वथा रहेका हुन्छन् वा रसभित्रै हराएका हुन्छन् (अभिनवगुप्त १९९७ : ८५) भनी मत प्रकट गरेका छन् । विश्वनाथका अनुसार रसात्मक वाक्य काव्य हो । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा हृदयमा वासनात्मक भाव उत्पन्न भई स्थायीभावपूर्ण परिपाक हुनुलाई रस भनिन्छ (विश्वनाथ, १९७७ : २३) । सोमनाथ सिग्द्यालले विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव, स्थायीभाव सबैको सामूहिक सामेल भएकाले प्रत्येकको अनुभूतिभन्दा विलक्षण जो अपूर्ण आनन्दमय विशिष्टानुभूति हुन्छ, त्यही रस हो (सिग्द्याल, २००५ : १) भनेका छन् । केशवप्रसाद उपाध्यायले शब्द अर्थद्वारा विभावादिको संयोगबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादनको विषय बन्ने व्यङ्ग्यार्थमय आह्लाद विशेष नै रस हो (उपाध्याय, २०६१ : २४) भनी आफ्नो धारणा प्रकट गरेका छन् । नगन्द्रले चन्द्रमाविना रात्रि, पतिविना नारी, त्यागविना लक्ष्मीले शोभा नदिएझैँ रसविना काव्यले शोभा दिँदैन । अर्थात् रसविनाको काव्य चित्ताकर्षक हुँदैन (नगेन्द्र, सन् १९६४ : १/६, ३१) भनी बताएका छन् । राजशेखरका अनुसार शब्द र अर्थ तिम्रा शरीर हुन्, संस्कृत भाषा तिम्रो मुख हो, प्राकृत भाषा हातहरू हुन्, मिश्र भाषा छाती वा वक्षस्थल हो, तिमी प्रसन्न, मधुर र उदार एवम् ओजस्वी छौ, तिम्रो वाणी सूक्तिसमान छन्, रस तिम्रो आत्मा हो (राजशेखर, सन् १९८२ : १३) । अतः यहाँ पूर्वोक्त आचार्यहरूका मतलाई सर्वेक्षणात्मक एवम् सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गर्दै प्रधानतः विश्वनाथका अनुसारको रसस्वरूपको दृष्टिकोणलाई निष्कर्षणमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

आचार्य भरतमुनिले रससूत्रको प्रस्तुतिसँगै रसको स्वरूपबारे सोदाहरण प्रकाश पारेका छन् । यिनका अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगले निष्पन्न स्थायीभाव नै रस हो र रस्यमान् अर्थात् आस्वाद्यमान् हुनाले नै यस्तो पदार्थलाई रस भनिएको (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) पाइन्छ । यस अभिव्यक्तिबाट रसको स्वरूप आस्वाद्यमान् हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ र सो आस्वादन आनन्दमय हुन्छ भन्दै दृष्टान्तद्वारा पुष्टिको प्रयत्न पनि गरेको देखिन्छ । नगेन्द्रले रसका व्याख्याता श्रीशङ्कुकका अनुसार अनुकार्यको कुशल अनुकरण र नटनटीमा आरोपित भावास्वादनको अनुमान नै रस हो र यसैबाट भावक पनि आनन्दित हुन पुग्दछ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १५७) भनी बताएका छन् । यिनको यस मान्यतामा पनि रसको स्वरूप अनुमानजन्य आस्वाद्य वस्तु नै भएको मानिएको

छ । तसर्थ यी दुबै मत रसको स्वरूपका सन्दर्भमा प्रकाश पार्न भरतमुनिभन्दा अघि बढेका देखिँदैनन् ।

भरतमुनिपछि रसस्वरूपको तात्त्विक व्याख्या गर्ने क्रममा सर्वप्रथम भट्टनायकले रसास्वाद वा काव्यानन्द चित्तको अवस्थामा विश्रान्ति हुनुको नाम हो र यो विश्रान्ति सत्त्व गुणको उद्रेकको अवस्थामा हुन्छ, त्यस अवस्थामा रजस् र तमस् गुणको शमन हुन्छ तर सर्वथा अभाव भने हुँदैन । यो विशुद्ध आत्मविश्रान्ति (ब्रह्मानन्द) भन्दा हीनतर अर्थात् ब्रह्मानन्द स्वाद संविध (सहोदर वा सदृश) मात्र हुन्छ, ब्र,मास्वाद होइन (भट्टनायक, उधृत् नगेन्द्र, सन् १९८७ : १६९) भन्ने अभिमत प्रस्तुत गरेका छन् । यसप्रकार आत्मानन्द र ब्रह्मानन्दसँग रसको स्वरूपको समानता र भिन्नता स्पष्ट पार्दै काव्यास्वाद वा रसास्वादका बारेमा सर्वप्रथम भट्टनायकले स्पष्ट पारेको देखिन्छ । यो दृष्टिकोण कालान्तरसम्म स्वीकार्य रहँदै आएको छ ।

अभिनवगुप्तभन्दा पछिका आचार्यहरूले रसको स्वरूपलाई गुप्तकै प्रकार भेदका रूपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ । यसक्रममा आचार्य मम्मटको दृष्टिकोणअनुसार रसको स्वरूप आनन्दमय नै हुने पाइन्छ । यिनले लौकिक व्यवहारका चित्तवृत्ति विशेषका कारण, कार्य र सहकारी भाव नै काव्य वा नाटकमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारीभाव भनिन्छन् र तिनै विभावादिद्वारा व्यक्त स्थायीभावलाई रस भनिन्छ (मम्मट, सन् २००८ : ९५) भनेका छन् । नगेन्द्रका अनुसार रसको परिभाषामा भनिएझैं चर्वणाको यस स्थितिमा प्रमाताको चित्त देश, काल, स्व, पर, तटस्थ आदिका सीमाहरूबाट मुक्त आत्मविश्रान्त रूप हुन जान्छ अर्थात् रस अनिवार्यतः आत्म विश्रान्तमयी आनन्द चेतना हो (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ८७) । यसप्रकार अलौकिक चमत्कार स्वरूप रसास्वाद स्मृति, अनुमान, लौकिक, प्रत्यक्षादिभन्दा भिन्न नै हुन्छ र त्यो एउटै विषयमा केन्द्रित काव्य आस्वादनबाट प्राप्त हुने आनन्दानुभूति रस हो भन्ने अभिप्राय स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

रससूत्रका पहिलो व्याख्याता मानिने भट्टलोल्लट र दोस्रो व्याख्याता श्रीशङ्कुकले रसको स्वरूपका बारेमा खास नवीनता थपेको पाईंदैन तर केही मात्रामा रसलाई चिनाउने काम गरेको पाइन्छ । भट्टलोल्लटका अनुसार अनुकार्यको कार्यकारण सम्बन्ध नै रस हो र यसैलाई नटनटीमा अनुसन्धानका बलले गर्दा उत्पन्न भएको हो भन्ने आरोप गरी भावक पनि आनन्द मान्न पुग्दछ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : १४२) । यस आधारमा यिनले रसको स्वरूप भ्रान्तिजन्य वा आरोपजन्य आस्वाद्य वस्तु मानेको देखिन्छ । अभिनवगुप्तले अलौकिक चमत्कारयुक्त आत्मा विश्रान्तमयी आनन्द चेतना वा ब्रह्मानन्द सहोदर आनन्दानुभूतिका रूपमा चिनाएको पाइन्छ । यिनकाअनुसार लोकमा रत्यादि भावहरूका जुन कारण, द्योतक र पोषक हुने गर्दछन् ती काव्यमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी (सञ्चारी) भावका नामले सम्बोधित हुने गर्दछन् । यसरी काव्यनिबद्ध भएपछि कारण-कार्यादिबाट मुक्त भएर यिनको लौकिक रूप नष्ट हुन्छ र यिनले अलौकिक रूप धारण गर्दछन् । सहृदयद्वारा यिनै अलौकिक विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूको समवेत रूपको प्रत्यक्ष वा मानसिक साक्षात्कार वा चर्वणा नै रस हो । यो रसचर्वणा अथवा आस्वादबाट अभिन्न हुन्छ अर्थात् रस आस्वाद रूप हुने गर्दछ, आस्वाद्य रूप वा आस्वादको विषय होइन (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ७६) भनी रसको स्वरूपको व्याख्या गरेका छन् । यसप्रकार स्थायीभाव रस होइन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

भट्टनायकको मतलाई संशोधनका साथ पछ्याउँदै आचार्य अभिनवगुप्तले पनि रसको स्वरूपबारे सर्वाधिक विस्तृत रूपमा प्रकाश पारेको देखिन्छ । यिनले रसलाई लौकिक स्वरूप नष्ट गरी अलौकिक आनन्द दिने तत्त्वका रूपमा चिनाएका छन् । अभिनव गुप्तले

अभिनव भारतीमा प्रस्तुत गरेको रसको स्वरूपको विस्तृत र क्लिष्ट रूपलाई आचार्य मम्मटले **काव्यप्रकाश**मा, विश्वनाथले **साहित्यदर्पण**मा र आधुनिक समीक्षक नगेन्द्रले **रससिद्धान्त**मा सरल एवम् सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरको पाइन्छ । अतः यहाँउक्त ग्रन्थहरूमा आधारित भई प्रथमतः अभिनवगुप्तका मान्यताको चर्चा गरिएको छ ।

मम्मटका अनुसार अलौकिक विषयको आस्वाद हुनाले रस स्वयम् नै अलौकिक अर्थात् स्मृति, अनुमान, प्रत्यक्ष अनुभाव आदिभन्दा भिन्न हुने गर्दछ । अतः यो न कार्य हो, न ज्ञाप्य हो, न सविकल्पक ज्ञान हो, न निर्विकल्पक ज्ञान नै हो, अपितु यो अलौकिक अभिव्यक्ति हो (मम्मट, सन् २००८ः १११) । यसप्रकार अलौकिक चमत्कारस्वरूप रसास्वाद स्मृति, अनुमान, लौकिक, प्रत्यक्षादिभन्दा भिन्न नै हुन्छ र त्यो एउटै विषयमा केन्द्रित काव्यको आस्वादनबाट प्राप्त हुने आनन्दानुभूति रस हो भन्ने अभिप्राय स्पष्ट भएको देखिन्छ । यसरी रसको स्वरूपबारे गुप्तले भावपरक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

पूर्ववर्ती आचार्यहरूका रसस्वरूपका धारणाहरूको सङ्ग्रह स्वरूप **साहित्यदर्पण**कार विश्वनाथले प्रस्तुत गरेको रसको स्वरूप बढी सुस्पष्ट, परिष्कृत र उपयोगीमूलक रहेको पाइन्छ । यिनकाअनुसार रसको स्वरूप चित्तमा सत्त्वगुणको उद्रेकका स्थितिमा विशिष्ट संस्कारवान् सहृदयी जनमा अखण्ड, स्वप्रकाशानन्द, आनन्दमय, चिन्मय अन्य सबै प्रकारका विषयान्तरको स्पर्श वा ज्ञानबाट मुक्त, ब्रह्मास्वाद सहोदर, लोकोत्तर चमत्कारप्राण, रसको निजी स्वरूपबाट अभिन्न भएर भावकद्वारा आस्वाद गरिने हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ४८-४९) । आचार्य विश्वनाथले प्रस्तुत गरेको परिभाषालाई विश्लेषण गरी रसको स्वरूपको सन्दर्भलाई निम्नलिखित बुँदामा थप स्पष्ट पारिएको छ :

(क) रस आस्वादको विषय हो तर यो निज स्वरूपबाट अभिन्न हुन्छ अर्थात् भावकले आफ्नै आकार र स्वरूप मानी अभिन्न रूपमा आस्वादन गर्दछन् । तसर्थ रस आस्वादको रूप हो ।

(ख) रसको आविर्भाव रज-तमोगुण दबिएर सत्त्वगुणको उद्रेक (उदय) को अवस्थामा हुने गर्दछ ।

(ग) रस अखण्ड हुन्छ अर्थात् सम्पूर्ण भावहरूको समन्वित वा एकान्वित अनुभूति हुन्छ ।

(घ) यो (रस वा भावक) कुनै पनि ज्ञानबाट रहित हुने गर्दछ ।

(ङ) रस स्वप्रकाशानन्द हुन्छ अर्थात् ऐन्द्रिय आनन्द इतरको स्वस्थ-परिष्कृत आनन्दमय हुन्छ ।

(च) रस चैतन्यमय हुन्छ । यसलाई चेतनाद्वारा बोध गर्न सकिन्छ ।

(छ) रस लोकोत्तर चमत्कारमय हुन्छ । यसले लोक वा भावकको मनलाई चमत्कृत तुल्याउँछ ।

(ज) रस ब्रह्मानन्द सहोदर अर्थात् ब्रह्मास्वादको अत्यधिक समान हुने गर्दछ ।

संस्कृत काव्यचिन्तन परम्पराका अन्तिम काव्यशास्त्री मानिने पण्डितराज जगन्नाथले पनि रसको स्वरूपका सन्दर्भमा प्रकाश पारेको देखिन्छ । यिनकाअनुसार रसको स्वरूप भनेको अज्ञानको आवरणबाट मुक्त भएको चैतन्यलाई रस मानिन्छ र यो त्रिविध आनन्दमध्ये विषयानन्द र परमात्मानन्द बीचको निरूपाधिक काव्यानन्द मात्र हो, (जगन्नाथ, सन् २००७ : ९९) । यिनको यो रसस्वरूपको मान्यता अत्यधिक दार्शनिक आवरणले छोपिएको र अस्पष्ट हुन पुगेको देखिन्छ । तसर्थ रसको स्वरूप विश्वनाथका व्याख्याअनुसार नै सर्वाधिक सरल रहेको मान्न सकिन्छ ।

महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधारको चर्चा गर्ने क्रममा सर्वप्रथम पूर्वीय आचार्य भामहद्वारा महाकाव्यमा सम्पूर्ण रस हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । सम्पूर्ण रसलाई

अङ्गीकार गरेर भामहले भावगत विविधता र व्यापकतालाई स्वीकृति दिएको देखिन्छ भने दण्डीले रस र भावको निरन्तरता हुनुपर्ने बताएको पाइन्छ । रस र भावको अटुट अभिव्यक्ति हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेर उनले महाकाव्यको मुख्य आस्वाद्य पक्ष रसमा जोड दिएको देखिन्छ ।

संस्कृत साहित्य चिन्तनको लामो परम्परामा रसको स्वरूपबारे भएका व्याख्या वा मान्यतालाई समीक्षात्मक दृष्टिले हेर्दा मुख्यतः दुई प्रकारका धारहरू देखिन्छन् । यी धारलाई आधुनिक समीक्षक नगेन्द्रले बढी सुस्पष्ट रूपमा देखाउने प्रयास गरेको पाइन्छ । यिनका अनुसार रसस्वरूपको पहिलो धारमा भरतदेखि शङ्कुकसम्मका रसलाई विषयगत अर्थात् भावको कलात्मक अभिव्यञ्जनामा केन्द्रित रहेको आस्वाद्यपरक रूप मानिएको पाइन्छ र यो वस्तुपरक यथार्थ र भौतिक अवस्थितिमा आधारित दृष्टिकोण हो भने दोस्रो प्रकारका धारमा भट्टनायकपछिको विषयीगत अर्थात् काव्य सौन्दर्यको आस्वादमा केन्द्रित रहेको आस्वादपरक मान्यता मानिन्छ (नगेन्द्र, सन् १९८७ : ८५) । उक्त दुई मतमध्ये पहिलो मौलिक भए पनि क्रमशः तिरोहित हुँदै दोस्रो अनुभूतिपरक रूप नै मान्य हुन पुगेको देखिन्छ । अतः यिनै दुई मान्यतामध्ये रसलाई काव्यको आत्मा मान्ने रसवादी आचार्यहरूले रसको स्वरूपबारे प्रकाश पारेको देखिन्छ भने रसका सामान्य समर्थक एवम् रसबाहेक काव्य सिद्धान्तकारले रसको अस्तित्वलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ र रसले व्यापकता पाएको देखिन्छ ।

समग्रमा भन्दा रसको स्वरूप आनन्दमय हुन्छ । यो ब्रह्मानन्द सदृश, लौकिक सुखभन्दा भिन्न र उच्चतर, चमत्कारमय हुन्छ, त्यही आनन्द प्राप्ति नै रस हो । यसको आस्वादनका बेला भावक म को हुँ ? कहाँ छु ? कस्तो छु ? आदि विषयको ज्ञानभन्दा टाढा रहेर अवर्णनीय आनन्द प्राप्त गर्दछ । यसक्रममा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको समेत उसले अलग-अलग नछुट्याई समष्टिगत (एकान्विति) रूपमा आस्वादन गर्दछ । जसरी 'पानक रसन्याय'बाट सर्वतको पृथक्-पृथक् नभई समष्टिगत आस्वाद पाइन्छ । त्यसरी नै रसको आस्वादन पनि सहृदयी भावकलाई समष्टिगत रूपमा प्राप्त हुने गर्दछ भन्ने निचोडमा पुग्न सकिन्छ । यसरी रसलाई भरत आदिलेभैंँ विषयगत वा भावमूलक काव्यसौन्दर्य (आस्वाद्य) नमानी भट्टनायक, अभिनवगुप्त, मम्मट आदिद्वारा विषयीगत वा काव्य सौन्दर्यको आस्वादपरक मानिएको छ । यही मान्यता नै संस्कृत काव्यशास्त्रमा प्रतिनिधि, परिनिष्ठित र सर्वमान्य मान्यता बन्न पुगेको छ ।

२.४ रससामग्री

रसनिर्माण गर्ने तत्त्वलाई रससामग्री भनिन्छ । रससामग्रीलाई रसका विधायक तत्त्व वा उपकरण वा अङ्ग पनि भनिन्छ । यस्तो रस निष्पन्न हुनका लागि रसका विभिन्न उपकरणहरूको संयोग हुनु आवश्यक छ ।

भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ भनेका छन् । यिनकाअनुसार मानिसको चित्तवृत्तिमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका वासनात्मक भावनालाई ब्युँझाइदिँदा रसको निष्पत्ति हुन्छ । (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) । जसरी नाना व्यञ्जनले संस्कार गरिएको अन्न खाएर रसास्वादन गर्ने प्रशन्न मन भएका पुरुषहरू रसको आस्वादन गर्दछन् र हर्ष मान्दछन् । त्यसैगरी नानाथरी विभाव, अनुभाव, सञ्चारीभावको अभिनयले व्यञ्जित वाचिक, आङ्गिक र सात्त्विक (मानसिक) अभिनयले युक्त स्थायीभावहरूको हृदय प्रेक्षकहरू आस्वादन गर्दछन् र हर्षादि प्राप्त गर्दछन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ : १३३-१३४) । त्यसैले रस निष्पत्तिमा स्थायीभावको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायका अनुसार चित्तवृत्तिमा वासनात्मक रूपमा अवस्थित यी भावहरूलाई काव्यशास्त्रमा स्थिर (स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव) र अस्थिर (सञ्चारी वा व्यभिचारी भाव) गरी दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ । स्थायीभाव नै रसरूपमा परिणत हुने हुँदा स्थायीभावको अभिव्यक्तिका निम्ति कारण आदिको अपेक्षा हुन्छ । यिनै कारण आदि उपकरणहरूलाई विभाव, अनुभाव र सञ्चारी (व्यभिचारी) भावको संज्ञा दिइएको छ । (उपाध्याय, २०६१ : २६–२७) । यसरी विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ ।

२.४.१ स्थायीभाव

भरतमुनिद्वारा **नाट्यशास्त्र**को सप्तम अध्यायको प्रारम्भमा नै भावको अर्थ 'व्याप्ति' भन्ने लगाइएको छ र 'भाव' भन्नुका कारण स्पष्ट पार्दै भनिएको छ- वचन, अङ्ग र सात्त्विक अभिनयद्वारा काव्यार्थको भावना गराउने अर्थात् कविको प्रतिपाद्य अभीष्टको सामाजिकका अन्तस्करणमा व्याप्त गराउने भाव नै स्थायीभाव हो (भरतमुनि, सन् २००२ : ३३) । उनले 'भाव' शब्दलाई दुई प्रकारले अर्थ्याएका छन् । उनले भावको पहिलो अर्थद्वारा विभावादि उपकरणहरूलाई बुझाउन खोजेका छन् भने दोस्रो अर्थद्वारा भावले 'व्याप्त' गर्दछ भन्दै स्थायीभावतर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ । उनले भावको सङ्ख्या र विशेषताको वर्णनका प्रसङ्गमा भने स्थायीभावलाई सर्वोत्तम मान्दै भनेका छन्- वास्तवमा स्थायीभाव नै रसका उपादान कारण हुन्छन् । जसरी अनेक परिजनहरू, परिचारकहरूद्वारा घेरिएर रहिरहँदा पनि राजा नै राजा कहिन्छ, उसै प्रकार विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावहरूले युक्त भइरहँदा पनि स्थायीभाव नै रसत्वको रूपमा प्राप्त हुन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ३३) । तसर्थ भावको एउटा अर्थलाई नै स्थायीभावका रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ ।

भरतमुनिले अन्य भावहरूसँगको तुलनामा पनि स्थायीभावको श्रेष्ठता प्रतिपादन गरेका छन् । यिनकाअनुसार जसरी सामान्य मानिसहरूमा 'नरेन्द्र' श्रेष्ठ हुन्छ तथा शिष्यहरूबीच गुरुश्रेष्ठ हुन्छ, त्यसैगरी स्थायीभावले अन्य भावहरूको अपेक्षा धेरै शक्ति एवम् गुरुत्व राख्दछ (भरतमुनि, सन् २००२ : ३७) । यिनले स्थायीभावहरू नै अनुकूल वा उचित परिस्थितिहरूमा रसरूपमा परिणत हुन्छन् भनेका छन् । यिनकाअनुसार जब अतिशयपूर्वक तिनीहरूको उद्रेक सामाजिकका (भावकका) अन्तस्करणमा हुन पुग्छ र जसको चर्वणमा ऊ (भावक) निमग्न भई उठ्छ, तब स्थायीभाव रस कहलाउन लाग्छन् (भरतमुनि, सन् २००२ : ३७) । यसप्रकार भरतमुनिले स्थायीभावलाई सबै भावहरूमा श्रेष्ठ, शक्तिशाली अनि भावकलाई रसनिमग्न तुल्याउने वा रसत्व (आनन्द) दिलाउने भावहरूमध्येको सर्वोत्तम भाव भनी व्याख्या गरेका छन् । अन्य आचार्यहरूले स्थायीभावको श्रेष्ठत्व एवम् व्यापकत्वको व्याख्या गरेका छन् ।

विश्वनाथअनुसार रसरूपमा परिणत हुने मानव हृदयमा वासनात्मक रूपमा रहेका भावहरूलाई स्थायीभाव भनिन्छ । स्थायीभाव मनोविकार, वासना वा संस्कारका रूपमा सुषुप्त अवस्थामा रही रसरूपमा परिणत हुन्छन् । स्थायीभाव विरोधी भावहरूद्वारा खण्डित हुँदैन बरू यसले विरोधी भावहरूलाई पनि आफैँमा समाहित गराउँछ । यो क्षार समुद्रजस्तै हुन्छ । जसरी क्षार समुद्रले विभिन्न स्थानबाट आएको पानीलाई आफूमा समाहित गरेर सम्पूर्ण पदार्थलाई नुनिलो बनाएको हुन्छ; उसैगरी स्थायीभावमा मिसिएर समस्त भावहरू तन्मय हुन जान्छन् । जुन भावहरू धेरै कालदेखि चित्तमा अवस्थित हुन्छन् ती भाव नै विभावादिका साथ रसरूपमा परिणत हुन्छन्; तिनै स्थायीभावका रूपमा प्रख्यात छन् । त्यस्तै जुन भावको स्वरूप सजातीय र विजातीय कुनै पनि किसिमका भावहरूद्वारा विखण्डित हुँदैन

र जुन भाव रसको आस्वादन भई रहुञ्जेल विद्यमान रहन्छ, त्यही नै स्थायीभाव हो (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २२६) । भोक्ता वा भावकका हृदयमा उत्पन्न खास रसको प्रभाव स्थायीभाव हो ।

स्थायीभाव सहृदयीको हृदयमा सुषुप्त अवस्थामा स्थिर रूपमा रहेका हुन्छन् । विभावादिको परिपुष्ट अवस्थामा पुगेर स्थायी भावबाट नै रसको निष्पत्ति हुने भएकाले यो नै रसको मूल तत्त्व हो । जति सङ्ख्यामा रसहरू हुन्छन्; त्यतिकै सङ्ख्यामा स्थायीभाव हुन्छन् । आचार्य विश्वनाथको मान्यताअनुसार रति, हाँसो, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय र शम, भक्ति र निर्वेद गरी ११ प्रकारका स्थायीभाव छन् (विश्वनाथ, १९७७ : १२३-२२७) । रसानुभूतिको आन्तरिक र मुख्य आधारलाई स्थायीभाव भनिन्छ । पोखरेलले 'स्था' धातुमा 'णिनी' र 'युक्' प्रत्ययको योगले स्थायी शब्दको निर्माण भएको हो । यसका धात्वर्थमूलक अर्थहरू स्थिर रहने, निवास गर्ने, टिकाउ, दृढ, अपरिवर्तित, नित्य वा शाश्वत भावना, मनको स्थिर दशा आदि भन्ने हुन्छ । पोखरेलका अनुसार साहित्यशास्त्रमा प्रत्येक रसको प्राणस्वरूप रहने स्थायी रसतत्त्व विभावादिका माध्यमबाट रसका रूपमा प्रकट हुने तत्त्वको बीजरूप वा रति आदि भावमध्ये कुनै पनि भावको बीजरूप आदि अर्थ लगाइएको पाइन्छ (पोखरेल र अन्य, २०४० : १३८४) । सिंहकाअनुसार काव्यचित्रित शृङ्गारादि रसहरूको मूलभूत कारण स्थायीभाव हो । **अमरकोष**मा रत्यादि रूप मनका विकारहरूलाई भाव मानिएको छ (सिंह, २०६२ : १०२) । काव्यशास्त्रीहरूले स्थायीभावको पृथक् वा स्वतन्त्र व्याख्या नगरी भावकै रूपमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।

आचार्य मम्मटकाअनुसार रसानुभूतिको मुख्य कारण स्थायीभाव हो । यसलाई मनभित्र स्थिर रूपमा रहने प्रसुप्त संस्कार मानिन्छ, जो अनुकूल विभावादि उद्बोधक सामग्री प्राप्त गरेर अभिव्यक्त हुन्छ र हृदयमा एउटा अपूर्ण आनन्द सञ्चार गर्दछ । यही स्थायीभावको अभिव्यक्ति नै रसास्वादजनक एवम् रस्यमान हुनाले रस शब्दबाट बोध हुन्छ (मम्मट, सन् २००८ : ९५) । यसैगरी आचार्य धनञ्जयकाअनुसार जुन भावहरू विरोधी-अविरोधी भावहरूबाट विच्छिन्न हुँदैन, अपितु विपरीत भावहरूलाई आत्मरूप बनाउँछ, त्यसलाई स्थायीभाव भनिन्छ । त्यसको स्थिति लवणाकार (क्षारसमुद्र) समान हुन्छ, जसले प्राप्त सबै वस्तुलाई लवणमय तुल्याइदिन्छ (धनञ्जय, सन् २०१० : २१७) । यिनले भनेअनुसार जसरी क्षारसमुद्रमा मिसिएर सकल पदार्थ नुनिलो बन्छन्, त्यसरी नै स्थायीभावमा मिसिएर समस्त भावहरू तन्मय हुन जान्छन् । तसर्थ यी भावहरू नै समस्त सहयोगी भावहरूसँग सम्बद्ध भएर व्यक्त हुँदा रसमा परिणत हुन्छन् र ती नै स्थायीभाव हुन् ।

स्थायीभावलाई परिभाषित गर्दै चिनाउने क्रममा अचार्य विश्वनाथले प्रतिकूल अनुकूल भावहरूद्वारा जुन तिरोहित हुँदैन र जुन रसास्वादका अङ्कुरको कन्द (मूल) हो त्यस्तो आस्वादको मूलभूत भाव नै स्थायीभाव हो (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०७) भनेका छन् । यसै सन्दर्भमा पण्डितराज जगन्नाथले पनि जुन भावको स्वरूप सजातीय वा विजातीय भावहरूबाट तिरस्कृत हुन सक्दैन र रसको आस्वाद भइरहुन्जेल विद्यमान रहिरहन्छ, त्यही नै स्थायीभाव हो (जगन्नाथ, सन् २००७ : १३८) भनेका छन् । उनले काव्य वा नाटकको अनुशीलन तथा प्रेक्षण (दर्शन) को अवधिमा सामाजिकको मनको अवान्तर प्रसङ्गहरूका बीचमा पनि त्यस मूलगत भावको प्रतीतिबाट नै चमत्कृत भैरहेको हुन्छ अर्थात् वासनाका रूपमा रहने कुरा बताएका छन् । यिनका मतमा वृत्तिविशेष स्थायीभाव पहिलेदेखि नै हृदयमा स्थिर रूपमा रहेको हुन्छ । यही स्थायीभाव प्रबन्ध वा वर्णनीय विषयवस्तुको थालनीदेखि लिएर समाप्ति पर्यन्त व्यापक रूपमा स्थिर किसिमले रहन्छ । परन्तु, जब

विभावादिको संयोग हुन्छ तब जाग्रत र उद्दीप्त भई रसका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ (जगन्नाथ, सन् २००७ : १३८) । यसरी स्थायीभावका मुख्य चार विशेषताहरू निक्र्यौल गर्न सकिन्छ :

(अ) आफूमा अन्य भावहरूलाई लीन (समाहित) गर्दछ ।

(आ) सजातीय वा विजातीय भावहरूबाट नष्ट हुँदैन ।

(इ) आस्वादको मूलभूत तत्त्वका रूपमा विराजमान रहन्छ ।

(ई) विभाव अनुभाव र सञ्चारी भावहरूबाट परिपुष्ट भएर रसरूपमा परिणत हुन्छ । माथिका चारवटै विशेषताहरू केवल रत्यादि नौ स्थायीभावमा मात्र रहन्छन् । तसर्थ यी श्रेष्ठ भाव मानिएका हुन् । अतः यस्तै प्रकारका स्थायीभावको अभिव्यक्ति नै उत्तम रचनाहरूको उद्देश्य हुने गर्दछ । काव्य मूलतः आख्यानसूत्रमा विस्तारित कविताको वृहत् रूप हुनाले यसमा काव्य तत्त्वका साथै विविध रसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । खासगरी काव्य तत्त्वका विविध घटनाप्रसङ्ग र पात्रहरूका कार्यव्यापारका आधारमा सहायक रस र मूलरसको उत्पत्ति हुन पुगी खास स्थायीभावको विकास हुन पुग्दछ ।

(अ) स्थायीभावका भेदहरू

आचार्य भरतमुनिले वासनाका रूपमा स्थिर रूपले मनमा रहने चित्तवृत्तिविशेष स्थायीभावहरू आठ प्रकार (रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा र विस्मय) का रहेको बताएका छन् (भरतमुनि, २००२ : ३४-३७) । यद्यपि बहुमान्य रूपमा स्थायीभावहरू नौ प्रकारका रहेका छन् । उत्तरवर्ती आचार्यहरू हेमचन्द्र, रामचन्द्र, गुणचन्द्रले अन्य भक्तिरस आदिको उल्लेख गरेका छन् । आचार्य विश्वनाथले साहित्यदपर्णमा चमत्कार प्रकट हुने वात्सल्यरसको चर्चा गरेका छन् । यसप्रकार हेर्दा हाल ११ वटा स्थायीभावहरू नै प्रचलनमा आएको पाइन्छ । यिनै भावबाट अभिव्यक्त हुने रसहरू पनि अलग-अलग रूपमा चिनिन्छन् । आचार्य विश्वनाथकाअनुसार ती स्थायीभावहरू यसप्रकार रहेका छन्: रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय, शम (निर्वेद), भक्ति र वात्सल्य (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०७-१२३) । यिनै स्थायीभावहरू शृङ्गाररसमा रति (प्रेम), हास्यरसमा हास (हाँसो), करुणरसमा शोक, रौद्ररसमा क्रोध, वीररसमा उत्साह, भयानकरसमा भय, बीभत्सरसमा घृणा, अद्‌भुतरसमा विस्मय, शान्तरसमा शम, भक्तिरसमा निर्वेद तथा वात्सल्यरसमा वत्सल स्थायीभावका रूपमा रहेका पाइन्छन् । स्थायीभावहरूको क्रमशः लक्षण वा परिचय निम्नानुसार छ :

(क) रति (प्रेम)

इष्टजनलाई प्राप्त गर्ने इच्छाका कारण त्यसप्रति आकर्षित भई मनमा उत्पन्न हुने मनोविकारलाई रति (प्रेम) भनिन्छ । 'रम' धातुमा 'क्तिन्' प्रत्ययको योगले निष्पन्न द्दरति शब्दको अर्थ आनन्द, खुसी, सन्तोष, भक्ति, अनुराग, मैथुन, सहवास, रतिदेवी (कामदेवकी पत्नी) आदि हुन्छ । भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा रति स्थायीभावलाई चिनाउँदै भनेका छन्- आमोद-विनोदको भाव नै रति हो र यो ऋतु, हार (माला) लगाउने, चन्दनको लेपन गर्ने, अलङ्कार धारणा (गहन) गर्ने, इष्ट भोजन गर्ने, सुन्दर भवनको उपयोग तथा प्रतिकूल आचरण नगर्नेजस्ता विभावहरूबाट उत्पन्न हुन्छ र यसमा मुस्कुराएको अनुहार, मधुरवचन, आँखा झिम्काउनु र कटाक्षपूर्ण हेराइ आदि अनुभाव प्रकट हुन्छन् (भरतमुनि, सन् २००२ : ३८) । यसैलाई विश्वनाथले पनि चिनाउँदै भनेका छन् : 'प्रिय वस्तुप्रतिको उन्मुखता अथवा प्रेमाद अवस्थालाई रति भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०७) । यसरी स्त्री-पुरुषहरूको

बीचमा एक-अर्कामा अत्यधिक आसक्ति भएको भाव नै रति हो भन्ने अभिप्राय रहेको पाइन्छ ।

भट्टराईका अनुसार व्यक्तिको हृदयमा प्रेमको अङ्कुर उत्पन्न हुनु वा प्रेमी-प्रेमिकाको मनमा वासनात्मक भावनाको सृष्टि हुनुलाई रति भनिन्छ । रति भावलाई प्रेमभाव पनि भनिन्छ । यसभावमा एक अर्काप्रति आसक्ति, आकर्षण, कामेच्छाजस्ता भावना प्रकटीकरण हुन्छन् । रति नामको स्थायीभाव हर्षस्वरूप छ । वसन्त आदि ऋतु, माला, चन्दन, भूषण, मीठो भोजन, राम्रो घरको अनुकूलता आदि उद्दीपन विभावद्वारा रतिभाव उत्पन्न हुन्छ । मधुरकथन, भूक्षेप कटाक्षजस्ता अनुभावमा रति स्थायीभाव पाइन्छ । इच्छा गरेको विषय पाएर रति स्थायीभाव उत्पन्न हुन्छ । रति नामक स्थायीभाव शृङ्गाररसमा प्रयोग हुन्छ । शम नामक स्थायीभाव मानसिक रूपमा अन्तर्मुखी हुँदै सांसारिक अनित्यताको बोध एवम् वैराग्यपूर्ण भावबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै वेदान्त आदि दर्शनद्वारा नित्य र अनित्य वस्तुको विचार गरी विरक्तभाव आएमा यो भाव प्रकट हुन्छ । शम स्थायीभावलाई शान्तिभाव पनि भनिन्छ । यो भाव शान्तरसमा हुन्छ (भट्टराई, २०३९ : १०२-१०५) । यस रतिभावको विकास प्रेम, मान, प्रणय, स्नेह, राग र अनुरागका रूपमा भएको पाइन्छ।

(ख) हास

रमाइलो मनोवृत्तिसँग सम्बन्धित भाव हास हो । भरतमुनिले विनोदात्मक स्वरूपको हास नामक स्थायीभाव अरूको क्रियाको नक्कल, मायावी चेष्टाको प्रदर्शन, व्यर्थको गफ, छिन्द्रान्वेषण, मूर्खता आदि विभावबाट उत्पन्न हुन्छ (नाट्यशास्त्र, २००२ : १०८) भनेका छन् । उनकाअनुसार कौतूहल उत्पन्न गर्ने अनौठा वचन, वेश तथा चेष्टाहरू सुनेर-देखेर मनमा जुन विनोद उद्बुद्ध गर्नेवाला मनोविकार हुन्छन् त्यसैलाई हास भनिन्छ ।

‘हस्’ धातुमा ‘घञ्’ (अ) प्रत्ययको योगले निर्मित हास शब्दको अर्थ हाँसो, हर्ष, खुसी, आमोद, विकसित हुनु, खुल्नु, मुस्कुराहट आदि भन्ने हुन्छ । उन्माद र घोचपेचबाट मनोरञ्जन गराई चित्तको विकास गराउनुलाई हास्यभाव भनिन्छ । यिनकाअनुसार अरू व्यक्तिको चेष्टाको अनुकरण, आँखा वा गर्धनको स्पर्श, असम्बद्ध प्रलाप, दोषको उद्भावन, मूर्खताको प्रदर्शन अनुभावबाट हास्य स्थायीभावको उत्पत्ति हुन्छ भने ओंठ, नाक र कण्ठ फड्फडाउने, आँखा खुम्च्याउने वा फैलाउने, पसिना आउने, मुख रातोपिरो हुने, यताउता हेर्नेजस्ता अनुभाव व्यक्त हुन्छन् । यसमा पूर्वनिर्देशित स्मित, हसित, विहसित, उपहसित, अपहसित तथा अतिहसितजस्ता प्रकारहरू अनुभावद्वारा अभिव्यक्ति भएको हुन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : ३८१ र ३२०) । विश्वनाथकाअनुसार विकृत वाणी, वेशभूषा, आकृति आदि देखेर मनमा विकसित मनोविकारलाई हास भनिन्छ अर्थात् विकृत वचन, कार्य र रूपरचना आदिले सहृदयको मनमा जुन उल्लास उत्पन्न हुन्छ, त्यसैलाई हास्यभाव भनिएको छ । (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११६) । भट्टराईकाअनुसार हास्य नामक स्थायीभाव विकृत वेशभूषा, वचन, शारीरिक विविधताका कारण उत्पन्न हुन्छ । अर्काको चेष्टाको अनुकरण काखी र गर्धनको स्पर्श वा नर्तकको असम्बद्ध प्रलाप, दोषदृष्टि, मूर्खता आदि विभावद्वारा हास्य स्थायीभाव उत्कर्षमा पुग्छ । हाँसो पनि स्मित, हसित, अपहसित आदि धेरै प्रकारका हुन्छन् (भट्टराई, २०३९ : १०२) । यसरी हास्यरस व्यक्त भएको छ ।

(ग) शोक

करुणरसको स्थायीभाव शोक हो । भरतमुनिका अनुसार इष्टजनको वियोग, वैभवको विनाश, प्रियजनको बध, बन्धनबाट हुने दुःख आदिबाट उत्पन्न दुःख नै शोक हो (नाट्यशास्त्र, २००२ : १०८) । प्रियवस्तुको विनाशबाट हुने दुःख, पीडा र व्यथा नै शोक हो ।

प्रियजनको वियोग (विनष्ट) बाट उत्पन्न भएको वा रति स्पर्शबाट सर्वदा रहित अपरिमित मनोविकारलाई शोक स्थायीभाव भनिन्छ ।

'शुच्' धातुमा 'घञ्' प्रत्ययको योगले निष्पन्न शोक शब्दको अर्थ दुःख, कष्ट, विलाप, रोदन, पीडा, वेदना, विलौना, अफसोस आदि भन्ने हुन्छ । घृणा र जुगुप्साले भरिएको दुःखबाट शोक स्थायीभाव उत्पन्न हुन्छ । भरतकाअनुसार प्रियजनको वियोग (नाश), सम्पत्ति नाश, इष्ट व्यक्तिको बध वा मृत्यु, बन्धन र दुःखको अनुभव आदि विभावबाट शोक नामक स्थायीभाव जन्मिन्छ । यसमा विलाप, अश्रुपात, पश्चाताप, विवर्ण, स्वरभेद, अङ्गहरू शिथिल हुनु, जमिनमा लड्नु, दीर्घ निःश्वास, जडता, उन्माद, मोह तथा मरण (मूर्छा) आदि अनुभाव हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८४) ।**नाट्यशास्त्र**मा रोदन (विलाप) का तीन प्रकारहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ : क) हर्षका कारण गाला फुल्नु, स्मरणका कारण आँखाका कोषहरूमा आँसु ढल्पलाउनु, बारम्बार शरीर रोमाञ्चित हुनु आदि आनन्दज रोदन हुन्छ । ख) ओंठ तथा गालाहरू फुलाउँदै महिलाहरू जोरसँग रूनु, टाउको हल्लाउनु, लामो-लामो सास लिनु, आँखीभौँ तथा आँखाहरू क्रोधले कुटिल हुनु आदिलाई ईर्ष्याजन्य रोदन भनिन्छ । ग) स्त्री तथा नीचप्रकृतिका पात्रमा कष्टबाट हुने शोक, उत्तम तथा मध्यम प्रकृतिका पात्रमा धैर्ययुक्त शोक र नीच प्रकृतिका पात्रमा रोदनयुक्त शोक उत्पन्न हुने देखिन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : ३८३) । विश्वनाथले- प्रियवस्तुको विनाशबाट उत्पन्न मनको विकल अवस्थालाई 'शोक' हो (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११६) भनेर परिभाषित गरेका छन् । भट्टराईकाअनुसार शोक स्थायीभाव पुत्रादि इष्टमित्रको मृत्युबाट हुने व्याकुलता, विरह, वेदना, अनिष्ट प्राप्तिद्वारा उत्पन्न हुन्छ । प्रिय वस्तुको नाश, प्रियजनवियोग, वैभवनाश, बन्धु, आफन्त आदिको दुःखको अनुभवबाट शोकभाव उत्कर्षमा पुग्छ । करुणरसमा शोक स्थायीभाव हुन्छ (भट्टराई, २०३९ : १०३) । यिनै शोकजन्य भावबाट करुणरस अभिव्यक्त हुन्छ ।

(घ) क्रोध

क्रोध रौद्ररसको स्थायीभाव हो । भरतमुनिका अनुसार झम्टिनु, गाली गर्नु, झगडा, लडन्त, भिडन्तजस्ता प्रतिकूल विभाव आदिबाट क्रोध उत्पन्न हुन्छ (भरतमुनि, २००२ : १०९ । यो ५ प्रकारको हुन्छ । शत्रु, गुरुजन, प्रेमी, नोकरचाकर, जालीफटाहा आदिबाट उत्पन्न क्रोध नै स्थायीभावका रूपमा चिनिन्छ । यो शत्रुप्रति उत्पन्न हुने भाव हो (भरतमुनि, २००२ :७/१५) । अपमान आदि प्रतिकूल परिस्थितिबाट उत्पन्न अपरिमित मनोविकारलाई क्रोध स्थायीभाव भनिन्छ ।

क्रुध् धातुमा घञ् प्रत्ययको योगले निर्मित क्रोध शब्दको अर्थ कोप, क्रोधान्ध, क्रोधानल आदि हुन्छ । असाधारण अपराध, विवाद, उत्तेजनापूर्ण अपमान वा निन्दाका कारण उद्भूत प्रचण्ड तातो आवेशलाई क्रोध भनिन्छ । भरतमुनिका अनुसार शत्रु आदिलाई पक्रने, गाली गर्ने, झगडा गर्ने वा लड्ने तथा विरोध गर्ने आदि विभावबाट क्रोधभाव उत्पन्न हुन्छ । यसमा नाकको पोरा फुलाउनु, त्यौरी चढ्नु, आँखा घुमाउनु, ओंठ टोक्नु तथा गाला फर्फराउनु आदि अनुभाव प्रकट हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८३) । विश्वनाथले विरोधहरूप्रति तत्काल हृदयमा उत्पन्न प्रतिशोधको भावनालाई क्रोध भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११७) भनी परिभाषित गरेका छन् । आचार्य भरतमुनिले क्रोधका रिपुज, गुरुज, प्रणयीजन्य, भृत्यज, कृतज गरी पाँच उपभेद देखाएको पाइन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : ३८४-३८६) । भट्टराईकाअनुसार क्रोध स्थायीभाव प्रतिशोधको भावना, उत्तेजनापूर्ण मनोविकारबाट उत्पन्न हुन्छ । स्त्रीहरूको बेइज्जती गर्नु, गाली गर्नु, कलह, विवाद, प्रतिकूलता आदि विभावद्वारा यो भाव उत्कर्षमा पुग्छ । क्रोध नामक स्थायीभाव रौद्ररसमा

हुन्छ । क्रोधभाव शत्रुबाट, गुरुबाट, प्रियजनबाट, नोकरबाट र बनावटीबाट उत्पन्न हुन्छ (भट्टराई, २०३९ : १०३) । यसप्रकार भरतले सबैप्रति एउटै प्रकारको क्रोध नहुने ठानी शत्रुमाथि हुने, पूज्यजनमाथि हुने, प्रेमीप्रति हुने, तल्लो वर्गमा हुने र कुनै कार्यको कठिनाइबाट उत्पन्न हुने मानेर अलग-अलग गरी चिनाउँदै त्यसैअनुरूप क्रोध व्यक्त हुने मानेको पाइन्छ । यसरी यी क्रोधभावहरू अवस्थाअनुसार प्रयोग हुने देखिन्छन् । यी अनेक प्रकारका छन् : (क) रिपुज क्रोध (ख) गुरुज क्रोध (ग) प्रणयीजन्य क्रोध (घ) भृत्यज क्रोध (ङ) कृतक क्रोध ।

(ङ) उत्साह

उत्साह वीररसको स्थायीभाव हो । यो उत्तम व्यक्तिमा हुने स्वभाव हो । यो विषद, शक्ति, धैर्य, शौर्य आदि विभावद्धारा उत्पन्न हुन्छ भने स्थिरता, धैर्य, त्याग, बुद्धिमत्ता आदि अनुभावद्धारा अभिनय गरिन्छ (भरतमुनि, २००२ : ११०) । शारीरिक परिश्रमयुक्त शूरता प्रदर्शन, सम्पत्तिदान, असहायप्रति दृष्टि र धर्मरक्षार्थ सर्वस्वदान गर्नेजस्ता सात्त्विक वृत्तिमध्ये कुनै एकका कारण उत्पन्न हुने अपरिमित मनोविकारलाई उत्साह स्थायीभाव भनिन्छ ।

'उद्' उपसर्गपूर्वक 'स' धातुमा 'घञ्' (अ) प्रत्ययको योगले निष्पन्न उत्साह शब्दको अर्थ प्रयत्न, प्रयास, उमङ्ग, शक्ति, सामर्थ्य, इच्छा, योग्यता, उत्तेजना, प्रोत्साहन आदि भन्ने हुन्छ । धर्म, दान, युद्ध आदि कार्यमा आलस्य नहुनुलाई उत्साह भनिन्छ । भरतकाअनुसार उत्साहभाव उत्तम प्रकृतिका पात्रमा रहन्छ । यो कुनै कामबाट खिन्न नहुने शक्ति, धैर्य, शौर्य आदि विभावबाट उत्पन्न हुन्छ । उसमा स्थिरता, धैर्य, चातुर्य, कार्य गर्ने अभिनिमेष आदि अनुभावहरू प्रयोग हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८६) । आचार्य विश्वनाथकाअनुसार कार्यको आरम्भमा हुने मनको निश्चित आवेग वा उद्योगलाई उत्साह भनिन्छ (विश्वनाथ, १९७७ : ११७) । यसैबाट वीररस अभिव्यक्त हुन्छ । भट्टराईका अनुसार उत्साह स्थायीभाव पराक्रम, दान, वीरता, धैर्य आदिबाट उत्पन्न हुन्छ । उल्लासपूर्ण साहसिक कार्यले यसलाई विकसित अवस्थामा पुऱ्याउँछ । यो स्थायीभाव उत्तम प्रकृतिमा रहन्छ । उत्साह, अविषाद्, शक्ति, धैर्य, शौर्य आदि विभावबाट यो अभिप्रेरित हुन्छ । उत्साह नामको स्थायीभाव वीररसमा हुन्छ (भट्टराई, २०३९ : १०३) । वीररसको मूलस्रोत उत्साह स्थायीभाव मानिन्छ ।

(च) भय

शुक्लकाअनुसार कुनै प्रकारको अपराधबोध, विनाशक प्रकोप, हिंस्रक जीव-जन्तुको सम्मुखता र भयङ्कर ध्वनिको श्रवण इत्यादिका कारण उत्पन्न हुने अपरिमित मनोविकारलाई भय स्थायीभाव भनिन्छ । 'भी' धातुमा 'अच्' प्रत्ययको योगले बनेको भय शब्दको अर्थ डर, आतङ्क, आशङ्का, त्रास, खतरा, जोखिम आदि हुन्छ । मनमा विफल भावना उद्भव हुनुलाई भय भनिन्छ र यो स्त्री तथा निम्न प्रकृतिका पात्रहरूमा रहन्छ । गुरुजन तथा राजाको विषयमा अपराध गर्नु, हिंस्रक जनावर देख्नु, शून्य धर, वन तथा पर्वतको भम्रण गर्नु, हात्तीलाई तथा सर्पलाई देख्नु, धम्की आउनु, दुर्गम मार्ग एवम् रात्रीको अन्धकार, उल्लू तथा राक्षस आदिको ध्वनिको श्रवण आदि विभावबाट भयभाव उत्पन्न हुन्छ र यसमा हातखुट्टा काप्नु, हृदयमा धड्कन आउनु, गति रोकिनु, मुख सुक्नु, जिब्रो चाट्नु, पसिना पुछ्नु, त्रसित हुनु, रक्षकको खोजी, भाग्नु, रूनु आदि अनुभाव हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८६) ।

भय स्थायीभावलाई विश्वनाथले डरलाग्दो वस्तुलाई देखेपछि चित्रमा उत्पन्न हुने विकल भावलाई भय भनिन्छ भन्ने परिभाषाद्वारा चिनाएका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११९) । भट्टराईका अनुसार भयानक स्थायीभाव कुनै पनि डरलाग्दा जन्तुहरू देख्दा उत्पन्न

हुन्छ । आँधी, प्रकोप आदिबाट उत्पन्न त्रास अनर्थबाट भय विकसित हुन्छ । यो स्थायीभाव स्त्री र नीच प्रकृतिमा रहन्छ । गुरुजन तथा राजा उपर गरेको अपराध, सिंह आदि हिंसक जन्तु, शून्य घर, गहन वन, पर्वत, हात्ती, सर्प आदि देख्नु, हप्काई खानु, काँतर, मेघाच्छान्न दिन, रात्रि, अन्धकार, लाटोकोसेरो, भूतप्रेत, राक्षस आदि निशाचरको शब्द सुन्नु आदि विभावद्वारा यसको प्रकट हुन्छ । यो स्थायीभाव भयानकरसमा हुन्छ (भरतमुनि, उद्यृत भट्टराई, २०३९ : १०५) । यसप्रकार विभिन्न अनपेक्षित कारणहरूले उत्पन्न हुने डर, त्रास आशङ्का आदिको अवस्थालाई भय स्थायीभावका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । यसैबाट रौद्ररस अभिव्यक्त हुने गर्दछ ।

(छ) जुगुप्सा

शुक्लका मतअनुसार कुनै अप्रिय तथा अरुचिकर वस्तुको दर्शन, स्पर्श र स्मरणबाट उत्पन्न हुने अपरिपूर्ण मनोविकारलाई जुगुप्सा वा घृणा स्थायीभाव भनिन्छ । 'गुप्' धातुमा 'अ' प्रत्यय लागि टाप् (आ) बाट स्त्री लिङ्गवाची जुगुप्सा (द्वित्व भई) शब्दको निर्माण हुन्छ । यसको अर्थ निन्दा, घृणा, अनभिरुचि, बीभत्स आदि हुन्छ । कुनै वस्तुप्रति उत्पन्न घृणा वा मनआदि इन्द्रियहरूको सङ्कोचलाई जुगुप्सा भनिन्छ र यो नीच पुरुष तथा स्त्रीमा उत्पन्न हुन्छ । यो घीन लाग्दो वस्तुको दर्शन, श्रवण तथा कथन आदि विभावद्वारा उत्पन्न हुने देखिन्छ । यसमा शरीरका सम्पूर्ण अङ्गहरू खुम्च्याउने, थुक्ने, मुख अमिलोजस्तो पार्ने, हृदयको धड्कन (उद्वेक), हातले नाक थुन्ने, मुन्टो फर्काउने आदि अनुभाव हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८९) । यसलाई विश्वनाथले घृणाजनित वस्तुको दोषदर्शनबाट उत्पन्न जुगुप्सा हो (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२०) भनी परिभाषित गरेका छन् । यिनका अनुसार घृणा वा जुगुप्सा स्थायीभाव घीनलाग्दा वस्तुहरूबाट उत्पन्न हुन्छ । यो भाव स्त्री र नीच प्रकृतिमा रहन्छ । घीनलाग्दा वस्तु देख्दा, घीनलाग्दा चीजको नाम लिंदा वा देख्दा आदि विभावद्वारा यो भाव प्रकट हुन्छ । यो स्थायीभाव बीभत्सरसमा हुन्छ (भरतमुनि, उद्यृत भट्टराई, २०३९ : १०५) । यसप्रकार घृणा जगाउने अग्राह्य परिस्थितिहरूका कारण उद्भुत अवस्थालाई जुगुप्सा स्थायीभाव मानिएको छ र यसैबाट बीभत्सरसको अभिव्यक्ति हुने गर्दछ ।

(ज) विस्मय

शुक्लका अनुसार अनेक प्रकारका चमत्कारपूर्ण दृश्य वा वस्तु देखेर, स्पर्श गरेर वा सुनेर जुन अपरिपूर्ण एवम् विस्मयजन्य मनोविकार उत्पन्न हुन्छ, त्यसैलाई आश्चर्य वा विस्मय स्थायीभाव भनिन्छ । 'वि' उपसर्गपूर्वक 'स्मि' धातुमा 'अच्' प्रत्ययको योगद्वारा निष्पन्न विस्मय शब्दको अर्थ आश्चर्य, कौतूहलपूर्ण, अचम्म, ताज्जुप, अनिश्चय, सन्देह आदि भन्ने हुन्छ । अपूर्ण वस्तुलाई देखी-सुनी या स्मरण गरी उत्पन्न हुने मनोविकारलाई विस्मय स्थायीभाव भनिन्छ । भरतकाअनुसार माया, इन्द्रजाल, मानिसद्वारा गरिएको असाधारण वा कौतूहलपूर्ण एवं विचित्र कार्य, महान् आश्चर्यमय चित्रकला, शिल्पकला, पुस्तक, विद्याको अतिशयता आदि भावबाट विस्मय स्थायीभावको उत्पत्ति हुन्छ र यसमा आँखा फैलाउनु, एकोहोरो हेर्नु, आँखीभौं घुमाउनु, रोमाञ्चित हुनु, टाउको काप्नु, प्रसंशा गर्नु आदि अनुभाव हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : ३८९) । विश्वनाथले लोकसीमा नाघेको वा अलौकिक पदार्थको अवलोकनबाट निःसृत चित्त विस्तारलाई विस्मय भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२०) भन्ने परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसैगरी भट्टराईकाअनुसार विस्मय स्थायीभाव अलौकिक वा आश्चर्यजनक वस्तुबाट उत्पन्न हुन्छ । यो माया, इन्द्रजाल, मनुष्यको असाधारण कर्म, चित्रकला, पुतली वा पुस्तक

कला तथा शिल्पविद्याको अतिशय आदि विभावबाट प्रकट हुन्छ । यो स्थायीभावको प्रयोग अद्भुतरसमा हुन्छ (भरतमुनि, उद्घृत भट्टराई, २०३९ : १०५) । यसरी विस्मय वा आश्चर्य स्थायीभावलाई असाधारण प्रकृतका वस्तु, सन्दर्भ र कार्य अपरिपूर्ण मनोविकारका कारण उत्पन्न हुने स्थायीभावका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ र यसैबाट अद्भुतरस अभिव्यक्त हुने गर्दछ ।

(झ) शम

अतीन्द्रिय विषयको तत्त्व ज्ञानद्वारा उत्पन्न निवृत्तिमूलक सात्त्विक वृत्तिहरूलाई शम वा निर्वेद स्थायीभाव भनिन्छ । 'शम्' धातुमा 'घञ्' (अ) प्रत्ययको मेलले बनेको शम शब्दको अर्थ मौन, शान्ति, धैर्य, आराम, निर्वृत्ति, वासनाको अभाव, निराकरण, मोक्ष आदि भन्ने हुन्छ । तत्त्वज्ञान हुँदाखेरी सांसारिक विषयहरूमा जुन विराग बुद्धि जागृत हुन्छ, त्यस अवस्थालाई शम वा निर्वेद भनिन्छ । अभिनवगुप्तअनुसार दरिद्रता, रोग, अपमान, तिरस्कार, आक्रोश, ताडन, प्रियजनवियोग र तत्त्वज्ञान आदिबाट निर्वेद (शम) स्थायीभाव उत्पन्न हुन्छ र यसमा स्त्री, नीच एवम् कुत्सित व्यक्तिहरूको रोदन, निःश्वास, उच्छ्वास चिन्तन आदि अनुभाव हुन्छन् (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : २६०) । कुनै प्रकारको कामना वा अभिलाषा नगर्ने अथवा शमलाई अभिनव गुप्तले निर्वेद शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । आचार्य विश्वनाथले निरीह अवस्थामा रहेको चन्द्रमाको खरायोझैं निःस्पृह अवस्थामा रहेको, अन्तस्करणको भावलाई शम (निर्वेद) स्थायीभाव भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२१) भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ ।

भट्टराईकाअनुसार शम नामक स्थायीभाव मानसिक रूपमा अन्तर्मुखी हुँदै सांसारिक अनित्यताको बोध एवम् वैराग्यपूर्ण भावबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै वेदान्त आदि दर्शनद्वारा नित्य र अनित्य वस्तुको विचार गरी विरक्त भाव आएमा यो शमभाव प्रकट हुन्छ । यो भाव शान्तरसमा हुन्छ (भरतमुनि, उद्घृत भट्टराई, २०३९ : १०५) । यस रतिभावको विकास प्रेम, मान, प्रणय, स्नेह, राग र अनुरागका रूपमा भएको पाइन्छ । यसरी शम वा निर्वेद स्थायीभावबाट शान्तरसको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

अनन्तकालदेखि संस्कारका रूपमा रहेका वासनात्मक चित्रवृत्ति स्वरूप स्थायीभावहरूको अभिव्यक्ति रस हो । अलग-अलग कारणबाट अलग-अलग चित्रवृत्तिको अभिव्यक्ति हुन्छ । तसर्थ स्थायीभावरूप चित्तवृत्तिको अभिव्यक्ति रस भएकाले यसको सङ्ख्याका बारेमा विद्वान्हरूमा मतैक्य देखिँदैन । तथापि अनन्तः भावहरूमध्ये रसका रूपमा अभिव्यक्त हुने स्थायीभावहरू एघार वटा मानिएको निष्कर्षमा पुगिएको छ । यिनै एघार स्थायीभावहरूबाट रसहरूको अभिव्यक्ति हुने हुनाले रसहरूबाट बहुमान्य सङ्ख्या एघार वटा नै मानिएको छ । तसर्थ तिनै एघार रसहरूको सामान्य परिचय आउँदो शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मम्मटकाअनुसार लौकिक जीवनमा रति, शोक आदि चित्त वृत्तिहरूको प्रकाशनका लागि जुन माध्यमहरूको आश्रय लिइन्छ, ती कारण, कार्य र सहकारी कहलाउँछन् । तिनै लौकिक रत्यादिमा आलम्बनरूप नायक-नायिका एवम् उद्दीपनरूप चन्द्र, उपवन आदि जो कारणका रूपमा रहन्छन्, कटाक्ष, रोमाञ्च आदि जो कार्यका रूपमा रहन्छन् र चिन्ता, मोह आदि जो सहायकका रूपमा रहन्छन्, तिनै कुरा जब श्रव्य-दृश्य काव्यमा उपनिबद्ध हुन्छन् तब क्रमशः विभाव, अनुभाव एवम् व्यभिचारी/सञ्चारीभाव मानिन्छन् । अर्थात् कारणलाई विभाव, कार्यलाई अनुभाव एवम् सहकारीलाई व्यभिचारी वा सञ्चारीभाव भनिन्छ (मम्मट, सन् २००८ : ९५) । तिनै विभावादिको योगबाट अभिव्यक्त हुने स्थायीभाव नै रस

कहलाउँछ । तसर्थ यिनै भावहरूलाई रसका उपकरण मानिएकाले तिनको सङ्क्षिप्त परिचय यहाँ अपेक्षित देखिन्छ ।

२.४.२ विभाव

संस्कृत व्याकरणअनुसार वि + भ् + घञ् मिलेर 'विभाव' शब्दको निर्माण हुन्छ । यसको अर्थ विशेष रूपले निर्माण गर्ने वा भाव उत्पन्न गर्ने तत्त्व भन्ने हुन्छ । विभाव शब्दको अर्थ विज्ञान हो । विभाव, कारण, निमित्त, हेतु यी पर्याय हुन्, जसले वाचिक, आङ्गिक र सात्त्विक अभिनयद्वारा विभावित (निश्चित ज्ञान) गराउँदछ । वाचिक तथा आङ्गिक अभिनयको आश्रय गर्ने अनेक अर्थ यसले ज्ञान गराउँदछ । त्यसैकारण यसलाई विभाव भन्ने नाम राखिएको हो (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ : १४६) । यसले व्यक्तिको हृदयमा वासनात्मक संस्कारका रूपमा रहेका भावलाई जागृत गराउने काम गर्छ । विश्वनाथकाअनुसार स्थायीभावहरू रति, शोक, उत्साह, विस्मय आदि भावलाई जागरूक बनाउँदै रसका रूपमा पुऱ्याउने रससामग्री विभाव हो । यसलाई भाव सम्प्रेषणको माध्यम पनि भनिन्छ । उनले विभावलाई आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभाव गरी दुई प्रकारमा बाँडेका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १३५) । ती यसप्रकार छन् :

(क) आलम्बन विभाव

भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा सम्भोग शृङ्गाररसका लागि ऋतु, माला, अनुलेपन, आभूषण, इष्टजनको संसर्ग, इन्द्रियमत विषय (गीत, संगीत, नृत्य, काव्यपाठ), रम्यभवन, एकान्त स्थान, प्रियवनको श्रवण, त्यसको दर्शन, सँगसँगै जलक्रीडा, उपवन गमन, अनुभावन (दृढ सङ्कल्प) र लीला (लोक चेष्टाहरूको अनुकरण) आदि तत्त्वहरू आलम्बन विभावका सन्दर्भमा रति भाव उत्पन्न गर्ने र उद्दीपनका सन्दर्भमा रतिभावलाई उद्दीप्त पार्ने तत्त्वहरू हुन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ : १४६-१४७) भनी बताएका छन् । यिनले विभाव (आलम्बन र उद्दीपन) लाई भेद नगरी एउटै देखाएकाले उत्पादक र उद्दीपकका रूपमा चिनाएको पाइन्छ ।

कुनै पनि साहित्यिक रचना आस्वादन गर्दा वा सहृदयको हृदयमा स्थायी रूपमा रहेको वासनात्मक भावना विकसित गर्ने प्रेमीप्रेमिका वा पात्रहरू आलम्बन विभाव हुन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ :१४६) । नायक, नायिका आलम्बन विभाव हुन् किनभने तिनीहरूकै आश्रय लिएर रसको उत्पत्ति हुन्छ । आलम्बन विभावका पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी दुई भेद छन् :

विषयालम्बन विभाव : जसलाई वा जुन पात्रलाई देखेर वासनात्मक स्थायीभाव उत्पन्न हुन्छ; त्यसलाई विषयालम्बन विभाव भनिन्छ ।

आश्रयालम्बन विभाव : जसमा वा जुन पात्रमा स्थायीभाव उत्पन्न हुन्छ; त्यसलाई आश्रयालम्बन विभाव भनिन्छ ।

उदाहरणका लागि शारदीय शोभामा रमाइरहेकी युवतीलाई देखेर युवकको मनमा प्रेमभाव उत्पन्न भयो भन्ने वाक्यमा युवती विषयालम्बन र युवक आश्रयालम्बन विभाव हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १३७) । यसरी रसउत्पत्तिमा विषयालम्बनको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ ।

(ख) उद्दीपन विभाव

विश्वनाथका अनुसार कुनै पनि परिवेश, दृश्य, स्थान, समय, रूप, गुण, नदी, चन्द्रमा, उपवन, भ्रमर, प्राकृतिक सुन्दरता आदिद्वारा वासनात्मक स्थायीभाव उद्दीप्त बनाउने रससामग्रीलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ । यसले रसलाई आस्वादनीय रूपमा उद्दीप्त पार्ने काम गर्दछ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १९९) । अतः उद्दीपन विभाव स्थायीभावका कारक हुन् ।

२.४.३ अनुभाव

वाचिक, आङ्गिक, सात्त्विक अभिनय जुन अनुभावद्वारा अनुभावित हुन्छन्, त्यसलाई अनुभाव भन्दछन् । वाचिक तथा आङ्गिक अभिनयद्वारा शाखाङ्ग तथा उपाङ्गसहित अर्थ जसबाट अनुभावित हुन्छन्, त्यसलाई अनुभाव भनिएको हो (भरतमुनि, उद्धृत, भट्टराई, २०७७ : १४६) । विश्वनाथका मान्यताअनुसार हृदयमा उद्बुद्ध रति आदि भावलाई बाहिर प्रकट गर्ने अङ्गका विभिन्न व्यापार र चेष्टालाई अनुभाव भनिन्छ । आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभावका माध्यमबाट मनमा उत्पन्न भावलाई शरीरका अङ्ग र चेष्टाका माध्यमबाट क्रियात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दा अनुभावको जन्म हुन्छ । अनुभावका भेदहरूलाई विभिन्न आचार्यहरूले फरक-फरक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । विद्वान्हरूको मान्यताअनुसार अनुभावहरू आङ्गिक, मानसिक, आहार्य र सात्त्विक गरी ४ प्रकारका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २००) भनी विश्वनाथले अनुभावका प्रकार निर्धारण गरेका छन् ।

(क) आङ्गिक अनुभाव

बाह्य शारीरिक क्रियाकलापद्वारा स्थायीभाव उत्पन्न गर्नुलाई आङ्गिक अनुभाव भनिन्छ । विभावका कारण उत्पन्न भावलाई बाह्य रूपमा प्रकाशित गर्ने चेष्टा आङ्गिक अनुभाव हो । यसलाई कायिक अनुभाव पनि भनिन्छ । यसभित्र शारीरिक अङ्गप्रत्यङ्गका विविध चेष्टाहरू पर्दछन् । आङ्गिक अनुभाव स्थायीभावमा निम्नलिखितअनुसार आउँछन् :

स्थायी भाव	**आङ्गिक अनुभाव**
रति	कटाक्ष, अङ्कमाल गर्नु, सुम्सुम्याउनु, चुम्बन गर्नु, रतिक्रीडा गर्नु ।
हाँसो	खित्का छोडेर हाँस्नु, पेट मिचेर हाँस्नु, लुटुपुटु हुनु ।
शोक	रूनु, छाती पिट्नु, बेहोस भएर लड्नु, अनुहारको आकृति बिग्रनु ।
क्रोध	पाखुरा सुर्कनु, दाँत किट् किटाउनु अनुहार रातो पिरो हुनु ।
उत्साह	मुठ्ठी कस्नु, अनुहारमा चमक आउनु, पाखुरा सुर्कनु ।
भय	आँखा छोप्नु, शरीर काप्नु, जिउ सिरिङ्ग हुनु ।
जुगुप्सा	नाकमुख छोप्नु, नाक थुन्नु, छिः छिः गर्नु ।
विस्मय	जिभ्रो टोक्नु, आँखा छोप्नु, औंला टोक्नु ।
शम	स्थिर बन्नु, शान्त हुनु, एकचित्त बन्नु ।
निर्वेद	आँखा चिम्लनु, नाक थुन्नु, विभिन्न आसन गर्नु ।
वत्सल	आलिङ्गन गर्नु, माया, ममता र चुम्बन गर्नु

(ख) मानसिक अनुभाव

पात्रको मनमा विभावका कारण उत्पन्न मनोदशालाई बाह्य रूपमा प्रकट गराउने वाचिक चेष्टालाई मानसिक अनुभाव भनिन्छ । मानसिक अनुभाव स्थायीभाव अनुसार विविध प्रकारका हुन्छन् । यी अनुभाव पात्रको मनस्थितिको प्रकटीकरणका आधारमा निर्धारित हुन्छन् ।

(ग) आहार्य अनुभाव विभावको रूपमा उपस्थित वस्तु, पात्रहरूको शारीरिक बनोट, लवाइ, अलङ्कार, वस्त्र, आभूषण आदिलाई आहार्य अनुभाव भनिन्छ । विभिन्न प्रकारका पोशाकहरूलाई पनि आहार्य अनुभावभित्र राखिन्छ।

(घ) सात्त्विक अनुभाव

विभावको रूपमा आएका पात्रहरूको आङ्गिक चेष्टालाई सात्त्विक अनुभाव भनिन्छ । अवस्थाअनुसारका आवेग वा शरीरका अभिनयको प्रस्तुतीकरण सात्त्विक अनुभाव हुन् । सात्त्विकभाव स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, स्वरभङ्ग, वेपथु, वैवर्ण्य, अश्रु र प्रलय गरी आठ प्रकारका छन् ।

स्तम्भ (रोकिनु)

भय, हर्ष, रोग आदिका कारण चेष्टामा प्रतिघात हुनु वा शरीरको व्यापार रोकिनुलाई स्तम्भ भनिन्छ ।

स्वेद (पसिना)

रति प्रसङ्ग गर्मी, परिश्रम आदिका कारण शरीरबाट पसिना निस्कनुलाई स्वेद भनिन्छ ।

रोमाञ्च (अङ्गका रौं ठडिनु)

हर्ष, विस्मय, भय आदिका कारण अङ्ग जिरिङ्ग हुनु वा रौं ठाडाठाडा हुनुलाई रोमाञ्च भनिन्छ ।

स्वरभङ्ग (गला अवरूद्ध हुनु)

मद्यपान, हर्ष, पीडा आदिका कारण गला अवरूद्ध हुनुलाई स्वरभङ्ग भनिन्छ ।

वेपथु (काँप्नु)

अनुराग, ईर्ष्या, परिश्रम आदिका कारण शरीर काँप्नुलाई वेपथु भनिन्छ ।

वैवर्ण्य (विवर्णता)

विषाद, मद, रोष आदिका कारण वर्ण विकार हुनुलाई वैवर्ण्य भनिन्छ ।

अश्रु (आँसु)

क्रोध, दुःख, प्रहर्ष आदिका कारण उत्पन्न आँसुलाई अश्रु भनिन्छ ।

प्रलय (बेहोस)

सुख वा दुःखमा डुबेर चेष्टा शून्य वा ज्ञान शून्य हुनुलाई प्रलय भनिन्छ ।

२.४.४ व्यभिचारी भाव

व्यभिचारी वा सञ्चारी भावहरूमध्ये सम्भोग शृङ्गाररसमा आलस्य, उग्रता र जुगुप्सा भावलाई छाडेर बाँकी रहेका निर्वेद, आवेग, ग्लानि आदि तीसवटै भावहरू प्रयोग हुन सक्दछन् भने आठ सात्त्विक भाव र आठ स्थायीभावहरू समेत व्यभिचारीवत् बनेर व्यभिचरण वा सञ्चरण गर्दै विभिन्न रूपबाट रति स्थायीभावलाई परिपोषण गरेर सम्भोग शृङ्गाररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दछन् भन्ने भरतमुनिको मान्यता रहेको छ (भरतमुनि, २००२ : ३३-३५) । व्यभिचारी वा सञ्चारी भावलाई विभाव र अनुभावका सापेक्षतामा विशेष रूपले सम्भोग शृङ्गाररसलाई पोषण गर्ने तत्त्वका रूपमा लिइएको पाइन्छ । यिनै अस्थायी भावहरू क्षणिक संवेगका रूपमा उत्पन्न भई सम्भोग शृङ्गाररसलाई अभिव्यक्त गर्दछन् र विलीन हुने गर्दछन् । अस्थायी, व्यभिचरणशील वा सञ्चरणशील प्रकृतिका भावहरू पानीका फोकाझैं क्षणिक समयका लागि आउने र रति स्थायीभावलाई परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका खेल्दै हराउने, हट्ने, विलीन हुने महत्त्वपूर्ण भाव मानिएको पाइन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

यसैगरी हास्यरसको हास स्थायीभाव सम्भोग शृङ्गाररसमा आएमा त्यो सञ्चारीभाव नै बन्दछ । अर्को कुरा काव्यको प्रमुख रस सम्भोगशृङ्गार र अन्य रस पनि गौंण रूपमा आएका छन् भने ती सबै गौंण रसहरू सञ्चारीवत् हुन पुग्दछन् र मुख्य सम्भोग शृङ्गाररसलाई नै परिपुष्ट गर्दछन् । यसरी पूर्वोक्त व्यभिचारी भावलगायत काव्यशास्त्रमा उल्लेख भएका छयालीसवटै भावहरू रतिस्थायीभावका सहायक बनेका हुन्छन् भन्ने सर्वसम्मत परम्परा रहेको देखिन्छ । समग्रमा सम्भोग शृङ्गाररसको रति स्थायीभाव विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारीभावबाट जागृत, प्रदीप्त र परिपुष्ट भएर रसावस्थामा पुगी उक्त रसको अभिव्यक्ति वा निष्पत्ति भएको पाइन्छ । यसका लागि अन्य सात्त्विकभाव, स्थायीभावहरू वा रसहरूले पनि व्यभिचारीवत् बनी यो रसलाई परिपोषित गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । सम्भोग शृङ्गाररसमा उत्तम युवकत्व गुण, नायक-नायिकामा प्रेमानुभूति, त्यस्तै प्रकारका व्यवहार र कार्य एवम् अनुकूल परिवेशको अनिवार्य अवश्यकता मानेको पाइन्छ भने भरतमुनिले प्रस्तुत गरेका उक्त धारणाहरूलाई उत्तरवर्ती आचार्यहरूले पनि पछ्याएको देखिन्छ । यसैगरी भरतमुनिले आफ्नो **नाट्यशास्त्र**मा विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भावहरू स्थायीभावले आश्रय गर्ने हुन्छन् । स्थानीय पुरुष(अधिकारी, हाकिम) आदिको गुणरूपमा रहेका अरू विभाव-अनुभाव-सञ्चारीभाव) हरू अप्रधान रूपले स्थायीभावको आश्रय गर्दछन् । व्यभिचारीभावहरू चाहिँ परिजन रूपले रहन्छन् भनी बताएका छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०७७ : १४७) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायकाअनुसार व्यभिचारी शब्दको व्युत्पत्ति वि + अभि + चर को योगबाट भएको हो । यिनले विभाव र अनुभावका आधारलाई पुष्टि गरी स्थिर रूपले रहने रति आदि स्थायीभावलाई आमन्त्रण गर्न सहयोग गर्ने अस्थायी भावलाई सञ्चारी भाव/व्यभिचारीभाव भनिन्छ भनी आफ्नो धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनले सञ्चारीभावले स्थायीभावलाई रस अवस्थामा पुऱ्याउने काम गर्दछ । यी पानीका फोकाझैं क्षणिक रूपमा उठ्ने र क्षणिक रूपमा फुट्ने गर्दछन् । सञ्चारीभावले स्थायीभावलाई रसास्वादनका अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने हुँदा यसलाई सहकारी कारणका रूपमा लिइन्छ । विभाव र अनुभावका तुलनामा व्यभिचारीभाव रस निकट हुने भए तापनि व्यभिचारीभाव अस्थायी जस्ता हुन्छन् । यी सदैव चलनशील रहने हुनाले निर्वेद आदिलाई व्यभिचारीभाव भनिन्छ (उपाध्याय, १९६१ : ३०) भनेका छन् । भरतमुनिले उनले ३३ वटा व्यभिचारीभावको चर्चा गरेका छन् (भरतमुनि, सन् २००२ : ३३) । ती निम्नानुसार रहेका छन् :

निर्वेद (**घृणा, अपमान, जुगुप्साबाट वैराग्य हुनु**)

तत्त्वज्ञान, आपत्ति, ईर्ष्या आदिका कारणबाट आफूलाई धिक्कार्नुलाई निर्वेद भनिन्छ । यसबाट दीनता, चिन्ता, आँसु आउनु, निःश्वास निस्कनु, विवर्ण हुनु र उच्छ्वास आदि भाव उत्पन्न हुन्छ । निर्वेदी व्यक्तिका आँखा आँसुले भरिएका हुन्छन् । उसको अनुहार र आँखामा दीनताको छायाँ परेको हुन्छ ।

आवेग (**बेचैनी, चिन्ता, उत्तेजना**)

कुनै विशेष परिस्थितिमा मनस्थिति र कार्यमा घवराहट हुनु वा असंयमित हुनुलाई आवेग भनिन्छ । आवेगहरू आठ प्रकारका रहेका छन् :

वर्षज आवेगः वर्षाका कारणबाट उत्पन्न आवेगमा अङ्ग-प्रत्यङ्ग सङ्कुचित वा लुला हुन्छन् । **उत्पादज आवेगः** उत्पातबाट उत्पन्न आवेगमा शरीरमा शिथिलता आएको अनुभव हुन्छ । **राजविद्रवज आवेगः** राजा, शत्रु आदिको आक्रमण वा उपद्रोका कारण उत्पन्न आवेगमा शस्त्रास्त्रको सङ्ग्रह, हात्ती, घोडा, सेना आदिको तयारी कार्य प्रारम्भ गरिन्छ । **गजादिजन्य आवेगः** जङ्गली हात्ती तथा हिंसक जनावरहरूका कारण उत्पन्न आवेगमा स्तम्भ (रोकिनु), कम्प आदि भाव उत्पन्न हुन्छ । **इष्टज आवेगः** इष्ट प्राप्तिबाट उत्पन्न आवेगमा हर्ष हुन्छ । **ऊ) अनिष्टज आवेगः** अनिष्टबाट उत्पन्न आवेगमा शोक हुन्छ ।

दैन्य (**दुर्दशा, दयनीय अवस्था**)ः दुर्गतिका कारण मुखमालिन्य तथा निष्तेजस्वित भएमा दैन्यभाव हुन्छ । चिन्ता, उत्सुकता समुत्जा र दुःखका कारण यस भावको उत्पत्ति हुन्छ ।**श्रम (मेहनत, परिश्रम)**ः रतिप्रसङ्ग, मार्गगमन आदि श्रमका कारणले उत्पन्न दुःखलाई श्रम भनिन्छ । यस भावमा श्वासप्रश्वास आउनु, निद्रा पर्नुजस्ता विकारहरू देखा पर्दछन् ।**मद (मादकता)**ःमद्यपान आदि नशालु पदार्थको सेवनबाट मदभाव उत्पत्ति हुन्छ । बेहोसी र आनन्दको सम्मिश्रणलाई मद भनिन्छ । उत्तम प्रकृतिका मानिस मदभावमा सुत्छन् । मध्यम प्रकृतिका मानिस मदभावमा गाउने र हाँस्ने गर्छन् र अधम प्रकृतिका मानिस मद भावमा गाली गलौज गर्ने र रुने गर्दछन् ।

जडता (**बुद्धूपन, मन्दता**)ः इष्ट, अनिष्ट वस्तुको दर्शन वा श्रवणबाट पात्रमा अप्राप्तिको बोध भएमा वा किंकर्तव्यविमूढ अवस्था आएमा जडताभाव हुन्छ । यस्तो भावमा निरन्तर हेरिरहनु, चुप लागेर बस्नु आदि विकारहरू हुन्छन् । **उग्रता** (**दृढता, क्रूरता**)ःशौर्य, अपराध, अपकार आदिबाट निःसृत असहिष्णु भाव वा उदण्डतालाई उग्रता भनिन्छ । यसबाट पसिना आउनु, शिरको कम्पन हुनु, धम्क्याउनु, पिट्नु आदि प्राकृतिक चेष्टा उत्पन्न हुन्छन् । **मोह** (**मूर्च्छित हुनु, चेतनामा हानि हुनु**)ःचित्तको विकल अवस्थालाई मोह भनिन्छ । भय, दुःख, आवेग र कुनै कुरालाई धेरै चिन्तन गर्नु आदि कारणबाट मोहको उत्पत्ति हुन्छ । मूर्च्छा, अज्ञान, पतन, चक्कर आउनु, केही नदेखिनु आदि प्राकृतिक चेष्टाहरू यसमा रहन्छन् । **विबोध** (**जागरण**)ःनिद्रा भङ्ग भएपछि पुनः चेतना हुनुलाई विबोध भनिन्छ । बन्द आँखा खुल्नु, आँखा मिच्नु, अङ्गहरूलाई हेर्नु आदि चेष्टा यस भावभित्र रहन्छन् । **स्वप्नः**निद्राका समयमा विषयको अनुभवलाई स्वप्न भनिन्छ । रिस, भय, ग्लानि, सुख, दुःख आदि चित्तवृत्तिका कारण स्वप्नभाव निर्मित हुन्छ ।

अपस्मार (**मूर्च्छा, स्मृतिको अभाव**)ः मनको विक्षिप्त अवस्थालाई अपस्मार भनिन्छ । भूत, प्रेम, ग्रह आदिका कारण अपस्मार भाव प्रकट हुन्छ । पृथ्वीमा लड्नु, मुखमा फिँज आउनु, र्‍याल चुहुनु, काँप्नु, पसिना आउनु आदि क्रिया र चेष्टाहरू अपस्मारका कारकतत्त्व हुन् ।**गर्व (घमण्ड, अहङ्कार)**ः गर्वको अर्थ घमण्ड हो । प्रभाव, ऐश्वर्य, विद्या, कुलीनता आदिबाट यसको उत्पत्ति हुन्छ । अरूलाई अवज्ञा गर्नु, अरूलाई निचो देखाउन औँला

ठड्याएर कुराकानी गर्नु, अभिनयपूर्वक व्यवहार गर्नु आदि यसका कारक तत्त्व हुन् ।**मरण** (**मृत्यु, मूर्च्छा**): जीवले प्राणत्याग गर्नुलाई मरण भनिन्छ । बाणको प्रहारबाट अङ्गभङ्ग तथा शरीरको पतनका कारण मरणभाव उत्पन्न हुन्छ । **आलस्य** (**अल्छीपन, सुस्तपन**): श्रम, गर्भधारण आदि कारणले हाइ आउनु, एकै ठाउँमा बसिरहनु आदि जडतामूलक विकारहरूको योगलाई आलस्य भनिन्छ । **अमर्ष** (**असहनशील, इर्ष्या**): चित्तको असहनशील गुणलाई अमर्ष भनिन्छ । निन्दा गर्नु, आक्षेप लगाउनु, अपमान गर्नुबाट अमर्ष आवेष्टित हुन्छ । आँखा राता हुनु, टाउको काँप्नु, आँखीभौंमा उतारचढाव हुनु, उत्तेजना आउनु आदि कारणले अमर्षभाव विकसित हुन्छ ।

निद्रा (**सुप्तावस्था, निँद**): चेतनाको सम्मिलित अवस्था वा निश्चेष्ट अवस्थालाई निद्रा भनिन्छ । परिश्रम, मानसिक दुःख, खेद, मद्यपान आदि निद्राका कारक तत्त्व हुन् । हाई आउनु, आँखीभौँ मिच्नु, हाछ्युँ आउनु, शरीर तन्काउनु आदि चेष्टा र क्रियाहरू यसमा पर्दछन् ।**अवहित्था**:भय, गौरव, लज्जा आदिलाई लुकाएर हर्षमा बदल्नु वा कुनै भावलाई लुकाएर अर्को भावलाई प्रकट गर्नु (कपटी चाल चल्नु) लाई अवहित्था भनिन्छ । गरिरहेको काम छाडेर अर्को काम गर्नु, यताउतिका कुरा गर्नु, अर्कोतिर हेर्नु आदि चेष्टा र क्रियाहरू अवहित्था भावमा प्रस्तुत गरिन्छ । **औत्सुक्य** (**उत्सुकता, चिन्ता, बेचैनी**): इष्ट कुरालाई प्राप्त गर्न समय पर्खन नसक्नुलाई औत्सुक्य भनिन्छ । अभिलषित वस्तुलाई नपाएका कारण यस्तो भाव निर्मित हुन्छ । **उन्माद** (**पागलपन, विक्षिप्तता**): काम, शोक, भय आदिका कारणले चित्त विक्षिप्त हुनुलाई उन्माद भनिन्छ । अकारण हाँस्नु, अकारण रुनु, अकारण गाउनु, अकारण चिच्याउनु आदि मनोविकार र क्रियाहरू यसका भावमा रहन्छन् ।

स्मृति (**पुनर्ज्ञान**): पहिला अनुभव गरिएको ज्ञानको पुनर्ज्ञान हुनुलाई स्मृति भनिन्छ । सदृश्य वस्तुको ज्ञान, चिन्तन आदिबाट स्मृति भावको उत्पत्ति हुन्छ । आँखीभौँ उचाल्नु र यस्तै प्रकृतिका मनोविकार तथा क्रियाहरू स्मृति भावमा रहन्छन् ।**मति** (**बुद्धि**): नीतिमार्गलाई अनुशरण गरेर बस्नु र अर्थ निर्धारण गर्नुलाई मति भनिन्छ । मुस्कुराहट, धैर्य, सन्तोष, आत्मसम्मान आदि मनोविकार र क्रियाहरूबाट मतिभावको निर्माण हुन्छ ।

व्याधि (**रोग**):ज्वरो, वात, पित्त आदि रोगलाई व्याधि भनिन्छ । सुत्नु, शरीर काँप्नु आदि विकारहरू व्याधि भावमा प्रयोग हुन्छन् । **त्रास** (**डर, भय, आतङ्क**): विनाश, चट्याङ पर्नु, उल्कापात हुनु आदि कारणबाट पात्रको मनमा बेचैनी उत्पन्न हुनुलाई त्रास भनिन्छ ।**लज्जा/व्रीडा**: लज्जाका कारणले धृष्टता नगरी शिर झुकाउनु र मुखको रङ उड्नु आदि विकार भएमा व्रीडाभाव हुन्छ ।**२५. हर्ष**(**आनन्द**): मनको प्रशन्नतालाई हर्ष भनिन्छ । अभिलषित वस्तु प्राप्त गरे पछि मनमा हुने आनन्द आँसु खस्नु र स्वरमा गद्गद्पन हुनु आदि मनोविकारहरू प्रस्तुत भएमा हर्षभाव हुन्छ ।**असूय** (**डाह**):अरूको गुण, नाम, धर्मलाई उद्धत स्वभावका कारण असहिष्णु भाव राख्नुलाई असूया भनिन्छ । अरूको दोषको उद्घोष गर्नु, आँखीभौँ टेढामेढा हुनु, अवज्ञा गर्नु, क्रोध आदि विकार पैदा भएमा असूयभाव पैदा हुन्छ । **विषाद** (**खिन्नता**): अनर्थको निवारण गर्ने उपायको अभावमा सत्त्वको नाशबाट उत्पन्न हुने भाव विषाद हो । लामो सास तान्नु, गहिरो सास लिनु (उच्छ्वास), मनमा ताप हुनु, सहयोगीको खोजी गर्नु आदि विकारहरू विषाद भावमा रहन्छन् ।

धृति (**धैर्य, स्फूर्ति**): यथार्थ ज्ञान, अभीष्ट लाभ आदिबाट पूर्णताको इच्छा गर्नुलाई धृति भनिन्छ । तृप्तिसूचक बोली, उल्लास, हाँसो, बुद्धिविकास आदि मनोविकारबाट धृतिभाव निर्मित हुन्छ । **चपलता** (**चञ्चल हुनु**): ईर्ष्या, डाह, द्वेष, राग आदिका कारण हुने मनको चञ्चलतालाई चपलता भनिन्छ । अर्कालाई भर्त्सना गर्नु, कठोर वचन बोल्नु, उच्छृङ्खल आचरण गर्नु आदि मनोविकारबाट चपलता भाव निर्मित हुन्छ । **ग्लानि** (**थकावट, अवसाद**):

रति, श्रम, अन्य परिश्रम, मनको ताप, भोक, प्यास आदिबाट भएको शारीरिक दुर्बलतालाई ग्लानि भनिन्छ । शरीर काँप्नु, काम गर्ने जाँगर नहुनु र यस्तै अन्य उत्पात मनोविकारहरू ग्लानिभावमा रहन्छन् । **चिन्ता (दुःख पूर्ण विचार)**:अभीष्ट वस्तुको अप्राप्तिप्रति ध्यान गर्नु वा चिन्तन गर्नुलाई चिन्ता भनिन्छ । शून्यता, श्वास र ताप आदि मनोविकारहरू यस भावमा रहन्छन् । **वितर्क (युक्ति, अनुमान)**: सन्देशका कारण उत्पन्न विचारलाई तर्क भनिन्छ । आँखीभौँ टेढामेढा हुनु, टाउको हल्लनु, औँलाहरू चलाउनु आदि मनोविकार र चेष्टाहरू यस भावमा प्रयोग हुन्छन् ।

२.५ रसनिष्पत्ति र यसका मान्यता

भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगद्वारा रसनिष्पत्ति हुन्छ भन्ने रससूत्र प्रस्तुत गरेका छन् । यिनकाअनुसार मानिसको चित्तवृत्तिमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका वासनात्मक भावनालाई ब्युँझाइदिँदा रसको निष्पत्ति हुन्छ । (भरतमुनि, सन् २००२ : ३२) । उनको रससूत्रलाई आधार मानेर भरतमुनिका परवर्ती आचार्यहरूले संयोग र निष्पत्ति शब्दको आफ्ना-आफ्नै प्रकारले अर्थ लगाई व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । विभाव, अनुभाव, र व्यभिचारीभावको संयोगद्वारा रसनिष्पत्ति हुन्छ । जसरी धेरै पदार्थहरूले युक्त व्यञ्जन मिठो मानिन्छ र भोजनकर्ताले मिठो मानेर खान्छ, त्यसैगरी विभिन्न भाव र अभिनयले युक्त नाट्यरसलाई भावकका मनले आस्वादन गर्दछ (भरतमुनि, सन् २००२ : १०६-१०७) । भामहका मान्याताअनुरूप लोकस्वभाव अनुसार उपयुक्त फरक-फरक रसहरू प्रयोग गरिएको हुन्छ, जहाँ शृङ्गारादि रसहरूको स्पष्ट तथा साक्षात् वर्णन हुन्छ (भामह, सन् १९६३ : १२) । जुन साहित्यकारले शृङ्गारादि रस उद्दीप्त गर्न सक्दछन् अर्थात् दीप्तरस उत्पादन गर्न सक्दछन्, तिनलाई नै कान्ति वा सौन्दर्यपूर्ण काव्य बनाउन सकिन्छ ।

वामनका अनुसार शृङ्गारादि दिप्तरसत्व भएका काव्य कान्तिमय वा सुन्दर मानिन्छन् (वामन, सन् २०११ : १५७) । नगेन्द्रका अनुसार चन्द्रमाविना रात्रि, पतिविना नारी, त्यागविना लक्ष्मीले शोभा नदिएझैँ रसविना काव्यले शोभा दिँदैन । अर्थात् रसविनाको काव्य चित्ताकर्षक हुँदैन (नगेन्द्र, सन् १९६४ : १-६, ३१) । राजशेखरका अनुसार शब्द र अर्थ तिम्रा शरीर हुन्, संस्कृत भाषा तिम्रो मुख हो, प्राकृत भाषा हातहरू हुन्, मिश्र भाषा छाती वा वक्षस्थल हो, तिमी प्रसन्न, मधुर र उदार एवम् ओजस्वी छौ, तिम्रो वाणी सूक्तिसमान छन्, रस तिम्रो आत्मा हो (राजशेखर, सन् १९८२ : १३) । गुप्तका अनुसार रस नै काव्यको आत्मा हो, वस्तु र अलङ्कार ध्वनि त रसभित्रै सर्वथा रहेका हुन्छन् वा रसभित्रै हराएका हुन्छन् (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ८५) । विश्वनाथका अनुसार रसात्मक वाक्य काव्य हो । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा हृदयमा वासनात्मक भाव उत्पन्न भै स्थायीभावपूर्ण परिपाक हुनुलाई रस भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २३) । सोमनाथ सिग्द्यालका अनुसार रस भनेको आनन्ददायी आस्वाद्य पदार्थ हो । अनेक व्यञ्जन औषधी द्रव्यहरूको योगबाट विचित्र आस्वाद हुने रस तयार भएझैँ भावहरूको अभिनयबाट परिपुष्ट भई स्थायी भावविशेषको मानसिक आनन्दमय आस्वाद्य जो तयार हुन्छ त्यही रसपदार्थ हो (सिग्द्याल, २००५ : १२३-१२४) । केशवप्रसाद उपाध्यायका अनुसार "हाम्रो मानसमा संस्कारका रूपमा अवस्थित कुनै चित्तवृत्तिलाई उद्‌बुद्ध पारेर हामीलाई हार्दिक परितोष प्रदान गर्न सक्दैन भने त्यसले हाम्रो अन्तस्करणलाई छुन पनि सक्दैन । त्यस्तै चित्तवृत्ति वा संवेदन विशेषकै सर्वजन संवेद्य सात्त्विक र निर्मल रूप रस हो तब रसलाई काव्यको आत्मा मान्नु उचित छ" (उपाध्याय, २०६१ : २१) । रसलाई आत्मादेखि अलग्याएर रसको अनुभूति गर्न नसक्ने हुँदा यसलाई काव्यको आत्मा मानिएको हो । उनका अनुसार शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको

संयोगबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादनको विषय बन्ने व्यङ्ग्यार्थमय आह्लाद विशेष नै रस हो (उपाध्याय, २०६१ : २४) । शरीर र आत्माको सम्बन्धजस्तै भाषा र रसमय भावको अभेद्य रूप रस हो ।

आनन्दवर्द्धन पश्चात् रसको व्याख्याले व्यापकता पायो । विश्वनाथले काव्यको आत्मा नै रस हो भन्ने अर्थ प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यिनका अनुसार मानिसलाई सौन्दर्यपूर्ण हुनको निमित्त अलङ्कारको आवश्यकता पर्छ तर प्राण नै गयो भने अलङ्कारको कुनै अर्थ नभएझैँ साहित्यमा रस नै केन्द्रीय अङ्गको रूपमा देखापर्दछ । काव्यमा रसको आवश्यकताको महसुस हुँदै जाँदा रससूत्रको व्याख्या हुन थाल्यो । जसअनुसार भट्टलोल्लटको उत्पत्तिवाद, शङ्कुकको अनुमितिवाद, भट्टनायकको भुक्तिवाद र अभिनव गुप्तको अभिव्यक्ति वादद्वारा रससूत्रको व्याख्या र रसनिष्पत्तिको विस्तृत अध्ययनपछि रससिद्धान्तले उत्कर्षता प्राप्त गऱ्यो । रसध्वनिवादी आचार्य आनन्दवर्द्धनको समयपछि रसध्वनिकै मार्गमा रसवाद विकसित हुँदै गयो । विश्वनाथ, जगन्नाथको समयमा आइपुग्दा रसवादले स्वतन्त्र मार्ग अवलम्बन गर्दै अगाडि बढिरहेको रसवादको प्रभाव आधुनिक आर्य भाषामा पर्न थाल्यो । परिणामअनुसार नेपाली साहित्यिक कृतिहरूमा पनि रसवादको अध्ययन हुँदै आएको छ ।

अन्य व्याख्यातामा भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायक र अभिनवगुप्तको नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछ । भट्टलोल्लटको व्याख्यालाई उत्पत्तिवाद, शङ्कुकको व्याख्यालाई अनुमितिवाद, भट्टनायकको व्याख्यालाई भुक्तिवाद र अभिनवगुप्तको व्याख्यालाई अभिव्यक्तिवाद नामले चिनिन्छ । शुक्लका अनुसार विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी र स्थायीभावका संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भन्ने धारणा (शुक्ल, सन् २०१० : ३८०-३८६) प्रस्तुत गर्दा उत्पत्तिवाद, अनुमितिवाद, भुक्तिवाद र अभिव्यक्तिवादको स्थापना भएको हो ।

२.५.१ भट्टलोल्लट : उत्पत्तिवाद

मम्मटका अनुसार भट्टलोल्लटको रससूत्रको व्याख्यालाई उत्पत्तिवाद भनिन्छ । उनी नवौं शताब्दीको पूवार्धको मीमांसा दर्शनका अनुयायी हुन् । उनको **लक्षणग्रन्थ** अनुपलब्ध भएको हुँदा अभिनवगुप्तले आफ्नो **अभिनवभारती** ग्रन्थमा उनको धारणा व्यक्त गरेका छन् । विभावद्वारा रस उत्पन्न हुन्छ, अनुभावद्वारा आस्वादन योग्य हुन्छ र व्यभिचारी भावद्वारा परिपुष्ट हुन्छ । यिनै विभावादिले स्थायीभावलाई उचित आस्वादनपूर्ण बनाउँछन् । परिपक्व अवस्थाको स्थायीभाव नै रस हो । सो रसको आस्वादन वास्तविक पात्र वा अनुकार्यले मात्र गर्दछन् । त्यसैलाई नटनटीले आफ्नो कलाद्वारा अभिनय गरेर पाठक वा दर्शक समक्ष पुऱ्याउँदछन् । पाठक वा दर्शकले मूलपात्रलाई नै सम्झेर भ्रमपूर्ण वा डोरीमा सर्पको आभास भएझैँ आस्वादन गर्दछन् भन्ने भट्टलोल्लटको दृष्टिकोण छ (मम्मट, २००८ : ८४) । भट्टलोल्लटको मत वा व्याख्याअनुसार रस उत्पाद्य हो, विभाव उत्पादक, अनुभाव कार्य र व्यभिचारीभाव पोषक तत्त्व हुन् ।

२.५.२ शङ्कुक : अनुमितिवाद

गुप्तका अनुसार शङ्कुकको रससम्बन्धी व्याख्यालाई अनुमितिवाद भनिन्छ । उनी नवौं शताब्दीको मध्यतिरका मानिन्छन् । उनको **लक्षणग्रन्थ** प्राप्त नभएको हुँदा अभिनवगुप्तले आफ्नो ग्रन्थ **अभिनवभारती**मा शङ्कुकको धारणा व्यक्त गरेका छन् । रामादि ऐतिहासिक पुरुषमा हुने रसानुभाव 'धुवाँलाई देखेर आगोको अनुमान' गरेझैँ नटनटीले गर्दछन् । अर्थात् अनुकार्यको अनुकरण गर्दा नटनटीले आफूलाई अनुकार्य नै ठान्ने हुँदा आनन्द प्राप्ति हुन्छ । अनुकार्यको चेष्टा, अभिनय, हावभाव आदिले भावक हृदयले

नटनटीलाई मूलपात्र सम्भेर आह्लादित हुन्छ भन्ने शङ्कुकको दृष्टिकोण पाइन्छ । मूलपात्रको भाव सञ्चारीभावका कारण हुन्छ । उनले अनुमितिवादलाई अघि सार्दै विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावादिको समष्टिगत स्थायीभावस्वरूप रसानुभाव अनुमानको विषय हो भन्ने आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न पुगेको देखिन्छ । यस्तो अनुमान सम्यक, मिथ्या, संशय र सादृश्यभन्दा अलग्गै किसिमको विलक्षण हुन्छ । सम्यक ज्ञान निर्विकल्प, मिथ्यज्ञान सुरुमा सत्यको आभास भए पनि असत्य हुन्छ, संसयज्ञान हो होइन भन्ने संशय हो भने सादृश्यज्ञान त्योजस्तै भन्ने समानता हो (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ८६-८९) । यसरी गुप्तको विचार रसनिष्पत्तिका दृष्टिले स्वाभाविक देखिन्छ ।

व्याख्याता शङ्कुकले प्रत्यक्ष रसलाई स्वीकार गर्नुको सट्टा अनुमानको विषयका रूपमा रस स्वीकार गरेका छन् । रसलाई अलौकिक आनन्दको रूपमा स्वीकार गर्ने शङ्कुकले मूलपात्र वा अनुकार्यकै मान्यता अनुभव हुने उल्लेख गर्न पुगेका छन् जसले विरोधाभास देखाएको छ । मूलपात्रको भेषभूषा आदि दुरूस्त बनाउन सके तापनि भावको अनुकरण दुरूस्त देखिदैँन । अतः शङ्कुकको रसनिष्पत्ति मान्यता त्रुटिविहीन हुन सकेको छैन ।

२.५.३ भट्टनायक : भुक्तिवाद

गुप्तका अनुसार भट्टनायकको रससम्बन्धी व्याख्यालाई भुक्तिवाद भनिन्छ । उनको समय नवौं शताब्दीको समाप्ति र दसौं शताब्दीको प्रारम्भ मानिन्छ । उनको ग्रन्थ **हृदयादर्पण** उपलब्ध छैन । अभिनवगुप्त, मम्मट, विश्वनाथ आदिका लक्षणग्रन्थहरूका आधारमा उनको रसनिष्पत्ति मान्यताको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । रस उत्पत्ति र अनुमानको विषय नभई रस भुक्तिको विषय हो भन्ने उनको तर्क छ । रस वा रसानुभूति मुख्य रूपमा हृदयमा रहन्छ भन्ने पुष्टि गर्न भट्टनायकले भावकत्व र भोजकत्व व्यापारलाई प्रस्तुत गरेका छन् । अभिधा व्यापारद्वारा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावद्वारा वाच्यार्थको ज्ञान हुन्छ । त्यसपछि भावकत्व व्यापारद्वारा मूलपात्रको भावनासँग आफ्नो भावनाको योग हुँदा साधारणीकरण हुन जान्छ (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ८७) । भोजकत्व व्यापारद्वारा रसको आस्वादन हुन्छ भन्ने उनको दृष्टिकोण छ । उनले रस स्वप्रकाश ब्रह्मस्वाद सरह हुन्छ भन्दै साधारणीकृत स्थायीभावलाई नै रसको रूपमा लिएका छन् । उनले रसलाई प्रत्यक्ष रूपमा आत्मगत भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्दै साधारणीकरण सिद्धान्तको स्थापना पनि गरेका छन् ।

भट्टनायकको रसनिष्पत्ति उत्तरवर्ती आचार्यहरूका निमित्त पनि मार्ग निर्देशन बनेको छ । उनले तर्क सम्मत दृष्टिकोणले उत्पत्तिवाद, अनुमितिवादको खण्डन गर्दै भुक्तिवादको स्थापना गरेको हुँदा यसलाई महत्त्वपूर्ण मान्यताको रूपमा लिइएको पाइन्छ । रस साधारणीकरणले उत्तरवर्ती आचार्यका निमित्ति रसचिन्तनको मूल आधार निर्माण गरेको देखिन्छ ।

२.५.४ अभिनवगुप्त : अभिव्यक्तिवाद

अभिनवगुप्तको रससम्बन्धी व्याख्यालाई अभिव्यक्तिवाद भनिन्छ । उनको समय दसौं शताब्दी मानिन्छ । उनको **लक्षणग्रन्थ, अभिनवभारती** र **ध्वन्यालोकलोचनटीका** हुन् । आफ्ना दृष्टिकोण अभिव्यक्त गर्ने क्रममा उनले आफूपूर्वका आचार्यहरूको भनाइहरूलाई उद्धरणको रूपमा प्रस्तुत गरेको हुँदा उनीहरूका लक्षणग्रन्थ प्राप्त नभए पनि उद्धरणका आधारमा विश्लेषण गरिएको हुनाले तिनै उद्धरणका आधारमा विश्लेषण गर्ने आधार बनाइदिएका छन् ।

उनले उनीपूर्वका आचार्य भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायकका रससूत्रको व्याख्यालाई खण्डन नगरी आवश्यक परिमार्जन गरेका छन् । उनको धारणामा रस उत्पत्तिको, अनुमितिको र भुक्तिको विषयभन्दा पनि अभिव्यक्तिको विषय हो । हृदयमा वासनात्मक रूपमा रहेको स्थायीभावसँग काव्यमा प्रयुक्त विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा साधारणीकरण हुँदा स्थायीभावको पनि साधारणीकरण भई रसरूपमा परिणत हुन्छ, जुन आनन्दको उत्कर्ष अवस्था हो (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ७४-७७) । अभिनवगुप्तले रससूत्रको व्याख्या आफूपूर्वका आचार्यहरूको उचित मूल्याङ्कन गर्दै प्रस्तुत गरेका छन् । उनले भट्टनायकको भुक्तिवादको सेरोफेरोमा रहेर आफ्ना दृष्टिकोण अघि सारेका छन् । उनले भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायकका भनाइहरू समेत समेटेर रससम्बन्धी उपयुक्त धारणा व्यक्त गरेको हुँदा उनको धारणा सर्वश्रेष्ठ मानिन्छ ।

२.६ रसको अन्य सम्प्रदायसँगको सम्बन्ध

संस्कृत साहित्यमा विभिन्न वाद वा सम्प्रदायहरू छन् । सुरुसुरुमा साहित्यलाई अलङ्कारको नामले चिनिए तापनि पछि आएर यसलाई अलग्गै रूपमा अर्थ्याउँदै आएको पाइन्छ । काव्यशास्त्रीहरूले आआफ्नै मान्यता प्रस्तुत गर्दै अलगअलग सम्प्रदायको निर्माण गर्दै गए । यसक्रममा रसवाद सबैभन्दा पहिले र बिस्तारै अन्य- अलङ्कारवाद, ध्वनिवाद, रीतिवाद, औचित्यवाद र वक्रोक्तिवादको विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । संस्कृत वाङ्मयमा **ऋग्वेद**, **कामसूत्र**हुदैं विकसित भएको प्रथम लोकप्रिय सम्प्रदाय हो । सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिको नाट्यशास्त्रमा रससूत्रको उल्लेख भएपछि यसलाई भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायक र अभिनव गुप्तलगायतले रससूत्रको व्याख्या गरेपछि यस सम्प्रदाय फैलिँदै गएको हो । यससम्बन्धमा आचार्य मम्मट, विश्वनाथ, आनन्दवर्द्धन तथा जगन्नाथले आआफ्ना लक्षणग्रन्थमा रसवादलाई विशेष प्राथमिकताका साथ विश्लेषण गरेको देखिन्छ । काव्य वा साहित्यका विविध सम्प्रदायसँग यसको घनिष्ट सम्बन्ध मात्र होइन, कतिपय आचार्यले रसविना कुनै काव्य वा सम्प्रदाय निर्माणसमेत हुन नसक्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् । यसरी हरेक सम्प्रदायसँग रसको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । तिनका सम्बन्धको चर्चा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

२.६.१ रसवादसँग अलङ्कारवादको सम्बन्ध

वैदिक साहित्यमा नै अलङ्कार शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । काव्य वा साहित्यलाई नै अलङ्कार भन्दै आए तापनि अलङ्कारवादको काव्यशास्त्रीय अध्ययन भने भामहको समयदेखि मात्र प्रारम्भ भएको देखिन्छ यद्यपि यसपूर्व नै भरतमुनिले रससूत्रको निर्माण गरी आफ्नो **नाट्यशास्त्र**मा रसको चर्चा गरिसकेका थिए । भामहले **काव्यालङ्कार**ग्रन्थमा काव्यसौन्दर्यका रूपमा अलङ्कारलाई अर्थ्याउँदै अलङ्कारको काव्यशास्त्रीय अलङ्कार सिद्धान्तको सौन्दर्यपरक व्याख्या/विश्लेषण गरेको पाइन्छ । भामहले 'शब्द र अर्थको सहभाव काव्य हो' भनेका छन् । उनले काव्यमा शब्दसौन्दर्य र अर्थसौन्दर्यको छुट्टाछुट्टै औचित्य भए पनि मूलतः यी दुवैबाट निसृत सौन्दर्यलाई बढी मान्यता प्रदान गरे । काव्यिक सौन्दर्य शब्द र अर्थको औचित्यपूर्ण विधानमा रहेको मानिन्छ । पश्चिमबाट वैचारिक रूपमा उदाएको मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रले पनि कला साहित्यमा सौन्दर्य तत्त्वलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । यसले शब्द र अर्थमा होइन, चिन्तन, विचार वा दृष्टिकोणमा सौन्दर्यतत्त्व रहेको मान्दछ । तसर्थ पूर्वीय सन्दर्भको शब्द, अर्थ र शब्दार्थयोगको सौन्दर्य तथा मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको वैचारिक सौन्दर्यमा भिन्नता पाइन्छ । पूर्वीय अलङ्कारवाद वस्तुसौन्दर्य र रूपसौन्दर्यमै सीमित रहेको देखिन्छ भने मार्क्सवादी

सौन्दर्यशास्त्र त्यसभन्दा माथि वैचारिक सौन्दर्य (वस्तुसौन्दर्य, रूपसौन्दर्य, वैचारिक सौन्दर्य) का तहसम्म पुगेको पाइन्छ। पूर्वीय सौन्दर्य अलङ्कार आदिमा सीमित छ। अलङ्कार मूलतः सौन्दर्यको एक साधन मात्र हो । पूर्वीय अलङ्कारवाद लगायत अन्य रसवाद, ध्वनविाद, रीतिवाद, वक्रोक्तिवाद, गुणवाद आदिको समष्टि आयाममा हेर्दा यसलाई सौन्दर्यको अभिवृद्धि गर्ने माध्यम अर्थात् सौन्दर्यको कारक तत्त्वको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । अतः अलङ्कार स्वयम् सौन्दर्य हो । अलङ्कारको यस स्वरूपलाई विशेषतः रसध्वनिवादीहरूले सशक्त रूपमा अगाडि बढाएको देखिन्छ । उनीहरू काव्यको केन्द्रीय तत्त्वका रूपमा रस तथा ध्वनिलाई मानेर अलङ्कारलाई परिधीय तत्त्वका रूपमा मान्दछन् । अलङ्कारलाई रसध्वनिको सौन्दर्यको कारण मानिएको पाइन्छ । ध्वनिवादी आचार्य आनन्दवर्धन, मम्मट, जगन्नाथ हुन् भने रसवादी विश्वनाथ अलङ्कारको यस स्वरूपलाई मान्ने आचार्य हुन् ।

काव्यका मूल तत्त्व रस र ध्वनि हुन् । यी काव्यका आत्माका रूपमा रहेका हुन्छन् । सामाजिकलाई काव्यानन्द प्रदान गर्न यिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अलङ्कार काव्यका बाह्य तत्त्व हुन् । रस ध्वनिवादीहरूले भनेझैँ काव्यसौन्दर्यको शोभा बढाउने तत्त्व हुन् । रस तिनै अलङ्कारादिबाट उत्पन्न आह्लादित आस्वादन हो । यसप्रकार प्रस्तुत शोधअध्ययनलाई मूलतः रसवादी मान्यताअनुरूप विश्लेषण गरी रसपरिपाकको सौन्दर्यपूर्ण रसानुभूति वा रसास्वादनको विशिष्ट गहनतामा पुगिएको छ । यसर्थ देवकोटाका शोध्यकृतिहरू रससौन्दर्यले पूर्ण रहेको देखिन्छ ।

यसैगरी भामहलगायत दण्डीले रस र अलङ्कारमा कुनै अन्तर नभएको उल्लेख गरेका छन् । अलङ्काररसका साथ संश्लिष्ट भएर रसको उपकरणको साथ आउन सक्ने भने देखिन्छ । अलङ्कारवादीहरूले कतिपय अर्थालङ्कारहरूलाई अघि सार्दै अलङ्कारमा व्यङ्ग्य अर्थका रूपमा ध्वनि रहेको हुन्छ र ध्वनि र रसमा अभेद छ भन्ने अर्थ दिएका छन् । तर रसवादीहरूले यसलाई अस्वीकार गर्दै शारीरिक गहनाजस्तै रसको पोषकतत्त्वका रूपमा अलङ्कारलाई लिएका छन् । “अलङ्कारको व्यापक सौन्दर्यपरक अर्थ लिएर काव्यका सौन्दर्य विधायक प्रत्येक तत्त्वलाई अलङ्कारवादीका दृष्टिमा अलङ्कार र गुणमा अन्तर नभएझैँ अलङ्कार र रसमा पनि अन्तर छैन” (उपाध्याय, २०६१: १०३) भनी आफ्नो धारणा राखेका छन् । अलङ्कार र रसमा समानताभन्दा भिन्नता पाइए तापनि रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरी रसानुभूतिका निम्ति अलङ्कारले सौन्दर्य प्रदान गर्दछ । यसले काव्यलाई चमत्कृत तुल्याउँदै रसास्वादनको गहिराइसम्म पुऱ्याउँदछ । अतः रसवादसँग अलङ्कारवादको सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

२.६.२ रसवादसँग ध्वनिवादको सम्बन्ध

नवौं शताब्दीका आचार्य आनन्दवर्द्धनले रससिद्धान्त स्थापना गर्ने क्रममा रसध्वनिलाई सर्वोच्च स्थान दिँदै काव्यको मुख्य आस्वाद्य र व्यङ्ग्यका रूपमा रसलाई स्वीकार्दै शब्द र अर्थ रसमा नै पर्यवसित हुने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : २-४) । उनले ध्वनि सिद्धान्तमा रससिद्धान्तलाई समावेश गरेको देखिन्छ भने पूर्ववर्ती अलङ्कार, रीति, गुण आदि सिद्धान्तलाई पनि पनि काव्यमा स्थान दिएको देखिन्छ । अतः काव्यमा रस र ध्वनिबीच अभेद्य सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**मा उल्लिखित रससूत्रको व्याख्याका क्रममा अभिनव गुप्तले अभिव्यक्तिवादी मतअनुसार रसको उत्पत्तिको व्यञ्जनाशक्तिसँग जोड्न पुगेको देखिन्छ । ध्वनिसिद्धान्त पनि शक्तिमा नै आधारित भएको हुँदा रस र ध्वनिबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । काव्यमा व्यञ्जनाशक्तिले नै व्यङ्ग्यार्थ अभिव्यक्त गर्दछ । “खण्ड वा एकाइका

रूपमा ध्वनि रसभन्दा भिन्न देखिन्छ र अखण्ड वा पूर्णका रूपमा ध्वनि स्वयम् रस बनेको पाइन्छ'' (उपाध्याय, २०६१ : १०३) । ध्वनिवादीहरू पनि रसकै पक्षमा देखिएका हुँदा अन्ततः ध्वनि पनि रसवादभित्रै रहनसक्ने देखिन्छ । आनन्दवर्द्धनले **ध्वन्यालोक**मा रसलाई व्यङ्ग्य र ध्वनिलाई व्यञ्जक, रसकार्य, ध्वनि कारण, ध्वनि, व्यापार, रस फल आदि भनी प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने रस नै अन्तिम सिद्धि हो । रसवादको पृष्ठभूमिमा ध्वनिवादको स्थापना भएको र रसलाई प्रस्ट्याउने काम ध्वनिवादले गरेको देखिन्छ । ध्वनि र रस दुबै आत्मकेन्द्रित रूपमा देखिए तापनि ध्वनिले बाह्य सौन्दर्यप्रति पनि आफूलाई संलग्न गराएको छ । ध्वनिको आत्मा पनि रस नै हो । अतः रस र ध्वनिका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ ।

२.६.३ रसवादसँग रीतिवादको सम्बन्ध

पदरचनासँग रीतिवादको सम्बन्ध भएकोले काव्य वा साहित्यको प्रारम्भदेखि नै रीतिको प्रारम्भ भएको भन्न सकिन्छ । भामहले वैदर्भी र गौडी मार्गका दुई भेद छन् भन्ने चर्चा गरेदेखि रीतिवादको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । दण्डीले पनि भामहले झैँ नै रीतिको चर्चा गरेका छन् । वामनले काव्यको आत्माको रूपमा रीतिको उल्लेख गरेदेखि रीतिवादको मूल रूपमा स्थापना भएको देखिन्छ । आनन्दवर्धनले रस अभिव्यक्त गर्ने तत्त्वका रूपमा र विश्वनाथले काव्यात्माभूत रसको उपकरणतत्त्वका रूपमा रीतिलाई चिनाएका छन् । धेरै आचार्यहरूले रीतिलाई भाषिक कौशलका रूपमा अर्थ्याई रसलाई पोषक तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । रीति सिद्धान्तको स्थापनाअघि नै भरतले रसको चर्चा गरेका गरेका छन्, तर रीतिवादका स्थापनाकार वामनले भने रस रीतिकै पोषकतत्त्व हो भन्ने तर्क दिएका छन् । 'रीति पदरचना हो, काव्यनिर्माणको पद्धति हो, त्यसैले यो अवयव सङ्गठनजस्तै हुन्छ र शरीर स्थानीय हुन्छ । रस भने स्वयम् नै काव्यको आत्मा हो । रीतिको नियोजन रसका अनुरोधमा वाञ्छनीय मानिएको छ तर रस रीतिको अधीन वा आश्रयमा रहँदैन स्वाधिन हुन्छ । रीति काव्यको आवश्यक तत्त्वका रूपमा देखिन्छ तापनि काव्यको आत्माका रूपमा भने देखिन्न । रस साध्य हो रीति साधन । यस्तो भए पनि रीति रसाभिव्यक्ति र रसास्वादनका निमित्त उपयुक्त माध्यम बन्न सक्छ र दुबैमा निकटतम सम्बन्ध हुन सक्छ' (उपाध्याय, २०६१ : १५३) । अतः रीति रसकै पोषकतत्त्वका रूपमा देखा पर्दछ ।

२.६.४ रसवादसँग औचित्यवादको सम्बन्ध

भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**मा औचित्य शब्दको प्रयोग भए पनि काव्यशास्त्रीय दृष्टिले औचित्यवादको चर्चा गरेको पाइँदैन । भरतमुनिउत्तरवर्ती आचार्यहरू भामह, उद्‌भट, रुद्रट आदिले पनि औचित्यवादप्रति विशेष ध्यान दिएको देखिँदैन । आनन्दवर्धनले रसका साथ औचित्यको निकट सम्बन्ध रहेको चर्चा गर्न पुगेको देखिन्छ भने अभिनव गुप्तले औचित्यको प्राणको रूपमा रसध्वनिलाई लिएको देखिन्छ । क्षेमेन्द्रले आफ्ना **औचित्यविचारचर्चा** नामक लक्षणग्रन्थमा औचित्यलाई काव्यसौन्दर्यको मूलतत्त्व मान्दै रसको पनि प्राण औचित्य भएको उल्लेख गरेका छन् । पूर्ववर्ती आचार्यहरूले भने औचित्यका सम्बन्धमा खासै महत्त्व दिएको देखिँदैन । क्षेमेन्द्रले रसको प्राण औचित्यलाई माने पनि औचित्य रसको सहायक तत्त्वको रूपमा देखिन्छ । रस र औचित्यका बीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ ।

२.६.५ रसवादसँग वक्रोक्तिवादको सम्बन्ध

पूर्वीय काव्य सिद्धान्तमावक्रोक्ति सिद्धान्तएउटा प्रौढ काव्यचिन्तनको रूपमा देखापर्दछ । वैदिक साहित्यमा यसको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । भामहको समयदेखि

वक्रोक्तिवादको काव्यशास्त्रीय चिन्तन प्रारम्भ हुन्छ । वाण, दण्डी आदिले वक्रोक्तिलाई आफ्ना-आफ्नै प्रकारले चिनाउने काम गरेका छन् । कुन्तकले अरू काव्य सम्प्रदायजस्तै वक्रोक्ति सम्प्रदाय पनि एउटा सम्प्रदाय हो भनेका छन् । कुन्तकले आफ्नो **वक्रोक्तिजीवितम** नामक लक्षणग्रन्थमा वक्रोक्तिलाई काव्य चमत्कार मान्दै रसको आत्मा औचित्य भएको चर्चा गरेका छन् । सम्पूर्ण काव्यतत्त्वहरूको काव्यतत्त्व वक्रोक्ति भए मात्र काव्यजीवन हुन्छ भन्ने तर्क कुन्तकले अघि सारेका छन् । कुन्तकले काव्यजीवनको रूपमा वक्रोक्तिलाई अघि सारे पनि वक्रोक्तिमा हुने विलक्षण चमत्कारका निमित्त रसको आवश्यकता स्वीकार गरेको पाइन्छ । कुन्तक काव्यमा चमत्कारको प्रधानता हुनुपर्दछ भन्ने मान्दछन् । उनको चमत्कारको लक्ष्य रसोद्दीपनतर्फ केन्द्रित भएको पाइन्छ । अतः रसवादसँग वक्रोक्तिको निकट सम्बन्ध देखिन्छ ।

२.७ रसनिष्पत्तिमा साधारणीकरणको भूमिका

रससूत्रको व्याख्या गर्ने क्रममा साधारणीकरण सिद्धान्तको प्रथम प्रयोगकर्ता भट्टनायक हुन् । काव्यमा प्रयुक्त कुनै पनि भाव असाधारण वा निश्चित व्यक्ति विशेषको नभएर सबैको भन्ने बनाउनुलाई साधारणीकरण भनिन्छ । भट्टनायकद्वारा प्रतिपादित साधारणीकरणलाई प्रस्ट्याउने काम अभिनवगुप्तले गरेका छन् । अभिनवगुप्तले साधारणीकरणलाई सामूहिक व्यापारको रूपमा प्रस्तुत गर्दै विभावादिका साथ स्थायीभावको पनि साधारणीकरण हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनकाअनुसार अभिधा व्यापारले वाच्यार्थबोध गराएपछि व्यञ्जनावृत्तिद्वारा विभाव, अनुभाव आदिको साधारणीकरण हुँदा सीता, राम आदि पात्रहरूले पनि सामान्य पात्रको रूप ग्रहण गर्दछन् । पाठक वा दर्शकको हृदयस्थित स्थायीभावसँग काव्यमा अभिव्यक्त रति आदि भावको साधारणीकरण हुँदा रसानुभूति हुन्छ, जसलाई पाठक वा दर्शकले ग्रहण गर्दछ । त्यसबेला जाति, धर्म, नाता आदि सम्प्रदायबाट मुक्त भई परमानन्द प्राप्तिको अवस्था देखापर्दछ (अग्रवाल, सन् १९७३ : १०) । अतः रसनिष्पत्तिमा भट्टनायकको मान्यता रसवाद सिद्धान्तमा स्थापित बन्न पुगेको छ ।

साधारणीकरणको सम्बन्धमा भट्टनायक, अभिनवगुप्त, विश्वनाथ, धनञ्जय, जगन्नाथजस्ता विद्वान्हरूले धारणा व्यक्त गरेका छन् । उल्लेखित विद्वान्हरूमध्ये भट्टनायकले साधारणीकरणको सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको देखिन्छ । भट्टनायकद्वारा प्रतिपादित यस सिद्धान्तलाई समर्थन र सामान्य संशोधन गर्दै अभिनवगुप्तले थप स्पष्ट पार्ने काम गरेका छन् । अन्य विद्वान्हरूले अभिनवगुप्तको मतलाई स्वीकार गर्दै काव्यमा साधारणीकरणको प्रयोग देखाएका छन् ।

२.८ अङ्गीरस र अङ्गरससम्बन्धी मान्यता

पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताअनुरूप विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव आदिको माध्यमबाट विविध अङ्गरसको निष्पत्ति हुन गई तिनको सहयोगबाट उत्पन्न स्थायीभावको प्रभाव विशेषलाई अङ्गीरस मानिएको पाइन्छ । अङ्गीरसलाई रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने अन्य रसहरूलाई अङ्गरसको रूपमा लिइन्छ । यस सम्बन्धमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले रससम्बन्धी प्रस्तुत गरेका धारणालाई यसप्रकार सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

२.८.१ अङ्गीरस

काव्य वा नाटकमा अङ्गरस र अङ्गीरसहरूको प्रयोगले आस्वादमा विविधता ल्याउँछ । त्यसकारण संस्कृत काव्यशास्त्रमा प्रधान एवम् अङ्गीरसका सम्बन्धमा आचार्य भरतमुनिदेखि आनन्दवर्धन हुँदै जगन्नाथसम्म विस्तृत चर्चा भएका छन् । काव्य वा नाटकमा अङ्गी र अङ्गरसहरूको प्रयोगले आस्वादमा विविधता ल्याउँछ । त्यसकारण संस्कृत काव्यशास्त्रमा प्रधान एवम् अङ्गीरसका सम्बन्धमा आचार्य भरतमुनिदेखि आनन्दवर्धन हुँदै जगन्नाथसम्म विस्तृत चर्चा भएका छन् । यसप्रकार अङ्गीरसको प्रारम्भिक कल्पना भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**मा नै भेटिन्छ । यिनले महाकाव्यमा वर्णित अनेक रसहरूमध्ये जुन धेरै वा प्रधान रूपमा विद्यमान रहन्छ, त्यही रस स्थायी वा अङ्गी र शेषरस सञ्चारी वा अङ्गभूत हुने गर्दछन् भनेका छन् (भरतमुनि, २००२ : ९९-१०६) । यही प्रसङ्गलाई उत्तरवर्ती आचार्यहरूले अलि स्पष्ट, व्यवस्थित र विस्तारका साथ प्रस्तुत गरेका देखिन्छन् ।

यस सन्दर्भमा आनन्दवर्धनको योगदान विशिष्टतम रहेको पाइन्छ र यिनले यस प्रश्नलाई सर्वप्रथम विविध रूपमा उठाएको देखिन्छ । आनन्दवर्धनका अनुसार- प्रबन्धकाव्यहरूमा अनेक रसहरूको समावेश प्रसिद्ध हुँदा पनि कुनै एक रसलाई अनिवार्य रूपमा अङ्गीरस बनाउनु पर्दछ (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : २३०) । यिनले प्रबन्धकाव्यमा धेरै रस समावेश हुने भए पनि कुनै एउटा रसलाई प्रमुखता दिनुपर्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन्।

भरतमुनिदेखि आनन्दवर्धनसम्म आइपुग्दा अङ्गरस र अङ्गीरसका सन्दर्भमा सामान्य शङ्का वा विवाद उठे तापनि आनन्दवर्धनले सहज समाधान गर्दै भरतमुनिको मतलाई पुनः प्रतिष्ठापित गरेको पाइन्छ । यस विषयमा दुईवटा शङ्का वा आक्षेप परम्परित देखिन्छन् । पहिलो आक्षेप हो-जुन रसलाई स्वयं चमत्काररूप मानिन्छ, त्यो अर्को रसको अङ्ग बनेर स्व-चमत्कार रूपमा कसरी विश्रान्ति हुन्छ ? तसर्थ रसमा अङ्ग-अङ्गीसम्बन्ध नै प्रसङ्गमार्फत् सम्भव छैन । उनी प्रत्येक रसको आफैँ पूर्ण परिपोष हुने गर्दछ र त्यसैले आफ्नो प्रसङ्गको परिधिभित्र नै विश्रान्तिलाभ गर्दछ, अतः यसमा सन्देह व्यर्थ छ (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : २३०) । यसरी काव्य वा साहित्यमा प्रयोग हुने रसहरूको एक आपसको सम्बन्ध अभिन्न रहने हुँदा दुई अनुकूल रस सँगसँगै रहन सक्छन् । यद्यपि समान उत्कर्षमा पुऱ्याउनु हुँदैन भन्ने अभिप्राय स्पष्ट हुन्छ ।

अङ्ग-अङ्गीरसका सम्बन्धमा उठेको दोस्रो आक्षेप हो विरोधी रसहरूको अङ्गता कसरी मान्य हुन सक्दछ ? उक्त आक्षेपको उत्तर दिँदै आनन्दवर्धन भन्छन्- विरोध परिहारका अनेक उपायहरू रहेकाले तिनबाट विरोधशमन मात्र हुँदैन, अपितु उपकार्य उपकारक सम्बन्ध पनि स्थापित हुन जान्छ । यी उपाय सामान्यतः तीनवटा रहेका छन् । पहिलो हो- एउटा अङ्गीरस भएमा त्यसका विरोधी रसको अति धेरै परिपोष हुने गरी वर्णन नगर्नु, दोस्रो हो-अङ्गीरसकाविरूद्ध व्यभिचारीका रूपमा परिणत गर्दिनु र तेस्रो उपाय हो-अङ्गरूपताको ध्यान राख्नुपर्दछ (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : २३०-२३४) । यसप्रकार आनन्दवर्धनको मतमा रसहरूको अङ्ग-अङ्गी वा उपकार्य-उपकारक सम्बन्धको कल्पना सर्वथा मान्य छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

आचार्य अभिनवगुप्तले पनि ध्वन्यालोकको प्रस्तुत प्रसङ्गको व्याख्याकाक्रममा प्राचीन आचार्य भागुरीमुनिको प्रमाण दिँदै रसहरूको अङ्ग-अङ्गीभावलाई समर्थन जनाएको पाइन्छ (नगेन्द्र, सन् १९६४ : २८४) । गुप्तको यस सप्रमाण समर्थनले उक्त प्रकल्पनामा पुगेको हुँदा परवर्ती आचार्यहरूले पनि प्रबन्धकाव्यमा अङ्गीरसको उपस्थितिलाई दृढतापूर्वक कथन गरेको पाइन्छ । यससन्दर्भमा आचार्य विश्वनाथको मान्यता यसप्रकार रहेको छ-

महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त रसहरूमध्ये कुनै एक रस अङ्गीरस हुनुपर्दछ र अन्य रसहरू गौण रूपमा रहन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २२५) । यसप्रकार यिनले प्रबन्धकाव्यमा अङ्गीरसको उपस्थिति सर्वथा स्पष्ट र असन्दिग्ध मानेको देखिन्छ ।

वास्तवमा संस्कृत काव्यशास्त्रमा अङ्गीरस र अङ्गरसको सम्बन्धमा केही समाधेय आक्षेप देखिए पनि तिनको परिहारसहित प्रबन्धकाव्यमा यी दुबै अनिवार्य रूपमा हुनुपर्ने मान्यता निःसन्देह स्थापित भएको प्रस्टिन्छ । प्रबन्धकाव्यमा स्वभावतः जीवनको बैविध्य र सर्वाङ्ग चित्रण गर्नु पर्ने हुनाले पनि विभिन्न रसहरूको वर्णन अनिवार्य रहन्छ । यसरी प्रयोग भएका रसहरूका बीचमा एक प्रकारको तारतम्य स्वाभाविक रूपमा कायम रहेको हुन्छ । प्रबन्धकाव्यमा जसरी अनेक प्रकारका कथाहरूको उपस्थितिपश्चात् पनि एउटा कथाको आधिकारिकता रहन्छ अथवा अनेक पात्रहरूका बीचमा एउटा पात्रको नायकत्व असन्दिग्ध रहन्छ । त्यसैगरी अनेक रसहरूको समारोहमा एउटा रसको अस्तिता अर्थात् अङ्गीरसत्व पनि स्वयं सिद्ध हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अङ्गीरसको स्वरूप एवम् प्रधान लक्षणका सन्दर्भमा माथि उल्लेख भएका चर्चाका आधारमा यो बहव्यापी हुने रस हो भन्न सकिन्छ ।

यस प्रसङ्गमा आनन्दवर्धनको भनाइ यसप्रकार रहेको छ- प्रबन्ध काव्यहरूमा प्रथम प्रस्तुत र पटकपटक अनुसंहित (जाँच-बुझ गरी प्रयोग गरिएको) हुनाले जुन रस आदिदेखि अन्त्यसम्म स्थायी रहन्छ, अनि प्रबन्धमा अभिव्यक्त अनेक रसहरूमध्ये जुन रस कथानकको कलेवरमा सर्वाधिक व्याप्त हुन्छ, त्यही रस अङ्गीरस हुन्छ (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : २३१) । यसरी आनन्दवर्धनले अङ्गीरसको लक्षण स्पष्ट पार्दै यसको बहुव्यापकता र अनिवार्य उपस्थिति हुने प्रष्ट पारेका छन् । यससन्दर्भमा आचार्य विश्वनाथले जसरी प्रबन्ध काव्यमध्ये **महाभारत**मा शान्तरस, **रामायण**मा करुणरस र **मालतीमाधव** वा **रत्नावली**मा शृङ्गीरस विद्यमान छ, त्यसैगरी सबै स्तरका काव्यमा उक्त तीन रसहरूमध्ये कुनै एक रस अङ्गीरसका रूपमा रहनुपर्दछ र अन्यरस गौँण रूपमा रहेका हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : २२५) भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी यिनले अङ्गीरसको अपरिहार्य उपस्थिति र महत्त्वमाथि प्रकाश पारेका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा संस्कृत काव्यशास्त्रमा अङगीरसको सूक्ष्म चिन्तन आफैँमा एउटा रोचक र महत्त्वपूर्ण मान्यता रहेको मानिन्छ । यसको प्रारम्भ भरतबाट भए पनि आनन्दवर्धनले यसलाई व्यवस्थित रूप दिँदै यसबारे उठेका शङ्का वा आक्षेपको समेत निदानद्वारा पूर्ण प्रतिष्ठापित गरेको पाइन्छ भने अभिनवगुप्त र विश्वनाथ आदिले समर्थन जनाउँदै अनुसरण गरेको पाइन्छ । महाकाव्यहरूमा अङ्गीरस र अङ्गरसहरू अनिवार्य रूपमा रहन्छन् र तिनको बीचमा एउटा खास किसिमको तारतम्य पनि रहेको हुन्छ भन्नेमा सबैको मत रहेको पाइन्छ । अतः काव्यशास्त्रीहरू सर्वसम्मत रूपमा अङ्गीरस र अङ्गरसको उपस्थिति प्रबन्धकाव्यमा रहन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेका छन् । यसको महत्त्वका सन्दर्भमा भन्दा प्रबन्धकाव्यको आस्वादनको स्वरूप विश्लेषण गर्नका लागि यो कल्पना गरिएको देखिन्छ ।

२.८.२ अङ्गरस र यसका प्रकार

संस्कृत काव्यसाहित्यको इतिहासमा रसवाद सबैभन्दा जेठो साहित्य सिद्धान्तको रूपमा देखापर्दछ । भरतमुनिले आफ्नो **नाट्यशास्त्र**मा शृङ्गाररसको अनुकरणबाट हास्यरस, रौद्ररसको अनुकरणबाट करुणरस, वीररसको अनुकरणबाट अद्भुतरस र बीभत्सरसको अनुकरणबाट भयानकरसको उत्पत्ति भएको चर्चा गर्दै अङ्गरसको सङ्ख्या आठ उल्लेख

गरेका छन् (भरतमुनि, सन् २००२ : १०६) । यिनै रसहरूको सहयोगबाट काव्य कुनै एक रस अर्थात् अङ्गीरसको सिद्धिमा पुग्दछ ।

उद्भटले आफ्नो **काव्यालङ्कार** ग्रन्थमा शान्तरसको उल्लेख गरेर रसको संख्या ९ (नवौं) पुऱ्याएको देखिन्छ । रूद्रटले आफ्नो **काव्यालङ्कार सूत्रवृत्ति**मा वात्सल्यरसको उल्लेख गरेर रसको सङ्ख्या १० पुऱ्याएको पाइन्छ । विश्वनाथले **साहित्यदर्पण**मा भक्तिरसको चर्चा गरेर रसको सङ्ख्या ११ पुऱ्याएको देखिन्छ । अभिनवगुप्तले **अभिनवभारती**मा स्नेहरसको चर्चा गरे पनि त्यसको रति वा उत्साहमध्ये कुनै एक भावमा अन्तर्भाव हुनसक्ने मानी त्यसलाई रसरूपमा स्थापित गर्ने कुराको निषेध गरेका छन् । उनले शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत र शान्त यी नौ रसलाई नै पुरुषार्थोपयोगी र परमान्ददायी मानी नवरसको सिद्धान्तलाई शास्त्रीय मान्यता प्रदान गरेका छन्(उपाध्याय, २०६१ : ५७) । यसरी रसका प्रकारसम्बन्धी आचार्यहरूका विविध मत मतान्तर रहेको पाइन्छ।

रसका प्रकारका सम्बन्धमा विद्वान्हरूका आफ्ना-आफ्नै मतहरू प्रस्तुत भए तापनि प्रारम्भदेखि आजसम्म सर्वसम्मत रूपमा एघार प्रकारका रसको मान्यता भएको पाइन्छ । आचार्य विश्वनाथले स्वीकारेका शृङ्गार, शान्त, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत, भक्ति र वात्सल्य गरी ११ रसलाई विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभावको संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भन्ने रससूत्रका आधारमा रसको विवेचना प्रस्तुत गरिन्छ ।

२.८.२.१ शृङ्गाररस

शृङ्गाररस नवरसहरूको गणनामा पहिलो मुख्य रस हो । यस रसका विषयमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले प्राचीन कालदेखिनै गम्भीर रूपमा चर्चा गरी सर्वोत्तम रस वा 'रसराज' को संज्ञा दिंदै आएको पाइन्छ । यसबाहेक शान्त, करुण आदि रसलाई पनि प्रमुख मान्ने आचार्यहरू रहेको पाइन्छ । अतः यसको लागि प्रमुख आधारस्रोत भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र** एवम् विश्वनाथको **साहित्यदर्पण**मा वर्णित शृङ्गाररसका मान्यताका साथै कतिपय सन्दर्भमा अन्य विद्वान्का धारणालाई पनि समावेश गरिएको छ।

शृङ्गाररसका विषयमा सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिले विभिन्न पक्षबाट आफ्ना मान्यता र धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यिनको **नाट्यशास्त्र**मा व्यक्त भएका मान्यतालाई साक्ष्य मानेर उत्तरवर्ती विद्वान्हरूले काव्यशास्त्रीय रूपमा शृङ्गाररसका सम्बन्धमा आ-आफ्ना तर्क एवम् विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । अतः यहाँ भरतमुनिदेखि जगन्नाथसम्मका प्रतिनिधि काव्यशास्त्रीहरूका आवश्यक दृष्टिकोण एवम् परिभाषालाई सङ्क्षेपमा समेट्दै भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**का आधारमा शृङ्गाररसका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

शृङ्गाररसका विषयमा सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिले विभिन्न पक्षबाट आफ्ना मान्यता र धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । रति स्थायीभाव हुने शृङ्गाररसको वर्ण कालो र देवता विष्णु हुन्छन् भन्ने **नाट्यशास्त्र**मा उल्लेख गरिएको छ । मनोहर तथा उज्ज्वल वेषात्मक पनि हुनाले शृङ्गाररस भन्ने यसको नाम आचारसिद्ध छ (भरतमुनि, सन् २००२ : १११) । यिनको **नाट्यशास्त्र**मा व्यक्त भएका मान्यतााई साक्ष्य मानेर उत्तरवर्ती विद्वान्हरूले काव्यशास्त्रीय रूपमा शृङ्गाररसका सम्बन्धमा आ-आफ्ना तर्क एवम् विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । अतः यहाँ भरतमुनिदेखि जगन्नाथसम्मका प्रतिनिधि काव्यशास्त्रीहरूका आवश्यक दृष्टिकोण तथा परिभाषालाई सङ्क्षेपमा समेट्दै भरतको **नाट्यशास्त्र**का आधारमा शृङ्गाररसका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

आचार्य भरतले आठ रसहरूको चर्चा गर्ने क्रममा सबैभन्दा पहिला प्रत्येक रसका वर्ण र देवताका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । यसमध्ये पनि प्राथमिक क्रममा शृङ्गाररसको वर्णका रूपमा 'श्याम' (नीलो रङ्ग) र अधिकारी देवताका रूपमा 'विष्णुदेव' कामदेव रूपलाई मानेको देखिन्छ (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९५) । यही वर्ण र देवताका आधारमा उनले शृङ्गाररसको स्वरूप निर्धारण गरेको पाइन्छ । यसैलाई चिनाउँदै भनेका छन्- उज्ज्वल वेशधारी रति स्थायीभावबाट उद्‌बुद्ध हुने शृङ्गाररस पवित्र एवम् दर्शन योग्य हुने गर्दछ, संसारमा जे जति वस्तु पवित्र, उज्ज्वल एवम् दर्शनीय छन्, ती शृङ्गाररसबाट उपमित हुन्छन्, तसर्थ उज्ज्वल वेषवाला नै शृङ्गारवान् कहलाउँछन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९८) । यसप्रकार शृङ्गाररसलाई सर्वोत्तम गुणवान् र रूपवान् देखाउँदै दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्न खोजेका छन् । जसरी पुरुषहरूको नाम गोत्र, कुल तथा आचारबाट उत्पन्न एवम् आप्तोपदेशबाट सिद्ध भएका हुन्छन्, त्यसै गरी नै यी रसहरू, भावहरू तथा काव्य नाटकाश्रित पदार्थहरूको नाम पनि आप्तोपदेशबाट सिद्ध र आचारबाट बन्दछन् । त्यसैगरी मनोहर एवम् उज्ज्वल वेष हुनाले यस रसको नाम पनि शृङ्गार रहेको हो र यो स्त्री-पुरुषको माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ तथा उत्तम यौवनको अनुकूल हुन्छ (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९८) । यस मतमा शृङ्गाररसको भावलाई व्यक्त गर्न उत्तम र युवकत्व गुण भएका पुरुष र स्त्रीको उपस्थिति अनिवार्य शर्त मानिएको छ । यसमा युवत्त्व बाहेकका वा बृद्धत्वमा शृङ्गारको रति स्थायीभावले उद्‌बुद्ध नहुने सङ्केत पाइन्छ ।

यससन्दर्भमा आचार्य विश्वनाथले भनेका छन्- काम अङ्कुरित हुनुलाई शृङ्ग भनिन्छ, त्यसको उत्पत्तिको कारण अधिकांश उत्तम प्रकृतिले युक्तरस शृङ्गाररस कहलाउँछ । आचार्य विश्वनाथले **साहित्यदर्पण**मा शृङ्गाररसको दोस्रो भेद विप्रलम्भ शृङ्गार रसका मुख्यतः चार भेद हुने बताएका छन् । ती चार भेदहरूमा पूर्वराग, मान, प्रवास र करुण विप्रलम्भ रहेका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०६) । अतः पूर्ववर्तीका मान्यतालाई समेट्दै समन्वयात्मक धारणाका रूपमा यिनले यी चारवटै भेदका लक्षण एवं दृष्टान्तहरू दिंदै सविस्तार चर्चा गरेको पाइन्छ ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रमा विभिन्न रसहरूमध्ये शृङ्गाररसलाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रअनुसार 'शृङ्गं ऋच्छति इति शृङ्गारः' अर्थात् कामदेव अङ्कुरित हुनेलाई शृङ्ग भनिन्छ । विश्वनाथका अनुसार कामदेव उत्पत्ति हुने हुँदा शृङ्गाररस उत्तम प्रकृतिको हुन्छ । यस रसमा परकीया तथा अनुरागशून्य वेश्या नायिकालाई छोडेर कामोन्मादयुक्त उत्तम प्रकृतिका नायिका तथा दक्षिण आदि प्रकारका नायक आलम्बनविभाव हुन्छन् । एकान्त, बगैंचा, चन्द्रमा, चन्द्रिका, भ्रमर, मन्द तालको कर्णप्रिय सङ्गीत, चन्दनानुलेपन, भ्रमर, ललित पहिरन, सुमधुर एवम् रतिरागप्रधान गीतहरू, ललित मुद्राहरूको सञ्चालन, मन्द गतिमा मधुरध्वनि दिने सङ्गीत आदि शृङ्गारिक परिवेश यस रसका उद्दीपन विभाव मानिन्छन् । भ्रुविपेक्ष, कटाक्ष, आलिङ्गन-चुम्बन यस रसका अनुभाव तथा उग्रता, मरण, आलस्य र जुगुप्सा यी चार व्यभिचारी भावलाई छाडेर अन्य २९ सञ्चारीभाव यस रसमा प्रयोग हुन सक्छन् । यस रसको स्थायीभाव रति हो । यस रसको वर्ण श्याम (गहुँगोरो) र भगवान् विष्णु (कामदेव) देवता हुन् । यस रसमा माधुर्य गुण, वैदर्भी रीति र उपनागरिका वृत्तिको प्रयोग हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १८३-२३०) । संस्कृत काव्यशास्त्रमा शृङ्गाररसलाई संयोगशृङ्गार र विप्रलम्भशृङ्गार गरी दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ ।

विश्वनाथका अनुसार नायक-नायिकाहरूको परस्पर विभिन्न माध्यमबाट अनुकूल परिचयपछि मिलन अर्थात् समागम पूर्व उनका ह्दयमा जुन अनुरागको अविर्भाव हुने गर्दछ,

त्यसैलाई पूर्वराग वा पूर्वानुराग विप्रलम्भ शृङ्गाररस भनिन्छ । यो अवस्थामा भेद उत्पन्न हुनुमा प्रमुख चार मार्ग वा विधिहरू हुने कुरा विश्वनाथले बताएका छन् । यसमा नायक-नायिकाको रूप, गुण, सौन्दर्य आदिका सम्बन्धमा दूत-दूती, बन्दीजन एवम् साथी-सँगिनीहरूले विशेष प्रशंसापूर्वक वर्णन गरेको सुनेर एकअर्काप्रति रति (प्रेम) भाव जागृत भएपछि वा हुने अवस्थामा पुग्दा उक्त चार मार्ग वा विधिहरूमध्ये कुनै न कुनै घटित वा कार्यान्वयित हुने गर्दछन् । ती हुन्- (एक) प्रेमी-प्रेमिकाले एक-अर्कालाई साक्षात् रूपमा देखेर आकर्षित हुने, (दुई) इन्द्रजाल, मोहनी वा वशीकरणद्वारा संमोहित हुने, (तीन) चित्रमा आकृति देखेर अनुरक्त हुने र (चार) पटक-पटक प्रशंसा सुनी स्वप्नमा नै देखेर प्रेमासक्त बन्नेजस्ता कारणले गर्दा परस्परको समागम हुनुभन्दा पहिलेको अवस्थाको वर्णन भएमा पूर्वराग विप्रलम्भ शृङ्गाररस हुने गर्दछ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०६-१०७) । यसरी आफ्नो अभीष्टजनको भिन्न-भिन्न प्रकारले दर्शन हुने विधान (तरिका) वर्णित भएको पाइन्छ ।

'शृङ्गार' शब्दले काव्यादिमा वर्णित शृङ्गाररसलाई बुझाउँछ । कामको उद्रेक भन्ने अर्थ भएको 'शृङ्ग' धातुमा प्राप्ति अर्थक 'आर' प्रत्ययको योगले शृङ्गार शब्द निर्माण भएको छ । यसैलाई स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने शृङ्ग र आर शब्दको मेलले बनेको पनि मानिन्छ । शृङ्ग शब्द 'शृ' धातुमा गन् प्रत्यय र आर शब्दमा आ+ऋ+घञ् (अ) बाट निर्मित भएको पाइन्छ । शब्दार्थका दृष्टिले शृङ्गको अर्थ पहाडको टुप्पो, सिङ, उत्तुङ्ग, प्रभुता, स्वामित्व, सर्वोपरिता, प्रमुखता, अग्रभाग, कामोद्रेक, अभिलाषको उदय, कमल, बजाउने बाजा आदि भन्ने हुन्छ । यसप्रकारका अर्थबोधक उक्त दुई शब्दबाट वा माथि उल्लेख गरिएझैं धातु र प्रत्ययको योगबाट निर्मित शृङ्गार शब्दको अर्थ- प्रणयरस, कामोन्माद, रतिरस, प्रेम, प्रणयोन्माद, सम्भोगेच्छा, शृङ्गारिक, ललित वेशभूषा, मैथुन, सम्भोग आदि भन्ने हुन्छ (आप्टे, सन् १९९६ : १०२८) । दीक्षितका अनुसार आनन्द बहु अर्थबोधक शृङ्गार शब्दलाई पूर्वीय काव्यशास्त्रको परम्परामा 'श्रृङ्श्रृच्छति इति' व्युत्पत्तिअनुसार कामोद्रेक वा कामवृद्धिको द्योतक मानिन्छ । जुन रचना मानवहृदयको मधुरतम भुख वा कामलाई उज्जीवित वा परितृप्त गर्दछ, त्यो शृङ्गाररसको रचना हो (दीक्षित, सन् २००७ : ६७८) । केशवप्रसाद उपाध्यायद्वारा नेपाली साहित्यकोशमा शृङ्गार शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्दै भनिएको छ- एक आपसको अनुरागमा बाँधिएका उत्तम प्रकृतिका नायक-नायिकाको एक-अर्काप्रतिको प्रेमको वर्णन भएका काव्य र नाटकबाट शृङ्गाररस प्राप्त हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ६९३) । उक्त सबै कोशीय अर्थहरूले शङ्गाररसलाई काव्य वा नाटकको महत्त्वपूर्ण रसका रूपमा चिनाएको पाइन्छ ।

शुक्लका मतअनुसार आचार्य भरतमुनिले आठ रसहरूको चर्चा गर्ने क्रममा सबैभन्दा पहिला प्रत्येक रसका वर्ण र देवताका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । यसमध्ये पनि प्राथमिक क्रममा शृङ्गाररसको वर्णका रूपमा 'श्याम' (नीलो रङ्ग) र अधिकारी देवताका रूपमा 'विष्णुदेव' (कामदेव रूप) लाई मानेको देखिन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : २९५) । यही वर्ण र देवताका आधारमा उनले शृङ्गाररसको स्वरूप निर्धारण गरेको पाइन्छ । यसैलाई चिनाउँदै उज्ज्वल वेषधारी रति स्थायीभावबाट उद्‌बुद्ध हुने शृङ्गाररस पवित्र एवम् दर्शनयोग्य हुने गर्दछ, संसारमा जे जति वस्तु पवित्र, उज्ज्वल एवम् दर्शनीय छन्, ती शृङ्गाररसबाट उपमित हुन्छन्, तसर्थ उज्ज्वल वेषवाला नै शङ्गारवान् कहलाउँछन् भनेका छन् । जसरी पुरुषहरूको नाम गोत्र, कुल तथा आचारबाट उत्पन्न एवम् आप्तोपदेशबाट सिद्ध भएका हुन्छन्, त्यसैगरी नै यी रसहरू, भावहरू तथा काव्य नाटकाश्रित पदार्थहरूको नाम पनि आप्तोपदेशबाट सिद्ध र आचारबाट बन्दछन् । त्यसैगरी मनोहर एवम् उज्ज्वल वेष हुनाले

यस रसको नाम पनि शृङ्गार रहेको हो र यो स्त्री-पुरुषको माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ तथा उत्तम यौवनको अनुकूल हुन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : २९८) । यस मतमा शृङ्गाररसको भावलाई व्यक्त गर्न उत्तम र युवकत्व गुण भएका पुरुष र स्त्रीको उपस्थिति अनिवार्य शर्त मानिएको छ । यसमा युवत्व बाहेकका वा बृद्धत्वमा शङ्गारको रति स्थायीभावले उद्‌बुद्ध नहुने सङ्केत पाइन्छ ।

आचार्य भरतमुनिको उत्तमत्व र युवत्वलाई पुष्टि गर्दै अभिनवगुप्तले अनुत्तमबाट रतिरूप स्थायीभाव जाग्रत अवस्थामा रहेपनि वियोगको सम्भावना देखिने कुरालाई सकार्दै उत्तम र युवक नायक-नायिका नै आवश्यक रहन्छन् (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : १३२) भनेका छन् । गुप्तको विचारमा युवा-युवतीमा वियोगको सम्भावना रहे पनि विप्रलम्भशृङ्गार अपेक्षित रहने वा प्रौढ वा बृद्धत्वमा विप्रलम्भशृङ्गार नहुने अवस्था देखिएका कारण युवत्वलाई सकारेको पाइन्छ । यसरी माथि उल्लेख भएका आचार्यहरूका धारणा एवम् परिभाषाहरूले शृङ्गाररसलाई श्याम वर्ण भएको, अधिकारी देवता कामदेवरूपी विष्णु रहेको, समुज्ज्वल, पवित्र, उत्तम नायक-नायिकाले युक्त भएको, आप्तोपदेश र आचारबाट सिद्ध भएको एवम् प्राथमिक क्रममा रहने रसका रूपमा चिनाएको पाइन्छ । यिनै पक्ष नै शङ्गाररसका स्वरूप हुन् ।

२.८.२.२ हास्यरस

पात्रका आङ्गिक चेष्टा वा भाषिक विकृतिहरूबाट हास्यरसको उत्पत्ति हुन्छ । अस्वाभाविक क्रियाकलापद्वारा एकप्रकारको सुखद् विनोदपूर्ण हाउभाउबाट हाँसो उत्पन्न गराउनेलाई हास्यरस भनिन्छ । हास्यरस 'आत्मस्थ' र 'परस्थ' गरी दुई प्रकारको हुन्छ । जब आफैँ हाँस्छ तब त्यो आत्मस्थ हुन्छ । जब अर्कालाई हसाउँछ तब त्यो परस्थ हुन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : १२३) । सुख मानसिक गम्भीरतालाई सरलतामा परिणत गरेर प्रफुल्लता ल्याइदिने रसलाई हास्यरस भनिन्छ ।

हस् धातुमा ण्यत् प्रत्ययको योगले निर्मित हास्यको शब्दार्थ हाँस्न योग्य एवम् काव्यशास्त्रीय अर्थ हाँसोका कारण उत्पन्न हुने आनन्द हुन्छ । हास्यरस नवरसहरूमध्येको स्वभावतः सबैभन्दा सुखात्मक रस हो । आचार्य भरतमुनिले यसलाई चार उपरसहरूको कोटिमा राखेको पाइन्छ अर्थात् शृङ्गाररसबाट उत्पन्न भएको रसका रूपमा लिंदै त्यसको अनुकृति मानेको पाइन्छ भने यसको वर्ण सेतो र देवता प्रमथ (शिव) गण हुन्छन् भनेका छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९४-२९६) । भरतमुनिको उक्त दृष्टिकोणमा हास्यरसलाई शृङ्गाररसको मात्र अनुकृति मान्ने मान्यताप्रति उत्तरवर्ती आचार्यहरूले अस्वीकृति जनाउँदै यसलाई सबै रसमा व्याप्त हुने बताएका छन् । यसबारे अभिनवगुप्तले टिप्पणी गर्दै भनेका छन्- हास्यरसको विस्तृत सीमाक्षेत्र देखिएकाले त्यसलाई शृङ्गाररसको मात्र अनुकृति भनी सीमाङ्कन गर्न सकिदैंन ।

विश्वनाथका अनुसार अप्राकृतिक वा लोक नियमभन्दा भिन्न पात्रका आङ्गिक चेष्टा वा भाषिक विकृतिबाट हास्यरसको उत्पत्ति हुन्छ । आफैँ हाँस्नुलाई आत्मस्थ र अर्कालाई हसाउनुलाई परस्थ भनिन्छ । यस रसको स्थायीभाव हाँसो, वर्ण सेतो, देवता शिवगण हुन् । विकृत वा विचित्र आकृति, विकृत वेषभूषा, विचित्र चरित्रको अनुकरण यस रसका आलम्बन विभाव हुन् । विकृत पहिरन र अलङ्कारहरू, चञ्चलता, अनावश्यक कुराकानी, विकृत अङ्गको प्रदर्शन र कठोर एवम् विविध तालको सङ्गीत उद्दीपन विभाव हुन् । ओठ, नाक र गाला फर्फराउनु, आँखा खुम्च्याउनु र फैलाउनु, विपरीत ठाउँमा गहना कपडा लगाउनु, विकृत व्यवहार गर्नु, विकृत उपाङ्ग र चेष्टाहरू प्रस्तुत गर्नु, पसिना आउनु, अनुहार रातो

हुनु र हातखुट्टा झट्कार्नु आदि अनुभाव हुन् । आलस्य, अवहित्था, निद्रा, तन्द्रा, स्वप्न, प्रबोध र असूया सञ्चारीभाव हुन् । यस रसमा स्वाभाविकताका आधारमा कुनै पनि गुण, रीति र कृतिको प्रयोग हुन जान्छ । यस रसको अभिनयबाट स्मित, हसित, विहसित, अवहसित र अतिहसित गरी ६ किसिमका हास्य गतिहरू उत्पन्न हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०६) । यसप्रकार हास्यरसलाई व्यापक क्षेत्रमा विस्तारित हुन सक्ने मानेको देखिन्छ ।

भरतमुनिले हास्यका विभावहरूको मूलमा अनौचित्य नै एक कारण मानेको देखिन्छ, जुन कारण प्रायः सबै रसहरूको विभावमा पाइन्छ । त्यसर्थ अनौचित्यमूलक र रसपरिपोषणबाट सर्वत्र हास्यरस उत्पन्न हुन सक्दछ (मिश्र, सन् १९८३ : १९१) । यसप्रकार हास्यरसलाई व्यापक क्षेत्रमा विस्तारित हुन सक्ने मानेको देखिन्छ । आचार्य भरतमुनिले **नाट्शास्त्र**मा प्रस्तुत गरेका हास्य रससम्बन्धी दृष्टिकोण एवम् निष्पादक तत्त्वहरूलाई उत्तरवर्ती आचार्यहरूले केही संशोधनसहित स्वीकार गरेको पाइन्छ र त्यसलाई विश्वनाथले पनि पछ्याएको देखिन्छ । त्यसैले दुवै आचार्यलाई साक्ष्य मान्दै हास्यरसका उपकरण वा निष्पादकतत्त्वहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छ । मानसिक गम्भीरतालाई सरलतामा परिणत गरेर प्रफुल्लता ल्याइदिने रसलाई हास्यरस भनिन्छ । शुक्लका अनुसार आचार्य भरतमुनिले यसलाई चार उपरसहरूको कोटिमा राखेको पाइन्छ अर्थात् शृङ्गाररसबाट उत्पन्न भएको रसका रूपमा लिँदै त्यसको अनुकृति मानेको पाइन्छ भने यसको वर्ण सेतो र देवता प्रमथ (शिव) गण हुन्छन् भनेका छन् (शुक्ल, सन् २०१० : २९४-२९६) । भरतमुनिको उक्त दृष्टिकोणमा हास्यरसलाई शृङ्गाररसको मात्र अनुकृति मान्ने मान्यताप्रति उत्तरवर्ती आचार्यहरूले अस्वीकृति जनाउँदै यसलाई सबै रसमा व्याप्त हुने बताएका छन् ।

२.८.२.३ करुणरस

देश निकाला, इष्टनाश, अनिष्ट प्राप्ति, आगोबाट दहन, सिकार, जुवा आदिबाट शोक उत्पन्न भई करुणरसको उत्पत्ति हुन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रमा शृङ्गाररसलाई रजरस भन्दै विशेष महत्त्व दिने परम्परा मात्र नभई करुणरसलाई पनि त्यत्तिकै महत्त्व दिएको पाइन्छ । भवभूतिले रसभन्नु एउटै करुण मात्र हो, अवस्थाअनुसार त्यही करुणरस अनेक भएर देखिने मात्र हो भनेका छन् । मानवजीवनमा सुखमात्र होइन दुःख पनि आउँछ । त्यही दुःखद् अवस्थाको अभिव्यक्ति करुणरसले गर्छ । काव्यकृतिमा कुनै न कुनै रूपमा हृदयस्पर्शी कारुणिकता प्रस्तुत भएको हुन्छ । करुणरसको स्थायीभाव शोक भएको हुँदा यसमा वैभवको क्षति, प्रियजनको मृत्युजस्ता घटनाले विरहवेदनाको वर्णन हुन्छ । करुणदृष्टि, आँसुयुक्त शोकले आँखाको नानी धमिलो हुन्छ । करुणरसको वर्ण कालो र देवता यमराज हुन्छन् । करुणरसलाई धर्मनाश, धननाश र शोक गरी तीन भागमा बाँडेको पाइन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ११५) । उनकाअनुसार करुणरस तेस्रो क्रममा रहेको, रौद्ररसबाट उत्पन्न भएको भएका, उपरसको कोटिमा पर्ने, कपोत अर्थात् परेवाको जस्तो खैरो रङ्गको र यमराज देवता हुने रस हो (भरतमुनि, सन् २००२ : २९४-२९६) । यस रसमा निष्पादक तत्त्वहरूले शोक स्थायीभावलाई करुणरसमा परिणत गर्दछन् ।

'कृ' धातुमा 'उनन्' प्रत्ययको योगले निर्मित करुण शब्दको अर्थ कोमल, मार्मिक, दयनीय, करुणाजनक, शोभनीय, अनुकम्पा, दयालु, करुणरस, शोक आदि हुन्छ । यसको काव्यशास्त्रीय अर्थमा आत्मीयजनको वियोग एवं अनिष्ट प्राप्तिबाट उत्पन्न शोकमग्न अवस्था वा करुणाजनित स्थिति भन्ने हुन्छ अर्थात् इष्टनाश तथा अनिष्ट प्राप्तिका कारण शोक अभिव्यञ्जित भएमा करुणरस हुन्छ । करुणरसको स्थायीभाव शोक हो । यो पात्र वा नायक-नायिकाका इष्टजनको वियोगको सम्भावना, आशङ्का, कल्पना, आदिले हुने कष्टप्रद

सन्तापप्रति जुन सहानुभुति हुन्छ, त्यसैलाई शोकस्थायीभाव भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११६) । यही शोकभाव विभिन्न निष्पादक तत्त्वहरूका सहयोगले करुणरसमा परिणत हुने देखिन्छ ।

विश्वनाथका अनुसार इष्टनाश, देशनिकाला, अनिष्टप्राप्ति, आगोबाट दहन, सिकार, जुवा आदिका कारण शोक उत्पन्न भएमा करुणरसको उत्पत्ति हुन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रमा शृङ्गाररसपछि सबैभन्दा बढी चर्चा करुणरसको गरिएको छ । यस रसको देवता यमराज, रङ्ग खैरो हुन्छ । प्रेमी वा आफन्तजनको मृत्यु वा विपत्ति आलम्बन विभाव हुन् । दाहकर्म, विनष्ट भएको परिवेश मृतशरीर वा समाचार, करुण र विरह रागमा आधारित सङ्गीत उद्दीपन विभाव हुन् । दैवनिन्दा, भूमिपतन, क्रन्दन, उच्छ्वास, निःश्वास, स्तम्भ, प्रलय, प्रियजनको गुणको सम्झना, अश्रुपात, प्रलाप, मुख सुक्नु, अनुहार विवर्ण हुनु, केश फिँजारिनु, शिथिलता र स्मृति लोप अनुभाव हुन् । निर्वेद, ग्लानि, चिन्ता, उत्सुकता, आवेग, भ्रम, मोह, श्रम, विषाद, दैन्य, व्याधि, जडता, उन्माद, अपस्मार, त्रास, आलस्य, मरण, स्तम्भ, वेपथु, वैवर्ण्य, अश्रु र स्वरभेद सञ्चारीभाव र शोक स्थायीभाव हुन् । यस रसमा माधुर्य गुण, उपनागरिका वृत्ति तथा वैदर्भी रीतिको प्रयोग हुन्छ । करुणरसलाई धर्मनाश, धननाश र शोक गरी तीन भागमा बाँडिएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १०७) । अतः विविध विभावादिबाट उत्पन्न दुखान्तक रस करुणरस हो । इष्ट वस्तुको हानि, अनिष्ट वस्तुको प्राप्ति, प्रेमीको चिरवियँग, अर्थहानि आदिबाट उत्पन्न हुने शोकभाव परिपुष्टि हुनुलाई नै करुणरस भनिन्छ ।

२.८.२.४ **रौद्ररस**

राक्षस, दानव, अनुचित युद्ध, स्त्री आदिको बेइज्जति आदिबाट क्रोधको उत्पत्ति भई रौद्ररसको सृष्टि हुन्छ । अनुचित सङ्ग्राम, काटमारजस्ता कार्यले रौद्ररसको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ । रक्तपात, काटमार, पीडाकार्य, शस्त्रको प्रहार, चिच्याउनु, पसिना काढ्नु, दाँतले ओठ टोक्नु, गाला फुलाउनुजस्ता काम रौद्ररसमा गरिन्छ । वर्ण रातो, देवता रुद्र हुने रौद्ररसमा आँखाको नानीसमेत निश्चल, कुटिल रौद्र दृष्टि हुन्छ । अनावश्यक युद्धको निम्ति अग्रसर, शत्रुको विवादले र प्रतिशोधात्मक एवम् उत्तेजनात्मक कार्यले क्रोधको सृष्टि हुन जान्छ । त्यही क्रोध आस्वाद्य बन्दै क्रोधले उत्कर्षता प्राप्त गर्दछ र रौद्ररसको सृष्टि हुन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ११५) । आचार्य भरतमुनिका अनुसार यो रस प्रथम कोटिको (मूल चार रस मध्ये एक) रस हो र यसको वर्ण अरूण (रातो) एवम् देवता रुद्रदेव हुन्छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९७) । यिनले रौद्ररसलाई करुणरसको जनक मानेका छन् । जहाँ विरोधीहरूद्वारा छेडपेच, अपमान, अपकार, गुरुजन निन्दा, देशधर्मको अपमान आदिबाट प्रतिशोधको भावना जागृत हुन्छ, त्यसैलाई रौद्र रस भनिन्छ । रुद्र धातुमा अण् प्रत्ययको योगले निर्मित रौद्रको शब्दार्थ रूद्र जस्तै प्रचण्ड, रिसाहा, भीषण, कठोर, भयानक आदि हुन्छ भने काव्यशास्त्रीय रूपमा प्रचण्ड क्रोधजनित भाव वा व्यवहार गर्ने रौद्ररस भन्ने हुन्छ । यसमा शत्रु, द्रोही, निन्दक, आफ्नो वा इष्टजनको अहित वा त्यस्तै प्रयास र चेष्टा गर्ने भनेको नमान्ने र नसुन्ने जस्ता पात्र (व्यक्ति) लाई देखेपछि त्यसलाई सहन नसकी पात्र (नायक-नायिका वा भावक) का मनमा जुन विक्षोभ वा क्रोधशील भाव अभिव्यञ्जित हुन्छ, त्यसलाई क्रोधमूलक रौद्ररस भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११७) । आचार्य भरतमुनिका अनुसार यो रस प्रथम कोटिको (वा मूल चार रसमध्ये एक) रस हो र यसको वर्ण अरूण (रातो) एवं देवता रुद्रदेव हुन्छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९७) । यिनले रौद्ररसलाई करुणरसको जनक मानेका छन् । यस रसका उपकरण वा निष्पादक तत्त्वहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

विश्वनाथका अनुसार शत्रु, द्रोही, दानव, अनुचित युद्ध, स्त्री आदिको बेइज्जती आदिबाट भावकका मनमा जुन क्रोधजनित भाव उत्पन्न हुन्छ; त्यसलाई रौद्ररस भनिन्छ । यस रसका देवता रूद्र, वर्ण अरूण वा रातो र क्रोध स्थायीभाव हुन्छ । शत्रु, द्रोही वा निन्दक आलम्बन विभाव; शत्रुका चेष्टा, बलप्रयोग, अपमान, हत्या, कठोर र कर्कश स्वरयुक्त द्रुतलयमा आधारित सङ्गीत र ताण्डवशैलीको अभिनय एवम् भययुक्त वातावरण उद्दीपन विभाव हुन् । मुष्ठि प्रहार, भूपतन, भयङ्कर काटमार, सङ्ग्राम, सम्भ्रम आदि उद्दीपन विभावका कारक तत्त्व हुन् । कठोर वचन, आंखा राता हुनु, दाह्रा किट्नु, गाला फुल्नु, हात मोल्नु, भृकुटी कराल हुनु, धम्काउनु, आफ्नो वीरताको वर्णन, शास्त्रहरूको सञ्चालन, उग्रता, आवेग, रोमाञ्च, पसिना आउनु, काँप्नु, मद, आक्षेप लगाउनु, क्रूर दृष्टि आदि अनुभाव मोह, उत्साह, आवेग, अमर्ष, चपलता, उग्रता, स्वेद, कम्पन, रोमाञ्च र गद्गद सञ्चारीभाव हुन । यसरसमा ओजगुण गौडी रीति र परुषा वृत्तिको प्रयोग हुन्छ । रौद्ररस आङ्गिक, वाचक र नेपथ्य गरी तीन प्रकारका हुन्छन् (विश्वनाथ, १९७७ : १०८) । सामान्यतः अङ्ग, वाचन र अदृश्यका आधारमा रौद्ररस विभाजित रहेको पाइन्छ ।

उनकाअनुसार जहाँ विरोधीहरूद्वारा छेडपेच, अपमान, अपकार, गुरुजन निन्दा, देशधर्मको अपमान आदिबाट प्रतिशोधको भावना जागृत हुन्छ, त्यसैलाई रौद्ररस भनिन्छ । ‘रूद्र’ धातुमा ‘अण’ प्रत्ययको योगले निर्मित रौद्रको शब्दार्थ रूद्रजस्तै प्रचण्ड, रिसाहा, भीषण, कठोर, भयानक आदि हुन्छ भने काव्यशास्त्रीय रूपमा प्रचण्ड क्रोधजनित भाव वा व्यवहार गर्ने रौद्ररस भन्ने हुन्छ । यसमा शत्रु, द्रोही, निन्दक, आफ्नो वा इष्टजनको अहित वा त्यस्तै प्रयास र चेष्टा गर्ने भनेको नमान्ने र नसुन्नेजस्ता पात्र (व्यक्ति) लाई देखेपछि त्यसलाई सहन नसकी पात्र (नायक-नायिका वा भावक) का मनमा जुन विक्षोभ वा क्रोधशील भाव अभिव्यञ्जित हुन्छ, त्यसलाई क्रोधमूलक रौद्ररस भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : ११७) । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपबाट रिस, आवेगादिका कारण मनमा उत्पन्न क्रोधभावजन्य रसविशेष रौद्ररस हो । शुक्लले आचार्य भरतमुनिका अनुसार यो रस प्रथम कोटिको (मूल चार रसमध्ये एक) रस हो र यसको वर्ण अरूण (रातो) एवम् देवता रूद्रदेव हुन्छन् (शुक्ल, सन् २०१० : २९७) भनेका छन् । यिनले रौद्ररसलाई करुणरसको जनक मानेका छन् ।

२.८.२.५वीररस

होशियारीपूर्वक कार्य, मन्त्रशक्तिको प्रयोग, धैर्य, गर्व, पराक्रमको कथनजस्ता कार्यले उत्साहभाव पैदा भई वीररसको सृष्टि हुन्छ । कुनै काम गर्न उद्यत वा पौरखपूर्ण कार्य गर्ने व्यक्तिको उल्लासपूर्ण भावले उत्साहको सृष्टि गर्दछ । आफ्नो वा राष्ट्रको स्वार्थ बचाउन वा सङ्कटमा परेको व्यक्तिको उद्धार आँट, साहस, दृढता, पौरखपूर्ण उत्साह नै वीररसको स्थायीभाव हो । प्रतिद्वन्दीलाई परास्त गर्ने नायकका क्रियाकलापद्धारा वीररस उत्पन्न हुन्छ । दीप्त, विकसित, चञ्चल, गम्भीर, एकनासको आँखाको नानी भएको, मध्यभाग उज्यालो वीरदृष्टि वीररसमा प्रयुक्त हुन्छ भन्ने चर्चा नाट्यशास्त्रमा गरिएको छ । स्वर्ण रङ्ग, महेन्द्र देवता हुने वीररसका प्रकारहरूमा भरतमुनिले दानवीर, धर्मवीर र युद्धवीर गरी तीन प्रकार भएको उल्लेख गरेका छन्(भरतमुनि, सन् २००२ : ११७) । जोस, आँट, साहस, स्फूर्ति, तागतजन्य मनोभाव प्रबल हुने उत्साह स्थायीभावप्रधान रसविशेष वीररस हो ।

शूरताको प्रदर्शन गर्दै शत्रुहरूसँग अभूतपूर्व र साहसपूर्ण युद्ध गरेर नैतिक पराक्रम देखाइएको अवस्थालाई युद्धवीर वीररस भनिन्छ । उत्साह स्थायीभाव रहने युद्धवीर वीररसमा युद्ध, द्वन्द्व, सङ्घर्ष, शत्रु वा प्रतिद्वन्द्वीको दर्शन एवम् प्रसङ्ग आदि बिषयालम्बनका रूपमा

आउँछन् भने तिनैलाई देखेर उत्तम प्रकृतिका नायक-नायिका आदि आश्रयालम्बनमा उत्साहभाव जागृत वा उत्पन्न हुन्छ र त्यही नै आलम्बन विभाव हो । विषय बनेका शत्रुका चेष्टा, पराक्रम, रणभूमि, शक्ति, प्रताप, प्रभाव आदि उत्तेजक अन्तर्बाह्य कारणहरू उद्दीपन विभाव मानिन्छन्, जसले गर्दा आश्रयालम्बन रूपी पात्रहरू उत्तेजित भई प्रकट भएका गर्वसूचक भनाइ, रोमाञ्च, युद्धकौशल, शस्त्र प्रदर्शन, तर्जन आदि अनुभाव प्रष्ट हुन्छन् । यस्तोमा उत्साह जागृत र उद्दीप्त भइरहँदा सञ्चारी भावका रूपमा हर्ष, आवेग, औत्सुक्य, धृति, स्मृति, तर्क आदि भाव आउँछन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : ३३७) । यिनले युद्धवीर वीररसलाई परिपोषित गर्दै रसपरिपाकमा पुऱ्याउन सघाएपछि यस रसको निष्पत्ति वा अभिव्यक्ति हुन्छ ।

आचार्य जगन्नाथले वीररसको उत्साह स्थायीभाव दान, दया, युद्ध, धर्मरूप विषयका भेदले चार प्रकारको भएझैं पाण्डित्यवीर, सत्यवीर, बलवीर र क्षमावीर जस्ता अन्य भेद पनि हुन सक्ने बताउँदै सङ्ख्या निर्धारण गर्नु बेठीक हुने बताएका छन् (जगन्नाथ, २००७ : १६४) । यसै प्रकार वीररसका भेद धेरै हुन सक्ने मान्दै कर्मवीर, त्यागवीर, साहस वा कीर्तिवीर, उद्योगवीर, मानवीर, कर्तव्यवीर जस्ता भेदहरू पनि प्रस्तावका रूपमा आएका पाइन्छन् । परन्तु उक्त सबै भेदलाई स्वीकृति मिलेको देखिन्न । वीर शब्दको जुन प्रयोग प्रचलित छ त्यसअनुसार त केवल युद्धवीरमा मात्रै उत्साह स्थायीभाव भएको वीररसको प्रयोग सार्थक बन्ने देखिन्छ । तापनि यहाँ विश्वनाथले उल्लेख गरेका चार भेद (दानवीर, धर्मवीर, युद्धवीर र दयावीर) मात्र सर्वस्वीकृत बनेको हुँदा तिनका आ-आफ्ना रससामग्रीको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

विश्वनाथका अनुसारहोसियारीपूर्वक गरिएको कार्य, मन्त्र शक्तिको प्रयोग, धैर्य, गर्व पराक्रमको कथनजस्ता कार्यले वीररस उत्पन्न हुन्छ । यस रसमा कुनै काम गर्न उद्यत वा पौरखपूर्ण कार्य गर्ने व्यक्तिको उल्लासपूर्ण भावले उत्साहको वर्णन गर्दछ । आफ्नो वा राष्ट्रको स्वार्थ बचाउन वा सङ्कटमा परेको व्यक्तिको उद्धार गर्ने आँट, साहस, दृढता, पौरखपूर्ण उत्साह नै वीररसको स्थायीभाव हो । प्रतिद्वन्द्वीलाई परास्त गर्ने नायकका क्रियाकलापद्वारा यस रसको उत्पत्ति हुन्छ । यस रसका देवता महेन्द्र, चम्किलो गहुँगोरो वर्ण मानिन्छ । वीर (आश्रय), शत्रु वा प्रतिद्वन्द्वी (विषय) आलम्बन विभाव हुन् । शत्रुको हाँक, चेष्टा, लडाइँको मैदान, कोलाहल, राष्ट्रिय भाव झल्काउने वा उत्साह थप्ने मध्य र द्रुतलयको सङ्गीत उद्दीपन विभाव हुन् । तिरस्कार, अस्त्रप्रहार, कठोर वचन, स्थिरता, धैर्य, त्याग, चातुर्य आदि अनुभाव तथा धृति, मति, गर्व, आवेग, उग्रता, अमर्ष, स्मृति, रोमाञ्चजस्ता सञ्चारीभाव हुन् । यस रसमा ओजगुण, गौडी रीति र परुषा वृत्तिको प्रयोग हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १७७) । वीररस दानवीर, धर्मवीर युद्धवीर र दयावीर गरी चार प्रकारका छन् ।

पोखरेलका अनुसार उत्साह स्थायीभाव परिपूर्ण वा परिपुष्ट भएर शरीरका सबै इन्द्रियहरू हर्षले प्रफुल्लित हुने अवस्थालाई वीररस भनिन्छ । 'वी' धातुमा 'रक्' प्रत्यय लागेर निर्मित वीरको शब्दार्थ शूरवीर, ताकतवर, शक्तिशाली, योद्धा, सुरो, आँटिलो, बहादुर, साहसी, बलबान, पराक्रमी, पुरुषार्थी आदि भन्ने हुन्छ । काव्यशास्त्रमा बलवान् शत्रुलाई दबाउने वा कठिन कार्य गर्ने आदि वीरतापूर्वक काम गर्न लाग्दा मनमा आउने उत्साह र साहसबाट उत्पन्न हुने एउटा रस वा नवरसमध्ये एक रस र वीररस आदि भन्ने हुन्छ (पोखरेल, २०४०: १२३९) । शुक्लका अनुसार यसलाई साहित्यमा शङ्गारादि रसको श्रेणीमा पर्ने र विशेषतः शृङ्गाररसको प्रतिस्पर्धी रसका रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । आचार्य भरतमुनिले यसलाई मूल चार रसहरूमध्ये एक र अद्भुतरसको जनक मानेको पाइन्छ भने

यसको वर्ण चम्किलो, गहुँगोरो एवम् देवताका रूपमा महेन्द्रलाई मानेको देखिन्छ (शुक्ल, सन् २०१० : २९६) । संस्कृत साहित्यको परम्परामा बीररसलाई शृङ्गाररससँग संयोग गरी वर्णन गर्ने प्रवृत्ति विशेष रुचिकर वा प्रिय बनेको पाइन्छ ।

२.८.२.६ भयानकरस

भय स्थायीभाव हुने भयङ्कररसको उत्पत्ति स्त्री, नीच प्रकृतिवाला, पिशाचको दर्शन, अट्टहास, स्याल, विकृत शब्द, श्रवण, अरण्य, हातखुट्टा काम्नु, ओँठतालु सुक्नु आदिबाट हुन्छ । हिंस्रक जन्तु आदि देख्दा मुटु काम्ने, छाती फुल्ने, डरले मुटु ढुकढुक हुनेजस्ता कार्य भयानकरसमा हुन्छ । भयप्रद वस्तु, जन्तु, घटना, दृश्य, आदि देखेर मनमा भयको सृष्टि पनि हुन्छ । भरतमुनिले भयानकरसका तीन उपभेद उल्लेख गरेका छन् । वर्ण कालो, देवता काल भएको भयानकरसमा आँखाको नानी चञ्चल भई घुमेको, डरलाग्दो भीतिदृष्टि हुन्छ भन्ने चर्चा **नाट्यशास्त्र**मा गरिएको छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ११८) । भय स्थायीभावको परिपुष्ट रूप वा शरीरका सबै अङ्ग क्षुब्ध हुनुलाई भयानकरस भनिन्छ ।

“भी” धातुमा “आनक” प्रत्ययको योगद्वारा व्युत्पन्न भयानक शब्दको अर्थ डरलाग्दो, त्रासपूर्ण, भयङ्कर, भयावह आदि भन्ने हुन्छ । काव्यशास्त्रीय रूपमा यसको अर्थ सुसुप्तावस्थामा पात्रका (भावकका) मनमा अवस्थित डर वा भय काव्य-नाट्यको श्रवण-दर्शनबाट प्रकाशित हुँदा अभिव्यक्त हुने भयानकरस भन्ने हुन्छ । यस्तो डर वा भय उत्पन्न गराउनका लागि भयावह परिस्थिति, घटना, दृश्य, जीवजन्तु, आफैँबाट कुनै अपराध हुँदा, भयङ्कर शब्द सुन्दा वा कुनै दैवी प्रकोप र मानव सिर्जित सङ्कटपूर्ण परिवेश उपस्थित हुँदा जस्ता प्रसङ्गहरू प्रमुख कारण बनेका हुन्छन् । आचार्य भरतले यस रसलाई मूल चार रसमध्ये बीभत्सरसबाट उत्पन्न दोस्रो श्रेणीको रस मान्दै यसको वर्ण कृष्ण (कालो) र देवता कालभैरव हुने बताएका छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७ : २९४- २९६) । यसप्रकार बीभत्सरसको कर्मका रूपमा लिइने भयानक रसलाई दुःखात्मक प्रकृतिको रस मानिन्छ ।

शुक्लकाअनुसार काव्यशास्त्रीय रूपमा यसको अर्थ सुषुप्तावस्थामा पात्रका (भावकका) मनमा अवस्थित डर वा भय काव्य-नाट्यको श्रवण-दर्शनबाट प्रकाशित हुँदा अभिव्यक्त हुने भयानकरस भन्ने हुन्छ । यस्तो डर वा भय उत्पन्न गराउनका लागि भयावह परिस्थिति, घटना, दृश्य, जीवजन्तु, आफैबाट कुनै अपराध हुँदा, भयङ्कर शब्द सुन्दा वा कुनै दैवी प्रकोप र मानव सिर्जित सङ्कटपूर्ण परिवेश उपस्थित हुँदाजस्ता प्रसङ्गहरू प्रमुख कारण बनेका हुन्छन् । आचार्य भरतमुनिले यस रसलाई मूल चार रसमध्ये बीभत्सरसबाट उत्पन्न दोस्रो श्रेणीको रस मान्दै यसको वर्ण कृष्ण (कालो) र देवता कालभैरव हुने बताएका छन् (शुक्ल, सन् २०१० : २९४-२९६) । यसप्रकार बीभत्सरसको कर्मका रूपमा लिइने भयानक रसलाई दुःखात्मक प्रकृतिको रस मानिन्छ ।

२.८.२.७बीभत्सरस

फहोर, व्याधि, घीनलाग्दा, दुर्गन्धित वस्तु, मन नपर्ने, अप्रिय दृश्य एवम् थुकथुकीजस्ता वस्तुहरूबाट घृणा उत्पन्न भई बीभत्सरसको सृष्टि हुन्छ । घृणित वस्तु, पात्र आदिलाई देखेर मनमा उत्पन्न हुने चित्तवृत्तिले बीभत्सरसको निर्माण गर्दछ । नीलो वर्ण, महाकाल देवता हुने बीभत्सरसमा आँखाको छेउ खुम्चेको, नानी चञ्चल, परेला जोडिएर स्थिर हुने हुन्छ । रगतबाट उत्पन्न हुने शुद्ध र विष्टाबाट उत्पन्न हुने अशुद्ध गरी बीभत्सरसका दुई उपभेदको उल्लेख भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**मा गरिएको छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ११९) । भरतमुनिले यसलाई भयानकरसको स्थायीभाव भयको मूल प्रेरक मानेका

छन् । त्यसैले बीभत्स वस्तु वा त्यसको दर्शन कार्यबाट भयानकरसको जन्म हुने धारणा व्यक्त छन् (भरतमुनि, उद्धृत भट्टराई, २०६७: २९५) । भयानकरसको भय स्थायीभाव आतङ्क आदि अन्य अनेक कारणबाट पनि उत्पन्न हुन्छ ।

दुर्गन्धित वा घृणित वस्तु देखेर, सुँघेर र सुनेर (देखी-सुँघी-सुनी) जहाँ जुगुप्सा वा घृणाको भाव परिपुष्ट भई सबै इन्द्रियहरू सङ्कुचित हुन्छन्, त्यसैलाई बीभत्सरस भनिन्छ । 'बध्' धातुमा 'सन्' र 'धञ्' प्रत्ययको योगले बीभत्स शब्दको निर्माण भएको हो । यसको कोशीय अर्थ घृणोत्पादक, दुर्गन्धयुक्त, जुगुप्साजन्य, भीषण, घिनलाग्दो आदि भन्ने हुन्छ (आप्टे सन् १९८३ : ७१८) । पोखरेलका अनुसार काव्यशास्त्रमा यसको अर्थ नवरसहरूमध्ये एक रस, दुर्गन्धी पदार्थको वर्णन भएको घिन उत्पन्न गराउने रस भन्ने हुन्छ (पोखरेल, २०४० : ९७३) । यसप्रकार उक्त दुबै अर्थहरूका आधारमा हेर्दा कुनै वस्तुप्रति घृणा उत्पन्न गर्ने भाव अभिव्यञ्जनालाई बीभत्सरस मानेको पाइन्छ । शुक्लका अनुसार आचार्य भरतमुनिले यस रसलाई भयानकरसको जनक वा मूल चार रसमध्ये एउटा रस अनि निलो रङ्गको वर्णवाला एवम् महाकाल देवता हुने बताएका छन् । भरतमुनिले यसलाई भयानकरसको स्थायीभाव भयको मूल प्रेरक मानेका छन् । त्यसैले बीभत्स वस्तु वा त्यसको दर्शनकार्यबाट भयानकरसको जन्म हुने घरणा व्यक्त छन् (शुक्ल, सन् २०१० : २९४-२९६) । भयानकरसको भय स्थायीभाव आतङ्क आदि अनेक कारणबाट पनि उत्पन्न हुन्छ । परन्तु सूक्ष्म दृष्टिबाट भयजनित पलायनको मूलमा आन्तरिक कारण जुगुप्सा वा घृणा पनि विद्यमान रहन्छ भन्ने अर्थ प्रायः बुझिन्छ । यसै प्रकारले शृङ्गाररसको विरोधी मानिने यो रसले वैराग्यलाई प्रेरणा दिँदै शमलाई पोषण गर्ने हुँदा शान्त रससँग निकटता राखेको हुन्छ ।

२.८.२.८अद्भुतरस

इन्द्रजाल, रोमाञ्च, मायाजाल, उपवन, देवमन्दिरजस्ता स्थान वा वस्तुहरूबाट आश्चर्य उत्पन्न भई अद्भुतरसको सिर्जना हुन्छ । पहेँलो वर्ण गन्धर्व देवता हुने अद्भुतरसमा आश्चर्यले गर्दा आँखाको नानी उठेर ठूलो हुने अद्भुत दृष्टि हुन्छ । कुनै चमत्कार वा असामान्य प्रकृतिका दृश्य, पात्र, वस्तु वा घटना देख्दा, सुन्दा, पढ्दा मनमा उत्पन्न हुने आश्चर्यभावले रसावस्थामा पुग्दा अद्भुतरसको निष्पत्ति हुन्छ । अद्भुतरसलाई दिव्यदैविक चमत्कारबाट उत्पन्न र आनन्दजन्य मनोरञ्जनपूर्ण घटनाबाट उत्पन्न हुने गरी दुई उपभेद भएको चर्चा विभिन्न लक्षणग्रन्थहरूमा गरिएको छ । कहीँकतै देख्न, सुन्न नपाइएको अनौठो कार्य नै अद्भुतरसमा हुने गर्दछ (भरतमुनि, सन् २००२ : १२०) । विस्मय वा आश्चर्य स्थायीभाव परिपुष्ट भएर सबै इन्द्रियहरू तटस्थ बन्ने अवस्थालाई अद्भुतरस भनिन्छ ।

लौकिक एवम् साहित्यिक दुबै अर्थमा प्रयुक्त अद्भुत शब्दलाई साहित्यिक रसका रूपमा चिनाउँदै आचार्य भरतमुनिले भनेका छन्- कुनै अतिशयोक्तिपूर्ण रूप, ध्वनि, कार्य, वाक्य तथा इन्द्रजाल आदिबाट मानवमनमा पर्ने आश्चर्यमय भावाभिव्यञ्जना नै अद्भुतरस हो (भरतमुनि, उद्यृत शुक्ल, सन् २०१० : ३४६) । यसप्रकार अस्वाभाविक, विलक्षण, चमत्कारपूर्ण एवम् विस्मयजन्य कार्य हुनुलाई अद्भुतरस मानेको पाइन्छ । अदुभूतरस स्वभावैले विलक्षण एवम् चमत्कारपूर्ण हुने देखिन्छ ।

'अद्' पूर्वक 'भू' धातुमा डुतच् प्रत्ययको योगले अद्भुत शब्दको निर्माण भएको हो । नेपाली बृहत शब्दकोशका अनुसार यसको कोशीय अर्थ विचित्र, आश्चर्यजनक अलौकिक, विस्मयजनक, अनौठा, विलक्षण आदि भन्ने हुन्छ भने काव्यशास्त्रीय अर्थमा नवरसहरूमध्ये विस्मय वा आश्चर्य स्थायीभाव हुने एउटा रस भन्ने हुन्छ (पोखरेल, २०४० : २६) । यसरी

लौकिक एवम् साहित्यिक दुबै अर्थमा प्रयुक्त अद्भुत शब्दलाई साहित्यिक रसका रूपमा चिनाउँदै आचार्य भरतमुनिले भनेका छन्- कुनै अतिशयोक्तिपूर्ण रूप, ध्वनि, कार्य, वाक्य तथा इन्द्रजाल आदिबाट मानवमनमा पर्ने आश्चर्यमय भावाभिव्यञ्जना नै अद्भुतरस हो (भरतमुनि, उउद्धृत शुक्ल, सन् २०१० : ३४६) । यसप्रकार अस्वाभाविक, विलक्षण, चमत्कारपूर्ण एवम् विस्मयजन्य कार्य हुनुलाई अद्भुतरस मानेको पाइन्छ ।

अद्भूतरस स्वभावैले विलक्षण एवम् चमत्कारपूर्ण हुने देखिन्छ । यही विशेषतालाई महत्त्व दिँदै नारायण पण्डितले अद्भुतरसलाई एउटा मात्र मूलरस मानेको तथ्यलाई विश्वनाथले **साहित्यदर्पण**मा उल्लेख गरेको पाइन्छ । परन्तु यस मान्यतालाई उत्तरवर्ती आचार्यहरूले भने समर्थन जनाएको पाइदैंन । आचार्य भरतमुनिले अद्भुतरसलाई वीररसबाट उत्पन्न वा त्यसको क्रमको फल मान्दै त्यसको वर्ण पँहेलो र देवता ब्रह्मा हुने बताएका छन् (भरतमुनि, उद्यृत शुक्ल, सन् २०१० : ३४६) । यसका देवताका सन्दर्भमा भने विश्वनाथले फरक मत राख्दै गन्धर्भलाई देवता मानेका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२०) । यसरी अद्भुतरससम्बन्धी विविध मत-मतान्तर रहेको पाइन्छ ।

२.८.२.९ शान्तरस

कुन्दपुपष्प वा चन्द्रमा सदृश शुक्लवर्ण लक्ष्मीनारायण देवता हुने शान्तरसमा नाकको टुप्पामा मात्रै हेर्दै र परब्रह्म चिन्तन एवम् शान्तदृष्टि हुन्छ । सांसारिक विषयवास्नाबाट पर रही आध्यात्मिक चिन्तनमा लीन भई वैराग्यभाव उत्पन्न हुने, माया-मोहबाट पृथक रहने परमार्थोन्मुख प्रवृत्ति शान्तरसमा पाइन्छ । भरतमुनिले रसवादको चर्चाका क्रममा आठरसको उल्लेख गरेको भए पनि नाट्यशास्त्रको छैटौं अध्यायको अन्तिममा 'शान्तरस स्वरूपं प्रक्षिप्तम्' शान्तरसको चर्चा गरेको पाइन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : १२१) । वैराग्य, तत्त्वज्ञान, तपोभूमि, मोक्षप्राप्तिको उद्देश्य, प्रकृतिबाट उत्पन्न विकार प्रकृतिमा नै विलीन हुने हुँदा शान्तरसमा अनाशक्त भाव पाइन्छ । शान्तिबाट नै रति आदि भावना उत्पन्न हुन्छन्, पुनः निमित्त वा विभावादि नाश भएपछि शान्तमा नै विलीन हुन्छन् । भरतमुनिको रससूत्रअनुसार स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव शान्तरसका रससामग्री हुन् (भरतमुनि, सन् २००२ : १२२) । सांसारिकताबाट अत्यन्त निर्वेद हुनाले तत्त्वज्ञानद्वारा शम वा वैराग्यको उत्कर्ष हुँदाखेरिको अवस्थालाई शान्तरस भनिन्छ ।

'शम' धातुमा 'क्त' प्रत्ययको योगले शान्त शब्दको निर्माण भएको हुन्छ । यसको अर्थ प्रसन्न, सन्तुष्ट, शौम्य, सन्यासी, निस्तब्धता, मौन, आवेशरहित विरत, बाधाहीन, दमन, धैर्य, समाप्त गरिएको आदि भन्ने हुन्छ भने काव्यशास्त्रीय अर्थमा सांसारिक माया-मोहलाई छाडी एकाग्र चित्तद्वारा निर्वाणको कामना गर्ने भावको अभिव्यञ्जनालाई शान्तरस भनिन्छ । शम वा निर्वेद स्थायीभाव रहेको शान्तरसका सन्दर्भमा पूर्वीय काव्यचिन्तनमा प्रशस्त विवाद देखिन्छन् । भरतमुनिले शान्तरसबाहेक आठ रसहरूको मात्र वर्णन गरेका छन् । उत्तरवर्ती समयमा शान्तरसले प्राण प्रतिष्ठा पायो र अनिवार्य स्वीकृति जनाएको पाइन्छ । पछि आएर अभिनवगुप्तले केही संस्करणमा शान्तरसको उल्लेख रहेको चर्चा गरेर शान्तरसलाई भरतमुनिद्वारा स्वीकृत रसका रूपमा प्राणप्रतिष्ठा र स्थायित्व प्रदान गरेको देखिन्छ (मिश्र, सन् २००७ : १२) । तर, प्राच्य काव्यशास्त्रको चिन्तन परम्परामा नाटकमा शान्तरसको पुष्टि नहुने ठहर धनञ्जय, शारदातनय आदिले गरेका छन् ।

आचार्य धनञ्जयका अनुसार रूपकहरूमा शमभावको पुष्टि हुन नसक्ने हुँदा यो भाव नाट्यानुकूल छैन, तसर्थ नवौं शमस्थायीभाव तथा त्यसको रस शान्तलाई अलग (स्वतन्त्र) रूपमा मान्नु स्वीकार्य छैन (धनञ्जय, सन् २०१० : २२६) । यिनको उक्त तर्क

नाट्यसन्दर्भमा मात्र केन्द्रित रहेको देखिन्छ । शारदातनय भन्दछन्- शान्तरस उत्पन्न हुन सक्दैन, त्यस कारण ब्रह्माले आठ नाट्यरसको चर्चा गरेका हुन् (शारदातनय, सन् १९८३ : ६३२) । यिनको तर्क पनि नाटकको सन्दर्भमा केन्द्रित देखिन्छ र भरतले त्यसको चर्चा नगर्नुको औचित्य पुष्टि हुन्छ । तर, सामान्यतयाः काव्यमा शान्तरसको उपस्थितिलाई अस्वीकार गर्ने आँट पूर्वीय काव्यशास्त्रमा पाइँदैन । ध्वनिकालमा आनन्दवर्धन, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदि आचार्यहरूले शान्तरसका विषयमा प्रबल तर्कहरू प्रस्तुत गरेर उक्त रसको प्रभुत्व काव्यमा स्वीकारेका छन् ।

प्रस्तुत शीर्षकमा शान्तरसका बारेमा देखापरेका विवादहरू समाधान गर्नु नभई उक्त रसको काव्यकोटिमा देखापरेका विभाव आदि रस-सामग्रीको चर्चा गर्नु नै औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ । उक्त रसको स्थापनामा भरतमुनिले पनि आफ्नो मत अघि सारेको तथ्य दृढतापूर्वक अभिनवगुप्तले पुष्टि गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । गुप्त भरतमुनिको मूल उपस्थितिलाई प्रतिपादित गर्दै भन्दछन्- सुख, दुःख, ईर्ष्या, राग, आदिद्वारा बर्जित समग्रमा शमभाव राख्ने प्रवृतिलाई नै शम मानिएको छ (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : २०८) । शान्तरसको वर्ण सुन्दर कमलको फूलजस्तो वा चन्द्रमा जस्तो चम्किलो (शुक्ल) र देवता श्रीनारायण हुने बताइएको छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२१) । यसप्रकार शम स्थायीभावलाई शान्तरसमा परिणत हुने भाव मानेको पाइन्छ ।

२.८.२.१० भक्तिरस

भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**मा उल्लेखित रससूत्रमा भक्तिरसको चर्चा गरिएको पाइँदैन । भक्तिरस, शृङ्गाररस, शान्तरस र बात्सल्यरससँग सम्बन्धित भएको हुँदा यसको अलग्गै आवश्यकता छैन भन्ने आचार्यहरू पनि छन् । भक्तिरसले देशभक्ति, ईश्वरभक्ति, राजभक्ति आदि जनाएको हुन्छ । उत्तरवर्ती कालखण्डमा यसको स्वतन्त्र आवश्यकताको पक्षमा आचार्यहरूको मत प्रकट भएको पनि पाइन्छ । कतिपय आचार्यले आवश्यकताको विपक्षमा आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेका भए पनि यसको स्वतन्त्र आवश्यकता देखिन्छ । विश्वनाथका अनुसार भक्तिरसको रस-सामग्रीहरूमा निर्वेद (भक्ति-प्रेम) स्थायीभाव, देश, देवता, ईश्वर, महापुरुष तथा तिनका महिमा, स्तुति विभाव एवम् उद्दीपन विभाव, सेवा गर्नु, ध्यान गर्नु, तपस्या गर्नु, भक्ति, भजन-कीर्तन गर्नु आदि अनुभाव हुन् । यसैगरी हर्ष, रोमाञ्च, खुसी, आनन्द, मोह, धृति, गर्व आदि व्यभिचारी भावहरू हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२२) । अतः भक्तिरसलाई परिपोषण गर्न विविध सञ्चारी भावहरूले सहयोग गरेको देखिन्छ ।

२.८.२.११ वात्सल्यरस

आमाले आफ्ना सन्तानप्रति दर्साउने निश्छल ममतामयी स्नेहको भावबाट उत्पन्न रसलाई वात्सल्यरस भनिन्छ । भरतमुनिद्वारा प्रतिपादित रससूत्रमा वात्सल्यरसको चर्चा पाइँदैन । भरतमुनिपछिका आचार्यहरूले यस रसको चर्चा गर्दै उक्त रसको आवश्यकता स्वीकारेका छन् । उत्तरवर्ती कालमा आएर यस रसको प्रयोग हुन थालेको देखिन्छ । विश्वनाथका अनुसार पारिवारिक स्नेहसँग सम्बद्ध वात्सल्यरसमा छोराछोरीप्रतिको माया, ममता र प्रेमको चर्चा गरिन्छ । खासगरी वात्सल्यप्रेमसँग यसको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । स्नेह वा वात्सल्य यसको स्थायीभाव हो । छोराछोरी, तिनका स्वभाव, अभिनय र क्रियाकलाप उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी आलिङ्गन गर्नु, माया, ममता र चुम्बन गर्नु, रोमाञ्चित हुनु, हर्षको आँसु खस्नु आदि अनुभाव हुन् । यसरी नै हर्ष, गर्व, शङ्का, औत्सुक्य, मोह, प्रेम आदि व्यभिचारीभाव हुन् । विशेष चमत्कारका कारण स्फुरण हुने भाव

अभिव्यञ्जनालाई वात्सल्यरस भनिन्छ । यस रसको वर्ण कमलको कोपिलाजस्तो र देवता षोडशमातृका मानिएको छ । वात्सल्यप्रेम यस रसको स्थायीभाव हो । पुत्र वा सन्तति आलम्बन विभाव हो । आलिङ्गन, अङ्गस्पर्श, शिरचुम्बन, स्नेहले हेर्नु, मुसार्नु, रोमाञ्च, आनन्दाश्रु आदि अनुभाव तथा अनिष्ट, शङ्का, हर्ष, गर्व व्यभिचारीभाव हुन् । यस रसमा प्रसाद गुण, पाञ्चाली रीति र कोमला वृत्तिको प्रयोग हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२३) । यसप्रकार विविध अनुभाव एवम् वृत्तिले वात्सल्यरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

२.९. रसाभास, भाव र भावाभास

हृदयलाई आह्लाद दिने (वस्तुगत) जो अर्थ छ, त्यो अर्थमा रस प्रतीति गराउनाको कारण भाव हो । सुकेको काठलाई आगोले झैँ त्यो भावले शरीरलाई व्याप्त गर्दछ । रसलाई परिपुष्ट गराउन सहयोग गर्ने आवश्यक तत्त्वहरूलाई 'भाव' भनिन्छ । तर कहिलेकाहीँ ती भावहरूको समुचित वा यथोचित प्रयोग नभएकाले रसको विघ्न उत्पन्न हुँदाको अवस्थालाई पनि भाव नै मानेको पाइन्छ । अथवा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगद्वारा रसको अभिव्यञ्जना भएमा रसपरिपाक हुन्छ भने स्थायीभाव र व्यभिचारीभावमा व्यवधान भई रसखण्डित भएमा वा अप्राकृतिक एवम् अनौचित्य तरिकाले रसको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास हुन पुग्दछ । (भरतमुनि, २००२ : १४७) । रसोत्पत्ति गराउने कारण भाव हो भने रसनिष्पत्ति र भावको उदयमा उत्पन्न हुने बाधा वा अड्चन रसाभास एवम् भावाभास हो ।

नगेन्द्रले अभिनवगुप्तका अनुसार औचित्यका साथमा परिपुष्ट स्थायीभावको आस्वाद 'रस' हो र व्यभिचारीभावको आस्वाद 'भाव' कहलाउँछ भने अनौचित्यका साथ प्रवृत्त स्थायीभावको आस्वाद 'रसाभास' र व्यभिचारीभावको आस्वाद 'भावाभास' कहलाउँछ (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०५) भनेका छन् । तसर्थ, रसको स्वरूपलाई बोकेर अघि बढ्ने भावहरूको उचित व्यवस्थापन रसभोगमा अनिवार्य शर्त मानिएको छ । यसप्रकार रस, भाव, रसाभास र भावाभास पनि काव्यमा विशेष चमत्कारक नै मानिन्छन् । तर, रसवादी दृष्टिले यिनलाई रसको अपकर्षको कारण मानिएको छ । तसर्थ, यसबारेमा भरतमुनिको दृष्टि स्पष्ट नदेखिए पनि उत्तरकालका आचार्यहरूको तीक्ष्ण दृष्टिकोण स्पष्टतासाथ देखापरेको छ ।

नगेन्द्रका अनुसार संस्कृत काव्यशास्त्रमा भरतमुनिपछि भावका सन्दर्भमा एउटा विशिष्ट अर्थ विकसित भएको छ । यस विषयमा अलङ्कारवादी आचार्य उद्भटले सङ्केतात्मक रूपमा ऊर्जस्वी अलङ्कारमा रसाभासको केही छनक प्रस्तुत गरेको भेटिन्छ । यिनले जहाँ कुनै रस वा भावको अनुचित प्रवृत्ति हुन्छ, त्यहाँ ऊर्जस्वी अलङ्कार हुन्छ (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०४) । यिनले अलङ्कारका सन्दर्भमा अनुचित प्रवृत्ति/ वर्णनको पक्षलाई मात्र उठाएको देखिन्छ । अन्य आचार्यले आनन्दवर्धनपूर्व खासै चर्चा गरेको पाइन्न । नगेन्द्रले आनन्दवर्धनले नै अनौचित्यलाई एउटै रसाभासका कारण ठहऱ्याउँदै रसाभासका विषयमा सर्वप्रथम प्रमाणित सङ्केत गरेको पाइन्छ (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०४) भनेका छन् । यस प्रसङ्गमा आनन्दवर्धनले अनौचित्यका अतिरिक्त रसाभासका कुनै कारण छैनन् र प्रसिद्ध औचित्यको अनुसरण नै रससिद्धिको परम रहस्य हो (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : १९०) भनेका छन् ।

भरतमुनिद्वारा निरूपित विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको यथोचित निबन्धन रसको साधक तथा त्यसका विपरीत व्यवहार एवम् अनुचित ढङ्गले विभाव आदिको नियोजन गर्नु रसको बाधक हुन्छ भन्ने आनन्दवर्धनको अभिमत देखिन्छ । रसविरोधको यही विवेचनाका आधारमा पछि आएर रसाभासको कल्पना गरेको पाइन्छ । यस रसाभासको

सामान्य अर्थ प्रतिबिम्बजस्तै अवास्तविक रूप भन्ने हुन्छ । जसरी सिपीमा रजतको आभास मात्र हुन्छ, त्यसैगरी रसाभासमा पनि रसको वास्तविकता वा शुद्ध प्रतीतिका स्थानमा त्यसको आभास मात्र हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । आनन्दवर्धनका अनुसार अनुचित तरिकाले वर्णित रस, रसाभास र अनुचित तरिकाले वर्णित भाव भावाभास मानिन्छ भन्दै अनौचित्यलाई रसाभासको प्रमुख कारण ठहऱ्याइएको छ । (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : ८४) । यसप्रकार रसनिष्पत्ति प्रक्रियामा अनैतिकता, अस्वभाविकता र अव्यवहारिकता आदिको सन्निवेश हुनाले वा अपूर्णता रहँदाखेरी बाधित वा अपूर्ण रसानुभूति रसाभास वा भावाभास बन्ने देखिन्छ । परन्तु, रसाभास, भाव वा भावाभास, भावसन्धि आदि यी सबै रसश्रेणीमा आउँदछन् । तर यिनमा परस्परमा केही भिन्नता पाइन्छ, जसलाई यसप्रकार परिभाषित गरी देखाइएको छ ।

आचार्य अभिनवगुप्तले औचित्यका साथ प्रवृत स्थायीभावको आस्वाद 'रस' हो र व्यभिचारी भावको आस्वाद भाव कहलाउँछ भने अनौचित्यका साथ प्रवृत स्थायीभावको आस्वाद रसाभास र व्यभिचारीभावको आस्वाद भावाभास कहलाउँछ (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०५) भनेका छन् । यसप्रकार गुप्तले रस, भाव, रसाभास र भावाभासहरूका विषयमा स्पष्ट पारेको देखिन्छ । आचार्य मम्मटले पनि शृङ्गार आदि रस तथा सञ्चारीभाव आदिको अनुचित रूपबाट वर्णन वा प्रर्वतन भएमा रसाभास वा भावाभास हुन्छ (मम्मट, सन् २००८ : १४१) भनेका छन् । यसप्रकार यिनले पनि अनौचित्यलाई नै मुख्य आधार बनाएको पाइन्छ ।

आचार्य विश्वनाथका अनुसार अप्राकृतिक तथा अनौचित्य तरिकाले रस र भावको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास कहलाउँछ भने कुनै भावको शान्ति, उदय, सन्धि र मिश्रण भएमा क्रमशः भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलता हुने मानिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२५-१२७) । यिनले पनि भाव आदिको अनेक अवस्थालाई सोदाहरण स्पष्ट पार्ने काम गरेका छन् । शारदातनयले परस्पर विरोधी रसको अनौचित्य तरिकाले मिश्रणलाई रसाभास उत्पन्न गर्ने प्रमुख कारण ठहऱ्याएका छन् (शारदातनय, सन् १९८३ : १८८) । यिनकाअनुसार अङ्गरसले अङगीरसलाई आच्छादित गरेमा वा विरोधको स्थिति देखिएमा रसाभास हुने बताइएको छ । जगन्नाथले जहाँ रसको आलम्बन विभाव अनुचित हुन्छ, त्यहाँ त्यसलाई रसाभास भनिन्छ अर्थात् आलम्बन विभावको अनौचित्य लौकिक व्यवहारबाट सम्भिmनुपर्छ, अथवा जसको विषयमा लोकलाई यो अनुचित हो भन्ने यस प्रकारको बुद्धि (ज्ञान) हुन्छ त्यही विभावलाई अनुचित जान्नुपर्दछ, यस्तो केही विद्वान्हरूको मत छ (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३६६) भनेका छन् । यिनले विभावका कारणबाट रसाभास हुने भन्दै केही पृथक धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

माथिका अभिमतहरूलाई विवेचन गरी पर्गेल्दा मूलभूत रूपमा रसनिष्पत्तिका लागि पूर्णतः औचित्यको आंशिक अभावमा जब सहृदयीको हृदयमा रसको स्थानमा रसको आभासको प्रतीति हुन्छ वा रसपरिपाक नभएर रस केवल आभासित भएर रहन्छ, त्यस अवस्थालाई प्राचीन आचार्यहरूले रसाभासको स्थिति मानेका छन् । अर्को पक्ष रसाभास भएपछि रसदशा बनी रहन्छ वा नष्ट हुन्छ, यस मौलिक प्रश्नमा मतभेद देखिन्छ । रस र रसाभासका आधारभूत औचित्य-अनौचित्य परस्पर विरोधी छन् । तसर्थ, एकथरी रसाभासलाई रसको विरोधी मान्दछन् । परन्तु, अभिनवगुप्त एवम् जगन्नाथले प्रबल तर्क दिएर सिद्ध गर्दै भनेका छन् -रसाभासमा पूर्णतया रसको अभाव हुँदैन, आफ्नो प्रतीतिकालमा रसाभास पनि रसजस्तै आस्वाद्य नै रहन्छ । तर, बुद्धि जब अनौचित्यसम्म पुग्दछ तब सबै रसानुभूति, रसाभास बन्न लाग्दछन् । मूलरसको अनुभूतिबाट रसाभास हुँदाखेरी अन्य रसको

प्रतीति पनि उसैद्वारा हुन सक्दछ (नगेन्द्र, सन्. १९६४ : ३०५-३०९)। यसप्रकार रसाभासको अवस्थालाई पनि रसजस्तै ठान्दै औचित्य अनौचित्यका सन्दर्भमा काव्यशास्त्रीहरूले व्यापक रूपमा चर्चा गरेका छन् र यसैको परिणतिमा क्षेमेन्द्रको औचित्यविचारको सिद्धान्त प्रतिपादित भएको मानिन्छ ।

आचार्य जगन्नाथले औचित्य-अनौचित्यका सन्दर्भमा अत्यन्त स्पष्ट र प्रमाणिक विवेचना प्रस्तुत गरेका छन्- अनुचित हुनुको तात्पर्य हो जुन-जुन जाति, देश, काल, वर्ण, आश्रम, वय, अवस्था, स्वभाव र व्यवहार आदि सांसारिक पदार्थका विषयमा जुन-जुन लोक र शास्त्रबाट सिद्ध, उचित, मुख्य वा व्यावहारिक छ, त्यसभन्दा भिन्न हुनु नै अनौचित्य हो (जगन्नाथ, सन् २००७ : १९५) । यही नैतिक मूल्यहरूको अनुशरण नै रसपरिपाकका लागि अपरिहार्य मानिएको छ । यसले रससिद्धान्तलाई नैतिक मूल्यको आधारमा उच्च स्थानमा प्रतिष्ठापित गर्ने काम गरेको छ भन्ने निष्कर्षमा पुऱ्याएको छ । अतः यहाँ रस एवम् रसाभास, भाव एवम् भावाभास आदि रस-सिद्धान्तका स्वीकार्य अङ्ग नै मानिएका देखिन्छन् ।

२.९.१ रसाभास र यसका भेद

विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगद्वारा रसको अभिव्यञ्जना भएमा रसपरिपाक हुन्छ भने स्थायीभाव र व्यभिचारीभावमा व्यवधान भई रसखण्डित भएमा वा अप्राकृतिक एवम् अनौचित्य तरिकाले रसको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास हुन पुग्दछ (भरतमुनि, २००२ : १४७) । रसनिष्पत्तिमा सिर्जना हुने बाधा वा अड्चन रसाभास हो ।

रस एवम् रसाभास आदिको उपर्युक्त विमर्षबाट यिनीहरूको निरूपणमा संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले वृहत् रूपमा छलफल चलाएको पाइन्छ, भन्ने देखिन्छ र रसाभास, भाव एवम् भावाभासका अवस्थाहरूलाई आवश्यक विस्तारका साथ वर्णन गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा आचार्य अभिनवगुप्तले आभासको स्थिति विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावमा मान्दै अन्ततः स्थायीभाव र परिणामतः रसमा पुऱ्याएर टुङ्ग्याएको पाइन्छ । यिनले विभावाभास, अनुभावाभास र व्यभिचारी भावाभासबाट रत्याभासको प्रतीति हुँदा केवल चर्वणाभास हुन्छ र त्यसैले शृङ्गााराभास ल्याउँछ (अभिनवगुप्त, सन् १९९७ : ११८) भनेका छन् । यसबाट प्राप्त दुई तथ्य मिथ्याभास अर्थात् अवास्तविक प्रतीति र स्थायीभावको अनुचित प्रवृत्तिले गर्दा स्थायीभावको वास्तविक प्रतीति नभएर त्यसको आभास मात्र हुन्छ, जसले गर्दा सिङ्गो रससामग्रीमा अनौचित्य वा आभासको स्थिति उत्पन्न हुन पुग्दछ र सबै उपकरण वास्तविकजस्ता प्रतीत हुन्छन् अर्थात् वास्तविक चाहिँ हुँदैनन् । अतः उक्त स्थितिमा वास्तविक नै प्रतीत भएमा रस र नभएमा रसाभास हुन्छ भन्ने अभिप्राय स्पष्ट हुन्छ ।

रसवादी आचार्य विश्वनाथका अनुसार अनौचित्यका कारण रसका रूपमा परिपोषित हुन नपाएका अर्थात् कुनै न कुनै रसदोषका कारण अपरिपक्व रूपमा देखिएका विभिन्न रसहरू रसाभासका अवस्थामा उपस्थित भएका पाइन्छन् । यसरी रसका सबै निष्पादक तत्त्वहरू प्राप्त गर्दा पनि एकपक्षीय हुन गएमा रसदोष मानिन्छ र त्यसलाई रसाभासको संज्ञा दिइएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ :२२५) । रसाभासलाई सबै आचार्यले रसअन्तर्गत नै मानेको देखिन्छ । आनन्दवर्धनले रस र भावजस्तै रसाभास र भावाभासलाई पनि रसध्वनिको भेद मानेका छन् भने परवर्ती आचार्यले यस धारणालाई यथावत् स्वीकृति जनाएको पाइन्छ । रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावप्रशम (शान्ति), भावोदय, भावसन्धि

र भावशबलता यी सबै आस्वादित हुने हुनाले रस नै मानिन्छन् भन्ने विश्वनाथको पनि मत देखिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२४) ।

यस तथ्यप्रति केही विद्वान्ले असहमति जनाए पनि जगन्नाथले पुष्ट तर्क दिँदै अग्रजको धारणालाई समर्थन जनाएको पाइन्छ । यिनले रसमा दोष आउँदैमा सिङ्गो रसको आत्महानि (नष्ट) हुँदैन, केवल दोषको सूचना दिनको लागि आभास मानिएको हो, जसरी दोषयुक्त अश्वलाई लोक अश्वाभास भन्दछन् तर मूलमा त्यो अश्व नै रहन्छ (जगन्नाथ, सन् २००८ : ३६७) भनेका छन् । यसरी नगेन्द्रले आनन्दवर्धनदेखि गुप्त हुँदै जगन्नाथसम्मका प्रायः सबै काव्यशास्त्रीको अभिमत समान नै देखिन्छ । तसर्थ, रसाभास, भावाभास आदि रसअन्तर्गत नै आउँछन् र यसमा विकल्पको लागि स्थान छैन (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०८) भनी आफ्नो विचार प्रकट गरेका छन् । अतः संस्कृतको काव्यशास्त्रको परम्परागत उक्त सिद्धान्त नै मान्य हुन आउँछन् । यसप्रकार रस र रसाभास एउटै श्रेणीका मानिन्छन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले प्रत्येक रसका आभासहरूको सम्भावनालाई प्रस्तुत गर्दै रसका भेदअनुसार नै रसाभासका भेदहरूबारे पनि सोदाहरण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । रसहरूमा प्रमुखता शृङ्गाररसले पाएभैंं रसाभासमा पनि शृङ्गाराभासले नै प्रमुखता पाएको देखिन्छ । अतः यहाँ त्यसैअनुसार रसाभासका भेद-प्रभेदलाई सङ्क्षिप्तमा यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

शृङ्गार रसाभासमा आचार्य विश्वनाथको **साहित्यदर्पण**अनुसार मूलतः निम्नलिखित अवस्थामा रसाभास हुने मानिएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२६) :

अ) नायकका स्थानमा उपनायक विषयक रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा,

आ) मुनि, गुरु, राजा, पत्नी, आमा, विषयक रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा,

इ) केवल नायक, केवल नायिका र केवल अन्य कुनै पात्र विषयक रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा (अर्थात् एकोहोरो प्रेम हुनु वा प्रेम नै नहुनु),

ई) बहुनायक विषयक रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा,

उ) प्रतिनायक (खलनायक) विषयक नायिकानिष्ठ रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा,

ऊ) अधमप्रकृति विषयक रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा,

ए) पशुपङ्क्षीनिष्ठ रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा शृङ्गाराभास हुन्छ ।

यसप्रकार शृङ्गार रसाभासका सन्दर्भमा विमर्शपश्चात् अन्य रसको रसाभासबारे पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

विश्वनाथका अनुसार रौद्र रसाभासमा आफ्ना मान्यजन वा गुरु, पिता, माता आदिमा क्रोधभाव प्रकट गरेमा रौद्र रसाभास हुन्छ । हास्य रसाभासमा गुरु, पिता आदि आदरणीय व्यक्तिलाई आलम्बन बनाएर गरिएको हास्यलाई हास्य रसाभास भनिन्छ । वीर रसाभासअन्तर्गत वीररसमा उच्च वा निर्दोष व्यक्तिको हत्या गर्ने उत्साह देखाएमा वा अधम पात्रमा उत्साह स्थायीभाव व्यक्त भएमा पनि वीररसाभास हुन्छ । भयानक रसाभासमा उत्तम प्रकृतिबाट भयको अभिव्यञ्जना भएमा भयानक रसाभास हुन्छ । यो विशेषतः स्त्री, बालक तथा नीच पुरुषबाट बढी पुष्टि हुने मानिन्छ । शान्त रसाभासमा निम्न तहको स्वार्थी किसिमको व्यक्तिमा शमको आभास भएमा शान्त रसाभास हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२६) । यसबाहेक जगन्नाथकाअनुसार अद्भुत रसाभास र करुण रसाभासका सम्बन्धमा करुण रसाभासमा कलह गर्ने देशघाती कुपुत्र एवम् विरक्त पुरुषमा आश्रित वर्णन भएमा करुण रसाभास हुन्छ । अद्भुत रसाभासमा विस्मय स्थायीभाव ऐन्द्रजालिकमा आश्रित भई

वर्णन भएमा अद्‌भुत रसाभास हुन्छ (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३७५) । यसप्रकार स्थायीभाव र त्यसका विभाव आदि पूरक उपकरणहरूको प्रकृतिले अनुचित र अपूर्ण देखिने गरी प्रदर्शन/वर्णन गरेको अवस्थालाई काव्यशास्त्रीहरूले रसाभासका रूपमा प्रस्तुत गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । रसाभासका उक्त आधारबाहेक एक रसमा अर्को मित्र वा विरोधी रसको मिश्रणले पनि कतिपय रसमा रसाभासको अवस्था उत्पन्न हुने देखिन्छ । शारदातनयले दुई वा बढी रसको मिश्रणबाट उत्पन्न हुने रसाभासको स्वरूपलाई यसप्रकार देखाएको पाइन्छ- शृङ्गाररसमा हास्यभाव, हास्यरसमा बीभत्सभाव, करुणरसमा हास्यभाव, रौद्ररसमा शोक र भयभाव, वीररसमा भयानकभाव, भयानकरसमा रौद्र र वीरभाव, बीभत्सरसमा अद्‌भुत र शृङ्गारभाव, अद्‌भुतरसमा करुणभाव आदि समाविष्ट भएमा क्रमशः शृङ्गाराभास, हास्याभास, करुणाभास, रौद्राभास, वीराभास, भयानकाभास, बीभत्साभास र अद्‌भुताभास हुन्छ (शारदातनय, सन् १९८३ : १८८) । यसरी उक्त आठ रसाभासको चर्चा गर्दै शान्तरसलाई निर्विकार मानेर छोडिएको छ ।

उपर्युक्त प्रकारले काव्यहरूमा स्थायीभाव एवम् त्यसका पूरक उपकरणहरूलाई उचित अवस्थामा प्रस्तुत नगरेकाले रसपरिपाकमा व्यवधान उत्पन्न भई रसखण्डित भएमा वा अनौचित्य तरिकाले रसको उद्‌बोधन भएमा रसाभास हुन्छ र यो सबै रसमा देखिन्छ । तसर्थ, अव्यवस्थितता, अपूर्णता, अव्यावहारिकता, अस्वाभाविकता एवम् अनौचित्यता आदिको निराकरण गर्ने उपायमा प्रवृत्त रहनु नै काव्य सर्जकको प्रमुख ध्येय रहनु पर्दछ भन्ने आशय व्यक्त भएको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

२.९.२ भाव र भावका भेद

भावलाई रस-सिद्धान्तको एउटा अभिन्न अङ्ग मान्दै विभिन्न अभिप्रायमा प्रयोग गरिएको छ । भरतमुनिद्वारा **नाट्यशास्त्र**को सप्तम अध्यायको प्रारम्भमा नै भावको अर्थ ‘व्याप्ति’ भन्ने लगाइएको छ र ‘भाव’ भन्नुका कारण स्पष्ट पार्दै भनिएको छ- वचन, अङ्ग र सात्त्विक अभिनयद्वारा काव्यार्थको भावना गराउने अर्थात् कविको प्रतिपाद्य अभीष्टको सामाजिकका अन्तस्करणमा व्याप्त गराउने भाव नै स्थायीभाव हो (भरतमुनि, सन् २००२ : ३३) । प्रथमतः आचार्य भरतमुनिले ‘भाव’ शब्दलाई दुई प्रकारले व्युत्पत्ति गर्दै स्थायीभाव वा रसका सबै उपकरणलाई जनाउने गरी अर्थ्याइएका छन् । उनले भावको पहिलो अर्थद्वारा विभावादि उपकरणहरूलाई बुझाउन खोजेका छन् भने दोस्रो अर्थद्वारा भावले ‘व्याप्त’ गर्दछ भन्दै स्थायीभावतर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ । उनले भावको सङ्ख्या र विशेषताको वर्णनका प्रसङ्गमा भने स्थायीभावलाई सर्वोत्तम मान्दै भनेका छन्- वास्तवमा स्थायीभाव नै रसका उपादान कारण हुन्छन् । जसरी अनेक परिजनहरू, परिचारकहरूद्वारा घेरिएर रहिरहँदा पनि राजा नै राजा कहिन्छ, उसै प्रकार विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावहरूले युक्त भइरहँदा पनि स्थायीभाव नै रसत्वको रूपमा प्राप्त हुन्छ (भरतमुनि, सन् २००२ : ३३) । तसर्थ भावको एउटा अर्थलाई नै स्थायीभावका रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ । भरतमुनिपछि ‘भाव’ शब्दको नवीनतम र स्वतन्त्र अर्थको लक्षणसहित विकसित भएको पाइन्छ ।

‘भाव’ शब्दको नवीनतम अर्थको उद्‌भावना सर्वप्रथम आनन्दवर्धनबाट भएको पाइन्छ । यिनले देवता, गुरु, राजा आदि मान्यजनविषयक रति (प्रेम वा श्रद्धा) र प्रधान रूपबाट व्यञ्जित व्यभिचारीभाव यी दुबैलाई भाव भनिन्छ (आनन्दवर्धन, सन् २००६: ८४) भनेका छन् । यिनका अनुसार प्रथम अर्थ देव आदि विषयमा रति (प्रेम वा श्रद्धाभक्ति) प्रदान गरिँदाको अवस्थालाई भाव मानिएको छ भने दोस्रो अर्थमा व्यभिचारीभाव प्रधानरूपमा व्यक्त भएमा त्यस अवस्थालाई पनि भाव नै मानिएको छ । परन्तु यहाँ यिनले दोस्रो

व्यभिचारी भावप्रधान रूपमा व्यक्त हुँदा त्यसका विभिन्न दशा उत्पन्न हुन सक्छन् र त्यसबाट भावका विभिन्न भेदहरू हुन सक्ने बताउँदै यी सबै स्थितिका अवस्थाहरू आशावादी योग्य हुनाले रसश्रेणीमा नै पर्दछन् (आनन्दवर्धन, सन् २००६: ८४) भनेका छन् । यसप्रकार यिनले भावलाई चिनाउँदै भावको उदय, शान्ति, सन्धि आदि र भावभासका बारेमा पनि प्रकाश पारेका छन् ।

आचार्य अभिनवगुप्तले औचित्यका साथ व्यभिचारी भावको आस्वाद नै भाव हो (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०५) भनेका छन् । यिनले भावलाई रसमाभैं औचित्यको निर्वाह भएको तर व्यभिचारी भावको प्रधान वर्णनले उत्पन्न भएको मानेको पाइन्छ । आचार्य मम्मटले पनि देवता, मुनि, गुरु आदि प्रतिको रति (प्रेम वा श्रद्धा) सबै स्थायीभाव र व्यङ्ग्य व्यभिचारीभाव हुन् अनि पुरुष र स्त्रीविषयक रतिबाहेक अन्यप्रतिको जुन रति हुन्छ, त्यो सबै भाव हो (मम्मट, सन् २००८: १४०) भनेका छन् । यसरी उक्त अवस्थालाई रसका रूपमा गणना नगरी भावका रूपमा चिनाउँदा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

आचार्य विश्वनाथले प्रधान रूपमा प्रतीयमान निर्वेद आदि सञ्चारी तथा देवता, मुनि, गुरु, राजा आदि विषयमा अनुराग (रति वा श्रद्धा) एवम् सामग्रीको अभावबाट रसरूपमा जागृत रति, हास, क्रोध, स्थायी आदि सबै भाव बताएका छन् । उनकाअनुसार भावविना रस र रसविना भाव पनि हुँदैनन् । यी रस र भावको सिद्धि एक अर्कामा निर्भर रहन्छन् । हुन त, यदि सूक्ष्म दृष्टिले विचार गर्ने हो भने भावको स्थिति परम विश्रान्तिधाम प्रधान रसका साथमा नै प्रतीत हुनेछ । तर पनि राजा प्रधान हुँदाहुँदै दुलाहा (बेहुलो) बनेको मन्त्रीको पछिपछि हिँड्छ, त्यसै प्रकार कहीँकहीँ सञ्चारीभाव पनि रसको अपेक्षा प्रधान प्रतीत भएमा त्यसलाई वा त्यस्ता पद्य वा काव्यलाई 'भावप्रधान' भनिन्छ र यस प्रकारका व्यभिचारीलाई 'भाव' भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२४) । यसरी भावलाई सोदाहरण चिनाउँदै रसकै श्रेणीमा रहने रसको एक स्थिति वा अवस्था मानिएको छ ।

जगन्नाथले पूर्ववर्ती आचार्यले छुट्टै मान्दै आएको भावलाई पनि रसाभास वा भावाभास नै मानेको देखिन्छ । यिनले पनि रस र भावलाई परम निर्मल ठान्छन् र एउटै श्रेणीका मानेका छन् । यिनकाअनुसार रस र भाव त्यसैलाई भन्नु पर्दछ, जुन निर्मल होस्, जसमा कुनै अनौचित्य नहोस्, यदि तिनमा अनौचित्य प्रयोग हुन्छ भने त्यसलाई रस वा भाव भन्नु हुँदैन, यद्यपि त्यो रस वा भावको आभासझैँ लाग्छ भने रसाभास र भावाभास नै भनियोस् भन्दै रस र भावलाई सर्वोच्चता प्रदान गरेका छन् (जगन्नाथ, सन् २००८: ३६७) । यसप्रकार जगन्नाथले रस र भाव दुबैमा अनौचित्य वर्णनको निषेध चाहेको स्पष्ट हुन्छ ।

समग्रमा उक्त विवेचनापश्चात् 'भाव' को नयाँ सन्दर्भ भरतपछि आनन्दवर्धनद्वारा उठान गरिएको स्पष्ट हुन्छ । यसपछिका गुप्त, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदि प्रायः सबै काव्यशास्त्रीले भावको सन्दर्भलाई स्वीकारेको र प्रकारान्तरले आफ्ना धारणा तर्कसहित स्पष्ट रूपमा प्रकट गरेको पनि पाइन्छ । अतः यी सबैका मतमा स्थायीभाव र सञ्चारीभावको प्रधान रूपमा वर्णन हुँदाको स्थितिलाई 'भाव' मानिएको देखिन्छ र यसलाई पनि रसकै श्रेणीमा रहने रसको एउटा अङ्ग मानिएको छ।

२.९.३ भावाभास र भावको स्थिति

भावाभास एवम् भावस्थितिहरूलाई रस निष्पत्तिका क्रममा उत्पन्न हुने रसका अभिन्न अङ्गहरू नै मानिन्छ । भावाभासलाई पनि रसाभासकै समानान्तर मानिएको छ र प्रायः सबै आचार्यहरूले यिनको वर्णन सँगसँगै गरेको देखिन्छ । रसको अपेक्षा भावले सीमित अनुभावलाई व्यक्त गर्दछन् । तसर्थ, भावाभासहरूको व्याप्ति पनि रसाभासको तुलनामा

सीमित नै रहन्छ । अनौचित्यलाई नै रसाभासको झैं भावाभासको पनि कारण मानिन्छ । अतः यस सन्दर्भमा काव्यशास्त्रीहरूद्वारा व्यक्त धारणालाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

भावाभासका सम्बन्धमा प्रथमतः आचार्य भरतमुनिले आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेतापनि उनले भावाभासका भेदलाई स्पष्ट पार्न नसकेको देखिन्छ । उनीपछिका आनन्दवर्धनले भावाभास र यसका अवस्थाहरूलाई चिनाउँदै यसका भेदहरूको समेत विस्तृत विवरण दिएका छन् । यिनकाअनुसार व्यभिचारी वा सञ्चारीभाव प्रधान रूपमा व्यक्त भएमा त्यस अवस्थालाई भाव वा भावाभास भनिन्छ । परन्तु, व्यभिचारीभावको स्थितिमा उदय, स्थिति र अपाय गरी तीन दशाहरू हुन सक्दछन् र तिनमा उदय स्थितिलाई भावोदय र अपायवाला दशालाई भावप्रशम (शान्ति) भनिन्छ । उक्त तीन दशाहरूमध्ये स्थितिवाला दशाका पनि तीन प्रकार हुन सक्दछन्- एक्लै एउटा भावको स्थितिलाई वा पूर्वोक्त उदयस्थितिलाई भावोदय, दुईभावको स्थितिलाई भावसन्धि र दुई भावभन्दा बढी भावको स्थितिलाई भावशबलता भनिन्छ (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : ८४) । यसप्रकार भावाभासलाई चिनाई यही व्यभिचारीभावका अन्य दशा वा स्थितिका रूपमा आएका भेद चार प्रकारका हुने बताइएको छ ।

आनन्दवर्धनले व्यभिचारीभावका उक्त सबै अवस्थाहरू आस्वादका योग्य हुनाले रसश्रेणीमा रहन्छन् भन्दै अनौचित्य तरिकाले प्रवर्तित भावहरूलाई भावाभास आदि भनिन्छ भन्ने लक्षण दिएका छन् (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : ८४) भन्ने लक्षण दिएका छन् । यसप्रकार यिनले सात्त्विकभाव व्यभिचारी भावप्रधान बनी व्यक्त हुँदा भावाभास अनि तिनै भाव भरखर उठेको अवस्था वर्णन गर्दा भावोदय, त्यो भावशान्त भएको स्थिति वर्णन गर्दा भावशान्ति, एक भाव हटाई अर्को भाव उदाउने बीचको सन्धिकाल वर्णन गर्दा भावशान्ति र धेरै भावहरू लहरै भएको वर्णन गर्दा भावशबलता मानिन्छ र यी सबै भावका अवस्था विशेष हुन् भन्ने अभिप्राय स्पष्ट हुन्छ ।

आचार्य अभिनवगुप्तले अनौचित्यका साथ प्रवृत्त व्यभिचारी भावको आस्वाद नै भावाभास हो भनेका छन् (नगेन्द्र, सन् १९६४ : ३०५) भनेका छन् । यिनले मौलिकता थपेको पाइन्छ । यसक्रममा आचार्य मम्मटले सञ्चारी भावहरूको अनुचित रूपबाट वर्णन वा परिवर्तन नै भावाभास हो अर्थात् चिन्ता आदि सञ्चारीभावको अनुचित र अनुपयुक्त अवसरमा वर्णन भएमा भावाभास भनिन्छ र यिनकै साथमा भावको शान्ति, उदय, सन्धि र शबलतालाई पनि गणना गर्नुपर्दछ (मम्मट, सन् २००८ : १४१-१४३) भनेका छन् । यहाँ यिनले व्यभिचारी भावको अनौचित्य वर्णनको भावाभास र यसैका अन्य अवस्थाहरू उत्पन्न हुने बताएका छन् ।

आचार्य विश्वनाथले पनि पूर्ववर्तीका मान्यतालाई समेट्दै आफ्नो **साहित्यदर्पण**मा अनौचित्य नै भावाभासको कारण मान्दै भनेका छन् : अप्राकृतिक तथा अनौचित्य तरिकाले सञ्चारीभावको उद्‌बोधन भएमा भावाभास भनिन्छ अर्थात् यदि कुनै वेश्या आदिमा लज्जा आदि देखिएमा भावाभास हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२५-१२७) । यसै क्रममा यिनले भावको स्थितिबारे पनि उल्लेख गर्दै भनेका छन् : जब कुनै भावको शान्ति, उदय, सन्धि वा मिश्रण हुन्छ तब क्रमशः भावसन्धि, भावोदय, भावशान्ति र भावशबलता देखापर्दछ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२७) । यसप्रकार सूत्रात्मक रूपमा भावको दशा वा स्थितिहरूको उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पण्डितराज जगन्नाथले हर्ष आदि पूर्वोक्त भावहरू पनि यदि अनुचित आलम्बनका विषयमा अथवा अनुचित आश्रयमा वर्णित भएका अवस्थामा भावाभास मानिन्छ (जगन्नाथ,

सन् २००८ : ३७५) भनेका छन् । यसै क्रममा यिनले भावका अन्य स्थिति वा दशाहहरूको सलक्षण वर्णन गरेको पाइन्छ । यसप्रकार व्यभिचारी वा सञ्चारी मूलरसका पोषक हुँदा हुँदै पनि कहिले काँही बढी चमत्कारजनक बन्न पुगी प्रधानरूपमा व्यक्त भएमा भाव वा भावाभास हुन्छ भने तिनै व्यभिचारीभावको स्थिति वा दशा भिन्न-भिन्न रूपमा देखिँदा भावोदय आदिका चार रूप अभिव्यक्त हुन्छन् । यिनैलाई आनन्दवर्धन, गुप्त, मम्मट, विश्वनाथ र जगन्नाथ आदिले आ-आफ्नो तरिकाले चिनाएको तथ्यमाथि नै स्पष्ट पारिएको छ । अतः यहाँ विभिन्न विद्वान्का अपेक्षित धारणा समेट्दै मूलतः जगन्नाथले उल्लेख गरेका भावका स्थिति भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलतालाई सङ्क्षेपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

(अ) भावशान्ति

यसमा एउटा भाव दोस्रो विरूद्ध भावको उदय हुनाले शान्त हुँदाहुँदै पनि चमत्कारपूर्ण प्रतीत भएमा भावशान्ति भनिन्छ । जगन्नाथकाअनुसार जसको स्वरूप पूर्ववर्णित भैसकेको छ, तिनै हर्ष आदि व्यभिचारी भावहरूमध्ये कुनै भावको नाश (तिरोहित) हुनुलाई भावशान्ति भनिन्छ अर्थात् जहाँ पहिलेभन्दा वर्तमानमा कुनै भावको शान्ति चमत्कारपूर्वक सहसा (विस्तारै) भएमा त्यहाँ भावशान्तिको अवस्था मानिन्छ । यसमा कुनै भाव उत्पन्न हुँदासाथ त्यसको विनाश भएको वर्णन हुने गर्दछ, त्यसले कार्य सम्पन्न गरेपछिको होइन (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३७७) । यसप्रकारको उत्पत्तिकालीन भावनाश नै सहृदयलाई चमत्कृत गर्दछ ।

(आ) भावोदय

जसमा एउटा भाव शान्त भएपछि अर्को भावको उदय हुँदासाथ त्यो चमत्कारपूर्ण हुन्छ त्यसैलाई भावोदय भनिन्छ । जगन्नाथका अनुसार हर्ष आदि भावहरूमध्येबाट कुनै पनि भावको उत्पत्तिलाई भावोदय भनिन्छ र यसमा जहाँ कुनै एउटा भाव शान्त हुन्छ, त्यहाँ अर्को भावको उदय पनि हुन्छ र त्यसैमा चमत्कार निहित हुन्छ । एउटा भावको उदय हुनुपूर्व अन्य कुनै अतिरिक्त भावको शान्ति अवश्य भइरहेको हुनु पर्दछ भने भावशान्ति र भावोदय एकअर्काबाट अमिश्रित रहन्छन् र यस्तोमा भावोदय विशेष चमत्कारजनक भएर उठ्दछ (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३७९) । यसप्रकार भावोदयको अवस्थाले एउटा अपूर्व चमत्कार उत्पन्न गर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

(इ) भावसन्धि

एकैसाथ तुल्यबलशाली र चमत्कारिक दुई भावहरूको सह-उपस्थितिलाई भावसन्धि भनिन्छ । जगन्नाथकाअनुसार- कुनै दुई व्यभिचारी भावहरूमध्ये एक-अर्काबाट कुनै एउटा पनि नदबेको परन्तु एक-अर्कालाई दबाउन सक्ने योग्यता भएका यस्ता दुई भावको समानाधिकरण्य (एकै स्थानमा रहने) लाई भावसन्धि भनिन्छ अर्थात् जुन दुई भावहरूमध्ये कुनै एक-अर्काको प्रतीति र चमत्कारलाई बाधित गर्ने क्षमता विद्यमान भए पनि बाधित चाहिँ गर्दैनन्, यस्ता अविरूद्ध र तुल्यवलशाली दुई भावहरूको सह-उपस्थितिलाई भावसन्धि भनिन्छ (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३८०) । यससन्दर्भमा केही विद्वानको फरक धारणा पनि रहेको पाइन्छ । जुन उत्कर्षमा परस्पर समान रूपमा नै अवस्थित हुन्छन्, त्यस्ता दुई भावहरूका बीचको स्थितिलाई भावसन्धि भनिन्छ । यस्तो सन्धिस्थल भने चमत्कारिक हुन अपेक्षित मानिन्छ । यसमा सन्धि हुने भावहरू अविरोधी वा एउटै प्रकृतिका नै हुन आवश्यक छैन अर्थात् भिन्न प्रकृतिका विरोधी भावहरूका बीचमा पनि भावसन्धि हुन सक्छ र यस्तो स्थल कहिलेकाहीँ धेरै चमत्कारिक पनि हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७ : १२६) । यसरी उक्त

दोस्रो लक्षणमा जगन्नाथको भन्दा फरक विरोधी भावबीच पनि सन्धि हुन सक्ने तर्क अघि आएको छ ।

(ई) भावशबलता

एकपछि अर्को गर्दै जहाँ धेरै भावहरूको समान किसिमको चमत्कारक भेला हुन्छ त्यसलाई भावशबलता भनिन्छ । जगन्नाथकाअनुसार जुन भावहरू परस्पर विरोधी हुनाले एक अर्कामा बाधक छन् अथवा जो उदासीन अर्थात् न परस्पर बाधक न परस्पर सहायक छन्, यस्ता अनेक भावहरूको मिश्रणलाई भावशबलता भनिन्छ (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३८१) । यसैलाई अर्को प्रकारले भन्नुपर्दा जहाँ एउटाको पछि अर्को, शृङ्खलाबद्ध क्रममा अनेक भाव प्रकट हुन्छन् वा अनेक भावहरूको एकसाथ मिश्रण देखिन्छ, त्यस्तो अवस्थालाई भावशबलता मानिन्छ । यस्तोमा अघि आउने भाव पछिको भावलाई पेल्दै र मर्दित गर्दै रहेको प्रतीत भएमा त्यसैमा भावशबलताको चमत्कार निहित रहन्छ (मम्मट, सन् २००८ : १४५) । परम्परागत साहित्यमा यस्तो अवस्था सिर्जना गर्न विशेष जोड दिइएको पाइन्छ ।

उक्त भावशबलताका सन्दर्भमा प्रयुक्त मिश्रण शब्दलाई थप स्पष्ट्याएको छ । मिश्रण शब्दको अभिप्राय भिन्न-भिन्न वाक्यबाट भिन्न-भिन्न भाव व्यक्त हुँदाहुदै पनि ती सबै वाक्यलाई मिलाउँदा जुन एउटा सम्पूर्ण पद्यरूप महावाक्य बनेको हुन्छ र त्यसबाट व्यञ्जनावृत्तिका सहायताले जुन एउटा चमत्कारी ज्ञान हुन्छ, त्यस्तोमा ती सबै भावहरू भासित हुने कार्य गर्दछन् (जगन्नाथ, सन् २००७ : ३८२) । यसप्रकार एक-एक वाक्यमा एक-एक भाव व्यक्त भए पनि समग्रमा एउटा पद्य (महाकाव्य) मा समेटिँदा भावशबलता हुन्छ भन्ने अभिप्राय प्रकट हुन्छ ।

समग्रमा भन्दा व्यभिचारी भावका वर्णनका क्रममा देखापर्ने विभिन्न स्थिति वा दशाबाट उक्त चार अवस्थाहरू उत्पन्न हुने कुरा माथिको विवरणबाट स्पष्ट हुन्छ । अतः यी भेदलाई पनि आनन्दवर्द्धन, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदि आचार्यले रसनिष्पत्तिकै एक अङ्ग र रसकै श्रेणीवत् चमत्कारजनक अवस्थाहरू मान्दै आएको तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ ।

२.१० आख्यानतत्त्व र रस

काव्य/कृतिमा आख्यानतत्त्वले रसनिष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । आख्यानमा प्रयुक्त विविध पात्रहरूका घटना, कार्य, सङ्घर्ष, उतारचढाव आदिबाट विभिन्न रसको सिर्जना हुन पुग्दछ । यसैको स्थायी प्रभावस्वरूप कुनै खास अर्थात् विशिष्ट रसनिष्पत्ति भई काव्य रसको परिपाक अवस्थामा पुग्दछ । कृतिमा आख्यानतत्त्व र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । पाश्चात्य महाकाव्य परम्परामा एरिस्टोटलले **काव्यशास्त्र**मा चर्चा गरेका आख्यान, चरित्र र रसका दृष्टिले प्रसिद्ध महाकाव्यका आख्यानतत्त्वलाई पूर्वीय महाकाव्य परम्परामा भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा वस्तु, नेता र रस भनी उल्लेख गरेका छन् । यी दुवैमा समानता हुनाले प्रस्तुत शोधअध्ययनमा महाकाव्यको वस्तु अर्थात् वर्ण्य विषयका रूपमा आख्यान (कथानक), नेताका रूपमा नायक (चरित्र/पात्र) तथा रसका रूपमा भव्य र उद्धात्त वर्णनबाट उत्पन्न करुणा र त्रासको भाव/विरेचनलाई पूर्वीय साहित्यमा रस (नवरस) को उपमा दिइएको महाकाव्यतत्त्वमा केन्द्रित रही 'देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'को शोधविश्लेषण गरिएको छ । तिनको आख्यानतात्त्विक चर्चा यसप्रकार रहेको छ :

२.१०.१ कथानक र रस

महाकाव्यका आदिदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटना प्रसङ्गहरूमा कथानक र रसबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । कृतिमा प्रयुक्त कथानक र तिनबाट उत्पन्न रसावस्थालाई मोहनराज शर्माले **शैलीविज्ञान** (२०५९) पुस्तकमा उल्लेख गरेका आरम्भ (घटना विकासको स्थिति), सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति), चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति), सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति) र उपसंहार (फलागमको स्थिति) का आधारमा कथानक र रसको सम्बन्धलाई क्रमश : यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)

आरम्भ भाग भनेको पात्र र कथावस्तुको सामान्य परिचय दिइने भाग हो । यस भागमा पात्रहरूले जुध्नुपर्ने समस्या र परिस्थितिको पनि जानकारी दिएको हुन्छ (शर्मा, २०५९ : १५१) । यसरी कथानक विषयवस्तु, चरित्र तथा उद्देश्य आदिको सूचना आरम्भ खण्डले दिएको हुन्छ ।

(ख) सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)

कथानक विकासको दोस्रो अवस्था भनेको सङ्घर्ष विकासको अवस्था हो । यसमा कुनै आकस्मिक परिस्थितिका कारण अथवा घटना विशेषका कारण पात्रहरूका सामु नयाँ समस्या उत्पन्न हुन्छ र पात्रहरूको सङ्घर्ष आरम्भ हुन्छ (शर्मा, २०५९ : १५१) । यस प्रयत्न खण्डमा सत् र असत् पात्रहरूबीच द्वन्द्व र तनावको स्थिति उत्पन्न हुन्छ ।

(ग) चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति)

चरम सङ्घर्षलाई चरमोत्कर्ष पनि भनिन्छ । यसमा विभिन्न अवस्थाको सङ्कटा अवस्थाको निर्माण हुन पुग्दछ अनि पात्र र कथानकमा विकास भई नयाँ नयाँ समस्या उत्पन्न भएर सङ्घर्ष बढ्दै जान्छ अनि गम्भीर र निर्णायक सङ्कटावस्थाको सिर्जना हुन पुग्छ । यसरी कथानकमा निर्णायक मोड आउँछ र यो अन्तिम सङ्कटावस्था वा चरम सङ्घर्षको स्थिति हो (शर्मा, २०५९ : १५१) । अतः नायक नायिकाको मिलनको प्राप्ति र अप्राप्तिबीच आशा-निराशाको अवस्था नै प्राप्त्याशा हो ।

(घ) सङ्घर्षह्रास (नियताप्तिको स्थिति)

सङ्घर्षह्रास कथानक विकासको चौथो अवस्था हो । यस अवस्थामा आइपुग्दा पात्रहरूको चर्को सङ्घर्ष मत्थर हुन्छ । छरिएको घटना प्रवाहलाई समेट्ने, सँगाल्ने काम गरिन्छ । कुनै कार्य, निर्णय वा खोजका कारण सङ्घर्ष कार्य टुङ्ग्याउनीमा पुग्छ (शर्मा, २०५९ : १५२) । आख्यानमा नायक नायिकाको उद्देश्य पूर्ण हुने वा नहुने कुराको प्रायः निश्चित भएको अवस्था नियताप्तिको स्थिति हो ।

(ङ) उपसंहार (फलागमको स्थिति)

उपसंहार खण्ड भनेको परिणति खण्ड हो । यसमा पात्रहरूको सङ्घर्षको समाप्ति तथा पात्रहरूले कार्यअनुसारको फल प्राप्ति गर्दछन् र समस्याको समाधान हुन्छ (शर्मा, २०५९ : १५२) । फल प्राप्तिको अन्तिम अवस्था फलागमको स्थिति हो । यसरी कृतिको आख्यानसंरचना पाँच खण्डमा संरचित हुन्छ ।

२.१०.२ पात्र र रस

पूर्वीय महाकाव्य तत्त्वहरूमा कथानक घटना क्रमलाई कौतूहलपूर्ण एवम् रोचक र प्रभावकारी रूपमा अघि बढाउन महाकाव्यमा पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पात्रकै थुप्रै कार्यव्यापार तथा सत् असत्, अनुकूल-प्रतिकूल स्वभाव र प्रवृत्ति आदिका आधारमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुँदै विविध सहायक रस तथा भावहरूको विकास भई स्थायीभाव र मूल वा अङ्गीरसको परिपाक हुन पुग्दछ । विविध रसभावहरूको उत्पत्ति गराउँदै काव्यलाई स्थायीभावप्रधान रसावस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्ने नायक/नायिका वा प्रमुख पात्रको स्वभाव तथा तिनका कार्यको सामान्य चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) **नायक**

पूर्वीय महाकाव्यीय मान्यताअनुरूप नायकलाई धर्म, अर्थ, काम, मोक्षमध्ये कुनै एकको फल प्राप्तिका दृष्टिले हेरिएको पाइन्छ । आचार्य भरतमुनिले काव्यको नायकचयन, तिनका गुण, स्वभाव र कोटिका आधारमा गरिन्छ भनी **नाट्यशास्त्र**मा उल्लेख गरेको देखिन्छ । यसअनुरूप नायकलाई धीरोदात्त, धीरललित, धीर प्रशान्त र धीरोद्धत गरी ४ प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (भरतमुनि, सन् २०५२ : २१८) । यसअनुसार महाकाव्यको नायकलाई गुण र स्वभावका आधारमा हेर्दा नायक धीरोदात्त कोटिका, दुःख र सुख दुबै परिस्थितिमा स्थिर चित्त भएका, अति गम्भीर, शान्त स्वभाव, आत्म प्रशंसा नगर्ने, क्षमाशील, अहंकार नभएका, दृढ प्रतिभा भएका, शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त हुनुपर्दछ । यसरी महाकाव्यमा प्रमुख भूमिका वहन गरी विविध अङ्गरसहरूलाई विकसित तुल्याउँदै मूलरस वा अङ्गीरसको सिद्धिमा पुऱ्याउन नायक (प्रमुख पात्र) को भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

(आ) **नायिका**

पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यको नायिकालाई प्रमुख महत्त्व दिएका छन् । साथै तिनका विविध विशिष्ट गुणहरूलाई स्वीकारेका छन् । आचार्य भरतमुनिको नाट्यशास्त्रमा उल्लेख गरेअनुसार नायिकामा सुशीलता, यौवन सम्पन्नता, प्रेम, ममता, रूपवती, गुणवती, माधुर्यवतीजस्ता गुणले युक्त हुनुपर्ने मान्यता रहेको छ । यसअनुरूप कार्य प्रकृतिका आधारमा नायिकाहरूलाई स्वकीया, परकीया र सामान्या गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ (भरतमुनि, सन् २०५२ : १२२) । उक्त मान्यताबाट हेर्दा महाकाव्यकी नायिका सद्गुण र सबै लक्षणले युक्त हुनुपर्दछ ।

२.११ निष्कर्ष

दोस्रो अध्याय प्रस्तुत शोधकार्यको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अबलम्वन गरिने रससिद्धान्तको सामान्य विमर्शमा केन्द्रित रहेको छ । रससिद्धान्तका स्थापनाका क्रममा भरतमुनिले **नाट्यशास्त्र**मा सर्वप्रथम रससूत्र प्रस्तुत गरेपछि यस सिद्धान्तले विकासको परम्परालाई पछ्याएको र रससूत्रका व्याख्याताहरूले यसलाई अघि बढाउने काम गरेका पाइन्छन् । आचार्य भरतमुनिद्वारा प्रतिपादित रसनिष्पत्ति सूत्र अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारीभावको संयोगले रसको निष्पत्ति हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । यस रससूत्रमा प्रयुक्त 'निष्पत्ति' र 'संयोग' शब्दको अस्पष्टतालाई लिएर उत्तरवर्ती समयमा प्रशस्त रूपमा व्याख्या र विश्लेषण भएको छ ।

रससूत्रका प्रतिपादक आचार्य भरतमुनिले रसको स्वरूपवारे प्रकाश पार्दै रसलाई वस्तुपरक आस्वाद्य वस्तुका रूपमा चिनाएका छन् । उक्त मतमा विमति राख्दै रससूत्रका व्याख्याता भट्टनायक एवम् अभिनवगुप्तले रस आस्वाद्य नभई आस्वादपरक हुन्छ भनेको धारणालाई उत्तरवर्ती आचार्यले प्रमुखताका साथ स्वीकारेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा पछिल्लो मत बढी सान्दर्भिक रहेको ठहऱ्याउँदै पूर्वमतहरूका सङ्ग्रह एवम् समन्वयकर्ता विश्वनाथद्वारा सरल रूपमा प्रस्तुत रसको स्वरूपलाई अपेक्षाकृत विस्तारसाथ उल्लेख गरी रसको स्वरूप आनन्दात्मक चेतना नै हो भन्ने तथ्यलाई निष्कर्षात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । भरतमुनिको रससूत्रमा रसको अभिव्यक्तिका निम्ति आवश्यक पर्ने रससामग्रीको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसअनुसार विभाव अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारीभावको स्थायी भावसँग संयोग भएपछि रसको निष्पत्ति वा अभिव्यक्ति हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । यिनै सामग्रीको पूर्ण एवम् समन्वित प्रयोग भएका अवस्थामा नै रसको अभिव्यक्ति सम्भव हुने निष्कर्ष रहेको छ ।

रसको सङ्ख्यामा देखापरेको विविधता र उदीयमान रसको सङ्ख्यागत विस्तारमा आचार्य भरतमुनिद्वारा प्रस्तुत रससङ्ख्यामा सहमति राख्दै अभिनवगुप्तद्वारा थपिएको शान्तरसलाई समेत समावेश गरेर नवरसको परिचयमा प्रस्तुत अध्याय केन्द्रित रहेको छ । यस क्रममा नाटकमा प्रयोग हुने आठ रस र काव्यमा प्रयोग हुने शान्तरससमेत नवरसहरूको स्वरूपलाई अपेक्षाकृत विस्तारका साथ चिनाउँदै तिनका उपकरणहरूको विवरणलाई उल्लेख गरिएको छ । यही प्रसङ्गमा शृङ्गाररसलाई काव्यको विश्लेषणको लागि प्रधान रूपमा अङ्गीकार गरिने भएकाले यसका प्रमुख मतान्तरसहितका वर्गीकरणहरूलाई समेत समावेश गर्ने प्रयास भएको छ । यी विभिन्न उप-शीर्षकहरूमा गरिएको अध्ययनभित्र सूत्रात्मक एवम् व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत भएका मतान्तरहरूलाई सर्वेक्षणात्मक ढङ्गले समेट्दै मूलतः भरतमुनि, अभिनवगुप्त, मम्मट र विश्वनाथका मान्यताहरूलाई विशेषत : प्रामाणिक आधार बनाएर अघि बढिएको छ भने अन्य आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका कतिपय भेदका परिभाषा, मान्यता एवम् टिप्पणी र दृष्टिकोणहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । मूलतः आचार्य भरतमुनिको रससिद्धान्त तथा आचार्य विश्वनाथको रससम्बन्धी मान्यतालाई नै प्रस्तुत शोधअध्ययनमा केन्द्रीय आधारस्रोत मानिएको छ ।

पूर्वीय काव्यचिन्तनमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावद्वारा परिपोषित बनेको स्थायीभावलाई रस मानिएको छ । यी रससामग्रीले परिपूर्ण नभएकाले आफ्नो अस्तित्त्वलाई जागृत गराउन नसक्ने अवस्था देखापरेमा तिनीहरूको उपस्थितिमा स्थायीभाव पूर्ण रूपमा परिणत नहुने देखिन्छ । यसरी रसरूपमा परिणत नभई अधुरो स्वरूपलाई प्रदान गर्दाका क्षणमा तिनलाई भाव र आभासको संज्ञा काव्य जगतले प्रदान गरेको पाइन्छ । यस किसिमका रसले पूर्णता नपाउँदाका अवस्थामा देखिने भावहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा प्रस्तुत अध्यायमा समेटिएको छ । संस्कृत काव्यपरम्परा इशापूर्व प्रथम शताब्दीदेखि इशाको सत्रौं शताब्दीसम्म देखापरेका काव्यशास्त्रीय धारणामा रसलाई लिएर गरिएका चर्चाहरूलाई यस अध्यायमा समावेश गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा आधुनिक नेपाली एवम् हिन्दी समीक्षकहरूद्वारा रस-सिद्धान्तलाई समयसापेक्ष स्पष्ट पार्न र मूल रूपलाई सरल रूपमा प्रस्तुत गर्न उल्लेख गरेका कतिपय टिप्पणी, व्याख्या र पुनर्विश्लेषणहरूलाई पनि अंशत : आधारस्रोतका रूपमा स्वीकारिएको छ । यसरी व्यापक र विस्तृत अनुसन्धान भएको रसशास्त्रको ऐतिहासिक पर्यवेक्षणलाई सङ्क्षिप्त रूपमा राखिएका कारण यस अध्यायलाई रस सिद्धान्तका रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

पूर्वीय रसवादी आचार्य विश्वनाथले रसविना काव्यको सिर्जना हुन नसक्ने 'रसात्मक वाक्यादि' काव्य भएको दृढ विचार प्रस्तुत गरी रसवादको सैद्धान्तिक मान्यता स्थापना हुन पुगेको देखिन्छ । उनी पछिका अर्थात् संस्कृत काव्यशास्त्रकै अन्तिम व्याख्याता आचार्य जगन्नाथले ध्वनिकै पक्षमा दृष्टिकोण प्रस्तुत गरे पनि ध्वनिबाट रसलाई अलग्याउन नसकिने धारणा व्यक्त गरेको देखिन्छ । जगन्नाथपछिका आचार्यहरूले पनि रसवादलाई नै अवलम्बन गरी अघि बढेको पाइन्छ । यसपछि नेपाली साहित्यमा पनि यसको प्रभाव विस्तारै पर्न थाल्दछ । काव्यशास्त्री सोमनाथ शर्माको **साहित्यप्रदीप**, केशवप्रसाद उपाध्यायको **पूर्वीय काव्यसिद्धान्त** हुँदै भाषाविद् हेमाङ्गराज अधिकारीको **पूर्वीय समालोचना**जस्ता लक्षणगन्थले पनि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय काव्यशास्त्रसम्बन्धी अर्थात् रसवादका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसैगरी नेपाली भाषासाहित्यका विद्वान्, समीक्षक, समालोचक आदिले पनि आ-आफ्नो धारणा व्यक्त गर्दै आएका छन् ।

रसनिष्पत्तिमा आख्यान तत्त्वहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा प्रस्तुत शोध-विश्लेषणको क्रममा आख्यानकार/समालोचक एवम् भाषाविद् मोहनराज शर्माले सैद्धान्तिक कृति **शैलीविज्ञान**(दो.सं.२०५९) पुस्तकमा उल्लेख गरेका कथानक मान्यता घटना विस्तारको कथावस्तु/कथानक विकास क्रमका ५ कार्यावस्था/चरणहरू- आरम्भ (घटना विकासको स्थिति), सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति), चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति), सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति) र उपसंहार (फलागमको स्थिति) लाई शोध/अध्ययनको कथानक र रससम्बद्ध विश्लेषणको क्रममा उपयोग गरिएको छ । साथै कथानकका विभिन्न अवस्थाले विविध अङ्गरसहरूको विकास गर्दै अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसैगरी रससँग ध्वनि अर्थात् वक्रोक्ति, गुण, रीति, अलङ्कार र छन्दको समेत अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । तिनले सकारात्मक एवम् नकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै विविध रसनिष्पत्तिमा सहयोग गर्दछन् । यसरी समग्र पूर्वीय काव्यचिन्तन परम्परामा रसले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । काव्यभित्रको आन्तरिक पक्ष रस भएकोले रसले काव्यरचनाको औचित्य, प्रयोजन तथा उद्देश्यलाई स्पष्ट पार्ने काम गर्दछ।

पूर्वीय काव्यचिन्तनमा रससिद्धान्तले कवि, कृति र भोक्ता यी तीन वटै पक्षलाई समान महत्त्व दिएको छ । 'रस' अर्थात् आनन्द रससिद्धान्तको निजत्व हो, रमणीयताको चरम लक्ष्य हो । त्यसकारण प्रस्तुत अध्यायमा परमार्थ, स्वयं प्रकाश्य, चैतन्यमय, अखण्ड, ब्रह्मास्वाद सहोदर रसलाई काव्यात्माको कोटिको चरम उपलब्धि मानिएको छ । तदनुरूप यस अध्यायमा रसको सैद्धान्तिक चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ । अतः आगामी अध्यायमा उल्लिखित मान्यतालाई आधार मानी 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान' केलाउनु यस शोधकार्यको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

अध्याय तीन
शाकुन्तल महाकाव्यमा रसविधान

३.१ विषयप्रवेश

काव्य-साहित्य पठन तथा घटना-दृश्य आदिको अवलोकनबाट विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको कारण भावकका हृदयमा उत्पन्न हुने कुनै खास स्थायीभावमूलक आस्वादन रस हो । भरतमुनिले नाट्यशास्त्रमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुने कुरा बताएका छन् । मानिसको चित्तवृत्तिमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका वासनात्मक भावनालाई ब्युँझाइदिँदा रसको निष्पत्ति हुन्छ । चित्तवृत्तिमा वासनात्मक रूपमा अवस्थित यी भावहरूलाई काव्यशास्त्रमा स्थिर (स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव) र अस्थिर (सञ्चारी वा व्यभिचारी भाव) गरी दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ । स्थायीभाव नै रसरूपमा परिणत हुने हुँदा यिनको अभिव्यक्तिका निम्ति कारण आदिको अपेक्षा हुन्छ । त्यसैले स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई रसनिष्पत्तिका सामग्री मानिन्छ । रसविधान भन्नाले काव्यमा यिनै विविध विभावादिका विधिसम्मत उपयोग भन्ने बुझिन्छ । **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** शीर्षकको प्रस्तुत शोध निर्धारित महाकाव्यहरूमा रससामग्रीको विश्लेषण गर्नु, रसको प्रयोगपक्ष केलाउनु, अङ्गरस र अङ्गीरसको निर्क्योल गर्नु लगायतका मूलभूत उद्देश्य पूरा गर्नुमा केन्द्रित रहेको छ । यस शोधअध्ययन कार्यलाई निम्नलिखित अध्यायगत शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ :

प्रस्तुत शोध विश्लेषण कार्य मूलतः आठ उपशीर्षकमा सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा पहिलो शीर्षकमा विषयप्रवेश दिई **शाकुन्तल**को शोध्य विषयको सङ्क्षिप्त चिनारी दिइएको छ । दोस्रो शीर्षकमा **शाकुन्तल**को विविध सर्गमा रहेका कथानक विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो शीर्षक आख्यानका आधारमा **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त रससन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसअनुरूप रसविधायक तत्त्वहरू- स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूका आधारमा सोदाहरण रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । चौथो शीर्षक अङ्गरसमा केन्द्रित छ । यसक्रममा विविध अङ्गरसहरूको विश्लेषण गरिएको छ जसअन्तर्गत शृङ्गाररसका प्रमुख सहायक रसहरू- शान्त, करुण, वीर, भयानक, भक्ति, अद्भुत, हास्य, रौद्र, वात्सल्य आदि रसको विवेचना गरिएको छ । यसैगरी पाँचौं शीर्षक अङ्गीरस अर्थात् शृङ्गाररसको विश्लेषणमा आधारित छ । यसअन्तर्गत **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त शृङ्गाररससम्बद्ध विविध घटना, पात्र, परिवेश तथा रसभावहरूको विश्लेषणबाट अङ्गीरसमा पुगिएको छ । छैटौं शीर्षक आख्यानतत्त्व र रसमा केन्द्रित रहेको छ । यसअन्तर्गत आख्यान र रस, पात्र र रस परिवेश र रस तथा भाषा र रसको सम्बन्धको विवेचन गरिएको छ । यसैगरी रसाभास र भावाभासको परिचय, उदाहरण दिई विश्लेषण गरिएको छ । सातौं शीर्षकमा समष्टिगत रसविधान प्रस्तुत गरिएको छ । आठौं शीर्षकमा निष्कर्ष दिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यलाई रसविधानका कोणबाट यसप्रकार विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ :

३.२ शाकुन्तलमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ

शाकुन्तल विविध रसभावमा आधारित शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य हो । यस महाकाव्यको आख्यानसंरचना कुल २४ सर्ग, २३२१ श्लोक तथा ३७१ पृष्ठमा फैलिएको छ । यसको कथानक सङ्गठन आरम्भ, यत्न र प्राप्त्याशा गरी तीन खण्डमा विभक्त छ । सर्ग १ पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । सर्ग २ देखि सर्ग ५ विश्वामित्र ऋषि र अप्सरा

मेनकाबीचको प्रेम-मिलन र गर्भाधान तथा शकुन्तलाको जन्मपछि दुबैजना अन्तर्ध्यान भएको घटनाप्रसङ्गको वर्णनमा आधारित छ । यो **शाकुन्तल**को प्रासङ्गिक कथा हो । **शाकुन्तल**को आख्यान विस्तारकै क्रममा उक्त प्रेमाख्यान आएका छन् । छैटौं सर्गदेखि शाकुन्तलको आख्यान प्रारम्भ हुन्छ । यसरी हेर्दा **शाकुन्तल**को आख्यान सर्ग ६ देखि सर्ग एघारसम्म आदि भाग, सर्ग १२ देखि सर्ग २१ सम्म मध्यभाग, सर्ग २२, २३ र २४ अन्त्य भागको रूपमा रहेको छ ।

आदि खण्डअन्तर्गत शाकुन्तल काव्यभित्रको आख्यानले विभिन्न मोड लिएको देखिन्छ । पहिलो सर्गमा जम्मा ५० श्लोक रहेका छन् । यो सर्ग मङ्गलाचरण र पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । यस सर्गमा इन्द्र देवता, विश्वामित्र ऋषि, मेनका अप्सरा आदिका सुन्दर स्तुति गाइएको छ । **शाकुन्तल**को आख्यानसन्दर्भ सङ्केत गरिएको यस सर्गमा महाकवि देवकोटाको नेपाली प्राकृतिक प्राचीनताप्रतिको मोह, संस्कृतिक जागरण, महाकाव्यका सबल र दुर्बल पक्षको चित्रण एवम् कवि स्वयंका काव्य सिर्जनाप्रतिको आकर्षणलगायत काव्यलेखनको तीव्रता आदि कुराहरूको वर्णन गरिएको छ । दोस्रो सर्गमा शान्ति र अहिंसाको मार्ग खोज्दै गोदावारीमा तपस्यामा लीन भएका विश्वामित्र ऋषिको तपस्याको वर्णन गरिएको छ । विश्वामित्रको तपस्याबाट भयभीत र आक्रोशित बनेका इन्द्रले उनको तपस्या भङ्ग गर्न स्वर्गमा देवताहरूको भेला आयोजना गरी उर्वशी मेनकालाई पृथ्वीलोकमा पठाउने निर्णयसम्मका घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । तेस्रो सर्गमा गोदावारी वनको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा गोदावारी वनमा स्वर्गबाट अप्सरा मेनकाको आगमन भएको कुराको वर्णन गरिएको छ । यसलई कविले मेनकागमन भनी चर्चा गरेका छन् ।

शाकुन्तलको चौथो सर्गमा मेनकाको गोदावारी वनमा नृत्य प्रस्तुति हुन्छ । तपस्यामा लीन रहेका विश्वामित्र ऋषिको आकर्षण र ध्यानभङ्ग हुँदै ऋषि र मेनकाबीच प्रेमप्रणयको वर्णन गरिएको छ । पाँचौं सर्गमा मेनकाबाट शकुन्तलाको जन्म हुन्छ । शिशु देखेर विश्वामित्रको होस खुल्छ र आफूमाथि इन्द्रले गरेको षड्यन्त्रको बोध गर्दै पुनः तपस्यामा फर्किन्छन् । यस खण्डमा मेनका पनि शिशुलाई कण्वऋषिको आश्रम नजिकैको मालिनी तटमा छाडेर स्वर्गतर्फ लागेको चर्चा गरिएको छ । छैटौं सर्गमा मालिनी नदीमा स्नान गरेर फर्केका कण्वऋषिले शिशुलाई देखी आश्रममा ल्याउँछन् । उनले शिशुको स्याहारसुसार र लालनपालनको जिम्मा पत्नी गौतमीलाई दिन्छन् । यसपछि 'शकुन्तला' भनी शिशुको नामकरण गरिन्छ । सातौं सर्गमा कण्वऋषि-आश्रमका प्रकृतिमय सुन्दर वातावरणको चर्चा गरिएको छ । शकुन्तलालाई गौतमीले गरेको स्नेह, पालन पोषण र हुर्कँदै गएको चर्चा गरिएको छ । यसैगरी आठौं सर्गमा शकुन्तला उनका सखीहरू चारू, प्रियंवदा, अनुसूया आदिसँग वनमा हाँसखेल गरेको सन्दर्भवर्णन गरिएको छ । नवौं सर्गमा वसन्तऋतुको प्राकृतिक सौन्दर्य र त्यसले शकुन्तलामा पारेको प्रभावको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । जसका कारण शकुन्तलामा प्रेमप्रणयरूपी इच्छाभावहरू प्रष्फुटन र सञ्चरण भएको कुराको चर्चा गरिएको छ । दसौं सर्ग राजा दुष्यन्तको वन विहारमा केन्द्रित रहेको छ । यसमा दुष्यन्त राजकाजको बोझबाट केही समय विश्राम लिने उद्देश्यले आफ्ना सैनिकहरूका साथ सिकार खेल्दै गोदावारी वनमा प्रवेश गरेको घटना सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । एघारौं सर्गमा दुष्यन्तले मृगलाई वाण हान्न लागेको र त्यस घटना देखी कण्वऋषिका दुई शिष्य आई आश्रमको मृग नमार्न अनुरोध गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । यसक्रममा कण्वऋषिले दुष्यन्तलाई अतिथिको रूपमा आश्रममा बस्न आग्रह गर्छन् । दुष्यन्त भेष बदलेर विदूषकका

रूपमा कण्वआश्रमतर्फ लाग्छन् । त्यसैबेला विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तला र उनका सखीहरू लुकेर हेर्दछन् ।

शाकुन्तलको बाह्रौं सर्गदेखि मध्यभाग सुरु हुन्छ । **शाकुन्तल** काव्यको आधा भाग ओगटेको उक्त खण्ड काव्यको मूलखण्डको रूपमा रहेको छ । यस खण्डमा **शकुन्तला**को दुष्यन्तसँगको आकर्षण, प्रेम, विवाह मिलन, वियोगसम्मका घटनाहरूको सविस्तार वर्णन गरिएको छ । यसअन्तर्गत विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलाको शिरमा भवँरो बस्नु, शकुन्तलाले साथीहरूसँग गुहार माग्नु, उनीहरूले ठट्टैमा दुष्यन्तलाई पुकार्न सल्लाह दिनु, शकुन्तलाले सखीहरूका कुराको अवलम्बन गर्नु, दुष्यन्त प्रकट हुनु, आपसी हेराइमा एकअर्काप्रति प्रेमाकर्षण बढ्नु, सखी प्रियंवदाले दुष्यन्तलाई शकुन्तलाको वास्तविकता बताउनु तथा दुष्यन्तले पनि आफूलाई दूतको रूपमा चिनाउनुजस्ता घटना-प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ । तेह्रौं सर्गमा दुष्यन्तले विदूषकलाई सँगै राखी सैनिक सेवकहरूलाई दरबार फर्काएको घटनावर्णन गरिएको छ । यसक्रममा दरबार फर्किन आग्रह गरेका विदूषकलाई केही समय आश्रम र वन विहारमै बिताउने जबाफ दिएको चर्चा गरिएको छ । चौधौं सर्गमा शकुन्तलाको विविध मनोभाव र तिनका अवस्थाहरूको चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा उनका मनमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभावजन्य थुप्रै औत्सुक्य, मोह, आनन्द, चाञ्चल्य, धृतिजस्ता सञ्चारी भावहरूको विकास भएको पाइन्छ । जसका कारण दुष्यन्तप्रति भावुक र एकोहोरो बनेकी शकुन्तलालाई साथीहरूले जिस्क्याएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

पन्ध्रौं सर्गमा दुष्यन्तको शकुन्तलाप्रतिको प्रेमाकर्षण र त्यसबाट मानसिक रूपमा बेचैन बनेको र शकुन्तलासँगको पुनर्भेट तथा प्रेम आदानप्रदानका घटना-प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा दुष्यन्तले शकुन्तलाको सम्पूर्ण गतिविधि झाडीबाट लुकेर हेर्नु, सखीहरूले शकुन्तलालाई प्रेमभाव प्रकट गर्न कमलको पातमा लेखेर दिन सुझाउ दिनु, शकुन्तलाले त्यस कुरालाई स्वीकार गरी पत्रमा प्रेमभाव लेखी पठाउनु, दुष्यन्त प्रकट हुनु, दुई प्रेमीलाई एकान्त छोडर सखीहरू अन्यत्र लाग्नु, दुष्यन्तले शाकुन्तलसँग आफ्ना मनका प्रेमभाव पोख्नु, शकुन्तलाले लाज मान्नु र दुविधामा पर्नु तथा अन्ततः त्यहाँबाट भाग्नुसम्मका घटनावर्णन गरिएको छ । सोह्रौं सर्ग दुष्यन्त र शकुन्तलाको विवाहमा आधारित छ । यस सर्गअन्तर्गत सबैको सहमतिमा दुष्यन्त र शकुन्तलाबीच वनमा गन्धर्वविवाह हुन्छ । वन्यजन्तु, चराचुरूङ्गीहरू जन्ती बन्छन्, वसन्तको सौन्दर्य र रूखपातका हरियाली विवाह मण्डव बन्छन् र चराहरूको मीठो गान बाजागाजा बनेर रौनकता थप्दछन् ।

सत्रौं सर्ग राजा दुष्यन्त शकुन्तलालाई एक्लै छाडेर दरबार पुनर्आगमनको घटना-प्रसङ्गमा केन्द्रित छ । राजाको दूत आई राज्यमा शत्रुको हमला भएको खबर सुनाएपछि शकुन्तलालाई औंठी चिनोसहित छिटै लिन आउने वचन दिएर दुष्यन्त राजधानी फर्कन्छन् । प्रेमवियोग बनेकी शकुन्तला दुष्यन्तको यादले अन्योल अवस्थामा पुग्दछिन् । त्यसैबखत दुर्वासा ऋषि आइपुग्छन् । दुष्यन्तको सम्झनाले रोइरहेकी शकुन्तलाको नजिकै आई दुर्वासा ऋषिले पटक पटक बोलाउँदा पनि नबोलेपछि रिसाएर, "प्रियतमले बिर्सोस्" भनी शकुन्तलालाई श्राप दिन्छन् । शकुन्तलाका साथीहरू आई श्राप फिर्ता लिन ऋषिलाई आग्रह गर्छन् । ऋषिले एउटा औंठी चिनो दिन सके श्राप नलाग्ने वचन दिन्छन् । कण्वऋषिले तीर्थस्थलबाट फर्की सबै कुरा बुझेपछि विवाहलाई स्वीकृति प्रदान गर्छन् । शकुन्तलामा दुष्यन्तको गर्भ रहेको कुरा साथीहरूले आपसमा चर्चा परिचर्चा गर्दछन् ।

अठारौं सर्ग कण्वऋषिको चिन्ता र शकुन्तलालाई पतिगृह प्रस्थान गराउने विषयमा आधारित छ । राजाको कुनै सन्देश नआएपछि कण्वऋषिका मनमा धोका र आशङ्का पैदा

हुन्छ । पत्नी गौतमीले छोरी शकुन्तलालाई घरमा गएर गर्नुपर्ने काम, कर्तव्य र जिम्मेवारीसम्बन्धी उपदेश दिन्छिन् । शकुन्तलाका मनमा विभिन्न भय, शङ्का, जिज्ञासा आदि उत्पन्न हुन्छन् । उन्नाइसौं सर्ग शकुन्तलालाई घर पठाइएको घटना प्रसङ्गमा केन्द्रित रहेको छ । यस सर्गमा कण्व र गौतमीका दुई शिष्यका साथ शकुन्तलालाई डोलीमा चढाएर दुष्यन्तको राजधानीतर्फ पठाइएको कथानक उल्लेख गरिएको छ । बिसौं सर्गमा शकुन्तला किसानको घरमा बास बसेको घटना प्रसङ्गको वर्णन पाइन्छ । यसक्रममा दरबार नपुग्दै साँझ परेकोले बाटो छेउकै एउटा किसानको घरमा बास बस्छन् । किसानले राम्रो स्वागत सत्कार गर्छ । भोलिपल्ट बिहान नजिकैको खोलामा गई स्नान गरी सबैजना आफ्नो गन्तव्यतर्फ लाग्दछन् ।

दुष्यन्तको दरबारमा पुग्दा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई चिन्दैनन् । गौतमी, कण्वका शिष्यलगायत शकुन्तला आफैँद्वारा समेत विभिन्न प्रसङ्गबाट चिनाउने प्रयत्न गर्दा पनि दुष्यन्तले अस्वीकार गर्दछन् । कति सम्झाउँदा पनि राजा अडिग बनेपछि अन्ततः शकुन्तलालाई त्यहीँ छाडी गौतमी र कण्वशिष्य आश्रममा फर्किन्छन् । घृणा, अपमान एवम् ग्लानिबाट निराश र बेचैन बनेकी शकुन्तला दरबारबाहिर निरूद्देश्य पोखरीतर्फ लाग्छिन् । त्यसैबेला बिजुली चम्केर आकाश चड्किएर आउँछ । त्यसै समय स्वर्गबाट मेनका आएर छोरी शकुन्तलालाई टिपेर स्वर्गतर्फ लैजान्छिन् ।

बाइसौं सर्ग यथार्थ बोधपछि राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई खोज्न चारैतिर मानिसहरू पठाएको घटना सन्दर्भ वर्णनमा केन्द्रित रहेको छ । यो खण्ड शाकुन्तल आख्यानको अन्त्य भाग हो । लामो समय बिछोड भएकी शकुन्तलाको दुष्यन्तसँगको पुनर्मिलनको प्रयासको निम्ति राजाबाट पहल गरिएको पुनर्मिलन भएको कुरा यसक्रममा उल्लेख गरिएको छ । शकुन्तला बास बसेको घरको किसानकी छोरीले दुष्यन्त नामाङ्कित औंठी फेला पारी बाबुलाई दिन्छिन् । किसानले दुष्यन्त लेखिएको औंठी चिनेर दरबारमा गई राजालाई बुझाउँछ । औंठी देखेपछि दुर्वासाको श्रापबाट मुक्त भई होस खुलेका राजा शकुन्तलालाई गरेको व्यवहारप्रति पश्चाताप गर्दै उनलाई खोज्न चारैतिर मानिस पठाउँछन् । यसबखत स्वर्गबाट इन्द्रका दूत मातलीविमान लिएर दुष्यन्तको दरबारमा आइपुग्छन् । त्यसपछि दुष्यन्तलाई दैत्यसँगको युद्धमा सहयोग गर्न इन्द्रले आफूलाई पठाएको जानकारी गराउँछन् । इन्द्रको वचन शिरोधार्य गर्दै दुष्यन्त स्वर्गतर्फ प्रस्थान गर्दछन् । यसबखत शकुन्तला भने कश्यप ऋषिको आश्रममा बसेकी हुन्छिन् ।

तेइसौं सर्ग रजोलोकमा देवता र दैत्यहरूबीच लडाइँ भएको घटना-प्रसङ्गमा आधारित छ । राजा दुष्यन्तले आफ्नो युद्धकलाबाट दैत्यहरूलाई परास्त गर्दछन् । त्यसपछि इन्द्रको आतिथ्यमा स्वर्ग पुगेका दुष्यन्त त्यहाँको स्वर्गीय संसारमा केही समय विश्राम गरी पृथ्वी (दरबार) मा फर्किन्छन् । यसक्रममा शकुन्तलाको बारेमा जानकारी लिने उद्देश्यले कश्यप ऋषिको आश्रम हेमकुट पर्वतमा ओर्लिन्छन् । चौबिसौं सर्ग शकुन्तला आख्यानको अन्त्य खण्ड अर्थात् फलागम भाग हो । यसमा शकुन्तला र दुष्यन्तको पुनर्मिलन तथा राजर्षी सुखसयलको मनोरम घटना-सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यसअनुरूप दुष्यन्त कश्यपआश्रममा जान लाग्दा बाटोमा एउटा बालकले दाँत गन्दै तोते बोलेको देखेपछि दुष्यन्तले शिशुसँग कुरा गर्छन् । यसबखत शिशुका हातबाट मन्त्रको बाजु खस्छ र राजाले हतपत गरेर टिप्छन् । बालकका बाबुबाहेक अरूले त्यस बाजु टिपेमा सर्प भएर डस्ने तान्त्रिक मन्त्र भएको उक्त बाजुले राजालाई कुनै हानि गर्दैन । यस दृश्यबाट बालकका सामु रहेका सबैजना त्यस बालकको बाबु राजा दुष्यन्त रहेको निश्चयमा पुग्दछन् । यसपछि कश्यप ऋषिले राजालाई आशीर्वाद दिएर बालकलगायत शकुन्तलालाई बिदाइ गर्दछन् ।

तत्पश्चात् दुष्यन्त सपरिवार दरबारमा फर्किएर आनन्दसँग बस्दछन् । यसरी शाकुन्तलमा शृङ्गाररसको अभिव्यक्तिमूलक आख्यानको कलात्मक चित्रण गरिएको छ ।

३.३ शाकुन्तलमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण

शाकुन्तल शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य हो । महाकाव्यमा शृङ्गारिक रति स्थायीभाव नै मूलभाव बनेर आएको छ । **शाकुन्तल**को कथानक (सर्ग १-२४) आदिदेखि अन्त्यसम्मका सबै घटना सन्दर्भहरूमा रति स्थायीभाव नै प्रवाह भई शृङ्गाररस परिपाकमा पुगेको छ । काव्यमा मूलतः शिव-पर्वती, विश्वामित्र-मेनकाबीचको प्रेमाख्यान र सुन्दर प्राकृतिक दृश्यस्थलको उद्दीपन विभावादिले काव्यमा उद्दीपकको भूमिका खेलेका छन् । ती दुश्यन्त-शकुन्तलाको प्रेम-प्रणयमूलक रति स्थायीभाव विकासकै निम्ति उत्प्रेरक आधार पृष्ठभूमि बनेर आएका छन् । यिनै शृङ्गारिक परिवेशमा दुश्यन्त-शकुन्तलाको भेटघाट, हेराहेर, आकर्षण, प्रेम, विवाह र मिलनका घटना प्रसङ्गादिले भावकका हृदयमा सुषुप्त रहेका सञ्चारी भावादिलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै रति स्थायीभावलाई जागृत गराई शृङ्गाररसको रससाधारणीकरणको स्थितिमा पुऱ्याएको छ । काव्यमा शृङ्गार अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, वात्सल्यरस, शान्तरस, वीररस, करुणरस, हास्यरस, अद्भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस अङ्गरसका रूपमा आई रति स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका भक्ति अर्थात् निर्वेदभाव, शमभाव, वत्सलभाव, हाँसोभाव, उत्साहभाव, शोकभाव, आश्चर्य (विस्मय) भाव, भयभाव, क्रोधभावले रति भावलाई जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । यसबाट उत्पन्न विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, विबोध, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग, निद्रा, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, स्वप्न, मद, भय, स्मृति, अपस्मार, हास्य, सन्त्रास, दैन्य, अश्रु, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद्, गर्व, अपस्मार, आदिले शृङ्गाररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । शाकुन्तलका विविध सर्ग, आख्यान र घटना-सन्दर्भमा प्रयुक्त रसभावलाई रसविधायक तत्त्वका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

शाकुन्तलको पहिलो सर्ग मङ्गलाचरण र पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । यस सर्गमा इन्द्र देवता, विश्वामित्र ऋषि, मेनका अप्सरा, शिव, पार्वती आदिका सुन्दर स्तुति गाइएको छ । कथानक पृष्ठभूमि विस्तारमा आधारित **शाकुन्तल** आख्यानको सन्दर्भ-सङ्केत गरिएको यस सर्गमा मूलतः शृङ्गाररसको प्रधान्य रहेको छ भने गोदावारी वनको शान्त, सुन्दर एवम् मनोरम बाह्य प्राकृतिक वातावरण तथा विश्वामित्रको भक्ति साधनारत आन्तरिक मनोपरिवेशका कारण शान्त र भक्तिरस पनि त्यत्तिकै सशक्त बनेर आएको देखिन्छ ।

काव्यको प्रथमसर्गको मङ्गलाचरणस्थित पहिलो श्लोकमा शिवले पत्नी पार्वतीलाई प्रेमपूर्वक सम्बोधन गरेको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

चिम्ली लोचन दीर्घकाल तपमा खोलेर वासन्तिका ।
नाच्दी सुन्दर तालले पवनमा देखी फुलेकी लता ॥
बिर्से झैँ भन को तिमी यति भनी गौरी रूलाईकन ।
मुस्काएर फुल्याउँदा शिव दिऊन् कल्याणको चुम्बन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानमा विविध देवी-देवता विषयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । स्वर्गदेव इन्द्र, विश्वामित्र ऋषि, मेनका अप्सरा आदि विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उद्दीपन विभावका रूपमा वर्णित वसन्त ऋतुको मनोरम सौन्दर्य, गोदावारीस्थित विश्वामित्र ऋषिको तपोभूमि, शान्त र स्निग्ध वातावरण, सुगन्धित सिरसिर प्रवाहित वायु, फुलेको लता, वृक्ष, लोलाएकी गौरी र उनको आकर्षक चेहरा, गौरीप्रति शिवको मीठो मुस्कान, मायालु चुम्बन आदि वर्ण्य विषयका रूपमा रहेका शिव-पार्वतीका पवित्र प्रेममय संवाद उद्दीपक बनेर आएका छन् । यसैगरी गौरी (पार्वती) ले आँखा चिम्लिनु, टोहोलाउनु, शिवले मुस्काएर फुल्याउनु, प्रेमले चुम्बन गर्नु, मन प्रफुल्ल हुनु आदि कार्य-कारण अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण शिव-पार्वतीका हृदयमा मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, रोमाञ्च, लज्जा आदि सञ्चारी भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । ती भावहरू शृङ्गाररसकै परिपोषक बनेर आएका देखिन्छन् । यसरी विविध भावहरूले रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई शृङ्गार (सम्भोग) रसलाई परिपाकमा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यको प्रथम सर्गको आठौं श्लोकमा गरिएको कविको काव्य स्तुतिमय घटना सन्दर्भमा शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

यात्री आज बनूँ अतीत युगका सम्झूँ त त्यो भारत ।
ब्यूझाऊँ त सुषुप्त भाव अधिका पर्दा लगाऊँ यता ॥
यो कोलाहल बिर्सिऊ मृतकको यो नामको जीवन ।
पाल्नोस् सज्जनवृन्द यो रसिकको मीठो छ वृन्दावन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १, श्लो.८)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा आएका कवि विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी प्राकृतिक सौन्दर्य र सुन्दर परिवेश, अतीतका युग, वृन्दावन आदि उद्दीपन विभावले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । जसका कारण कविमा अतीतप्रतिको मोह जाग्नु, कविलाई काव्यरस मीठो लाग्नु, वृन्दावनतर्फ आकर्षित हुनु, शान्ति र आनन्दको अनुभूति हुनुलगायतका कार्यहरू सात्त्विक अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । ती शान्तरसलाई परिपोषण गर्ने ध्येयले सञ्चालित छन् । जसका कारण कवि-हृदयमा धृति, स्मृति, गर्व, मति, हर्ष, आनन्द आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् । तिनले शान्तरसलाई स्थायीभावको परिपाकमा पुऱ्याउन अनुकूल बनेर सहयोगी भूमिका खेलेका छन् । यसरी विभिन्न रसभावहरूले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई शान्तरसलाई परिपुष्ट अवस्थामा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

दोस्रो सर्ग कुल ४९ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा विश्वामित्रको तपस्याको घटनावर्णन गरिएको छ । यसमा शान्ति र अहिंसाको खोजीमा गोदावारी वनमा तपस्यामा लीन रहेका विश्वामित्र ऋषिबाट स्वर्गका राजा इन्द्र डराएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसक्रममा इन्द्रले देवताहरूको सभा आयोजना गरी विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गर्न स्वर्गबाट अप्सरा मेनकालाई पठाउने तयारी गरेको आख्यान वर्णन छ। आख्यान वर्णनका क्रममा यस सर्गका विविध घटना सन्दर्भहरूमा विविध रसभावहरू सिर्जना हुन पुगेका छन् :

सत्ताइसौं श्लोकमा विश्वामित्र ऋषिले गोदावारी वनमा तपस्या गरी स्वर्ग नै डगमगाएको घटना सन्दर्भमा भक्तिरसमूलक निर्वेद स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

पुगी बन्दै टाढा कठिन पथमा शोणितनदी ।
नदी देखी भज्दी खुश दिल बनी ब्रह्मजलधि ॥

दुबै आँखा चिम्ली दिवस र निशातुल्य सुचिर ।
बसे ध्यानी राजा सुरपुर गराई थरहर ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.२७)

प्रस्तुत श्लोकलाई भक्तिरसप्रधान निर्वेद स्थायीभावको परिपाकमा पुऱ्याउन विश्वामित्र ऋषि विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभावका रूपमा आएको देखिन्छ । गोदावारीको निर्मल नदी, विश्वामित्रको शुद्ध र सफा दिल, ब्रह्मालीन अन्तःसाक्षात्कार आँखा चिम्लिएको दृश्य, अन्धकार रात, इन्द्र देवताको स्वर्गीय संसार-वर्णनको सुनौलो परिवेश बाह्य उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, धैर्य आउनु, भावक हर्ष र आनन्दले खुसी हुनु, ब्रह्मात्मामा तल्लीन हुनु, प्रेम-मोह सिर्जना हुनु लगायतका सात्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकमा हर्ष, प्रेम, मोह, धृति, आनन्द आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । तिनले निर्वेद स्थायीभाव उद्दीप्त गराई भक्तिरसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएका छन् ।

पैंतालिसौं श्लोकमा स्वर्ग लोकमा देवताहरूको सभा आयोजना गरी वार्तालाप गरेको घटना-सन्दर्भमा भय स्थायीभाव यसरी उद्‌बुद्ध भएको छ :

सभा भो चाँडै नै सुरवर बसे शान्तवदन ।
थियो नीलो ठूलो तहतह हुँदो बैठक त्यहाँ ॥
जहाँ बत्ती बल्थे दिल खुस गरी नागमणिका ।
बसे, बज्री डोल्थे चमर करले स्वर्गगणिका ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.४५)

प्रस्तुत श्लोकमा स्वर्गका राजा इन्द्रलगायत देवता विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । स्वर्गको सुनौलो दरबार, शान्त वातावरण, नागमणिले बालेका झिलीमिली बत्ती, मयुरको सुन्दर प्वाँखको शीतल हावा, आनन्द र मनमोहक दृश्यादि उद्दीपन विभावका रूपमा आई स्थायीभाव भयलाई पृष्ठपोषण गरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा उत्सुकता पलाउनु, खुसी र आनन्द छाउनु, मोह जाग्नु, शान्ति मिल्नु, धैर्य मिल्नु, भय उत्पन्न हुनु आदि मानसिक एवम् सात्विक अनुभाव विकसित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भावकका हृदयमा भय, त्रास, चिन्ता, अमर्ष, वितर्कलगायतका व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा भय स्थायीभाव उद्दीप्त भई भयानकरस परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ । तसर्थ यस श्लोकमा भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव उत्पन्न भएको देखिन्छ ।

अठ्चालिसौं श्लोकमा विश्वामित्र ऋषिको तपस्याभङ्ग गर्न इन्द्रको दरबारमा अप्सरा मेनकालाई पठाउने निर्णय भएको घटना सन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

बुझे बज्रीले यो प्रबल तपको तापहरण ।
तपस्वीमै भर्ने सुर विषयको दुर्बलपन ।।
ननाघि स्वर्गैको झिलिमिलि जगत्‌को जितिलिने ।
परी राम्रा दिन्छन् सुरपति सुनौला स्तन हुने ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.४८)

माथिको श्लोकमा स्वर्गकी अप्सरा मेनका विषयालम्बन तथा तपस्वी ऋषिलगायत भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । स्वर्गको झिलीमिली उज्यालो, राम्रा र

सुनौला स्तन भएकी अप्सरा, इन्द्रको सुन्दर दरबारको परिवेश उद्दीपन विभावका रुपमा आई रति स्थायीभावलाई नै परिपोषण गरेका छन् । जसले गर्दा भावकका मनमा आनन्द छर्नु, स्वर्गकी परीप्रति आकर्षित हुनु, मनमा उत्सुकता पलाउनु आदि अनुभाव बनेर आएका छन् । यी अनुभावहरू शृङ्गाररसको लागि अनुकूल देखिन्छन् । यसैगरी रससम्बद्ध प्रेम, मोह, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, हर्ष, मदजस्ता व्यभिचारी भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनबाट रति स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई शृङ्गाररस रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस (सम्भोगयुक्त रस) परिपाकमा पुगेको देखिन्छ । तेस्रो सर्गमा जम्मा ८० श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा गोदावारी वनमा तपस्या गरेर स्वर्ग जित्ने सपना बोकेका विश्वामित्र ऋषिकासामु विविध चुनौतीहरू देखापरेका छन् । यसक्रममा स्वर्गबाट मर्त्यलोक अर्थात् ऋषिको तपस्यास्थलमा रूप लावण्यवती अप्सरा मेनकाको आगमन हुन्छ । मेनका विविध नृत्य, सङ्गीत र गानबजान गर्दै तपस्या भङ्ग गर्ने उद्देश्यमा पुग्दछिन् ।

यसरी यस सर्गमा मूलतः विश्वामित्र ऋषिको तपस्या र मेनकाको सुनौलो नृत्यबीचको टकरावपूर्ण अवस्थाका विविध घटना-प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । खासगरी सत् र असत्बीचको द्वन्द्वको मार्मिक चित्रण यस खण्डमा गरिएको छ । कथानक वर्णनका क्रममा विभिन्न घटना सन्दर्भहरूबाट विविध रसभावहरूको विकास भएको छ :

प्रथम श्लोकमा स्वर्गलोकबाट पृथ्वीलोकको विश्वामित्र ऋषिको तपस्यास्थल गोदावारीवनमा अप्सरा मेनका आएको घटनामा अद्‌भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

> सुन बादल भो सुन सूर्य भए ।
> सुरद्वार खुल्यो सुनको नभमा ॥
> सुनको भव भो सुनको जलले ।
> सुन तार बजाउँछ कल्कलले ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ३, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा मेनका अप्सरा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभावका रूपमा रहेका छन् । मेनकाको सुनौलो यौवना, स्वर्णरूपी बादल, सूर्य, आकाश, सुनको जल, सुनको संसार, सुनरूपी तारको कल्कल सङ्गीत उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले अद्‌भुतरसलाई नै सहयोग गरेका छन् । यसबाट भावक अर्थात् सहृदयीका मनमा कौतूहलता पैदा हुनु, कल्कल सङ्गीतले मनमा आनन्द आउनु, सबैतिर सुनैसुनले छाइदिँदा अचम्भित हुनु आदि अनुभावहरू देखापरेका छन् । ती अद्‌भुतरसकै परिपोषक बनेर आएका छन् । साथै अद्‌भुतरसका लागि अनुकूल औत्सुक्य, चपलता, शङ्का, मोह, आनन्द, हर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त बनी विस्मय स्थायीभावजन्य अद्‌भुतरसलाई आस्वाद्य स्थितिमा पुऱ्याई काव्यानन्द प्राप्त हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी अद्‌भुत रसप्रधान विस्मय स्थायीभाव पराकाष्ठा अवस्थामा पुगेको छ ।

अठारौं श्लोकमा मेनकाको जादूगरी हावभाव, कटाक्ष र नृत्य प्रस्तुतिको प्रतिबिम्बित दृश्यबाट ऋषिको मनमा सत्त्व र तमो वृत्तिबीच द्वन्द्व र तपस्यामा बाधा एवम् चुनौतीको घटना सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव यसरी उद्‌बुद्ध भएको छ :

> उ मुसुक्क गरेर गुलाब बनी ।
> कति हाउ र भाउ झिकेर अनि ॥
> वनकी महिमासरि कान दिने ।
> म बुनी दिलमा सपना कहने ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ३, श्लो.१८)

माथिको श्लोकमा मेनका अप्सरा विषयालम्बन तथा विश्वामित्र ऋषि आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । अप्सराको गुलाबी मुस्कान, कटाक्ष, हावभाव, यौवनारूपी सुनौलो शरीर आदि बाह्य तथा आन्तरिक उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । ती केवल शृङ्गाररसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट वर्णित छन् । तपस्वी ऋषिको मनमा अप्सराप्रतिको मोह जाग्नु, वासनात्मक प्रेमभाव अङ्कुरण हुनु, मन बेचैन हुनु, दिलमा सपना बुन्नु, तीव्र भोगेच्छा जाग्नु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसकारण प्रेम, मोह, हर्ष, धृति, आनन्द, औत्सुक्य, स्वप्न, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । ती भावहरू शृङ्गाररसकै अनकूल बनेर आएका छन् । यसबाट भावक वा सहृदयीमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव रस आस्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको देखिन्छ ।

चौथो सर्गमा कूल ९८ श्लोक संरचना रहेका छन् । उक्त सर्ग गोदावारी वनमा अप्सरा मेनकाको अगमन र ऋषिको तपस्याभङ्गमा आधारित छ । यसमा उनको जादुगरी साङ्गीतिक नृत्यलीलाबाट स्वर्गका राजा इन्द्रलाई जित्ने लक्ष्य बोकेर लामो समयदेखि तपस्यालीन ऋषि विश्वामित्रको मेनकाप्रतिको आकर्षण, तपोभङ्ग तथा मेनका र विश्वामित्रको प्रेममिलनका रतिभावजन्य रसिक घटना-प्रसङ्गको रोचक वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटना-सन्दर्भका कारण उत्पन्न रसभावहरूलाई यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा गोदावारी वन अर्थात् विश्वामित्र ऋषिको तपस्यास्थलमा आई मेनकाले विश्वामित्रको तपस्याभङ्ग गर्न रचेको प्रपञ्चको घटनासन्दर्भ वर्णनमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव यसरी उद्‌बुद्ध भएको छ :

> हे साधो ! सुन मूर्ख छौ सब तिमी फुस्रा कुरामा प-यौ ।
> ढुङ्गा आसन भो, हठै व्यसन भो, झन् स्वर्गैबाट झ-यौ ॥
> शैया एक बनाउनु मखमली बुट्टा भरी सुन्दर ।
> यौटा राख त अप्सरा मुदुमुखी देखिन्छ है ईश्वर ॥
> (शाकुन्तल, सर्ग ४, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा तपस्वी ऋषि विषयालम्बन तथा मेनका अप्सरा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मेनकाको जादुमय प्रेमाशक्ति, हावभावपूर्ण कटाक्ष, मृदु, कोमल र शिष्ट सम्बोधन, गोदावारीको प्रकृतिमय मखमली बुट्टाको सुन्दर ओछ्यान, यौवना अप्सराको वर्णन, मेनकाको ऋषिप्रतिको मोह आदि बाह्य तथा आन्तरिक उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसलाई परिपोषण गरेका छन् । मेनकामा उत्पन्न ऋषिप्रतिको प्रेमाकर्षण पैदा हुनु, मन चञ्चल हुनु, ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न प्रयत्नरत रहनु आदि सात्त्विक र मानसिक अनुभाव हुन् । त्यसैगरी प्रेम, मोह, आनन्द, चपलता, औत्सुक्य, हर्ष, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू देखापरेका छन् । ती शृङ्गाररसकै अनुकूल बनी रति स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गराउने कारकका रूपमा आएका छन् । जसका कारण रति स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

अठतिसौं श्लोकमा मेनकाले प्रेम-वासनारूपी विविध नृत्यकला प्रस्तुत गरी विश्वामित्रलाई तपस्याबाट चित्त परिवर्तन गराई तपस्वीमाथि विजय प्राप्त गरेको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

> तिनी झस्किइन् भन्दछिन् मुस्कुराई ।

सबै रोम छन् भाव बुझ्ने मलाई ॥
यही मर्त्यको हो पहिलो छुवाई ?
त्यसैले अनौठा र नौली भएर
भयो चट्ट के के भए झैँ मलाई ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ४, श्लो.३८)

माथिको घटना-सन्दर्भमा विश्वामित्र विषयालम्बन तथा मेनका आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ऋषिको एकाग्र तपस्या, स्वर्ग जित्ने लक्ष्य, उनको शान्त र स्निग्ध सौन्दर्य, गोदावारीको वसन्तमय प्राकृतिक वातावरण, मेनकामा ऋषिप्रतिको तीव्र भोगेच्छा आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती शृङ्गाररसलाई नै परिपोषण गर्ने ध्येयले वर्णित छन् । जसअनुरूप अप्सराले जादुमय सङ्गीतिक नृत्य प्रदर्शन गर्नु, आकर्षक मुस्कान छर्नु, ऋषिप्रति प्रेमाकर्षण हुनु र स्पर्श गर्नु, लाज मान्नु तथा समागममा लीन हुन पुग्नुलगायतका सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसैगरी प्रेम, मोह, औत्सुक्य, हर्ष, आनन्द, लज्जा आदि व्यभिचारीभाव जागृत भएका छन् । तसर्थ रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको छ ।

पाँचौं सर्ग जम्मा पैंतालीस श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्ग विश्वामित्र झल्यांस्स व्युँझिएर पुनः तपस्यामा तल्लीन भएको तथा मेनका विश्वामित्रको सत्य डग्मगाएर विजयार्थ सुनाउन पुनः स्वर्गतर्फ प्रस्थान गरेको घटनाआख्यान चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ । यसमा मेनका र विश्वामित्रको शृङ्गारिक अर्थात् वासनात्मक प्रेम, मिलन र संसर्गका कारण मेनका गर्भवती हुनु, शिशु (छोरी) जन्माउनु, छोरीलाई कण्व ऋषिको आश्रम नजिकै मालिनी तटमा छोडेर स्वर्गतर्फ लाग्नु तथा विश्वामित्र ऋषि पनि इन्द्रले आफूमाथि गरेको षड्‌यन्त्र बुझी पुन : तपस्यामा फर्किएको घटनासन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र उत्पन्न रसभावहरूको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा विश्वामित्र ऋषि र अप्सरा मेनकाको प्रेम, संवाद तथा संसर्गमय घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

यस्तो नन्दन बागमा अब रमी मीठा लिँदा स्पन्दन ।
आनन्दी मनले बसे दुइ जना स्वःसौखका छन् दिन ॥
बन्दो कुड्मल फुल्दथ्यो हृदयको संवाद सौगन्ध्यमा ।
बोली एक भई दुवै दिल फुले पाई हवेली त्यहाँ ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ५, श्लो.१)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा विश्वामित्र ऋषि र मेनका अप्सरा विषयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । ऋषि र अप्सराबीचको प्रेमाकर्षण, गोदावारीको वसन्तमय सुन्दर र शान्त परिवेश, सन्ध्याकाल, जुनेली रात, संवाद, बगैँचाका पुष्पवासना, दुवैमा तीव्र भोगेच्छा तथा अन्ततः प्रेममिलन हुनुजस्ता कार्यहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसलाई नै मलजल गरेका छन् । जसका कारण नायक-नायिकामा कौतूहलता उत्पन्न हुनु, प्रेमभाव जागृत हुनु, हृदयमा खुसी र आनन्द छाउनु, हावभाव तथा प्रेममय अभिनय गर्नु, हवेली फूलमा प्रेमको सुवास पाउनु, एक अर्काप्रति मोहित हुनु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । यिनीहरू शृङ्गाररसका लागि अनुकूल देखिन्छन् । यसैगरी मद, प्रेम, मोह, आनन्द, औत्सुक्य, हर्ष, चपलता, धैर्य, स्मृति, लज्जाजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत भएका छन् । यी रति

स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गराउने सहकारी कारण भएर देखिएका छन् । यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको छ ।

प्रथम श्लोकमा मेनकाको गर्भबाट शिशु (छोरी- शकुन्तला) को जन्म भएको घटना सन्दर्भमा वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव यसरी उद्बुद्ध भएको छ :

धेरै रोज बिते बसेर वनमा अर्के फुटी मञ्जरी ।
अर्की कोकिलले गला सरसले गुँदी छ वन्यस्थली ॥
मीठा जन्म लिने अनेक कुसुमी नानीहरू ब्यूँभिएए ।
केही कष्ट नभै वसन्त ऋतुमा आमा भइन् मेनका ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ५, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा मेनका विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वसन्त ऋतु, जुनेली रात, एकान्त स्थल, मेनकाको विश्वामित्रसँगको प्रेम मिलनका उत्कट चाहना, विश्वामित्रको अचेत मनस्थिति र प्रेममोह, मेनकाको जादूरूपी नृत्य, कर्णप्रिय नृत्य-सङ्गीत, सुवासित पुष्पबगैँचा आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती वात्सल्यरसलाई परिपोषण गर्ने तवरले सञ्चालित देखिन्छन् । यसकारण नायिकामा विविध प्रेमभाव उत्पन्न हुनु, शकुन्तलाको जन्म हुनु र मेनका आमा बन्नु, शिशु मुस्कुराउनु, नवजात शिशुप्रति वात्सल्य प्रेम जागृत हुनुजस्ता मानसिक र सात्त्विक अनुभाव देखापरेका छन् । ती वात्सल्यरसकै पोषक बनेर आएका देखिन्छन् । यसैगरी स्मृति, हर्ष, आनन्द, धृति, चपलता, ग्लानि, लज्जाजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत भएका छन् । तिनीहरू वत्सल स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गराउने कारक बनेर देखापरेका छन् । जसका कारण वात्सल्यरस परिपाकमा पुगेको छ । यसरी वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं श्लोकमा विश्वामित्र ब्युँभिएपछि इन्द्रले आफूमाथि छलकपट गरेको बुझी पुनः तपस्यामा फर्किएको घटना सन्दर्भमा अद्भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

लागे सोच्न डगेछ स्वर्गपुरमा के इन्द्रको आसन ?
बुढोलाई बिगार्न शान्त तपमा के मेनका यी झरिन् ?
लो बित्यास परेछ ! नारद डुबी मायाविषे विष्णुको ।
आश्चर्यान्वित दृष्टिले वरिपरि हेर्थे म उस्तै भएँ ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ५, श्लो.१५)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा स्वर्गका राजा इन्द्र विषयालम्बन तथा विश्वामित्र ऋषि आश्रयालम्बन विभाव हुन् । गोदावारीस्थित विश्वामित्रको शान्त तपस्यास्थल, स्वर्गबाट मायारूपी अप्सरा मेनकाको आगमन, विविध जादुगरी नृत्य सङ्गीतको प्रस्तुति, विश्वामित्रसँगको तीव्र कामेच्छा, विश्वामित्रको विभ्रमपूर्ण मानसिक अवस्था आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर छन् । तिनले विविध अनुभाव सिर्जनामा पृष्ठपोषण गरेका छन् । जसका कारण शिशुको जन्मपछि ऋषि होसमा आउनु, आश्चर्यचकित हुनु, स्वर्गबाट इन्द्रले आफूप्रति गरेको छलकपट बोध हुनु, मनमा शङ्का पस्नु, पूर्व स्मृति गर्नु र वास्तविकता बोध हुनु, डर लाग्नु, पश्चाताप मान्नु, रिस उठ्नुजस्ता अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण विश्वामित्रमा शङ्का, औत्सुक्य, विषाद, चिन्ता, बेचैनी, तर्क, बिबोध, अपस्मार, आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस

रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको श्लोकमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

बिसौं श्लोकमा अप्सरा मेनकाले शिशुलाई आशिष दिएर मालिनी तटमा छोडी स्वर्गतर्फ प्रस्थान गरेको घटनासन्दर्भमा वात्सल्यरसजन्य वत्सल स्थायीभाव यसरी उत्पत्ति भएको छ :

बच्ची छौ सुरसुन्दरी चुस तिमी यी दूध मीठा स्तन ।
आमातुल्य दयावती प्रकृतिका खाए सबै व्यञ्जन ॥
मेरो आशिष साथ दिव्य सुषमा पाई बढे फूल झैं ।
आफ्नो चाह चुसी हवा र वनमा राम्रो फुले फूल झैं ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ५, श्लो.२०)

माथिको सन्दर्भमा मेनकाकी छोरी विषयालम्बन तथा आमा मेनका आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मालिनी तटको निर्मल सौन्दर्य, शिशुको जन्मको खुसीयाली वातावरण, नवजात शिशुको कोमल र स्निग्ध रूपाकृति, वसन्तमय प्राकृतिक वातावरण, सुगन्धरूपी शीतल हावा, सुन्दर र शान्त परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले विविध अनुभाव, व्यभिचारी भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै वत्सल रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यी विवध भावहरूका कारण मेनका खुसी बन्नु, नवजात शिशुलाई स्तनपान गराउनु, वात्सल्य प्रेमभाव सिर्जना हुनु, शिशुलाई आशीष दिनु र मालिनी तटमा छोडी स्वर्गतर्फ प्रस्थान गर्नु आङ्गिक तथा मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । यसैगरी मेनकामा प्रेम, स्नेह, मोह, हर्ष, स्मृति, धृति, चपलता, औत्सुक्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । तिनबाट वत्सल स्थायीभावको विकास हुन गई वात्सल्यरस रसरूपमा परिणत भएको पाइन्छ । अतः प्रस्तुत काव्यांशमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको देखिन्छ ।

छैटौं सर्ग कुल ५३ श्लोक संरचनामा आबद्ध छ । यस सर्गमा मालिनी तटमा फ्याँकिएकी बेवारिसे शिशुलाई कण्वऋषिले देखी आश्रममा ल्याएर पालनपोषणको निम्ति धर्मपत्नी गौतमीलाई सुम्पिएको तथा शिशुलाई शकुन्तला भनी नामकरण गरिएको घटना प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत आख्यानको विभिन्न घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरू विकसित भएका छन् :

सत्ताइसौं श्लोकमा मेनकाले मालिनी तटमा छोडेर गएकी शिशुलाई कण्वऋषिले आफ्नो आश्रममा ल्याई पत्नी गौतमीलाई सुम्पिएको घटनासन्दर्भमा वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

गै उठाए त्यहाँ कण्वले बालिका ।
आर्द्र आँखा हुँदी ऋुरका पापले ॥
देखिइन् बालिका अप्सराकी त्यही ।
कुञ्जमा फूलको गर्दथिन् क्रन्दन ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ६, श्लो.२७)

प्रस्तुत श्लोक सन्दर्भमा मालिनी तटमा फ्याँकिएकी शिशु (मेनकाकी छोरी) विषयालम्बन तथा कण्वऋषि आश्रयालम्बन विभाव हुन् । निर्मल र शान्त मालिनी तटको दृश्य, एकान्त वातावरण, शिशुको कोमल र स्निग्ध रूप सौन्दर्य, आर्द्र आँखा, शिशुको क्रन्दन आदि बाह्य तथा आन्तरिक उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण कण्वको मनमा दया, माया र करुणाको भाव जागृत हुनु, अप्सरारूपी शिशुप्रति वात्सल्य प्रेमभाव पलाउनु, उक्त शिशुलाई आफ्नो आश्रममा लगी पत्नी गौतमीलाई सुम्पने इच्छा प्रकट हुनु र

घरमा लैजानुलगायतका मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसबाट ऋषिमा प्रेम, स्नेह, मोह, आनन्द, हर्ष, धृति, चपलता, औत्सुक्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई वत्सल स्थायीभावजन्य वात्सल्यरस रसरूपमा परिणत भएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव परिपाक स्थितिमा पुगेको छ ।

पचासौं श्लोकमा गौतमीद्वारा शिशुलाई शकुन्तला भनी नामकरण गरिएको घटनासन्दर्भमा वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव यसरी उद्‌बुद्ध भएको छ :

राखूँ नाम म के भनेर ऋषिले अर्द्धाङ्गिनी साथमा ।
सोधे चट्ट शकुन्तला भनिदिइन् क्या भाव राम्रो फुरी ॥
राम्रो सुझ्‍ ग-यौ भनेर ऋषिले लेखे नयाँ पातमा ।
चिल्ला पिप्पलको हवासित सदा उछ्लेर मर्मर लिने ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ६, श्लो.५०)

प्रस्तुत काव्यांशमा शिशु शकुन्तला विषयालम्बन तथा कण्व दम्पती आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी कण्व ऋषिद्वारा आश्रममा पु-याइएकी शिशुको कोमल र स्निग्ध सौन्दर्य, अबोध र निश्छल रूप, दम्पतीमा सन्तानप्रतिको तीव्र मोह, शिशुप्रतिको माया आदि मानसिक र बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती केवल वात्सल्यरसलाई परिपोषण गर्ने ध्येयबाट सञ्चालित छन् । जसका कारण दम्पतीमा शिशुप्रति प्रगाढ माया, स्नेह पलाउनु, गौतमीले शिशुलाई शकुन्तला भनी नामकरण गर्नु, कण्वले पिपलको पातमा लेख्नु, स्यावासी दिनु, कण्व दम्पती सन्तान प्राप्तिका कारण खुसीले प्रफुल्ल हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव देखिएका छन् । यसैगरी मोह, हर्ष, स्मृति, चपलता, औत्सुक्य, तर्क, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । तिनबाट वत्सल स्थायीभावको विकास हुन गई वात्सल्यरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

सातौं सर्ग कुल ५५ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा कण्व ऋषि आश्रमका प्रकृतिमय सुन्दर वातावरणको चित्रण गरिएको छ । साथै शकुन्तलालाई गौतमीले गरेको स्नेह, पालनपोषण र हुर्कँदै गएको वर्णन तथा शकुन्तलाको सौन्दर्य चर्चाको घटनाप्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । उक्त सर्गको विविध घटना-प्रसङ्गमा विभिन्न रसभावहरू उत्पन्न भएका छन् :

बाह्रौं श्लोकमा कण्व ऋषि आश्रमको सुन्दर र मनमोहक दृश्य वर्णन गरिएको घटना-सन्दर्भमा अद्‌भुतरसप्रधान स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

ऐनासमान हलपी जालतुल्य साफ ।
निष्पाप शुद्ध दिलमा नभएर ताप ॥
मानो त्यसै छ प्रतिबिम्बित हेर स्वर्ग ।
आनन्दले सुन सुगन्ध लिएर झल्की ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ७, श्लो.१२)

माथिको घटना सन्दर्भमा कण्व आश्रमको सौन्दर्य विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ऐनासमान सफा र चम्किलो परिवेश, पवित्र मनोभाव, स्वर्गको प्रतिबिम्बित वातावरण, सुनौलो र सुगन्धरूपी दृश्यचित्र, कण्व दम्पतीमा छाएको खुसीको लहर आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनीहरू अद्‌भुतरसकै उपकारक बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष छाउनु, शान्ति मिल्नु, स्वर्गको रमणीय अनुभूति हुनु, शकुन्तलाको पालन पोषणतर्फ ध्यान दिनु

लगायतका सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसरी नै औत्सुक्य, चपलता, हर्ष, मोह, धृति, स्वप्न, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एकचालिसौं श्लोकमा गौतमीले शकुन्तलालाई वात्सल्यमयी प्रेमभाव दिँदै पालन पोषण गरेको घटना-सन्दर्भमा वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

ती गौतमी पनि बनी जननी तिनैकी ।
शिक्षा अमूल्य दिलको सब स्वर्गभन्दा ॥
मीठा प्रभावहरूका अब आज पाई ।
छन् मस्त, गीत रसिला उसमा सुनाई ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ७, श्लो.४१)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा गौतमी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको बालसुलभ सुन्दर मुहार, शकुन्तलाप्रतिको कर्तव्यबोधको महसुस, गौतमीको वात्सल्यप्रेम, शकुन्तलाप्रतिको प्रगाढ भावना, हेरचाह, शिक्षा, संस्कार, मीठा र रसिला बाल गीतहरू आदि भौतिक तथा मानसिक उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले वात्सल्यरसलाई नै सहयोग गरेका देखिन्छन् । यसकारण गौतमीमा आनन्द छाउनु, शकुन्तलालाई शिक्षा र संस्कार सिकाउनु, आफू अप्सराकी आमा भएकोमा गर्व गर्नु, शरीरमा यौवनको मस्त जवानी आएको अनुभूति हुनु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी हर्ष, आनन्द, मोह, गर्व, स्मृति, चपलता, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत भई स्थायीभाव वत्सललाई उद्दीप्त गराई वात्सल्यरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव परिपूर्ण भएको देखिन्छ ।

एकाउन्नौं श्लोकमा गौतमीको माया, स्नेह र उचित स्याहार पाएर यौवनावस्थामा पुगेकी शकुन्तलाको रूपसौन्दर्य वर्णनमा आधारित घटना-सन्दर्भमा अद्भुतरसमूलक स्थायीभाव यसरी उद्बुद्ध भएको छ :

फूलै फूलबाट मानो बनेकी ॥
जूनै जूनबाट मानो कुँदेकी ।
राता गाला दीर्घ आँखा उज्याला ।
विश्वश्री झैँ प्रातमा चारूचाला ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ७, श्लो.५१)

माथिको श्लोकमा शकुन्तला विषयालम्बन विभाव तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको मस्त यौवनावस्था, रूपसौन्दर्य, राता र ठुल्ठुला आँखा, चन्द्ररूपी स्निग्ध अनुहार, शिष्ट र शालीन व्यक्तित्व आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकले शकुन्तलालाई जूनैजूनले कुँदेको देख्नु, फूलैफूलले बनेको ठान्नु, राता र ठूला आँखा देख्नु, पक्षीजस्तै स्वच्छन्द र स्वतःस्फूर्त देख्नु, प्रेमभावले आकर्षित हुनु लगायतका सात्त्विक र मानसिक अनुभाव विकसित भएका छन् । यसरी मोह, आनन्द, धृति, चपलता, हर्ष, औत्सुक्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले स्थायीभाव विस्मयलाई परिपोषण गरी अद्भुतरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याएको छ । अतः प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको दखिन्छ ।

आठौं सर्ग जम्मा ४० श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा शकुन्तला र उनका साथीहरूबीच ख्यालठट्टा, हाँसखेल तथा दुष्यन्त राजाको सिकारगमन, दुष्यन्तको

राजकीय वर्णन तथा उनको प्रभावशाली व्यक्तित्वको आख्यानात्मक चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा काव्यको विभिन्न घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरू उत्पन्न हुन पुगेका छन्:

बिसौं श्लोकमा राजा दुष्यन्तको राजकीय कुशलता तथा उनको शारीरिक सौन्दर्य वर्णनमा आधारित घटना-सन्दर्भमा शान्तरसजन्य शम स्थायीभाव यसरी निष्पत्ति भएको छ :

को दुष्यन्त ? शकुन्तलाकी सखि त्यहाँ सोध्थिन् सफा चाखले ।
राजा रूप प्रतापका र गुणका छन् सन्तका पालक ॥
ती दुष्यन्त दिगन्त-कीर्ति, दिलका छन् कान्त, ती शान्त छन् ।
फिँज्दै प्रान्त र अन्त अन्त जगमा वासन्तिका वासना ॥
(सर्ग ८, श्लो.२०)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी दुष्यन्तको आकर्षक व्यक्तित्व, कुशलता, सर्वगुण, कीर्तिमान, पवित्र दिल, शान्त र शालीन स्वभाव, वसन्तरूपी महिमागान बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले विविध भावहरूलाई जागृत गराई शान्तरस निष्पत्तिमा नै सहयोग गरेको देखिन्छ । जसका कारण शकुन्तलाको मनमा अनेक तर्कना खेल्नु, दुष्यन्तप्रति प्रेम र मोहको भाव उत्पन्न हुनु, मौन बस्नु, लाज मान्नु, विविध शङ्का उत्पन्न हुनु, बेचैन हुनु, सखीहरूसँग रिसाउनु लगायतका मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, हर्ष, आनन्द, धृति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एकतिसौं श्लोकमा शकुन्तलाका सखीहरूले शकुन्तलालाई दुष्यन्तकी रानी बनी दरबारमा बस्न लायक छौ भनी जिस्क्याएको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

जाऊ चारू तिमी त आरूसरि छयौ तीतो बियाँकी गुदी ।
जे जे आउँछ चित्तमा भनिदियो ! खै हेर ! तिम्रो गिदी ॥
गर्दै गर्दिनँ है बिहा म त सधैँ कन्या बनी बस्दछु ।
भन्दै ठुस्स परी विहङ्गसँगिनी तर्केर फर्किदिइन् ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ८, श्लो.३१)

माथिको श्लोकमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको सखीहरूले ख्यालठट्टा गर्दाको हास्यात्मक मनोपरिवेश, दुष्यन्तको दरबारको आकर्षक दृश्यवर्णन, विवाहको रमाइलो प्रसङ्ग उल्लेख, दरबारकी रानी बन्ने सौभाग्य चर्चा, दुष्यन्तप्रति शकुन्तलाको भावानात्मक झुकाव आदि उद्दीपन विभाव आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसकै परिपोषक बनेर स्थायीभाव निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । जसका कारण शकुन्तला ठुस्स पर्नु, तर्केर विपरीत फर्कनु, विवाह नगरी कन्या बस्ने विचार प्रकट गर्नु, लाज, शङ्का र भय उत्पन्न हुनुजस्ता अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसैगरी लज्जा, मोह, औत्सुक्य, धृति, चपलता, तर्क, हर्ष, आनन्दजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शृङ्गाररसजन्य शम स्थायीभावलाई परिपुष्ट तुल्याएका छन् । यसरी विविध विभावादिबाट शृङ्गाररसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसप्रकार उक्त सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको देखिन्छ ।

नवौं सर्ग कुल ४३ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा वसन्तऋतुमा प्रकृतिमा आएको वासन्ती मादकता र त्यससँगै शकुन्तला यौवनावस्थामा प्रवेश गर्दा उनको मनमा विविध प्रणय भावहरू सञ्चरण हुन थालेको घटना-सन्दर्भको रतिरागात्मक वर्णन गरिएको छ ।

उन्नाइसौं श्लोकमा वसन्त ऋतुको अनुपम सौन्दर्यको वर्णनमा आधारित घटना सन्दर्भमा शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव यसरी उद्‌बुद्ध भएको छ :

अबोल पनि बोल भै अचलसम्म नै दोल भै ।
सुधामधुर घोल भै भ्रमर जीवका मोल भै ॥
फुली सृजनपुष्प झैं प्रथम प्रातःमा खातमा ।
सिके कुसुम कि यी विपिनबीच फुल्ने कला ?
(शाकुन्तल, सर्ग ९, श्लो.१९)

प्रस्तुत काव्यांशमा कण्व आश्रमको वसन्तऋतु आलम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उद्यानका विविध सुगन्धमय पुष्पलता, निश्चल हरियाली वृक्षहरू, मीठो, शान्त र शीतल वायु, अमृतमय पुष्परस, भ्रमर, फक्रिएका फूलहरू लगायत सम्पूर्ण वसन्तमय हरियाली वातावरणयुक्त बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले भावकमा विविध भावादि सिर्जना गराई शान्तरसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन पृष्ठपोषणको अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसकारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द छाउनु, पुलकित हुनु, दुःख पीडालाई भुल्नु, शान्ति मिल्नु, जीवनऊर्जा प्राप्त हुनु, जीवनलाई वसन्तजस्तै ठान्नु आदि अनुभावहरू कार्य रूपमा परिणत हुन पुगेका छन् । यसरी भावकमा मोह, हर्ष, आनन्द, चपलता, धृति, औत्सुक्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

त्रिचालिसौं श्लोकमा शकुन्तला यौवनावस्थामा प्रवेश गरेपछि उनको मनमा विविध प्रणय भावहरू सञ्चरण हुन थालेको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव यसरी जागृत भएको छ :

सुनी प्रणयका कथा प्रथम भाव क्यै पाउँदी ।
मिही मृदुल चालले श्रवण थोर ढल्काउँदी ॥
अदृष्ट पछिको कुनै हृदयबीच स्वप्ना हुँदी ।
तिनी मृदुल यौवनी रतिसमान बस्छिन् हुँदी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ९, श्लो. ४३)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सखीहरूका प्रेम-प्रणयमूलक कथा, शकुन्तलाको मनमा उत्पन्न विविध प्रेमप्रणय भावहरू आन्तरिक उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण शकुन्तलाले प्रणय भावको कल्पना गर्नु, मृदुल चालले श्रवण गर्नु, लचक्क भएर हिँड्नु, यौवनले मस्त हुनु, सखीका सामु रतिगेडीजस्तै प्रिय बन्नु आदि सात्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । तिनले शृङ्गाररसलाई नै परिपोषण गरेका छन् । यसबाट शकुन्तलामा मोह, हर्ष, चपलता, औत्सुक्य, स्वप्न, लज्जाजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याई शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ।

दसौं सर्ग कुल ४३ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा राजा दुष्यन्त विदूषक तथा सैनिकहरूका साथ गोदावारी वनमा विहारको निम्ति प्रस्थान गरेको घटना-सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । यस सर्गका विभिन्न आख्यान वर्णनमा प्रयुक्त घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरू विकसित भएका छन्:

दोस्रो श्लोकमा राजा दुष्यन्त सिकार खेल्न गोदावारी वनमा आफ्ना सैनिकहरूका साथ प्रवेश गरेको घटना सन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

समरसिंह ती उच्च शासन ।
गुण पहाडका कीर्ति-कानन ॥
बीच वल्लरीका ध्वजा फुली ।
फर्फराउँदो राज्यमा डुली ॥
गौरवी बनी उत्तमोतम ।
नृप नृसिंह छन् ती प्रजाकन ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १०, श्लो.२)

माथिको काव्यांशमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी गोदावारीको वसन्तमय सुन्दर परिवेश, सैनिकहरूका उत्साह र स्फूर्ति, दुष्यन्तको कृति-गौरव आदि बाह्य तथा आन्तरिक अनुभाव उद्दीपन विभावका आएका छन् । तिनले वीररसलाई नै मलजल गरेका छन् । यसबाट भावक उत्साहित हुनु, दुष्यन्तको कीर्तिप्रति गौरव गर्नु, उनको सिकार कौशलबाट प्रभावित हुनु, मनमा जोस, जाँगर र स्फूर्ति बढ्नु, वनविहार गर्ने चाहना पैदा हुनुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसकारण गर्व, आवेग, औत्सुक्य, स्मृति, हर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई उत्साह भावयुक्त वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

तिसौं श्लोकमा गोदावारीस्थित वसन्तकालीन प्राकृतिक छटामा पुगेका राजा दुष्यन्तले वनविहार गर्दा त्यसबाट मनमा परेको विविध प्रभावको रमणीय वर्णन गर्दाको घटना सन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ :

बागमा यिनी सौख राख्दछन् ।
कुसुम कीर्तिका मृदु फुलाउने ॥
सूर्य कान्तिका स्वकरले रची ।
रङ्ग रङ्गका सुरभि सुन्दर ॥
राज्यको कला छाँटकाँटमा ।
वन बनाउँदै बहु विभागमा ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १०, श्लो.३०)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी गोदावारी बगैंचाको सौन्दर्य, सुगन्धित कुसुमहरू, रङ्गीविरङ्गी फूलहरू, दुष्यन्तको दरबारिया कला कौशल, आह्लादपूर्ण मनोइच्छा आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आई तिनले शृङ्गाररसअनुकूल कार्य गरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा आनन्द आउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, शारीरिक स्फूर्ति आउनु, मन हर्षले चङ्गा हुनु, मनमा शान्ति छाउनुलगायतका सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू सिर्जना हुन पुगेका छन् । यसरी हर्ष, आनन्द, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एघारौं सर्ग जम्मा ४० श्लोक संरचनामा आबद्ध रहेको छ । यस सर्गमा राजा दुष्यन्त गोदावारी वनमा सिकार गर्न लागेको सन्दर्भ उल्लेख छ । यसक्रममा दुष्यन्तले मृगलाई वाण प्रहार गर्न लाग्दा कण्वऋषिका दुई शिष्य आई मृग नमार्न अनुरोध गरेको, कण्वले दुष्यन्तलाई आतिथ्य ग्रहण गर्न आग्रह गरेको, दुष्यन्त भेष बदलेर बसी शकुन्तलाको गोप्य अवलोकन गरेसम्मका घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ ।

सोह्रौं श्लोकमा दुष्यन्तले मृगलाई वाण प्रहार गर्न लाग्दा कण्वका शिष्यले आश्रमको मृगलाई नमार्न अनुरोध गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

प्रहार माफ पाउँला प्रभो भनेर बढ्दछन् ।
अगाडि हात जोड्दछन् विनीत वाक्य बोल्दछन् ॥
प्रहार माफ पाउँला ! प्रभो जगत्-प्रभाकर ।
नजीक पर्णको कुटी धनी छ मिर्गको पर ॥
छ साधु जीव शान्त त्यो अरण्यमा मनोहर ।
हरा सुमिष्ट शस्यले सुपुष्ट जन्तु सुन्दर ॥
सदैव चाट्छ प्रेमले सवृद्ध कण्वका कर । (शाकुन्तल, सर्ग ११, श्लो.१६)

माथिको श्लोकमा कण्वशिष्य विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुन्दर मृग, शान्त वन, एकान्त रमणीय बगैँचा, दुष्यन्तको सिकारी सौख, मृगप्रतिको मोह, कण्वशिष्यको अनुरोधलगायतका आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । ती केबल करुणरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयले आएका छन् । जसका कारण भावकमा जीवप्रति दया जाग्नु, कण्वशिष्यप्रति मायाको भाव पलाउनु, ऋषिप्रति श्रद्धा जाग्नु, दुष्यन्तको धैर्य तथा क्षमाशील गुणप्रति श्रद्धाको भाव जागृत हुनु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा मोह, धृति, आनन्द, शङ्का, स्मृति, तर्क, विषाद, चिन्ताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई करुणरसकै अनुकूलमा कार्य गरेका छन् । अतः शोक भावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपूर्ण स्थितिमा पुगेको छ ।

एक्काइसौं श्लोकमा कण्वऋषिले राजा दुष्यन्तलाई आतिथ्यको रूपमा आश्रममा लैजान आग्रह गर्दाको घटना-सन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

न सुन्दथ्यो कुटीविषे कदापि शब्द कर्कश ।
सदा प्रसन्न टिप्दथ्यो चुनेर सस्यको रस ॥
प्रभो ! नृसिंह देखिँदा उडेछ होश झैँ तर ॥
क्षमा गरेर भीतमा प्रभो क्षमा-महीधर ।
सुपुण्य प्राणदान होस्, न कष्टले उठून् कर ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ११, श्लो.२१)

प्रस्तुत काव्यांशमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी दुष्यन्तको क्षमाशील गुण, कण्व ऋषिको विनयपूर्ण आग्रह, दुष्यन्तमा वन विहारप्रतिको मोह, मन लोभ्याउने रमणीय वसन्तकालीन परिवेश र त्यसले मनमा पारेका प्रभाव आदि आन्तरिक तथा मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरसकै परिपोषक बनेर कार्य गरेका छन् । ती उद्दीपकका कारण भावकका मनमा गर्व छाउनु, दयावान र क्षमाशील भाव उत्पन्न हुनु, उपकारको मर्मबोध हुनु, हितकारी

व्यक्तिलाई देवतातुल्य मान्नु र अतिथिको रूपमा मान-मर्यादा गर्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसरी विविध विभावादिका कारण धृति, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई शम स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरी शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन भएको छ । यसप्रकार माथिको घटना सन्दर्भमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

चौबिसौं श्लोकमा दुष्यन्तले ऋषिको आग्रह स्वीकार्दै आश्रम बस्ने वचन दिएर आफ्ना सहयोगी विदूषकलाई यथार्थ नखोल्न सल्लाह दिएको घटना-सन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

यसो गुनेर भन्दछन् म आउँला यसो घुमी ।
अरण्यका विभिन्न यी सुचारू दृश्यमा रमी ॥
धरेर बस्त्र मामुली हिँडेर आज पैदल ।
सुदूर राख सारथि प्रशस्त अश्व लौ दल ।
म लिन्छु वन्य मार्गको विहारचारू शीतल ।
नगर्नु शान्त ठाउँमा म छू म भनेर खल्बल ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ११, श्लो.२४)

माथिको श्लोक सन्दर्भमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा विदूषक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अरण्य (वन) का सुन्दर दृश्यहरू, परिवर्तित भेष, पैदल यात्रा, सारथी, अश्व (घोडा), शीतल वन, चराचुरूङ्गीको मधुर सङ्गीत, वन विहारप्रतिको मोह आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले शान्तरसलाई नै रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका खेलेका छन् । जसले गर्दा भावकका मनमा कौतूहलता पैदा हुनु, दुष्यन्तको तीक्ष्ण बुद्धि र विवेकप्रति कदर गर्नु, शान्ति र आनन्द मिल्नु, रमणीय वन विहारप्रति आकर्षित हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव देखापरेका छन् । जसका कारण भावकका हृदयमा हर्ष, आनन्द, धृति, स्मृति, चपलता आदि व्यभिचारी (सञ्चारी) भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । तिनले सुषुप्त रहेका शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै शान्तरस निष्पत्ति गराएका छन् । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ ।

चालिसौं श्लोकमा दुष्यन्त आश्रममा जान लाग्दा विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तला र उनका सखीहरूलाई देखी दुष्यन्तले शकुन्तलालाई चियाएर हेरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ -

क्षितिशपार्श्व दाहिना फरर फर्फराउँदा ।
यो छ प्रेम सूचना भनेर भित्र आउँदा ॥
कुरा चरा समानका गरेर बागमा डुली ।
घडा लिने ठिटीहरू, गुलाफबैँसमा फुली ॥
सशङ्कचाल सुन्दरी फुलारू वन्य माधुरी ।
बसन्तबैँस मञ्जरी अरण्य-वासिनी परी ॥
सुचारू-अङ्ग-वल्लरी-प्रसूनतुल्य-वल्कला ।
त्यहाँ झल्याँस्स देखिए सुमिष्ट-कोयली-गला ।
लुकेर हिँड भन्दछन् छिपी क्षितीश तेजिला ।
(शाकुन्तल, सर्ग ११, श्लो.४०)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा शकुन्तलालगायत उनका सखीहरू विषयालम्बन तथा राजा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी वसन्तरूपी सुन्दर परिवेश, चराहरूका स्वच्छन्द र मिठासपूर्ण सङ्गीत, बगैँचाका सुगन्धित पुष्पसौन्दर्य, नव यौवनले धपक्क बलेका युवतीहरू (शकुन्तला र उनका सखीहरू), गुलाफजस्तै फक्रिएका आकर्षक सौन्दर्य, वसन्त वनकी अप्सरारूपी रूपलावण्य, शिष्ट, चपल, शालीन र लज्जालु स्वभाव, कोइलीको जस्तै मधुर स्वर, दुष्यन्तको मनमा उत्पन्न विविध प्रेमभाव आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले दुष्यन्तको रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसलाई नै मलजल गरेका छन् । यसले गर्दा राजा दुष्यन्तमा शकुन्तलाप्रतिको प्रेमभाव अङ्कुरण हुनु, आकर्षित हुनु, विविध कौतूहलता सिर्जना हुनु, शकुन्तलाको रूप यौवनारूपी सौन्दर्यप्रति मोहित हुनु, शकुन्तलाको सम्पूर्ण गतिविधि चियाएर नियाल्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । त्यसैगरी प्रेम, मोह, चपलता, धृति, हर्ष, आनन्द आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई रति स्थायीभावलाई उद्बुद्ध भई शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत भएको छ ।

बाह्रौं सर्ग कुल ९२ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलाको शिरमा भँमरा बसी दुःख दिएको, उनका सखीहरूले राजा दुष्यन्तको सम्झना गर्न सल्लाह दिएको, शकुन्तलाले सखीहरूका आज्ञा पालन गरेको र तत्काल दुष्यन्त उपस्थित भएको, दुबै जना हेराहेर गर्दा एकअर्कामा प्रेम बसेको तथा शकुन्तला र दुष्यन्तको आपसमा परिचय गराएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । उक्त आख्यानका विभिन्न घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरूको निष्पत्ति भएको छः

चौवन्नौं श्लोकमा शकुन्तलाको शिरमा भवँरा घुम्दा बचाउका लागि सखीहरूसँग गुहार माग्दाको घटना-सन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

सुमनका मनमा रस सारका ।
अधरका कलिला धरका थिए ॥
महक भै महको म हकी भनी ।
भनभनी नभनीकन क्यै अरू ॥
भुनभुनाउँदथ्यो भँवरो बरो । (शाकुन्तल, सर्ग १२, श्लो.५४)

माथिको श्लोकमा भवँरा विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुगन्धित कुसुमहरू, बगैँचाको सुन्दर वातावरण, शकुन्तलाको रसिलो जवानी सौन्दर्य, उनको कोमल ओठ, शकुन्तलाको लज्जालु र कमजोर मनस्थितिलगायतका मानसिक तथा भौतिक उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनले करुणरसलाई नै सहयोग गरेका छन् । यसैगरी शकुन्तलाले सखीहरूसँग गुहार माग्नु, शकुन्तलाप्रति दया पलाउनु र उनको उदार गर्नु, शकुन्तला खुसी हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव उत्पन्न हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भावकमा भय, चिन्ता, विषाद, दैन्य, मोह, औत्सुक्य, तर्क, लज्जाजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई शोक भावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । अतः प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ ।

एकसट्ठिऔं श्लोकमा भवँराबाट मुक्ति पाउन शकुन्तलालाई सखीहरूले दुष्यन्तको नामोच्चारण गर्न सल्लाह दिएको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव जागृत भएको छ :

अघि सरी बिचरीकन भन्दछिन् ।
सहचरी अलि चञ्चललोचनी ॥
नृपतिमा पतिमान गरीकन ।

यश दिशा दश बचि छरीकन ॥
स्ववश शत्रु गरी महिमा लिने ।
अलि धपाउनु पाउन ! लौ भन ॥
किन कि छौ कनकाञ्चलिनी तिमी ।
अरूणता दिनकी सुरमोहिनी ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १२ श्लो.६१)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा उनका सखीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी पुष्पवासनाको सुन्दर परिवेश, भँमराको सङ्गीतमय भुनभुन आवाज, शकुन्तलाप्रति सखीहरूका ठट्यौली अभिव्यक्ति, बचाउका निम्ति राजा दुष्यन्तको नामोच्चारण गर्ने सल्लाह, शकुन्तलाद्वारा दुष्यन्त नामोच्चारण आदि आन्तरिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले रस निष्पत्तिमा अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेका छन् । जसका कारण शकुन्तला लजाउनु, उनका मनमा प्रेमका विविध भावहरू खेल्नु, राजा दुष्यन्तको नामोच्चारण गर्नु, शकुन्तलालाई शान्ति मिल्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा धृति, हर्ष, आनन्द, मोह, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित हुनु गई रति स्थायीभाव उद्दीप्त भई शृङ्गाररसलाई पृष्ठपोषण गराई रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट हुन पुगेको देखिन्छ । बैसट्ठिऔं श्लोकमा राजा दुष्यन्तको उपस्थिति, शकुन्तला र दुष्यन्त नजर हेराहेर गर्दा दुबैमा प्रेमभाव विकास भएको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव जागृत भएको छ :

यति भनी नखरे मृदुलाधरा ।
मुसुमुसु मित मुस्किदिइन् बरी ॥
त्रिदशकी दुहितासरि ती परीकन ।
गरी दिनकी महिमासरि ॥
सुमनका मनमा मृदु शब्द ती ।
श्रवणसिक्त प्रशन्नमना नृप ॥
मधुपको मधु प्यूँन चढे अघि ।
नजरले मधुकार शिकारमा ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १२, श्लो.६२)

माथिको सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको मनमा उत्पन्न विविध मनोदशाहरू, दुष्यन्तको मनमा शकुन्तलाप्रतिको मोह, शकुन्तला र दुष्यन्तको आपसी हेराहेर, प्रेमभावहरूको आदानप्रदान, दुष्यन्तको हर्षित चेहरा, पुष्प सुवासित बगैँचा, सुन्दर, शान्त र रमणीय वासन्तिक परिवेश, शकुन्तलाको प्रेममय मुस्कान आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण दुष्यन्तमा प्रेमका विविध भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसैगरी शकुन्तलाले लाज मान्नु, मन्द मुस्कानरूपी प्रेमभाव देखाउनु, दुबैले नजर जुधाउनु, दुष्यन्त प्रशन्न हुनु, शकुन्तलामा डर, शङ्का, कौतूहलता उत्पन्न हुनु, दुष्यन्तको मनमा शान्ति मिल्नुजस्ता अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । यसैगरी प्रेम, मोह, आनन्द, हर्ष, लज्जा, औत्सुक्य, चपलता, धृति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति स्थायीभावलाई नै मलजल गरेका छन् । यसले गर्दा शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

बयासिऔं श्लोकमा सखी प्रियम्वदाले दुष्यन्तलाई शकुन्तलाको परिचय गराएको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव जागृत भएको छ :

ती राम्री सखिको कुरा गर बरू जो झुक्दछिन् लाजले ।
मानो फूल थुँगा बनी मधुरता झुक्छिन् स्वयं भारले ॥
नामै क्या छ शकुन्तला ! विहगीकी आली उज्यालीसरि ।
आँखाको रस के कुरङ्गहरूले देखे चरी नन्दन ?
(शाकुन्तल, सर्ग १२, श्लो.८२)

माथिको घटना-सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको लज्जालु स्वभाव, फूलको थुँगाजस्तै सुन्दर, कोमल र हल्का शरीर, बगैँचाको चरीसरि स्वच्छन्द विचार, मधुर बोली, रूपलावण्यले युक्त शारीरिक सौन्दर्य, वसन्तबागको रमणीय परिवेश आदि भौतिक उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण शकुन्तला लाजले झुक्नु, मनमा विविध प्रेमभाव उत्पन्न हुनु, बेचैन बन्नु, दुष्यन्त शकुन्तलाप्रति आकृष्ट हुनु, धैर्यपूर्वक खडा रहनु, शकुन्तलालाई प्रेमले दिलमा सजाउनु, दुबैजना मनमनै खुसीले प्रफुल्ल देखिनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसरी हर्ष, औत्सुक्य, मोह, धृति, लज्जा, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन पुगी रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

नब्बेऔं श्लोकमा सखीहरूले शकुन्तलालाई दुष्यन्तकी रानी बनी दरबारमा बस्न सुहाउने सौभाग्यवती नारी हौ भनी जिस्क्याएपछि शकुन्तला रिसाउँदाको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव व्यक्त भएको छ :

भन्ने बात सुनी रिसाउन छिटी आँखा तरी बोल्दछिन् ।
कस्ता लाज र भाँडका मुखहरू ! बोल्छौ ठुटा नाकले ॥
यस्ता शब्द गरी त्यसै मन परी छाड्ने काम लौ ।
आमैसाथ गएर भन्दछु यहाँ के दुष्टता गर्दछौ ?
(शाकुन्तल, सर्ग १२, श्लो.९०)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा शकुन्तलाका सखीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलालाई उनका साथीहरूले जिस्काउनु, दुष्यन्तकी रानी बन्न सुहाउने कुरा गर्नु, शकुन्तलामा यौवन चढ्नु, दुष्यन्तप्रति आकर्षित हुनु, शकुन्तलाको मनमा प्रेमका विविध भावहरू सल्बलाउनु आदि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती रौद्ररसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयअनुरूप रहेका छन् । जसका कारण शकुन्तलाका सखीहरू मूक बन्नु, आफूले गरेका गल्तीको महसुस गर्नु, अरू जिस्काउने धृष्टता नगर्नु र भय मान्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी शकुन्तलामा बेचैनी, त्रास, आवेग, अमर्ष, अहंकार आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई क्रोध भावजन्य रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । यसरी माथिको घटना-सन्दर्भमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ ।

बयानब्बेऔं श्लोकमा दुष्यन्त उपस्थित भई शकुन्तलाको उदार गरी उनका सखीहरूसँग बिदा मागी आफ्ना सहयोगीहरूका साथ वनतर्फ प्रस्थान गरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

राजा हेर्न गए, गए सखिहरू काँढा झिके डोबको ।
तीखो दर्द परेर आफ्नु मुटुमा राजा रसिला बने ॥

यस्तैमा तब भूपका जनहरू आए गरी खल्बली ।
देखाईकन काम तीसँग बिदाबादी भए भूपति (सर्ग १२, श्लो.९२)

माथिको श्लोकमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी दुष्यन्तको उपस्थिति, उनको आकर्षक रूपसौन्दर्य, शिष्ट बोली र नम्र व्यवहार, शकुन्तलाका सखीहरूको अन्यत्र गमन, एकान्त स्थल, वसन्तमय बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । यसले गर्दा शकुन्तलामा दुष्यन्तप्रति प्रेमभावको बीज मौलाउँदै जान्छ । यसकारण शकुन्तलाले लाज मान्नु, मुन्टो निहुराउनु, किंकर्तव्यविमूढ बन्नु, भवँरोको काँडाको पीडाबाट मुक्त भई शरीरमा आराम मिल्नु आदि आङ्गिक चेष्टाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण शकुन्तलामा औत्सुक्य, गर्व, हर्ष, आनन्द, धृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह भावजन्य वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपूर्ण स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

तेह्रौं सर्ग जम्मा ६७ श्लोक संरचनामा आबद्ध रहेको छ । यस सर्गमा दुष्यन्तले सैनिकहरूलाई दरबार फर्काएको, विदूषकले दुष्यन्तलाई पनि राजधानी फर्कन आग्रह गरेको तर दुष्यन्तले केही समय वन विहारमै प्रकृतिको आनन्द लिने अभिलाषा प्रकट गरेको घटना प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसक्रममा विभिन्न घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरूको विकास भएको छ ।

पाँचौं श्लोकमा दुष्यन्तले आफ्ना सैनिकहरूलाई राजधानी फर्काई आफू केही समय प्राकृतिक सौन्दर्यमा रम्ने अभिलाषा व्यक्त गरेको घटना सन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

अब सब घर जाओ एक्लो बस्छु पाई ।
सुखमय वन राम्रो शान्तिको झैं रजाइँ ॥
मुनिवरहरू बस्ने यो हरीयो निवास ।
मधुर कसुम फुल्ने स्वर्गको भावना छ ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १३, श्लो.५)

प्रस्तुत काव्यांशमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा उनका सैनिकहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वसन्तमय प्रकृतिको सुन्दर दृश्यस्थल, दुष्यन्तको वन विहारप्रतिको तीव्र मोह, शान्त र रमणीय वातावरण, फक्रिएका सुगन्धित मधुर पुष्पहरू बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरसलाई नै परिपोषण गरेका छन् । यसबाट सैनिकहरू मौन रहनु, आफ्नो राजधानी फर्किने मनस्थिति सिर्जित हुनु, आआफ्ना कर्तव्य र जिम्मेवारीप्रति सचेत हुनुलगायतका मनोभावहरू मानसिक र सात्त्विक अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण हर्ष, आनन्द, धृति, स्मृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत भई शम स्थायीभावलाई उद्बुद्ध गराई शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । यसरी माथिको सन्दर्भमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ ।

चौधौं सर्ग कुल ६६ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा दुष्यन्तप्रतिको प्रेमभावका कारण शकुन्तलाको मानसिक परिवर्तनका विविध अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यसमा दुष्यन्तको प्रेमबाट भावुक बनेकी शकुन्तलाका क्रियाकलाप देखेर उनका सखीहरूले जिस्क्याएको वर्णन पाइन्छ । सर्गका विभिन्न घटना सन्दर्भ र तिनमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

दोस्रो श्लोकमा दुष्यन्तप्रतिको भावुक प्रेमका कारण शकुन्तलाको स्वभाव तथा क्रियाकलापमा परिवर्तन आएको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको छ :

रसिला हवाहरू खुस्खुस ।
बहँदा थिई अलि मुस्मुस ॥
ऋतुराजका रवि आउँदा ।
मृदु प्रेमका छवि छाउँदा ॥ (सर्ग १४, श्लो.२)

माथिको घटना सन्दर्भमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको दुष्यन्तप्रतिको भावुक प्रेम, उनको मानसिक परिवर्तनका विविध अवस्था, स्वभाव र क्रियाकलापमा आएको परिवर्तन, मन्द मुस्कान, कोमल प्रेमभावको सञ्चरण आदि आन्तरिक लगायत बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले केवल शृङ्गाररसकै अनुकूलमा कार्य गरेका छन् । जसले गर्दा शकुन्तलाको मनमा खुसी छाउनु, शान्ति मिल्नु, मनमा प्रेमका विविध लहरहरू सल्बलाउनुजस्ता सात्त्विक तथा आङ्गिक चेष्टाजन्य अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी प्रेम, मोह, हर्ष, आनन्द, धृति, स्मृति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत भई रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई शृङ्गाररसलाई रसरूपमा पुऱ्याएका छन् । यसरी उक्त काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

छैटौं श्लोकमा शकुन्तलाका सखीहरूले दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेम प्रसङ्गबारे गरेको हाँसोठट्टाको घटना-सन्दर्भमा यसरी शकुन्तलामा करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव उत्पत्ति भएको छ :

दृग झुक्दथे सखिका अघि ।
रसिलो लिई डर आँसुमा ॥
जब भूपका यश वर्णन ।
सखि गर्दथे खुद सामुमा ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १४, श्लो.६)

प्रस्तुत सन्दर्भ श्लोकमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उद्दीपन विभावको रूपमा शकुन्तलाको मनमा उत्पन्न डर, दुष्यन्तप्रतिको भावुक प्रेम, सखीहरूको ख्यालठट्टा, कमजोर मनस्थिति एवम् दयनीय अवस्था आदि आन्तरिक मनोपरिवेश आएका छन् । ती विभावहरूले आश्रयालम्बनका शोक स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गर्नको लागि कारणको भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी शकुन्तला दुःखी हुनु, शकुन्तलाको आँखाबाट आँसु आउनु, आँखा भुइँतिर झुक्नु, मनमा डर उत्पन्न हुनु, बेचैनी मौन रहनुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक चेष्टाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । ती भयानकरसको लागि अनुकूल देखिन्छन् । तिनबाट चिन्ता, दैन्य, बेचैनी, अमर्ष, विषाद आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत भई शोक स्थायीभावलाई परिपोषण गरी करुणरसलाई रसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसरी माथिको घटना-सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं सर्ग कुल १८४ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको भेटघाट तथा प्रेमभावको आदानप्रदानका घटना प्रसङ्गहरू उल्लेख गरिएका छन् । यसमा दुष्यन्तले झाडीबाट शकुन्तलालाई चियाएर हेर्नु, सखीहरूको आग्रहमा शकुन्तलाले दुष्यन्तलाई कमलको पातमा प्रेमभाव लेखेर पठाउनु र दुष्यन्त शकुन्तलासामु उपस्थित हुनु, सखीहरूले शकुन्तलालाई एक्लै छाडेर हिँड्नु, दुष्यन्तले शकुन्तलाप्रति प्रेमभाव

प्रकट गर्नु, शकुन्तला लाजले दोधारमा पर्नु तथा केही समयपछि त्यहाँबाट भाग्नुसम्मका घटना-सन्दर्भहरू वर्णन गरिएको छ । यस सर्गका विभिन्न घटना-सन्दर्भमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

एकसय त्रिसट्ठिऔं श्लोकमा दुष्यन्तको प्रेमाकर्षणका कारण एकोहोरिएकी शकुन्तलालाई सखी प्रियम्बदाले कमलको पातमा आफ्ना प्रेमभाव लेखी दुष्यन्तलाई पठाउन गरेको आग्रहको घटना-सन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ :

चुँडी कमलको सफा धवल पात ल्याईकन ।
यहाँ हृदयको कुरा अलिकता तिमी लेखिद्यौ ॥
भनी निकटको कुनै कुसुम शूलले दाडिमी ।
कनिष्ठ मृदु अङ्गुली रगत काढ्न रोप्छिन् तिनी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १५, श्लो.१६३)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी दुष्यन्तप्रति शकुन्तलाको एकोहोरो प्रेम, उनको परिवर्तित मानसिक अवस्था, अशान्त मन, दुःखी र कमजोर दिल, कारुणिक स्थिति, वसन्तरूपी बगैंचा, कमलको सुवासित सौन्दर्य, सखीहरूको दयनीय सहयोगको भावना आदि आन्तरिक एवम् बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आई करुणरसकै कारक बनेर सहयोग गरेका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा दया पलाउनु, करुणा र सहयोगको भावना उत्पन्न हुनु, सहानुभूति पैदा हुनु आदि मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । ती करुणरसकै अनुकूल बनेर आएका देखिन्छन् । यसप्रकार भावकमा चिन्ता, विषाद, दैन्य, शङ्का, बेचैनीजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई शोक स्थायीभाव सम्बद्ध करुणरसलाई मलजल गरेका छन् । यसरी करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । अतः माथिको काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

पत्र पाएपछि दुष्यन्त शकुन्तलाको समीपमा खडा भई प्रेमभाव प्रकट गर्दा शकुन्तलाले लज्जाभावमा मौनतापूर्वक प्रेम स्वीकार गरेको घटना-सन्दर्भमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस उद्बुद्ध भएको छ :

चखेवाका जोडी झैं हरित सरिताका पुलिनमा ।
अलग्गै बस्थे ती गह विरहका पार्न रह झैं ॥
दिनेश आए झैं अवनि-पतिको आगमनमा ।
मिले आँखाद्वारा दिल दिल दुवै गद्गद बनी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १५, श्लोक १७०)

माथिको श्लोक सन्दर्भमा नायक-नायिका (दुष्यन्त-शकुन्तला) विषयालम्बन विभाव तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वसन्तमय एकान्त रमणीय प्राकृतिक बाह्य परिवेश तथा शकुन्तलाप्रति दुष्यन्तको तीव्र मोह-प्रेम र आकर्षण, शकुन्तलामा पनि दुष्यन्तप्रतिको अविरल प्रेमभाव सञ्चरण, दुबैको आमुन्ने-सामुन्य भेटघाट, दुष्यन्तद्वारा प्रेमप्रस्ताव तथा शकुन्तलामा लाज र भएको मनस्थिति आदि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसकै उपकारक बनी रस-निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । जसका कारण भावकमा मानसिक शान्ति मिल्नु, धैर्यशील बन्नु, हर्षित हुनु, मनमा आनन्द आउनु, प्रेम प्राप्तिको अनुभूति हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । ती शृङ्गाररसकै अनुकूल बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा मोह, हर्ष, चपलता, औत्सुक्य, स्मृति, धृति, मद आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई

रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भई शृङ्गाररसमूलक रसानन्द प्राप्त भएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

एकसय चौरासिऔं श्लोकमा सखीहरूले छाडेर गएपछि एक्लै बनेकी शकुन्तला दुष्यन्तले प्रेम प्रकट गर्दा किंकर्तव्यमूढ बनी भागेर घरतर्फ हिँडेको घटना-सन्दर्भमा अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव जागृत भएको छ :

भागिन् आखिर ती पुलुक्क मुखमा हेरी मुसुक्कै गरी ।
लज्जातुल्य सजीव ती कुसुमको लाली कहाँ अल्पिइन् ॥
देवीतुल्य वसन्तकी मदनकी कोपी कुँदेकी तिनी ।
स्वप्नातुल्य कहाँ गइन् विपिनमा भूस्वर्गकी चन्द्रिका ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १४, श्लो.१८४)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । एकान्त वनको शान्त र सुन्दर बाह्य परिवेश, अपरिचत युवक (राजा दुष्यन्त), शकुन्तलाको डर, त्रास र भयको मनस्थिति, शकुन्तलासँग दुष्यन्तको प्रेमप्रस्ताव, शकुन्तलाको मौन स्वीकृति, उनको हृदयमा उत्पन्न लज्जालुपन र पश्चाताप, शकुन्तला घरतर्फ प्रस्थान गर्नुजस्ता बाह्य तथा मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले अद्‌भुतरसलाई नै परिपोषण गरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा लाज लाग्नु, डरले काँप्नु, बोल्न नसक्नु, मनमा कौतूहलता उत्पन्न हुनु, मनमा एक किसिमको हर्ष र उमङ्ग छाउनुलगायतका सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । तिनले अद्‌भुतरसकै अनुकूलमा कार्य गरेका छन् । जसका कारण भावकमा लज्जा, औत्सुक्य, चपलता, हर्ष, आनन्द, मोह आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई विस्मय स्थायीभावको रसानुभूति प्राप्त भएको छ । यसरी माथिको श्लोकमा अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपाक भएको देखिन्छ ।

सोह्रौं सर्ग जम्मा ५७ श्लोक संरचनामा आबद्ध छ । यस सर्गमा शकुन्तलाको सखी तथा परिवारका सहमतिमा दुष्यन्त-शकुन्तला गन्धर्वविवाह भएको घटना-प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । विवाहमा तरूलताहरू विवाह मण्डप बन्नु, चराहरूका धुनहरू बाजागाजा बन्नुजस्ता घटना-प्रसङ्गहरू उल्लेख छन् । यसक्रममा सर्गका विभिन्न घटना-सन्दर्भमा विविध रसभावहरूको उत्पत्ति भएको छ ।

छब्बिसौं श्लोकमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको विवाहको छलफल, सहमति तथा निर्णयको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गााररसजन्य रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको छ :

केही रोज बितेर भो अनि कुरा गान्धर्व गर्ने बिहा ।
मञ्जुरी सबको भयो र त्यसको छोटो तयारी भयो ॥
त्यो राम्रो लहरा प्रसून जगमा त्यो भृङ्ग औ पुष्पको ।
जस्तो वन्य विवाह आफुखुशको भो चित्तको मेलन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १६, श्लो.२६)

माथिको काव्यांशमा दुष्यन्त-शकुन्तला आलम्बन विभाव तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दुष्यन्त र शकुन्तलाबीच आत्मिक प्रेमको मनोपरिवेश, सखीहरूद्वारा आवश्यक सहयोगको भूमिका निर्वाह, शकुन्तलाको घरमा विवाहसम्बन्धी छलफल, आपसी सहमति, गन्धर्व विवाह गर्ने निर्णय, प्रकृतिको सुन्दर र हरियाली तरूलताहरू, पुष्प गुच्छाहरूको रङ्गीन ध्वजामय आकर्षक विवाह मण्डप, हरियाली चौर, स्वच्छ नीलो आकाशको चँदुवा, शकुन्तलाका सखीहरू लगायत वन्यजन्तु तथा पुष्प जीवहरूको जन्तीमय उपस्थिति,

सुगन्धित पुष्प वासनाले युक्त शुष्क सिरसिरे बतास, आकासका मेघको गड्याङ्गुगुङ, सिमसिम वर्षा आदि बाह्य रमणीय परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनले भावकमा विविध विभावादि सिर्जना गरी शृङ्गाररसलाई नै परिपोषण गरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आाउनु, प्रेममय भावहरू विकसित हुनु, मनमा अनेक कौतूहलता उत्पन्न हुनु, आश्चर्यमूलक अनुभूति हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । ती शृङ्गाररसकै अनुकूल बनेर आएका छन् । यसकारण भावकमा हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, मोह, स्मृति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याई रसास्वादनको अवस्थामा पुऱ्याएको छ । यसप्रकार उक्त घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

अठतिसौं श्लोकमा कण्व आश्रमस्थित वसन्तरूपी वनमा दुष्यन्त र शकुन्तलाबीच विवाह भएको घटनासन्दर्भ यसरी शृङ्गाााररसजन्य रति स्थायीभाव जागृत भएको छ :

कोही कोही फूल छर्थे विवाह ।
रोई रोई हर्ष हीरा उज्यालो ॥
बत्ती बाल्थे फूलले दिव्य रङ्गी ।
धुपै जल्थे मगमगाएर श्वास ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १६, श्लो.३८)

माथिको काव्यांशमा दुष्यन्त-शकुन्तला अर्थात् नायक-नायिका (बेहुला-बेहुली) आलम्बन विभाव तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विवाह मण्डपका रूपमा प्रकृतिको हरियाली वसन्तमय चौरहरू, मण्डप ढाक्ने आकाशका बादल, विवाहमा तरूलताहरू, पुष्प गुच्छाहरू, सङ्गीतमय बाजागाजाका रूपमा चराहरूका मधुर चिरीबिरी आवाजहरू, फूलका बत्तीहरू, धूपका मगमग वासनाहरू, अत्तरका रूपमा सुवासमय पुष्पवासनाहरू, जन्तीका रूपमा शकुन्तलाका सखीहरू, वन जङ्गलका जीवजन्तु र पक्षीहरू आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसमूलक स्थायीभाव निष्पत्तिमा कारकको भूमिका खेलेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द छाउनु, प्रेममय वासनाहरू जागृत हुनु, उमङ्ग र कौतूहलता सिर्जना हुनु, मन खुसीले पुलकित हुनु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । ती केवल शृङ्गाररसकै अनुकूल बनेर आएका छन् । यसबाट भावकमा हर्ष, औत्सुक्य, स्मृति, धृति, स्वप्न, लज्जा, चपलता, मोह आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत भई तिनले रति भावलाई उद्‌बुद्ध गराई शृङ्गाररसमूलक रसानुभूतिको चरमानन्द प्राप्त भएको छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

सत्रौं सर्ग कुल ४८ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा विवाहपश्चात् सम्पूर्ण राजकाज बिर्सिएर बसेका राजा दुष्यन्तलाई दूत आएर राज्यमा शत्रुले आक्रमण गरेको घटनाको खबर सुनाएपछि शकुन्तलालाई औँठी चिनो दिएर चाँडै आउने वचनसहित दुष्यन्त आफ्नो राजधानी फर्किएको घटनावर्णन रहेको छ । यसैगरी पति वियोगले दुःखी बनी टोलाएर बसेकी शकुन्तलालाई दुर्वासा ऋषिले बोलाउँदा नसुनेपछि "प्रियतमले बिर्सियोस्" भनी सराप दिएको र शकुन्तलाका सखीहरूले सराप फिर्ता लिन अनुरोध गरेपछि औठी चिनो दिए सराप नलाग्ने कुरा दुर्वासा ऋषिले बताएको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । साथै तीर्थबाट आएका कण्व ऋषिले सबै कुरा बुझेपछि विवाहलाई स्वीकार गरेको तथा शकुन्तलामा दुष्यन्तको गर्भ रहेको चर्चा साथीहरूबीच भएको घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र तिनबाट व्यक्त रसभावलाई यसरी हेरिएको छ :

तेस्रो श्लोकमा दूत आई दुष्यन्तको राज्यमा शत्रुद्वारा हमला भएको कुरा राजा दुष्यन्तलाई सुनाएको घटना-सन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

हेर्नैपर्ने भुवन-पतिले सत्यका ती विरोध ।
गर्नुपर्ने समर रिपुका दुष्टतानिम्ति शोध ॥
पाई मौका रिपुदल बढी राज्यमा दी चढाइ !
डुब्ने आपद् निकट छ भनी दूतले भन्छ आई ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.३)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा दुष्यन्तको दरबारमा हमला गर्ने शत्रुहरू विषयालम्बन तथा राजा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । लामो समयदेखि राजाविहीन दरबारको एकान्त परिवेश, युद्धको भयानक अवस्था, दरबारमा भीषण घटनाको बाह्य परिवेश, शत्रुहरूको मनोबल बृद्धि, दरबारमा ठूलो सङ्कटको सिर्जना, दूत लगायत सैनिकहरूमा भय, त्रास र चिन्ता उत्पन्न मनोपरिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । ती विभावहरूले आश्रयालम्बन विभावका उत्साह स्थायी भावलाई नै रसरूपमा पुऱ्याउन कारकको अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसले गर्दा लामो समयदेखि नव दाम्पत्य जीवनमा बाँधिएर शकुन्तलासँगको प्रेम-प्रणयमा भुलेर दरबार र कर्तव्य भुलेका राजा दुष्यन्तको होस खुल्नु, दरबारको चिन्ता बढ्नु, मनमा विविध विचारहरू पैदा हुनु, मन अधैर्य हुनु, बेचैन बन्नु, राज्यप्रतिको कर्तव्य र जिम्मेवारी बोध गरी त्यसतर्फ लाग्ने निर्णय गर्नु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । तिनले वीररसका निम्ति अनुकूल देखिन्छन् । त्यसैगरी आश्रयालम्बन विभाव दुष्यन्तमा मद, जोस, आवेग, औत्सुक्य, विबोध, तर्कजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाई तिनले उत्साह भावजन्य वीररसलाई परिपोषण गरेका छन् । जसका कारण दुष्यन्तमा वीररसजन्य रसानुभूतिको अवस्था देखापरेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ ।

छैटौं श्लोकमा दुष्यन्त चाँडै फर्केर आउने वचन दिई शकुन्तलासँग बिदा भई राज्यतर्फ फर्किएको घटना-सन्दर्भमा यसरी विप्रलम्भ शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

भन्छन् हामी दुइ पर नभै साथमा नै रहुँला ।
तिम्रो तस्वीर हृदय लिई कष्ट सारा सहुँला ॥
हामी हौंला रवि विधु दुवै दूर यो अङ्कमाल ।
गर्दै प्यारो निशिभर भरी प्रेमको ज्योति-जाल ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.६)

माथिको काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी दरबारमा युद्ध प्रारम्भ, दुष्यन्तको चिन्तित मनोपरिवेश, त्यसतर्फ जाने सोच र तयारी, शकुन्तलाको दुःख पुकार, दुष्यन्तको छिटै फर्कने वाचा, शकुन्तलालाई प्रेमपूर्ण सम्झाएको सन्दर्भ आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । ती केवल शृङ्गाररसलाई नै पृष्ठपोषण गर्न आएका छन् । यसबाट दुष्यन्त चिन्तित बन्नु, शकुन्तलालाई सम्झाउनु, छिटै फर्कने वचन दिनु, दुबै सँगै बस्ने वाचा गर्नु, आफूलाई टाढा बस्दा प्रियसीको सम्झनाले कष्ट हुने कुरा गर्नु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक भावहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनले शृङ्गाररसकै अनुकूलमा कार्य गरेका छन् । जसका कारण दुष्यन्तमा औत्सुक्य, स्मृति, शङ्का, चपलता, तर्क, मोह, धृति आदि व्यभिचारी

भावहरू उद्दीप्त हुन गई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गार (विप्रलम्भ) रस रसानन्दमा पुगेको छ । यसरी उक्त घटना-सन्दर्भमा विप्रलम्भ शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

चौंतिसौं श्लोकमा भिक्षाटनका निम्ति कण्वआश्रम आइपुगेका दुर्वासा ऋषिले शकुन्तलालाई बोलाउँदा नबोलेपछि दुर्वासा ऋषिले सराप दिएको घटना-सन्दर्भमा यसरी रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

मेरो आत्माकन पिर दिने खिर्खिरी यो लगाई ।
सारा राम्रा मृदुल वनमा च्याब हाल्दी जगाई ॥
बल्दी ज्वाला वीरहरूकी कामकी रूपलाई ।
बिर्सोस् यस्तै प्रियतम पनि प्राण दुःखी गराई ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.३४)

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुर्वासा ऋषि आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ऋषिको साधुरूपी छद्म भेष, शकुन्तलालाई बोलाहट, विरहिणी शकुन्तलाले दुर्वासा ऋषिको आवाज नसुन्नु, दुर्वासा रिसाएर सराप दिनु, शकुन्तला यसबाट निकै आहात् बनेको मानसिक तथा बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक ऋषि रिसाउनु, अधैर्य बन्नु, आवेगमा आउनु र शकुन्तलालाई प्रियतमले बिर्सियोस् भनी सराप दिनु, शकुन्तला दुःखी हुनुजस्ता मानसिक, आङ्गिक तथा सात्त्विक भावहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । ती रौद्ररसकै अनुकूल बनेर देखापरेका छन् । जसका कारण भावक ऋषिमा आवेग, उग्रता, अहंकार, अमर्ष, धृति, ग्लानि, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण भई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस रसानुभूतिको अवस्थामा पुगेको छ । अतः माथिको श्लोकमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ ।

छत्तिसौं श्लोकमा ऋषिको श्रापबाट विक्षिप्त बनेकी विरहिणी शकुन्तलाको मर्म बुझी दुर्वासा ऋषिलाई आफ्नो वचन फिर्ता लिन सखीहरूले आग्रह गरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

जोडी भन्छन् कर विनितले मूर्तिमान हे तपस्या !
सोझी सीधी सखि विरहले रूग्ण बेहोशमा छन् ॥
बेचाराले झकभर न ली रातमा नींद ठण्डा ।
गर्माएको मगज उनको चक्करलाई छ मूर्छा ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.३६) ।

माथिको काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा शकुन्तलाका सखीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दुर्वासाऋषिको सराप, शकुन्तलाको विक्षिप्त मन, सखीहरूद्वारा ऋषिसँग वचन फिर्ता गर्न आग्रह, सखीहरूका कारुणिक एवम् विनयपूर्ण अनुरोध, शकुन्तलाप्रति सखीहरूलाई चिन्ता आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आई तिनले करुणरस निष्पत्तिमा विशेष भूमिका खेलेका छन् । यसबाट भावक शकुन्तलाका सखीहरू चिन्तित बन्नु, ऋषिलाई हात जोडी वचन फिर्ता गर्न अनुनय गर्नु, शकुन्तलाको वास्तविकता उजागर गर्नु, शकुन्तलाप्रति दया, माया, करुणा र आवश्यक सहयोग गर्नु, शकुन्तला बेहोसी बनेको गम्भीर अवस्था दर्साउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक भावहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक सखीहरूमा चिन्ता, विषाद, शङ्का, भय, त्रास, तर्क, औत्सुक्य, स्मृति, दैन्य, अपस्मार, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगी शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध भई करुणरस रसानुभूतिको अवस्थामा

पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत श्लोकमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एकचालिसौं श्लोकमा शकुन्तलाका सखीहरूले धेरै बिन्ती गरेपछि दुर्वासा ऋषिले आफ्ना वचन फिर्ता लिई शकुन्तलालाई सचेत गराई गन्तव्यतर्फ लागेको घटना-सन्दर्भमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

भैगो जो भो तर फेरि यस्तो यहाँ नगर्नू ।
यौटा औँठी स्मृति दिन रहे श्राप मेरो नलागोस् ॥
जाओ ! ग्वाँग्रीहरू, अब गरे होशले कामकाज ।
भन्दै हाँसी परतिर चले क्रोधका उग्र मूर्ति ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो. ४१) ।

प्रस्तुत घटना सन्दर्भमा दुर्वासा ऋषि विषयालम्बन तथा शकुन्तलालगायत उनका साथीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ऋषिको सराप, उनको आक्रोशित अभिव्यक्ति, डरलाग्दो हेराइ आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । त्यसैगरी शकुन्तला दुःखी हुनु, सखीहरूले सराप फिर्ता लिन अनुनय गर्नु, दुर्वासाले औँठी चिनो दिए सराप नलाग्ने वचन दिनु, ऋषिले शकुन्तलालगायत सखीहरूलाई चेतावानी दिनु, दुर्वासा रिसाएर गन्तव्यतर्फ गमन गर्नु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा आवेग, बेचैनी, विषाद, स्मृति, चपलता, औत्सुक्य आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित हुनगई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव उत्कर्ष स्थितिमा पुगेको छ ।

अठचालिसौं श्लोकमा शकुन्तला गर्भवती भएपछि उनका सखीहरूले जिस्क्याएको घटना-सन्दर्भमा यसरी हास्य रसप्रधान हाँसो स्थायीभाव उत्पत्ति भएको छः

हाँसी भन्छन् सखिहरू सखे ! गर्न आए सिकार ।
सारा हाम्रा हृदय-वनमा एक राम्रा कुमार ।
छिप्छन् कोही निकट रहने कन्दरामा अँध्यारो ।
राजा छैनन् निकट त भने, भित्र छन् गुप्त क्यार ?
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो. ४८)

माथिको श्लोकमा नायक दुष्यन्त विषयालम्बन तथा नायिका शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विरहिणी शकुन्तलाको गर्भवती अवस्था, शकुन्तलामा आएको आङ्गिक परिर्वतन, सखीहरूको हाँसोठट्टा, सखीहरूमा मनमा उत्पन्न अतृप्त प्रेम चाहना, राजकुमार जन्मने खुसीयालीको मानसिक अवस्था आदि आन्तरिक तथा बाह्य मनोरम परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसले शकुन्तलामा निहित विविध रसाभावलाई पृष्ठपोषण गरी शकुन्तला हर्षले पुलकित हुनु, शान्त बन्नु, शङ्काको भाव पैदा हुनु, डरको अनुभूति गर्नु, प्रेमरहस्य सखीहरूले थाहा पाएकोमा लाज मान्नु, मनमा कौतूहलता उत्पन्न हुनु, विविध भावहरू सल्बलाउनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक भावानुकूल कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावक शकुन्तलामा औत्सुक्य, हर्ष, मोह, आनन्द, लज्जा, ग्लानि, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले हाँसो स्थायीभावलाई नै जागृत तुल्याई हास्यरसको रसानन्दको रमणीय अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा हास्यरसप्रधान हाँसो स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

अठारौं सर्ग जम्मा ५४ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा राजधानी आएका दुष्यन्त नफर्किएपछि कण्वऋषि र पत्नी गौतमीको मनमा चिन्ता उत्पन्न भएको र शकुन्तलालाई राजा दुष्यन्तकहाँ पठाउने निर्णय भएको घटना प्रसङ्गहरूको चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा गौतमीले शकुन्तलाले घरमा गर्नुपर्ने कार्य भूमिकाको बारेमा ज्ञान, उपदेश दिएको तथा शकुन्तलाको मनमा अनेक तर्क-वितर्कहरू उब्जिएको घटना-सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । उक्त सर्गका विभिन्न घटनासन्दर्भ र तिनबाट उत्पन्न रसभावलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

चौथो श्लोकमा राजा दुष्यन्त लामो समयसम्म नफर्केपछि कण्व ऋषिको मनमा शङ्का पैदा भएको घटना-सन्दर्भमा यसरी रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

भन्छन् अचम्म हुन गो अझसम्म केही ।
सन्देश छैन नृपबाट शकुन्तलामा ॥
हुन्छन् सुकोमल सफा दिल शीघ्र स्नेही ।
धोकासमान म त बुझ्छु विलम्ब लामा ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १८, श्लो.४)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा कण्व ऋषि आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको गर्भिणी दयनीय स्थिति, राजा दुष्यन्तको अज्ञात एवम् व्यस्त राजकाजको अवस्था, प्रियसीको स्मृतिहीनता, शकुन्तलाको विशेष हेरचाह गर्ने व्यक्तिको अभाव, शकुन्तालाको मनोताप र शारीरिक पीडाको अनुभूति लगायतका आन्तरिक तथा बाह्य परिस्थिति रौद्ररसका निम्ति उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण कण्व ऋषिको मनमा चिन्ता पर्नु, गम्भीर रूपमा सोच्नु, शकुन्तलाप्रति दया, माया, करुण र सहानुभूति दर्साउनु, उचित हेरचाह गर्नु, दुष्यन्तबाट धोका भएको ठान्नु र रिसाउनु, दुष्यन्तप्रति शङ्का पैदा हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसले गर्दा भावक ऋषिमा भय, त्रास, शङ्का, तर्क, आवेग, अहंकार, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई क्रोधजन्य स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भई रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । अतः माथिको श्लोकमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

नवौं श्लोकमा कण्वकी पत्नी गौतमीले शकुन्तलालाई गृहस्थी उपदेश दिँदै घर अर्थात् दुष्यन्तको दरबार पठाउने तयारीको घटना-सन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

यस्तो सुनी वचन ती ऋषिका तयारी ।
गर्दी भइन् घर पठाउन निम्ति भारी ॥
ती गौतमी, बहुत दी उपदेश राम्रा ।
चाँडै पठाउन भनी घरकी बुहारी ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १८, श्लो.९)

माथिको घटना-सन्दर्भमा गौतमी विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको दयनीय असहाय अवस्था, राजकुमार जन्मने समय नजिकिँदै गर्नु, कण्व दम्पतीलाई मनमा चिन्ता पर्नु, कण्वले घर (दरबार) पठाउने अनुमति दिनु, गौतमीले शकुन्तलालाई उपदेश दिनु र दरबार पठाउने तयारी गर्नु आदि आन्तरिक मनोपरिवेश तथा बाह्य वातावरण उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरस निष्पत्तिमा कारकको अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसकारण शकुन्तलाको मनमा घर छोड्नु पर्दाको पीडा उत्पन्न हुनु, मनमा कुरा खेल्नु, मनमनै खुसी बन्नु, मनमा शान्ति मिल्नु, मनमा विभिन्न शङ्का उत्पन्न हुनु, भय र त्रास पैदा हुनु, आमा गौतमीको उपदेश मनन गर्नु, मौन बस्नु

जस्ता सात्त्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका देखिन्छन् । यसले गर्दा भावक शकुन्तलाका मनमा हर्ष, आनन्द, स्मृति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई शम स्थायीभाव आस्वाद्य स्थितिमा पुगी शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी उक्त काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

उन्नाइसौं सर्गमा जम्मा ९२ श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा गौतमी र कण्वका शिष्यहरूका साथ शकुन्तलालाई डोलीमा चढाई पति अर्थात् राजा दुष्यन्तको दरबारमा पठाइएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा प्रयुक्त विविध रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

बयानब्बेऔं श्लोकमा शकुन्तलालाई गौतमीलगायत उनका सहयोगीहरूले पति दुष्यन्तको घर लैजान लागेको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

> डोली दोटा राहमा छन् तयार ।
> पस्छिन् यौटा दुःख पार्दी सिँगार ॥
> अर्को वृद्धा गौतमीलाई यान ।
> यात्राको भो खालि बाँकी बयान ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १९, श्लो ९२)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तला र गौतमीलाई बोक्न दुई वटा डोली तयार गर्नु, शकुन्तलालाई बेहुलीको रूपमा सिँगार गरेर डोलीमा चढाउनु, वृद्धा गौतमीलाई बोक्न विमान व्यवस्था गर्नु, दरबारतर्फ सुनौलो यात्रा गर्नुजस्ता रमणीय बाह्य तथा आन्तरिक परिस्थितिहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररस सम्बद्ध सकारात्मक भूमिका खेलेका देखिन्छन् । यसकारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, प्रेमभाव जागृत हुनु, कौतूहलता उत्पन्न हुनु, रोमाञ्च पैदा हुनु, शकुन्तलाको विवाहरूपी शृङ्गारको प्रसङ्गले मनमा प्रेम-प्रणयजन्य विविध भावहरू सञ्चरण हुनु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक प्रतिक्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकमा मोह, हर्ष, आनन्द, रोमाञ्च, औत्सुक्य, धृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावलाई क्रियाशील तुल्याउँदै शृङ्गाररसमूलक रसानुभूतिको चरमानन्दको अवस्थामा पुगेको छ । यसरी माथिको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

बिसौं सर्ग कुल ७२ श्लोक संरचनामा आबद्ध छ । यस सर्गमा दुष्यन्तको घर प्रस्थान गरेकी शकुन्तलालगायत गौतमी र उनका सहयोगीहरू दरबार नपुग्दै साँझ परेकोले किसानको घरमा बास बसेको तथा किसानले सहृदय स्वागत गरेको घटनावर्णन चित्रण छ । साथै भोलिपल्ट बिहान नुहाएर दरबारतर्फ लागेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । उक्त सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ र रसभावहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ-

एकतिसौं श्लोकमा गौतमी र शकुन्तलालाई साँझमा किसानले हर्षपूर्वक आफ्नो घरमा स्वागत गरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

> किन ? को भनी किसानले ।
> द्विजलाई सोध्छ मानले ॥
> दुइ बताउँछ सब ।
> खुशसाथ गर्छ स्वागत ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २०, श्लो.३१)

माथिको घटना-सन्दर्भमा शकुन्तलालगायत उनका सहयोगीहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । साँझको परिवेश, शकुन्तला तथा गौतमीको मलिन र थकित अनुहार, आलस्य शरीर तथा निराशजनक मानसिक अवस्था, किसानको जीर्ण घरको साँघुरो बाह्य भौतिक तथा आन्तरिक वा मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव बनेर छन् । तिनले आद्भुत रसकै सहकारी कारक बनी रस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका देखिन्छन् । जसले गर्दा भावकका मन शान्त हुनु, आनन्द र धैर्य मिल्नु, मनमा विविध तर्कना खेल्नु, शङ्का र लाज मान्नु, थकित बन्नु आदि सात्त्विक र मानसिक अनुभाव विकसित भएका छन् । यसैगरी भावकमा हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, शङ्का, तर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई विस्मय स्थायी भावमूलक आस्वादनको आह्लादित अनुभूति सिर्जना भएको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

चौसट्ठिऔं श्लोकमा बिहान नजिकैको खोलामा स्नान गरेर शकुन्तलालगायत सबै दरबारतर्फ हिँडेको घटना-सन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

फिरेर झोपडीतिर ।
लिएर अन्नपात ती ॥
बिहान जान तत्पर ।
भए समुत्सुका गति ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २०, श्लो. ६४)

प्रस्तुत श्लोक सन्दर्भमा आएका शकुन्तलालगायत सहयोगीहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी प्रातः किरणमय सुनौलो परिवेश, खोलाको स्वच्छ र निर्मल सौन्दर्य, सामूहिक स्नान एवम् शुद्धता, झोपडीतर्फको आगमन, उत्सुक र खुसीयाली मनोभावना आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा आनन्द आउनु, हर्ष र खुसी छाउनु, मन शान्त हुनु, मनमा विविध तर्कनाहरू खेल्नु आदि सात्त्विक, मानसिक एवम् आङ्गिक क्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा हर्ष, आनन्द, धृति, चपलता, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाई भावकका हृदयमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको रमणीय अनुभूति सिर्जना भएको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

एक्काइसौं सर्ग कुल २३० श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा शकुन्तला लगायत गौतमी र उनका सहयोगीहरू दरबारमा पुगेको र शकुन्तलालाई राजा दुष्यन्तले प्रारम्भमा नचिनेर शकुन्तलालाई अस्वीकार गरेको तथा गौतमी र कण्व शिष्यले शकुन्तलालाई त्यहीँ छाडेर आश्रम फर्किएको घटनासन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी निराश, दुःखी र बेचैन भएर बसेकी शकुन्तला दरबारबाहिर निस्किएर पोखरीनजिक पुग्दा बिजुली चम्किनेबित्तिकै स्वर्गबाट मेनका आई शकुन्तलालाई उठाएर लगेको घटना-सन्दर्भको चर्चा गरिएको छ । यस सर्गका विभिन्न घटना-सन्दर्भमा प्रयुक्त रस भावहरूको विश्लेषण यसरी गर्न सकिन्छ :

एक्काइसौं श्लोकमा गौतमी, शिष्य र सहयोगीद्वारा दरबार पुऱ्याइएकी शकुन्तलालाई प्रारम्भमा नचिनेर राजा दुष्यन्तले अस्वीकार गर्दाको घटना-सन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

को हौ के हो कहाँका कुन खबर लिई आउँछयौ भन्नु के छ ?

भन्ने आज्ञा सुनेकी अपरिचिता छक्क भई हेर्न थालिन् ॥
राजाको चेहरामा अलिकति गहिरो देख्दछिन् ती विषाद ।
शोचैमा छन् डुबेका अझै नृपति भनी मेट्दछिन् क्यै फसाद ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.५०)

माथिको घटना-सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारको शोभायमान परिवेश, शकुन्तला र उनका सहयोगीहरूको आकस्मिक उपस्थिति, दुष्यन्तको शान्त मनमा उत्पन्न अवरोध, दुष्यन्तको स्वभाव र व्यवहारमा आएको परिवर्तन, दुष्यन्तमा उत्पन्न रिस, आवेग, क्रोधको मनोपरिवेश, शकुन्तलाप्रति अस्वीकृत अभिव्यक्ति आदि बाह्य भौतिक तथा आन्तरिक वा मानसिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण दुष्यन्तले प्रियसी शकुन्तलालाई नचिनेर सोध्नु, दुष्यन्तको चेहरामा परिवर्तन देखिनु, राजाको मनमा चिसो पस्नु, आँत्तिनु र गहिरो सोचमा डुब्नु, शकुन्तला आफ्नी अर्धाङ्गिनी नभएको जिकिर गर्नु आदि मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । यसकारण भावक दुष्यन्तमा मद, आवेग, भय, त्रास, तर्क, शङ्का, औत्सुक्य, अमर्ष, उग्रताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस रसानुभूतिको स्थितिमा पुगी कार्य रूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी उक्त श्लोकमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

दुईसय उन्नाइसौं श्लोकमा गौतमी र कण्व शिष्यले शकुन्तलालाई दरबारमै छाडेर आश्रम फर्किएको घटना-सन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको भएको छ :

हिँडिन् बृद्धा ढीली सजलनयनी त्यक्तदुहिता ।
उचाली आँखाका जल नृपतिको आकृतितिर ॥
पुकारा गर्दी ती अझ अब निराशासरि बनिन् ।
भलो होला राजा यतिसित घुमी ती पनि हिँडिन्
(शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.२१९)

प्रस्तुत काव्यांशमा गौतमी विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयाम्बन विभाव हुन् । यसैगरी प्रतिकूल परिस्थिति, शकुन्तला र सहयोगीहरूका मनमा उत्पन्न निराशाजनक मनोपरिवेश, चिन्तित र बेचैन मानसिक अवस्था, दयनीय स्थिति आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभावहरू आएका छन् । तिनले करुणरसकै अनकूल बनी सहकारी कारकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । जसका कारण भावक शकुन्तलाका मनमा चिन्ता पर्नु, निराश हुनु, दया, माया र करुणाको भीख माग्नु, मन बेचैन हुनु, दरबारमा बस्न मन नलाग्नु र बाहिर टहलिनुजस्ता मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । ती पनि करुणरसकै पोषण बनेर आएका देखिन्छन् । यसकारण भावक शकुन्तलामा चिन्ता, विषाद, अश्रु, स्मृति, दैन्य, आलस्य, जडता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन गई करुणरस रसानुभूतिको स्थितिमा पुगेको छ । अतः माथिको घटना-सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

दुईसय तिसौं शलोकमा दुष्यन्तबाट परित्यक्त बनेकी शकुन्तला दरबारबाहिर निस्किएर पोखरीनजिक टोलाइरहेकी बेला बिजुली चम्किएको र तत्क्षण मेनका स्वर्गबाट आई शकुन्तलालाई उठाएर लगेको घटना-सन्दर्भमा यसरी भयानकरसमूलक भय स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ :

झलझल झिल्ल चट्याङ्ग घर्घर गरी चीरा परी बादल ।

चड्क्यो बज्र अतासिइन् प्रकृति नै थर्थर भयो भूतल ॥
देख्ने एक भएन किन्तु नभमा ओर्ली छिटो मेनका ।
आइन् चट्ट लिई गइन् पर कता प्यारी गिरेकी सुता ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.२३०)

माथिको घटना-सन्दर्भमा मेनका विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी आकाशका मडारिँदो कालो बादल, बिजुली चम्किएर झलमल हुँदै चट्याङ्गको डरलाग्दो आवाज, पृथ्वी नै थरथर काँपेको स्थिति, पृथ्वीमा स्वर्गबाट मेनकाको आगमन तथा छोरी शकुन्तलालाई स्वर्गमा लगेको सन्दर्भ वर्णित बाह्य तथा मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव बनेर रस-निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा आश्चर्य उत्पन्न हुनु, भय र त्रासको अनुभूति गर्नु, विविध भावहरू सल्बलाउनु, मनमा अशान्ति हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका देखिन्छन् । यसले गर्दा सहृदयीमा भय, त्रास, चिन्ता, विषाद, शङ्का, वितर्क, दैन्यआदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई भय स्थायीभावजन्य भयानकरसको आह्लादित रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

बाइसौं सर्ग कुल ५६ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा शकुन्तला बास बसेको घरको किसानकी छोरीले कुवामा पानी भर्न जाँदा दुष्यन्त नामकरण गरिएको औँठी फेला पारेको र किसानले दरबारमा लगी राजालाई बुझाएको र राजा दुष्यन्त पश्चताप गर्दै शकुन्तलालाई खोज्न चारैतिर सेवकहरूलाई पठाएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । त्यसैगरी स्वर्गबाट इन्द्रकी दूत मातली विमान लिएर आई दैत्यसँग युद्ध गर्नका निम्ति सहयोगको सन्देश सुनाएको र दुष्यन्त त्यसतर्फ प्रस्थान गरेको घटनासन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । शकुन्तला चाहिँ कश्यप ऋषिको आश्रममा बसेको घटना चर्चा गरिएको छ । यस सर्गका विविध घटनासन्दर्भ र तिनमा प्रयुक्त रसभावलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

सोह्रौं श्लोकमा शकुन्तला बास बसेको घरको किसानकी छोरीले कुवामा औँठी पाएको र त्यस औँठीलाई किसानले दरबारमा गई राजा दुष्यन्तलाई बुझाएको घटना-सन्दर्भमा यसरी अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

औँठी लेर किसान आउँछ कुनै औँठी महाराजको ।
जो पाएँ तटमा सुचारू सुरको यै साँझमा आजको ॥
भन्ने गर्दछ बिन्ति ल्याउँ कि प्रभो ? आफैँ चढाईकन ।
किस्सा बिन्ति गरी सकी नृपतिमा फर्कन्छ रे निर्धन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २२, श्लो.१६)

माथिको घटना-सन्दर्भमा किसान विषयालम्बन तथा राजा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी साँझको समयमा दरबारमा किसानको उपस्थिति, राजालाई सुनको औँठी उपहार दिनको निम्ति नम्र अनुरोध, राजाबाट स्वीकारोक्ति, किसान खुसी हुँदै घर फर्किएको आन्तरिक मनोपरिवेश तथा बाह्य भैतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक दुष्यन्त अचम्भित हुनु, राजा पुनर्स्मृतिमा डुब्नु, पत्नी शकुन्तलालाई सम्झिनु, राजा भसङ्ग हुनु, आफ्नो भुलप्रति मनमनै प्रायश्चित्त गर्नुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक प्रतिक्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसरी नै दुष्यन्तमा शङ्का, ग्लानि, स्मृति, औत्सुक्य, हर्ष, चपलता, मोह, निर्वेद, मति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई विस्मय भावयुक्त अद्भुतरसको आनन्दमय रसानुभूति प्राप्त भएको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत श्लोकमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

चौंतिसौं श्लोकमा औँठी पाएपछि दुष्यन्तको चेतना खुलेको र आफ्नो भुलमा पश्चताप गर्दै रानी शकुन्तलालाई खोज्न चारैतिर सेवकहरूलाई खटाएको घटना-सन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

कोही दक्षिण जानु, उत्तर कुनै, पुड्के ! तँ जा पूर्वमा ।
कोही त्यो वन जानु कण्वऋषिको कोही हिँडे पश्चिम ॥
ती ठूला जगकी समूर्ति रसिली पग्ली गइन् कि कतै ?
कोही बादल देशमा त गइनन्, इन्द्रेणी वर्षासितै ?
(शाकुन्तल, सर्ग २२, श्लो.३४)

प्रस्तुत सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तला अङ्कित औँठी, कण्व आश्रमको रमणीय दृश्यावलोकन, शकुन्तलासँगको रतिरागयुक्त सम्बन्धको स्मृति, हर्षित मनोपरिवेश, शकुन्तलाप्रतिको प्रेम, स्नेह आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसैगरी दुष्यन्तको मनमा खुल्दुली जाग्नु, पश्चताप मान्नु, मन बेचैन हुनु र शकुन्तलाप्रति चिन्ता उत्पन्न हुनु, शकुन्तलालाई खोज्न आफ्ना सेवकहरूलाई चारै दिशा पठाउनु आदि मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव सिर्जना हुन पुगेका छन् । जसका कारण दुष्यन्तमा ग्लानि, दैन्य, चिन्ता, शङ्का, भय, विषाद आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भएका छन् । तिनले शोक भावलाई क्रियाशील गराई करुणरस जागृत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको श्लोकमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ ।

पचपन्नौं श्लोकमा आज्ञा तत्क्षण स्वर्गमा देवता र दैत्यबीच युद्ध चलेकोले युद्धमा सहयोग गरी दैत्यलाई परास्त गर्न इन्द्रले राजा दुष्यन्तलाई बोलाउन दूत मातलीलाई विमान लिई पठाएको र दुष्यन्त त्यसतर्फ प्रस्थान गरेको घटना-सन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

आज्ञा पालन गर्छु स्वर्गपुरका राजेन्द्रको सत्वर ।
एकै मात्र घडी ! तयार म बनूँ शस्त्रादिले सुन्दर ॥
यो आज्ञासित भूपती तब गए राखेर ती मातली ।
आफ्नो बैठकमा लगाउन नयाँ जङ्गी लुगा तेजिला ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २२, श्लो.५५)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी स्वर्गमा युद्धको परिवेश, युद्धमा सहयोग गर्न इन्द्रले दुष्यन्तलाई लिन मातली नामकी अप्सरालाई पठाएको सन्दर्भ, दुष्यन्तभित्रको साहसिक मनोबल तथा युद्ध कुशलता आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा युद्धको भय र त्रास पैदा हुनु, दुष्यन्तप्रति शुभेच्छा भाव उत्पन्न हुनु, उनको युद्धकौशल र आज्ञाकारिताप्रति प्रशंसा गर्नु, दुष्यन्तको युद्ध सफलताको कामना गर्नु आदि मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक कार्य एवम् चेष्टाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यी विविध विभावादिका कारण भावकका मनमा औत्सुक्य, गर्व व्यभिचारीभावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस कार्यरूपमा परिणत भई रसास्वादनको आल्हादमय स्थितिमा पुगेको छ । यसरी माथिको श्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

तेइसौं सर्ग जम्मा २४० श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा स्वर्गलोकमुनि रजलोकमा देवता र दैत्यबीच युद्ध भएको र युद्धमा राजा दुष्यन्तको युद्ध कुशलताबाट दैत्यहरूको हार भएको घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा विजयोत्सवका निम्ति इन्द्रका निमन्त्रणामा स्वर्ग पुगेका दुष्यन्त केही समय आराम गरी पृथ्वीलोकमा फर्किएको तथा शकुन्तलाको जानकारी लिन हेमकुटस्थित कश्यप ऋषिको आश्रममा पसेको घटनासन्दर्भ चित्रण गरिएको छ । यक्रममा प्रयुक्त विभिन्न घटनासन्दर्भ र उत्पन्न रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

छैटौं श्लोकमा स्वर्गलोकमुनि रजलोकमा देवता र दैत्यबीच घमासान युद्ध भएको र युद्धमा दैत्यलाई परास्त गरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

छातीका ब्युढ ऊँचा रिपुभवनविषे दिब्यझैँ अंशुमाली ।
बोल्दा श्रीपेचजस्ता गिरिशिखर छुँदा लाल योद्धा बनेर ॥
फारी किल्ला अँध्यारा तिमिर अरिहरूको गिराएर रक्त ।
सेता धप्धप् बलेका वदनसरि थिए वीरझैँ ज्योतियुक्त ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.६)

माथिको श्लोकमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी युद्धको भयानक परिवेश, दुष्यन्तको मनमा उत्पन्न आवेग, जोसयुक्त मनोपरिवेश, सेता धप्धप् बलेका दुष्यन्तको अनुहार, दैत्यहरूको बीभत्स रक्तपातको परिवेश, चमचम चम्केको खुकुरीको परिदृश्यलगायत आन्तरिक मनोपरिवेश तथा बाह्य भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका देखिन्छन् । ती वीररसकै सहकारी कारण बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकमा जोस उत्पन्न हुनु, मनमा डर लाग्नु, दुष्यन्तको वीरताप्रति कदर गर्नु, रिपुहरूको रक्तपातले मन विक्षिप्त पार्नु, मनमा कौतूहलता सिर्जना हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा औत्सुक्य, हर्ष, आवेग, गर्वजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभावयुक्त वीररसलाई रस आस्वादनको चरमानन्द अवस्था प्राप्त भएको छ । अतः यस घटना-सन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपूर्ण स्थितिमा पुगेको छ ।

दसौं श्लोकमा देवताले युद्ध जितेपछि राजा इन्द्रले विजयोत्सवको स्वागत समारोहमा दुष्यन्तलाई स्वर्गका दरबारमा आसन गराएको र परीहरूको अनुपम नृत्य प्रस्तुतिको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

बस्ने अट्टालिकामा युवतिहरू परीतुल्य पारेर ठाँट ।
कोरेका केश स्यूँदा अरणनयनका तेजिला बैंस शोभा ॥
फक्रेका चारू आँखा हंसमुख चकिता वस्त्र राम्रा रँगीन ।
कोही औंला ठड्याई गगनतिर अरूलाइ देखाउँदछन् ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.१०)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा स्वर्गका नृत्याङ्गना परीहरू विषयालबन तथा भावक दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी परीहरूका नृत्यलीला, बैंसले फक्रेका उन्मत्त शारीरिक सौन्दर्य, फक्रेका चारूआँखा, हँसिलो मुहार, रङ्गीन वस्त्रहरू, कोरेका स्यूँदा, अरणनयन, विभिन्न हावभाव आदि मनोगत आन्तरिक तथा सुन्दर र कलात्मक बाह्य वातावरणीय परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती केबल शृङ्गाररसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयबाट आएका देखिन्छन् । जसका कारण दुष्यन्तका मन प्रफुल्ल हुनु, मनमा

आनन्द आउनु, हर्ष छाउनु, मनमा विविध प्रेम-भावमय उत्सुकता पैदा हुनु, परीहरूका सौन्दर्यले मन लोभ्याउनु, परीहरूप्रति आकर्षित हुनु, मन चञ्चल हुनु, एकोहोरिएर नृत्यलीलामा रमाउनु आदि आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावक दुष्यन्तको मनमा हर्ष, आनन्द, मोह, प्रेम, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावलाई शृङ्गाररसको पराकाष्ठामा पुऱ्याई रसको आस्वाद्य स्थितिमा पुगेको छ । यसर्थ माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

दुईसय तेत्तिसौं श्लोकमा दुष्यन्त स्वर्गका राजा इन्द्रसँग बिदा भई विमानमा पृथ्वीलोकको आफ्नो दरबार फर्किंदा शकुन्तलालाई सम्झिएर भेट्न हेमकुट पर्वतस्थित कश्यप ऋषिको आश्रममा ओर्लिएको घटना-सन्दर्भमा यसरी अद्‌भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

ओर्ल्यो दिव्य विमान शैल-शिरमा फाटेर हुस्सू अब ।
देखिन्थ्यो तल दृश्य चार महिमा चीरा परी गौरव ॥
साना छन् कुइरा यताउति अझै देखिन्छ नाला पनि ।
झीनो बाफ उठेर मिर्मिर हुने क्यै वक्ररेखा बनी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.२३३)

माथिको घटना-सन्दर्भमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी हेमकुट पर्वतमा आर्लिएको दिव्य विमान, हुस्सु फाटेको सफा र स्निग्ध परिवेश, साना साना सेता कुहिरा र पानीका मसिना वाष्प कणहरू, सुन्दर प्राकृतिक दृश्यहरू आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले अद्‌भुत रससम्बद्ध विभावहरू विकास गर्न अनुकूल भूमिका खेलेका छन् ।यसले गर्दा भावकका मनमा आनन्द आउनु, रमाइलो अनुभूति हुनु, प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षित हुनु, विमानमा शयर गर्दै प्रकृतिको विचरण गर्ने मनोभाव जाग्नु आदि सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभावहरू सिर्जना भएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष, आनन्द, मोह, औत्सुक्य, चपलता, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई विस्मय स्थायीभावलाई उद्‌बुद्ध तुल्याउँदै अद्‌भुतरस रसको आस्वाद्य अवस्थामा पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

चौबिसौं सर्ग शकुन्तला काव्याख्यानको अन्त्य सर्ग हो । यस सर्गमा कुल ८३ लोक संरचना रहेका छन् । यस खण्ड शकुन्तलाको फलागम खण्ड बनेर आएको छ । शकुन्तलाको आदिदेखिका सम्पूर्ण घटना-शृङ्खला, द्वन्द्व, उतारचढाव, उत्कर्ष, अपकर्ष, मिलन, बिछोड तथा पुनर्मिलनको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । मूलतः उक्त सर्ग शकुन्तला र उनका शिशुलाई राजा दुष्यन्तले पूर्णतः स्वीकार गरी दरबारमा शकुन्तलालाई रानी बनाई साथमा राखेको घटनासन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसक्रममा सम्भोग शृङ्गाररस देखापरेको छ । यस सर्गमा राजा दुष्यन्त कश्यप आश्रमतर्फ लाग्दा एक अज्ञात शिशुले तोते बोलीमा डमरूको दाँत गन्दै गरेको देखेपछि त्यस शिशुसँग कुरा गर्न लाग्दा शिशुको हातबाट मन्त्ररूपी बाजु खसेको र त्यसलाई शिशुको पिताबाहेक अरूले टिपेमा सर्पले डसेर मार्ने जादू भएको तर दुष्यन्तले त्यसलाई टिप्दा कुनै असर नपरेकोजस्ता घटनाप्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसबाट दर्शक सबैले त्यस शिशुको बाबु दुष्यन्त भएको निश्चय गर्दै विरहिणी शकुन्तलालाई खबर पठाएको, शकुन्तला आएको र शकुन्तलासँग दुष्यन्तले क्षमा मागेको सन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । तत्पश्चात् दुष्यन्त र शकुन्तला शिशु भरतलाई लिई आश्रम पुगेको तथा कश्यप ऋषिले राजालाई उपदेश र आशीर्वाद दिई बिदा गरेपछि दरबार फर्किएर

सब सुखद रूपमा बसेको घटनासन्दर्भ चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा सर्गमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र तिनमा उत्पन्न रसभावलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

छब्बिसौं श्लोकमा राजा दुष्यन्त आश्रमतर्फ जाँदै गर्दा बाजु देखेर त्यसलाई टिपेको घटना-सन्दर्भमा यसरी अद्भुरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

यस्तैमा खस्न जाँदा शिशुकर रहने मन्त्रको एक बाजु ।
टिप्छन् दुष्यन्त छीटो, तर निकट हुने गर्दछन् हुन्न हा हा ॥
भावी आश्चर्य सोद्धा चकित नजरले भन्दछन् ती मनुष्य ।
हाम्रा यी शाहज्यादा प्रभु पनि यिनका अड्कियो त्यो रहस्य ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २४, श्लो.२६)

माथिको घटनासन्दर्भमा अपरिचित अन्जान शिशु विषयालम्बन तथा राजा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शिशुको हातबाट खसेको मन्त्ररूपी बाजु, शिशुबाट बाजु टिप्न नहुने चेतावनी, दुष्यन्तले टिपेको दृश्यबिम्ब, राजाबाट शिशुको वास्तविकता जान्ने उत्सुकता, शिशबाट आफ्ना बाबु राजा दुष्यन्त भएको अभिव्यक्ति आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभावका रूपमा आएका देखिन्छन् । तिनले अद्भुतरसकै अनुकूल बनी कार्य गरेका छन् । ती विभावका कारण राजा दुष्यन्तले भुइँमा खसेको बाजु टिप्नु, दुष्यन्तमा कौतूहलता उत्पन्न हुनु, शिशुलाई आफ्ना बाबुका बारेमा सोध्नु, राजा आश्चर्यमा पर्नु, शङ्कभाव पैदा हुनु, उक्त बालक आफ्नो पुत्र भएको बोध हुनु आदि आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण भावक दुष्यन्तमा औत्सुक्य, चपलता, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई विस्मयभावजन्य अद्भुतरस रसरूपमा परिणत हुँदै आह्लादित रसानुभूति प्राप्त भएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

सत्ताइसौं श्लोकमा राजालाई बाजुबाट कुनै असर नपरेपछि दर्शकहरूले त्यस शिशुको बाबु दुष्यन्त भएको निर्णय गर्दै शकुन्तलालाई लिन खबर पठाएको घटना-सन्दर्भमा यसरी भयानकरसमूलक भयरस निष्पत्ति भएको छ :

जोडी हात खडा भएर जनले भन्छन् प्रभो मन्त्रले ।
बाँधेका यस बाजुलाई अरूले टिप्दा डसीदिन्छ यो ॥
सर्पै बन्दछ मर्दछ मानिस पनी हा हा त्यसैले ग-यौं !
हाम्रा राजकुमारका प्रभु पिता जानी खुशीमा प-यौं
(शाकुन्तल, सर्ग २४, श्लो.२७)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा दर्शक बटुवा विषयालम्बन तथा राजा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी दर्शकले शिशुको बाबु दुष्यन्त भएको ठम्याउनु, हात जाडेर प्रणाम गर्नु, बाजुको वास्तविक शक्तिको बारेमा चर्चा गर्नु, शिशुको पिताबाहेक अन्य मानिसले बाजु टिपेमा सर्पले डसी मृत्युसमेत हुने कुरा बताउनु, शिशु राजकुमारका बाबु दुष्यन्त पहिचान भएकोमा दर्शकहरू खुसीले प्रफुल्ल हुनु आदि बाह्य परिवेश चित्रण तथा त्यसबाट उत्पन्न भययुक्त मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । ती भयानक रसकै सहकारी कारक बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावक दुष्यन्त अन्यौलमा पर्नु, मूक रहनु, विविध कौतूहलता उत्पन्न हुनु, दर्शकहरूप्रति मनमनै कृतज्ञता जाहेर गर्नु, हर्षले पुलकित हुनु, पूर्वस्मृति हुनु, शिशु वास्तवमै आफ्नो पुत्र भएको निर्णयमा पुग्नु र शिशुलाई पुत्रको रूपमा स्वीकार्नुजस्ता कार्यहरू सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक दुष्यन्तका मनमा भय, त्रास, बेचैनी, ग्लानि, स्मृति, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई तिनले

भयस्थायीभाव अनुकूल कार्य गरेका छन् । यसबाट सहृदयीमा भयानकरसको रसास्वादन हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

पैतालिसौं श्लोकमा शकुन्तला खुसी हुँदै राजा दुष्यन्तलाई भेट्न आएको र कश्यप आश्रममा लैजान लागेको घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

ती गेरूकी मृदुमुखी रसिलो प्रसून ।
वेलेर आधि जिउँदी जलबाट जस्ती ॥
नौली बनेर सुकुमारपना गभीर ।
आइन् सुकोमल-दृशी गहिरी भएर ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २४, श्लो. ४५)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी लामो समयदेखि पति वियोगले तड्पिएकी शकुन्तलाको पति राजा दुष्यन्तसँगको भेटको उत्साहमय आनन्ददायक मनोपरिवेश, रसिलो र मलिन अनुहार, झरेर वैलिएको फूलजस्तो कमजोर शरीर, गहिरो संवेदनायुक्त सोचाइ, दर्शकहरूको खुसीयालीको रमणीय वातावरण आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसकै अनुकूल कारक बनेर कार्यभूमिका खेलेका छन् । जसले गर्दा भावकका मनमा शान्ति मिल्नु, प्रशन्नता छाउनु, आनन्द आउनु, शकुन्तला-दुष्यन्तको प्रेम, विवाह, मिलन तथा रतिभावको स्मृति हुनु, तिनीहरूबीचको पुनःमिलन तथा सुखद् जीवनको अपेक्षा गर्नुजस्ता आङ्गिक, मानसिक तथा सात्त्विक क्रियाकलापहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष, प्रेम, मोह, धृति, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररसको रसास्वादन हुन पुगेको छ । अतः माथिको घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

अठहत्तरौं श्लोकमा कश्यप ऋषिले उपदेश र आशीर्वाद दिई दुष्यन्त, शकुन्तला र भरत तीन जनालाई बिदा गरी दरबार पठाएको घटना-सन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

यो छोरो दिव्यदेही भरत पनि बढी दिव्य साम्राज्य लेला ।
बन्ला नामै जगत्मा अमर भरतको भारतै दिव्य पारी ॥
प्रेमैको दिव्य नीति प्रबल नृपहरू वीरता ताँति-ताँति ।
तिम्रा सन्तान लेलान्, त्रिभुवनविजयी दिव्य होला भविष्य ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २४, श्लो. ७८)

माथिको श्लोकमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी कण्वऋषिद्वारा दुष्यन्तलाई बिदाई तथा आशीर्वाद, कण्व दम्पतीमा आत्मसन्तुष्टि, दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रसन्न मन, दरबारतर्फको प्रस्थानजस्ता आन्तरिक मनोपरिवेश तथा बाह्य भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । ती वीररसकै उपकारक बनेर आएका छन् । जसका कारण आश्रयालम्बन भावकका मनमा शान्ति छाउनु, आनन्द आउनु, हर्षित हुनु, प्रेम पैदा हुनु र मोहको भावना पलाउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक प्रतिक्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनले रसानुकूल भाव उत्पत्तिमा नै सहयोग गरेका छन् । जसले गर्दा भावकमा हर्ष, स्मृति, गर्व, मति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस रसरूपमा परिणत भई

रसानन्दको आल्हादमय अनुभूति हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

काव्यान्तको बहत्तरौं श्लोकमा अन्ततः दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमको पुनर्मिलन भइसकेपछि शाकुन्तल काव्यको समग्रभाव एवम् पाठकका निम्ति कविद्वारा जीवनदर्शनका रूपमा व्यक्त घटना-सन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

प्रेमै हो सिर्जनाको प्रथम विधि यही विश्व आधार जान ।
प्रेमै हो दिव्यताको मधुमय करुणा प्रेम हो विश्व-प्राण ॥
प्रेमैले मिल्छ तारा, यसकन सबको धर्मको तत्त्व जान ।
आत्मा बोलाउने भै वरिपरि छरिई डाक्दथे प्रेमद्वारा ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.७२)

माथिको घटनासन्दर्भमा दुष्यन्त-शकुन्तला विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दुष्यन्त-शकुन्तलाको पुनर्मिलन, प्रेमको मधुर वर्णन, प्रेम दिव्यतत्त्व भएको अभिव्यक्ति, प्रेममा धर्म अडेको शाश्वत सन्दर्भ, आत्मा जगाउने र संसार चलाउने तत्त्वको रूपमा प्रेमको महिमागानजस्ता मानवीय प्रेम-सन्देशमूलक आन्तरिक मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले शृङ्गाररसलाई नै विविध रूपमा मलजल गरी रतिजन्य स्थायीभावमा पुऱ्याउन सहकारी कारकको भूमिका निर्वाह गरेका देखिन्छन् । यसैगरी भावक अर्थात् पाठक-श्रोताका मन हर्षित हुनु, आनन्द आउनु, प्रेम-रतिभाव सञ्चरण हुनु, मनमा विविध औत्सुक्य पैदा हुनु, दाम्पत्य प्रेमको महत्त्व बोध हुनु, प्रेममा नै जीवन अडेको महसुस हुनु तथा प्रेम मानव जीवनमा अपरिहार्य तत्त्व भएको अनुभूति हुनु आदि मानसिक एवम् सात्विक अनुभाव विकसित भएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, मोह, स्मृति, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति भावजन्य शृङ्गाररसको आनन्दमय अनुभूति हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

अतः शाकुन्तलमा प्रयुक्त घटना-सन्दर्भहरूमा विविध रस र भावहरूको कलात्मक, प्रभावकारी, विशिष्ट एवम् सार्थक प्रयोग भएको छ ।

३.४ शाकुन्तलमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण

शाकुन्तल महाकाव्यलाई रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गार (अङ्गी) रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध अङ्गरसहरूले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरी मूलभाव स्थायीलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएका छन् । काव्यको आरम्भदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटना-सन्दर्भमा राजा दुष्यन्तसँगको शकुन्तलाको प्रेम, मोह-आकर्षण, विवाह एवम् मिलनका कारण जीवनका थुप्रै सुःखद क्षणहरूका स्थितिमा विविध भावहरू उद्दीप्त हुँदै रति भावको विकास भई शृङ्गाररस परिपाक स्थितिमा पुगेको छ । यसक्रममा निर्वेद भावजन्य भक्तिरस, शमभावमूलक शान्तरस, उत्साह भावप्रधान वीररस, वत्सल भावजन्य वात्सल्यरस, भय भावप्रधान भयानकरस, क्रोध भावमूलक रौद्ररस, विस्मय भावजन्य अद्‌भुतरस, हाँसो भावप्रधान हास्यरस तथा शोकभावजन्य करुणरस आदि अङ्गरसहरू विकास भएका छन् । तिनले मूलतः रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । **शाकुन्तल**मा मूलरस अङ्गी अर्थात् शृङ्गाररस भए तापनि विविध अङ्गरसहरू पृष्ठपोषक बनेर आएका छन् । शाकुन्तलको विविध सर्गमा प्रयुक्त अङ्गरस वा सहायक रसहरूको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

३.४.१ भक्तिरस

शाकुन्तल काव्याख्यानको मङ्गलाचरण र पृष्ठभूमिको रूपमा आएको पहिलो र दोस्रो सर्गमा इन्द्र देवता, विश्वामित्र ऋषि, मेनका अप्सरा आदिका सुन्दर स्तुति गाइएको छ । यस सन्दर्भमा भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी काव्यको विविध सर्ग र श्लोकमा भक्तिरसको विकास भएको पाइन्छ । यसक्रममा शान्ति र अहिंसाको मार्ग खोज्दै गोदावारीमा तपस्या लीन भएका विश्वामित्र ऋषिको तपस्या वर्णनको सन्दर्भ (सर्ग २, श्लो.२७, ३०, ४०) मा, तेस्रो सर्गमा गोदावारी वनको विश्वामित्रको तपस्या धामको घटनावर्णन (सर्ग ३, श्लो.४) मा भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । काव्यमा विश्वामित्र ऋषिले गोदावारी वनमा तपस्या गरी स्वर्ग नै डगमगाएको घटनासन्दर्भ (सर्ग २, श्लो. २७) वर्णनमा भक्तिरसको परिपाक भएको छ :

> पुगी बन्दै टाढा कठिन पथमा शोणितनदी ।
>
> नदी देखी भज्दी खुश दिल बनी ब्रह्मजलधि ॥
>
> दुबै आँखा चिम्ली दिवस र निशातुल्य सुचिर ।
>
> बसे ध्यानी राजा सुरपुर गराई थरहर ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.२७)

प्रस्तुत श्लोकमा विश्वामित्र ऋषि विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । निर्मल नदी, शुद्ध र सफा दिल, ब्रह्मालीन अन्तःसाक्षात्कार आँखा चिम्लिएको दृश्य, अन्धकार रात, इन्द्र देवताको स्वर्गीय संसार वर्णनको आन्तरिक तथा बाह्य सुन्दर परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले भक्तिरसकै पृष्ठपोषण कार्यमा सहयोग गरेका छन् । यसकारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, भक्तिभाव विकास हुनु, भावक हर्ष र आनन्दले खुसी हुनु, ब्रह्मात्मामा तल्लीन हुनु, उनीप्रति प्रेम-मोह सिर्जना हुनु लगायतका मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकसित भएका छन् । यसैगरी औत्सुक्य, चपलता, मोह, धृति, मति, हर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् । तिनले भक्तिरसकै अनुकूल बनी निर्वेद स्थायीभावलाई परिपोषण गरेका देखिन्छन् । जसका कारण भावकमा भक्ति वा निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस रसास्वादन हुन पुगेको छ । यसरी **शाकुन्तल**को पहिलो सर्गमा भक्तिरस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । यसप्रकार भक्तिरसले काव्यको अङ्गीरसको रूपमा रहेको शृङ्गाररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

३.४.२ शान्तरस

शाकुन्तल महाकाव्यको आख्यानको सन्दर्भ सङ्केत गरिएको तथा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको काव्य सिर्जनाप्रतिको आकर्षणलगायत काव्य लेखनको तीव्रता आदि कुराहरूको वर्णन गरिएको यस सर्गमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको विकास भएको छ । यसैगरी **शाकुन्तल**को पहिलो सर्गमा ज्ञानी, ध्यानी, विद्वान् आदिलाई दिव्यध्यान गरी आनन्द लिन आग्रह गरिएको प्रसङ्ग वर्णन (सर्ग १, श्लो.३१) मा तथा गोदावारीको वनको सौन्दर्यवर्णन (सर्ग १, श्लो.४३) मा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस अङ्गरस बनेर आएको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा शान्तिको खोजीमा गोदावारी वनमा फुलेका पुष्पलता, तिनका सुवास र सुन्दरताको वर्णन (सर्ग २, श्लो.१, ६, ९, १०, २१, २४, २६, २८, २९, ४४) मा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । तेस्रो सर्गमा गोदावारीमा मेनकाको सुस्तरी आगमन हुँदाको घटनासन्दर्भ (सर्ग ३, श्लो.२९) मा, गोदावारी वनको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गर्दाको घटना-सन्दर्भमा शान्तरसको विकास भएको छ ।

सातौं सर्गमा कण्वऋषिको आश्रमका प्रकृतिमय सुन्दर वातावरणको वर्णन गर्दा, नवौँ सर्गमा वसन्तऋतुको प्राकृतिक सौन्दर्यवर्णनका घटनासन्दर्भ (सर्ग ९, श्लो. १९) मा, दसौँ सर्गमा गोदावारीस्थित प्राकृतिक छटामा पुगेका राजा दुष्यन्तलाई त्यसबाट मनमा परेको विविध प्रभावको आनन्ददायक रमणीय घटनावर्णनको सन्दर्भ (सर्ग १०, श्लो.३०) मा, एघारौँ सर्गमा कण्वआश्रम विहार गर्दै गरेका दुष्यन्तले मृगलाई देखी वाण हान्न लाग्दा कण्वका दुई शिष्य आई कण्व आश्रमको मृग भएकोले नमार्न अनुरोध गर्दा दुष्यन्तमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति भएको छ ।

यसैगरी कण्वको अग्रहमा दुष्यन्त आश्रम पुग्दाको घटनावर्णन (सर्ग ११, श्लो. २१) मा, दुष्यन्तले ऋषिको आग्रह स्वीकार्दै आश्रम बस्ने वचन दिएर सहयोगी विदूषकलाई आफ्नो बारेमा गोप्यता राख्न सल्लाह दिएको घटनावर्णन (सर्ग ११, श्लो.२४) मा, यसैगरी तेह्रौं सर्गमा दुष्यन्तले आफ्ना सैनिकहरूलाई राजधानी फर्काई आफू केही समय प्राकृतिक सौन्दर्यमा रम्ने अभिलाषा व्यक्त गरेको घटनावर्णनको सन्दर्भ (सर्ग १३, श्लो.५) मा, पन्ध्रौं सर्गमा वसन्त ऋतुको सौन्दर्यवर्णन (सर्ग १६, श्लो. १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६) मा, सोह्रौं सर्गमा दुष्यन्त-शकुन्तलाको विवाहपूर्व वनको हरियाली प्राकृतिक सौन्दर्य, नदीनाला, चराचुरूङ्गी आदिको सुमधुर साङ्गीतिक गुञ्जनको वर्णन (सर्ग १६, श्लो.२०, २१, २२, २३, २४) मा शान्तरस विकास भएको छ । यसरी नै अठारौं सर्गमा कण्वपत्नी गौतमीले शकुन्तलालाई गृहस्थी उपदेश दिँदै घर अर्थात् दुष्यन्तको दरबार पठाउने तयारी गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग १८, श्लो.९) मा, बिसौं सर्गमा बिहान नजिकैको खोलामा स्नान गरेर शकुन्तलालगायत सबै दरबारतर्फ हिँडेको घटनासन्दर्भ (सर्ग २०, श्लो.६४) मा, चौबिसौं सर्गमा देवलोकमा इन्द्र सभाबाट बिदा भई दरबार फर्किंदा हेमकुट पर्वतस्थित कश्यप आश्रमको सौन्दर्यवर्णन (सर्ग २४, श्लो. १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८) मा तथा बाजुधारी बालक भरतको बाबु दुष्यन्त पहिचान भएपछि शकुन्तला आई दुष्यन्तलाई कश्यप आश्रममा लिएर जाँदा सबैका मनमा शान्ति छाएको र त्यहाँबाट ऋषिले सबैलाई आशीर्वाद दिई बिदाइ गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग २४, श्लो. १५, २८, ५०, ७३, ७४) मा शान्तरसको प्रधान्य रहेको छ । शाकुन्तलको प्रथम सर्गमा प्रयुक्त शान्तरसको एक नमुना श्लोक यस्तो रहेको छ,जस्तै :

यात्री आज बनूँ अतीत युगका सम्झूँ त त्यो भारत ।
ब्यूझाऊँ त सुषुप्त भाव अधिका पर्दा लगाऊँ यता ॥
यो कोलाहल बिर्सिऊ मृतकको यो नामको जीवन ।
पाल्नोस् सज्जनवृन्द यो रसिकको मीठो छ वृन्दावन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १, श्लो.८)

माथिको श्लोकमा वृन्दावनको निच्चल, सुगन्धित एवम् मनोरम शीतल वातावरणमय भौतिक परिवेशले शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा आएका कवि विषयालम्बन विभाव हुन् भने भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी प्राकृतिक सौन्दर्य र सुन्दर परिवेश, अतीतका युग, वृन्दावन आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले विविध विभावादि सिर्जना गर्न सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी अतीतप्रतिको मोह जाग्नु, कविलाई काव्यरस मीठो लाग्नु, वृन्दावनतर्फ आकर्षित हुनु, शान्ति र आनन्दको अनुभूति हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकसित भएका देखिन्छन् । यसबाट सहृदयी वा भावकका मनमा धृति, स्मृति, हर्ष, आनन्द, मोह, मति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शम स्थायीभाव जागृत गराई शान्तरसको रसानुभूति प्राप्त भएको छ । यसप्रकार शान्तरसले

काव्यमा मूलरसको रूपमा रहेको अङ्गीरसलाई सहयोग गरी शृङ्गाररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउने प्रमुख अङ्गरसको भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

३.४.३ वीररस

शाकुन्तल काव्यमा अन्य रसहरूजस्तै वीररसको पनि समुचित उपयोग भएको छ । अङ्गरसको रूपमा आएको उक्त रस मूलतः काव्यको अङ्गीरस शृङ्गारलाई नै मलजल गर्ने ध्येयबाट सञ्चालित छ । खासगरी राजा दुष्यन्तको वनविहार, सिकार मोह तथा स्वर्गमा दैत्यसँग युद्ध गरी विजय गरेको घटनासन्दर्भ वर्णनमा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति भएको छ । काव्यका विविध सर्गमा प्रयुक्त वीररसप्रधान घटनाप्रसङ्ग तथा श्लोक सन्दर्भहरूलाई यहाँ निर्देश गरिएको छ । यसक्रममा काव्यारम्भको प्रथम सर्गमा मङ्गलाचरणको क्रममा कवि देवकोटाको काव्य प्रतिभाको प्रष्फुटन हुँदा गर्वको भावसन्दर्भ वर्णन (सर्ग १, श्लो.२, ७, १५) मा वीररसको सङ्केत गरिएको छ । दोस्रो सर्गमा विश्वामित्र ऋषि सांसारिक मोह त्यागेर शान्तिको मार्ग खोज्दै गोदावारी वनमा तपस्या गर्न हिँडेको, तपस्यामा लीन रहेको तथा उनको दृढ साहस र कडा चुनौती आदिका घटना सन्दर्भवर्णन (सर्ग २, श्लो.१८, ३१, ३३, ४७) मा वीररस विकास हुन पुगेको छ ।

दसौं सर्गमा राजा दुष्यन्त गोदावारी वनमा आफ्ना सैनिकहरूका साथमा सिकार खेल्न प्रवेश गरेको घटनावर्णन (सर्ग १०, श्लो.२) मा, बाह्रौं सर्गमा शकुन्तलालाई भवँराले दुःख दिँदा शकुन्तलाको साहसिक उद्धार गरेको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १२, श्लो.श्लो.९२) मा, सत्रौं सर्गमा शकुन्तलासँगको प्रेमप्रणयमा आफ्नो राजकाज नै बिर्सिएर कण्व आश्रमस्थित ससुरालीघर बसेका दुष्यन्तलाई दूत आई राज्यमा शत्रुद्वारा हमला भएको बताएपछि राज्य रक्षाको निम्ति युद्ध शान्त पार्न त्यसतर्फ प्रस्थान गर्दा तथा युद्धको घटना वर्णन (सर्ग १७, श्लो.३,७) मा वीररस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी बाइसौं सर्गमा स्वर्गबाट इन्द्रका दूत मातलीविमान लिएर दुष्यन्तको दरबारमा आएपछि दुष्यन्त इन्द्रलाई सहयोग गर्न त्यसतर्फ प्रस्थान गर्दाका घटनावर्णन (सर्ग २२, श्लो.५५) मा, तेइसौं सर्गमा स्वर्गलोकमुनि रजलोकमा देवता र दैत्यबीच भएको घमासान युद्धमा दुष्यन्तले दैत्यलाई परास्त गरेको घटनावर्णन (सर्ग २३, श्लो.६) मा तथा चौबिसौं सर्गमा कश्यप ऋषिले उपदेश र आशीर्वाद दिई दुष्यन्त, शकुन्तला र भरत तीन जनालाई बिदा गरी दरबार पठाएको घटनासन्दर्भ (सर्ग २४, श्लो.७८) मा वीररसको प्रधान्य रहको छ, जस्तै :

यो छोरो दिव्यदेही भरत पनि बढी दिव्य साम्राज्य लेला ।
बन्ला नामै जगत्मा अमर भरतको भारतै दिव्य पारी ॥
प्रेमैको दिव्य नीति प्रबल नृपहरू वीरता ताँति-ताँति ।
तिम्रा सन्तान लेलान्, त्रिभुवनविजयी दिव्य होला भविष्य ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २४, श्लो.७८)

माथिको श्लोकमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी कण्वऋषिद्वारा दुष्यन्तलाई विदाइ तथा आशीर्वाद, कण्व दम्पतीमा आत्मसन्तुष्टि, दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रसन्न मन, दरबारतर्फको प्रस्थानजस्ता आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले वीररस निष्पत्तिमा कार्य-कारणको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । जसका कारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, आनन्द आउनु, हर्षित हुनु, प्रेम र मोह भाव उत्पन्न हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा हर्ष, धृति, स्मृति, गर्व, मति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी

भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह भावजनित वीररस रसावस्थामा पुगेको छ । यसरी काव्यमा वीररसले अङ्गीरस शृङ्गारलाई पराकाष्ठा अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

३.४.४ रौद्ररस

शाकुन्तल काव्यमा प्रयुक्त अङ्गरसमध्ये रौद्ररस पनि एक हो । यसको स्थायीभाव क्रोध हो । **शाकुन्तल**को आख्यानवर्णनका विविध घटनाप्रसङ्गमा रौद्ररस उत्पन्न भएको देखिन्छ । खासगरी प्रथम सर्गको मङ्गलाचरणमा विश्वामित्रको तपस्याले स्वर्गका राजा इन्द्रको शक्ति डग्मगाएको ठान्दै यसबाट आफू अपमानित भएकोमा विश्वामित्रमाथि रिस र ईर्ष्या पैदा भएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १, श्लो.३८) मा रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी पाँचौं सर्गमा विश्वामित्रले अचेतनमै अप्सारा मेनकासँग प्रणयसम्बन्ध राखी आफू व्युझिँदा एक शिशु देखी इन्द्रको छल बुझी रिसाएको घटनावर्णन (सर्ग ५, श्लो.१३) मा रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । बाह्रौं सर्गमा सखीहरूले शकुन्तलालाई दुष्यन्तकी रानी बनी दरबारमा बस्न योग्य भएको भनी ठट्टा गर्दा शकुन्तला रिसाएर घरतिर गएको सन्दर्भवर्णन (सर्ग १२, श्लो.१२) मा रौद्ररसको उत्पत्ति भएको छ । सत्रौं सर्गमा भिक्षाटनका निम्ति कण्वआश्रम आइपुगेका दुर्वासा ऋषिले शकुन्तलालाई बोलाउँदा नबोलेपछि दुर्वासा ऋषिले सराप दिएको घटनावर्णन (सर्ग १७, श्लो.३४) मा, गौतमी, शिष्य र सहयोगीद्वारा दरबार पुऱ्याइएकी शकुन्तलालाई प्रारम्भमा नचिनेर राजा दुष्यन्तले अस्वीकार गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग २१, श्लो.६२) मा क्रोध भावप्रधान रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ :

> क्रोधसाथ निठुरी अति लाल ।
> फुल्दछन् कि त कपाल गुलाफ ॥
> झैँ तिनी मनमनै अब रत्न ।
> क्रूर मूर्तिसित छन् अप्रसन्न ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.६२)

माथिको काव्यांशमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा गौतमी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारमा गौतमी, शकुन्तला र उनका सहयोगीहरूको आकस्मिक उपस्थिति, दुष्यन्तको रिसाहा रूप, आक्रोशित व्यवहार, शान्त मनमा उत्पन्न अवरोध, दुष्यन्तको स्वभाव र व्यवहारमा आएको परिवर्तन, दुष्यन्तमा उत्पन्न रिस, आवेग, क्रोधको मनोपरिवेश, शकुन्तलाप्रति अस्वीकृत अभिव्यक्ति आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । तिनले रौद्ररसलाई नै रसावस्थामा पुऱ्याउन उत्प्रेरक भूमिका खेलेका छन् । यसकारण भावक गौतमीको मनमा दुःख लाग्नु, निराश हुनु, रिस उठ्नु, बेचैन हुनु, शकुन्तला र गौतमीप्रति दया जाग्नु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । ती रौद्ररसकै अनुकूल बनेर आएका देखिन्छन् । यसबाट भावक (शकुन्तला, गौतमी) मा आवेग, तर्क, शङ्का, औत्सुक्य, अमर्ष, उग्रताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई क्रोध भावजन्य रौद्ररस निष्पत्ति भई रसास्वादन हुन पुगेको छ । यसरी उक्त अङ्गरसले शाकुन्तलको अङ्गीरस (शृङ्गाररस) लाई नै परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहायक रसको भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

३.४.५ भयानकरस

शाकुन्तल काव्यका विविध सर्ग र श्लोकमा भयानकरसको उपयोग भएको छ । उक्त रस अङ्गरसको रूपमा आई अङ्गीरसलाई नै मलजल गरेको पाइन्छ । यसक्रममा द्वितीय सर्गमा विश्वामित्रको तपस्या साधनाबाट स्वर्गसमेत डग्मगाई स्वर्गका राजा इन्द्रको मनमा भय र शङ्काको भाव उत्पन्न हुन गएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग २, श्लो. ५, ३४,

३८, ४१, ४२, ४३, ४६) मा भयानकरस उत्पत्ति भएको छ । बाह्रौं सर्गमा साथीसँगी हाँसखेल गर्ने क्रममा टाउकोमा भवँरा बस्दा शकुन्तलाले डराएर सखीहरूसँग गुहार माग्दाको सन्दर्भवर्णन (सर्ग १२, श्लो.५,४) मा, स्वर्गलोकमा देवता र दैत्यबीचको युद्धमा दैत्यहरूको ठूलो क्षति भएपछि उनीहरूको मनमा मृत्युको डर र त्रास उत्पन्न हुँदाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग २३, श्लो.६) मा भयानकरस निष्पत्ति भएको छ । दोस्रो सर्गको ४१ औँ श्लोकमा विश्वामित्रले तपस्या गरेको थाहा पाएपछि स्वर्गका देवता इन्द्रको मन डराएको घटना-सन्दर्भमा भयानकरस निष्पत्ति भएको छ :

डराएका ऊँचा सुरपति चिहाई तलतिर ।
झुकी सोच्छन् केले अब म तप भाँडूँ नि प्रखर !
बढी आई लिन्छन् सुरभवन-साम्राज्य सहज ।
उडेका धूवाँझैं सुरपुर भजी यज्ञ-उपर ॥(शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.४१)

माथिको श्लोकमा स्वर्गका देवता इन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विश्वामित्रको कडा तपस्याको दृश्यपरिवेश, उनको प्रशंसाको बयान, गोदावारीको शान्त तपोभूमिको सौन्दर्यपूर्ण वातावरण, इन्द्रको डराएको मनोपरिवेश लगायतका विविध आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । ती भयानकरसकै पोषक बनेर आएका छन् । यसकारण भावकका मनमा शङ्का र भय उत्पन्न हुनु, इन्द्रदेवप्रति रिस उठ्नु, विश्वामित्रप्रति दया पलाउनु र उनको विजयको शुभभाव सिर्जना हुनु आदि अनुभाव मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव उत्पन्न हुन पुगेका छन् । ती भयानकरसकै अनकूलमा आएका देखिन्छन् । यसले गर्दा भावकमा भय, त्रास, मोह, शङ्का, औत्सुक्य, तर्कजस्ता व्यभिचारीभावहरू उद्दीप्त हुन गई भय स्थायीभावजन्य भयानकरस रसानुभूतिको अवस्थामा पुगेको छ । यसरी भयानक अङ्गरसले शृङ्गाररसप्रधान अङ्गीरसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन सहायक भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

३.४.६ करुणरस

भावक वा पाठकको मनमा उत्पन्न शोक स्थायीभावको प्रभावबाट उत्पन्न रसविशेष नै करुणरस हो । रसवादी आचार्यहरूकाअनुसार शृङ्गारप्रधान रसमा उक्त रस बाधक मानिन्छ । **शाकुन्तल** शृङ्गाररसप्रधान काव्य भए तापनि यसमा छिटपुट रूपमा करुणरसको उपयोग भएको पाइन्छ । प्रथम सर्गको मङ्गलाचरणमा दीनहीन बनेका पतिवियोगी नारीहरूप्रति दया, माया र करुणाको भाव प्रकट गर्दाको स्थिति तथा तत्कालीन वर्तमान नेपाली सहरी विसङ्गतमय संस्कृतिले हामी, खोक्रो र निराश बन्न पुगेको भावको प्रस्तुति एवम् मानव जीवनको दुःखमय गाथा व्यक्त गर्ने सन्दर्भलगायत कवि सांसारिक मोहबाट नैराश्य बन्दै काव्य रचनामा देखिने आफ्ना त्रुटि र कमजोरीप्रतिको भावना प्रकट गर्दा (सर्ग १, श्लो.२, ८, १०, ४८, ४९) मा करुणरस उत्पत्ति भएको छ । ती केवल शृङ्गाररसलाई नै परिपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित देखिन्छन् । चौधौं सर्गमा शकुन्तलाका अस्वाभाविक क्रियाकलाप देखेर उनका सखीहरूले जिस्क्याउँदा **शकुन्तला** दुःखी भई आँसु झारेको र डराएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १४, श्लो.६) मा करुणरस प्रवाहित हुन पुगेको छ । सत्रौं सर्गमा राजाको दूत आई राज्यमा शत्रुको हमला भएको खबर सुनाएपछि शकुन्तलालाई औंठी चिनोसहित छिटै लिन आउने वचन दिएर दुष्यन्त राजधानी फर्कने निर्णयमा पुगेपछिको घटनाप्रसङ्ग तथा दुष्यन्तको वियोगले रोइरहेकी शकुन्तलाको नजिकै आई दुर्वासा ऋषिले पटकपटक बोलाउँदा पनि नबोलेपछि रिसाएर, “प्रियतमले बिर्सोस्” भनी

शकुन्तलालाई श्राप दिँदाको सन्दर्भवर्णन (सर्ग १७, श्लो.४, ५, ३४) मा शकुन्तलामा करुणरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ ।

अठारौं सर्गमा राजाको कुनै सन्देश नआएपछि कण्व ऋषिमा शकुन्तलाको बारेमा चिन्ता, धोका र आशङ्का पैदा भएपछिको घटना सन्दर्भ (सर्ग १८, श्लो.४) मा करुणरस अङ्गरसको रूपमा देखापरेको छ । एक्काइसौं सर्गमा शकुन्तलालगायत सहयोगीहरू दरबारमा पुगेको र शकुन्तलालाई छोडेर घर फर्किएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । दुष्यन्तको दरबारमा पुग्दा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई चिन्दैनन् । कति सम्झाउँदा पनि राजा अडिग बनेपछि अन्ततः शकुन्तलालाई त्यहीँ छाडी गौतमी र कण्वशिष्य आश्रममा फर्किन्छन् । घृणा, अपमान एवम् ग्लानिबाट निराश र बेचैन बनेकी शकुन्तला दरबारबाहिर निरूद्देश्य पोखरीतर्फ लाग्दाको घटनासन्दर्भ (सर्ग २१, २१९) मा शकुन्तलामा करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । ती अङ्गरसहरू केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्न आएका छन् । बाइसौं दुष्यन्त नामङ्कित औंठी पाएपछि दुष्यन्तको चेतना खुलेको र आफ्नो भुलमा पश्चताप गर्दै रानी शकुन्तलालाई खोज्न चारैतिर सेवकहरूलाई खटाएको घटना-वर्णनको सन्दर्भ (सर्ग २२, श्लो.३४) करुणरस उत्पत्ति भएको छ । उक्त अङ्गरस काव्यको अङ्गीरस शृङ्गारलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने रूपबाट विकसित रहेको देखिन्छ । सत्रौं सर्गमा भिक्षाटनका निम्ति कण्वआश्रम आइपुगेका दुर्वासा ऋषिले शकुन्तलालाई बोलाउँदा नबोलेपछि दुर्वासा ऋषिले सराप दिएपछि शकुन्तलामा करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ :

मेरो आत्माकन पिर दिने खिर्खिरी यो लगाई ।
सारा राम्रा मृदुल वनमा च्याब हाल्दी जगाई ॥
बल्दी ज्वाला वीरहरूकी कामकी रूपलाई ।
बिर्सोस् यस्तै प्रियतम पनि प्राण दुःखी गराई ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.३४)

माथिको श्लोकमा दुर्वासा ऋषि विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ऋषिको साधुरूपी छद्मभेष, शकुन्तलालाई बोलाहट, विरहिणी शकुन्तलाले दुर्वासा ऋषिको आवाज नसुन्नु, दुर्वासा ऋषिको सराप शकुन्तलामा पति दुष्यन्तप्रतिको प्रेमवियोग र यसबाट परेको कुण्ठाको मानसिक मानसिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण शकुन्तला दुःखी हुनु, अधैर्य बन्नु, रूनुजस्ता आङ्गिक, मानसिक तथा सात्त्विक कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसकारण भावक शकुन्तलामा चिन्ता, विषाद, नैराश्य, बेचैनी, अश्रु, ग्लानि, शङ्का आदि व्यभिचारीभावहरू सञ्चरण भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसानुभूतिको अवस्थामा पुगेको छ । उक्त अङ्गरसले अङ्गीरस शृङ्गारलाई नै परिपाक स्थितिमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

३.४.७ अद्भुतरस

सामान्य अवस्थाभन्दा भिन्न र अनौठो कार्य व्यवहारबाट उत्पन्न विस्मय स्थायीभावमूलक आस्वादनबाट निःसृत रसविशेष नै अद्भुतरस हो । **शाकुन्तल** काव्यमा अद्भुतरसको सुन्दर प्रयोग भएको छ । काव्याख्यानको विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ वर्णनमा अद्भुतरसको उपयोग भएको पाइन्छ । **शाकुन्तल**को प्रथम सर्गको मङ्गलाचरणमा प्रकृतिका वन-उपवन, हावापानी, पुष्पलता आदिलाई मानवीकरण गरी सौन्दर्यपूर्ण आलङ्कारिक वर्णन तथा दिव्य सुख-ऐश्वर्य त्यागी तपस्यामा निस्केका विश्वामित्र ऋषिको आख्यानवर्णन (सर्ग १, श्लो.३७) मा अद्भुतरस विकास भएको छ । यसैगरी तेस्रो सर्गमा स्वर्गबाट पृथ्वीलोकमा अप्सरा मेनकाको आगमन हुँदाको दिव्य सौन्दर्यपूर्ण वर्णन (सर्ग ३,

श्लो.१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ९, ११, १२, १७, २२, २५, २६ आदि) मा अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । एघारौं सर्गमा दुष्यन्त ऋषिको आग्रह स्वीकार्दै आश्रम पुगेपछि भेष बदलेर बगैँचामा घुम्न निस्किएको घटनावर्णन (सर्ग ११, श्लो.२४) मा अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । बाह्रौं सर्गमा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालगायत सखीहरूसामु आफूलाई दुष्यन्तको दूतको रूपमा चिनाएको सन्दर्भवर्णन तथा दूतले दुष्यन्तलाई राजाको रूपमा परिचय दिई वास्तविकता खोल्दाको वर्णन (सर्ग १२, श्लो.७५) मा अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी एक्काइसौं सर्गमा गौतमीले शकुन्तलालाई लिएर दरबारमा पुग्दा प्रारम्भमा शकुन्तलालाई नचिनेर राजा दुष्यन्तको मनमा शङ्का सिर्जना हुँदा अनि दुष्यन्तको अस्वाभाविक कार्यव्यवहार देखेर गौतमीको मनमा आश्चर्य पैदा भएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग २१, श्लो.५०) मा विस्मय भावप्रधान अद्भुतरस उत्पन्न हुन पुगेको छ, जस्तै :

को हौ के हो कहाँका कुन खबर लिई आउँछयौ भन्नु के छ ?
भन्ने आज्ञा सुनेकी अपरिचिता छक्क भई हेर्न थालिन् ॥
राजाको चेहरामा अलिकति गहिरो देख्दछिन् ती विषाद ।
शोचैमा छन् डुबेका अझै नृपति भनी मेट्दछिन् क्यै फसाद ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.५०)

माथिको काव्यांशमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा दुष्यन्त आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारको शोभायमान परिवेश, शकुन्तला, गौतमी र उनका सहयोगीहरूको आकस्मिक उपस्थिति, दुष्यन्तको शान्त मनमा उत्पन्न अवरोध, दुष्यन्तको स्वभाव र व्यवहारमा आएको परिवर्तन, दुष्यन्तमा उत्पन्न बेचैनी, आवेगको मनोपरिवेश, शकुन्तलाप्रतिको अस्वीकृत अभिव्यक्ति आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले अद्भुतरसलाई नै परिपोषण गरेका देखिन्छन् । यसकारण दुष्यन्तको मनमा आश्चर्य पैदा हुनु, दुष्यन्तले प्रेयसी शकुन्तलालाई नचिनेर सोध्नु, दुष्यन्तको चेहरामा परिवर्तन देखिनु, मनमा शङ्का पस्नु, गम्भीरतापूर्वक सोच्नु, शकुन्तला आफ्नी अर्धाङ्गिनी नभएको जिकिर गर्नु आदि सात्त्विक, आङ्गिक तथा मानसिक अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । तिनले अद्भुतरसकै अनुकूल देखिन्छन् । यसकारण भावक दुष्यन्तमा आवेग, चिन्ता, नैराश्य, तर्क, शङ्का, औत्सुक्य, अमर्ष, उग्रताजस्ता व्यभिचारीभावहरू उद्दीप्त भई विस्मय भावजन्य अद्भुतरस रसानुभूति हुन पुगेको छ । यसरी उक्त अङ्गरसले शाकुन्तलको अङ्गीरस (शृङ्गाररस) लाई नै मलजल गरी पराकाष्ठा अवस्थामा पुऱ्याएको छ ।

३.४.८ हास्यरस

हासो स्थायीभाव प्रधान हुने रस हास्यरस हो । **शाकुन्तल** काव्यमा विविध अङ्गरसहरूका साथै हास्यरसको पनि उपयोग भएको छ । बाह्रौं सर्गमा शकुन्तलालाई सखीहरूले जिस्क्याएर ख्याल ठट्टा गर्दाको सन्दर्भवर्णन (सर्ग १२, श्लो.२२) मा हास्यरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । आठौं सर्गमा विशेषतः शकुन्तलाका सखीहरू चारू, प्रियंवदा, अनुसूया आदिले राजा दुष्यन्तको प्रताप, उनको दरबारको सम्पन्नता र सुखसयल तथा शकुन्तलालाई दरबारकी रानी बन्न सुहाउनेजस्ता प्रेमभावजन्य हाँसो ठट्टाका घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ८, श्लो. २९, ३०, ३१) मा हास्यरस निष्पत्ति भएको छ । बाह्रौं सर्गमा सखीहरूले शकुन्तलालाई दुष्यन्तकी रानी बनी दरबारमा बस्न सुहाउने सौभाग्यवती नारी हौ भनी जिस्क्याएपछि को घटनासन्दर्भ (सर्ग १२, श्लो.६१) मा हास्यरसको विकास भएको छ । आठौं सर्गमा प्रयुक्त घटना-सन्दर्भमा शकुन्तलालाई उनका सखीहरूले दुष्यन्तसँगको प्रेमसम्बन्ध जोड्दै जिस्क्याउँदाको प्रसङ्ग-वर्णनमा हास्यरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ :

ती राजा अब आउँछन् सखि यहाँ गर्छन् बिहा छाँटले ।
तिम्रा साथ शकुन्तला, अनि तिमी रानी बनी सुन्दरी ॥
छाना नै सुनको, जुहारहरूको प्रासादमा सुन्दर ।
बस्नेछयौ सखि ! चाकरी सब गरी लिन्छयौ बुझ्यौ चामर ॥
भन्थिन् ती प्रिय बात मिष्ट रसिला बोल्ने ठिटी साथकी ।
जाऊ धुत्त नकच्चरी यति भनी फर्किन् परी सुन्दरी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ८ श्लो.३०)

प्रस्तुत काव्यांशमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी पुष्पवासनाको सुन्दर परिवेश, दुष्यन्तको दरबारको सौन्दर्यपूर्ण चित्रण, शकुन्तलाप्रति सखीहरूका ठट्यौली अभिव्यक्ति, शकुन्तला र दुष्यन्तबीचको प्रेममूलक शृङ्गारिक वर्णन, शकुन्तला राजा दुष्यन्तको रानी बन्न सुहाउने हास्य प्रसङ्गको चित्रण आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती विभावहरूले अनुकूल ढङ्गले आश्रय आलम्बनका हाँसो स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गर्न कारणको भूमिका खेलेका छन् । यसले गर्दा शकुन्तला लजाउनु, मनमा खुसी र उमङ्ग पलाउनु, ओठमा मन्द मुस्कान देखिनु, मनमा प्रेमका विविध भावहरू खेल्नु, कौतूहलता र रोमाञ्च पैदा हुनु, मन चञ्चल हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विकलगायत आङ्गिक रतिजन्य चेष्टा आदि अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावक (शकुन्तला) का मनमा धृति, हर्ष, रोमाञ्च, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा, स्मृति, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भई हाँसो स्थायीभावयुक्त हास्यरस रसास्वदन हुन पुगेको छ । यसरी हाँसो स्थायी भावप्रधान हास्य अङ्गरसले मूलतः शृङ्गार अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको छ ।

३.४.९ वात्सल्यरस

छैटौं सर्गमा मालिनी नदीमा स्नान गरेर फर्केका कण्वऋषिले शिशुलाई देखी आश्रममा ल्याउँछन् । उनले शिशुको स्याहारसुसार र लालनपालनको जिम्मा पत्नी गौतमीलाई दिएपछि 'शकुन्तला' भनी शिशुको नामकरण गरी वात्सल्यमय प्रेमभाव राखी हेरचाह गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ६, श्लो.५०) मा वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको छ । यसले रति स्थायीभावमूलक शृङ्गार अङ्गीरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । यसैगरी गौतमीले शकुन्तलालाई मातृत्वरूपी प्रेमभाव दिँदै पालन पोषण गरेको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ७, श्लो.४१) मा वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको छ । सत्रौं सर्गमा शकुन्तलामा दुष्यन्तको गर्भ रहेको कुरा साथीहरूले आपसमा कानेखुसी गर्दाको सन्दर्भ (सर्ग १७, श्लो. ४८) मा वत्सलरस उत्पत्ति भएको छ । उक्त अङ्गरसले केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको छ । एक्काइसौं सर्गमा दुष्यन्तबाट परित्यक्त बनेकी शकुन्तला दरबार बाहिर निस्किँदा पोखरी नजिकै लडेपछि बिजुली चम्केर आकाश चड्किएर आएको र स्वर्गबाट मेनका आएर छोरी शकुन्तलालाई टिपेर स्वर्गतर्फ लैजाँदाको प्रसङ्गवर्णन (सर्ग २१, श्लो.२३०) मा वात्सल्यरस देखापरेको छ । यसैगरी दुष्यन्त कश्यपआश्रममा जान लाग्दा बाटोमा एउटा बालकले दाँत गन्दै तोते बोलेको देखेपछि दुष्यन्तले शिशुसँग कुरा गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग २४, श्लो.२६) मा वत्सलरस उत्पन्न भएको छ । सातौं सर्गमा गौतमीले शकुन्तलालाई वात्सल्यमयी प्रेमभाव दिँदै पालनपोषण गरेपछि वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको एक श्लोक यस्तो छ :

मारेर सुस्त ठुँग मस्त हुँदी ठिटीका ।
मुद्रा मुनासरि सुकोमल केशमाथि ॥

ती बाललाइ पृथिवी जननी बनेर ।
बूढी लुटुक्कसँग फूल बनाइलिन्थिन् ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ७, श्लो. ४२)

प्रस्तुत घटना-सन्दर्भमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा गौतमी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शकुन्तलाको बालसुलभ चम्किलो र स्निग्ध अनुहार, सुन्दर केश, गौतमीको शकुन्तलाप्रतिको प्रगाढ वात्सल्यप्रेमको भावना, शिशु शकुन्तलामा सुवासयुक्त कोमल फूलको प्रतिबिम्ब झल्किनुजस्ता आन्तरिक मानसिक परिस्थिति तथा बाह्य भौतिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसका कारण गौतमी खुसी हुनु, मनमा आनन्द छाउनु, वात्सल्य प्रेमभाव सिर्जना हुनु, अप्सराकी आमा भएकोमा गर्व गर्नु, मनमा यौवनको मस्त जवानी आएको बोध गर्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक चेष्टादि अनुभाव हुन् । यसैगरी भावक गौतमीमा हर्ष, मोह, गर्व, स्मृति, चपलता, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई वत्सल स्थायीभावमूलक वात्सल्य रसानुभूति प्राप्त हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा वत्सल स्थायी भावप्रधान वात्सल्य अङ्गरस निष्पत्ति हुन गई यसले शृङ्गार अङ्गीरसलाई नै परिपाक स्थितिमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

यसप्रकार **शाकुन्तल** काव्यमा भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, करुणरस, हास्यरस, भयानकरस, अद्‌भुतरस, वात्सल्यजस्ता अङ्गरसहरूले विविध कोणबाट शृङ्गाररसलाई परिपोषण गर्दै रति स्थायी भावप्रधान शृङ्गार (सम्भोग शृङ्गार) रसलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याएको हुँदा **शाकुन्तल**मा अङ्गरसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

३.५ शाकुन्तलमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण

शाकुन्तल महाकाव्यमा रति स्थायीभावकेन्द्री शृङ्गाररस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यहाँ शान्त, वीर, रौद्र, वात्सल्य, हास्य, अद्‌भुत, भयानकरसहरू अङ्गरस बनेर शृङ्गाररसलाई सहयोग गरेका छन् । शाकुन्तललाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन विश्वामित्र र मेनकाको प्रेमाख्यानमा आधारित विविध घटना-सन्दर्भजन्य प्रासङ्गिक कथावस्तु आएको छ । छैटौं सर्गदेखि अघि बढेको **शाकुन्तल**को कथानक घटनाक्रमको आरम्भमा यौवनका जोडी दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रथम भेट तथा यसबाट विकसित प्रेमभावहरू मौलाउँदै जाँदा अन्ततः गन्धर्व विवाहमा परिणत हुन पुगी नायक-नायिकामा मिलनको रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको परिपाक हुन पुगेको छ । यहाँ दुष्यन्त र शकुन्तला आलम्बन विभाव हुन् । राजकाजबाट थकित बनेका राजा दुष्यन्तको वनविहार गर्ने उत्कट इच्छा, कण्वआश्रमको सुन्दर परिवेश, आश्रमनिकट वनमा चर्दै गरेका सुनौला मृग, कण्व शिशुद्वारा मृगलाई सिकार नगर्न गरेको अनुरोध, कण्वऋषिको आगमन तथा आश्रममा लैजान गरेको आग्रह, दुष्यन्तको परिवर्तित भेष र बाहिर घुम्न निस्किएको अवस्था, विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलामाथि दृष्टिपात हन पुग्दछ । दुष्यन्तद्वारा गहिरो हेराइ, शकुन्तलाको शिरमा घुम्दै गरेको भमँरोको दृश्य, भँमरो धपाउन शकुन्तलाद्वारा सखीहरूसँग गरेको आग्रह, साथीहरूले ख्याल ठट्टाको भावमा दुष्यन्तलाई पुकार्न दिएको सल्लाह, शकुन्तलाको सम्पूर्ण गतिविधि गुप्त रूपमा नजिकैबाट नियालिरहेका दुष्यन्तद्वारा श्रवण तथा तुरून्त उपस्थिति हुन्छन् ।

दुष्यन्त-शकुन्तलाबीच एक अर्कामा हेराहेर, केहीबेरको हेराइपछि एक अर्काप्रति आकर्षित, दुष्यन्तको आकर्षक र सुगठित रूप, शकुन्तलाको चुलबुलिएको मन, साथीहरूले जिस्क्याएका विविध हाँसोठट्टाका सन्दर्भहरू, शकुन्तलाको यौवनारूपी शारीरिक सौन्दर्य, वसन्तमय हरियाली वनजङ्गल, सुवासित पुष्प-बगैँचा, चराहरूका साङ्गीतिक चिरीविरी,

नायक-नायिकामा रतिभावहरू उत्पन्न हुन पुग्दछन् । गोधुली साँझ, शान्त र रमणीय वातावरण, प्रेमभावजनित विविध हावभाव, क्रियाकलाप, प्राकृतिक सौन्दर्य र त्यसले भावकमा पारेको तन्मय एवम् मन्मय प्रभाव, साथीहरूको आग्रहमा शकुन्तलाले दुष्यन्तलाई प्रेमभाव प्रकट गरी पठाएको पत्र आदि आन्तरिक तथा बाह्य विविध परिवेश तथा तिनका शृङ्गाररसानुकूल प्रभाव उद्दीपन विभावका रूपमा विकसित भएका छन् । यसरी रतिजन्य व्यभिचारीभावहरू जागृत हुँदै अन्ततः शकुन्तला र दुष्यन्तको गन्धर्व विवाह हुन पुगी एक अर्कासँगको आत्मीय एवम् शारीरिक प्रेममिलन पश्चात् नायक-नायिका (शकुन्तला-दुश्यन्त) दुबैमा रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको हुँदा शाकुन्तलामा मूलरसको रूपमा शृङ्गाररसप्रधान अङ्गीरसको पराकाष्ठा रूप देखिएको छ ।

यसरी शकुन्तलामा राजा दुष्यन्तको उपस्थितिपछि मनमा प्रेमका विविध भावहरू सल्बलाउनु, मन बेचैन हुनु, टोलाउनु, आलस्य बन्नु, मूक बन्नु, सखीहरूसँग खुलेर कुरा नगर्नु, चिडिनु, रिसाउनु, दुष्यन्तकै यादले तड्पिरहनु, बानी, व्यवहार, स्वभाव र क्रियाकलापमा परिवर्तन आउनु, दुष्यन्तसँगको मिलनको तीव्र चाहना हुनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक चेष्टा, अभिनय, हावभावजन्य प्रतिक्रियाहरू शकुन्तलामा अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसक्रममा शकुन्तलामा मोह, हर्ष, आनन्द, दैन्य, चिन्ता, लज्जा, ग्लानि, औत्सुक्य, चपलता, श्रम, जडता, स्वप्न, मरण, आलस्य, शङ्का, स्मृति, त्रास, भय, विषाद, तर्क, धृति आदि व्यभिचारी (सञ्चारी) भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शृङ्गाररससम्बद्ध विविध स्थायीभावअनुकूल कार्य गरेका छन् । यसरी पुष्ट बनेको शम, निर्वेद, भय, विस्मय, हाँसो, वत्सल, उत्साह आदि स्थायीभावहरूले रति भावलाई नै परिपोषण गर्दै शृङ्गार (सम्भोग) रसावस्थामा पुऱ्याएका छन् । परिणामतः दुष्यन्त-शकुन्तलाको विवाह हुन पुगी रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगी सहृदयी भावक अर्थात् सामाजिकमा शृङ्गाररसको आल्हादित रसानन्दको रूपमा रस साधारणीकरणको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र तिनबाट उत्पन्न विविध स्थायीभावमूलक अङ्गरसहरूले परिपोषण गर्दै **शाकुन्तल** महाकाव्यमा नायक-नायिका (दुश्यन्त-शकुन्तला) का प्रेमपूर्ण रोचक, आकर्षक, कलात्मक, सुन्दर वर्णन-चित्रणमा आधारित आन्तरिक एवम् बाह्य परिवेश आदिले अङ्गीरसअनुकूल उद्दीपकको प्रबल भूमिका खेल्दै सम्भोग शृङ्गाररसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ ।**शाकुन्तल**मा अङ्गीरसको विकासक्रम यसप्रकार अघि बढेको देखिन्छ :

शाकुन्तल महाकाव्यको मूल आख्यान छैटौं सर्गदेखि प्रारम्भ भएको छ । यस खण्डमा अप्सरा मेनकाले स्वर्गका राजा इन्द्रको आसन डगाउन तपस्यामा लीन भएका विश्वामित्र ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न विविध नृत्यलीला, हावभाव तथा प्रेमप्रणय सम्बन्धबाट जन्मिएकी शिशुलाई कण्वऋषिको आश्रमनजिकैको मालिनी तटमा छाडेर स्वर्गतर्फ लागेपछि त्यहाँ स्नान गरेर फर्केका कण्वऋषिले शिशुलाई देखी आश्रममा ल्याउँछन् । उनले शिशुको स्याहारसुसार र लालनपालनको जिम्मा पत्नी गौतमीलाई दिन्छन् । गौतमीले शिशुलाई 'शकुन्तला' भनी नामकरण गर्छिन् । यसक्रममा वत्सलरस उत्पन्न भएको छ । सातौं सर्गमा कण्वऋषि आश्रमका प्रकृतिमय सुन्दर वातावरणको चर्चा गर्दाको स्थितिमा शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । शकुन्तलालाई गौतमीले गरेको स्नेह, पालन पोषण र हुर्कँदै गएको चर्चा गरिएको सन्दर्भमा वत्सलरस देखापरेको छ ।

आठौं सर्गदेखि शकुन्तला र दुष्यन्तको प्रेमाख्यानमा आधारित घटनावर्णनबाट **शाकुन्तल**को अङ्गीरसप्रधान शृङ्गाररसको बीजारोपण प्रारम्भ भएको छ । विशेषतः शकुन्तलाका सखीहरू चारू, प्रियंवदा, अनुसूया आदिले राजा दुष्यन्तको प्रताप, उनको

दरबारको सम्पन्नता र सुखसयल तथा शकुन्तलालाई दरबारकी रानी बन्न सुहाउनेजस्ता प्रेमभावजन्य हाँसो ठट्टाका घटना-सन्दर्भहरूबाट शकुन्तलामा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको विकास र विस्तार हुन पुगेको दखिन्छ । यसक्रममा हाँसो भावप्रधान हास्य रसमूलक आख्यानवर्णन गरिए तापनि त्यसले मूलतः शृङ्गाररसलाई नै परिपोषण गरेको पाइन्छ । यिनै हास्य वर्णनात्मक घटना-सन्दर्भकेन्द्री रतिभावजन्य उद्दीपन विभाव तथा तिनले शकुन्तलाको तन्मय र मन्मय धरातलमा परेको विविध प्रभावमूलक अनुभावहरू नै शाकुन्तल काव्यलाई रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गार अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रमुख कारण बनेको देखिन्छ ।

नवौं सर्गमा वसन्त ऋतुको प्राकृतिक सौन्दर्य र त्यसले शकुन्तलामा पारेको प्रभावको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । यी सन्दर्भहरूले शकुन्तलाका मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका रतिजन्य भावहरूलाई उद्दीप्त गराई शकुन्तलामा प्रेमप्रणयरूपी इच्छाभावहरू प्रष्फुटन र सञ्चरण हुन पुगेको छ । यसक्रममा शृङ्गाररसको निष्पत्ति भएको छ । दसौं सर्ग राजा दुष्यन्तको वनविहारमा केन्द्रित रहेको छ । यसमा दुष्यन्त राजकाजको बोझबाट केही समय विश्राम लिने उद्देश्यले आफ्ना सैनिकहरूसाथ सिकार खेल्दै गोदावारी वनमा प्रवेश गरेको घटना-सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा दुष्यन्तको मनमा उत्पन्न वीरता, जोस, साहस, उत्सुकता, प्राकृतिक सौन्दर्य आदि उद्दीपन विभावका कारण उत्साह भावजन्य वीररस निष्पत्ति भएको छ । एघारौं सर्गमा दुष्यन्तले मृगलाई वाण हान्न लागेको र त्यस घटना देखी कण्वऋषिका दुई शिष्य आई आश्रमको मृग नमार्न अनुरोध गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । यसक्रममा कण्व ऋषिले दुष्यन्तलाई अतिथिको रूपमा आश्रममा बस्न आग्रह गर्छन् । दुष्यन्त भेष बदलेर विदूषकका रूपमा कण्वआश्रमतर्फ लाग्छन् । त्यसैबेला विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तला र उनका सखीहरूलाई लुकेर हेर्दछन् ।

यसक्रममा रङ्गीन पुष्पमय सुगन्धित फुलबारी शकुन्तलाको रूपयौवन, चाञ्चल्यता, आकर्षक सौन्दर्य, शिष्ट र शालीन स्वभाव, संयमित क्रियाकलाप तथा कार्यप्रतिको लगनशीलता आदि राजा दुष्यन्तलाई शकुन्तलाप्रतिको प्रेमाकर्षणका उद्दीपन विभावका रूपमा देखापर्दछन् । जसका कारण दुष्यन्तका मनमा शकुन्तलाप्रति आकर्षित हुनु, प्रेम गर्ने अभिलाषा पलाउनु, मनमा एक किसिमको आनन्द र कौतूहलता पैदा हुनु, झाडीबाट लुकेर हेर्नुजस्ता अनुभावहरू विकास हुन पुगेका छन् । दुष्यन्तमा प्रेमजन्य विविध रतिरागात्मक व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन थाल्दछन् । यसक्रममा विशेषतः हर्ष, आनन्द, रोमाञ्च, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति, तर्क, मोह, धृति आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भई दुष्यन्तमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुँदै अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

शाकुन्तलको बाह्रौं सर्गदेखि दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमभाव मौलाउँदै तीव्रतर रूपमा अगाडि बढ्दछ । नायक-नायिकाको प्रेमाख्यानको कथावस्तु यसै सर्गबाट पूर्णतः विस्तार भएको छ । यसमा नायक-नायिका आलम्बन विभाव बनेर आएका छन् । यस सर्गमा शकुन्तलाको दुष्यन्तसँगको भेटघाट, परिचय, हेराहेर, आकर्षण तथा एकअर्कामा प्रेमभावको विकास सम्मका घटनाहरूको सविस्तार वर्णन गरिएको छ । यहाँ प्रेमी दुष्यन्त विषय र प्रेमिका शकुन्तला विषयी हुन् । दुष्यन्तप्रति सखीहरूको तारिफ तथा प्रत्यक्ष देखिएको दुष्यन्तको आकर्षक व्यक्तित्व तथा सुगठित शरीर शकुन्तलामा उद्दीपक विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण नायक-नायिकामा रतिभाव पोषक विविध सञ्चारी भावहरू जागृत हुन पुगी शृङ्गाररसको विकास हुन पुगेको छ ।

यसक्रममा विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलाको शिरमा भवँरो बस्नु, सखीहरूबाट ठट्टैमा दुष्यन्तलाई पुकार्न सल्लाह, शकुन्तलाद्वारा शिरोधार्य तथा दुष्यन्तको उपस्थिति, दुष्यन्त-शकुन्तलाको आपसी दृष्टिपात, भेटवार्ता, नायक दुष्यन्तप्रति नायिका शकुन्तलाको अन्तः चाहना, प्रेम-मोह, भावनात्मक अविरल प्रेम, दुष्यन्तको यौवन, सौन्दर्य, कुशलता, दरबारिया रानी बन्ने सपना, यौवनको मादकता, मनभित्रका चञ्चलपन, सखीहरूका ठट्टापूर्ण रतिरागात्मक अभिव्यक्तिलगायत वसन्तरूपी प्रकृति तथा सुवासमय पुष्पसौन्दर्य, सखी प्रियंवदाले दुष्यन्तलाई शकुन्तलाको वास्तविकता बताउनु तथा दुष्यन्तले पनि आफूलाई दूतको रूपमा चिनाउनु आदि शकुन्तलाका रतिभाव सिञ्चित उद्दीपन विभाव हुन् । जसले गर्दा शकुन्तलामा प्रेमभाव सिञ्चित हुनु, मन चञ्चल हुनु, बेचैन हुनु, मिलनको इच्छा जागृत हुनु, मनमा हर्ष र आनन्दको अनुभूति गर्नु, एकोहोरो बन्नु, सखीहरूसँग लाज मान्नु, रिसाउनु, नबोल्नु, मनमा चिन्ता पर्नु, विभिन्न कुराहरू खेल्नु, छिनमै हाँस्नु र निराश बन्नुजस्ता अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । जसका कारण शकुन्तलामा मोह, आनन्द, औत्सुक्य, उन्माद, चपलता, धृति, विषाद, दैन्य, स्वप्न, स्मृति, ग्लानि, तर्क, भय, आलस्य, शङ्का, निर्वेद, श्रम आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शृङ्गाररस परिपोषक रति स्थायीभाव जागृत गराई **शाकुन्तल**मा अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

तेह्रौं सर्गमा दुष्यन्तले विदूषकलाई आफू केही समय आश्रम र वन विहारमै बिताउने मनसुव गरी विदूषकबाहेक सैनिकलगायत सेवकहरूलाई दरबार फर्काएको घटनावर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा दुष्यन्तको वन विहारको सौख, कण्व आश्रम र वसन्तवनको शान्त सौन्दर्य, शकुन्तलासँगको प्रेम-सम्बन्धजस्ता सन्दर्भहरू नायक दुष्यन्तका उद्दीपक विभावका रूपमा आएका छन् । यसक्रममा नायकका मनमा आनन्द आउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, शान्ति र धैर्य मिल्नु, शकुन्तलासँगको प्रेमस्मृतिमा रमाउनु, मनमा सुनौला कल्पनाहरू सिर्जना हुनु आदि अनुभाव उत्पन्न भएका छन् । यसैगरी हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, स्मृति, धृति, चपलता, मद, मोह, स्वप्न, मति, तर्क, गर्वजस्ता भावहरू उद्बुद्ध हुन गई रतिभावजन्य शृङ्गाररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको छ । जसले गर्दा नायक दुष्यन्तमा पनि रतिभावजन्य शृङ्गाररसको निष्पत्ति भएको देखिन्छ ।

चौधौं सर्गमा शकुन्तलाको विविध मनोभाव र तिनका अवस्थाहरूको चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा शकुन्तलाका मनोपरिवेश, स्वभाव, व्यवहार-क्रियाकलाप, सखीहरूका हाँसीमजाक लगायत बाह्य परिवेशादि उद्दीपन विभाव बनेका छन् । यसले गर्दा शकुन्तला दुष्यन्तप्रति भावुक र एकोहोरो बन्नु, सखीहरूसँग लाज मान्नु, कम बोल्नु, आलस्य मान्नु, निराश र बेचैन हुनु, प्रेम-मिलनमा आतुर हुनु, मन चिन्तित हुनु, सशङ्कित बन्नुजस्ता अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभावजन्य थुप्रै औत्सुक्य, मोह, आनन्द, चाञ्चल्य, धृति दैन्य, श्रम, आलस्य, शङ्का, विषाद, चिन्ता, ग्लानि, लज्जाजस्ता सञ्चारीभावहरूको विकास भएको पाइन्छ । तिनले रतिभावलाई मलजल गरी शृङ्गाररसलाई परिपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । यसरी यस सर्गमा शृङ्गाररस नै अङ्गीरसको रूपमा आएको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं सर्गमा दुष्यन्तको शकुन्तलाप्रतिको प्रेमाकर्षण र त्यसबाट मानसिक रूपमा बेचैन बनेको र शकुन्तलासँगको पुनर्भेट तथा प्रेम आदानप्रदानका घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा दुष्यन्तले शकुन्तलाको सम्पूर्ण गतिविधि झाडीबाट लुकेर हेर्नु, सखीहरूले शकुन्तलालाई प्रेमभाव प्रकट गर्न कमलको पातमा लेखेर दिन सुझाउ दिनु, शकुन्तलाले त्यस कुरालाई स्वीकार गरी पत्रमा प्रेमभाव लेखी पठाउनु, दुष्यन्त प्रकट हुनु, दुई प्रेमीलाई एकान्त छोडेर सखीहरू अन्यत्र लाग्नु, दुष्यन्तले शाकुन्तलसँग आफ्ना मानका

प्रेमभाव पोख्नु आदि घटनाहरू शकुन्तलाका उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण शकुन्तलाले लाज मान्नु, शिर निहुराउनु र नजर भुइँतर्फ झुकाउनु, दुष्यन्तलाई मनमनै मन पराउनु, प्रेमभाव व्यक्त गर्न नसक्नु, दुविधामा पर्नु र अन्ततः त्यहाँबाट भाग्नु आदि कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण शाकुन्तलमा मोह, लज्जा, औत्सुक्य, चपलता, आनन्द, स्मृति, धैर्य, दैन्य, जडता आदि व्यभिचारीभावहरू उद्दीप्त भई तिनले रति स्थायीभावलाई परिपोषण गर्दै शृङ्गाररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको छ । अतः **शाकुन्तल**मा शृङ्गाररस नै अङ्गीरस बनेर आएको छ ।

सोह्रौं सर्ग दुष्यन्त र शकुन्तलाको विवाहमा आधारित छ । यस सर्गअन्तर्गत सबैको सहमतिमा दुष्यन्त र शकुन्तलाबीच वनमा धुमधामसँग गन्धर्वविवाह हुन्छ । यसक्रममा बेहुलीको सोह्रशृङ्गार, आकर्षक पहिरन, लामबद्ध दर्शकहरू आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी वन्यजन्तु, चराचुरूङ्गीहरू जन्ती बन्छन्, वसन्तको सौन्दर्य र रूखपातका हरियाली विवाहमण्डव बन्छन् र चराहरूको मीठो गान बाजागाजा बनेर शकुन्तलाको मनलाई उद्दीप्त पार्दै रतिरागात्मक भावहरूको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछन् । फलस्वरूप शकुन्तलाको मनमा हर्ष र खुसीयाली छाउनु, मन प्रेमले पुलकित हुनु, विविध कौतूहलता पैदा हुनु, मनमा शान्ति र सन्तोष मिल्नु, रानी भएर दरबारको सुखभोगमा बस्न पाउने आशाले मन गर्वित हुनुजस्ता अनुभावहरू शकुन्तलामा विकास भएका छन् । जसका कारण शकुन्तलामा मोह, आनन्द, औत्सुक्य, धृति, चपलता, मति, गर्व, हर्ष, ग्लानि, लज्जा, स्मृति, स्वप्न, श्रम, मद व्यभिचारीभावहरू सल्बलाई तिनले रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याएका छन् ।

यसप्रकार **शाकुन्तल** महाकाव्यको नायक-दुष्यन्त विषयालम्बन भई नायिका-शकुन्तला आश्रयालम्बक विभाव रहेको प्रस्तुत आख्यानमा राजा दुष्यन्तको कारण शकुन्तलाको मन-मस्तिष्कमा उत्पन्न विविध प्रेम-वासनात्मक भावहरूको सञ्चारण तथा वसन्तकालीन प्राकृतिक सौन्दर्य, सुवासित पुष्पगुच्छाहरू, वनका विविध क्रौञ्चहरूको सङ्गीतगुञ्जन आदि आन्तरिक एवम् बाह्य परिवेश शकुन्तलामा रतिभावजन्य शृङ्गाररसका उद्दीपक वा मूल कारकतत्त्व मानिन्छन् । जसका कारण शकुन्तलामा विविध प्रेमभावजन्य सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित हुँदै तिनले अनुकुल व्यभिचारी भावहरू सिर्जना गराई स्थायीभावजन्य रतिभावलाई परिपोषण गर्दै रतिभाव उद्बुद्ध हुन पुगी शकुन्तलामा शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः **शाकुन्तल**मा मूलरसको रूपमा अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.६ शाकुन्तलमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस

शाकुन्तल आख्यान र रसको सन्तुलित संयोजनमा आधारित महाकाव्य हो । यसमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भजन्य आख्यान, परिवेश, पात्र, भाषा, छन्द/लय एवम् अलङ्कारले विविध रसको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै मूलरस अर्थात् शृङ्गाररसको स्थितिसम्म पुऱ्याउन विशिष्ट भूमिका खेली सहयोग गरेको देखिन्छ । यसअनुरूप पृथ्वीदेखि स्वर्गसम्मका विविध प्राकृतिक सौन्दर्यस्थल, मालिनी नदीको शान्त र सुन्दर दृश्य, गोदावरीको शान्त एवम् आनन्ददायी प्राकृतिक हरियाली वनजङ्गल, विश्वामित्रको तपस्यापूर्ण भौतिक तथा मानसिक वातावरणलगायत विश्वामित्र-मेनकाको प्रेमाख्यानमूलक प्रसङ्गका परिवेशले **शाकुन्तल** काव्यमा नायक दुश्यन्त र नायिका शकुन्तलाको शृङ्गारिक प्रेममिलनको पृष्ठभूमिगत आधारशिला निर्माण गर्न उद्दीपनको रूपमा सहयोग गरेको छ । राजा दुश्यन्त राजकाजबाट विश्राम लिन वनविहारमा निस्किएपछिको हरियाली, शान्त र मनोरम वन

जङ्गल, सुन्दर मृगको दृश्य, मृगप्रतिको आकर्षण र सिकार मोह, कण्वशिष्यद्वारा मृग नमार्न गरिएको अनुरोध, कण्वआश्रम गमन, आश्रमका वरिपरि फूलेका फूलका सुन्दर बगैँचा, शान्त र मनोरम दृश्यावली, शीतल र शुष्क बतास, फूलमा पानी हाल्दै गरेको सुकोमल नव युवती (शकुन्तला) को यौवना र आकर्षक चेहेरा लगायत विविध सौन्दर्ययुक्त परिवेश आदिले नायक दुश्यन्तको हृदयलाई उद्वेलित तुल्याउँदै रतिजन्य भावहरूलाई उद्दीप्त पारी शकुन्तलाप्रति प्रेमभाव सिर्जना हुन पुग्दछ । उक्त कुरा थाहा पाएका शकुन्तलाका सखीहरूले शकुन्तलासँग गरेको दुश्यन्तको रूप तथा व्यक्तित्व वर्णन, रानी बन्न सुहाउने ख्याल ठट्टा, दरबारिया सुखसयल, आनन्द, दुश्यन्तको प्रताप वर्णन, वीरताको महिमागानले शकुन्तलामा दुश्यन्तप्रतिको प्रेमभावको विस्तार हुन पुगेको पाइन्छ ।

यसैगरी दुश्यन्तको प्रतीकको रूपमा भवँराले शकुन्तलालाई गरेको प्रेमचित्रण, दुश्यन्तलाई पुकार्न दिएको सुझाव, दुश्यन्तको उपस्थिति, आपसमा हेराहेर, एक अर्काप्रति आकर्षण, शकुन्तलामा लज्जा र खुसीको भावसिर्जना हुन पुगेको देखिन्छ । सखीहरूका ख्यालठट्टा, शकुन्तला प्रेमविह्वल बन्नु, दिनदिनै दुश्यन्तको स्मृति आउनु, खुसीले पल्लवित हुनु, सखीहरूले पारिवारिक सहमतिमा दुश्यन्त-शकुन्तलाको विवाह गरिदिनु र दुईबीच मिलन भई रति स्थायीभावजन्य सम्भोग शृङ्गाररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसरी विविध घटना-सन्दर्भजन्य आख्यानसंयोजन, दुश्यन्तको आकर्षक व्यक्तित्व, गोदावारी वनको वसन्तमय सौन्दर्य, एकान्त वन, जुनेली रात, शान्त र मनोरम मौसम, चराचुरूङ्गीहरूका साङ्गीतिक चिरीबिरी, जीवजन्तुहरूका विविध रमाइला दृश्य आदिको परिवेशले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा उद्दीपनको भूमिका वहन गरेका छन् । साथै पात्रहरूका प्रेमजन्य विविध क्रियाकलाप, हावभाव, ख्यालठट्टा, त्यसबाट उत्पन्न सञ्चारीभावहरू तथा विविध सात्विक, आङ्गिक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास हुन गई रतिस्थायीभाव नै उद्दीप्त गर्न गरेको सहयोग आदिले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका खेलेको देखिन्छ । यसैगरी काव्यमा प्रयुक्त सरस, शिष्ट, मधुर एवम् कोमल भाषाले नायक नायिकाका हृदयमा उत्पन्न सम्बद्ध सञ्चारीभावहरूले रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररसरूपमा परिणत गराउन उद्दीपनको रूपमा प्रबल भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

अतः काव्यमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्वले विविध अङ्गरस तथा सम्बद्ध स्थायीभाव निष्पत्ति गराउँदै अङ्गीरसको रूपमा काव्यको नायक दुश्यन्त र नायिका शकुन्तलामा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ । मूलतः शकुन्तलालाई रसको परिपाकमा पुऱ्याउन कथानक, पात्र, परिवेश र भाषाले विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

यसअन्तर्गत **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त कथानक र रस, पात्र र रस, परिवेश र रस, भाषा र रस, छन्द/लय र रस, अलङ्कार र रस तथा ध्वनि र रसबीचको सम्बन्धलाई क्रमशः यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

३.६.१ शाकुन्तलमा कथानक र रस

शाकुन्तल महाकाव्यका आदिदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटना प्रसङ्गहरूमा कथानक र रसबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । **शाकुन्तल**को आख्यानमा प्रयुक्त कथानकलाई आरम्भ, सङ्घर्ष विकास, चरम सङ्घर्ष, सङ्घर्ष ह्रास र उपसंहारको अवस्थालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)**

शाकुन्तल जम्मा २४ सर्गमा विभाजित छ । सर्ग १ विश्वामित्र ऋषिको तपस्या वर्णनमा आधारित रहेको छ । यस आख्यानले निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति गर्न अङ्गीरसको रूपमा सहयोगी भूमिका खेलेको छ । सर्ग २ देखि सर्ग ५ सम्म विश्वामित्र-मेनका प्रेमको प्रासङ्गिक कथानक विस्तारमा केन्द्रित रहेको छ । यसले दुष्यन्त-शकुन्तलाबीचको प्रेमआख्यानको पृष्ठभूमि तयार गरी रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको सङ्केत गर्दै त्यसको विकासको पृष्ठभूमि प्रदान गरेको छ ।

यस खण्डमा शाकुन्तलको पात्र र कथानकको सामान्य सङ्केत तथा पात्रहरूले सामना गर्नुपर्ने चुनौती र परिस्थितिको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसरी हेर्दा सर्ग १ देखि सर्ग ५ सम्मका सम्पूर्ण घटनामूलक आख्यान **शाकुन्तल** काव्यको मूलरस अङ्गीकै सहायक पृष्ठभूमिका रूपमा आएका देखिन्छन् । यसपछि छैटौं सर्गमा शकुन्तलाको जन्म भएपछि मात्र काव्यको मूलआख्यान विस्तार हुन पुग्दछ । सर्ग ६ र सर्ग ७ शकुन्तला-दुष्यन्तको प्रेमाख्यानको मूल कथानक आरम्भ भाग हो । पहिलो सर्ग मङगलाचरणमा आधारित छ जसमा विविध देवदेवीको आराधना, स्तूति, भक्तिगान गाइएको छ । यसमा निर्वेद स्थायीभावप्रधान भक्तिरस तथा शम भावयुक्त शान्तरसको स्थिति देखापरेको छ । यसले काव्यको नायक-नायिकामा शृङ्गाररस विकासमा पृष्ठभूमि प्रदान गरेको छ ।

यसैगरी दोस्रो सर्गदेखि पाँचौं सर्गसम्म विश्वामित्र र मेनकाको प्रेम-प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । उक्त आख्यान दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमप्रणयमूलक रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसकै पृष्ठपोषण गर्ने सन्दर्भबाट विस्तार भएको देखिन्छ । यी सर्ग **शाकुन्तल** काव्यको आख्यानको आरम्भ बनेर आएको पाइन्छ । यसक्रममा विश्वामित्रको तपस्या वर्णन, इन्द्रको आसन डग्मगाएको चर्चा, स्वर्गबाट अप्सरा मेनकाको आगमन, विविध नृत्यलीला, हावभाव तथा प्रेमप्रस्तुति, रतिरागात्मक संसर्ग, विश्वामित्रको तपस्याभङ्ग, मेनकाबाट शिशुजन्म, विश्वामित्र पुनः तपस्यामा लाग्नु, मेनका मालिनी तटनिर शिशुलाई छाडी स्वर्गगमन आदि घटना-सन्दर्भहरूका आख्यान चित्रण गरिएका छन् । यसबाट क्रमशः निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । इन्द्रको दरबारमा विश्वामित्रको तपस्याको आख्यान-वर्णनबाट भय र क्रोध स्थायीभावजन्य भयानक तथा रौद्ररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । मेनकाको आगमन भई नृत्य-समागमको आख्यानले रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण तथा प्रबर्द्धन गरेको छ । मेनकाले शिशुको जन्म गराई सुरक्षित स्थानमा अवतरण गराएको आख्यानले वत्सल स्थायीभावजन्य वात्सल्यरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसप्रकार **शाकुन्तल**का आख्यानले विविध अङ्गरसहरू विकास गर्दै तिनकै सहयोगमा स्थायीभावहरू उद्दीप्त बन्दै शृङ्गाररसप्रधान अङ्गीरसकै उपकारक भई रति स्थायीभावलाई परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका बहन गरेका छन् । मूलतः शकुन्तलाको जन्म तथा नामकरणको आख्यान चित्रण नै **शाकुन्तल** काव्यको कथानक आरम्भ बनेर आएको देखिन्छ । यसरी **शाकुन्तल**लाई रसको उत्कर्षमा पुयाउन आख्यानले अनुकूल, सकारात्मक एवम् सबल पृष्ठभूमिको रूपमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ख) **सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)**

यस खण्डमा सत् र असत् पात्रहरूबीच द्वन्द्व र तनावको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । **शाकुन्तल**को वास्तविक आख्यान आठौं सर्गबाट विस्तार भएको छ । यसक्रममा शकुन्तला र उनका सखीहरूको बीचमा ख्यालठट्टाको आख्यानले हाँसो स्थायी भावजन्य हास्यरस

निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । राजा दुष्यन्तको प्रताप र उनको दरबारको सम्पन्नता वर्णनको आख्यानले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । सखीहरूबाट शकुन्तलालाई रानी हुन सुहाउने कुरा गर्नु र यस कुराप्रति शकुन्तलाको ध्यान आकृष्ट हुनु, प्रेमभावमा सोचमग्न हुनुसम्मका घटना आदिको आख्यावर्णन प्रयत्नको प्रारम्भिक अवस्था रहेको देखिन्छ । यसबाट शकुन्तलामा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको विकास हुन पुगेको देखिन्छ । यसैगरी नवौं सर्गमा आएको वसन्तऋतुमा प्रकृतिमा छाएको वसन्त वहारसँग नायिका शकुन्तलाको यौवनावस्था र उनको हृदयमा सिञ्चित प्रेमप्रणयभावको आख्यानले शृङ्गारिकरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । उल्लिखित अवस्थालाई **शाकुन्तल**को कथानक प्रयत्नको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी नै दसौं सर्गमा वनविहारका निम्ति निस्किएका राजा दुष्यन्तको सिकारप्रतिको मोहवर्णनको आख्यानले वीररस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । एघारौं सर्गमा दुष्यन्तले मृगलाई वाणप्रहार गर्न लाग्दा कण्वऋषिका दुई शिष्यले आश्रमको मृग नमार्न अनुरोध गरेपछिको आख्यानले करुणरस निष्पत्तितर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ । यसैगरी विदूषकले भेष परिवर्तन गर्दाको आख्यानले विस्मय स्थायीभावजन्य अद्‌भुतरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । दुष्यन्त कण्वआश्रममा जान लाग्दा सखीहरूका साथ विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलालाई देखेपछि दुष्यन्तले झाडीबाट लुकेर हेर्दाको आख्यानले नायक दुष्यन्तमा रतिभावजन्य शृङ्गाररस विकास र विस्तारमा अनकूल भूमिका प्रदान गरेको देखिन्छ । उल्लिखित सबै घटनाख्यान **शाकुन्तल**को मूलरसको निम्ति आख्यानात्मक प्रयत्नको स्थिति बनेर आएको छ ।

(ग) चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति)

शाकुन्तल काव्यको बाह्रौं र तेह्रौं सर्गका घटना-आख्यान प्राप्त्याशाको रूपमा आएको छ । बाह्रौं सर्गमा विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलाको शिरमा भँमरो बस्नु र भयले त्रसित शकुन्तलाले सखीहरूसँग गुहार मागेको घटना आख्यानले नायिका शकुन्तलाको हृदयमा विविध भावहरू सल्बलाउँदै भय स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई भयानकरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी सखीहरूले दुष्यन्तलाई सम्झिन भनेपछि शकुन्तलाले सम्झिएको घटना आख्यानले शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । नायक दुष्यन्त उपस्थित भई आपसी हेराइमै एकअर्कामा प्रेम बसेको तर त्यसलाई दुबैले मनमा सँगालिराखेको घटनावर्णनको आख्यानले दुष्यन्त-शकुन्तलामा रति स्थायीभाव उद्‌बुद्ध हुन पुगी शृङ्गाररस निष्पत्तिमा अनकूल भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसैगरी प्रियंवदाले शकुन्तलाको परिचय गराएको तथा दुष्यन्तले पनि आफूलाई राजाको दूतको रूपमा चिनाएकोसम्मका घटनाक्रमहरू दुष्यन्त-शकुन्तलाको रतिभावजन्य मिलनको बीजाङ्कुरण अवस्था देखिए तापनि मिलनको आशा निकट रहेको हुँदा उक्त सर्ग शकुन्तलाको प्राप्त्याशाको रूपमा रहेको देखिन्छ । यसैगरी तेह्रौं सर्गमा शकुन्तलासँगको प्रेमपश्चात् विदूषकबाहेक सबै सेना तथा सहयोगीहरूलाई दरबार फर्काई आफू केही समय त्यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्यमा बस्ने निर्णय गरेको घटनासन्दर्भका आख्यानले नायक दुष्यन्तका मनमा आह्लाद सिर्जना गर्दै शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै शान्तरस निष्पत्तिमा अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यसरी यहाँसम्मका आख्यानहरूलाई नायक-नायिका मिलनको प्राप्त्याशाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(घ) सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति)

आख्यानमा नायक नायिकाको उद्देश्य पूर्ण हुने वा नहुने कुराको प्रायः निश्चित भएको अवस्था नियताप्तिको स्थिति हो । **शाकुन्तल** काव्यको चौधौं र पन्ध्रौं सर्गका घटना

क्रमहरू नियताप्तिको स्थितिमा केन्द्रित रहेका छन् । चौधौं सर्गमा नायिका शकुन्तला नायक दुष्यन्तप्रतिको भावनात्मक प्रेमले एकोहोरिनु र सखीहरूले शकुन्तलालाई जिस्क्याउनुजस्ता घटना आख्यानहरूले शकुन्तलामा रतिजन्य स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई शृङ्गाररस निष्पत्तिमा अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसले दुष्यन्त-शकुन्तलाको मिलनको निकट अवस्थालाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । यसैगरी पन्ध्रौं सर्गमा दुष्यन्त झाडीबाट लुकेर शकुन्तलको सम्पूर्ण गतिविधि अध्ययन गर्नुलगायतका आख्यानले नायक दुष्यन्तमा रागात्मक भावहरू तीव्र रूपले सल्बलाउँदै रति स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई नायक दुष्यन्तमा पनि शृङ्गाररस निष्पत्ति गराउन मलजल प्रदान गरेको छ । यसैगरी सखीहरूका आग्रहमा शकुन्तलाले प्रेमी दुष्यन्तलाई आफ्ना मनोभावहरू कमलको पातमा लेखी अभिव्यक्त गरेपछि दुष्यन्त प्रकट हुनु, शकुन्तलाका सखीहरू अन्यत्र जानु, एकान्तको मौका पारी दुष्यन्तले शकुन्तलालाई हृदयदेखिको प्रेमभाव पोख्नु तथा शकुन्तलाले मौन रूपमा ग्रहण गर्नुजस्ता आख्यानले दुष्यन्त-शकुन्तलामा रतिजन्य भावहरू सल्बलाउँदै मिलनको स्थितिमा पुगी शृङ्गाररस परिपुष्ट हुन पुगेको छ । तत्पश्चात् शकुन्तला केही लाज र भयका साथ त्यहाँबाट भाग्नुजस्ता घटना आख्यानहरूले शकुन्तलामा भय स्थायीभावजन्य भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यद्यपि उक्तरस शृङ्गाररसलाई नै परिपोषक गर्ने उद्देश्यनुरूप विकसित भएको पाइन्छ । यसप्रकार यहाँसम्मको आख्यानले नायक-नायिका दुबैको प्रेमको पूर्ण समर्थन गर्दै फलागम अर्थात् मिलनको प्रायः निश्चित अवस्था दर्साएका छन् । यसले गर्दा दुष्यन्त-शकुन्तला दुबैमा रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी आख्यानले नायक-नायिकामा शृङ्गााररस निष्पत्तिमा सशक्त रूपमा अनुकूल भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यस सर्गलाई मिलनको पूर्व चरण मान्न सकिन्छ । अतः उक्त सर्ग **शाकुन्तल** काव्यको नियताप्ति अवस्था रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ङ) उपसंहार (फलागमको स्थिति)

फल प्राप्तिको अन्तिम अवस्था फलागमको स्थिति हो । **शाकुन्तल** काव्यमा दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेम-मिलनको पराकाष्ठा रूप फलागमको अवस्था हो । काव्यको सोह्रौं सर्गदेखि चौबिसौं सर्गका विविध घटना प्रसङ्गहरूका आख्यानले शाकुन्तल काव्यलाई फलागमको अवस्थामा पुऱ्याएको छ । यस चरणमा सखीहरूका सहयोग र पारिवारिक सहमतिमा नायक-नायिकाबीच वनमा गन्धर्वविवाह भएपछिको अवस्थामा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस परिपुष्ट अर्थात् परिपाक हुन पुगेको छ । यसरी विविध घटना आख्यानले नायक-नायिकामा रति स्थायीभाव उद्दीप्त गराई पञ्चाख्यान अवस्थाबाट काव्य फलागममा पुगेको देखिन्छ ।

यसप्रकार शाकुन्तलमा विभिन्न घटनाजन्य आख्यानले विविध रसको सिर्जना भएको हुँदा रस उत्पत्तिमा कथानक भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । **शाकुन्तल**को आख्यानमा प्रयुक्त यी विविध घटना तथा उत्पन्न भक्ति, शान्त, अद्‌भुत, भयानक, वीर, वत्सल, करुण, रौद्र, हास्य आदि सहायकरसकै पृष्ठपोषणमा रतिजन्य भावहरू विकसित हुँदै जाँदा अन्ततः शकुन्तलाको विवाहपश्चात् रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररस सिद्धिमा पुगेको छ । अतः काव्यमा आख्यानबिना रसको उत्पत्ति असम्भव हुनाले यी दुईबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

३.६.२ शाकुन्तलमा पात्र र रस

पूर्वीय महाकाव्य तत्त्वहरूमा कथानक घटनाक्रमलाई कौतूहलपूर्ण एवम् रोचक र प्रभावकारी रूपमा अघि बढाउन महाकाव्यमा पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको उल्लेख

गरिएको पाइन्छ । पात्रकै थुप्रै कार्य व्यापार तथा सत् असत्, अनुकूल प्रतिकूल स्वभाव र प्रवृत्ति आदिका आधारमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुँदै विविध सहायक रस तथा भावहरूको विकास भई स्थायीभाव र मूल वा अङ्गीरसको परिपाक हुन पुग्दछ । प्रस्तुत **शाकुन्तल**को रसविधानगत अध्ययनका सन्दर्भमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । विविध पात्रका चारित्रिक क्रियाकलाप र तिनबाट भावक वा पाठकका मनमा पर्ने रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको परिपाक स्थिति नै **शाकुन्तल**को पात्र र रसगत सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

शाकुन्तल काव्यमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै प्रकारका पात्रहरूको उपयोग गरिएको छ । यस आधारमा हेर्दा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा विश्वामित्र, मेनका, दुष्यन्त, शकुन्तला, भरत (दुष्यन्त पुत्र), कण्वऋषि, दुर्वासाऋषि, कश्यपऋषि, गौतमी, स्वर्गका देवराजा इन्द्र, देवताहरू, अप्सराहरू, दैत्यहरू, शकुन्तलाका सखीहरू-चारू, अनुसुया, प्रियंवदा, दर्शक, बटुवा, दर्शक, दुष्यन्तका विदूषक, सेनापति,दरबारका कर्मचारीहरू, सहयोगी, डोलेहरू, किसान दम्पती, किसान पुत्री, पँधेर्नीलगायत मानवेतर पात्रहरू-चराचुरूङ्गी, मृग-जनावरहरू आदि **शाकुन्तल** काव्यका पात्रहरू हुन् । विविध रसभावहरूको उत्पत्ति गराउँदै काव्यमा स्थायीभावप्रधान शृङ्गारसलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्ने प्रमुख, सहायक र गौण पात्रहरूलाई तिनका कार्यका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) प्रमुख पात्र

काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्ने नायक-नायिका शाकुन्तलमा प्रमुख पात्र बनेर आएका छन् । काव्यमा दुष्यन्त र शकुन्तला प्रमुख पात्र हुन् । तिनको सङ्क्षिप्त चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) नायक

काव्यमा प्रमुख भूमिका बहन गरी कथानकलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन प्रमुख पात्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा नायक-नायिका (दुष्यन्त-शकुन्तला) प्रमुख पात्र हुन् । **शाकुन्तल** महाकाव्यको नायकलाई हेर्दा दुष्यन्त धीरोदात्त कोटिका नायक हुन् । उनी दुःख र सुख दुबै परिस्थितिमा स्थिरचित्त भएका, अति गम्भीर, शान्त स्वभाव, आत्मप्रशंसा नगर्ने, क्षमाशील, अहङ्कार नभएका, दृढ प्रतिभा भएका, शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त रहेका देखिन्छन् । दुष्यन्त एघारौं सर्गमा कण्वआश्रमबाट भेष बदलेर बगैंचातिर घुम्न निस्किँदा विरूवामा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलालाई लुकेर हेर्दा देखेपछि उनको रूपयौवनप्रति आकर्षित भई आत्मिक प्रेममा बाँधिएका पात्र हुन् । यसक्रममा दुष्यन्तमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको उत्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसरी प्रेमको बीजारोपण भए तापनि सामाजिक मर्यादा र नैतिक चरित्रको पालना गर्दै आत्मिक प्रेमको सौन्दर्यतामा रमाउने पात्र बनेर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विभिन्न घटना, मोड र परिस्थितिमा उनको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । शकुन्तलालाई शिरमा बसेको भवँरोको पीडाबाट मुक्ति दिलाई सहयोग गर्ने दुष्यन्त सत् पात्र हुन् । उनी प्रारम्भदेखि नै शकुन्तलालाई पवित्र प्रेम गरिरहन्छन् । उनी शकुन्तलालाई भवँरोको सम्भाव्य भौतिक आक्रमणबाट बचाई जीवनरक्षा गरिदिने मानवतावादी पात्रसमेत हुन् । यसक्रममा काव्यमा शोक स्थायी भावजनित करुणरसको अवस्था देखिएको छ । यसरी नै स्वर्गमा दैत्यहरूले देवताहरूमाथि आक्रमण गर्दा इन्द्रको आग्रहमा देवताहरूको रक्षा गर्न युद्धमासमेत सरिक हुने दुष्यन्त एक साहसी वीर योद्धा हुन् ।

यस सिलसिलामा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी युद्ध विजयपश्चात् इन्द्रको आतिथ्यतामा अप्सराहरूका नृत्य प्रदर्शन तथा तिनका दृश्यावलोकनका माध्यमबाट रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यस दृष्टिले हेर्दा उनी अरूको हित र भलो चाहने अनुकूल प्रवृत्ति बोकेका पात्र रहेका देखिन्छन् ।

नायक दुष्यन्त मन, वचन र कर्मले सधैं नायिकाको पक्षमा काम गर्ने अनुकूल प्रवृत्ति भएका पात्र हुन् । उनी आख्यानको मध्य भाग (आठौं सर्गदेखि) तिर देखापरी काव्यको अन्त्यसम्म विविध कार्य भूमिकामा बाँधिएका बद्ध तथा मञ्चीय पात्र हुन् । यसैगरी कार्यभूमिकाका आधारमा प्रमुख तथा जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनी शकुन्तलालाई प्रारम्भदेखि नै माया गर्ने, बीचमा कार्य व्यस्तताका कारण शकुन्तलाबाट टाढा भई विछोडिए तापनि अन्त्यमा पत्नी शकुन्तला र छोरो भरतलाई हर्षपूर्वक ग्रहण गर्ने इमान्दार पात्र हुन् । उनी समय परिस्थितिअनुकूल चल्ने, बुद्धिजीवी तथा सही कार्यमा उचित निर्णय गर्नसक्ने गतिशील स्वभाव भएका पात्र हुन् । मूलतः दुष्यन्तको शकुन्तलासँगको प्रेम, विवाह तथा रतिजन्य भावसञ्चरण आदिका कारण **शाकुन्तल**मा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका नायक दुष्यन्तका कार्यव्यापारबाट विविध रसभावको निष्पत्ति भएको हुँदा **शाकुन्तल** काव्यमा पात्र (नायक) र रसको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(आ) **नायिका**

पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यको नायिकालाई प्रमुख महत्त्व दिएका छन् । साथै तिनका विविध विशिष्ट गुणहरूलाई स्वीकारेका छन् । उक्त मान्यताबाट हेर्दा शकुन्तला स्वकीया वर्गको नारी हो । यसप्रकारका नायिका सरल प्रकृतिकी विनय, कोमल आदि गुणले युक्त, गृहकार्यमा व्यस्त, आफ्नै पतिसँग मात्र प्रणयसम्बन्ध राख्ने, सद्‌गुणी र नैतिक चरित्रवान हुन्छन् जुन शकुन्तलामा पाइन्छ ।

शाकुन्तल चरित्रप्रधान महाकाव्य हो । आफ्ना आमाबाबु (विश्वामित्र-मेनका) बाट मालिनी तटमा परित्यक्त नाबालक शिशुको उदार गरी कण्वऋषिले घरमा ल्याई पत्नी गौतमीलाई धर्मपुत्रीको रूपमा सुम्पिएपछि हिन्दू संस्कारको विधानअनुसार गौतमीद्वारा "शकुन्तला" भनी नामकरण गरिएपछि उनको नाम शकुन्तला रहन गएको हो । तिनै नाबालिका शिशु माता गौतमीको उचित स्नेहरूपी हेरचाह पाई यौवनावस्थामा पुगेपछि राजा दुष्यन्तको प्रेम-प्रणयमा बाँधिन पुगी शिशुदेखि, छोरी, प्रेमी, पत्नी (रानी), माता आदिसम्मका यावत घटनावृत्तान्तको शृङ्गारिक आख्यानवर्णनमा आधारित कथावस्तुको सँगालो नै **शाकुन्तल** काव्यको शीर्षक विधान हो । मूलतः शकुन्तलाका विविध चारित्रिक स्वभाव, आचरण तथा क्रियाकलापको सेरोफेरोमा रचिएको हुनाले यस काव्यलाई चरित्रप्रधान एवम् नारी प्रमुख काव्यको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यस आधारमा हेर्दा शकुन्तला अर्थात् नायिका लिङ्गका आधारमा स्त्री तथा कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख पात्र एवम् कथानक उद्देश्य बोकेकी सत् पात्र हुन् । काव्यमा उनको केन्द्रीय भूमिका रहेको छ । छैटौं सर्गबाट शाकुन्तलको कथानक प्रारम्भ भए तापनि मूल आख्यान भने आठौं सर्गबाट मात्र अगाडि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा आफ्नै घर नजिकैको बगैंचामा सखीहरूसँग खेल्दै गरेकी शकुन्तला यौवनावस्थामा पुगेपछि साथीहरूले ख्यालठट्टा गर्नु, राजा दुष्यन्तसँगको विविध प्रेमजन्य प्रसङ्ग भावले जिस्क्याउनु, फूलमा पानी हाल्दै गरेकी शकुन्तलालाई झाडीबाट लुकेर हेरेका दुष्यन्तलेमन पराएपछि शकुन्तलाकै गुप्त अनुसन्धानमा रहेका दुष्यन्तलाई भवँरोले दुःख दिएको शकुन्तलाले साथीहरूको

आग्रहमा दुष्यन्त नामोच्चारण गरेपछि दुष्यन्त उपस्थित भई सम्भाव्य खतराबाट शकुन्तलालाई बचाएपछि शकुन्तलाको दुष्यन्तसँग प्रेम बस्न गई दुष्यन्तलाई मन मन्दिरमा सजाउन पुग्छिन् र यसै प्रेमको बीजाङ्कुरण झ्याङ्गिँदै जाँदा अन्ततः विवाहमा परिणत भई शकुन्तलामा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

शकुन्तला कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख पात्र हुन् । उनी कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म देखिएकी छन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल पात्र हुन् । उनले काव्यमा काव्यको उद्देश्यअनुरूप जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि नायकको इच्छा, मनोभावना र आवश्यकता बमोजिम कार्य गरेकी छन् । स्वभावका आधारमा उनी स्थिर पात्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मै नायकप्रतिको एकै किसिमको सद्भावना रहेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वर्गीय चेतना बोकेकी पात्र हुन् । उनले समग्र सत्, आदर्श, शिष्ट एवम् सहनशील नारीको प्रतिनिधित्व गरेकी छन् । आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्याख्यानको सुरुदेखि (छैटौंदेखि चौबीस) अन्त्यसम्म नै विविध भूमिकामा उपस्थित भएकी छन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा मञ्चीय पात्र हुन् । उनी काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई काव्यलाई शृङ्गारिक काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन आकर्षक, कौतूहलमय एवम् रोचक र कलात्मक भूमिका निर्वाह गरी रसनिष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गरेकी छन् । अतः शकुन्तलाकै जीवनका विविध घटनाप्रसङ्ग, सुखदुःख, उतारचढाव, शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, बौद्धिक तथा सामाजिक अवस्था आदिका कारण नायक दुष्यन्तसँग प्रेम, विवाह-मिलनमा परिणत हुन पुगी रति स्थायीभावजन्य शृङ्गार (संयोग) रस निष्पत्ति भई शृङ्गाररसको परिपाक अर्थात् पराकाष्ठा अवस्थामा पुगेको छ ।

अतः नायिका शकुन्तलाकै केन्द्रीय भूमिकामा **शाकुन्तल** महाकाव्य संयोग शृङ्गाररसको पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ । यसरी नायिका शकुन्तलाको नायक दुष्यन्तसँगको प्रेम, वियोग तथा मिलन आदिका रोचक र कौतूहलतापूर्ण प्रेम प्रसङ्गमूलक कलात्मक घटना-कार्यका माध्यमबाट विविध रसभाव उत्पन्न हुँदै रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसलाई परिपाक स्थितिमा पुऱ्याएको हुँदा **शाकुन्तल**को आख्यानमा पात्र (नायिका) र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ख) सहायक पात्र

काव्यमा प्रमुख पात्रलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउने विविध सहायक पात्रहरू हुन्छन् । प्रवृत्तिका आधारमा तिनीहरू सत् र असत् गरी दुई प्रवृत्तिका पाइन्छन् । सत् पात्रले नायक नायिकाको उद्देश्यनुकूल भूमिका निर्वाह गर्दै सहयोग गर्दछन् भने असत् पात्रले नायक नायिकालाई बाधा सिर्जना गर्दछन् । यी दुई पात्रहरू कार्य, स्वभाव आदिका दृष्टिले एक अर्कामा विपरीत देखिन्छन् । **शाकुन्तल** काव्यको सहायक पात्रलाई हेर्दा सबै सत् प्रवृत्ति अँगालेका पात्र पाइन्छन् । सत् पात्रका रूपमा सहयोगी भूमिका वहन गर्ने पात्रहरूमा कला, मर्दन बन्धु रहेका छन् । तिनले नायक नायिकालाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । महाकाव्यमा मेनका, कण्वऋषि, कश्यपऋषि, गौतमी, स्वर्गका देवराजा इन्द्र, देवताहरू, अप्सराहरू, शकुन्तलाका सखीहरू-चारू, अनुसुया, प्रियंवदा, दर्शक, बटुवा, दुष्यन्तका विदूषक, सेनापति, दरबारका कर्मचारीहरू, सहयोगी, डोलेहरू, किसान दम्पती, किसान पुत्री, पँधेर्नीलगायत मानवेतर पात्रहरू-चराचुरूङ्गी, मृग-जनावरहरू आदि **शाकुन्तल** काव्यका नायक-नायिकाका सहयोगी पात्रहरू बनेर आएका छन् ।

(अ) **कण्वऋषि**

कण्वऋषि शाकुन्तल महाकाव्य आख्यानका मूलपात्र शकुन्तलाको सहयोगी पात्र हुन् । उनी शकुन्तलाका धर्मबाबु हन् । एकदिन मालिनी नदीमा स्नान गरेर फर्कने क्रममा अचानक नदी किनारमा एक अबोध शिशु देखेपछि कण्वमा शिशुप्रति प्रेमभाव विकास भई घरमा ल्याई पत्नी गौतमीलाई सुम्पन्छन् । यसपछि गौतमीबाट नामङ्कित शकुन्तलालाई अभिभावक बनेर जीवन्त सहयोग गर्दछन् ।

शकुन्तलाका सम्पूर्ण कुराहरूको उचित प्रबन्ध मिलाउँदछन् । यस आधारमा हेर्दा कण्व प्रमुख सहायक पात्र हन् । लिङ्गका आधारमा उनी पुरुष पात्र हुन् । यसरी नै प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल अर्थात् सत्पात्र हुन् । उनले शकुन्तलाप्रति मानवीय उदार कार्य गरेका छन् । शकुन्तलाको जीवनका मुख्य मुख्य घुम्ती र मोडहरूमा उनले महत्त्वपूर्ण सहयोगसमेत गरेका छन् । यसक्रममा अज्ञात शिशु (पछि शकुन्तला) लाई घरमा ल्याई पत्नी गौतमीलाई उचित प्रबन्धको निम्ति गौतमीलाई सुम्पिनु, भिक्षाटनमा आएका दुर्वासा ऋषिले शकुन्तलालाई सराप दिएपछि त्यसबाट मुक्त हुन ऋषिलाई औँठी दिएर पठाउनु, गर्भिणी अवस्थामा रहेकी शकुन्तलालाई आवश्यक व्यवस्था मिलाई पत्नी तथा डोलेहरूका साथ राजा दुष्यन्त (ज्वाइँ) कहाँ पुऱ्याउनु आदि कार्यबाट कण्वऋषि शकुन्तलाका प्रमुख सहयोगी पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी नै प्रवृत्तिका आधारमा उनी अनुकूल वा सत्पात्र हुन् । उनले नायक-नायिकाको मिलनमा मन, वचन र कर्मले सहयोग गरेका छन् । उनमा निश्छल, पवित्र तथा आदर्श भावना पाइन्छ । स्वभावका दृष्टिले उनी स्थिर स्वभाव भएका पात्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एउटै स्वार्थहीन स्वभाव देखिएको छ । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वर्गीय पात्र हुन् । सन्तानका जिम्मेवार अभिभावकको वात्सल्यमय भूमिका धर्मपुत्री शकुन्तलाप्रति प्रस्तुत गर्ने कण्व त्यस्ता अभिभावकवर्गको प्रतिनिधि पात्र हुन् । आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी आख्यानमा बाँधिएका (छैटौं सर्गदेखि चौबिस सर्गसम्म) मुखपात्र हुन् । उनलाई हटाउँदा काव्यको उद्देश्य अपूर्ण हुन्छ । आसन्नताका दृष्टिले उनी मञ्चीय पात्र हुन् । कथानक वर्णनमा उनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसप्रकार कण्वका विविध स्वभावजन्य क्रियाकलाप तथा घटनादिका कारण विविध रसभावहरू विकसित भई रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । अतः शाकुन्तल काव्यमा पात्र र रसको घनिष्ट सम्बन्ध छ भन्न सकिन्छ ।

(आ) **गौतमी**

सत् पात्रका रूपमा गौतमीको प्रमुख भूमिका रहेको छ । उनी **शाकुन्तल**को काव्य नायिका शकुन्तलालाई आफ्नो दिलो ज्यानले सहयोग गर्ने सत्पात्र हुन् । विश्वामित्र-मेनकाको प्रणय सम्बन्धबाट जन्मिएकी शकुन्तलालाई मालिनी नदीमा स्नान गरी फर्किएका कण्वऋषिले घरमा ल्याई पत्नी गौतमीलाई सुम्पिएपछिको सम्पूर्ण मातृत्व भूमिका निर्वाह गर्ने गौतमी शकुन्तलाकी धर्ममाता हुन् । आफ्ना पति कण्वबाट उपहारका रूपमा प्राप्त उक्त शिशुलाई "शकुन्तला" भनी नामकरण गरी त्यसपछिका दिनमा वात्सल्यमयी प्रेम-स्नेह, उचित स्याहार तथा रेखदेख गर्दै यौवनावस्थामा पुऱ्याई विवाह तथा गर्भवती अवस्थाको कठिन एवम् वियोगजन्य परिस्थितिमा पनि सम्पूर्ण रूपमा आवश्यक व्यवस्थापन र सहयोग गर्दै राजा (ज्वाइँ) दुष्यन्तको दरबारमा सकुशल सुम्पिएर घर फर्कने माता गौतमीको महान् तथा उदार कार्यबाट उनी शकुन्तलाको माता, सुसारे, व्यवस्थापक, नेतृत्वकर्ता एवम् जीवनदायिनी सत्पात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

यस आधारमा पात्रको कार्य भूमिकाको कोणबाट हेर्दा गौतमी काव्यकी प्रमुख सहयोगी स्त्रीपात्र हुन् । उनले प्रारम्भदेखि नै शकुन्तलालाई विविध रूपमा सहयोग गरेकी छन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल पात्र हुन् । शकुन्तलाको बाल्यकाल, यौवना तथा गृहस्थी सबै उमेरमा गौतमीले शकुन्तलाका निम्ति अनुकूल कार्य गरेकी छन् । स्वभावका दृष्टिले हेर्दा उनी स्थिर पात्र हुन् । उनका सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै एकै किसिमको वात्सल्य स्वभाव कायम रहेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा उनी वर्गीय चेतना बोकेकी पात्र हुन् । उनले शकुन्तलालाई वात्सल्यप्रेम दिएर आफ्नो नवजात सन्तानलाई गर्ने उचित स्याहार, हेरचाह तथा आवश्यक कर्तव्यसमेत पूरा गरेकी छन् । जसका कारण उनी समग्र वात्सल्यप्रेमी नारी वर्गकी प्रतिनिधि पात्र हुन् । यसैगरी आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । शाकुन्तल आख्यानको प्रारम्भदेखि कथानक अन्त्यसम्म नै उनको सशक्त भूमिका रहेको छ । उनलाई काव्याख्यानबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । यसरी नै आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । उनी काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई विभिन्न कार्य भूमिकामा संलग्न बनेकी छन् । यसरी उनकै विविध स्वभाव, क्रियाकलाप आदिका कारण **शाकुन्तल** काव्यमा विविध रसभावहरू विकसित हुँदै रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको हुँदा सहायक पात्र र रसबीच अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(इ) प्रियंवदा

प्रियंवदा शकुन्तलाको बालसखा हुन् । उनी बाल्यकालदेखि यौवनावस्थालगायत शकुन्तला-दुश्यन्तको विवाहसम्मका घटना सन्दर्भमा उपस्थित भई शकुन्तलालाई आत्मीय रूपमा सहयोग गर्ने साथी हुन् । उनले राजा दुष्यन्तवर्णित हास्य-ठट्यौली अभिव्यक्ति गर्दै शकुन्तलामा दुष्यन्तप्रतिको प्रेमभावको बीजाङ्कुरण गरिदिने तथा अन्ततः विवाहमा परिणत गराई शकुन्तलालाई दाम्पत्यपूर्ण प्रणयजीवनमा आबद्ध गराउने उल्लेख्य भूमिका वहन गरेकी छन् । यस आधारमा हेर्दा उनी लिङ्गका दृष्टिले स्त्री तथा कार्यका आधारमा प्रमुख सहायक पात्र हुन् । प्रवृत्तिका रूपमा अनुकूल वा सत्पात्र हुन् । उनले शकुन्तलालाई विविध कोणबाट सहयोग गरेकी छन् । बालसाथीको मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापदेखि यौवनावस्थाको विविध सुख, दुःखमा उनले शकुन्तलालाई मन, वचन र कर्मले सहयोग गरेको देखिन्छ । शकुन्तलाको शिरमा आई भवँरो बस्दा दुष्यन्तकै नामोच्चारण गर्न लगााई दुष्यन्तबाट उदार गरी भवँराको टोकाइबाट बचाउन सहयोग गरेकी छन् । दुष्यन्तको यही सेवा कार्यबाट प्रभावित भई शकुन्तला राजा दुष्यन्तसँग प्रेमभाव साट्दै अन्ततः विवाहबन्धनमा बाँधिन पुग्दछिन् । यस कार्यको निम्ति प्रियंवदाको उल्लेखनीय भूमिका रहेको देखिन्छ ।

यसैगरी स्वभावका आधारमा उनी गतिहीन चरित्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै प्रवृत्ति देखापरेको छ । परिस्थितिअनुकूल उनमा शकुन्तलाप्रतिको हास्य सद्भाव, दुःखमा सहयोग तथा मिलनमा समेत सच्चा मित्रको जिम्मेवारी उपस्थिति पाइन्छ । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा उनी वर्गीय पात्र हुन् । एउटा साथीले उमेर, अवस्था अनुरूप आफ्ना सहपाठीहरूप्रति गर्ने विविध स्त्रीयोचित व्यवहारमार्फत् सहयोग गर्ने उनी त्यस्ता वर्गका प्रतिनिधिमूलक पात्रसमेत हुन् । आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी आख्यानको अभिन्न बद्ध पात्र हुन् । जसको अभावमा काव्य उद्देश्यहीन बन्न पुग्दछ । शकुन्तलालाई प्रेम आवस्थादेखि विवाहजन्य मिलनस्थितिमा पुऱ्याउन उनकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको स्पष्ट देखिन्छ । उनी आख्यानको मध्य भागसम्म देखापरेकी छन् । यसरी नै प्रियंवदा मञ्चीय पात्र हुन् । उनी काव्यमञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई काव्यलाई रसनिष्पत्तिमा पुऱ्याउने पात्र हुन् ।

उनका यिनै विभिन्न घटना, प्रसङ्ग, स्वभावजन्य कार्य आदिका आधारमा विविध रसभावहरू उद्‌बुद्ध हुँदै **शाकुन्तल** काव्य रति भावमूलक शृङ्गाररसको पराकाष्ठा अवस्थामा पुगेको छ । यसरी शाकुन्तलमा पात्र र रसको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ई) **कश्यपऋषि**

शाकुन्तल काव्यमा सहायक भूमिका निर्वाह गर्ने विविध पात्रमध्ये कश्यपऋषि महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । उनको उपस्थिति काव्याख्यानको अन्त्यतिर रहेको छ । दुष्यन्तको गर्भ बोकेकी शकुन्तलालाई दरबारमा पुऱ्याउँदा राजा दुष्यन्तले अस्वीकार गरेपछि निराश भई बाहिर निस्कने क्रममा पोखरी नजिक लड्दा स्वर्गबाट आमा मेनका आई हेमकुट पर्वतस्थित कश्यपआश्रममा छाडेपछि शकुन्तलालाई संरक्षण दिँदै सुत्केरी अवस्थामा समेत उचित हेरचाहको बन्दोबस्त मिलाई जीवनरक्षा गरिदिने कश्यपऋषि उदार एवम् सहयोगी मानवतावादी पात्र हुन् । यसरी हेर्दा उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख सहायक पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा सत् वा अनुकूल पात्र हुन् । उनले नायक-नायिकाको पुनर्मिलन कार्यमा उल्लेख्य सहयोग गरेका छन् भने बिदाइका क्रममा आशीर्वादसमेत दिई शुभेच्छाभाव प्रकट गरेका छन् । यसैगरी स्वभावका आधारमा उनी गतिहीन पात्र हुन् । उनमा शकुन्तलाको आश्रमगमनदेखि दुष्यन्तलाई शकुन्तलालगायत छोरो भरतलाई सुम्पिँदासम्म एकै भाव तथा व्यवहार रहेको देखिन्छ । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा उनी वर्गीय पात्र हुन् । उनले सबै दुःखी, असहाय मानवको कल्याण गर्ने ऋषि महर्षिहरूका प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आबद्धताका दृष्टिले हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनलाई आख्यानबाट झिक्दा काव्य उद्देश्यमा पुग्न सक्दैन । यसरी नै आसन्नताका कोणबाट हेर्दा कश्यपऋषि मञ्चीय पात्र हुन् । उनले काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई विभिन्न रूपमा नायक-नायिकालाई सहयोग गरेका छन् । यसरी पात्रको विविध घटना-कार्य आदिका आधारमा विभिन्न रसभावहरू विकसित भई रति भावजन्य शृङ्गाररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । अतः **शाकुन्तल** काव्यमा पात्र र रसको निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(उ) **विदूषक**

विदूषक **शाकुन्तल** काव्यको सहयोगी पात्र हुन् । उनी राजा दुष्यन्तका दूत एवम् सल्लाहकार हुन् । दुष्यन्तको वनविहार कार्यदेखि लिएर दरबारमा हमला भएको जानकारी गराई विवाहपश्चात् शकुन्तलासँगको प्रेमप्रणयमा भुलेका दुष्यन्तलाई दरबार फर्काई देश र जनताको रक्षार्थ जिम्मेवारीमा लगाउन निपुण विदूषक बौद्धिक, कुटनीतिक पात्र हुन् । उनी आख्यानमा लिङ्गका दृष्टिले पुलिङ्ग तथा कार्यका आधारमा सहायक भूमिका बहन गर्ने पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हुन् । उनले समय र परिस्थितिअनुकूल नायक दुष्यन्तलाई उचित सल्लाह र सुभाव दिएर सहयोग गरेका छन् । स्वभावका कोणबाट हेर्दा उनी गतिशील स्वभावका पात्र हुन् । उनमा समयानुकूल परिवर्तित स्वभाव उत्पन्न भएको छ । राजा दुष्यन्तको चाहनाअनुसार वनविहार गरेपनि दरबार बिर्सिएर कण्वआश्रममा बसेका दुष्यन्तलाई दरबार फर्काउन दुष्यन्तका दूतलाई खबर पठाएका छन् । यसैगरी जीवनचेतनाका आधारमा उनी वर्गीय चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनले देश र जनताका भलो चाहने विदूषक वर्गका मानिसको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसरी नै आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनलाई आख्यानबाट हटाउन मिल्दैन । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । उनी काव्य आख्यानमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई नायकलाई सहयोग पुऱ्याएका छन् । यसप्रकार सहायक पात्र विदूषकका विभिन्न कार्य भूमिकाका आधारमा काव्यमा विविध रसभावहरू विकास भई रति भावजन्य

शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग पुगेको देखिन्छ । यसरी काव्यमा पात्र र रसबीच अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ऊ) **कण्वशिष्य**

कण्वशिष्य **शाकुन्तल** आख्यानको सहायक पात्र हुन् । तिनले नायक दुष्यन्तलाई सहयोग गरेका छन् । वनविहारमा निस्किएका दुष्यन्तले कण्व आश्रमनजिकैको वनमा चरिरहेका मृगलाई वाण हान्न लागेको देखेपछि तिनको बचाउ गर्दै शिष्यहरूले दुष्यन्तलाई आश्रममा लगी अतिथि सत्कार गर्दछन् । साँझपख घुम्नका निम्ति आश्रमबाहिर निस्किएका दुष्यन्त कण्वका धर्मपुत्री शकुन्तलालाई फूलमा पानी राख्दै गरेको देखेपछि उनीप्रति लोभिन्छन् । जसका कारण अन्ततः दुईबीच, आकर्षण, प्रेम र मिलन-विवाह समेत हुन पुग्दछ । यस आधारमा हेर्दा कण्वशिष्य लिङ्गका आधारमा पुरुष तथा कार्य भूमिकाका दृष्टिले सहायक तथा प्रवृत्तिका रूपमा अनकूल पात्र हुन् । यसैगरी स्वभावका कोणबाट हेर्दा गतिहीन पात्र हुन् । तिनका प्रारम्भदेखि नै नायक दुष्यन्तप्रतिको सद्भावपूर्ण स्वभाव तथा व्यवहार रहेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा शिष्य वर्गीय पात्र हुन् । तिनले ऋषि शिष्यहरूले पालना गर्ने नियम, संस्कार, आचरण तथा अतिथिप्रति गर्ने श्रद्धा-सम्मान भावको साझा प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आबद्धताका आधारमा हेर्दा तिनीहरू बद्ध पात्र हुन् । दुष्यन्तलाइ आश्रमसम्म पुऱ्याई कण्व ऋषिदर्शन गराउँदै सम्मानस्वरूप बसाली अन्ततः शकुन्तला-दुष्यन्त विवाहको वातावरण तय गराउने पहिलो भूमिका शिष्यहरूबाटै अघि बढेको छ । तिनको अभावमा काव्याख्यान अपूर्ण हुने देखिन्छ । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा शिष्य मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा तिनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । काव्य नायकसँगको संवादात्मक प्रस्तुतिद्वारा शिष्यले आफ्ना कलात्मक मञ्चीय भूमिका निर्वाह गर्दै काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याएका छन् ।

(ए) **किसान**

शाकुन्तल काव्यलाई फलागम अवस्थामा पुऱ्याउन विविध सहयोगी पात्रहरूका उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । यस आधारमा हेर्दा किसान सहायक पात्र हुन् । उनले शकुन्तलाबाट हराइएको आफ्नी छोरीद्वारा प्राप्त दुष्यन्त नामङ्कित औँठी दरबारमा लगी राजा दुष्यन्तलाई बुझाएका छन् । पात्रको विविध प्रवृत्तिका कोणबाट हेर्दा किसान लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्य भूमिकाका आधारमा सहायक पात्र हुन् । यसैगरी प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा उनी अनुकूल पात्र हुन् । उनले दुष्यन्त लिखित औँठी राजालाई बुझाई दुष्यन्त-शकुन्तलाको पुनर्मिलन गराउन उल्लेख्य सहयोग गरेका छन् । जसका कारण उनी इमान्दार, सत् अर्थात् आदर्श भावयुक्त अनुकूल पात्र मानिन्छन् । स्वभावका दृष्टिले हेर्दा उनी गतिहीन वा स्थिर स्वभावका पात्र हुन् । उनले गौतमी-शकुन्तलादि पाहुनालाई देवतुल्य स्वागत तथा श्रद्धा गरेका छन् । उनमा सद्भाव र मानवीय आचरण रहेको छ भने प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै स्वभाव देखिन्छ । यसरी नै जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा उनी वर्गीय पात्र हुन् । उनमा ग्रामीण किसानहरूमा पाइने निश्छल एवम् पवित्र भाव पाइन्छ । उनले त्यस्ता सोझा किसानका साझा प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी आख्यानमा बाँधिएका छन् । उनलाई हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । उनले औँठी दुष्यन्तलाई नबुझाएका भए काव्य दुःखान्तमा परिणत हुन सक्दथ्यो । यसैगरी आसन्नताका दृष्टिले हेर्दा किसान मञ्चीय पात्र हुन् । उनको काव्योपस्थिति प्रत्यक्ष रूपमा देखिएको छ । शकुन्तला, गौतमी तथा डोलेहरूलाई साँझमा सद्भावपूर्ण बास दिने तथा दरबारमा दुष्यन्तको औँठी बुझाउने दुबै सन्दर्भमा उनको उपस्थिति रहेको छ । यसप्रकार किसानका यी सबै क्रियाकलापहरू

नायक-नायिकाको अनुकूल वा पुनर्मिलनमा लक्षित हुँदै विविध रसभावहरू उद्दीप्त भई काव्य रति भावमूलक शृङ्गाररसको पारकाष्ठामा पुगेको हुँदा **शाकुन्तल** काव्यमा पात्र र रसबीचको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ऐ) भरत

भरत **शाकुन्तल** आख्यानको सहायक पात्र हुन् । उनले नायक दुष्यन्तलाई आफू राजाको छोरो भएको वास्तविकता प्रदान गराई शकुन्तला-दुष्यन्तको पुनःमिलन गराएका छन् । जसले गर्दा काव्यमा उनको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । आख्यानमा उनको बाल उपस्थिति रहेको छ । उनी दुष्यन्त-शकुन्तलाको पुत्र हुन् । यसरी हेर्दा उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक पात्र हुन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल पात्र हुन् । उनले नायकका निम्ति अनुकूल कार्य गरेका छन् । सर्पले बेरिएको मन्त्रजडित बाजु लिएर खेल्दै गर्नु र राजा दुष्यन्तलाई रोक्नुजस्ता कार्यबाट नै भरत र दुष्यन्तको सम्बन्ध पहिचान हुन पुगेको देखिन्छ । यसर्थ उनी सत्पात्र मानिन्छन् । स्वभावका आधारमा उनी गतिहीन वा स्थिर स्वभावका पात्र हुन् । उनमा स्वच्छ बालसुलभ निश्छल र पवित्र स्वभाव पाइन्छ । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वैयक्तिक पात्र हुन् । हरेक बालकमा फरक रुचि र मनोभाव भएजस्तै उनमा पनि स्वनिर्मित बालसुलभ गुणहरू युक्त रहेका छन् । जसले गर्दा उनी समान्य बालवर्गभन्दा भिन्न रूपमा देखापरेका छन् । आबद्धताका आधारमा हेर्दा उनी काव्य आख्यानका बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्यमा बाँधिएका छन् । बालपात्र भए तापनि उनकै माध्यमबाट दुष्यन्त-भरतको सम्बन्ध पहिचान तथा शकुन्तलासँगको भेट तथा पुनर्मिलन हुन पुगेको छ । उनको अभावमा काव्य उद्देश्यमा पुग्न सक्दैन । अतः उनी काव्यका बद्ध पात्र हुन् । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा उनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी बालपात्र भरतको माध्यमबाट काव्यमा वत्सल भावप्रधान वात्सल्यरस, माता शकुन्तलासँग बाबु दुष्यन्तको भेटमा शान्तरस तथा पुनर्मिलनपछि दरबार फर्किएको अवस्थामा सम्भोग शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । अतः **शाकुन्तल** काव्यमा पात्रको माध्यमबाट विविध रसभावहरूको विकास हुँदै तिनले अङ्ग रसलाई नै पृष्ठपोषण गरी रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको हुँदा काव्यमा पात्र र रसबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

(ग) गौण पात्र

शाकुन्तल काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहायक पात्रका साथै गौण पात्रको पनि भूमिका रहेको देखिन्छ । **शाकुन्तल** आख्यानका गौण पात्रहरूमा दुर्वासाऋषि, इन्द्र, दुष्यन्तको दूत, किसानकी छोरी श्यामा, मिट्ठू, पुड्के, मातली, शकुन्तलाका साथीहरू आदि रहेका छन् । काव्यमा तिनको भूमिका सामान्य रहेको हुँदा ती गौण पात्र हुन् । यसरी पात्रहरूलाई लिङ्गका आधारमा हेर्दा दुर्वासा, इन्द्र, दुष्यन्तको दूत, पुड्के पुलिङ्ग तथा मातली, श्यामा, मिट्ठू, शकुन्तलाका साथीहरू स्त्रीलिङ्गी पात्र हुन् । कार्य भूमिकाका आधारमा सबै गौण पात्रहरू हुन् । काव्यमा तिनका नगन्य भूमिका रहेको पाइन्छ । स्वभावका आधारमा गतिशील र स्थिर दुबै खालका पात्र रहेका छन् । यस आधारमा हेर्दा इन्द्र, दुर्वासाऋषि, दुष्यन्तको दूत, मातली गतिशील पात्र देखिन्छन् । तिनका स्वभाव समयानुकूल परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसैगरी पुड्के, श्यामा, मिट्ठू, शकुन्तलाका साथीहरू आदि स्थिर स्वभावका पात्र हुन् । तिनका स्वभावमा परिवर्तन आएको पाइदैंन । प्रवृत्तिका दृष्टिले हेर्दा सबै पात्र अनुकूल देखिन्छन् । सबैले नायक-नायिकालाई सहयोग गरेका छन् । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । तिनले विभिन्न वर्गका मानिसको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आबद्धका आधारमा तिनीहरू मुक्त पात्र

हुन् । तिनलाई काव्याख्यानबाट झिक्दा काव्योद्देश्यमा खासै फरक पर्दैन । आसन्नताका आधारमा नेपथ्य पात्र हुन् । तिनले प्रत्यक्ष भन्दा अप्रत्यक्ष रूपमै आफ्ना कार्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । अतः **शाकुन्तल** काव्यमा गौण पात्रका विविध घटना-कार्य तथा प्रसङ्ग वर्णनबाट विविध रसभावहरू विकसित भई तिनले शृङ्गाररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् ।

यसप्रकार **शाकुन्तल** काव्यमा प्रयुक्त प्रमुख, सहायक तथा गौण पात्रहरूका विविध घटना, कार्यादिका कारण शकुन्तलामा विविध विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण हुँदै हाँसो स्थायीभावजन्य हास्यरस, वत्सल भावजन्य वात्सल्यरस, शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस आदि प्रमुख रसहरूले रति स्थायीभावप्रधान सम्भोग शृङ्गार रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको हुँदा **शाकुन्तल**मा पात्र र रसको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको देखिन्छ ।

३.६.३ शाकुन्तलमा परिवेश र रस

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । **शाकुन्तल**मा मूलतः पूर्वीय आर्य सभ्यताको परिवेश आएको छ । यसक्रममा नेपालको काठमाडौँस्थित गोदावारी तथा त्यस आसपासका भू-भागलाई आख्यानको परिवेशका रूपमा चयन गरिएको छ । खासगरी विश्वामित्रको आश्रम, गोदावारी वन, कण्वऋषिको आश्रम र त्यहाँको तपोवन, कश्यपआश्रम, मालिनी नदीलगायत देवलोक, राजा दुष्यन्तको दरबार, हेमकुट पर्वत, ग्रामीण किसान आदि स्थानहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, प्राकृतिक तथा भौतिक परिवेश आएका छन् । ती परिवेशले पात्रहरूका मनलाई उद्दीप्त पार्दै विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गरी अङ्गरस तथा अन्ततः दुष्यन्त-शाकुन्तल प्रेम-मिलनको रमाइलो एवम् सुखद परिवेश सिर्जना हुँदा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको छ ।

यसक्रममा गोदावारीस्थित विश्वामित्रको तपस्या वर्णनमा आधारित कथानक परिवेश वर्णनको पहिलो सर्गमा विविध देवीदेवताको प्रस्तुतिका सन्दर्भमा आध्यात्मिक परिवेश सिर्जना भई निर्वेद स्थायीभावयुक्त भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा विश्वामित्रको तपस्याबाट डराएका स्वर्ग अर्थात् देवलोकका राजा इन्द्रले तपस्या भङ्ग गर्न मेनका नामकी अप्सरालाई गोदावारीस्थित विश्वामित्रको तपस्यास्थल पठाउन स्वर्गमा इन्द्रद्वारा आकस्मिक सभा आयोजना गर्दाको परिवेश वर्णनमा भयानक तथा शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । तेस्रो सर्गमा विश्वामित्रको तपोभूमि गोदावारी वनमा मेनकागमन हुँदाको अवस्थामा तपोवनको सुन्दर, शान्त र रमणीय प्राकृतिक स्थलगत परिवेशलगायत विश्वामित्रको तपस्या वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा तिनले उद्दीपन विभाव सिर्जना गर्दै शम स्थायीभावजन्य शान्तरस तथा निर्वेद भावप्रधान भक्तिरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

यसैगरी चौथो सर्गमा मेनका नृत्य तथा विश्वामित्रको तपस्या भङ्गको प्रतिकूल परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा मेनकाको आकर्षक नृत्य प्रस्तुतिको भौतिक परिवेश, विश्वामित्रको आध्यात्मिक मनोपरिवेश तथा बाह्य र अन्तः परिवेशगत द्वन्द्वलगायत गोदावारी वनको वसन्तमय सौन्दर्य, एकान्त वन, जुनेली रात, शान्त र मनोरम मौसम, चराचुरूङ्गीहरूका साङ्गीतिक चिरीबिरी, जीवजन्तुहरूका विविध रमाइला दृश्यहरू आदि **शाकुन्तल** काव्यको परिवेश वर्णनका रूपमा आएका छन् । तिनले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा उद्दीपनको भूमिका वहन गरेका छन् । यसक्रममा मेनकाको विविध हावभाव, कलापूर्ण तथा जादुमय नृत्यलीलाका कारण विश्वामित्रको साधनारत मनोपरिवेशमा हलचल ल्याइदिएको छ

। कामवासनाले उन्मत्त बनेकी मेनकाको रति रागात्मक आकर्षक नृत्य, सङ्गीत लय आदिले ऋषिको तपस्यामोह प्रेममोहमा परिणत हुन पुग्दछ । विश्वामित्र अचेतनमै मेनकासँगको प्रेमप्रणयमा बाँधिन पुग्दछन् । यसरी मेनका र विश्वामित्रको रति भावजन्य आन्तरिक परिवेशलगायत गोदावारीका विविध प्राकृतिक परिवेश आदिका कारण विविध भावहरू उद्दीप्त भई रति भावप्रधान शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसैगरी पाँचौं सर्गमा शकुन्तलाको जन्म, विश्वामित्रको होस खुल्नु, इन्द्रको जाल बुझेर पुनः तपस्यामा फर्किनु तथा मेनका नवजात शिशुलाई मालिनी तटमा छाडेर स्वर्ग गमनको गर्दाको विविध परिवेश वर्णन गरिएको छ । यिनले उद्दीपन कार्य गरी सुषुप्त भावहरूलाई उद्दीप्त बनाउँदै बात्सल्यरस, रौद्ररस आदिको सिर्जना गरेका छन् । यसरी काव्यमा प्रयुक्त विविध घटना, परिवेश आदिले विविध रसभावहरू विकसित गराउँदै काव्यलाई रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररसलाई रसरूपमा परिणत गराएको छ । यसरी हेर्दा सर्ग १ देखि सर्ग ५ सम्मका विश्वामित्र-मेनका प्रेमको सम्पूर्ण आख्यान **शाकुन्तल**को प्रासङ्गिक कथानक परिवेशका रूपमा आएका देखिन्छन् । त्यसपछिका (छैटौं सर्गदेखि चौबीससम्म) आख्यान दुष्यन्त-शकुन्तला प्रेमाख्यानमा केन्द्रित रहेको छ । यस कथानक नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको मूल आख्यान हो । यसपूर्वका आख्यान परिवेश, घटना वर्णनादिले **शाकुन्तल** काव्यलाई नै रति स्थायीभावमूलक सम्भोग शृङ्गाररसको उत्कर्षमा पुऱ्याउन पृष्ठभूमिगत आधार प्रदान गरेको देखिन्छ ।

शाकुन्तलको वास्तविक कथानक छैटौं सर्गबाट प्रारम्भ भएको छ । कण्वऋषि स्नान गरेर फर्कँदा मालिनी तटमा फ्याँकिएकी शिशु देखेको घटना परिवेश उद्दीपन विभाव बन्दै शिशुप्रतिको निश्छल वत्सलभाव विकास हुन पुगी घरमा ल्याई आफ्नी अर्धाङ्गिनी गौतमीलाई सुम्पिएपछि उनमा मातृत्व भाव विकास र विस्तार हुँदै जान्छ र शिशुलाई शकुन्तला भनी नामकरण गरी लालनपालन गर्दछिन् । यसक्रममा खासगरी नवजात शिशुको दृश्य तथा त्यसप्रतिको आकर्षण, माया-स्नेह आदि भौतिक तथा मनोपरिवेश आदिका कारण विविध भावहरू उद्दीप्त भई वत्सल भावप्रधान वात्सल्यरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी **शाकुन्तल** काव्यमा परवेश र रसको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

सातौं सर्गमा कण्वआश्रमको सुशोभित सौन्दर्य, संस्कारयुक्त वातावरण, प्रकृतिमय सुन्दर परिवेश, पुष्पबगैंचा, वसन्तकालीन ऋतु, शकुन्तलाको सुलभ बालदृश्य, सखीहरू-अनुसूया, प्रियंवदा, चारू आदिसँगको बालप्रेम तथा आनन्दको मनोपरिवेशको कलात्मक वर्णन गरिएको छ । तिनबाट शम भावप्रधान शान्तरस तथा वत्सल भावमूलक वात्सल्य आदि अङ्गरसहरू उत्पत्ति हुन पुगेका छन् । तिनले केवल शकुन्तलाको रति भावजन्य शृङ्गाररसलाई नै मलजल गरेका छन् । आठौं सर्गमा यौवनावस्थामा पुगेकी शकुन्तलालाई सखीहरूले जिस्क्याएको हाँसोठट्टाको परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा राजा दुष्यन्तको दरबारिया प्रतापवर्णन, कार्यकौशल, निपुणता तथा सम्पन्नताको सुखसयलपूर्ण भौतिक परिवेशलगायत राजा दुष्यन्तसँगको प्रेमप्रसङ्गको रोचक एवम् कौतूहलमय हास्य मनोपरिवेशको वर्णन गरिएको छ । जसले गर्दा शकुन्तलामा विविध रसभावहरू उद्दीप्त भई रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी मूलतः यिनै परिवेशले शकुन्तलामा प्रेमभावको बीजारोपण, विकास र विस्तार हुँदै जाँदा शृङ्गाररसको पराकाष्ठा अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

नवौं सर्गमा प्रकृतिमा आएको वासन्तिक यौवनारूपी सौन्दर्यसँग शकुन्तलाको यौवनारूपी सौन्दर्यको तुलनात्मक परिवेश चित्रण गरिएको छ । वसन्त ऋतुको सुवासपूर्ण पुष्पपवनजस्तै शकुन्तलामा पनि प्रेमप्रणय भावहरू हृदयमा तरङ्गित हुन पुगेका छन् ।

जसका कारण शकुन्तलामा विविध रसभावहरू उद्‌बुद्ध भई रति भावजन्य शृङ्गाररसको विकास भएको पाइन्छ । दसौं सर्गमा राजा दुष्यन्त गोदावारी वनमा आफ्ना सेना, विदूषकका साथ सिकार खेल्न प्रवेश गर्दाको रोचक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा जङ्गलको हरियाली, सुन्दर र आकर्षक भौतिक परिवेशलगायत दुष्यन्तको सिकारी सौखप्रतिको आह्लादित मनोपरिवेशको रोचक, उत्साहमय एवम् शान्त परिवेश आएको छ । यसले नायक दुष्यन्तको मनमा विविध भावहरू विकसित हुँदै शम भावप्रधान शान्तरस तथा उत्साह भावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी परिवेशले **शाकुन्तल** काव्यमा रस सिर्जनामा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

एघारौं सर्गमा वनको हरियाली सौन्दर्य तथा आनन्दसँग चर्दै गरेको सुनौलो मृग र त्यसप्रति दुष्यन्तको आकर्षणयुक्त सौन्दर्यको सुन्दर परिवेश आएको छ । यसक्रममा राजा दुष्यन्तले मृगलाई वाणप्रहार गर्न लाग्दा दुई शिष्य आई आश्रमको मृग भएकोले नमार्न आग्रह गर्दै पाहुनाको रूपमा कण्वआश्रममा स्वागत गरेपछि दुष्यन्त भेष परिवर्तन गरी आश्रम पुग्दाको धार्मिक एवम् पवित्र आध्यात्मिक परिवेशलगायत साँझपख बाहिर घुम्न निस्कँदा विरूवामा पानी राख्दै गरेकी शकुन्तला र उनका सखीहरूको दृश्यावलोकित सुन्दर परिवेश आएको छ । यसले गर्दा नायक दुष्यन्तका मनमा विविध उद्दीपन विभावहरू उत्पन्न हुँदै तिनले शोक स्थायीभावजन्य करुणरस, शम भावजन्य शान्तरस तथा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गार आदि रसनिष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी काव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रस उत्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

बाह्रौं सर्गमा शकुन्तलाले विरूवामा पानी राख्दै गर्दा शिरमा भवँरो आई दुःख दिएको र साथीहरूको सल्लाहमा दुष्यन्तको पुकार गरेपछि दुष्यन्त आई त्यसबाट मुक्त बनेको सन्दर्भ वर्णनको परिवेश आएको छ । यसकारण दुष्यन्त-शकुन्तलाको भेट तथा आपसी हेराइबाट एकअर्कामा प्रेमभाव सञ्चरण भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । तेह्रौं सर्गमा राजा दुष्यन्त आफ्ना सेनाहरूलाई दरबार फर्काई केही समय वनको प्राकृतिक सौन्दर्ययुक्त परिवेशमा रम्न चाहेको दृश्य चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा शम भावजन्य शान्तरसको विकास भएको छ । चौधौं सर्गमा दुष्यन्तको प्रेमबाट भावुक बनेकी शकुन्तलाको विविध मनोपरिवेशको वर्णन गरिएको छ । साथै शकुन्तलाका सखीहरूले जिस्क्याएको प्रेमभावजन्य हास्य परिवेश आएको छ । जसका कारण काव्यमा करुणरस तथा हास्यरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । पन्ध्रौं सर्गमा दुष्यन्तले झाडीबाट चियाएर शकुन्तलाका सम्पूर्ण गतिविधि नियालिरहेको, सखीहरूको आग्रहमा शकुन्तलाले दुष्यन्तलाई आफ्ना मनोभावलाई कमलको पातमा लेखेर दिएको तथा दुष्यन्त उपस्थित भएपछि सखीहरूले छोडेर अन्यत्र लागेपछि दुबैबीच मनका प्रेमभावहरू आदानप्रदान भएको शान्त, एकान्त, सौन्दर्ययुक्त, प्रेमजन्य मनोपरिवेश आएको छ । जसका कारण रति भावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसरी विविध परिवेशले भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै विविध रस उत्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

सोह्रौं सर्गमा दुष्यन्त-शकुन्तलाको विवाहको प्रसङ्गको परिवेश वर्णनमा रति भावप्रधान शृङ्गाररस आएको छ । यसक्रममा वसन्तमय प्राकृतिक वातावरण, तरू-लताहरू, सुवासित पुष्प सौन्दर्य, चराहरूका सङ्गीतमय झङ्कारहरू आदिको सुशोभित परिवेश आएका छन् । तिनले दुष्यन्त-शकुन्तलाको विवाहमा उद्दीपक बनी विविध भावहरूलाई उद्दीप्त पार्दै शम भावजन्य शान्तरस तथा रति भावप्रधान सम्भोग शृङ्गाररसको परिपाक गराएका छन् । यसरी काव्यमा परिवेश चित्रणले रस निष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका बहन गरेको स्पष्ट हुन्छ । सत्रौं सर्गमा मूलतः युद्धको परिवेश आएको छ ।

दरबारमा शत्रुहरूद्वारा हमला भएको समाचार दूतले ल्याएपछि प्रियसी (पत्नी) शकुन्तलालाई औँठी चिनो दिएर दुष्यन्त दरबार फर्की युद्धमा सरिक भएको तथा युद्ध कौशलबाट शत्रुहरू पराजित भएको घटना परिवेशबाट वीरतापूर्ण उत्साह स्थायीभाव विकसित भई वीररस उत्पन्न हुन पुगेको छ । अर्कोतर्फ पतिबाट विछोडिएकी निराश शकुन्तलालाई भिक्षाटनमा आएका दुर्वासाऋषिले सराप दिएपछि उत्पन्न दयनीय, कारुणिक मनोपरिवेशबाट काव्यमा शोक भावजन्य करुणरस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । त्यसैगरी सखीहरूबाट शकुन्तलामा दुष्यन्तको गर्भ रहेको हाँसो ठट्टाको चर्चा गर्दाको स्थितिमा रोचक मनोपरिवेशको चित्रणबाट वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ ।

अठारौं सर्गमा लामो समयसम्म बेखबर बसेका दुष्यन्तका कारण विरहिणी बनेकी शकुन्तलालाई माता गौतमीले डोले र सहयोगीका साथ दरबार पठाउने तयारीस्वरूप शकुन्तलालाई वधूशिक्षा (उपदेश) दिएको प्रसङ्ग वर्णनमा शान्त घरायसी परिवेश आएको छ । यसैगरी शकुन्तलाका मनमा उत्पन्न विविध मनोभावहरूको अन्तः परिवेश रहेको छ । यी परिवेशले शकुन्तलामा एकातिर रतिभाव विकास भई शृङ्गाररस उत्पन्न हुन पुगेको छ भने अर्कोतर्फ भय स्थायीभावजन्य भयानकरस सिर्जना हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी परिवेश चित्रणले रस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । उन्नाइसौं सर्गमा गौतमी र शिष्यहरूका साथ डोलीमा चढेर शकुन्तला दरबार (पतिगृह) प्रस्थान गर्दा हर्ष र उत्साहमय मनोपरिवेश लगायत सुन्दर प्राकृतिक भौतिक परिवेश आएको छ । यसले गर्दा काव्यमा रति भावजन्य शृङ्गाररस तथा शम भावजन्य शान्तरसको उत्पत्ति हुन पुगेको छ । बिसौं सर्गमा बाटोमा रात परेपछि एउटा गरिब किसानको घरमा बास बस्दाको स्थितिमा किसानले गरेको सत्कारपूर्ण व्यवहारको मनोपरिवेश तथा भोलिपल्ट विहान सबेरै उठी दरबारगमन गर्दाका शीतल, शान्त र मनोरम प्राकृतिक परिवेशले विविध भावहरू उद्दीप्त गराउँदै शान्तरस निष्पत्ति भएको छ ।

एक्काइसौं सर्गमा राजा दुष्यन्तको आकर्षक झिलीमिली दरबारको परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसका साथै दुष्यन्तले पत्नी शकुन्तलालाई नचिनेकोले शकुन्तलालगायत सबैलाई फर्काउने आक्रोश भावजन्य मनोपरिवेश आएको छ । जसका कारण शकुन्तलालाई दरबार छोडी गौतमी शिष्यका साथ आश्रम फर्किएको स्थितिमा शकुन्तलालगायत सबैको निराशजनक, चिन्ताजन्य मनोपरिवेश आएको पाइन्छ । जसका कारण काव्यमा क्रोध भावजन्य रौद्ररस तथा शोक भावमूलक करुणरस विकसित हुन पुगेको देखिन्छ । यसैगरी पति तिरस्कृत शकुन्तला निरूद्देश्य दरबार बाहिर निस्किँदा पोखरी नजिकै अनयास लडेपछि आकाशमा बिजुली चम्किएको र तत्काल स्वर्गबाट माता मेनका आई छोरी शकुन्तलालाई उठाएर स्वर्ग लगेको सुन्दर भू-लोक तथा स्वर्गलोकको मनोरम परिवेश काव्य चित्रणमा आएको छ । जसले गर्दा काव्यमा विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ ।

बाइसौं सर्गमा किसानले दुष्यन्त नामङ्कित औँठी दरबारमा लगी राजा दुष्यन्तलाई बुझाएपछि त्यसबाट दुष्यन्तमा शकुन्तलाप्रति उत्पन्न विषादजन्य पश्चातापको मनोपरिवेश आएको छ । यसकारण दुष्यन्तले शकुन्तलाको खोजीमा चारैतिर कर्मचारी, सहयोगीहरू पठाएको घटनापरिवेश उल्लेख छ । यसरी नै हेमकुट पर्वतस्थित शकुन्तला निवास कश्यपऋषि आश्रमको शान्त र एकान्त सुन्दर आश्रमको रोचक परिवेश आएको देखिन्छ । यसै समय स्वर्गमा देवता र दैत्यबीच युद्ध चलेको भयभीत परिवेश वर्णन गरिएको छ । साथै स्वर्गका राजा इन्द्रले युद्ध सहयोगको निम्ति दूत मातलीलाई विमान लिएर पठाएकाले दुष्यन्त त्यसतर्फ प्रस्थान गर्दाको सुन्दर, मनमोहक एवम् आनन्ददायक स्वर्गीय परिवेश उल्लेख

गरिएको छ । यसरी उक्त विविध परिवेशले विभिन्न विभावादिहरू उत्पन्न गराई शान्तरस, वीररस, करुणरस आदि रसहरूको विकास हुन पुगेको देखिन्छ ।

तेइसौँ सर्गमा देवलोकमा देवता-दैत्यबीचको युद्धको भीषण परिवेश, युद्ध विजयपछिको शान्ति र उत्साहजनक भौतिक तथा मनोपरिवेश आएको छ । साथै इन्द्रले आयोजना गरेको अप्सरा नृत्यमय आकर्षक बाह्य परिवेश र त्यसप्रति दुष्यन्तको रोचक दृष्टिपातको अन्तः मनोभावजन्य परिवेश आएको पाइन्छ । यसरी नै दुष्यन्त दरबार फर्किने क्रममा शकुन्तलाको बारेमा जान्ने चाहनाअनुरूप कश्यपआश्रमस्थित हेमकुट पर्वतमा ओर्लिंदाको स्थितिमा त्यहाँको रमणीय भौतिक परिवेश आएको देखिन्छ । यसरी माथिका सुन्दर परिवेशले **शाकुन्तल** काव्यमा विविध भावहरू उद्दीप्त पार्दै उत्साह भावजन्य वीररस, शम भावजन्य शान्तरस, रति भावजन्य शृङ्गाररस आदि निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

चौबिसौं सर्ग शाकुन्तल आख्यानको अन्त्य वा समापन अंशको रूपमा रहेको छ । यस काव्यांशमा लामो समयदेखि बिछोडिएका दुष्यन्त-शकुन्तलाको पुनर्मिलन तथा दरबार आगमनका घटना-सन्दर्भजन्य विविध भौतिक तथा मानसिक परिवेशहरू आएका छन् । यसक्रममा बाटोमा शिशुको बाबुबाहेक कसैले लिएमा सर्पले डसेर मार्ने मन्त्रजडित बाजु हातमा लिएर डमरूको दाँत गन्दै उभिएको नाबालक शिशुसँग राजा दुष्यन्तले कुरा गर्न लाग्दा भुइँमा खस्न लागेको बाजु हातले समाएको तर त्यसबाट दुष्यन्तमा कुनै प्रभाव नपरेको घटना दृश्याङ्कित परिवेश वर्णनको क्रममा आएको छ । जुन दृश्यबाट बटुवाहरूले शिशुको बाबु तिनै दुष्यन्त भएको ठहर गरी शकुन्तलालाई बोलाउन पठाएको र शकुन्तलाले कश्यपआश्रममा लिएर गएपछि आश्रमको सुन्दर, शान्त र पवित्र परिवेश चित्रण गरिएको पाइन्छ । तत्पश्चात् ऋषि कश्यपले आशीर्वाद दिएर दुष्यन्त, शकुन्तला र भरतलाई दरबार पठाएको तथा दरबारिया सुखसयलमा आपसी प्रेम र सद्भावपूर्ण जीवन बिताएका सुनौला परिवेश आएका छन् । यसक्रममा आश्रम र दरबारको सुन्दर भौतिक परिवेशलगायत नायक-नायिका मिलनको रति स्थायीभावजन्य मनोपरिवेश तथा कश्यपऋषिको शम भावजन्य शान्तरसपूर्ण मनोपरिवेश विशेष उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण नायक-नायिकाका मनमा औत्सुक्य, मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, चपलता, धैर्य आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै रति स्थायीभावप्रधान सम्भोग शृङ्गाररसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ ।

अतः **शाकुन्तल** महाकाव्यमा प्रयुक्त विविध घटना तथा दृश्य परिवेशले रस निष्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । विशेषतः काव्यमा भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, हास्यरस, रौद्ररस, करुणरस, वात्सल्यरस, अद्भुतरसलगायत विप्रलम्भ शृङ्गार (नायिका बिछोड) आदि सहायकरस र सम्बद्ध विविध घटना परिवेशहरू शकुन्तलालाई सुखान्तमा पुऱ्याउने रति स्थायीभावप्रधान सम्भोग शृङ्गाररस (अङ्गीरस) को परिपाक गराउने रूपबाट विकसित भएका छन् । यसरी पात्रहबीचको घटना प्राकृतिक तथा मनोपरिवेश (बाह्य र आन्तरिक) परिवेशले पात्रका मनोभावहरूलाई उद्दीप्त पारी विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गराउँदै रसरूपमा परिणत हुँदा **शाकुन्तल** रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररसको परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसरी घटनावर्णनका क्रममा आएका विविध सुन्दर, शान्त र रमणीय लौकिक, स्वर्गीय तथा मनोपरिवेशले काव्यको रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । तसर्थ काव्यमा परिवेश र रसबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.६.४ शाकुन्तलमा भाषा र रस

रस निष्पत्तिमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ । काव्यको भाषा जति सरल, शिष्ट र कोमल हुन्छ, काव्य त्यति नै सरस र प्रभावकारी बन्दछ । **शाकुन्तल**

महाकाव्यको भाषा सरल र जटिल (सामान्य र विशिष्ट-आलङ्कारिक) दुबै प्रकृतिको पाइन्छ । आगन्तुक, तत्सम र तद्भव तीनै स्रोतका शाब्दिक भाषा काव्यमा प्रयोग गरिएको छ । यस आधारमा **शाकुन्तल**लाई भाषाका गुण, रीति, भाषा आदिका रूपमा हेर्न सकिन्छ । यसरी **शाकुन्तल**लाई गुणका आधारमा हेर्दा माधुर्य, ओज र प्रसाद । रीतिका आधारमा वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । भाषाका आधारमा हेर्दा ललित भाषाका वर्ण (कदेखि मसम्मका मधुर वर्ण, असंयुक्त रेफ र णकार वर्ण), कठोर भाषा (टवर्गका वर्ण, प्रथम र तृतीय वर्णको, द्वितीय र चतुर्थ वर्णका साथमा संयोग, संयुक्त रेफ र श तथा ष वर्ण) तथा कोमल वर्णका भाषा (सबै वर्ण प्रयुक्त) गरी तीनवटै प्रकारका भाषाको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ । जसअनुसार शृङ्गाररस (सम्भोग र विप्रलम्भ), शान्तरस र करुणरस निष्पत्तिमा ललित र कोमल वर्णयुक्त माधुर्य गुण तथा वैदर्भी रीतिले सहयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी वीररस, रौद्ररस र वीभत्सरस निष्पत्तिमा टठडढजस्ता कठोर वर्णयुक्त ओजगुण एवम् गौडी रीतिले सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्तिमा मनलाई आकर्षण गरी चित्तलाई छिटै पगाली शान्त र आनन्द भाव पैदा गर्ने प्रसाद गुणले युक्त मधुर पाञ्चाली रीतिले सहयोग गरेको छ । रसका दृष्टिले हेर्दा अङ्गरस (भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, भयानकरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस तथा विप्रलम्भ शृङ्गाररस) र अङ्गीरस (सम्भोग शृङ्गाररस) को सरस र सन्तुलित अवस्था देखिन्छ । यसरी भाषाले रस उत्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । भाषा र रसको सम्बन्ध दर्साउने काव्यांश श्लोकका केही नमुना अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

बिसौं सर्गको एकतिसौं श्लोकमा शकुन्तलालाई दुष्यन्तको दरबारमा पुऱ्याउन यात्रा गर्ने क्रममा बाटैमा साँझ परेपछि किसानको घरमा बास बस्ने क्रममा गौतमी र शकुन्तलालाई साँझमा किसानले हर्षपूर्वक प्रेमपूर्ण सम्बोधन गरी आफ्नो घरमा बस्न विनम्र आग्रह गर्दाको घटनावस्थामा प्रयुक्त सरल, शिष्ट र सरस भाषाले शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ, जस्तै :

किन ? को भनी किसानले ।
द्विजलाई सोध्छ मानले ॥
दुइ बताउँछ सब ।
खुशसाथ गर्छ स्वागत ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २०, श्लो.३१)

माथिको श्लोकमा माधुर्य गुणले युक्त सरस र शिष्ट वर्ण कठोर वर्ण (टठडढ) बाहेक अन्य वर्णहरू न, म, ल, स, शजस्ता कोमल वर्णको प्रयोग भएको छ । पहिलो र दोस्रो हरफको अन्त्यमा आवृत्त (किसानले-मानले) तथा तेस्रो र चौथो हरफको अन्त्यमा आएका शब्दावृत्ति (सब-स्वागत) ले अन्यानुप्रास लय उत्पन्न गरी श्रुतिमधुरता सिर्जना हुन पुगेको छ । यसबाट भावकको चित्तलाई पगाल्दै आह्लाद (आनन्द) प्रदान गरी हृदयमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी रीतिको दृष्टिले हेर्दा वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । यसअनुरूप भाषा दोषरहित, सबै गुणले युक्त मधुर वर्ण, वीणाको जस्तो सङ्गीतमय लयझङ्कार, चित्तलाई पगाल्ने प्राञ्जल शैलीप्रधान वैदर्भी रीतिको सुन्दर प्रयोग भएको छ । भाषाका दृष्टिले हेर्दा ललित भाषाले युक्त सरस शैलीप्रधान सरल भाषाको प्रयोग रहेको छ । यसकारण काव्यांशमा शम स्थायीभावजनित शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी भाषाशैलीले रस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा **शाकुन्तल**मा भाषा र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसैगरी **शाकुन्तल** काव्यको दोस्रो सर्गको एकचालिसौं श्लोकमा विश्वामित्र ऋषिले गोदावारी वनमा तपस्या गरी बसेको घटनाप्रसङ्ग वर्णनमा स्वर्गका राजा इन्द्रले थाहा

पाएपछि ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न मनमा उब्जिएका दुष्भावजन्य विचारको अभिव्यक्तिका क्रममा प्रयुक्त कठोर भाषाले भय स्थायीभावजन्य भयानकरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ, जस्तै :

डराएका ऊँचा सुरपति चिहाई तलतिर ।
झुकी सोच्छन् केले अब म तप भाँडूँ नि प्रखर !
बढी आई लिन्छन् सुरभवन-साम्राज्य सहज ।
उडेका धूवाँझैँ सुरपुर भजी यज्ञ-उपर ॥(शाकुन्तल, सर्ग २, श्लो.४१)

माथिको श्लोक विश्वामित्र ऋषिले गोदावारी वनमा तपस्या गरी बसेको घटना प्रसङ्गमा आधारित छ । उक्त कुरा स्वर्गका राजा इन्द्रले थाहा पाएपछि ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न मनमा उब्जिएका दुष्भावजन्य विचारको अभिव्यक्तिका क्रममा ओज गुणनिहित रूखो र कठोर भाषिक शैलीयुक्त गौडी रीतिको प्रयोग भएको छ । यसकारण काव्यमा भय स्थायीभावप्रधान भयानकरस उत्पत्ति भएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत श्लोकमा प्रयुक्त जटिल भाषा (डराएका, प्रखर, भाँडूँ, यज्ञ) ले काव्यांशमा भयानकरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः **शाकुन्तल**मा भाषा र रसको परिपूरक सम्बन्ध देखिन्छ ।

शाकुन्तल काव्यको तेइसौं सर्गको बहत्तरऔं श्लोकमा दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमको पुनर्मिलन भइसकेपछि **शाकुन्तल** काव्यको समग्र भाव एवम् पाठकका निम्ति कविद्वारा जीवनदर्शनका रूपमा व्यक्त गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णनका क्रममा रति स्थायीजन्य शृङ्गाारस निष्पत्ति भएको छ :

प्रेमै हो सिर्जनाको प्रथम विधि यही विश्व आधार जान ।
प्रेमै हो दिव्यताको मधुमय करुणा प्रेम हो विश्व-प्राण ॥
प्रेमैले मिल्छ तारा, यसकन सबको धर्मको तत्त्व जान ।
आत्मा बोलाउने भै वरिपरि छरिई डाक्दथे प्रेमद्वारा ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.७२)

माथिको श्लोकलाई रीति (शैली) का कोणबाट हेर्दा पाञ्चाली रीतिको प्राञ्जल भाषाको शिष्ट प्रयोग भएको छ । विविध स्वर तथा वर्णका आवृत्तिबाट उत्पन्न आनुप्रासिक लयले युक्त प्रसाद गुणको लयात्मक एवम् मधुर अनि चित्ताकर्षक सरस शैलीको आलङ्कारिक भाषाको कलात्मक प्रयोग भएको देखिन्छ । अतः सरल, शिष्ट एवम् सरस भाषाशैलीयुक्त श्लोकमा नायक-नायिकाको मिलनबाट मानवबीचमा आवश्यक प्रेम, स्नेह, दया, माया, क्षमा, करुणा र सेवा, सहयोग तथा सद्भावजन्य आचरणको प्रगाढ भावस्वरूप रति भावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी काव्यांशमा भाषाशैली र रसको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त सरल, सरस एवम् आकर्षक भाषाले विविध अङ्गरस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेल्दै अङ्गीरसका रूपमा सम्भोग शृङ्गाररसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

३.६.५ शाकुन्तलमा छन्द/लय र रस

छन्दले रस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । छन्द काव्यको बाह्य लयसौन्दर्य भएको हुँदा यसले सरस एवम् प्रभावकारी ढङ्गबाट श्रोता वा भावकलाई रसको आस्वादन गराउँदछ । **शाकुन्तल** काव्यमा वर्णमात्रिक लयका विविध छन्दहरू (मूलतः शार्दूलविक्रीडितलगायत, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, पञ्चचामर, मालिनी, अनुष्टुप, सुन्दरी,

वसन्ततिलका, स्रग्धरा, उपजाति, स्वागता, तोटक आदि) को समुचित प्रयोग गरिएको छ । तिनले लयात्मक, सरस र रोचक तवरले भावकलाई विविध रसको रससौन्दर्यको अनुभूतिजन्य अवस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यको प्रथम सर्गको आठौं श्लोकमा गरिएको कविको काव्य स्तुतिमय घटना सन्दर्भमा प्रयुक्त शार्दूलविक्रीडित छन्दको लयसौन्दर्यले शान्तरस निष्पत्तिमा यसरी सहयोग पुऱ्याएको छ :

यात्री आज बनूँ अतीत युगका सम्झूँ त त्यो भारत ।
ब्यूझाऊँ त सुषुप्त भाव अधिका पर्दा लगाऊँ यता ॥
यो कोलाहल बिर्सिऊ मृतकको यो नामको जीवन ।
पाल्नोस् सज्जनवृन्द यो रसिकको मीठो छ वृन्दावन ॥

(शाकुन्तल, सर्ग १, श्लो.८)

माथिको काव्यांशमा चार पङ्क्तिपुञ्जको एक श्लोकमा संरचित प्रत्येक पाउमा उन्नाईस अक्षर हुने शार्दूलविक्रीडित छन्दको लयबद्ध प्रयोग भएको छ । छैटौं, बाह्रौं र उन्नाईस वर्णमा हुने नियमित विश्राम तथा प्रत्येक पहिलो र दोस्रो तथा तेस्रो र चौथो हरफको अन्त्यमा आएका क्रमशः भारत-यता र जीवन-वृन्दावन शव्दका वर्णले शाब्दिक तथा वर्णका स्तरमा समध्वन्यात्मकता सिर्जना गराउँदै विशिष्ट लयसौन्दर्यको माध्यमबाट भावकलाई शम स्थायीभावयुक्त शान्तरसको आस्वादन गराएको छ । यसरी छन्दले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा काव्यमा छन्द र रसको घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ । **३.६.६ शाकुन्तलमा अलङ्कार र रस**

काव्यमा अलङ्कार अनिवार्य मानिन्छ । यसले मूलतः रस र रसनिष्पत्तिमा विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । अलङ्कारले शव्द र अर्थका तहमा चमत्कार प्रदान गर्दै भावकलाई विशिष्ट अर्थबोध गराउन सहयोग गर्दछ । काव्यमा जति अलङ्कार हुन्छ, त्यति नै काव्य विशिष्ट र प्रभावकारी बन्दछ । अलङ्कारवादी आचार्य भामहले अलङ्कारलाई काव्यको शोभा अर्थात् काव्यसौन्दर्य मानेका छन् । दण्डीलगायतले अलङ्कार र रसमा समेत अभेद्य रहेको अर्थात् दुबैलाई एउटै अर्थमा दर्साएका छन् । **शाकुन्तल** विविध अलङ्कारले युक्त काव्य हो । शव्द र अर्थ दुबै तहबाट सिर्जित विभिन्न अलङ्कार (यमक, श्लेष, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, समाशोक्ति आदि) ले काव्यमा विविध रसको निष्पत्तिमा आह्लाद सिर्जना गराउँदै भावकलाई मूलतः रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको रससौन्दर्यपूर्ण चामत्कारिक रसवैशिष्ट्यमा पुऱ्याएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारहरूमध्ये केहीलाई प्रतिनिधिमूलक रूपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको गरिएको छ :

३.६.६.१ उपमा अलङ्कार

काव्यमा प्रयुक्त पात्रविशेष (नायक-नायिका) लाई कुनै विशिष्ट वस्तुसँग सादृश्य गराई त्यसको रूपसौन्दर्य, गुण, विशेषता आदिको कलात्मक वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन्छ । काव्यको अठारौं श्लोकमा मेनकाको जादूगरी हावभाव, कटाक्ष र नृत्य प्रस्तुतिको प्रतिबिम्बित दृश्यबाट ऋषिको मनमा सत्त्व र तमो वृत्तिबीच द्वन्द्व र तपस्यामा बाधा एवम् चुनौतीको घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुँदा उपमा अलङ्कार देखा परेको छ :

उ मुसुक्क गरेर गुलाब बनी ।
कति हाउ र भाउ झिकेर अनि ॥

वनकी महिमासरि कान दिने ।
म बुनी दिलमा सपना कहने ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ३, श्लो.१८)

माथिको श्लोकमा गोदावरी वनमा तपस्यामा तल्लीन रहेका विश्वामित्र ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न स्वर्गबाट आएकी मेनकाले जादूमय नृत्य गर्दा ऋषिले मेनकालाई स्वप्नमै एउटा सौन्दर्यरूपी गुलाबको प्रतिबिम्ब देखेर त्यसलाई आफ्नो हृदयमा सजाउने उत्कट अभिलाषा पलाएको वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस श्लोकमा मेनकालाई गुलाबको उपमा दिइएको छ । उनकै मुस्कानरूपी सौन्दर्यकलाको सुन्दर वर्णनबाट उपमा अलङ्कार सिर्जना हुन पुगी काव्यमा अलङ्कारसौन्दर्य स्थापना भएको छ ।

३.६.६.२ रूपक अलङ्कार

आरोप-आरोप्य अर्थ बुझाउने, कुनै वस्तु, भाव, व्यक्ति विशेषलाई निश्चय गरेर बुझाउँदा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यको बहत्तरौं श्लोकमा अन्ततः दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमको पुनर्मिलन भइसकेपछि **शाकुन्तल** काव्यको समग्रभाव एवम् पाठकका निम्ति कविद्वारा जीवनदर्शनका रूपमा व्यक्त घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुँदा रूपक अलङ्कारसौन्दर्य देखा परेको छ :

प्रेमै हो सिर्जनाको प्रथम विधि यही विश्व आधार जान ।
प्रेमै हो दिव्यताको मधुमय करुणा प्रेम हो विश्व-प्राण ॥
प्रेमैले मिल्छ तारा, यसकन सबको धर्मको तत्त्व जान ।
आत्मा बोलाउने भै वरिपरि छरिई डाक्दथे प्रेमद्वारा ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २३, श्लो.७२)

माथिको काव्यांशमा मानव प्रेमलाई सृष्टि निर्माणको पहिलो आधार, देवताले गर्ने मीठो दया, माया, विश्वको प्राण, धर्मको मूल तत्त्व, तारारूपी शीतल प्रकाश आदि भएको ठोकुवा गरेको हुँदा यस श्लोकमा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले रस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

३.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार

काव्यमा असम्भव कुरालाई सम्भव देखाउँदा अतिशयोक्ति अलङ्कार सिर्जना हुन्छ । यसले अर्थको माध्यमबाट चमत्कार पैदा गर्दछ । काव्यको एकाउन्नौं श्लोकमा गौतमीको माया, स्नेह र उचित स्याहार पाएर यौवनावस्थामा पुगेकी शकुन्तलाको रूपसौन्दर्यको वर्णनमा विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस निष्पत्ति हुँदा अतिशयोक्ति अलङ्कारसौन्दर्य उत्पन्न भएको छ :

फूलै फूलबाट मानो बनेकी ॥
जूनै जूनबाट मानो कुँदेकी ।
राता गाला दीर्घ आँखा उज्याला ।
विश्वश्री झैं प्रातमा चारूचाला ॥ (शाकुन्तल, सर्ग ७, श्लो.५१)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तला फूलैफूलबाट बनेकी, जूनैजूनबाट कुँदेकी, विश्वकै सम्पदा भएको असम्भव कुरालाई सम्भव तुल्याउने चामत्कारिक विशिष्ट अर्थ व्यञ्जित भएको छ । अतः माथिको श्लोकमा अतिशयोक्ति अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी रस र अलङ्कारबीच अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

३.६.७ शाकुन्तलमा ध्वनि र रस

काव्यमा व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने अभिव्यक्ति ध्वनि हो । ध्वनिले प्रतीकात्मक रूपमा शव्दको अर्थ, अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यसको रससँग अन्तःसम्बन्ध रहेको हुन्छ । ध्वनि जति सशक्त हुन्छ, त्यति नै रस पनि गहन र आस्वाद्य हुन्छ । रसलाई सरल, सरस र प्रभावकारी सम्प्रेषणको निम्ति ध्वनि अपरिहार्य मानिन्छ । ध्वनि तीन प्रकारले व्यञ्जित हुन्छ । काव्यमा प्रयुक्त ध्वनिहरूका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

३.६.७.१ वस्तुध्वनि

काव्यमा कुनै वस्तुवर्णनका क्रममा विषयवस्तु नै प्रधान भएर व्यक्त हुँदा वस्तुध्वनि सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यको प्रथम श्लोकमा गोदावारी वन अर्थात् विश्वामित्र ऋषिको तपस्यास्थलमा आई मेनकाले विश्वामित्रको तपस्याभङ्ग गर्न रचेको प्रेमप्रपञ्चको सन्दर्भवर्णनमा रतिभावजन्य वस्तुध्वनि उत्पन्न भएको छ :

हे साधो ! सुन मूर्ख छौ सब तिमी फुस्रा कुरामा प-र्यो ।
ढुङ्गा आसन भो, हठै व्यसन भो, झन् स्वर्गैबाट झ-र्यो ॥
शैया एक बनाउनु मखमली बुट्टा भरी सुन्दर ।
यौटा राख त अप्सरा मुदुमुखी देखिन्छ है ईश्वर ॥
(शाकुन्तल, सर्ग ४, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा मूल वर्ण्य विषयवस्तु नै प्रेम अर्थात् रतिक्रीडा भन्ने ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित हुन पुगेको छ । अप्सरा मेनकाले विश्वामित्रलाई मखमली बुट्टाको एक विछ्यौना बनाई एउटा अप्सरा (युवती) राखी भोग गर अनि त्यसै चरम सुख-आनन्दमा ईश्वर प्राप्त गर्नेछौ भन्ने अभिव्यक्तिमा व्यञ्जनामूलक अर्थका रूपमा वस्तुध्वनि देखा परेको छ । यसरी वस्तुध्वनिले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः ध्वनि र रसबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

३.६.७.२ अलङ्कारध्वनि

जहाँ अलङ्काररूपी ध्वनि हुन्छ, त्यसलाई अलङ्कार ध्वनि भनिन्छ । यसमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थका क्रमले रसास्वादन हुन्छ । **शाकुन्तल** काव्यका विभिन्न काव्यांशमा अलङ्कारध्वनि पाइन्छ । अभिधा अर्थमाभन्दा ध्वन्यार्थका दृष्टिले काव्य आह्लादित र विशिष्ट बन्न पुगेको छ । काव्यको अठ्तिसौं श्लोकमा कण्व आश्रमस्थित वसन्तरूपी वनमा दुष्यन्त र शकुन्तलाबीच विवाह भएको घटनासन्दर्भमा अलङ्कारध्वनि देखा परेको छ :

कोही कोही फूल छर्थे विवाह ।
रोई रोई हर्ष हीरा उज्यालो ॥
बत्ती बाल्थे फूलले दिव्य रङ्गी ।
धुपै जल्थे मगमगाएर श्वास ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १६, श्लो.३८)

प्रस्तुत श्लोकमा । दुष्यन्त-शकुन्तलाको वैवाहिक सम्बन्धको शृङ्गारिक वर्णनका क्रममा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना तीनै शव्दशक्तिका माध्यमबाट रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको आस्वादन हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

३.६.७.३ रसध्वनि

जहाँ रसको अभिव्यक्ति नै मुख्य भएर आउँछ र काव्यपाठ गर्नासाथ कुनै क्रमविना नै रसबोध हुन जान्छ, त्यसलाई रसध्वनि भनिन्छ । अर्थात् अभिधा अर्थबाट नै रसको सहजानुभूति हुने ध्वनि रसध्वनि हो । **शाकुन्तल** काव्यांशमा प्रायः रसध्वनि छताछुल्ल रहेको पाइन्छ । काव्यको प्रथमसर्गको मङ्गलाचरणस्थित पहिलो श्लोकमा शिवले पत्नी पार्वतीलाई प्रेमपूर्वक सम्बोधन गरेको विषयवस्तु वर्णनका-सन्दर्भमा शृङ्गाररसमूलक रसध्वनि यसरी जागृत भएको छ :

चिम्ली लोचन दीर्घकाल तपमा खोलेर वासन्तिका ।
नाच्दी सुन्दर तालले पवनमा देखी फुलेकी लता ॥
बिर्से झैँ भन को तिमी यति भनी गौरी रूलाईकन ।
मुस्काएर फुल्याउँदा शिव दिऊन् कल्याणको चुम्बन ॥
(शाकुन्तल, सर्ग १, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा शिवले मुस्काएर आफ्नी अर्धाङ्गिनी पार्वतीलाई प्रेमपूर्ण अङ्कमाल गरी चुम्बन गरेको सोझो अर्थबाट नै प्रेमरस प्रकट भएको छ । साथै लक्षणा र व्यञ्जना स्तरमा पुगेर विशिष्ट अर्थका रूपमा समेत रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको रसानुभूत हुन पुगेको छ । अतः ध्वनिले रसको निष्पत्ति र यसको आस्वादनमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.७ शाकुन्तलमा रसाभास र भावाभास

शाकुन्तल महाकाव्यको कतिपय काव्यांशमा रसाभास र भावाभासको अवस्था पाइन्छ । काव्यका विविध सर्गका श्लोकमा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

३.७.१ शाकुन्तलमा रसाभासको स्थिति

कुनै पनि रस काव्यमा परिपुष्ट हुन नसकेको अवस्थालाई रसाभास मान्न सकिन्छ । **शाकुन्तल**मा पनि विविध सर्ग र श्लोकमा रसाभासको स्थिति देखिन्छ । मूलतः काव्यमा प्रयुक्त शृङ्गार रसाभास, करुण रसाभास, भयानकाभास तथा रौद्राभासको स्थितिलाई प्रतिनिधि काव्यांशको रूपमा यसप्रकार सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ :

(क) शृङ्गार रसाभास

शाकुन्तल काव्यका विविध घटनाप्रसङ्ग वर्णनमा शृङ्गार रसाभासको स्थिति देखिन्छ । महाकाव्यको बाह्रौं सर्गको पचासौं श्लोकमा शकुन्तलालाई दुष्यन्तसँगको प्रेमप्रसङ्ग जोड्दै गरेको हासठट्टाको अभिव्यक्तिले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा बाधा पुऱ्याई शृङ्गार रसाभास हुन पुगेको छ, जस्तै :

चारू हास्य चपला हिली हिली ।
हाँस्दछिन् मधुप भुन्भुने छली ॥
जान्छ त्यो सब त्यजी यिनैतिर ।
हाँस्दछन् अझ सँगी मनोहर ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १२, श्लो.५०)

प्रस्तुत काव्यांशमा शकुन्तलाका साथी चारू विषयालम्बन तथा अन्य सखीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । चारूको हास्यकला, मृदु र शिष्ट बोली, प्रभावशाली संवादशैली आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आई तिनले हास्य रसानुकूल भूमिका खेलेका छन् । यसकारण सखीहरूका मनमा कौतूहलता उत्पन्न हुनु, खुसी हुनु,

हाँस्नु र रमाउनुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा मोह, हर्ष, औत्सुक्य, प्रेम, हाँसो, रोमाञ्च आदि हास्य रसानुकूल व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै शृङ्गाररसका प्रतिकूल कार्यहरू गरी रति स्थायीभाव निष्पत्तिमा अवरोध उत्पन्न गरेका छन् । यसरी शृङ्गाररस निष्पत्तिमा बाधा पुग्न गई शृङ्गार रसाभास हुन पुगेको देखिन्छ ।

(ख) करुण रसाभास

करुणरसमा हास्यभाव समाविष्ट भएमा करुणाभास हुन्छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यको विविध सर्गमा प्रयुक्त अङ्गरसका साथै रसाभासको रूपमा करुण रसाभासको अवस्था देखापरेको छ । काव्यको चौधौं सर्गको पाँचौं श्लोकमा **शकुन्तला**ले हृदयमा सजाएकी प्रेमी दुष्यन्तप्रतिको प्रेमसम्बन्ध सखीहरूले थाहा पाई जिस्क्याउँदाको घटना-सन्दर्भमा करुण रसाभासको निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

दृग झुक्दथे सखिका अघि ।
रसिलो लिई डर आँसुमा ॥
जब भूपका यश वर्णन ।
सखि गर्दथे खुद सामुमा ॥ (शाकुन्तल, सर्ग १४, श्लो.५)

प्रस्तुत श्लोकमा राजा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजा दुष्यन्तको रूप, प्रताप, प्रेमवर्णन आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररस विपरीत कार्य गर्न प्रमुख कारकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । जसका कारण शकुन्तला रून्, डराउनु, दुःखी बन्नु, चिन्ता मान्नुजस्ता मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका पाइन्छन् । यसकारण शकुन्तलामा चिन्ता, नैराश्य, दैन्य, अश्रु, शङ्का, बेचैनी आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित हुन गई तिनले करुणरसको स्थायीभाव शोकलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसले गर्दा शकुन्तलामा शृङ्गाररससम्बद्ध रति स्थायीभाव निष्पत्तिमा बाधा पुगेको देखिन्छ । यसरी उक्त शृङ्गाररस विपरीत करुणरसअनुकूल भावहरू सबल भएको हुँदा यहाँ करुणाभासको अवस्था देखिएको छ ।

(ग) भयानकाभास

उत्तम प्रकृतिबाट भयको अभिव्यञ्जना भएमा भयानकाभास हुन्छ । **शाकुन्तल**का विविध सर्गमा अङ्गीरस तथा अङ्गरसको साथै भयानकाभासको अवस्था पाइन्छ । एक्काइसौं सर्गको बाउन्नौं श्लोकमा गौतमीले शकुन्तलालाई दुष्यन्तको दरबारमा पुऱ्याउँदा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिनेर उनीहरूको परिचय सोद्धाको घटनासन्दर्भ वर्णनमा भयानकाभासको अवस्था देखिन्छ, जस्तै :

को हुन् यी सुन्दरी नि नृपमणि अब ती सोद्धछन् गौतमीमा ।
दोटै बोल्नै नसक्ने अपरिचित कुनै मूर्ति जस्ता बनाई ॥
छायो चाँडै अँध्यारो हृदय डर पस्यो मञ्जुलाको समस्त ।
स्वप्ना मीठो गुमेझैं तर अचल रहिन् फेरि खामोससाथ ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो. ५२)

प्रस्तुत श्लोकमा शकुन्तला विषयालम्बन तथा गौतमी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दुष्यन्तको दरबारमा शकुन्तला र गौतमीको उपस्थिति हुनु, दुष्यन्तले चर्को स्वरमा सोध्नु आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले भयानकरस निष्पत्तिमा नै

उद्दीपकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसैगरी गौतमी र शकुन्तलाको मनमा डर पैदा हुनु, दुबैजना बोल्न नसक्नु, अचल रहनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव देखापरेका छन् । ती भयानकरसकै अनुकूल बनी कार्य गरेका छन् । जसले गर्दा शृङ्गाररस निष्पत्तिमा बाधा सिर्जना हुन पुगेको छ । यसबाट भय, त्रास, चिन्ता, नैराश्य, बेचैनी आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । तिनले भयानकरसलाई नै मलजल गरेका छन् । यसले गर्दा शकुन्तलामा शृङ्गारससम्बद्ध रति स्थायीभाव निष्पत्तिमा बाधा उत्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी उक्त शृङ्गाररस विपरीत भयानकरसअनुकूल भावहरू उद्दीप्त भएको हुँदा यहाँ भयानकाभासको अवस्था देखिएको छ ।

(घ) **रौद्राभास**

रौद्ररसमा शोक र भयभाव समाविष्ट भएमा रौद्राभास हुन्छ । **शाकुन्तल**मा रौद्राभासको अवस्था पाइन्छ । एक्काइसौँ सर्गको तेइसौँ श्लोकमा खासगरी दुष्यन्तको दरबारमा पुऱ्याइएकी शकुन्तललगायत आमा गौतमीलाई दुष्यन्तले रिसाएर विविध गालीगलौज गर्दा रौद्ररसाभास उत्पन्न हुन पुगेको छ, जस्तै :

क्रोधसाथ निठुरी अति लाल ।
फुल्दछन् कि त कपाल गुलाफ ॥
झैँ तिनी मनमनै अब रत्न ।
क्रूर मूर्तिसित छन् अप्रसन्न ॥ (शाकुन्तल, सर्ग २१, श्लो.६३)

प्रस्तुत काव्यांशमा दुष्यन्त विषयालम्बन तथा शकुन्तला, गौतमी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारमा आफूअगाडि उभिएका गौतमी, शकुन्तलाको दृश्य, दुष्यन्तको गालीगलौज आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभाव हुन् । ती रौद्ररसका अनुकूल बनेर आएका देखिन्छन् । जसले गर्दा शृङ्गाररस निष्पत्तिमा बाधा उत्पन्न हुन पुगेको छ । यसकारण शकुन्तला-गौतमीमा आवेग, अमर्ष, बेचैनी, चिन्ता, नैराश्य, अपस्मार आदि मानसिक एवम् सात्त्विक व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा खासगरी दुष्यन्तका दुष्वचनका कारण आश्रयकमा एकातिर भय सिर्जना भएको छ भने अर्कोतर्फ कारुणिक शोक स्थायीभाव पैदा भएको छ । अतः माथिको काव्यांशमा रौद्ररसमा शोक तथा भय दुबै भावको मिश्रण भएको हुँदा यहाँ रौद्राभास निष्पत्ति भएको छ ।

३.७.२ शाकुन्तलमा भावाभासको स्थिति

काव्यमा रस निष्पत्तिको निम्ति कुनै पनि स्थाथीभावको परिपाक हुन नसकेमा भावाभास हुन्छ । विभिन्न रसभावहरूले स्थायीभावमा बाधा गर्दा यस्तो अवस्था देखिन्छ । शाकुन्तलका विविध सर्ग र श्लोकमा प्रयुक्त भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताको अवस्थालाई प्रतिनिधि काव्यांशको रूपमा एकएक नमुना श्लोकलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **भावशान्ति**

कुनै भाव शान्त भएको वा विनाश भएको वर्णन गरिएमा भावशान्ति हुन्छ । **शाकुन्तल** काव्यको बाइसौँ सर्गको चौँतिसौँ श्लोकमा राजा दुष्यन्तले किसानबाट दुष्यन्त नामङ्कित औँठी प्राप्त गरेपछि शकुन्तला-गौतमीप्रतिको रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव विनाश हुन गई भावशान्तिको अवस्था देखापरेको छ, जस्तै :

कोही दक्षिण जानु, उत्तर कुनै, पुड्के ! तँ जा पूर्वमा ।
कोही त्यो वन जानु, कण्व ऋषिको, कोही हिँडे पश्चिम ॥

ती ठूला समूर्ति रसिली पग्ली गइन् की कतै ?
कोही बादल देशमा त गइनन् इन्द्रेनि वर्षासितै ?
(शाकुन्तल, सर्ग २२, श्लो.३४)

माथिको श्लोकमा दुष्यन्त नामङ्कित औँठी किसानबाट प्राप्त गरेपछिको स्थितिमा सत्यको आभास भएपछि दुष्यन्तमा शकुन्तलाप्रतिको रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव नष्ट हुन गई भावशान्तिको अवस्था देखापरेको छ । यसक्रममा हर्ष, मोह, औत्सुक्य, चिन्ता, ग्लानि, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भएका छन् । यसबाट शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको निष्पत्ति हुन गई शृङ्गाररसकै पृष्ठपोषक बनेर आएको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा भावशान्तिको सुदृढ र सबल रूप देखिएको छ ।

(ख) भावोदय

व्यभिचारी वा अन्य कुनै भावको उत्पत्ति भएमा भावोदय हुन्छ । **शाकुन्तल** काव्यको बाईसौँ सर्गको सत्रौँ श्लोकमा राजा दुष्यन्तको दरबारमा किसानले औँठी बुझाउन ल्याएपछि आफूले शकुन्तला-गौतमीप्रति पोखेको आक्रोश र निन्दाप्रति पश्चाताप गर्दाको स्थितिमा दुष्यन्तमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभावको उदय भएको छ, जस्तै :

भन्ने विन्ति परी "ल ले त" नृपले आज्ञा दिँदा ल्याइयो ।
त्यो वृत्तान्त शकुन्तलाकथनको श्यामामुखी पाइयो ॥
औँठीले अब सम्झना पनि फिरी "हा ! हा ! बिचारी" भनी ।
आँखा टल्पल सम्झिए निठुरता छाती छिया झैँ बनी ॥
(शाकुन्तल, सर्ग २२, श्लो.१७)

प्रस्तुत काव्यांशमा प्रारम्भमा आफ्नी धर्मपत्नी शकुन्तलालाई नचिनेर गालीगलौज गरी फर्काएका दुष्यन्तले किसानबाट प्राप्त औँठीपछि होस खुल्न गई आफूले शकुन्तलाप्रति गरेको गल्तीको पश्चातापपछि आफूमा क्रोध स्थायीभाव विनाश भई करुणरसप्रधान शोक स्थायीभावको उदय भएको छ । यसक्रममा दैन्य, चिन्ता, मोह, औत्सुक्य, ग्लानि, अश्रु आदि व्यभिचारी भावहरूसमेत उद्बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्तिमा अनुकूल भूमिका खेलेका देखिन्छन् ।

(ग) भावशबलता

अनेक भावको मिश्रण भावशबलता हो । **शाकुन्तल**को सत्रौं सर्गको सतचालिसौं श्लोकमा दुष्यन्त-शकुन्तला विवाहपछि शकुन्तला गर्भवती हुँदा सखीहरूले जिस्क्याएको घटना वर्णनमा भावशबलताको स्थिति देखापरेको छ । काव्यको प्रतिनिधि अंशका रूपमा रहेको तलको श्लोकले यस कुरालाई स्पष्ट पारेको छ :

हाँसी भन्छन् सखिहरू"सखे ! गर्न आए शिकार ।
सारा हाम्रा हृदय-वनमा एक राम्रा कुमार ॥
छिप्छन् कोही निकट रहने कन्दरामा अँध्यारो ।
राजा छैनन् निकट त भने, भित्र छन् गुप्त क्यार ?"
(शाकुन्तल, सर्ग १७, श्लो.४७)

माथिको श्लोकमा सखीहरूले शकुन्तलालाई जिस्क्याएको सन्दर्भ वर्णनबाट शकुन्तलामा लज्जा, धृति, ग्लानि, दैन्य, चिन्ता, अपस्मार आदि व्यभिचारी भावहरूको उत्पत्ति हुन पुगेको छ । ती रति, शम तथा हाँसो स्थायीभाव निष्पत्तिमा नै अनुकूल बनेर

आएका छन् । तिनले शृङ्गार, शान्त, हास्य, करुणरसजन्य विभावहरू उद्दीप्त गर्न सहयोगीको भूमिका खेलेका छन् । तापनि कुनै पनि स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुग्न सकेको देखिँदैन । यसरी अनेक भावहरूको संयोजनबाट काव्यमा भावशबलताको अवस्था देखापरेको छ ।

(घ) भावसन्धि

दुईवटा भावहरूको मेल भएमा भावसन्धि हुन्छ । **शाकुन्तल**मा भावसन्धिको समुचित उपयोग भएको देखिन्छ । काव्यको पन्ध्रौं सर्गको दसौं श्लोकमा वनविहारका निम्ति गोदावरी जङ्गल प्रवेश गरेका राजा दुष्यन्त कण्वआश्रममा बसी शकुन्तलाको प्रेमसम्बन्धमा पर्नु र ऐश्वर्य दरबारिया सुखसयलबाट वञ्चित रही जङ्गलमा निकै कष्टसाथ बसेको सन्दर्भ वर्णनको स्थितिमा भावसन्धिको अवस्था देखिएको छ । काव्यमा प्रयुक्त भावसन्धिको एक नमुना श्लोकलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ, जस्तै :

सब प्यास हटाउने नृप ।
जनको स्वर्गसमान भूमिमा ॥
अब प्यास लिई नमेटिने ।
किन दुःखी वनमा गई बने ? (शाकुन्तल, सर्ग १५, श्लो.१०)

प्रस्तुत श्लोकमा दैन्य, चिन्ता, शङ्का, मोह, आनन्द, धृति आदि विविध भावहरूको संयोजन भएकोले भावसन्धिको अवस्था देखापरेको छ । ती शृङ्गार तथा करुणरस निष्पत्तिमा अनुकूल बनेर आएका छन् । यहाँ मूलतः शृङ्गारसमूलक रति स्थायीभाव तथा करुण स्थायीभावजन्य शोक भावहरूको सञ्चरण भएको पाइन्छ । तापनि कुनै पनि स्थायीभाव परिपाकमा पुगेको देखिँदैन । यद्यपि दुष्यन्त-शकुन्तलाको आत्मीय प्रेम-मिलनको रतिरागात्मक, चेष्टा, कार्य तथा विविध उद्दीपक परिवेश आदिले रति स्थायीभावजन्य रस निष्पत्तिमा नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । यसरी उक्त काव्यांशमा भावसन्धिको अवस्था देखिएको छ ।

३.८ मूलरसको परिपाक

शाकुन्तल शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य हो । यो जम्मा चौबीस सर्गमा विभाजित छ । शाकुन्तलको प्रायः सबै सर्गमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव नै मूलभाव बनेर आएको हुँदा शृङ्गाररस नै अङ्गीरस बनेर परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । महाकाव्य मूल आख्यान र सहायक आख्यान गरी कथानक दुई भागमा विभाजित छ । पहिलो मूल आख्यान दुष्यन्त-शकुन्तलाको भेटघाट, प्रेम, विवाह र मिलनका घटनामा आधारित छ । दोस्रो विश्वामित्र र मेनकाको प्रेम आख्यानमा केन्द्रित रहेको छ । यसक्रममा कवि देवकोटाले काव्यमा वर्णित सम्पूर्ण आख्यानमा शकुन्तला र दुष्यन्तको प्रेम-मिलनको घटनालाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । शकुन्तलाकै केन्द्रीय चरित्र र भूमिका अनुरूप महाकाव्यको नामकरण **शाकुन्तल** राखेको पाइन्छ । कथानकको भूमिका वर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूलरूपमा शृङ्गारसकै प्रवाह देखिन्छ । काव्यको मूल आख्यान दुष्यन्त र शकुन्तलाको आत्मीय प्रेमको शृङ्गारिक रसभावबाट अङ्कुरित तथा विकसित हुँदै तिनलाई नायक-नायिकाका हृदयमा सुषुप्त रहेका रतिजन्य भाव, चेष्टा, कार्य आदिलाई बाह्य तथा आन्तरिक विविध विभावादिले उद्दीप्त तुल्याउँदै अन्ततः त्यसले पूर्णता प्राप्त गरेपछि काव्य शृङ्गाररसको पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ । **शाकुन्तल**लाई शृङ्गाररसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू मूलतः भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य, अद्भुत तथा हास्यरसले प्रमुख भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी अन्यरसले सहायक भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । शकुन्तला

र शकुन्तलाका प्रेमी (श्रीमान-दुष्यन्त) बीचको प्रेमाख्यानका विविध घटना प्रसङ्गले विभिन्न सञ्चारी भावहरूको विकास गरी तिनले स्थायीभावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै अङ्गरसहरूलाई पूर्णता दिई अङ्गीरस शृङ्गारलाई रसको उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

यसरी शाकुन्तल काव्यमा दुष्यन्तले वनविहारका क्रममा देखेको शकुन्तलाको रूप-सौन्दर्यप्रति आकर्षित भई दुबैजना आपसमा हेराहेर भएपछि एक-अर्कामा प्रेमको बीजारोपण हुन गई उक्त प्रेम झाँङ्गिदै गएपछि दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेम-मिलनको रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररस अङ्गीलाई शान्तरस, वीररस, अद्‌भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस, बीभत्सरस, करुणरस, हास्यरस, भक्तिरस तथा वात्सल्यजस्ता अङ्गरसहरूले पृष्ठपोषण प्रदान गर्दै विविध प्रेम, मोह, आनन्द, औत्सुक्य, शङ्का, स्मृति, स्वप्न आदि व्यभिचारीभावले रति स्थायीभावलाई उत्कर्ष अवस्थामा पुऱ्याई शृङ्गाररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

३.९निष्कर्ष

शाकुन्तल महाकाव्यको मूलरस शृङ्गाररस हो । विभिन्न घटना प्रसङ्गमा उपस्थिति जनाएका अङ्गरसहरूले आ-आफ्नो उपकरणहरूको चिनारीसहित रति स्थायीभावलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । सर्गका घटना सन्दर्भगत श्लोक, सर्ग र कृतिभित्र प्रयुक्त विविध विभावादि, अङ्गरसले युक्त तथ्य आदिले मूल रसलाई सिद्धिमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । यसप्रकारका अङ्गरस वा उपकारक बनेर आएका रसमा शम, निर्वेद, विस्मय, हास्य, उत्साह, क्रोध, शोक, वत्सल स्थायीभावमूलक उक्त अङ्गरसहरूले अङ्गीरसलाई सकारात्मक वा नकारात्मक माध्यमबाट सघाएर उद्दीपनको भूमिका निर्वाह गरेका पाइन्छन् । यसैगरी शृङ्गाररसमा वीभत्सरस वर्जित हुनाले उक्तरस काव्यमा प्रयोग भएको पाइँदैन । मूल रसलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याउन शान्तरस, भक्तिरस, अद्‌भुतरस, हास्यरस, वात्सल्यरस आदिले प्रमुख अङ्गरसको कारकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् भने करुणरस, रौद्ररस, वीररस तथा भयानकरसले सहायकरसको रूपमा सहयोग गरेको पाइन्छ ।

काव्यमा कतिपय रस परिपाकका लागि आवश्यक र अपेक्षित रस निष्पादक तत्त्वहरूको अभावमा अनौचित्यका सन्दर्भमा रसाभासको स्थितिमा पनि सीमित रहेका छन् । शृङ्गार रसाभास, शान्ताभास, हास्याभास, वीर रसाभास र रौद्र रसाभास आदि अपरिपुष्ट रसका रूपमा रहेका देखिन्छन् । रसाभासको ती स्वरूपलाई परिचयात्मक एवम् प्रतिनिधिमूलक रूपमा विश्लेषण गरी स्पष्ट पारिएको छ । यसैगरी कुनै-कुनै स्थानहरूमा रसको दशामा पुग्नै नसक्ने तर भावका रूपमा प्रबल देखिने विषाद, हर्ष, औत्सुक्य, ग्लानि, चिन्ता, नैराश्य, धृति आदि भावहरू पुष्टि भएका छन् । यस्तै सन्दर्भमा भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता, भावसन्धिजस्ता विविध भावका अवस्थाहरूलाई प्रतिनिधिमूलक तथ्यहरूका रूपमा प्रस्तुत गरी तिनको स्वरूपलाई देखाएर स्पष्ट पारिएको छ । यिनै विविध रसहरू अङ्गीरसकै उपकारक बनी काव्यलाई रसदोष वा अनौचित्यबाट जोगाउँदै मूलरस वा अङ्गीरस बनेको शृङ्गाररसलाई रति स्थायीभावको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू सहायक बनेका छन् ।

यसप्रकार विविध रससामग्रीले युक्त घटना सन्दर्भहरूले **शाकुन्तल** महाकाव्य अनेक रसले ओतप्रोत रहे तापनि मुख्यतः शृङ्गाररसलाई अङ्गीरसका रूपमा अङ्गीकार गरेको महाकाव्य रहेको सिद्ध हुन्छ ।

अध्याय चार
सुलोचना महाकाव्यमा रसविधान

४.१ विषयप्रवेश

सुलोचना करुणरसप्रधान महाकाव्य हो । प्रस्तुत शोधविश्लेषण मूलतः आठ उपशीर्षकमा सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा पहिलो शीर्षकमा विषयप्रवेश रहेको छ । यसमा **सुलोचना**को शोध्य विषयको सङ्क्षिप्त चिनारी दिइएको छ । दोस्रो शीर्षकमा सुलोचनाको आख्यानसन्दर्भ रहेको छ । यसअन्तर्गत **सुलोचना**को विविध सर्गमा रहेका घटनाहरूको आख्यान-सन्दर्भको विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो शीर्षक आख्यानका आधारमा **सुलोचना**मा प्रयुक्त रससन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसअनुरूप रसविधायक तत्त्वहरू-स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूका आधारमा सोदाहरण रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । चौथो शीर्षक अङ्गरस (शान्तरस) मा केन्द्रित छ । यसअन्तर्गत सुलोचनाका प्रयुक्त शान्तरस सम्बद्ध विविध घटना, पात्र, परिवेश तथा रसभावहरूको विश्लेषणबाट अङ्गीरसमा पुगिएको छ । यसैगरी पाँचौं शीर्षकमा अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा विविध अङ्गरसहरूको विश्लेषण गरिएको छ । जसअन्तर्गत शान्तरसका प्रमुख सहायक रसहरू- भक्ति, अद्भुत, रौद्र, वात्सल्य, वीर, भयानक तथा सहायक शृङ्गाररसको विवेचना गरिएको छ । छैटौं शीर्षक आख्यानतत्त्व र रसमा केन्द्रित रहेको छ । यसअन्तर्गत आख्यान र रस, पात्र र रस परिवेश र रस तथा भाषा र रसको सम्बन्धको विवेचना गरिएको छ । साथै **सुलोचना**मा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासको उदाहरण दिई विश्लेषण गरिएको छ । सातौं शीर्षकमा सुलोचनाका समष्टिगत रसविधान प्रस्तुत गरिएको छ । आठौं शीर्षकमा शोधको निष्कर्ष दिइएको छ ।

प्रस्तुत शोध कार्यअन्तर्गत **सुलोचना** महाकाव्यलाई रसविधानका कोणबाट यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

४.२ सुलोचनामा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ

सुलोचना महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएको सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य हो । यो महाकाव्यको रचना वि.सं. २००२ र प्रकाशन वि.सं. २००३ सालमा भएको हो । यस महाकाव्यको आख्यान संरचना कुल १५ सर्ग, १०४३ श्लोक तथा २४४ पृष्ठमा फैलिएको छ । यसको कथानक सङ्गठन आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन खण्डमा विभाजित छ । सर्ग १ र २ को मङ्गलाचरण पृष्ठभूमिलगायत अनङ्ग र सुलोचनाबीचको घनिष्ठ प्रेमपश्चात् सुलोचना बिहेअघि भागेर जाने निर्णय (सर्ग १-६) सम्म आख्यानको आदि भाग, सुलोचनाको बिहेदेखि अनङ्ग र सुलोचनाको प्रेम थाहा पाई आफू तिनीहरूका पवित्र प्रेमको बाधक भएको महसुस गरी विलाससिंहले आत्महत्या गरेको (सर्ग ७-१३) घटनासम्म मध्य भाग र जैमाने (अनङ्ग) ले सुलोचनाको घर छोडेर शिवपुरीको जङ्गलमा पुगेदेखि आर्यघाटमा लगिएकी प्रेमिका सुलोचनालाई अन्तिम दर्शन गर्नु र सुलोचनाको मृत्यु (सर्ग १४-१५) सम्मको घटनाप्रसङ्ग **सुलोचना** महाकाव्यको अन्त्य भागको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

आदि खण्डअन्तर्गत **सुलोचना** काव्यभित्रको आख्यानले विभिन्न मोड लिएको देखिन्छ । पहिलो सर्गमा रहेका जम्मा २१ श्लोक मङ्गलाचरण एवम् पृष्ठभूमिका रूपमा आएका छन् । यस सर्गमा वीणावादिनी सरस्वती, गणेश, शिव, विष्णु, सूर्य आदि देवदेवीको स्तुति गाइएको छ । यसमा सामान्यतः कथाको सङ्केत गरिएको छ । दोस्रो सर्गमा कुल १२५

श्लोकसंरचना रहेको छ । यसमा सुलोचनाको वंशावली, विभिन्न पात्र, घटना, युद्ध, विवाह, मृत्युजस्ता विविध विषय वर्णन गरिएको छ । यहाँ बाह्रौं शताव्दीका द्विषर्मनदेखि बिसौं शताव्दीका शत्रुमर्दनका छोराहरूसम्मको वंशावलीको चित्रण गरिएको पाइन्छ । गंगा किनारको नजिकै बस्ने द्विषमर्दनले एक दिन सिकार खेल्न जाँदा पानी खान लागेको मृगलाई वाणले हानी मारेपछि त्यस घटनाबाट पश्चताप गर्दै मांशसेवन त्याग गर्दछन् र अम्बिकालाई सपनामा देखेपछि स्वर्ण मन्दिर बनाउँछन् । त्यसैगरी उनको मृत्युपछि व्यघ्रमर्दनले गणेशको मन्दिर बनाउँछन् । उनका दुईवटी रानी हुन्छन् । छोरा दुष्टमर्दन हजार सैनिक लिएर नेपाल प्रवेश गर्दछन् । उनकी रानी उर्मिलाका सन्तान नभएकाले दुष्टमर्दनले अर्को बिहे गर्दछन् । यसबाट दुःखी बनेकी उर्मिलाले दुई विवाह गर्नेलाई स्वर्ग र नर्क दुबै नहोस् भनी श्राप दिएर मर्छिन् ।

प्रबन्धको अन्त्यतिर शत्रुमर्दनको चरित्राङ्कन सङ्क्षेपमा गरिएको छ । कप्तानसम्मको दर्जा पाएका, पहिलो विश्वयुद्धमा हिन्दूस्तान पुगी वीरता देखाएका, एउटा आँखा युद्धमा गुमाउन पुगेका, सरकारी पेन्सन खाएर बसेका, साह्रै घमण्डी ५६ वर्षे उमेरका शत्रुमर्दनका दुई छोरा चण्डमर्दन र तिमिरमर्दनका साथै छोरी सुलोचना छन् । तेस्रो सर्गबाट सुलोचनाको मूल आख्यान सुरु भएको यस खण्डमा कुल ७८ श्लोकसंरचना रहेको छ । उक्त सर्ग सुलोचना र अनङ्गको प्रेमको कथानक वर्णनमा केन्द्रित छ । सुलोचना र अनङ्गबीचको प्रेमकथा नै सुलोचनाको आख्यानको विषयवस्तु हो । अग्ला, गोरा, सुन्दर र आकर्षक व्यक्तित्व भएका अनङ्गनाथ खत्री तिमिरमर्दनका बाल्यकालदेखिकै साथी हुन् । यसर्थ सुलोचना पनि बारम्बार उनीहरूसँगै हुन्छिन् । एकदिन अनङ्गका बाबु वासुदेव अर्याल र शत्रुमर्दनको पासा खेल्ने क्रममा झगडा परी दुबैको बोलचाल बन्द हुन्छ । यद्यपि छोराहरूको सम्बन्धमा कुनै तिक्तता आउँदैन । एकदिन मर्दन दाजुभाइले कर गरेर अनङ्गलाई आठ वर्षपछि आफ्ना घरमा ल्याउँछन् । तीन जनाको कुराकानी चल्छ । घरबाट अनङ्ग बिदा भएर निस्कँदा बाटो बिराएर उत्तरतिरको बगैँचामा पुग्छन् । बगैँचामा उनको गीत गाएर बसिरहेकी सुलोचनासँग भेट हुन्छ र उनीहरूबीच मायाप्रेम गाढा बन्छ । सुलोचनाले अनङ्गकै पुजारी भएर बाँच्ने प्रतिज्ञा गर्छिन् ।

चौथो सर्गमा कुल ६४ श्लोक संरचना रहेको छ । मर्दनबन्धु, अनङ्ग र सुलोचनाबीच ईश्वर छ र छैन भन्ने विषयमा चर्काचर्की बहस चल्दछ । बहसमा सुलोचनाले आफ्नै दाजुहरूका विपक्षमा ईश्वर छ भन्ने अनङ्गको विचारलाई समर्थन गर्दछिन् । यसले गर्दा शत्रुमर्दन जङ्गिएर भित्र पस्छन् र अनङ्ग पुनः आएमा खुट्टा भाँचिदिने धम्की दिन्छन् । पाँचौं सर्गमा कुल ५३ श्लोकसंरचना रहेको छ । यस प्रबन्धमा प्रतापसिंहको छोरो विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाहको कुरो चल्दछ । ज्योतिषले चिना हेर्दा शुभ नै देखिन्छ र सुलोचनाको विवाह गरिदिने निर्णयमा छलफल टुङ्गिन्छ । तर यस कुरामा सुलोचना भने विरोध जनाउँछिन् र विवाह नगरी श्रीकृष्णको भक्तिनी बनेर बस्ने विचार व्यक्त गर्दछिन् । छैटौं सर्गमा कुल ७५ श्लोक संरचना रहेको छ । सुलोचनाको इच्छाविपरीत विवाह छिनिन्छ । नोकर्नी कलाको मुखबाट सुलोचनाले उक्त कुरा थाहा पाउँछिन् । कलाले सुलोचनालाई आफूले प्रेममा धोका खाएको कुरा सुनाउँदै उसको निम्ति आफ्नो जीवन नै त्यागेर भए पनि सहयोग गरिदिने विश्वास दिन्छे । यस कुराको जानकारी कलाले रातारात अनङ्गलाई भेटेर गराउँछे । अनङ्ग विवाह अघि सुलोचनालाई भगाएर लैजाने निर्णय गर्दछ ।

मध्य खण्डअन्तर्गत सातौं सर्गमा कुल ८४ श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा अनङ्गसँग भाग्ने तयारीमा बसेकी सुलोचना ज्वरोले सिकिस्त हुन्छिन् । उनी आमाको कडा निगरानीमा बस्न विवश बन्दछिन् र योजना असफल बन्न पुग्दछ । शत्रुमर्दन क्रुद्ध बन्छन् र

नोकर्नी कलाले पनि घर छाड्छे । आठौं सर्गमा कुल ४२ श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह भएको घटना वर्णन गरिएको छ । इच्छाविपरीत हुन लागेको यस विवाहबाट सुलोचना मरेतुल्य बन्छिन् । तर सुलोचनाका बाबुआमा भने आफ्नो इज्जत र इच्छानुकूल सुलोचनाको विवाह गरिदिन पाएकोमा खुसी देखिन्छन् । नवौं सर्गमा कुल ११९ श्लोक संरचना रहेको छ । यसमा सुलोचनालाई परिवारभित्रैबाट विभिन्न मानसिक दबाबमूलक क्रियाकलापको वर्णन गरिएको छ । जसका कारण सुलोचनामाथि सासू र नन्दबाट अत्याचार हुन्छ भने विलाससिंहले दोस्रो पत्नी विवाह गर्दछ । यसबाट मुक्ति पाउन र आत्मीय प्रेमी अनङ्गलाई सदैव दिलमा सजाई राख्न सुलोचना श्रीकृष्णको भक्ति गर्दछिन् ।

दसौं सर्गमा कुल ७८ श्लोक संरचना रहेको छ । यसमा तिमिरमर्दन बहिनी सुलोचनालाई भेट्न जान्छ । सुलोचना दाजुलाई देखेर रून्छिन् । त्यतिखेरै बिजुली त्यहाँ आइपुग्छे र उसको रूपयौवन देखेर आकर्षित हुन्छे । तिमिरमर्दन बहिनीलाई भगवानको जप गरी मन शान्त पार्ने सल्लाह दिएर घरतिर लाग्दछ । एघारौं सर्गमा कुल ८७ श्लोक सङ्ख्या रहेको छ । विधवा विजुलीले माइतमा बस्दा नोकरको पेट बोकेपछि आमाले उनलाई सुन्दरीजलस्थित एउटा ज्यापूको घरमा लगेर राख्छिन् र कलकत्ता भागेको हल्ला फिजाउँछिन् । यता सुलोचनामाथि झन् अत्याचार बढ्छ । सौताले लोग्नेलाई अनेकथरी कुरा लगाउँछे । सुलोचनालाई पूजा गर्नसमेत बन्देज लगाई नोकर्नीलाईजस्तै व्यवहार गरिन्छ । सुलोचना ती सबै चुपचाप सहेर बस्छिन् ।

बाह्रौं सर्गमा कुल ४८ श्लोक संरचना रहेको छ । यहाँ प्रकृतिको सुन्दर स्थान खोज्दै तिमिरमर्दन सुन्दरीजल पुग्छन् । त्यहाँ ज्यापूको एउटा घरमा पस्दा बिजुलीलाई नव बालकका साथ देख्छन् र बिजुलीको अनुरोधमा त्यो रात त्यहीँ बसेर बच्चाको स्याहार गर्छन् । तेहौं सर्गमा कुल ५६ श्लोक संरचना रहेको छ । यहाँ जैमाने (अनङ्ग) विलाससिंहको घरमा नोकर बस्न आउँछ । उसले बिहानै उठी बगैँचामा गई फूल टिपेर ल्याई एक गुच्छा गमलामा र एक गुच्छा सुलोचना सुत्ने कोठाको खाटमा लगेर सजाउँछ । साथै बगैँचामा राधाकृष्णको मन्दिर पनि बनाउँछ । तर सुलोचनालाई पनि ऊ अनङ्ग हो भन्ने थाहा हुँदैन । उता सौताले लोग्ने विलाससिंहलाई अनेक कुरा लगाउँदै सुलोचनाको अरूसँगै माया रहेको र खोजी गरेमा उसको कोठामा प्रेमीले पठाएका पत्रसमेत पाइने कुरा गरेपछि विलाससिंहले सुलोचनालाई अनङ्गले लेखेको प्रेमपत्र पार्छ र रिसले क्रुद्ध हुँदै पत्नी सुलोचनालाई कुटपिट गरी घरबाट निकाल्छ । त्यसैबेला जैमाने (अनङ्ग) ले माथि उक्लेर यसरी राति घरबाट निकाल्नु हुँदैन भन्दै सुलोचना चोखी भएको र बाल्यकालमा कसैसँग माया बस्नु पाप होइन भन्दै बिन्तीपूर्वक सम्झाउँदै बाहिरिन्छ । यसबाट दुवै दम्पत्तीलाई जैमाने अनङ्ग रहेको रहस्य थाहा हुन्छ । यसले गर्दा विलाससिंहलाई आफू तिनका आत्मीय प्रेमको बाधक भएको महसुस हुन्छ र आत्महत्या गरी मर्दछ ।

अन्त्य खण्डअन्तर्गत चौधौं सर्गमा कुल ४९ श्लोक संरचना रहेको छ । यसमा अनङ्ग पागल प्रेमी बनी शान्तिको खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गई बस्दछ । विभिन्न तनावका कारण दुव्लाएर अस्थिपञ्जरझैँ देखिएको ऊ एकदिन घुम्दै आर्यघाटमा पुग्दछ । पन्ध्रौं सर्ग सुलोचनाको आख्यानको समापन भाग हो । यसमा कुल ६५ श्लोक संरचना रहेको छ । यहाँ सुलोचनालाई मरणासन्न अवस्थामा आर्यघाट लगेर राखिन्छ । यसैबीच बिजुलीलाई लिएर तिमिरमर्दन त्यहाँ आई आफ्नो प्रणयकथा सुनाउँदै सुलोचनाप्रति सहानुभूति देखाउँछ । सबैले सुलोचनाप्रति सहानुभूति देखाउँदै आँसु चुहाउँछन् । यसैबेला न ऋषि न पागल भन्न सुहाउने व्यक्ति टुप्लुक्क आइपुग्छ र सुलोचनालाई पुलुक्क हेरेर जान्छ ।

ऊ गएपछि सबैले उसलाई अनङ्ग नै भएको कुरा बताउँछन् । त्यसपछि सुलोचनाले सदाका लागि प्राण त्याग गर्छिन् । यसरी महाकाव्यको आख्यान समाप्त हुन्छ।

४.३ सुलोचनामा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण

सुलोचना विविध रसभावमा आधारित करुणरसप्रधान महाकाव्य हो । उक्त महाकाव्य नायिका सुलोचनाको प्रेमवियोगका जीवनकथामा केन्द्रित रहेको छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित यस महाकाव्यमा सुलोचनाको प्रेमी अनङ्गसँग आत्मीय प्रेमसम्बन्ध हुँदाहुँदै इच्छाविपरीत विलाससिंहसँग विवाह गरिनु, सुलोचनालाई पश्चाताप बोध हुनु, अनङ्गले सुलोचनालाई पठाएको प्रेमपत्र विलाससिंहले भेट्टाउनु, सुलोचनालाई विलाससिंहले निर्मम कुटपिट गर्नु र अन्त्यमा त्यसैकारणबाट सुलोचनाले सुनौलो जीवन सदाका लागि विसर्जन गर्नुजस्ता दुःखदायी घटनाहरू समेटिएको यस महाकाव्यमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव नै केन्द्रीयभाव रहेको छ । सुलोचनाको आख्यान (सर्ग १-१५ सम्म) को आदिदेखि अन्त्यसम्म विविध घटना प्रसङ्गहरूमा स्थायी शोकभाव प्रवाहित भई करुणरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । काव्यमा करुण अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, शृङ्गाररस, शान्तरस, वीररस, भयानकरस, अद्भुतरस, रौद्ररस तथा वात्सल्यरस अङ्गरस बनेर शोक स्थायीभावलाई नै रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा निर्वेद, रति, शम, उत्साह, भय, आश्चर्य, क्रोध, वत्सलभावले शोक भावलाई जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । यसबाट उत्पन्न विविध व्यभिचारी भावहरू मद, निद्रा, आवेग, चिन्ता, जडता, मोह, अपस्मार, आलस्य, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, वितर्क, औत्सुक्य, हर्ष, हास्य, धृति, अमर्ष, शङ्का, मरण, स्वप्न, गर्व, उग्रता, विबोध, प्रलय, अश्रु, स्मृति आदिले करुणरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । सुलोचनाका विविध सर्ग र घटनासन्दर्भमा प्रयुक्त रसभावलाई रससामग्रीका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

सुलोचनाको पहिलो सर्गमा कुल २१ श्लोक संरचना रहेको छ । मङ्गलाचरणमा केन्द्रित यस सर्गमा सरस्वती, गणेश, शिव आदि विभिन्न देवीदेवताको स्तूति गाइएको छ । आख्यान र कथानक उद्देश्य सङ्केत गरिएको यस खण्डमा विभिन्न रसहरूको रसभावगत अभिव्यक्ति पाइए तापनि मूलतः भक्तिरसकै प्रधान्य देखिन्छ ।

प्रथम सर्गको छैटौं श्लोकमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भमा कविका मनमा यसरी भक्तिरसमूलक निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

नवयुग-आभा
स्मितिसित बाली
जननि ! रँगाऊ
नभ नयपाली
नव जगरेखा
रङहरूहाली ! (सुलोचना, सर्ग १, श्लो.६)

प्रस्तुत श्लोकमा विविध देवदेवी आलम्बन विभावका रूपमा आएका छन् । सरस्वती, गणेश, शिव विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उद्दीपन विभावका रूपमा नयाँ युग, देवस्तूति, पूजाआराधना, भजनकीर्तन, घण्ट, शङ्ख आदिको सङ्गीतमय झङ्कारयुक्त बाह्य परिवेश र त्यसबाट सिर्जित आनन्ददायक मनोपरिपेश आएका छन् । तिनले भक्तिरस निष्पत्तिमा नै सहयोग गरेका देखिन्छन् । जसका कारण भावकका मनमा

आनन्द र शान्ति छाउनु, प्रशन्न हुनु, प्रेम र भक्तिभाव सिर्जना हुनुलगायतका सात्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी भावकमा धृति, मोह, आनन्द, औत्सुक्य, रोमाञ्च, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले रससम्बद्ध अनुकूल भूमिका खेलेका छन् । यसरी यी विविध भावहरूले निर्वेद स्थायीभाव उत्पत्ति गराई भक्तिरसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

एक्काइसौं श्लोकमा कविले व्यक्त गरेका कारुणिक भावमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

दुःखमय बिपना
सुखमय सपना
सब लयहरूको
भर कवि सपना । (सुलोचना, सर्ग १, श्लो.२१)

माथिको श्लोकमा कथानक दुःखान्त बन्न पुग्ने पूर्व सङ्केत गरिएको पाइन्छ । यहाँ कवि विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । उद्दीपन विभावका रूपमा कविजीवनका सांसारिक भोगाइका तीता क्षणहरू तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक प्रभावगत परिवेशका रूपमा बिपनाका दुःखद् क्षणहरू, सपनाका सुखद् क्षणहरू तथा कविका लयात्मक कविता र कविका सुनौला सपनाहरू आएका छन् । तिनले करुणरस निष्पत्तिमै प्रमुख भूमिका खेलेका पाइन्छन् । यसबाट कविको मनमा दुःखको अनुभूति छाउनु र सपनामा मात्र सुखको अनुभव हुनुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव कार्यरूपमा देखापरेका छन् । साथै दैन्य, चिन्ता, विषाद, स्वप्न, बेचैनी आदि अनुकूल व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

दोस्रो सर्ग कुल १२५ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा सुलोचनाको वंशावलीको वर्णन गरिएको छ । बाह्रौं शताव्दीका द्विषमर्दनदेखि बिसौं शताव्दिका शत्रुमर्दनका छोराहरूसम्मको वंशावलीको सङ्केत यस सर्गमा गरिएको छ । यस सर्गका विविध घटना सन्दर्भहरूमा भिन्नभिन्न रसभावहरूको विकास भएका छन् :

दोस्रो सर्गको पाँचौं श्लोकमा गङ्गानदीको तटमा बस्ने द्विषमर्दनले एक दिन सिकार खेल्न जङ्गल प्रवेश गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हाम्रा नेपालका निक्कै प्रख्यात कुलक्षत्रिय
जो छ मर्दनको नाम प्रसिद्ध कृतविक्रम
तिनका पूर्व पुरुष यिनै हुन् वीरका मणि ॥ (सुलोचना, सर्ग २, श्लो.५)

प्रस्तुत आख्यानमा द्विषमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । क्षत्रियहरूको साहस, वीरता र प्रसिद्धिको वर्णन, प्रकृतिको सुन्दर र शान्त वातावरणमय बाह्य तथा त्यसले मानसपटलमा पारेको प्रभावयुक्त आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले वीररस निष्पत्तिमा नै उद्दीपकको रूपमा भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसबाट भावकका मनमा हौसला छाउनु, गर्वको अनुभूति हुनु, वीरता र जोसको भावना पैदा हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक प्रतिक्रियामूलक अनुभाव उत्पन्न भएका छन् । जसका कारण गर्व, हर्ष, धृति, आवेग, वीरता, शूरता, कौतूहलताजस्ता सञ्चारी भावहरू पैदा हुन पुगेका छन् । तिनले वीररसकै अनुकूल बनी उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट बनाउन सहयोग गरेका छन् । तसर्थ यस घटनासन्दर्भमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको देखिन्छ ।

सत्रौं श्लोकमा द्विषमर्दनले पानी खान झरेको मृगलाई वाणले हानेर मारेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

खाली खुट्टा जिए, घिच्रो तेर्सियो फर्किईकन ।
आँखामा जीवका आँसु कालका सामु पग्लिए ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लो. १७)

प्रस्तुत आख्यानमा मृग विषयालम्बन विभाव हो । द्विषमर्दनलगायत भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । वाणले घाइते बनेर छटपटाएको मृगको दृश्य, कालो र मौसमको धूमिलयुक्त बाह्य परिवेश र त्यसको कारण द्विषमर्दनको मनमा परेको नैराश्यजनक प्रभावको मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपकका रूपमा रहेका देखिन्छन् । जसका कारण भावक हृदयमा पश्चाताप छाउनु, मृगको छटपटीबाट दया, करुणाको भावना पैदा हुनु, मनमा अशान्ति र बेचैनी उत्पन्न हुनुलगायतका सात्त्विक एवम् मानसिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट द्विषमर्दनमा चिन्ता, बेचैनी, दैन्य, मोह, औत्सुक्य, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भई करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः यस घटनासन्दर्भमा करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव विकसित भएको छ ।

छत्तिसौं श्लोकमा द्विषमर्दन राजाबाट खुसी भई अम्बिका देवी (सरस्वती माता) ले सपनामा द्विषमर्दनलाई वरदान दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

त्यही रात भयो स्वप्न अम्बिकाको प्रसादले ।
शान्तिको नगरी यौटा बना गङ्गाकिनारमा ॥ (सुलोचना, सर्ग २, श्लो ३६)

प्रस्तुत आख्यानमा अम्बिका विषयालम्बन तथा द्विषमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सरस्वती देवीको प्रतिबिम्ब, सुन्दर सपनाको दृश्य, अम्बिकाको वरदान आदि मनोगत परिवेश र तिनका कारण उत्पन्न मानसिक प्रभावयक्त मनोरम कल्पनाहरू उद्दीपक विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले शान्तरस निष्पत्तिमा नै सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । जसका कारण द्विषमर्दनका मनमा पश्चाताप उत्पन्न हुनु, शान्ति छाउनु, अध्यात्मभावतर्फ प्रेरित हुनु लगायतका मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले शान्तरसकै निम्ति सकारात्मक कार्य गरेका छन् । यसक्रममा द्विषमर्दनमा औत्सुक्य, स्वप्न, धृति, हर्ष, मति, निर्वेद आदि व्यभिचारीभाव पैदा भई तिनले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त बनाई शान्तरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याएका छन् । यसप्रकार शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

एकतिसौं श्लोकमा द्विषमर्दनले मृग मारेपछि पश्चताप गर्दै मांससेवन परित्याग गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

आजदेखि सबै छोरा भाई सङ्गत ।
मांसाहार हटाएर त्याग क्रुर शिकार नै ॥ (सुलोचना, सर्ग २, श्लो.३१)

प्रस्तुत आख्यानमा मरेको मृग विषयालम्बन तथा द्विषमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वाणले लागेको मृगको पीडादायक दृश्यको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोदशाको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट द्विषमर्दनको मनमा पश्चताप पर्नु, बेचैनी हुनु, जीवप्रति दया र करुणाको भाव पैदा हुनु, मांससेवन त्याग्ने निश्चय गर्नुजस्ता सात्त्विक र मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट भावकमा गर्व, स्मृति, चिन्ता, बेचैनी, निर्वेद, धृति आदि सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भएका

छन् । यी भावहरूले शोक स्थायीभाव उद्दीप्त गराई करुणरस रसरूपमा परिणत हुन गई भावकमा रसास्वादन हुन पुगेको छ । अतः यस घटनामा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ ।

उनन्चालिसौं श्लोकमा द्विषमर्दनले अम्बिकालाई सपनामा देखी स्वर्ण मन्दिर बनाएको र उनका शेषपछि व्यघ्रमर्दनले गणेशको मन्दिर बनाएको घटनासन्दर्भमा यसरी भक्तिरसमूलक निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

त्यहाँ शान्तिपुरी जन्मिन् गङ्गाजीका किनारमा ।
मृगकी वाहिनी माता अझै छन् भन्दछन् त्यहाँ ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लो.३९)

प्रस्तुत सन्दर्भमा सरस्वती विषयालम्बन तथा द्विषमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अम्बिका देवीले सपनामा दिएको आशीर्वाद र त्यसबाट उत्पन्न भक्तिभाव, नव निर्मित गणेशको मन्दिरलगायतका आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । सरस्वतीले सपनामा वरदान दिएपछि द्विषमर्दनको मनमा पश्चाताप पर्नु, स्वर्ण मन्दिर बनाउने इच्छा जाग्नु र तुरुन्तै सरस्वतीको मन्दिर बनाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट प्रेम, मोह, आनन्द, हर्ष, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई निर्वेद स्थायीभाव भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । जसबाट भावक रसानन्दको स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

सन्ताउन्नौं श्लोकमा द्विषमर्दनका छोरो दुष्टमर्दन हजार सैनिक लिएर नेपाल प्रवेश गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हजार जनसङ्ख्यामा एकै सय जवानको ।
भक्तिसाथ पुगे राजा नेपाली गिरिफेदमा ॥ (सुलोचना, सर्ग २, श्लो.५७)

प्रस्तुत आख्यानमा दुष्टमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कालो निलो आकास, बादलको गड्याङ्गुड्ङ , आँधी, वर्षाको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट भावकका मनमा उत्पन्न मानसिक प्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश, सैनिकहरूको जोस, साहस, वीरता र प्रसिद्धिको नेपाली गिरिवर्णन आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले वीररसकै पृष्ठपोषण गरेका देखिन्छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा हौसला बढ्नु, वीरताको भाव पैदा हुनु, उत्साह छाउनु आदि सात्त्विक तथा अनुभाव विकसित हुन पुगेका छन् । जसका कारण गर्व, हर्ष, धृति, आवेग, वीरता, शौर्य, औत्सुक्यजस्ता सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । यसबाट उत्साह स्थायीभाव उत्पन्न भई वीररस रसरूपमा परिणत भएको पाइन्छ । यसरी उक्त घटनासन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भई रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ ।

एकसय तेह्रौं श्लोकमा दुष्टमर्दनकी जेठी रानी उर्मिलाको सन्तान नहुनाले उनले दोस्रो विवाह गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

सन्तानको गरी आस दुष्टमर्दनसिंहले ।
एक क्रुर गरे काम- दोस्रो विवाह गरे ॥ (सुलोचना, सर्ग २, श्लो.११३)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा उर्मिला विषयालम्बन तथा दुष्टमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विवाहको उल्लासमय वातावरण, बाजागाजा, विभिन्न ध्वजा पताकाले सिँगारिएको सुन्दर र आकर्षक विवाहमण्डव आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर

आएका छन् । तिनले ती मूलतः शृङ्गाररसकै सहायक भई कार्य गरेका देखिन्छन् । यसबाट उर्मिलाबाट सन्तान नहुनु, राज्य सञ्चालन गर्न आफ्नो मृत्युपछि सन्तानको आवश्यकता बोध हुनु, अन्तः र बाह्य दुबै तहबाट प्रेरित हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । यसरी प्रेम, मोह, औत्सुक्य, हर्ष, मद, आनन्द, रोमाञ्च, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । साथै भावकमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभावको रसानुभूति हुन पुगेको देखिन्छ ।

एकसय सोह्रौं श्लोकमा उर्मिलाले दुई विवाह गर्नेलाई स्वर्ग र पृथ्वी दुबै नहोस् भनी सराप दिएर मरेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

मर्ने बेला सरापेर सारा संसारको अघि ।
"दुई स्वास्नी बिहा गर्नेहरूलाई नहोस्" भनी ।
स्वर्ग वा पृथ्वी दोटै आँखा चिम्लिन् विरक्त भै ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लो.११६)

प्रस्तुत आख्यानमा दुष्टमर्दन विषयालम्बन तथा उर्मिला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । आफूबाट सन्तान जन्म नभएकोमा चिन्तित हुनु, राजाबाट उपेक्षित हुनु, राजाले दोस्रो रानी विवाह गर्नु तथा त्यसबाट रानीको मानसिकतामा परेको प्रभाव आदि बाह्य एवम् आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरसअनुकूल कार्यभूमिका खेलेका पाइन्छन् । दोस्रो विवाहिता पतिबाट वितृष्णा पैदा हुनु, चिन्तित र निराश बन्नु, मरणभाव विकसित हुँदै जानु, पतिलाई स्वर्ग र पृथ्वी कतै पनि ठाउँ नहोस् भनी सराप दिनु मानसिक, आङ्गिक तथा सात्त्विक अनुभाव कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसकारण बेचैनी, दैन्य, अमर्ष, चिन्ता, ग्लानि, मरण आदि व्यभिचारी भाव उद्बुद्ध भई करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन गई भावकमा करुणरसको रसास्वादन वा रसको साधारणीकरण भएको छ ।

एकसय तेइसौं श्लोकमा कप्तान शत्रुमर्दन पहिलो विश्वयुद्धमा हिन्दुस्तान पुगी वीरता देखाएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसजन्य उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

नाति (निशिमर्दन सिंह) हुन् यिनका शत्रुमर्दन सिंह जो ।
ज्ञानेश्वरनजीकै यो कथाभित्र बस्दछन् ॥
कप्तानसम्मको दर्जा पाएका यी पराक्रमी ।
हिन्दुस्तान पुगी आफ्नो कृतिको स्वर्णक्षेत्रमा ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लो.१२३)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा शत्रुमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । शत्रुमर्दनको कप्तान दर्जाको मान-प्रतिष्ठा, धन सम्पत्तिले सम्पन्न सुखी जीवन र त्यसबाट उत्पन्न मनोगत प्रभावको मानसिक परिवेश तथा बाहय परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले वीररस निष्पत्तिमा विविध दृष्टिले सहयोग गरेका छन् । यसबाट भावकका मनमा स्वाभिमान पैदा हुनु, हृदयमा गर्व जाग्नु, मनमा निडर, आँटिलो, फुतिलो र साहसीपन आउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट गर्व, वीरता, शौर्य, जोस, अहम्, धृति, मोह आदि सञ्चारी भावहरू विकसित भएका छन् । यी भावहरूले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त बनाउँदै वीररसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसरी यहाँ उत्साह भावजनित वीररस निष्पत्ति भएको छ ।

यसक्रममा वीररस, करुणरस, भक्तिरस, शान्तरस आदि अङ्गरसको स्थिति देखिएको छ । मूलत: यस सर्गमा करुणरस नै अङ्गीरसप्रधान बनेर आएको देखिन्छ । यसरी कप्तानको दर्जा पाई पेन्सन खाएर बसेका शत्रुमर्दनका दुई छोराहरू- तिमिरमर्दन र चण्डमर्दनका साथै एक छोरी सुलोचना हुनुसम्मका घटनाहरू आख्यानको दोस्रो सर्गमा संरचित छ ।

तेस्रो सर्गदेखि सुलोचनाको मूल आख्यान प्रारम्भ भएको छ । तिमिरमर्दनको साथी अनङ्गनाथ खत्री गोरा र आकर्षक व्यक्तित्वका रहेका छन् । खत्री र मर्दनबन्धु बाल्यकालका आत्मीय साथी हुन् । सुलोचना पनि प्राय: दाजुहरूसँगको छलफलमा सहभागी हुन्छिन् । यसक्रममा उनको अनङ्गसँग प्रेम अङ्कुरण हुन पुग्दछ र कथानक शृङ्खला अगाडि बढ्दछ । यस सर्गमा प्रयुक्त मुख्य घटनासन्दर्भहरू निम्नानुसार छन् :

तेह्रौं श्लोकमा पासा खेल्नेक्रममा एक दिन अनङ्गका बाबु वासुदेव अर्याल र शत्रुमर्दनको झगडा परेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

एक रोज प-यो घम्साघम्सी पण्डितसाथमा ।
चालेछन् चूप भै गोटी बन्दीमा वासुदेवले ॥
एक चाल सकी देखे शत्रुमर्दनले जब ।
ह्वाङ्ह्वाङ् बाघ झैँ झम्टे "मोतीटारे गधा" भनी ॥
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१३)

प्रस्तुत आख्यानमा वासुदेव विषयालम्बन तथा शत्रुमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वासुदेव र शत्रुमर्दनका बीचमा गोटी खेल हुनु, वासुदेवले खेलको नियम उल्लङ्घन गर्नु, शत्रुमर्दनले देखेर वासुदेवलाई गालीगलौज गर्दाको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोभावको मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले रौद्ररसलाई नै परिपोषण गरेका देखिन्छन् । यसबाट शत्रुमर्दन रिसाउनु, वासुदेवलाई झम्टिनु, अपशव्द प्रयोग गर्नु, अनुहार रिसले रातो हुनु आदि मानसिक, आङ्गिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । जसबाट शत्रुमर्दनमा उत्पन्न आवेग, बेचैनी, मद, औत्सुक्य, घमण्ड, ईर्ष्यालगायतका व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । ती रौद्ररसका अनुकूल देखिन्छन् । तिनले क्रोध स्थायीभाव उद्दीप्त पारी रौद्ररस जागृत गराएका छन् । यसरी उक्त काव्यांशमा रौद्ररस परिपाक अवस्थामा पुगी भावकमा रस साधारणीकरण हुन पुगेको छ ।

चौधौं श्लोकमा शत्रुमर्दनले अनङ्गलाई गाली गरेपछि अनङ्गले शत्रुमर्दनलाई तीखो जवाफ दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

म तिम्रो कात्तिके हैन भान्छे बाहुन हैन म
म आफ्नो कुलको राजा झोपडी नै भएपनि ।
पैसाभन्दा मिजास नै हो ठूलो मानिसको धन ।
यस्ता दुच्छर बोलीको बासका पाऊ हाल्दिनँ ।
भनी पण्डित फन्केर गएदेखि अझैतक ।
दुइटाको कुराकानी भएको छैन भन्दछन् ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१४)

प्रस्तुत श्लोकको कथानक वर्ण्यविषयका रूपमा आएका अनङ्ग विषयालम्वन विभाव हुन् भने शत्रुमर्दन आश्रयालम्वन विभाव हुन् । अनङ्गको चर्को आवाज, अपमानको बदला स्वाभिमान, आवेगपूर्ण अभिव्यक्ति धैर्य र सहनशील स्वभावजन्य मनोभावको आन्तरिक तथा दुबैको चर्काचर्की बहसको बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती

केवल रौद्ररसकै पृष्ठपोषक बनेर आएका देखिन्छन् । यसले गर्दा शत्रुमर्दनको अनुहार मलिन हुनु, आवेग शान्त हुनु, पश्चताप मान्नु, अपमान बोध हुनु र स्वाभिमानमा गिरावट आएको महसुस हुनु, धीर र सहनशील रहनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक कार्यहरू अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले सम्बद्ध रसलाई नै सकारात्मक रूपमा सहयोग गरेका देखिन्छन् । यसबाट भावकको मनमा आवेग, औत्सुक्य, स्मृति, उग्रता, असूया, अपस्मार, गर्व, अमर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले स्थायीभाव क्रोधलाई पृष्ठपोषण गरी भावकमा रौद्ररसको रसास्वादनको अनुभूति भएको छ ।

सोह्रौं श्लोकमा मर्दन भाइले अनङ्गको रिस र ईख शान्त पार्न नम्र भावले सम्झाएको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हाम्रो बुबा घमण्डीका पुरी मर्दन भन्दथे ।
बूढा बूढा गरून् जङ्गी हामी दङ्ग बनीकन ।
साथी साथी सधैंका हौं अनङ्ग ! नङ मासु झैं ॥
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१६)

माथिको श्लोकमा शत्रुमर्दन विषयालम्बन तथा मर्दन बन्धु र अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्ग सुलोचनाको अनङ्गप्रतिको प्रेम, सुलोचनाको घरमा अनङ्गको नित्यागमन, अनङ्गप्रति शत्रुमर्दनको गाली गलौजको बाह्य परिवेश तथा यसबाट अनङ्गमा उत्पन्न मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । यसले गर्दा मर्दनबन्धुले साथी अनङ्गलाई बाबु शत्रुमर्दन घमण्डी भएको कुरा गर्नु, साथी अनङ्गलाई सम्झाउनु, अनङ्ग खुसी हुनु, मनमा शान्ति र आनन्दको अनुभूति बोध हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । यसरी नै हर्ष, आनन्द, धैर्य, स्फूर्ति, चपलता, स्मृतिलगायतका सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । यिनले शम स्थायीभावलाई परिपुष्ट पारी शान्तरस निष्पत्ति हुन गई भावकमा रस साधारणीकरण हुन पुगेको छ ।

सत्रौं श्लोक, उनन्तिसौं श्लोक र एकतिसौं श्लोकमा शान्तरसजन्य शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ । सत्रौं श्लोकमा उत्पन्न स्थायीभावलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ, जस्तै :

अनङ्ग भन्दथे, हाम्रो केको रीस छ, राग छ ?
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो. १७)

प्रस्तुत श्लोकमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा मर्दन बन्धु आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गको नम्र अभिव्यक्ति, मीठो र रसिलो कुराकानी, साथीबीचको आत्मीय प्रेमभावलगायतका बाह्य तथा आन्तरिक मनोभावजन्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरसानुकूल सकारात्मक भूमिका खेली शम स्थायीभावलाई परिपुष्ट बनाउन सहयोग गरेका छन् । यसबाट मर्दन बन्धुको मनमा शान्ति छाउनु, एक अर्काप्रति प्रेम, स्नेह र सदाचार भाव विकसित हुनु, विगतका कुराहरू बिर्सिनु, मित्रता भाव फराकिलो भएको अनुभूति हुनु आदि मानसिक, आङ्गिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । जसबाट धृति, हर्ष, चपलता, आनन्द, मोह, ग्लानि आदि सञ्चारीभाव उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले शान्तरसकै अनुकूल बनी शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी शान्तरसको रसास्वदनको आल्हादमय स्थितिमा पुऱ्याएका छन् ।

अठारौं श्लोकमा धेरै समयपछि मर्दन दाजुभाइले अनङ्गलाई घरमा बोलाएको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

एक रोज सँगी तीन बानेश्वरनजीकमा
पुग्दा मर्दनले भन्छन् "हिँड् अनङ्ग ! तँलाई के ।
हाम्रो घर"- म ता जान्नँ बुबाले नाल लीकन
धपाउनेछन् के खान आइस् उल्लू भनीकन ॥"
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१८)

प्रस्तुत आख्यानमा मर्दनबन्धु विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गलाई शत्रुमर्दनले गाली गरेको घटनादृश्यको मानसिक प्रतिबिम्ब र त्यसको पुनः स्मृति, शत्रुमर्दनसँगको भय, मानसिक कुण्ठा, नैराश्य आदि मानसिक वा आन्तरिक तथा बाह्य वा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले शान्तरसकै कारक बनेर आफ्नो उपस्थिति दर्साएका छन् । यसबाट अनङ्ग मर्दनको घरमा आउन डर मान्नु, धेरै आग्रह भावपछि मात्र स्वीकार गर्नु र मर्दनको घरमा जाने मनस्थितिमा पुग्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले शान्तरस निष्पत्तिमा नै सकारात्मक भूमिका खेलेका देखिन्छन् । यसैगरी अनङ्गको मनमा उत्पन्न औत्सुक्य, धृति, मोह, हर्ष, आनन्द आदि व्यभिचारी भावहरूले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई शान्तरस रसरूपमा परिणत गराउन सहयोग गरेको छ । यसबाट भावकमा शान्तरसजन्य रसानुभूति हुन पुगेको छ ।

एक्काइसौं श्लोकमा मर्दनबन्धुले अनङ्गलाई आत्मीय भावले सम्झाएपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

म पसेँ घरमा तिम्रो घरमा आठ वर्ष पुगेपछि ।
सतासी सालको जङ्ग पञ्चानव्वे छ सन्धिको ॥
भन्दै हाँसी पसे तीन, अग्ला हाम्रा अनङ्ग र ।
पुड्का चण्ड र ठिक्कैका जोशी तिमिरमर्दन ॥
नववर्ष शुरू हुन्थ्यो पञ्चानब्बे रमाइलो ।
सुगन्धमय हावाले, फूलका बहुरङ्गले ।
दाडिमी पालुवा चिल्लाहरूले सब कण्टक ।
छोपी हिउँदका तीखा नव सिर्जन ल्याउँदै ॥
नव प्रश्नहरू बोल्दा नवहाँगा बिँगामनि ।
चाँदी बादलका राम्रा तहले व्योमको पट ॥
ठिक्क पारी सिँगारेर जुनेली ज्योतिले लिपी ।
बैँस जस्तो हरा पारी बगैँचा नव यौवनी ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.२१)

प्रस्तुत काव्यांशमा मर्दनबन्धु विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गप्रति मर्दनबन्धुको आत्मीयतापूर्ण मधुर बोली, अनङ्गप्रतिको पवित्र प्रेमपूर्ण मनोभावको आन्तरिक परिवेश तथा मर्दन घरको सुन्दर बैठक, सुगन्धित पुष्पवासना, सुन्दर बगैँचा, दाडिमी पालुवा, जुनेली रात, चाँदीजस्तै टल्कने बादल आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरस निष्पत्तिमा सकारात्मक तथा अनुकूल प्रकृतिको विशिष्ट भूमिका खेलेका छन् । यसकारण अनङ्गका मनमा खुसी र आनन्द छाउनु, ओठमा हाँसो र मुस्कान देखिनु, अङ्कमाल गर्दै घरभित्र पस्नु, कोठाभित्रको साजसज्जाले अनङ्गको मन चञ्चल हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरुपमा देखापरेका छन् । यसबाट हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, मद, निर्वेद, धृति व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगी तिनले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

तृतीय सर्गको सत्ताइसौं श्लोकमा अनङ्ग र सुलोचना उत्तरी बाग (बगैँचा) मा भेट भएपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

जूनको हँसिलो ज्योति फारी बादल झर्दथ्यो ।
बगैँचा दक्षिणीलाई लिपी मस्त मिठासले ॥
जादूगर्नी स्वर्गकी ती ताजा हरित रङ्गमा ।
टलक्क मधुरो टुना दिन्थिन् दाडिम बोटमा ।
जहाँ यौटा कलेजी छ मुना बाँकी हरा हुन ।
जाईको बोटमा सुनौला रङ्गका छरी ।
सुधा बयान नहुने चम्पाको दिलको रस ।
तीखो मधुरता साथ मग्मगाएर जूनमा ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लोक २७)

माथिको श्लोकमा वर्णित नायिका सुलोचना विषयालम्बन तथा नायक अनङ्ग आश्रयालम्न विभाव हो । यहाँ प्रेमिका सुलोचनाको प्रेमी अनङ्गसँगको प्रेमको रमणीय प्राकृतिक सौन्दर्य हरियाली सुन्दर प्रकृति, शीतल जुनेली रातको प्राकृतिक परिवेश र तिनबाट उत्पन्न शान्त र आनन्ददायक मनोरम मानसिक परिवेश चित्रण नै उद्दीपन विभाव हुन् । यसले नायक-नायिकाको सम्भोग शृङ्गारमा थप रोमाञ्चकता, कौतूहलता र आनन्द प्रदान गरेको छ । नायक-नायिकाको मिलनको शान्त, सफा, चहकिलो र रमणीय विविध प्राकृतिक दृश्यवर्णनमा आधारित-जुनेली रातले हँसिलो मुस्कान छर्दा नायक जोडीमा शान्त मनस्थिति सिर्जना हुनु, वातावरण निच्चल र स्निग्ध भएको अनुभव गर्नु, सुन्दर वातारणप्रति मोहित हुनु, प्रेमिकाले प्रेमीलाई मधुरो मोहनी छर्नु, चारैतिर हरियाली, शान्त र सुरम्य देख्नु, प्रेमको मोहबाट शान्त र स्थिर बन्नु, एक अर्कालाई हेरेर भावविभोर हुनु, सम्यक र धैर्यशील हुनुजस्ता कार्यादिहरू अनुभावका रूपमा देखिएका छन् । जसले शान्तरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको छ । यसक्रममा नायक-नायिकाका मनमा उत्पन्न धृति, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि सञ्चारी भावहरू व्यभिचारी भाव हुन् । यिनले **सुलोचना**को अङ्गरसको रूपमा रहेको शृङ्गाररसको पृष्ठपोषक बनेर सहयोग गरेका छन् ।

पैँसट्ठिऔं श्लोकमा तृतीय सर्गमा वर्णित अनङ्ग-सुलोचनाको उत्तरी बागमा भएको प्रेमसम्बन्धी वार्तालापको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

झुकेर मुखमा हेरिन् बनी करुण लोचनी
प्रतिज्ञा सब आत्माले ग-यो मन्मथको त्यहाँ ।
अरूको हुन्नँ पुजारी अब यो व्योमका मनि ॥
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लोक ६५)

प्रस्तुत घटनामा सन्दर्भमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उत्तरी बागको सुन्दर दृश्य, साँझको एकान्त परिवेश, चन्द्रमाको शीतल र मनमोहक वातावरण, अनङ्गको आकर्षक रूप यौवन, दुबैको एक अर्काप्रतिको प्रेमाकर्षण आदि आन्तरिक मनोपरिवेश तथा बाह्य भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । सुलोचनाका आँखामा करुणभाव प्रकट हुनु, आत्माले अनङ्गलाई स्वीकार्नु, अरूको पुजारी नबन्ने दृढता व्यक्त गर्नु सात्त्विक, मानसिक एवम् आङ्गिक रतिजन्य चेष्टा, अभिनय अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट मोह, औत्सुक्य, रोमाञ्च, चञ्चलता, मद, हर्ष, प्रेम आदि

व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुन पुगेका छन् । तिनले रति स्थायीभाव उद्दीप्त गराई शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

सतहत्तरऔं श्लोकमा अनङ्ग मर्दन दाजुभाइसँग बिदा भएर घर फर्कने क्रममा बाटो बिर्सिएर सुलोचनाको घरको उत्तरी बागमा पुग्दा मीठो गीत गुन्गुनाइरहेकी सुलोचनासँग भेट भएपछि एकअर्कामा प्रेमभाव बसी पुनः भेट्ने बाचा गरी अनङ्ग आफ्नो घरतर्फ यात्रा गरेपछि सुलोचना पनि घर फर्की रिसाएर ढोका थुनी कोठामा बस्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

गमी सुलोचना उक्लिन्, आफ्नो कोठा पुगीकन
ढोका ढ्याम्ढुम्म लाएर झर्किएसरि ती बसिन् ॥
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.७७)

माथिको काव्यांशमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । साथै सुलोचनाको अनङ्गसँग पहिलो भेटमै गाढा प्रेम बस्नु, अनङ्गले सुलोचनाको आग्रह अस्वीकार गर्नु, अनङ्ग आफ्नो घरतर्फ लाग्नु आदि कार्य-व्यवहारको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट सुलोचनाको मनमा उत्पन्न मानसिक प्रभावको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । तिनले करुणरसलाई नै पृष्ठपोषण गरी रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका देखिन्छन् । यसबाट सुलोचनाको मनमा खिन्नता छाउनु, दुःखी र निराश हुनु, रिस र आवेगमा आई कोठाको ढोका थुन्नु आदि माानसिक एवम् आङ्गिक प्रतिक्रियाहरू अनुभावका रूपमा विकसित भएका छन् । यसरी नै सुलोचनामा उत्पन्न मद, नैराश्य, चिन्ता, आवेग, अमर्ष व्यभिचारीभाव हुन् । यी भावहरू र रौद्ररसकै अनुकूल बनी क्रोध स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याई रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । चौथो सर्ग विविध घटनासन्दर्भमा आधारित छ । ती यसप्रकार छन् :

पन्ध्रौं श्लोकमा शत्रुमर्दनको घरमा मर्दनबन्धु, अनङ्ग र सुलोचनाबीच बहस चल्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

अनङ्गले दिए शीघ्र जवाफ अलि जोशले,
सानो रायो नजान्नेले नसक्ने तिल सिर्जन ॥
यौटा रौँ नै नबुझ्नेले दाना यौटा जुगन्जुग
झल्कीरहेको आँखामा नबुझ्नेले सबै जगत्
जाने झैँ ईश्वरै छैन भन्नु के ह्वैन मूर्खता ?
(सुलोचना, सर्ग ४, श्लो.१५)

प्रस्तुत सन्दर्भमा मर्दनबन्धु विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ईश्वर छ वा छैन भन्ने बारेमा मर्दनबन्धुबीच अनङ्गको बहसको चर्काचर्की बहसको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोभावको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावको रूपमा आएको छ । ईश्वर छैन भन्दा अनङ्ग रिसाउनु, आवेगमा आउनु, बेचैनी बन्न पुग्नु र साथीहरूलाई मूर्ख ठान्नु, कड्केर जवाफ दिनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव देखापरेका छन् । फलस्वरूप अनङ्गमा उत्पन्न आवेग, वितर्क, रिस, मद, बेचैनी, अहङ्कार व्यभिचारी भाव हुन् । ती रौद्ररसकै अनुकूलबनेर रौद्ररसलाई सहयोग गरेकाछन् । यसबाट स्थायीभाव क्रोध जागृत हुन पुगेको छ ।तिसौं श्लोकमा मर्दनभाइ ईश्वरको विपक्षमा र अनङ्ग ईश्वरको अस्तित्त्व पक्षमा उभिँदा सुलोचनाले अनङ्गलाई साथ दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

आधा चिम्लन लागेकी आँखा कोमल भावका
सपनाहरूका बान्की बन्न लाग्दा यथार्थ झैँ ।
सुलोचना चट्ट झस्किन्, आँखा खोलेर भन्दछिन्,
"कति राम्रा कुरा मीठा गर्नुहुन्छ, अनङ्गजी !
मानो ईश्वर देखेझैँ झल्किने झलमल्ल झैँ ।
साह्रै नास्तिक है दाइ ! सुन्नुहोस् न कुरा अरू ॥"
(सुलोचना, सर्ग ४, श्लो.३०)

प्रस्तुत आख्यानमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गले ईश्वर छ भन्ने पक्षमा राम्ररी गरिएको तर्क, सुलोचनाको मनमा उत्पन्न खुसी र आनन्द, शिष्ट र शालीन प्रस्तुति आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट सुलोचनाको हृदयमा उत्पन्न विविध मनोभावहरू मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपक बनेर आएका छन् । तिनले सुलोचनाको हृदयमा सुषुप्त रहेको शान्तरसभावलाई नै सहयोग गरेका छन् । दाजुहरूलाई सम्झाउनु, ईश्वर छ भन्ने अनङ्गको विचार सुलोचनालाई मन पर्नु, दाजुहरूका ध्यान त्यसतर्फ केन्द्रित गर्नु, ईश्वर छन् भन्ने कुरामा पूर्ण विश्वस्त बन्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले शान्तरससम्बद्ध भावहरू निष्पत्तिमा सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसक्रममा सुलोचनामा हर्ष, धृति, मोह, औत्सुक्य, आनन्द, गर्व आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण भएका छन् । तिनले शम स्थायीभाव उद्दीप्त गराई शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

एकसट्ठिऔं श्लोकमा शत्रुमर्दन जङ्गिएर गाली गर्दै कोठामा पसी अनङ्ग पुनः आएमा खुट्टा भाँचिदिने धम्की दिएको घटनासन्दर्भमा रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

"तँ छस् असल हे गुण्डो ! तरूनी होस् फकाउने ।
नआ जा ! घरमा मेरो नपसेस् कन्धन तँ को ,
मेरो अगाडि यो फूर्ति देखाएर बडो हुने ?
तँ जस्ता लाख छन् मेरो घरमा पनि नोकर ।
साथी हजार पाइन्छन्, मुढेको कन्धने तँ जा !
बाटो खुला छ, आ फेरि, खुट्टा काटी पठाउँछु ॥
ए गुण्डा ! गइहाल् जा !" (सुलोचना, सर्ग ४, श्लो. ६१)

माथिको काव्यांशमा शत्रुमर्दन विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् अनङ्गप्रति सुलोचनाको प्रेम, शत्रुमर्दनको मनमा उत्पन्न रिस र आवेग, अनङ्गप्रति शत्रुमर्दनको गालीगलौजको दृश्य आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट सिर्जित विविध मानसिक दुष्भाव आदिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट अनङ्गको मनमा ग्लानि पैदा हुनु, अपमान बोध हुनु, खिन्नता छाउनु, पश्चाताप गर्नु लगायतका सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले रौद्ररसकै निम्ति सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसबाट रिस, आवेग, वितर्क, बेचैनी, घमण्ड, गर्व सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव परिपुष्ट बन्न पुगेको छ । यसरी रौद्ररस भावकमा साधारणीकरण भएको पाइन्छ ।

सुलोचनाको बैसट्ठिऔं श्लोकमा प्रयुक्त रौद्र रसप्रधान अङ्गी रसभावको स्थिति देखिन्छ । शत्रुमर्दनकै कटुवचनको जवाफका रूपमा बोलेका अनङ्गका अभिव्यक्तिमा पनि रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ, जस्तै :

जा भन्नै पर्दैन जान्छु यी !
नआइरहुँला फेरी, आ भनेर म आउँथेँ
जा भने हिँड्छु अहिले के खानु छ र मलाई र ?
(सुलोचना, सर्ग ४, श्लोक ६२)

माथिको काव्यांशमा अनङ्गमा क्रोध स्थायीभाव जागृत भई शत्रुमर्दनसँग बदलाको भावना लिएको छ जसले गर्दा रौद्ररसको निष्पत्ति भएको छ । विभावका दृष्टिले हेर्दा शत्रुमर्दन काव्यको वर्ण्यविषयका रूपमा विषयालम्बन बनेर आएको छ भने अनङ्ग आश्रयालम्बन विभावको रूपमा देखिएको छ । यसरी नै उद्दीपन विभावका आधारमा हेर्दा अनङ्गको प्रतिकार, आक्रोशपूर्ण अभिव्यक्ति, त्यहाँबाट हिँड्नुजस्ता पक्षहरू बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोभावजन्य प्रभाव बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । अनङ्गले प्रतिकार गर्नु, उसको मुहारमा परिवर्तन आउनु, मलिन हुनु, रोषपूर्ण देखिनु, शरीरमा कम्पन हुनु, अपमान बोध हुनु, कडा रूपमा प्रस्तुत हुनु, धैयशील बन्दै आफ्नो गन्तव्यतिर लाग्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक प्रतिक्रिया-क्रियाकलाप अनुभाव बनेर आएका छन् । यसबाट अनङ्गको हृदयमा उत्पन्न आवेग, बेचैनी, असूया, अपस्मार, गर्व, उग्रता, अमर्ष, ग्लानि आदि व्यभिचारी भावहरू हुन् । तिनले क्रोध स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराउँदै रौद्ररस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । यहाँ वीररस, शान्तरस, रौद्ररस आदि रसको अवस्था पाइन्छ । यस सर्गमा विशेषतः रौद्ररस अङ्गीरसको रूपमा आएको छ ।

पाँचौं सर्गमा कर्णेल प्रतापसिंहको छोरो विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाहको कुरा चलेको प्रसङ्ग आएको छ । यस सर्ग मूलतः सुलोचनाको विवाहको घटनासन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसक्रममा विविध घटना-सन्दर्भहरूको चर्चा गरिएको छ :

तेस्रोश्लोकमा विवाहको प्रसङ्गमा धेनुले कर्णेलको छोरो विलाससिंह अङ्ग्रेजी पढेको, मिजासिलो र रूपगुण सम्पन्न व्यक्ति भएको कुरा सुलोचनाकी आमा मखनालाई सुनाएपछि मखनाले उत्सुकता प्रकट गर्दै विस्तारमा बुझ्ने मनसाय राख्दा यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

भनिनस् ? किन भन्दीनस् फटाही जा ! कुरा चल्यो ?
के भने त ? भनी सोधिन् मखना मुखको अघि
राखी दर्पण हेरेर बैंसका क्षति, चेहेरा
रेखा लिन तयारी भै बिग्रँदो अघिको सबै
टुना सारा हराएर गालाका हाड क्यै तिखा ।
बन्दा मासु त्यसै वैली थाकेझैँ शुष्कता लिई ॥
बूढी भएँ म पनि लौ भन्दी ऐना अगाडिमा ।
विरक्ति पहिला पाई आँखा खुम्च्याउँदी अलि ॥
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.३)

माथिको श्लोकमा धेनु विषयालम्बन तथा मखना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी कर्णेलको छोरो विलाससिंह र उसको रूप गुणको चर्चाको बाह्य परिवेश तथा मखनामा त्यसप्रतिको सोचाइको विविध मानसिक अवस्थाजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती केवल रति स्थायीभावकै अनुकूल देखिन्छन् । यसबाट मखनाको मनमा उत्सुकता पैदा हुनु, धेनुसँग ठट्टा गर्नु, ऐनामा आफ्नो मुहार हेर्नु र यौवनका सुखद् स्मृति गर्नुलगायतका सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक चेष्टाहरू अनुभावका रूपमा विकास भएका छन् । यसले गर्दा रोमाञ्च, हर्ष, चपलता, औत्सुक्य, मद,

आलस्य, दैन्य, स्मृति, चिन्ता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त रति स्थायीभाव सिर्जना हुन पुगी शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । यसरी भावकमा रसको साधारणीकरणसमेत हुन पुगेको छ ।

पाँचौं श्लोकमा धेनु र उमानाथले कुरा चलाउँदा धन, मान र इज्जत सबै भएकाले आमा मखनाले उचित ठान्नु, ज्योतिष उडुकान्त तिमिल्सिनाले चिना हेर्नु र बिहे गर्नु उत्तम हुने कुरा गरेको घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

उडुकान्त त्यसै बेला आए, भन्छन् बसीकन
"बिहा त खानुपर्ने हो मैयाको किन यस्तरी
चुपचाप गरिबक्स्यो बेला झन् भएन र ?" (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.५)

प्रस्तुत काव्यांशमा ज्योतिष उडुकान्त विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको विवाहको कुरो चल्नु, उडुकान्तले मैया (सुलोचना) को बिहा खाने कुरा गर्नु, विवाहसम्बन्धी हाँसो मज्जा र ख्याल ठट्टा गर्नुजस्ता बाह्य परिवेश तथा तिनबाट उत्पन्न मानसिक उपजको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसबाट सलोचनाको मनमा कौतूहलता सिर्जना हुनु, रोमाञ्चक अनुभूति पैदा हुनु, विवाह गर्ने इच्छा पलाउनु, अनुहारमा मुस्कान छाउनु, बोली-व्यवहारमा परिवर्तन आउनु, सात्त्विक, आङ्गिक तथा मानसिक आदि अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट मोह, प्रेम, लज्जा, स्मृति, औत्सुक्य, हर्ष, रोमाञ्च, आनन्द, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भएका छन् । तिनले रति स्थायीभाव उद्दीप्त गराई शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसरी रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुन गई शृङ्गाररस रसास्वादनको अवस्थामा पुगेको छ ।

सत्रौं श्लोकमा ज्योतिषले सुलोचना र विलाससिंहको विवाहको चिना हेर्दा कुनै बाधा नदेखिएकोले विवाह हुने पक्का भएपछि सुलोचनामा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

अडेका छन् मेरा पवन, सब दिक् छन् तिमिरमा
मिटाइ रेखा नै रङसँग अँधेरी प्रहरमा ।
छ भाषा मूर्च्छामा लवजहरू बन्छन् जल जल
म ज्यूँदी छु भन्ने सुरपुरनजिकै टलपल ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.१७)

माथिको श्लोकमा विलाससिंह विषयालबन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी ज्योतिष उडुकान्त र ग्रह दशाको मेल तथा निर्बाध लक्षण एवम् सुलोचनाको परिवार बाह्य परिवेश हुन् भने त्यसबाट उत्पन्न मनोभावका विविध अवस्थजन्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण सुलोचनामा चिन्ता पर्नु, रून ु र अचेत हुनु, पछि होसमा आउनु, संसार शुन्य देख्नु, आफूलाई मरेतुल्य ठान्नु मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । ती करुणरसकै अनुकूल बनेर आएका देखिन्छन् । यसबाट वैवर्ण्य, बिबोध, जडता, मोह, ग्लानि, चिन्ता, अपस्मार आदि व्यभिचारी भाव देखापरेका छन् । तिनले शोक स्थायीभाव उद्‌बुद्ध गराई करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

उन्नाइसौं श्लोकमा उडुकान्त ज्योतिषले चिना हेरेपछि सुलोचना र विलाससिंहको विवाह उत्तम भएकोले यसमा कुनै अनिष्ट हुने नदेखेपछि सुलोचनाको बाबुआमा सहमत भई विवाह गरिदिने निर्णयमा पुगेपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

म को हूँ, को हूँ वा कुन रङ कहाँकी कुन शिशु
छ के मेरो आफ्नै विरह मनको, को शरण हो ?

कता जाने मैले कसरी चिरि यो दर्द उरको
बनूँ पानी पद पद म जान्दीनँ किन ? को ॥
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.१९)

माथिको श्लोकमा उडुकान्त ज्योतिष र सुलोचनाको बाबुआमा विषयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । साथै सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी ज्योतिष र आमाबाबुका कठोर निर्णय र कटुवचन आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभाव बनेर आएका देखिन्छन् । यसले करुणरसलाई नै मलजल गरेको पाइन्छ । यसबाट सुलोचनाका मनमा विरह भाव उत्पन्न हुनु, आँसु आउनु, पीडाले छट्पटिनु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । त्यस्तै सुलोचनामा नैराश्य, चिन्ता, दैन्य, दुर्दशा, अश्रु, स्वप्न, स्मृति, आलस्य, मरण, अमर्ष आदि सञ्चारीभाव उद्दीप्त भएका छन् । ती करुणरसको अनुकूल बनेर आई शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध भई करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ ।

पैंतालिसौं श्लोकमा मखनाले अनङ्ग मन प-यो भनी सोद्धा के अनङ्ग मानिस होइन, के धनबिना सुख हुँदैन भन्ने जवाफ दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ,, जस्तै :

के अनङ्ग पनि मानिस ह्वैन ?
के धनै नभइ चैन हुँदैन ?
चित्तको करमको वश छैन
हुन्छ, हुन्छ, यदि हुन्न हुँदैन ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.४५)

प्रस्तुत श्लोकमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मखनाले अनङ्ग मन प-यो ? भनी सोधेको व्यङ्ग्यात्मक भनाइ, अनङ्गप्रतिको आकर्षण, गहिरो प्रेमलगायतका आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । सुलोचनाको मनमा आवेग उत्पन्न हुनु, झनक्क रिसाउनु र कडा जवाफ दिनु, अनङ्गबाहेक अन्यत्र विवाह नगर्ने दृढता प्रकट गर्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । जसका कारण भावक सुलोचनामा आवेग, मद, अपस्मार, ग्लानि, लज्जा, खेद आदि व्यभिचारीभाव पैदा भई तिनले क्रोध स्थायीभाव जागृत गराई रौद्ररसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी रौद्ररस साधारणीकरण हुन गई क्रोध स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

छयालिसौं श्लोकमा सुलोचनाले आफ्नो विवाहको कुरा थाहा पाई कतै विहे नगर्ने बरू श्रीकृष्णको नाम जपेर बस्ने इच्छा प्रकट गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी भक्तिरसमूलक निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

कृष्ण छन् सकलका दिललाई
पुग्छ कृष्ण प्रभु मात्र मलाई ।
भक्ति लिन्छु उनको अबलाई
गर्छु यो जगत्लाई भलाइ ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.४६)

प्रस्तुत श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्ण विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । भगवान् श्रीकृष्णप्रतिको भक्तिभाव, अनङ्गसँगको आत्मिक प्रेमको स्मृति आदिको मानसिक अवस्थाहरू आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । सुलोचनामा श्रीकृष्णको भक्ति गर्ने इच्छा हुनु, दिलमा ईश्वर सजाउनु, जगत्को भलो गर्ने

चाहना हुनु आदि सात्त्विक एवम् आध्यात्मिक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट हर्ष, धृति, मोह, आनन्द, प्रेम आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । तिनले निर्वेद स्थायीभाव उद्दीप्त गराई भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी भावकमा रस साधारणीकरण भएको छ ।

पचासौं श्लोकमा मखनालेसुलोचनालाई हप्काउँदै दुनियाँले के भन्लान् भनी छोरीलाई ढोका थुनेर राख्ने कुरा गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

के भन्ला दुनियाँ ? त्यसै शरम नै सारा पचाइकन
बोल्छेस् खुब सिपालु भै अब जथाभावी गरूँला भनी ।
तेरो छैन यहाँ कुनै पनि तँ बुझ्, राख्नेछु पाता कसी
डल्याएर म जान दिन्नँ यसरी वेश्य बनी उर्वशी ॥
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.५०)

माथिको श्लोकमा मखना विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मखनाको गाली, डर धम्कीपूर्ण चेतावनी, अपमान, घृणा र तिरस्कारको बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोप्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले रौद्ररसलाई पृष्ठपोषण गरेका देखिन्छन् । यसैगरी सुलोचना डराउनु, चुपचाप बस्नु, मनमा ग्लानि र नैराश्य उत्पन्न हुनु लगायतका मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट सुलोचनामा ग्लानि, दैन्य, अपमान, लज्जा, भय, आवेग, आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

त्रिपन्नौं श्लोकमा आमा मखनाले छोरी सुलोचनालाई गाली गरेपछि सुलोचनामा आएको मानसिक परिवर्तनको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसको निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

भन्दै आँसु तरक्क दुःखित बनी झार्दी भइन् त्यो क्षण ।
ढोका डम्म गरेर ती सब कुरा अगम्य पार्नाकन ॥
राखी स्नेहज चातुरी अब गरूँ कि जुक्ति भन्दै तिनी ।
राखिन् सोच्न गई रूँदै अनि पुछी आँखा दुनियाँ बनी ॥
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.५३)

माथिको श्लोकमा सुलोचनाकी आमा विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । सुलोचनालाई मखनाले गरेको गालीगलौज, डर, धम्की, मानसिक यातना आदि बाह्य परिवेश र त्यसबाट उत्पन्न मानसिक कुण्ठाको आन्तरिक मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनबाट सुलोचनाभित्र रहेको आन्तरिक कुण्ठाहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै सुलोचनाले आँसु झार्नु, कोठामा प्रवेश गर्नु र ड्याम्म ढोका थुन्नु, आँसु पुछ्नुजस्ता सात्त्विक, आङ्गिक तथा मानसिक क्रियाहरू विकास हुन पुगेका देखिन्छन् । जसका कारण सुलोचनाको मनमा नैराश्य, बेचैन, चिन्ता, आलस्य, भय, अमर्ष, अश्रु, ग्लानि, आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण भई करुण रसयुक्त शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ । यसरी विषयालम्बन तथा भावकमा करुणरसको आस्वादन हुन पुगेको देखिन्छ ।

चौरासिऔं श्लोकमा सुलोचनाकी आमा मखनाले विलाससिंहसित सुलोचनाको बिहे गरिदिने निर्णय गरी विलाससिंह उत्तम दर्जाको सम्पन्न व्यक्ति भएको कुरा सम्झाएपछि

सुलोचनाले प्रतिकार गरेको घटनासन्दर्भमा रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

के अनङ्ग पनि मानिस ह्वैन ?
के धनै नभइ चैन हुँदैन ?
चित्तको करमको वश छैन
हुन्छ, हुन्छ, यदि हुन्न हुँदैन ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.८४)

यहाँ सुलोचनाकी आमा विषयालम्बन र सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको विवाहको निर्णय हुनु तथा आमा मखनाले सम्झाउनु आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न विविध मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले आलम्बन विभाव सुलोचनालाई रौद्ररसरुपमा पुऱ्याउन सबल उद्दीपकको भूमिका खेलेका देखिन्छन् । जसका कारण सुलोचना आवेशमा आई प्रतिवाद गर्नु, अधैर्य बन्नु, असन्तुष्टि प्रकट गर्नु आदि आङ्गिक, सात्त्विक एवम् मानसिक प्रतिक्रियामूलक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसबाट सुलोचनाको मनमा बेचैनी, आवेग, चिन्ता, नैराश्य, असुय, आवेग अमर्ष, मद, गर्व आदि सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव उद्दीप्त भई रसावस्थामा पुगेको छ ।

छैटौं सर्गमा सुलोचनाको विवाह विलाससिंहसँग हुने निर्णय भएपछि अगाडि बढेको आख्यानका विविध घटना-सन्दर्भहरूमा करुणरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । छैटौं सर्गमा प्रयुक्त घटना सन्दर्भहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

चौबिसौं श्लोकमा सुलोचनाको इच्छा विपरीत विलाससिंहसँग विवाह छिनिएपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

सम्झिइन् उनले आफ्नो जिन्दगीको दुःखी गति
पहिलो प्रेम दिलको कोइलीको वसन्त झैं ।
मुना मुना बनी थुक्दो रङ्ग रङ्ग सुगन्ध ली ।
नयाँ रोमाञ्चका साथ नव आलोकका मनि ।
(सुलोचना, सर्ग ६, श्लो.२४)

माथिको श्लोकमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विलाससिंहसँग विवाह हुने वातावरण वा बाध्यता बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक अवस्थाका आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हो । तिनले करुणरसकै कारक बनेर शोक स्थायीभावलाई नै सहयोग गरेका छन् । यसकारण सुलोचनाको मनमा प्रेमी अनङ्गको सम्झना हुनु, प्रेमका सुखद क्षण सम्झनु, आफूलाई धिक्कार्नु, दुःखी र निराश बन्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट स्मृति, मरण, चिन्ता, दैन्य, आलस्य, ग्लानि, स्वप्न आदि व्यभिचारीभावहरू उद्दीप्त भई करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ । यसरी करुणरस रसावस्थामा पुगेको छ ।

एकतिसौं श्लोकमा नोकर्नी कलाले उक्त कुरा थाहा पाई आफूले प्रेममा धोका खाएको कुरा सुलोचनालाई सुनाई आफूले सक्दो सहयोग गर्ने आश्वासन दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तब आफ्नो कथा दुःखी प्रेमको ती सुनाउँछिन् ।
बराबर रसाएर बराबर डुबी स्वर ।
छाती छचल्किँदै छाती छचल्काएर कानको

आँखा भिजाउँदै, आँखा शव्दतर्फ रसाउँदै ॥
(सुलोचना, सर्ग ६, श्लो. ३१)

प्रस्तुत काव्यांशमा कला विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कलाको प्रेमवियोगका दुःखद् कथा, विगतका स्मृति, मनमा उत्पन्न निराश र पश्चताप, दुःख र वेदना आदि मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले सुलोचनामा करुणरस विस्तारमा नै मलजल गरेको छन् । तिनका कारण आलम्बन विभावका मनमा वेदना छाउनु, आँखा रसाउनु, ग्लानि र अशान्ति पैदा हुनु, निराश र आलस्य बन्नु आदि आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । जसका कारण दैन्य, विषाद, बेचैनी, रोदन, अश्रु, ग्लानि, चिन्ता, स्मृति आदि व्यभिचारीभावहरू उद्‌बुद्ध भएका छन् । तिनले शोक स्थायीलाई उद्दीप्त गराई करुणरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याएको छ ।

चौंतिसौं श्लोकमा कलाले रातारात अनङ्गलाई भेटेर सुलोचनाको स्थिति बताएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

प्रेमको पथमा हाम्री मैयाँको दिलमा मिले ।
यात्राको देवता, काँढा पहाडहरू नाघिँदै
यौटा जवान ता हुन्थ्यो हँसिलो बासले खला ।
भन्नी विचार गर्दी ती तिम्रो ध्येय पुऱ्याउँछु ।
चढाई जिन्दगी आफ्नो भन्ने सुर गरीकन ।
जुक्ति छैन कुनै मैयाँ भन्दछिन् सहभावले ।
(सुलोचना, सर्ग ६, श्लोक ३४)

प्रस्तुत काव्यांशमा आत्मिक प्रेमका बदलामा सामन्ती संस्कारको सिकार बन्न पुगेकी सुलोचनाको दयनीय अवस्थामा कलाले उत्साहसाथ सहयोग गर्दा वीररसको स्थायीभाव उत्साह जागृत भएको छ । कथानक वर्णनको रूपमा आएकी नायिका सुलोचना विषयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी काव्यकी कथयिता कलाचाहिँ आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कलाको वीरता प्रदर्शन, साहसी कार्य, जोस र ढाडस, यात्राको देवता बनेर पहाड नाघ्नु, रातको यात्रा, जीवनको वास्ता नगर्नु, सुनसान अन्धकार रात आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । काव्यवर्णनमा कलाको मनमा उत्पन्न साहस र वीरताको भावानुकूल अन्धकार रातमा घरबाट निस्कनु, जङ्गलका काँढारूपी समस्यालाई पन्छाउँदै जानु, पहाडको कठिन यात्रा गर्नु, गर्वयुक्त वाणी प्रकट गर्नु, साहसी र जोसिलो हुनु, मृत्यु र भयदेखि नडराउनु, सुलोचना र अनङ्गको आत्मीय मिलनको भाव देखाउनु र रातमा एक्लै घर फर्कनुजस्ता साहसिक कार्यादि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । भावकका मनमा उत्पन्न क्षणिक भावहरू व्यभिचारभाव हुन् । कलाका हृदयमा उत्पन्न गर्व, हर्ष, प्रेम, धृति, उन्माद, आवेग, असूय, अमर्ष, वीरता, शूरता, कौतूहलता आदि भावहरू व्यभिचारी भाव हुन् । यिनै भावहरूले वीररसको उत्साह स्थायी भावमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेका छन् ।

चौहत्तरौं श्लोकमा अनङ्गले बिहेको अघिल्लो रात सुलोचनालाई लिएर भाग्ने निर्णय गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

आफ्नो सन्देश भेजेर भोलि आउन ठिक्कको ।
बन्दोबस्त गरी दिन्छन् कलालाई बिदाइ ती ॥
(सुलोचना, सर्ग ६, श्लो.७४)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा सुलोचना विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको आकर्षक शारीरिक सौन्दर्य, आत्मीय प्रेम, आकर्षक शारीरिक सौन्दर्य, रतिराग, माया, मोह आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका देखिन्छन् । यसैगरी सुलोचनाको मनोभाव कलाबाट सुनेपछि अनङ्ग सोचमग्न हुनु, गम्भीर मुद्रामा देखिनु, कलाको सुझावको अपेक्षा गर्नु, भोलि सुलोचनालाई लिएर आउन सल्लाह दिई कलालाई बिदाइ गर्नु आदि मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट वितर्क, धृति, गर्व, औत्सुक्य, हर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भएका छन् । तिनले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त गराई वीररस निष्पत्ति भएको छ । सातौं सर्गमा प्रयुक्त विभिन्न घटना-सन्दर्भहरू यसप्रकार रहेका छन् :

छैसट्ठिऔं श्लोकमा शत्रुमर्दन क्रोधित बन्दै सुलोचनालाई कडा निगरानीमा राख्न मखनालाई आदेश दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तैः

छैन मञ्जुर भने यसलाई ।
थुन् यहाँ ! दिनु ढुटो अबलाई !
द्वारमा पनि तँ मार् अब ताल्चा ।
एक स्त्रीकन दिई सँगलाई ॥ (सुलोचना, सर्ग ७, श्लो.६६)

प्रस्तुत सन्दर्भमा सुलोचना विषयालम्बन तथा शत्रुमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको घरमा अनङ्गको आगमन, अनङ्गसँगको सुलोचनाको आकर्षण, अनङ्गसँग सुलोचनाको गोप्य प्रेम रहेको सूचना, विलाससिंहसँग विवाह नगर्ने मनसाय आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण शत्रुमर्दन रिसाएर जङ्गिनु, सुलोचनामाथि कडा आदेश जारी गर्नु, ताल्चा मारेर राख्ने डर धम्की दिनुजस्ता मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभावहरू सिर्जना भएका छन् । यसबाट शत्रुमर्दनमा आवेग, बेचैनी, अपस्मार, चिन्ता, ग्लानि, मद, स्मृति, शङ्का आदि व्यभिचारभाव सल्बलाई क्रोध स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । यसले रौद्ररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

अट्सट्ठिऔं श्लोकमा अनङ्गसँग भाग्ने तयारीमा बसेकी सुलोचनालाई ज्वरो आएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,जस्तै :

घोर क्रूर ज्वरोले थलिएका ।
होशहीन विधिले छलिएका ।
नाम लीकन बराबर बर्बर् ।
गर्दथे जून कबूल लिएका ।
हाय ! हाय ! तिनको छ दशा के ?
त्यो नभै हृदयमा रति याद ।
ठन्दथिन् हृदयको कमजोरी ।
ती विरक्त मनकी अबलाले ॥ (सुलोचना, सर्ग ७, श्लो. ६८)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा सुलोचना विषयालम्बन तथा लेखक एवम् भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । परिवारको कडा निगरानी, सुलोचनाको मानसिक ताप, कडा ज्वरो, शारीरिक दुर्वलता, मानसिक चिन्ता, प्रेमको गहिरो प्रभाव आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । ती करुणरसकै उपकारक बनेर आएका देखिन्छन् ।

यसबाट सुलोचनाप्रति दया, माया र करुणाको भावना जागृत हुनु, मनमा दुःख वेदना उत्पन्न हुनु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी चिन्ता, दैन्य, विषाद, ग्लानि, अपस्मार, आलस्य, बेहोस, बेचैनी व्यभिचारीभाव उद्बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई करुणरसलाई रसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसरी भावकमा करुणरसको आस्वादन समेत भएको पाइन्छ ।

उनान्सत्तरिऔं श्लोकमा नोकर्नी कलाले घर छोडेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

रात त्यो बिति गयो अब रोई ।
आँसुले सरस ती गह धोई ।
ती कला पनि रूँदै निशि काटिन् ।
भोलिपल्ट तब त्यो घर त्यागिन् ॥ (सुलोचना, सर्ग ७, श्लो.७९)

प्रस्तुत आख्यानमा सुलोचना विषयालम्बन तथा कला आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाप्रतिको चिन्ता, रातको सुनसान वातावरण, मनको अशान्ति, निराशपन र एक्लोपन आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरससम्बद्ध अनुकूल कार्यभूमिका खेलेका छन् । यसबाट कलाका मनमा अशान्ति छाउनु, रूनु, बेचैन हुनु, चिन्ता र वैराग्य आउनु, घर त्याग्नु आदि सात्त्विक तथा आङ्गिक वा नैराश्यपूर्ण चेष्टालगायतका अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी विषाद, अश्रु, चिन्ता, नैराश्य, मरण, आलस्य, स्वप्न, अमर्ष आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भई ती भावहरूले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी करुणरसलाई रसरूपमा परिणत गराएका छन् ।

आठौं सर्गमा सुलोचनाको विवाह भएको र त्यसबाट परिवारमा खुसी तथा सुलोचनामा निराशाको भाव छाएको देखिन्छ । विलाससिंहसँग विवाह हुँदा सम्भोग शृङ्गाररस, सुलोचना मरेतुल्य देखिँदा करुणरस तथा सुलोचनाको बाबु आमा खुसीले प्रशन्न हुनुमा शान्तरस देखापरेको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त घटना-सन्दर्भहरू यसप्रकार छन् :

प्रथम श्लोकमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह भएको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

बजिरहेछन् अब आज बाजा ।
छ हर्ष सारा मनभित्र ताजा ।
सुलोचना छन् तर हेर आज ।
पुरीसरी दूर भएर राजा ॥ (सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यान-सन्दर्भमा बेहुली सुलोचना विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । विवाहको साजसज्जाको सुन्दर दृश्य, बाजागाजाको साङ्गीतिक धुन, नाचगान, विभिन्न भेषभूषामा सजिएका आगन्तुक, बेहुला बेहुलीको आकर्षक पहिरन आदि बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न विविध मानसिक प्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शृङ्गाररसकै सकारात्मक भएर काम गरेका देखिन्छन् । यसबाट भावकमा दया र करुणा पलाउनु, मनमा नैराश्य उत्पन्न हुनु, मनमा प्रेम र अनुराग उत्पन्न हुनु आदि मानसिक अनुभावहरू विकास भएका भएका छन् । यसकारण भावकमा दैन्य, चिन्ता, प्रेम, मोह, आनन्द, मद, औत्सुक्य, चञ्चलताजस्ता सञ्चारी भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले रति स्थायीभाव उद्दीप्त गराई शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ ।

बिसौं श्लोकमा विवाहपछि सुलोचनामा प्रलय वेदना उत्पन्न भएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

काँडा बाँकी मरूसरि बनी बैंसका फुल्ला बाग ।
छर्रा खाई मुटुभर रूँदा भाव पंखी लिएर ।
आत्मा मूर्ख तर छ जिउँदो दुःख यौटा सजीव ।
हाम्रो यस्तो करम कि जगत् मूर्ख हो यो अजीब ?
(सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.२०)

प्रस्तुत श्लोकमा विलाससिंह विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । हृदयप्रेमी अनङ्गसँग विछोड हुनु, अनिच्छापूर्वक विलाससिंहसँग विवाह हुनु, मनमा निराश, अशान्ति आउनु आदि मानसिक प्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरस निष्पत्तिमा नै सहयोग गरेको देखिन्छ । सुलोचनाले आफ्नो कर्मलाई धिक्कार्नु, पश्चाताप मान्नु, मनमा वेदना छाउनु, जीवनलाई काँडा मान्नु, संसार अँध्यारो देखिनु, रून मन लाग्नु, मर्न मन लाग्नुलगायतका मानसिक, सात्विक एवम् आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट दैन्य, ग्लानि, चिन्ता, नैराश्य, बेचैनी, शङ्का, मरण, मोह आदि व्यभिचारीभाव उद्बुद्ध भएका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई नै जागृत गराउँदै करुणरस रसरूपमा परिणत गराएका छन् । अतः यस घटनामा करुणरस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

नवौं सर्गमा दुर्मुखा सासू, अन्धा ससुरा र गुन्डाजस्तो लोग्ने भएको घरमा सुलोचनाको जीवन कठोरपूर्ण बन्नु, उनलाई परिवारका सबैले क्षुद्र व्यवहार गर्नु, विलाससिंहले एक महिनाभित्र दोस्रो विवाह गर्नु, विलाससिंहकी विधवा बहिनी बिजुलीले सुलोचनाको चेओचर्चा बुझ्नु, सुलोचनामाथि अत्याचार बढ्नुजस्ता घटनाबाट शोकभावजन्य करुणरस उत्पन्न भएको छ । सुलोचनाले श्रीकृष्णको प्रार्थना गरेर दिन बिताउँदाका क्षणमा भक्तिरस सहायकरस बनेर आएका छन् । यस सर्गमा मूलतः करुणरसको प्रधान्य रहेको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटना-सन्दर्भहरू यसप्रकार छन् :

पैंसट्ठिऔं श्लोकमा सुलोचनालाई घर परिवारबाट हेला र तिरस्कार गरेपछि सुलोचनाको मानसिक पीडाको अभिव्यक्तिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी भक्ति रसप्रधान निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

स्वामी कृष्ण भजेर नित्य रहँदी गर्दी सफा भावना
मानी त्यो परदेश जो घर थियो छुट्टा बनेकी मुना ।
(सुलोचना, सर्ग ९, श्लोक ६५)

माथिको श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्ण विषयालम्बन र सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कृष्णको साक्षात्कार प्रतिरूप, सुमधुर भजन, सफा, आकर्षक तस्वीर, सुन्दर बगैंचा, मन्दिर आदिको बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । भगवानको सेवा, प्रार्थनाबाट सुलोचनाको मनमा खुसी र सन्तोष छाउनु, शान्ति पाउनु, मानसिक पीडाबाट छुटकारा पाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट हर्ष, आनन्द, रोमाञ्च, चपलता, धृति, मोह, गर्व आदि व्यभिचारीभाव देखापरेका छन् । यसले गर्दा भक्तिरसप्रधान निर्वेद स्थायीभाव उत्पत्ति भएको छ । यसरी भावकमा निर्वेद स्थायीभावको रस साधारणीकरण हुन पुगेको छ ।

सतासिऔं श्लोकमा सुलोचनाको घरमा सौता, दुर्मुखा सासू, कुरौटे नन्द (बिजुली) का कारण श्रीमान विलाससिंहबाट प्रताडित बन्न पुगेकी सुलोचनाले भोगेका दुःख, पीडाको भाव व्यक्त गरेको स्थितिमा करुणररस सिर्जना हुन पुगेको छ, जस्तै :

प्रभुको दिव्य त्यो छातीमाथि लगाउँदी
लुटुक्क भै निदाएर फूल झैँ आँधिका पछि ।
सपना देख्दथिन् उड्ने स्वर्गका बागमा हरा ।
जहाँ खोज्थिन् तिनी एउटा त्यो मुहार कठैबरा !
(सुलोचना, सर्ग ९, श्लो.८७)

माथिको श्लोकमा सुलोचनाको सासू, नन्द र श्रीमान विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी सासू र नन्दको दुर्व्यवहार, सुलोचनामाथि विलाससिंहको शारीरिक एवम् मानसिक यातना आदिका कारुणिक मनोगत तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । ती करुणरसकै सहायक बनेर आएका छन् । यसैगरी सुलोचना लोलाउनु, चिन्तित बन्नु, दुःस्वप्न देख्नु, जडजस्तै बन्नुजस्ता आङ्गिक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले करुणरसकै निम्ति सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसरी नै सुलोचनाको मनमा पैदा भएको विषाद, जडता, चिन्ता, मोह, स्वप्न, व्याधि व्यभिचारीभाव हुन् । अतः यी विविध पक्षबाट करुणरस सहायक शोक स्थायीभाव सिर्जनामा प्रेरित गरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

दसौं सर्गमा तिमिरमर्दन बहिनीलाई भेट्न जाँदा र विलाससिंहसँग भेट भई बोलचाल नहुँदा शान्तरस, सुलोचना दाजुलाई देखेर रूँदा करुणरस, बिजुली त्यहीँ आइपुग्नु र सुलोचनाको बारेमा कुरा गर्नु र बिजुली तिमिरमर्दनप्रति आकर्षित हुँदाको स्थितिमा सम्भोग शृङ्गाररस, बहिनीलाई परमेश्वरको जप गरी दुःख शान्त पार्ने सल्लाह दिई तिमिरमर्दन घरतिर लाग्दा शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यहाँ मूलतः करुणरस अङ्गीरस प्रधान बनेर आएको छ । सर्गमा प्रयुक्त घटनाहरूलाई यसप्रकार रसभावगत विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा तिमिरमर्दन बहिनी सुलोचनालाई भेट्न गएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तिमिरमर्दन भेटन भनीकन
अब गए घरमा बहिनीकन ।
"बहुत दुःखित छन् मनमा तिनी
अलि छटपटाउँदिछिन् पनि रे !" सुनी ॥ (सुलोचना, सर्ग १०, श्लो.१)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा सुलोचना विषयालम्बन तथा तिमिरमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाप्रति परिवारको दमन, शोषण, घृणा र अपमान, सुलोचनामा उत्पन्न विविध मानसिक अवस्था, सुलोचनामाथिको दया, माया र करुणाभाव आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण तिमिरमर्दनको मनमा अशान्ति र चिन्ता उत्पन्न हुनु, सुलोचनालाई भेट्न जानु, वास्तविकता बोध गरी फर्कनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक कार्यहरू अनुभाव हुन् । यसले गर्दा भावक मर्दनका मनमा चिन्ता, नैराश्य, वितर्क, विषाद, अपस्मार, ग्लानि, पश्चताप, बेचैनी आदि व्यभिचारीभाव विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले करुणरसकै अनुकूल बनेर स्थायीभावलाई सहयोग गरेका छन् । यसकारण शोक स्थायीभाव उद्दीप्त भई करुणरस निष्पत्ति भएको छ ।

बाउन्नौँ श्लोकमा विजुली सुलोचनाको घरमा आएको र तिमिरमर्दनको रूप यौवनप्रति अकर्षित भई दुबैमा प्रेमभाव बसेको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसजन्य रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

किन त्यहाँ ? अब भो ! उठिबक्सियोस्
स्वर दिई विजुली पनि बस्दछिन् ।
निकटमा तब ती दुःखकी परी
गह भरीकन सुस्तरी उठ्दछिन् ॥ (सुलोचना, सर्ग १०, श्लो.५२)

प्रस्तुत श्लोकमा तिमिरमर्दन विषयालम्बन तथा विजुली आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको कारुणिक अवस्था, अनङ्गको आकर्षक शारीरिक व्यक्तित्व, नम्र र मिलनसार स्वभाव, कलाको अनङ्गप्रतिको प्रेमाकर्षणलगायतका मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यिनै उद्दीपनका कारण सुलोचना करुण स्वरमा बोल्नु, सुलोचना नजिकै बस्नु, दुःख मान्नु, गहभरि आँसु झारेर रूनु अनुभाव आदि सात्त्विक कार्य तथा आङ्गिक चेष्टाहरू अनुभावका रूपमा विकास भएका छन् । यसकारण दैन्य, रोदन, अश्रु, बेचैनी, औत्सुक्य, चञ्चलता, मोह, प्रेमजस्ता सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । जसका कारण शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ ।

सतहत्तरौं श्लोकमा तिमिरमर्दनले सुलोचनालाई परमेश्वरको जप गरी मन शान्त पार्ने सल्लाह दिई दुःखी हुँदै घर फर्केको घटनावर्णनको सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तर यसै गर दुःख निभाउन
गर सदा परमेश्वर अर्चन ।
हृदयमा सुख राख भनीकन
तब उठे दुःखका गह, मर्दन ॥ (सुलोचना, सर्ग १०, श्लो.७७)

प्रस्तुत घटनामा सुलोचना विषयालम्बन तथा तिमिरमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको कारुणिक दृश्य, मानसिक र शारीरिक दुर्बलता, सुलोचनाको अशान्त र निराश युक्त मनोदशा आदि मनोगत आन्तरिक तथा भौतिक वा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरसलाई पृष्ठपोषण गरेका पाइन्छन् । यसैगरी तिमिरमर्दन दुःखी हुनु, मनमा चिन्ता पर्नु, परमेश्वर जप गर्ने सल्लाह दिनु, घरतर्फ लाग्नु अनुभाव हुन् । यसरी मर्दनमा उत्पन्न चिन्ता, अशान्ति, ग्लानि, दैन्य, अपस्मार, बेचैनी, अपस्मारजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी करुणरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

एघारौं सर्गमा माइतमा वैधव्य जीवन बिताइरहेकी बिजुली नोकरबाट पेट बोकेपछि सुन्दरीजलस्थित मोही ज्यापू ज्वानुकहाँ राखी कलकत्ता भागेको हल्ला चलाउँदा विप्रलम्भ शृङ्गाररस, सौताले लोग्नेलाई विभिन्न कुरा लगाई सुलोचनालाई पूजा गर्नसमेत बन्देज गरी नोकर्नीको व्यवहार गरी चुपचाप सहँदाको स्थितिमा करुणरस, सुलोचनामाथि अत्याचार बढ्दाको स्थितिमा करुणरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटना-सन्दर्भहरू निम्नानुसार छन् :

प्रथम श्लोकमा बिजुलीको आमाले नोकरबाट गर्भवती भएकी विधवा छोरी विजुलीलाई कलकत्ता भागेको हल्ला फिँजाई सुन्दरीजलस्थित ज्यापूको घरमा लुकाएर राखेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,जस्तै :

भाग्यो नोकर गुण्डो त्यो जो थियो कर्मकोविद ।

गामगुम गरी मुमाद्वारा सुन्दरीजलमा गइन् ॥

(सुलोचना, सर्ग ११, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा नोकर गुण्डो विषयालम्बन तथा बिजुली आश्रयालम्बन विभाव हुन् । नोकरप्रति विजुलीको आकर्षण, प्रेम र गर्भाधान, प्रेमवियोग आदि भौतिक तथा मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले करुणरसलाई नै परिपोषण गरेको देखिन्छ । यसबाट विजुली र आमा चिन्तामा पर्नु, विजुली कलकत्ता भागेको हल्ला फैलिनु, सुन्दरी जलस्थित मोही ज्यापूको घरमा विजुलीलाई लुकाउनु सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव हुन् । यसबाट दैन्य, विषाद, अपस्मार, चिन्ता, बेचैनी, ग्लानि, लज्जा सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । ती भावहरूले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई करुणरसको निष्पत्ति भएको छ । छैसट्ठिऔँ श्लोकमा सौताले सुलोचनालाई पूजा गर्नसमेत रोक लगाएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

कृष्णपूजा गरी हुन्छे बहुलाही भनीकन ।
अब रोकिदिए पूजा कठै ! दु:खित भो मन ॥

(सुलोचना, सर्ग ११, श्लो.६६)

प्रस्तुत श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाप्रति सौताको ईर्ष्या, कडा निर्देशन, पूजा गर्न रोक, घर परिवारबाट अपमान, विभिन्न यातना आदि दुष्व्यवहारको बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मनोगत प्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट भावकका मनमा दु:खको भाव जाग्नु, सुलोचनाप्रति दया, माया र करुणा पलाउनु, सौताप्रति आवेग सिर्जना हुनु लगायतका सात्त्विक एवम् आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी दैन्य, दया, नैराश्य, बेचैनी, आवेग, अमर्ष आदि व्यभिचारी भाव उत्पन्न हुन पुगेका छन् । यसबाट शोक स्थायीभाव उद्दीप्त भई करुणरस रसरूपमा परिणत भएको छ ।

एघारौं श्लोकमा घर परिवारबाट सुलोचनामाथि अत्याचार बढ्दै गएपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस प्रबल रूपमा विस्तार हुँदै जाँदा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

कुचो बढार्न लाएर, नोकर्नी झैँ बनाउँदी ।
दिन्थिन् सरहका वस्त्र खस्रा सासू भनाउँदी ॥

(सुलोचना, सर्ग ११, श्लो.११)

प्रस्तुत काव्यांशमा सुलोचनाकी सासू विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाप्रतिको भौतिक र मानसिक दबाब तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक पीडाजन्य आन्तरिक एवम् बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण सुलोचनामा मानसिक चिन्ता र वेदना झाङ्गिँदै जानु, शारीरिक दर्द हुनु, आलस्य, नैराश्य एवम् मरणको इच्छा हुनुलगायतका मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव देखापरेका छन् । यसले करुणरससम्बद्ध स्थायीभावलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । यसकारण दैन्य, चिन्ता, आलस्य, नैराश्य, खेदजस्ता व्यभिचारीभाव उत्पन्न भएका छन् । तिनले करुणरसकै अनकूल कार्य गरेका छन् । जसबाट स्थायी शोकभाव उद्दीप्त हुन पुगी करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

बाह्रौं सर्गमा तिमिरमर्दन शान्तिको निम्ति प्रकृतिको सुन्दर स्थल खोज्दै सुन्दरीजल पुग्दा शान्तरस, त्यहाँ एउटा ज्यापूको घरमा पुग्दा विजुलीलाई नव बालकका साथ देख्नु र विजुलीको अनुरोधमा तिमिरमर्दन त्यस रात त्यहीँ बसेर बच्चाको स्याहार गर्दाको स्थितिमा

उत्पन्न वात्सल्य भावयुक्त वत्सलरसको अवस्था पाइन्छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटना-सन्दर्भहरू यसप्रकार छन् :

नवौं श्लोकमा तिमिरमर्दन शान्तिको निम्ति प्रकृतिको सुन्दर स्थल खोज्दै सुन्दरीजल पुग्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

करीब दश बज्दामा खुल्यो आकाश सुस्त त्यो ।
हट्यो जब पुगे हाम्रा गौडी तिमिरमर्दन ।
सुन्दरीजलमा, झर्ना झरेको ठाउँमा उहाँ
पहिलो घाममा झुल्क्यो पश्चिमी छहरा बनी ।
(सुलोचना, सर्ग १२, श्लो.९)

प्रस्तुत काव्यांशमा तिमिरमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मर्दनको मानसिक अशान्ति र उदासिनता, प्रकृतिको शान्त र एकान्त स्थलको चाहना, विजुलीसँगको अतृप्त प्रेम आदि मनोभावको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले शान्तरसलाई नै मलजल गरी सकारात्मक सहयोग गरेको देखिन्छ । यसबाट भावक वा सहृदयीका मनको पीडा शान्त हुनु, शान्ति र आनन्द मिल्नु आदि अनुभाव हुन् मानसिक क्रियाहरू अनुभावका रूपमा विकास भएको पाइन्छ । त्यसैगरी मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, धृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी शान्तरसको निष्पत्ति गराएका छन् ।

चौबिसौं श्लोकमा सुन्दरीजलस्थित ज्यापू ज्वानुको घरमा आश्रय लिएर बसेकी विजुलीले शान्तिको लागि घुम्दै आएको तिमिरमर्दनलाई मनका वेदना पोखेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

को सोद्धछ यहाँ हामी जस्ता दुःखीहरूकन ?
यिनै पहाड मेरा छन् दाज्यू भाइ र माइती
मेरो को छ र यो सूनसान जगतभरि ?
फ्याँकिएकी फूल योटी फुटेकी भाग्य बस्दछु ।
आँखा चीसा गराएर सपना अघिका सब
एकान्तलाई देखाई वनलाई रूवाउँदै ॥ (सुलोचना, सर्ग १२, श्लोक २४)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा विजुली विषयालम्बन तथा तिमिरमर्दन आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विजुलीको कारुणिक अभिव्यक्ति, रोदनले रसिला आँखा, नैराश्य, वेदना र पीडाको भाव, एक्लो र असहाय जिन्दगी, विगतका प्रेममय स्मृति, तिमिरबाट सहयोगको आशा आदिको मानसिक उपजजन्य आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा तिमिरमर्दनमा विजुलीप्रति दया, माया, करुणा र प्रेमभाव जाग्नु, रतिजन्य चेष्टाहरू सिर्जना हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी ग्लानि, अमर्ष, दैन्य, रोदन, चिन्ता आदि व्यभिचारीभाव उद्दीप्त भएका छन् । तिनले शोक स्थायीभाव उद्दीप्त गराई करुणरसलाई रसरूपमा परिणत गराएको छ ।

सतचालिसौं श्लोकमा विजुलीको अनुरोधमा ज्वानुको घरमा एक रात बसी नाबालक शिशुको स्याहार गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

तर जागा रहे सारा रात कोमल मर्दन ।
पानी तताउँथे कैले, कैले घुड्का पिलाउँथे ।

खुट्टा मुसारिदिन्थे ती बालका, तर त्यो भने
'ऊँ ऊँ' बराबर गरी कष्टसाथ बराबर
कन्दथ्यो निशिको बाक्लो सन्नाटामा सुनाउँदै ।
वेदना दिलको यौटा अनौठा त उघ्रिने ! (सुलोचना, सर्ग १२, श्लो. ४७)

प्रस्तुत श्लोकमा तिमिरमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विजुलीको कारुणिक आग्रह, बालकको दयनीय अवस्था, बालकप्रतिको माया, स्नेह, विजुलीप्रतिको अनुराग, मोह आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले वात्सल्य रसलाई नै सहयोग गरेका छन् । बच्चाप्रति प्रेमभाव पलाउनु, मर्दन रातभर जाग्राम रहनु, पानी तताएर बच्चालाई खुवाउनु, खुट्टा मुसार्नु आदि सात्त्विक तथा आङ्गिक प्रतिक्रियाहरू अनुभाव बनेर देखापरेका छन् । यसबाट प्रेम, मोह, स्नेह, दया, दैन्य, वेदना, औत्सुक्य, हर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले वत्सल स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी वात्सल्यरस निष्पत्ति गराएका छन् ।

तेह्रौं सर्गमा अग्लो र दुब्लो शरीर भएको जैमाने नाम गरेको एक युवक विलाससिंहको घरमा नोकर बसेर काम गर्नु र बिहानै बगैँचामा गई फूल टिपेर गमलामा र सुलोचना सुत्ने कोठाको खाटमा लगेर राख्नु र बगैँचामा राधाकृष्णको मन्दिर बनाउँदाको अवस्थाबाट उत्पन्न भक्तिरस, सुलोचनालाई उक्त कुरा थाहा नहुनु, सौताले लोग्नेलाई सुलोचनाको प्रेम अन्यत्र रहेको र कोठामा प्रेमपत्र समेत भएको कुरा सुनाएपछि विलाससिंहले खानतलास गर्दा अनङ्गको चिठी भेटेपछि सुलोचनालाई पिट्दै बाहिर निकाल्दाको स्थितिमा क्रोध भावजनित रौद्ररस उत्पन्न हुन पुगेको छ । ती घटना-सन्दर्भहरू यसप्रकार छन् :

प्रथम श्लोकमा अनङ्ग जैमाने नामबाट सुलोचनाको घरमा नोकर बस्न आएको घटनासन्दर्भमा अद्‌भुतरसमूलक बिस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

यौटा छयाके महा दुब्लो मरिन्च्याँसे बिकामको ।
अग्लो बाँस ठडाए झैँ चश्मा नीलो लगाउने ।
थोत्रो कमिज घर्बुन लगाएको, गरीब झैँ ।
सुरूवाल हरा धर्के टोपीमा भादगाउँले ।
कपाल खौरिएको र जुँघा काटी सफाचट ।
पछ्यौरा एक ओढेको व्यक्ति आई यताउति ।
विलासको घरैनेर घुम्दथ्यो त्यो बराबर ।
'को हो' भनी कुनै सोध्ने 'जैमाने' नाम भन्दथ्यो ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.१)

माथिको काव्यांशमा जैमाने (छद्‌मभेषी अनङ्ग) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको घर वरपरको बगैँचा, पुष्पवासना, जैमानेको असुन्दर व्यक्तित्व, नैराश्य र उदासिन अनुहार आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट सिर्जित मनोभाव आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट भावकमा आश्चर्य प्रकट हुनु, कौतूहलता सिर्जना हुनु, करुणा र दयाको भावना उत्पत्ति हुनु आदि माानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले अद्‌भुतरसकै अनुकूल बनेर सहयोग गरेका देखिन्छन् । जसका कारण भावकमा औत्सुक्य, स्मृति, हर्ष, मोह, धृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । तिनले बिस्मय स्थायीभावलाई उद्दीप्त गरी अद्‌भुतरस निष्पत्ति गराएका छन् ।

तेइसौं श्लोकमा विलाससिंहले सुलोचनाको कोठाबाट अनङ्गले सुलोचनालाई पठाएको प्रेमपत्र फेला पारेपछि गालीगलौज गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

निकालिदिन्छु आजै नै म राख्दिनँ यहाँ अब ।
भनी विलास ती उठ्छन् जान्छन् बस्थिन् सुलोचना
जहाँ, सानू कोठरीमा बत्ती बालेर रातमा
ढोका टम्म थुनी आफ्नो दु:ख एकान्तमा रून ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.२३)

प्रस्तुत श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन तथा विलाससिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्ग र सुलोचनाबीचको आन्तरिक प्रेम, सुलोचनामा विलाससिंहप्रतिको प्रेमहीनता, जैमानले सुलोचनालाई पठाएको प्रेमपत्र, विलाससिंहमा उत्पन्न रिस, गालीगलौज आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट सिर्जित मानसिक प्रभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसकारण भावक विलाससिंह रिसले आक्रोशित बन्नु, सुलोचनालाई तथानाम गाली गर्नु, कोठाबाट निकालिदिनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । तिनले रौद्ररसलाई नै मलजल गरी क्रोध स्थायीभावलाई रसरूपमा पुऱ्याउन सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसकारण भावकमा रिस, आवेग, अपस्मार, अमर्ष, शङ्का, बेचैनी आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले क्रोध स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याई रौद्ररस निष्पत्ति गराएका छन् ।

चौबिसौं विलाससिंहकी बहिनी बिजुलीले दाजु विलाससिंहलाई सुलोचना र अनङ्गको गोप्यप्रेम रहेको सूचना दिएपछि सुलोचनाको पति विलाससिंहमा यसरी रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

ढ्याम्म ढ्याम्म गरी लात लगाई बन्द द्वारमा ।
विलाससिंह ती शङ्का पार्दछन् थोर आँधिको ।
झस्की सुलोचना उठ्छिन् ढोका खोल्न, पछी तब
कोठामा, भन्दछन् आँखा ठूलालाएर क्रोधको
दोषी दिल भनी सम्झी हप्काएतुल्य दृष्टिले ।
खै ले साँचो कुलाङ्गार्नी पूजा आज गरीकन
दोस्रो बिहा गरी तेरो पठाउँछु भनीकन ॥ (सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.२४)

प्रस्तुत श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन तथा विलाससिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाप्रति विजुलीको चेओचर्चा र अनङ्गसँग सुलोचनाको गुप्तप्रेम रहेको जानकारी विलाससिंहलाई गर्नुलगायतका बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक अवस्थाको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसले गर्दा विलाससिंह आवेगमा आउनु, सुलोचनाको कोठामा आई ढोकामा लात हान्नु, आक्रोशित भई गाली गर्नु, रिसले आँखा रातो पार्नु आदि मानसिक एवम् आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट विलाससिंहको मनमा रिस, आवेग, चिन्ता, वितर्क, अपस्मार, शङ्का व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न भएका छन् । ती भावहरूले क्रोध स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी रौद्ररसरूपमा पुऱ्याएका छन् । यद्यपि रौद्ररसले करुणरसलाई नै मलजल गरेको देखिन्छ ।

अनङ्गको चिठी फेला पारेपछि विलाससिंहले पत्नी सुलोचनालाई शारीरिक यातना दिएको घटनासन्दर्भमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,जस्तै :

हरेक घुँक्कमा हुन्थ्यो दिल घुँक्क तथापि त्यो

छात्तीको भित्र राखेर, भित्रभित्र सँगै रूँदै
जैमानेले घृणासाथ हेर्‍यो मुख विलासको ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.४२)
विलाससिंह जङ्गेर भन्दछन्, घरभित्र म
राख्दै राख्दिनँ यल्लाई, चोखी होस् तर राख्दिनँ ।
मेरो सतीत्वमा बस्ने नभए यो विवाहिता
रण्डी हो, खास वेश्या हो, पानी खान्नँ, म हेर्दिनँ ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.४६)

माथिको श्लोकमा विलाससिंह विषयालम्बन विभाव तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विलाससिंहले अनङ्गले सुलोचनालाई पठाएको प्रेमपत्र प्राप्त गर्नु, उनलाई गाली गर्नु र कृष्णको फोटोले हिर्काउनु आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरसलाई नै परिपोषण गरेका छन् । जसका कारण सुलोचनामा दर्द उत्पन्न हुनु, पीडाले छटपटिनु, बेचैन र चिन्तित हुनु, मरणको इच्छा जागृत हुनुजस्ता मानसिक, सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव देखापरेका छन् । जसले गर्दा सुलोचनाको मनमा दैन्य, चिन्ता, बेचैनी, मरण, आलस्य, अश्रु, अमर्ष आदि सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भएका छन् । तिनले शोक स्थायीभाव उद्दीप्त गराई करुणरस परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

छपन्नौं श्लोकमा अनङ्ग-सुलोचनाको निश्छल प्रेमकथा सुनेर आफूलाई दुई प्रेमीबीचको अपराधी ठानी प्रायश्चित्त गर्दै विलाससिंहले आत्महत्या गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

आयो मन कसे, लेखे चिठी यौटा र घोरिए
थोरै बेर झिके आफ्नो तब पिस्तौल त्यहाँ अनि
गोली भरे यसो समझे परमेश्वर, आँटले
तब ताकेर छातीमा आत्महत्या गरी मरे ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.५६)

माथिको काव्यांशमा आलम्बन विभावअन्तर्गत नायक अनङ्ग विषयालम्बन विभाव बनेर आएको छ भने सुलोचनाको पति विलाससिंह आश्रयालम्बन रहेको छ । उद्दीपन विभावअन्तर्गत विलाससिंहको कटुतापूर्ण कठोर वचन, आक्रोशपूर्ण अभिव्यक्ति, चर्को स्वर, डरलाग्दो रूप, चेहरामा परिवर्तन, डर र धम्कीपूर्ण व्यवहारको प्रदर्शन, आवेग र क्रोध आदि मानसिक क्रियाहरू रहेका छन् । भावक वा भोक्ताका मनमा उत्पन्न विविध क्रिया-प्रतिक्रियायुक्त कार्यस्थिति अनुभाव हुन् । विलाससिंहको कटु अभिव्यक्तिका कारण डराउनु, कालो नीलो हुनु, मूकदर्शक बन्नु, टोहोलाउनु, अनुहारमा परिवर्तन देखिनु, शरीरमा कम्पन हुनु, वेचैन हुनु, निराश र पश्चताप मान्नु, आत्महत्या गर्नु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव हुन् । साथै काव्यमा आवेग, सन्त्रास, दैन्य, शङ्का, अपस्मार, मोह, ग्लानिजस्ता सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भएका छन् । जसका कारण शोक स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई करुणरस निष्पत्ति भएको छ ।

चौधौं सर्गमा अनङ्ग पागल प्रेमी बनेर शान्तिको खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गई बस्नु र दुव्लाएर जिङ्ग्रिङ्ग बनी घुम्दै आर्यघाटमा पुग्दाको अवस्थामा करुणरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । प्रथम श्लोकमा सुलोचनाको वियोग पीडा सहन नसकी अनङ्ग शान्तिको

खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गएर बसेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

अनङ्ग वनमा गए तर अँधेर त्यो रातमा ।
जसै पवन व्यूँभिएर मिरमिरे हुँदो प्रातमा
पुगे विपिनमा बनी हृदय भ्रान्त दुःखीसरी
म बस्दिनँ कतै भनी जनसमाज अन्धो भरी (सुलोचना, सर्ग १४, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन तथा अनङ्ग आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनासँगको प्रेम वियोग, सुलोचनाको मृत्युपूर्वको कारुणिक दृश्य, निराश र उदासिन जीवनदृष्टि, पशुपतिका धूमिल र उराठलाग्दो वातावरण तथा तिनले भावक अनङ्गको हृदयमा पारेको कारुणिक प्रभावको मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले करुणरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । यसकारण अनङ्गमा मानसिक अशान्ति हुनु, वैराग्य आउनु, शान्तिको खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गई बस्नु आदि आङ्गिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । यसबाट दैन्य, वेदना, नैराश्य, बेचैनी, आलस्य, औत्सुक्य, मरण आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण हुन पुगेका छन् । जसले गर्दा शोक स्थायीभाव उद्दीप्त हुँदै करुणरस रसरूपमा परिणत भएको छ ।

पन्धौं सर्ग सुलोचनाको आख्यान संरचनाको अन्त्य खण्ड हो । यस खण्डमा सुलोचनालाई मरणासन्न अवस्थामा आर्यघाटमा लैजाँदाको स्थितिमा उत्पन्न करुणरस, बिजुलीलाई लिएर तिमिरमर्दन त्यहीँ आइपुगी आफ्नो प्रणयकथा सुनाउँदा विप्रलम्भ शृङ्गाररस तथा सुलोचनाप्रति सहानुभूति दर्शाई सबैले सुलोचनाप्रति आँसु चुहाउँदाको स्थितिमा उत्पन्न करुणरस, यसैबेला ऋषि न पागल देखिने एउटा व्यक्ति टुप्लुक्क आइपुगी सुलोचनालाई पुलुक्क हेरेर जानु, ऊ गएपछि सबैले उसलाई अनङ्ग भएको ठम्याउँदाको स्थितिमा उत्पन्न आश्चर्यमूलक भावजनित अद्भुतरस तथा सुलोचनाले प्राणत्यागगरीउत्पन्न स्थायी शोकभावजन्य करुणरस निकै मार्मिक एवम् सनसनीपूर्ण बनेर आएको छ । यो सर्ग मूलतः करुणरस अङ्गीरसप्रधान हुँदै कथानक कारुणिक रूपमा टुङ्गिएको छ ।

छत्तिसौं श्लोकमा सुलोचनाको जीवनको अन्तिम क्षण अर्थात् मृत्युपूर्वका कारुणिक एवम् वियोगान्त भाव प्रकट गरिएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

कुसुम थिइन् एक मुर्भाउँदी ।
निठुरताअघि आँधिविषे रूँदी ।
अब त जीवनको अवसानमा
मुख समुज्ज्वल शान्तिसरि भइन् ॥
प्रकृत तैपनि आँसु दुवै लिँदी ॥
जगत जीवनलाई कणा दिँदी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लोक ३६)

प्रस्तुत श्लोकमा सुलोचना आश्रयालम्बन तथा कवि एवम् भावक उद्दीपन विभाव हुन् । सुलोचनाको विवाहको निर्णयपछिका सम्पूर्ण घटनाहरूलगायत मृत्यु उन्मुख सबै गतिविधि आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । खासगरी प्रेमी अनङ्गसँग विछोड हुनु, विलाससिंहसँग विवाह हुनु र घर परिवारबाट तिरस्कार, मानसिक तथा शारीरिक यातना र त्यसबाट सुलोचनामा पुगेको चोट, पीडा अनि तिनबाट उत्पन्न वेदना उद्दीपन बनेर आएका छन् । यसकारण भावकका मनमा करुणा र वेदना छाउनु, आँसु

आउनु, दया, माया पलाउनु, सहानुभूति पलाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास हुन पुगेका छन् । यसबाट भावक वा सहृदयी पाठकमा दैन्य, बेचैनी, अश्रु, विषाद, मरण, श्रम, आलस्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू प्रबल रूपमा सल्बलाएका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त पार्दै करुणरस निष्पत्ति गराएको छ । साथै करुणरसको साधारणीकरणसमेत हुन पुगेको छ ।

एकसट्ठिऔं श्लोकमा अनङ्ग छद्मभेषमा घुम्दै आर्यघाट पुगी सुलोचनाको अनुहार हेरेर अन्तर्ध्यान भएको घटनासन्दर्भमा अद्भुतरसजन्य बिस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तब यहाँ दिन एक कुनै जन
न ऋषि भन्नु न पागल भन्नु झैँ ।
वसन जीर्ण धरीकन आउँछ
नजर ती मुखमा त्यसकोपरी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लो.६१)

प्रस्तुत काव्यांशमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गको छद्मभेष, साधु वा जटाधारी दृश्य, नैराश्य र कारुणिक मुहार, मौन र क्षणिक उपस्थिति आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । अनङ्गको छद्मभेषी रूपबाट झस्किनु, आश्चर्यचकित हुनु, सशङ्कित बन्नु, डर उत्पन्न हुनु आदि मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । जसका कारण भावकमा शङ्का, आश्चर्य, औत्सुक्य, विरह, चपलता, नैराश्य आदि भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले बिस्मय स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराई अद्भूतरसलाई रसरूपमा परिणत गरेका छन् । ती केवल करुणरसलाई पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट सञ्चालित छन् ।

त्रिसट्ठिऔं श्लोक सुलोचनाको मृत्युको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव परिपाक स्थितिमा पुगेको छ, जस्तै :

अब ता जीवन दुःख समाप्त भो
विरहवर्तुल एक कथा गयो ।
अविदिताकृति झैँ रहमा घना
मदनसाथ लिएर सुलोचना ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लो.६३)

प्रस्तुत काव्यांशमा सुलोचना विषयालम्बन तथा कवि एवम् भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको मृत्युको कारुणिक दृश्यवर्णनको कारुणिक बाह्य परिवेश र त्यसले हृदयमा पारेको प्रभावजन्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावकको आँखमा आँसु आउनु, मनमा वेदना छाउनु, मन निराश र उदासिन हुनु, जीवनप्रति वितृष्णा जाग्नु, प्रेमप्रति घृणा पलाउनु, अधैर्य बन्नु, जीवनको शुन्यता बोध हुनु आदि मानसिक तथा मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । यसकारण दैन्य, बेचैनी, अपस्मार, अश्रु, चिन्ता, नैराश्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त पारी करुणरसलाई परिपाक स्थितिमा पुऱ्याएका छन् । यसरी कवि, भावक वा सहृदयीका हृदयमा करुणरसको साधारणीकरण हुन गई रसास्वदनको आह्लादित अवस्थामा पुगेको छ ।

यसप्रकार सुलोचनाको विविध सर्ग र श्लोकमा प्रयुक्त विविध रसजन्य भावहरूले करुणरसमूलक शोक स्थायीभावलाई रससिद्धिमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका खेलेको स्पष्ट हुन्छ ।

४.४ सुलोचनामा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण

सुलोचना महाकाव्यलाई शोक स्थायीभावप्रधान करुण (अङ्गी) रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध अङ्गरसहरूको समुचित उपयोग भएको छ । यसक्रममा निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस, शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस, उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस, वत्सल स्थायीभावप्रधान वात्सल्यरस, भय स्थायीभावजन्य भयानकरस, क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस, आश्चर्य स्थायीभावजन्य अद्भुतरस तथा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस आदि अङ्गरसहरूले अङ्गीरस करुणलाई सहयोग गरी शोक स्थायीभावलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएका छन् । काव्यको विविध सर्ग र श्लोकमा प्रयुक्त अङ्गरसहरूका सङ्केत तथा केही नमुना अंश र तिनको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

४.४.१ भक्तिरस

देवीदेवता, गुरु, मातापिता आदिको निष्ठापूर्ण, प्रेमभावमूलक सेवा-आराधना, प्रार्थना आदि कार्यबाट भावकको मनमा रस परमानन्दस्वरूप निष्पत्ति हुने भक्ति वा प्रेम स्थायीभावमूलक रसलाई भक्तिरस भनिन्छ । यसले ईश्वरसँग प्रेमको सञ्चरण गरी शरीर, मन र मस्तिष्कलाई सत्वृत्तिमा लगाउँछ । **सुलोचना** काव्यको मङ्गलाचरणमा केन्द्रित प्रथम सर्गमा विविध देवदेवीको स्तुति, आराधना गाइएको प्रसङ्ग (सर्ग १, श्लो ६) मा भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा व्यघ्रमर्दनले सरस्वती र गणेशको मन्दिर बनाएको घटनावर्णन (सर्ग २, श्लो.३९) मा, पाँचौं सर्गमा सुलोचनाले विवाह नगरी कृष्णको भक्तिनी बनेर बस्ने मनोभाव प्रकट गर्दा (सर्ग ५, श्लो.४६), नवौं सर्गमा सुलोचनालाई घर परिवारबाट हेला र तिरस्कार भएपछि श्रीकृष्णको प्रार्थना गरेर दिन बिताउँदाको घटनावर्णन (सर्ग ९, श्लो. ६५) मा, तेह्रौं सर्गमा जैमाने (अनङ्ग) ले सुलोचनाको बगैँचामा राधाकृष्णको मन्दिर बनाई पूजा गरेको घटनावर्णन (सर्ग १३, श्लो.६) मा भक्तिरसको प्रधान्य रहेको छ । पाँचौं सर्गको छयालिसौं श्लोकमा सुलोचनाले आफ्नो विवाहको कुरा थाहा पाई कतै बिहे नगर्ने बरू श्रीकृष्णको नाम जपेर बस्ने इच्छा प्रकट गर्दाको घटनासन्दर्भमा उत्पन्न भक्तिरसको एक दृष्टान्त यस्तो छ :

> कृष्ण छन् सकलका दिललाई
> पुग्छ कृष्ण प्रभु मात्र मलाई ।
> भक्ति लिन्छु उनको अबलाई
> गर्छु यो जगत्लाई भलाइ ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.४६)

प्रस्तुत श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्ण विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । श्रीकृष्णप्रतिको प्रेमभाव, अनङ्गसँगको आत्मिक प्रेम आदि मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । तिनले भक्तिरसलाई नै सहयोग गरेका छन् । सुलोचनामा प्रभुको भक्ति गर्ने इच्छा हुनु, दिलमा ईश्वर सजाउनु, जगत्को भलो गर्ने चाहना हुनु आदि सात्त्विक अनुभाव विकास भएका छन् । त्यसैगरी धृति, मोह, आनन्द, प्रेम, चपलता, हर्ष, स्मृति आदि व्यभिचारी भाव हुन् । ती भावहरूले निर्वेद स्थायीभाव उद्दीप्त गराई भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी काव्यको विविध घटनावर्णनमा भक्तिरस अङ्गरस बनेर अङ्गीरस (करुणरस) लाई रसपरिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

४.४.२ शान्तरस

आफूले चाहेको कुरा, वस्तु, अभीष्ट आदिको प्राप्तिपछि भावक वा भोक्ताको हृदयमा चरम रसानन्दस्वरूप उत्पन्न शम भावप्रधान रसविशेष नै शान्तरस हो । यसले मन-मस्तिष्कमा आनन्द र शान्ति छाउँछ । सुलोचना काव्यको विविध सर्गमा अङ्गरसको रूपमा शान्तरस आएको छ । काव्य प्रारम्भ गर्नुपूर्व मङ्गलाचरणमा आधारित भक्तिरसकै क्रममा पहिलो सर्गको विविध श्लोक (सर्ग १, श्लो.३, ५, ११, १२, १३, १९, २६) मा शान्तरसको प्रधान्य रहेको देखिन्छ । यसैगरी अन्य विविध सर्ग तथा श्लोकहरूमा शान्तरसको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैगरी १२ औं सर्गमा तिमिरमर्दन मानसिक शान्तिको निम्ति प्रकृतिको सुन्दर स्थल खोज्दै सुन्दरीजल पुग्दाको घटनावर्णन (सर्ग १२, श्लो.९) मा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । साथै अनङ्ग सुलोचनाको वियोगको पीडा सहन नसकी शान्तिको खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गएर बस्दाको आख्यान चित्रण (सर्ग १४, श्लो.१) मा शान्तरस परिपाकमा पुगेको छ, जस्तै :

सारा जीवनको मौन बाले आनन्ददीपले ।
सुगन्ध पाउँदा झीनो फैलेका अन्धकारमा (सुलोचना, सर्ग ४, श्लो.२६)

प्रस्तुत श्लोकमा ईश्वर विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ईश्वरको प्रेम, जीव र वनस्पतिको सृष्टि, प्रकृतिको सुन्दर दृश्य, मानवबीचको आत्मीय प्रेम र सद्भाव, पुष्प सुगन्ध, शान्त र आनन्ददायक संसार आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । ती शान्तरसकै परिपोषक बनेर आएका देखिन्छन् । यसकारण भावकमा मानसिक शान्ति छाउनु, आनन्द आउनु, मन प्रसन्न हुनु, हृदयमा खुसी छाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी भावक वा सहृदयीका मनमा हर्ष, आनन्द, धृति, मोह, प्रेम आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण हुन पुगेका छन् । यसबाट शम स्थायीभाव उद्दीप्त हुँदै शान्तरस रसरूपमा परिणत भएको छ । उक्त रसले केवल काव्यको मूलरस (करुण) लाई नै मलजल गरेको देखिन्छ ।

४.४.३ शृङ्गाररस

कुनै रति, प्रेम, जूनेली रात, सुन्दर बगैंचा, शान्त उपवन, यौवना सुकुमारी आदिको दृश्य, स्पर्श्य वा भोग्य सम्बन्धादिका कारण भावक वा दर्शकका हृदयमा उत्पन्न परम रसानन्दको रति भावमूलक रसविशेष नै शृङ्गाररस हो । काव्यमा नायिक-नायिकाको प्रेम, मिलनका कारण शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन्छ । सुलोचना काव्यमा तृतीय सर्गबाट सुलोचनाको घरको उत्तरी बागमा सुलोचनाको भेट अनङ्गसँग भएपछि झयाङ्गिएको प्रेम भावस्वरूप शृङ्गाररस विकास, विस्तार परिपाक हुन पुगेको छ । यसक्रममा सुलोचनाको विविध घटनाप्रसङ्गमा शृङ्गाररस उत्पत्ति भएको छ । तेस्रो सर्गमा अनङ्गले सुलोचनालाई प्रेम भावपूर्वक सम्झाएको प्रसङ्गवर्णन (सर्ग ३, श्लो.२१) मा, अनङ्ग र सुलोचना उत्तरी बागमा भेट भएपछिको जूनेली रातको सौन्दर्यसँग सुलोचनाको रूप यौवनाको तुलनीय घटनावर्णन (सर्ग ३, श्लो.२७) मा, अनङ्ग-सुलोचनाको प्रेमजन्य वार्तालाप (सर्ग ३, श्लो.६५) मा शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी पाँचौं सर्गमा ज्योतिष उडुकान्त तिमिल्सिनाले सुलोचनाको चिना हेरी विवाह गर्न शुभ हुने प्रसङ्गवर्णन (सर्ग ५, श्लो.५) मा, र छैटौं सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह छिनेपछि (सर्ग ६, श्लो.२४) शृङ्गार (विप्रलम्भ) रसनिष्पत्ति भएको छ । यसरी नै अष्टम सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह हुँदाको घटनावर्णन (सर्ग ८, श्लो.१) मा शृङ्गार (सम्भोग) रस निष्पत्ति भएको छ, जस्तैः

बजिरहेछन् अब आज बाजा ।
छ हर्ष सारा मनभित्र ताजा ॥ (सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा सुलोचना र विलाससिंह आलम्बन विभाव हुन् । विवाहको साजसज्जाको सुन्दर दृश्य, बाजागाजाको साङ्गीतिक धुन, नाचगान, विभिन्न भेषभूषामा सजिएका आगन्तुक, बेहुला बेहुलीको आकर्षक पहिरन आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसकारण भावकका मनमा खुसी छाउनु, शान्ति र आनन्द आउनु, रतिजन्य प्रेमभाव उत्पन्न हुनुलगायतका सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसकारण भावकमा प्रेम, मोह, हर्ष, आनन्द, मद, औत्सुक्य, चञ्चलताजस्ता सञ्चारी भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले रति स्थायीभाव उद्दीप्त गराई शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । काव्यमा मूलतः भक्तिरस अङ्गीरसको प्रमुख सहायकरस बनेर आई करुणरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

४.४.४ वीररस

काव्य पढ्दा वा सुन्दा पाठक वा भावकका मनमा उत्पन्न रसास्वादनको जोस, उमङ्ग, उत्साह स्थायीभावप्रधान रसविशेष नै वीररस हो । यसले भावकमा हौसला, प्रेरणा जगाइदिन्छ । सुलोचना काव्यको विविध सर्गमा वीररस निष्पत्ति भएको छ । सुलोचनाको दोस्रो सर्गस्थित राजा द्विषमर्दन जङ्गलमा सिकार खेल्न गएको घटनासन्दर्भ (सर्ग २, श्लो.६) मा, चौथो सर्गमा अनङ्ग र मर्दन बन्धुबीच ईश्वर छ वा छैन भन्ने विषयमा बहसको घटना वर्णन (सर्ग ४, श्लो.२, ३, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५) मा, छैटौँ सर्गमा कलाले रातारात अनङ्गलाई भेटेर सुलोचनाको स्थिति बताएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ६, श्लो.३४) मा तथा अनङ्गले बिहेको अघिल्लो रात सुलोचनालाई लिएर भाग्ने निर्णय गरेको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ६, श्लो.३४) मा वीररस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

प्रेमको पथमा हाम्री मैयाँको दिलमा मिले ।
यात्राको देवता, काँढा पहाडहरू नाघिँदै
यौटा जवान ता हुन्थ्यो हँसिलो बासले खला ।
भन्नी विचार गर्दी ती तिम्रो ध्येय पुऱ्याउँछु ।
चढाई जिन्दगी आफ्नो भन्ने सुर गरीकन ।
जुक्ति छैन कुनै मैयाँ भन्दछिन् सहभावले ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लोक ६)

प्रस्तुत काव्यांशमा आत्मिक प्रेमका बदलामा सामन्ती संस्कारको सिकार बन्न लागेकी सुलोचनाको दयनीय अवस्थामा कलाले उत्साहसाथ सहयोग गर्दा वीररसको स्थायीभाव उत्साह जागृत भएको छ । कथानक वर्णनको रूपमा आएकी नायिका सुलोचना विषयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी काव्यकी कथयिता कलाचाहिँ आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कलाको वीरता प्रदर्शन, साहसी कार्य, जोस र ढाडस, यात्राको देवता बनेर पहाड नाघ्नु, रातको यात्रा, जीवनको वास्ता नगर्नु, सुनसान अन्धकार रातको बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव रहेका छन् । काव्यवर्णनमा कलाको मनमा उत्पन्न साहस र वीरताको भावानुकूल अन्धकार रातमा घरबाट निस्कनु, जङ्गलका काँढारूपी समस्यालाई पन्छाउँदै जानु, पहाडको कठिन यात्रा गर्नु, गर्वयुक्त वाणी प्रकट गर्नु, साहसी र जोसिलो हुनु, मृत्यु र भयदेखि नडराउनु, सुलोचना र अनङ्गको आत्मीय मिलनको भाव देखाउनु र रातमा एक्लै घर फर्कनुजस्ता साहसिक कार्यहरू सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् ।

यसैगरी कलाका हृदयमा उत्पन्न गर्व, हर्ष, धृति, वीरता, शूरता, कौतूहलता आदि भावहरूद्वारा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस (अङ्गरस) निष्पत्ति भएको छ । यसले काव्यमा अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण प्रदान गरेको पाइन्छ ।

४.४.५ रौद्ररस

काव्य पढ्दा वा नाट्य-दृश्य आदि हेर्दा पात्रहरूका अभद्र व्यवहार तथा नराम्रा कार्यबाट पाठक वा भावकका मनमा उत्पन्न रिस, घमण्ड, आवेगजन्य रस साधारणीकरणको प्रभावमूलक क्रोध स्थायीभाव नै रौद्ररस हो । यसले काव्यको उद्देश्य वा भावकको अभीष्टमा बाधा अड्चन सिर्जना गर्दछ । पूर्वीय काव्य सिर्जनामा यो रस अशुभ मानिन्छ । यद्यपि करुणरसमा भने सहायकसिद्ध नै ठहर्छ **सुलोचना** काव्यलाई पनि करुणरसको परिपाकमा पुऱ्याउन यसले ठुलो भूमिका खेलेको देखिन्छ । सुलोचनाका विविध सर्ग र श्लोकहरूमा रौद्ररसको विकास भएको छ । चौथो सर्गमा अनङ्ग-मर्दनको बहसमा शत्रुमर्दन जङ्गिएर गाली गर्दै कोठामा पसी अनङ्ग पुनः आएमा खुट्टा भाँचिदिने धम्की दिएको घटनावर्णन (सर्ग ४, श्लो. ६१, ६२) मा, तेह्रौँ सर्गमा विलाससिंहले सुलोचनाको कोठामा अनङ्गको प्रेमपत्र पाएपछि गालीगालौज गर्दाको घटनासन्दर्भ (सर्ग १३, श्लो.२३, २४) मा रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी रिसले क्रोधित बनेका विलाससिंहले सुलोचनामाथि कृष्णको फोटाले हिर्काई चरम शारीरिक यातना दिँदाको घटनावर्णन (सर्ग १३, श्लो. २३, २४, २७, ४२, ४६) गर्दाको प्रसङ्गमा विलाससिंहमा क्रोध भावमूलक रौद्ररस उत्पन्न हुन पुगेको छ, जस्तै :

विलाससिंह जङ्गेर भन्दछन्, घरभित्र म
राख्दै राख्दिनँ यल्लाई, चोखी होस् तर राख्दिनँ ।
मेरो सतीत्वमा बस्ने नभए यो विवाहिता
रण्डी हो, खास वेश्या हो, पानी खान्नँ, म हेर्दिनँ ॥
(सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.४६)

माथिको श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन तथा विलाससिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विलाससिंहले अनङ्गले सुलोचनालाई पठाएको प्रेमपत्र प्राप्त गर्नु, उनलाई गाली गर्नु र कृष्णको फोटोले हिर्काउनु आदि बाह्य तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक प्रभावादि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव रहेका छन् । जसका कारण विलाससिंह बेचैन हुनु, रिसले जल्नु, आवेगले उत्तेजित हुनु, अधैर्य बन्नु, ठुला ठुला आँखाले हेर्नु, आँखा राता हुनुजस्ता सात्त्विक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । जसका कारण विलाससिंहका मनमा घमण्ड, रिस, चिन्ता, बेचैनी, आवेग आदि सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भएका छन् । यसले गर्दा काव्यमा क्रोध स्थायीभाव उद्दीप्त भई रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । उक्त अङ्गरसले करुण अङ्गीरसलाई रसको परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका खेलेको छ ।

४.४.६भयानकरस

काव्य पढ्दा वा सुन्दा पाठक वा भावकको मनमा स्थायीभाव भयको प्रभावबाट उत्पन्न रस नै भयानकरस हो । यसले भावकका हृदयमा डर, त्रास, भय आदि पैदा गर्दछ । **सुलोचना**को विविध सर्गमा भयानकरसको प्रयोग भएको छ । छैटौं सर्गमा कलाले रातारात अनङ्गलाई भेटी सुलोचनाको प्रेमवियोगको गाथा सुनाई सुलोचनालाई भगाएर विवाह गर्न सल्लाह दिन गएको घटनावर्णन (सर्ग ६, श्लो.३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२ र ४३) मा भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । छैटौं सर्गमा सुलोचनाको विवाह

विलाससिंहसँग हुन लागेकोले विवाहअघि नै सुलोचनालाई भगाएर लैजान अनङ्गलाई सल्लाह दिन घरबाट निस्केर राति नै हिँड्दाको घटनासन्दर्भ (सर्ग ६, श्लो.४०) मा भयानकरस निष्पत्ति हुन पगेको देखिन्छ । यसक्रममा भयानकरस निष्पत्ति भएको छ :

रातो पुल झझल्काई दूरमा वृक्षपङ्क्तिको
लामो धरो सडकको बालुवादार देखियो
बिजुलीमा, तिनी हिँड्थिन् एक्ली आङ्ना विचारमा ।
ठूलो विप्पलवको त्रास लिँदी मेघसमानका
शत्रुमर्दनको घोष घर्घराउँछ की भनी ॥ (सुलोचना, सर्ग ६, श्लो.४०)

माथिको श्लोकमा सुलोचना विषयालम्बन विभाव तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह हुने निश्चय हुनु, सुलोचनाले अस्वीकार गर्नु र आँखाभरि आँसु पार्दै रूनु, सुलोचनाप्रति कलालाई दया पलाउनु र उनको दुःखलाई आङ्नै दुःख ठान्नु लगायत अँधेरी रात, एक्लो यात्रा, सुनसान समय, आकाशका कालोमेघ, वृक्षहरूको डरलाग्दो कालो छाया लगायतका परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण भावकमा औत्सुक्य जाग्नु, शङ्का उत्पन्न हुनु, चिन्तित हुनु, सुलोचनाप्रति दया पलाउनु, कलाप्रति गर्व गर्नु, भय उत्पन्न हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव देखापरेका छन् । यसैगरी त्रास, डर, चिन्ता, बेचैनी, शङ्का, औत्सुक्य, जोस आदि सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भएका छन् । यसले गर्दा काव्यमा भय स्थायीभावमूलक भयानकरस (अङ्गरस) निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसले सुलोचनाको अङ्गीरस करुणलाई नै पृष्ठपोषण गरेको छ ।

४.४.७अद्‌भुतरस

काव्यमा पात्रहरूले गरेका असामान्य कार्य-व्यवहारबाट श्रोता-भावक वा पाठकका मनमा बिस्मय स्थायीभावजन्य रस साधारणीकरणको अवस्थाबाट उत्पन्न रस नै अद्‌भुतरस हो । यसले भावकमा आश्चर्य, शङ्का, कौतूहलता आदि भाव पैदा गर्दछ । सुलोचना काव्यमा पनि अद्‌भुतरसको समुचित संयोजन रहेको देखिन्छ । अनङ्ग छद्‌मभेषमा घुम्दै आर्यघाट पुगी सुलोचनाको अनुहार हेरेर अन्तर्ध्यान भएको घटनासन्दर्भ (सर्ग १५, श्लो. ६१) मा अद्‌भुतरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तब यहाँ दिन एक कुनै जन
न ऋषि भन्नु न पागल भन्नु झैँ ।
वसन जीर्ण धरीकन आउँछ
नजर ती मुखमा त्यसकोपरी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लो.६१)

प्रस्तुत घटनामा अनङ्ग विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गको छद्‌मभेष, साधु वा जटाधारी दृश्य, नैराश्य र कारुणिक मुहार, मौन र क्षणिक उपस्थितिजन्य बाह्य तथा मनोभावजन्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । छद्‌मभेषी रूपबाट झस्किनु, आश्चर्यचकित हुनु, सशङ्कित बन्नु, डराउनु आदि सात्त्विक एवम् माानसिक कार्यहरू अनुभाव हुन् । जसका कारण शङ्का, आश्चर्य, भय, औत्सुक्य, दैन्य, विरह आदि सञ्चारी भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले बिस्मय स्थायीभाव उद्दीप्त गराई अद्‌भूतरस (अङ्गरस) निष्पत्ति हुन गई करुणरसलाई सहयोग गरेका छन् ।

४.४.८ वात्सल्यरस

बालबच्चा देखेर त्यसप्रति दर्शकको मनमा उत्पन्न बालप्रेम वा नवजात शिशुप्रति आमाको हृदयमा उत्पन्न ममता र स्नेहको वत्सल स्थायीभावजन्य रस साधारणीकरणको स्थिति नै वात्सल्यरस हो । यो भाव निश्छल, पवित्र, स्निग्ध र सुकोमल प्रकृतिको हुन्छ । उक्त भाव बालप्रेमबाट पैदा हुन्छ । **सुलोचना** काव्यमा पनि वात्सल्यरसको सुन्दर उपयोग भएको पाइन्छ । काव्यको एघारौं सर्गमा नोकर गुण्डोद्वारा गर्भवती भएकी छोरी बिजुलीलाई सुन्दरीजलस्थित मोही ज्वानु ज्यापूको घरमा लुकाएको अवस्था (सर्ग ११, श्लो.१) मा आमाको छोरी बिजुलीप्रतिको प्रगाढ मातृस्नेहको भावस्वरूप वत्सल स्थायीभावजन्य वात्सल्यरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । यसैगरी बाह्रौं सर्गमा नवजात शिशु जन्मिएपछि बिजुलीको शिशुप्रतिको ममतामयी स्नेह प्रकट गर्दाको स्थितिमा तथा मनोशान्तिको निम्ति सुन्दरीजल पुगेको तिमिरमर्दनले बिजुलीलाई भेटेपछि आमा बिजुलीले त्यसरात शिशुको स्याहार गरी प्राणको भिक्षा मागेपछि तिमिरमर्दनले त्यहीँ बसी एकरात बालकको सेवा गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग ३८, ३९, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८) को प्रसङ्गमा निश्छल बालप्रेम स्थायीभावमूलक वत्सलरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

> तर जागा रहे सारा रात कोमल मर्दन ।
> पानी तताउँथे कैले, कैले घुड्का पिलाउँथे ।
> खुट्टा मुसारिदिन्थे ती बालका, तर त्यो भने
> 'ऊँ ऊँ' बराबर गरी कष्टसाथ बराबर । (सुलोचना, सर्ग १२, श्लो.४७)

प्रस्तुत श्लोकमा तिमिरमर्दन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विजुलीको कारुणिक आग्रह, बालकको दयनीय अवस्था, बालकप्रतिको माया, स्नेह, विजुलीप्रतिको अनुराग, मोह आदिको कारुणिक दृश्यादिको मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसबाट बच्चाप्रति प्रेमभाव पलाउनु, मर्दन रातभर जाग्राम रहनु, पानी तताएर बच्चालाई खुवाउनु, खुट्टा मुसार्नु आदि सात्विक तथा आङ्गिक अनुभाव देखापरेका छन् । साथै प्रेम, स्नेह, मोह, दया, औत्सुक्य, हर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगी तिनले वत्सल स्थायीभाव जागृत तुल्याई वात्सल्यरस निष्पत्ति गराएका छन् । यसरी विकसित अङ्गरसले अङ्गीरसलाई नै सहयोग गरी करुणरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको छ ।

यसप्रकार **सुलोचना** काव्यको विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनादि वर्णन तथा तिनबाट उत्पन्न भक्ति, शान्त, वीर, भयानक, रौद्र, अद्‌भुत, वात्सल्यजस्ता सहायक रसहरूले अङ्गीरस करुणलाई नै पृष्ठपोषण गरेको हुँदा तिनलाई अङ्गरसका रूपमा लिन सकिन्छ । यसैगरी शृङ्गार अङ्गरस भने सुलोचनालाई करुणरसकै परिपाकमा पुऱ्याउने हेतुअनुकूल प्रवाहित छ । काव्यमा यसले प्रमुख अङ्गरसको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसैगरी काव्यमा हास्य र बीभत्सरसको सङ्केत पाइए तापनि ती अङ्गरसको तहसम्म नपुगेकाले तिनलाई अङ्गरसको रूपमा विश्लेषण गरिएको छैन । अन्य सबै रसहरूले सुलोचनाको केन्द्रीय रस करुणकै विकास र विस्तारमा विभिन्न कोणबाट मलजल गरी शोक स्थायीभावप्रधान करुणरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको हुँदा **सुलोचना**मा अङ्गरसहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

४.५ सुलोचनामा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण

सुलोचना काव्यमा करुणरस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यहाँ शृङ्गार, भक्ति, शान्त, वीर, रौद्र, वात्सल्य, अद्‌भुत, भयानक रसहरू अङ्गरस बनेर करुणरसलाई सहयोग गरेका छन् । अङ्गरसमध्ये शृङ्गाररस प्रमुख बनेर करुणरसको स्थायीभाव शोकलाई सहयोग गरेको

हुँदा करुणरस नै अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ । **सुलोचना** आख्यानको तेस्रो सर्गबाट अघि बढेको कथानक घटनाक्रमको आरम्भमा वैंशका जोडी अनङ्ग र सुलोचनाको प्रथम भेट एवम् मिलनपछि विकसित प्रेमाङ्कुरणले पूर्णता नपाई अन्ततः सुलोचनाको मृत्यु हुनुले सुलोचनामा करुणरसको परिपाक हुन पुगेको छ । यहाँ नायक-नायिका आलम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको घरको बगैँचा, जुनेली रात, शीतल र शान्त वातावरण, एक अर्काप्रतिको तीव्र रतिराग तथा प्रेमाकर्षण, शारीरिक सौन्दर्य, आकर्षक रूपरङ तथा जवानी अवस्था, हावभावपूर्ण बोली वचन, प्राकृतिक सौन्दर्य आदि उद्दीपन विभावका रूपमा विकसित भएर रतिभाव देखापरे तापनि अन्ततः यिनै कारकहरू सुलोचनाको प्रेम वियोग र मृत्युको कारण बन्न पुगेको छ । सामाजिक परम्परा, विलाससिंहसँगको अनिच्छित विवाह, पारिवारिक दबाब र पतिको यातनालगायत आफ्नै मनभित्रका अनङगप्रतिको उत्कट प्रेमानुराग तथा सुलोचनाभित्रकै मानसिक बेचैन र तीव्र मरणेच्छा उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि सुलोचनामा अनेक समस्याहरू देखिँदै जाँदा शोकभावले मौलाउने अवसर पाउँछ । सुलोचनालाई यिनै रति, भक्ति, शान्त, उत्साह, भय, बात्सल्य, आश्चर्य भावहरूले शोक भावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । परिणामस्वरूप सुलोचनाको मृत्यु हुन पुगी करुणरस परिपाक भई साधारणीकरणसमेत हुन पुगेको देखिन्छ । **सुलोचना**को अङ्गीरसको विकासक्रम यसप्रकार अघि बढेको छ :

सुलोचना काव्यको तेस्रो सर्गदेखि मूल आख्यान प्रारम्भ भएको छ । सुलोचना र अनङ्गबीचको प्रेम कथा नै **सुलोचना**को आख्यानको विषयवस्तु हो । गोरा र आकर्षक व्यक्तित्व भएका अनङ्गनाथ खत्री र तिमिरमर्दनका साथी हुन् । मर्दनबन्धु बाल्यकालका आत्मीय साथी हुनाले सुलोचना पनि प्रायः साथै हुँदा शान्तरस, पासा खेल्ने क्रममा एक दिन अनङ्गका बाबु वासुदेव अर्याल र शत्रुमर्दनको झगडा पर्छ । धेरै समयपछि मर्दन दाजुभाइले अनङ्गलाई घरमा बोलाउँछन् । घरबाट अनङ्ग बिदा भएर निस्कँदा बाटो बिराएर उत्तरतिरको बगैँचामा पुग्छन् । त्यहाँ उनको गीत गाएर बसिरहेकी सुलोचनासँग भेट हुन्छ र उनीहरूबीच मायाप्रेम गाढा बन्छ । सुलोचनाले अनङ्गकै पुजारी भएर बाँच्ने प्रतिज्ञा गर्छिन् । यस सर्गमा विशेषतः शृङ्गाररस अङ्गीरसको रूपमा आएको छ । यसले सुलोचनालाई दुःखान्त वा मृत्यु स्थतिमा पुऱ्याई काव्यलाई शोक स्थायीभावप्रधान करुण अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रमुख कारक बनेको देखिन्छ ।

सुलोचना काव्यको पाँचौं सर्गबाट करुणरसप्रधान अङ्गीरसको विकासक्रम अघि बढ्दछ । कर्णेल प्रतापसिंहको छोरो विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाहको कुरा चलेको प्रसङ्गदेखि सुलोचनामा अङ्गीरसप्रधान करुणरसले बीजाङ्कुरण गर्दछ । यसक्रममा धेनु र उमानाथले कुरा चलाउँदा धन, मान र इज्जत सबै भएकाले आमा मखनाले उचित ठान्नु, ज्योतिष उडुकान्त तिमिल्सिनाले चिना हेर्नु र बिहे गर्नु उत्तम भएको बताउँछ । यसको विपरीत सुलोचनाले कतै पनि बिहे नगर्ने बरू श्रीकृष्णको नाम जपेर बस्ने विचार प्रकट गरेपनि अन्ततः विवाह गर्नुपर्ने स्थितिमा पुग्दछिन् । यसरी सुलोचनाको इच्छाविपरीत विलाससिंहसँग विवाह छिनेदेखि सुलोचनामा अङ्गीरसप्रधान करुणरसले बीजाङ्कुरण गर्दछ । नोकर्नी कलाले उक्त कुरा थाहा पाई आफूले प्रेममा धोका खाएको कुरा सुनाउनु र आफ्ना हृदयप्रेमी अनङ्गलाई जीवन्त नपाउने चिन्ताले सुलोचनालाई पिरोल्न थाल्दछ । फलतः कलाको सहयोगमा अनङ्गसँग भाग्ने योजना बन्दछ । सुलोचनालाई ज्वरो आउनु, अनङ्गले भेट्न नसक्नु, सुलोचनालाई आमा मखनाले कडा निगरानीमा राख्नु, शत्रुमर्दन क्रोधित बन्नु र नोकर्नी कलाले पनि घर छोड्नु जस्ता घटनाहरूले सुलोचनाको शोक स्थायी भावपोषक दैन्य, विषाद, ग्लानि, चिन्ता, सन्त्रास, शङ्का, अपस्मार, श्रम, मद, मोह, मरणजस्ता सञ्चारी

भावहरूको विकास र विस्तार हुन थाल्दछ । फलस्वरूप अन्ततः सुलोचनाको इच्छाविपरीत विलाससिंहसँग विवाह भएपछि करुणजन्य भावहरूले तीव्रता छाउँदै नैराश्यपूर्ण मरेतुल्य जीवन जिउन विवश सुलोचनामा शोक भावजनित करुणरस मौलाउन थाल्दछ ।

विवाहपछि दुर्मुखा सासू, अन्धा ससुरा र गुन्डाजस्तो लोग्ने भएको घरमा सुलोचनाको जीवन कठोरपूर्ण बन्नु, उनलाई परिवारका सबैले क्षुद्र व्यवहार गर्नु, विलाससिंहले एक महिनाभित्र दोस्रो विवाह गर्नु, विलाससिंहकी विधवा बहिनी विजुलीले सुलोचनाको चियोचर्चा बुझ्नु, सुलोचनामाथि अत्याचार बढ्नुजस्ता घटनाबाट शोकभावजनित करुणरस झाङ्गिँदै गएको छ । सुलोचनाको अवस्था बुझ्ने विचारबाट तिमिरमर्दन सुलोचनालाई भेट्न घरमा जान्छ । सुलोचना दाजुलाई देखेर रून्छिन्, जसले गर्दा सुलोचनामा करुणरस जागृत हुन पुगेको छ । यसैगरी सुलोचनामाथि अत्याचार बढ्दैजानु, सौताले लोग्नेलाई विभिन्न कुरा लगाउनु, सौताले आफूमाथि नोकर्नीको व्यवहार गरी चुपचाप सहँदाको स्थितिमा करुणरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । सौताले लोग्नेलाई सुलोचनाको प्रेम अन्यत्र रहेको र कोठामा प्रेमपत्र समेत भएको कुरा सुनाएपछि विलाससिंहले खानतलास गर्दा अनङ्गको चिठी भेटेपछि सुलोचनालाई पिट्दै बाहिर निकालेको स्थितिमा उत्पन्न करुणरस तथा विलाससिंहलाई अनङ्ग र सुलोचनाको आत्मिक प्रेमको बाधक भएकोमा पश्चाताप लागी आत्महत्या गरी मर्दाको स्थितिमा काव्यमा उत्पन्न शोक भावजन्य करुणरसले तीव्रता प्राप्त गरी काव्य कारुणिक बन्न पुगेको छ ।

सुलोचनाको आख्यान-संरचनाको अन्त्य प्रकरणको रूपमा रहेको पन्ध्रौं सर्ग करुणरसको पराकाष्ठा खण्ड हो । यस खण्डमा सुलोचनालाई मरणासन्न अवस्थामा आर्यघाटमा लगिनु, सुलोचनाप्रति सहानुभूति दर्साई सबैले कारुणिक भाव प्रकट गर्नु तथा सुलोचनाले प्राण त्याग गर्नुजस्ता घटनाले सुलोचनालाई अङ्गीरसप्रधान करुणरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको छ । अतः आख्यानमा स्थायी शोकभावजन्य करुणरस निकै मार्मिक एवम् सनसनीपूर्ण बनेर देखापरेको छ । यसरी **सुलोचना** काव्यमा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस अङ्गीरसको रूपमा आएको छ ।

सुलोचनाको मृत्युपछि काव्यको पन्ध्रौं सर्गको छत्तिसौं श्लोकमा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस (अङ्गीरस) को वियोगान्त कथावर्णन गर्ने क्रममा आएको काव्यांशको एक श्लोक यस्तो छ :

कुसुम थिइन् एक मुर्झाउँदी ।
निठुरताअघि आँधिविषे रूँदी ।
अब त जीवनको अवसानमा
मुख समुज्ज्वल शान्तिसरि भइन् ॥
प्रकृत तैपनि आँसु दुवै लिँदी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लो. ३६)

प्रस्तुत काव्यांशमा विषयालम्बनको रूपमा नायिका सुलोचना आएकी छ । उसकै जीवनभोगाइका कथाव्यथामा आधारित भई मृत्युमयी दुःखद, मार्मिक वेदनाको सनसनीपूर्ण वर्णन यस काव्यांशमा लेखक/काव्यकारले गरेका एवम् काव्यको वर्ण्यविषय स्वयं नायिका भएको हुँदा यहाँ नायिका विषयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी उक्त कथनको आश्रयालम्बनको रूपमा कवि वा लेखक तथा समग्र पाठक रहेका छन् । माथिको काव्यांशमा नायिकाको दुर्घटित मृत्युस्थल आसपासका प्राकृतिक वातावरण र त्यसले सुलोचनाको मृत्युमय शोकाकूल परिवेशजन्य चित्रणमा थप प्रभाव उत्पन्न गर्नेक्रममा आएका निष्ठूर प्रकृति, अँधेरी रात, वर्षा र आँधिबेहरी, आँसु र रोदन, शुन्य र शान्त जगत वा धरती,

निश्चल शरीर, शोकमय भयभीत प्राकृतिक वातावरण, निराश र उराठलाग्दो कालो रात, वर्षाद, गडयाङ्गुडुङ, मेघ र बिजुलीको डरलाग्दो आवाज अनि ती बाह्य भौतिक वातावरणले लेखक/पाठकका मन-मस्तिष्कमा पारेको प्रभाव आदि यस काव्यांशमा घटित घटनाको उद्दीपन विभावका उपज हुन् जसले कथानकलाई मार्मिक, संवेद्य र गहन तुल्याएका छन् ।

यस काव्यांशमा लेखक/पाठकका मनमा कारुणिकता उत्पन्न हुनु, रूनु-कराउनु, मूर्च्छा पर्नु, भयभीत हुनु, चेहरामा परिवर्तन आउनु, भाव विह्वल हुनु, निराश हुनु, जीवनलाई निस्सार ठान्नु, संवेनायुक्त बन्नु, आँसु आउनु, शरीर काँप्नु आदि अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । घटना वा दृश्यका कारण भावकका मनमा उत्पन्न अस्थायी वा क्षणिक तरल प्रकृतिका चलायमान भावहरूलाई व्यभिचारी (सञ्चारी) भाव भनिन्छ । प्रस्तुत काव्यांशमा सुलोचनाको मृत्युका कारण लेखक/पाठक एवम् दर्शकका मनस्थितिमा देखापर्दै लोपहुँदै गर्ने अस्थिर प्रकृतिका भावहरू नै व्यभिचारी भाव हुन् । यहाँ सुलोचनाको मृत्युको दृश्यबाट ग्लानि, विषाद, व्याधि, मोह, निर्वेद, जडता, चिन्ता, वितर्क, अपस्मार, अलस्य, नैराश्य, मरणजस्ता व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न भएका छन् । तिनले गर्दा स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्तिमा हुन पुगेको छ ।

यसप्रकार सुलोचना काव्यको विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनादि वर्णन तथा तिनबाट उत्पन्न विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावलगायत भक्ति, शान्त, शृङ्गार, वीर, भयानक, रौद्र, अद्भुत, वात्सल्यजस्ता सहायक रसहरूले अङ्गीरस करुणरसलाई नै पृष्ठपोषण गरी ती रसहरूले **सुलोचना**को केन्द्रीयरस करुणकै विकास र विस्तारमा विभिन्न कोणबाट मलजल गरी शोक स्थायीभावप्रधान करुणरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६ सुलोचनामा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस

सुलोचना आख्यान र रसको सन्तुलित संरचनामा आधारित करुणरसप्रधान काव्य हो । यस काव्यमा प्रयुक्त विविध आख्यानतत्त्वले अङ्गरसहरूको विकास गर्दै अङ्गीरसलाई उत्कर्षमा पु-याएका छन् । मूलतः तेस्रो सर्गमा सुलोचनाको घरपछाडिको बगैँचामा जुनेली साँझमा भेटेपछि अघि बढेको सुलोचना र अनङ्गको प्रेमको आख्यान विस्तार हुँदै गएपछि जुनेली रात, शीतल र शान्त वातावरण, अनङ्गको आकर्षक व्यक्तित्व मीठो बोली तथा सुलोचनाको अनङ्गप्रतिको अन्तःचाहना, प्रेमभाव आदि उद्दीपक बनेर आई सुलोचनामा प्रेमजन्य रति स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई शृङ्गाररसको विकास भएको देखिन्छ । यद्यपि मध्यखण्डमा पुगेपछि इच्छाविपरीत सुलोचनाको विवाह विलाससिंहसँग हुनु, घर परिवारबाट विविध यातना दिनु, सुलोचनाको प्रेमी अनङ्गप्रतिको चिन्ता बढ्दै जानु, करुणरसजन्य भावहरू प्रबल बन्दै जानु, पति विलाससिंहबाट मानसिक तथा शारीरिक यातना भोग्न विवश हुनुजस्ता आन्तरिक एवम् बाह्य घटना परिवेशलगायत सुलोचना र अनङ्गबीचको आत्मीय प्रेमले पूर्णता नपाउँदा अन्ततः सुलोचनाले देह त्याग गरेपछि सुलोचना काव्य शोक स्थायी भावजन्य करुणरस परिपाकमा पुगी दुःखान्त बन्न पुगेको छ । नायक अनङ्ग र नायिका सुलोचनाको प्रेममूलक आख्यानले करुणरसकै उपकारक बनेर आई शोक स्थायीभावलाई सहयोग गरेको देखिन्छ ।

मूलतः प्रतिनायक विलाससिंहको अमानवीय चरित्र, सासू, नन्दाको अपहेलना र तिरस्कार, अनङ्गप्रतिको आत्मिक प्रेम तथा सुलोचनाको स्वमरणेच्छा आदि परिवेशले सुलोचनालाई करुणरसमा पुऱ्याउन उद्दीपनको प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसैगरी विविध पात्रका दुष्प्रवृत्ति, सासूको कर्कसे बोली, रूखो व्यवहार, दुच्कर स्वभाव तथा पति

विलासिसिंहको कठोर, निरश, अमान्य गालीगलौजजन्य भाषिक अभिव्यक्ति आदिले सुलोचनामा निहित शोकसम्बद्ध भावहरूलाई जागृत र सशक्त तुल्याउँदै सुलोचनामा शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध हुनगई करुणरस उत्कर्षमा पुगेको छ । यसरी सुलोचनामा प्रयुक्त घटना, सन्दर्भजन्य आख्यानतत्त्व अर्थात् कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश ,भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार तथा ध्वनिजस्ता पक्षले विविध अङ्गरसको विकास गराउँदै तिनले अङ्गीरसको अवस्थासम्म पुऱ्याउन उल्लेख्य सहयोग गरेको देखिन्छ । **सुलोचना** काव्यमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्वको सङ्क्षिप्त विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.६.१ सुलोचनामा कथानक र रस

सुलोचना महाकाव्यमा कथानकको विशिष्ट संयोजन रहेको पाइन्छ । काव्यमा घटित विविध आख्यानले अङ्गरसहरूको विकास गर्दै अङ्गीरसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएका छन् । मूलतः तेस्रो सर्गबाट अघि बढेको सुलोचना र अनङ्गको प्रेमको आख्यान विस्तार हुँदै गएपछि रति स्थायीभाव उद्दीप्त हुन गई शृङ्गाररसको विकास भएको देखिन्छ । तर मध्यखण्डमा पुगेपछि सुलोचनाको विवाह विलासिसिंहसँग हुनु, घर परिवारबाट विविध यातना पाउनुजस्ता घटना आख्यानलगायत सुलोचना र अनङ्गबीचको आत्मीय प्रेमले पूर्णता नपाउँदा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस परिपाकमा पुगी काव्य दुःखान्त बन्न पुगेको छ । नायक अनङ्ग र नायिका सुलोचनाको प्रेममूलक आख्यानले करुणरसकै उपकारक बनेर आई शोक स्थायीभावलाई सहयोग गरेको छ । सुलोचनाको कथानक र रसको सम्बन्धलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)

सुलोचना काव्य जम्मा पन्ध्र सर्गमा विभाजित छ । प्रथम र दोस्रो सर्ग कथानक परिचयमा केन्द्रित रहेको छ । यो **सुलोचना**को कथानक आरम्भ हो । पहिलो सर्ग मङ्गलाचरणमा आधारित छ जसमा विविध देवदेवीको आराधना, स्तुति, भक्तिगानमूलक आख्यानले सुलोचनामा निर्वेद स्थायीभावप्रधान भक्तिरस तथा शमभावयुक्त शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा शत्रुमर्दनको पुस्तावलीको वर्णन, राजा, सैनिक आदिको युद्धवर्णन तथा राजाको सिकारगमनका आख्यानले सुलोचनामा उत्साह भावपूर्ण वीररसको विकासमा पृष्ठपोषण गरेको पाइन्छ । साथै राजाले मृग मार्दाको स्थितिमा वर्णित आख्यानले काव्यमा शोक स्थायीभाव सिर्जना हुन पुगी काव्यलाई करुणरसतर्फ पृष्ठपोषण गर्न सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ । यसरी नै गणेश र सरस्वतीको मूर्ति बनाउँदा उत्पन्न भक्तिरस र शान्तरसले सुलोचनामा ईश्वरप्रतिको भक्ति-प्रार्थना तथा प्रेमी अनङ्गप्रतिको अतृप्त प्रेमबाट शान्ति मिलेपछि उनमा निर्वेदलगायत शम स्थायीभाव विकसित हुन पुगेको छ । यसैगरी राजाले दोस्रो रानी विवाह गर्दाको आख्यानले सुलोचनामा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररस विकास र विस्तारमा मलजल गरेको छ । यसरी **सुलोचना**को घटना विकासको आख्यानात्मक सन्दर्भहरूले विविध रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

(ख) सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)

सुलोचनाको वास्तविक आख्यान तेस्रो सर्गबाट आरम्भ भएको छ । सुलोचना र अनङ्गको भेटवार्ता हुनु, एक अर्काप्रति आकर्षित हुनु, सुलोचनाले अनङ्गलाई पहिलो भेटमै मन पराई हृदयमा सजाउनु, अनङ्गलाई आफ्नै घरमा बस्न आग्रह गर्नुजस्ता घटना आख्यानले सुलोचनाको प्रेमरूपी भावहरू सल्बलाउन पुगी अनङ्गसँगको आत्मीय प्रेमको बीजारोपण गर्न आधार पृष्ठभूमि खडा गरेको छ । उक्त सन्दर्भ सुलोचना र अनङ्गको

प्रेमप्रणयमूलक प्रयत्न अवस्था हो । यसैगरी अनङ्गलाई पनि सुलोचनाप्रति माया स्नेह पलाउनु, सुलोचनाको वचनप्रति समर्पित हुनु, बगैँचामा प्रेमवार्ता हुनु, सुलोचनाको आग्रहमा घरमा गई केहीबेर बस्नु आदि घटना आख्यानले सुलोचनालगायत अनङ्गमा रतिजन्य प्रेमभाव सल्बलाउन पुगी दुबै प्रेम मिलनमा आतुर देखिनुजस्ता कार्य व्यवहारमूलक आख्यानले नायक-नायिकामा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । उक्त आख्यान अनङ्ग र सुलोचनाको आत्मिक प्रेमको कथानक प्रयत्न बनेर आएका देखिन्छन् । साथै चौथो सर्गमा मर्दनबन्धु र अनङ्गबीच ईश्वरसम्बन्धी बहस हुँदा सुलोचनाले अनङ्गलाई साथ दिनुजस्ता घटना आख्यानले रति स्थायीभावजन्य शृङ्गार रसको विकासमा मलजल गरेको देखिन्छ । पाँचौं सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह गरिदिने निर्णयप्रति सुलोचनाले असहमति र विरोध जनाउनुलगायतका आख्यान चित्रणले सुलोचनामा क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । साथै उत्साह स्थायीभावयुक्त वीररससमेत सशक्त बन्न पुगेको छ । यी **सुलोचना**को आख्यानगत प्रयत्न हुन् । यहाँ सुलोचनाले अनङ्ग प्राप्तिका निम्ति भरमग्दुर प्रयास गरेकी छन् । यद्यपि ती सबै सङ्घर्ष असफल बन्न पुगेका छन् । यसरी सुलोचनाको सङ्घर्ष विकासको आख्यानले विविध रस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ ।

(ग) चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति)

नायक नायिकाको मिलनको प्राप्ति र अप्राप्तिबीच आशा-निराशाको अवस्था नै प्राप्त्याशा हो । **सुलोचना**को छैटौं सर्गमा सुलोचनाको विवाह विलाससिंहसँग गरिदिने पारिवारिक निर्णय भएपछिको आख्यानले सुलोचनामा शोकसम्बद्ध स्थायीभाव सञ्चरण हुन पुग्दछ जुन अन्त्यमा सुलोचनाको मृत्युको दुःखान्त कारक बन्न पुगी सुलोचना करुणरसको पराकाष्ठामा पुगेको छ । नोकर्नी कलाले अनङ्गलाई रातारात भेटेर सुलोचनाको वास्तविकता बताउँदै सुलोचनालाई भगाएर लैजाने सल्लाह दिनु, अनङ्गले सहमति जनाई भोलिपल्टै भाग्ने तयारी गर्नुजस्ता आख्यानले सुलोचनामा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस विकासमा सहयोग गरेको छ । यसले सुलोचना र अनङ्गमा रति स्थायीभावमूलक शङ्गाररस विस्तारमा मलजल गरेको देखिन्छ । कलाको यस किसिमको साहसिक कार्यलगायतका रातभर सबै जाग्राम बस्नुजस्ता सन्दर्भजन्य आख्यानले नायक-नायिकामा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस सिर्जनामा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यसरी सुलोचनाका जीवनका सुख-दुःखका विविध मोडहरूले विभिन्न अङ्गरसहरूको विकास गराई अङ्गीरस अर्थात् करुणरसको अवस्थासम्म पुग्न आख्यानले महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको देखिन्छ । उल्लिखित घटनाहरू सुलोचना आख्यानको प्राप्त्याशाका रूपमा आएका छन् । यहाँ कला, सुलोचना र अनङ्ग तीनैजना आ आफ्ना उद्देश्यमा पुग्न विभिन्न प्रयासहरू गरे तापनि योजना सफल हुने कुरामा अनिश्चित रहेको देखिन्छ । अतः यो चरण सुलोचनाको आख्यानको सङ्घर्ष अवस्था रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(घ) सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति)

आख्यानमा नायक नायिकाको उद्देश्य पूर्ण हुने वा नहुने कुराको प्रायः निश्चित भएको अवस्था नियताप्तिको स्थिति हो । **सुलोचना** काव्यको छैटौं सर्गमा पुग्दा सुलोचनाको विवाह विलाससिंहसँग हुने पक्का भएपछिको सन्दर्भवर्णनको आख्यानले शोक स्थायीभावको विकास हुनगई करुणरसलाई मलजल गरेको देखिन्छ ।

सुलोचना काव्यको सातौं सर्गमा सुलोचनालाई हनहनी ज्वरो आउनु र ओछ्यानबाट अन्यत्र हिँडडुल गर्न नसक्नुजस्ता आख्यानले सुलोचनामा निहित करुणरससम्बद्ध विविध

विभावादिलाई पृष्ठपोषण गर्दै शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै करुणरसकै विस्तारमा सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी आठौँ सर्गमा विलाससिंहसँग विवाह भएको घटनासन्दर्भको आख्यानले नायक नायिकाको मिलनमा पूर्णतः व्यावधान सिर्जना गरिदिई शोक स्थायीभाव प्रबल रूपमा सञ्चरण र सम्बर्द्धन हुँदै करुणरसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी माथिका सन्दर्भजन्य आख्यानले सुलोचना र अनङ्गबीचको आत्मीय प्रेममा तुषारापात सिर्जना गरी सुलोचनामा शोक स्थायीभाव प्रवाह गराउँदै करुणरस सिद्धिमा सहयोग गरेको छ । उक्त आख्यान सुलोचनाको नियताप्तिको स्थिति बनेर आएको देखिन्छ ।

(ङ) **उपसंहार (फलागमको स्थिति)**

फल प्राप्तिको अन्तिम अवस्था फलागमको स्थिति हो । विलाससिंहसित विवाहित सुलोचनालाई प्राप्त गर्न अनङ्गले तेह्रौं सर्गमा प्रेमिका सुलोचनाको घरमा जैमाने (अनङ्ग) को नामले छद्मभेषी रूप धारण गरी बसेको सन्दर्भजन्य आख्यानले विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस सिर्जना गर्न सहयोग गरेको छ । अनङ्गसँगको अतृप्त आत्मीय प्रेमको प्राप्तिका निम्ति सुलोचनाले बगैँचामा राधा कृष्णको मन्दिर बनाएर पूजा गर्दाको घटना आख्यानले सुलोचनामा निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस तथा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको पाइन्छ । यसैगरी प्रेमी अनङ्गले सुलोचनाको खाटमा फूल ल्याएर सजाउनु, सुलोचनाकै सेवा गरेर बस्नु तथा दैहिक रूपमा असम्भव भए तापनि आत्मिक तथा भावानात्मक रूपमा सुलोचनाकै पुजारी भएर बस्नु अनि प्रेमपत्रमार्फत् सुलोचनाप्रति आफ्नो प्रेमभाव प्रकट गर्नु, दिनभर प्रेमिका सुलोचनालाई नै हेरेर दिन बिताउनु, सुलोचना पनि अनङ्गको चिठी हेरेर मन बुझाउँदाको स्थितिमा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररसको विकास भएको छ । यिनै विविध घटनाहरू नायक-नायिका मिलनको फलागम अवस्था बनेर आएको देखिन्छ ।

यसरी **सुलोचना**मा विभिन्न घटनाजन्य आख्यानले विविध रसको सिर्जना भएको हुँदा रस उत्पत्तिमा कथानक भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । **सुलोचना**को आख्यानमा प्रयुक्त यी विविध घटना तथा उत्पन्न शृङ्गार, भक्ति, शान्त, अद्भुत, भयानक, वीर, वत्सल आदि सहायकरसकै पृष्ठपोषणमा सुलोचनामा कारुणिक भावहरू प्रबल विकसित हुँदै जाँदा अन्ततः सुलोचनाको मृत्युपश्चात् शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । अतः काव्यमा आख्यानबिना रसको उत्पत्ति असम्भव हुनाले यी दुईबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६.२ सुलोचनामा पात्र र रस

प्रस्तुत **सुलोचना**को रसविधानगत अध्ययनका सन्दर्भमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । विविध पात्रका चारित्रिक क्रियाकलाप र तिनबाट भावक वा पाठकका मनमा पर्ने शोक स्थायीभावजन्य करूणरसको परिपाक स्थिति नै सुलोचनाको पात्र र रसगत सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । **सुलोचना** काव्यमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै प्रकारका पात्रहरूको उपयोग भएको छ । **सुलोचना** काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्ने विविध पात्रहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **प्रमुख पात्र**

काव्यमा सत् र असत् कार्य गर्ने अर्थात् सकारात्मक र नकारात्मक प्रवृत्ति एवम् व्यवहार दर्साउने मुख्य भूमिका बोकेका चरित्र प्रमुख पात्र मानिन्छन् । तिनले विविध

कार्य-व्यापारद्वारा काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउँछन् । सुलोचनामा प्रयुक्त नायक अनङ्ग, नायिका सुलोचना र खलानायक विलाससिंह प्रमुख पात्र हुन् । तिनको सङ्क्षिप्त चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) **नायक**

सुलोचना महाकाव्यको नायकलाई हेर्दा अनङ्ग धीर प्रशान्त कोटिको नायक हो । ऊ शान्त स्वभाव, सामान्य, शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त रहेको देखिन्छ । अनङ्ग तेस्रो सर्गमा कथानक प्रारम्भमै सुलोचनाको आग्रहमा उनको रूप यौवनप्रति आकर्षित भई आत्मिक प्रेममा बाँधिएको पात्र हो । यसक्रममा अनङ्गमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको उत्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी प्रेमको बीजारोपण भए तापनि सामाजिक मर्यादा र नैतिक चरित्रको पालना गर्दै आत्मिक प्रेमको सौन्दर्यतामा रमाउने पात्र बनेर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विभिन्न घटना, मोड र परिस्थितिमा उसको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । यसैगरी शत्रुमर्दनले गाली गरेको सन्दर्भमा क्रोध भावप्रधान रौद्ररसको उत्पत्ति भएको छ । सुलोचनाको विलाससिंहसँग विवाह भएपछि अनङ्गमा शोक स्थायीभावले सञ्चरण हुन पुग्दछ । यसबाट मुक्ति पाउन सुलोचनाकै घरमा जैमाने नामबाट नोकर बनेर बगैँचामा राधा कृष्णको मन्दिर बनाई पूजा अर्चना गर्दा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । सुलोचनाको दुःखद् घटनामा विभिन्न कोणबाट निरन्तर साथ र सहयोग गर्ने अनङ्ग सत् पात्र हो । उसले सुलोचनालाई पवित्र प्रेम गरी रति स्थायीभावकै सञ्चरण गराउँदै शृङ्गाररसलाई पृष्ठपोषण गरे तापनि यसले पूर्णता नपाउँदा काव्य करुणरसतर्फ नै प्रवाहित हुन पुगेको छ ।

सुलोचनालाई परेको प्रेम वियोग, पारिवारिक दबाब र पतिबाट भएको जघन्य भौतिक यातनाबाट समेत प्राणरक्षा गरिदिने मानवतावादी पात्र हो । यसक्रममा उसमा शोक स्थायीभावजनित करुणरसको चरमोत्कर्ष अवस्था देखिएको छ । ऊ सधैँ नायिकाको पक्षमा मन, वचन र कर्मले काम गर्ने अनुकूल प्रवृत्ति भएको पात्र हो । ऊ आख्यानमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म विविध कार्यभूमिकामा बाँधिएको बद्ध तथा मञ्चीय पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय चेतना बोकेको पात्र हो । ऊ सुलोचनालाई बाँचुञ्जेल माया गरिरहने एकै किसिमको स्थिर स्वभाव भएको पात्र हो । उसले सुलोचनाको मृत्युको अन्तिम क्षणसम्म पनि जटाधारी छद्मभेष धारण गरी कारुणिक दृश्यावलोकन गरेको छ । यसैगरी सुलोचनाको मृत्युको दुःखद् घटनाका कारण अनङ्गमा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका विविध घटना आख्यानले नायकका मनमा विविध अङ्गरस तथा सम्बद्ध स्थायीभावको विकास हुन गई तिनले करुणरसलाई नै मलजल गरेको हुँदा सुलोचना काव्यमा पात्र (नायक) र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(अ) **नायिका**

पूर्वीय आचार्यहरूले काव्यको नायिकालाई प्रमुख महत्त्व दिएका छन् । साथै तिनका विविध विशिष्ट गुणहरूलाई स्वीकारेका छन् । उनीहरूकाअनुसार नायिकामा सुशीलता, यौवन सम्पन्नता, प्रेम, ममता, रूपवती, गुणवती, माधुर्यवतीजस्ता गुणलेयुक्त हुनुपर्ने मान्यता रहेको छ । यसअनुरूप कार्य प्रकृतिका आधारमा नायिकाहरूलाई स्वकीया, परकीया र सामान्या गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । उक्त मान्यताबाट हेर्दा सुलोचना स्वकीया वर्गको नारी हो । यस प्रकारका नायिका सरल प्रकृतिकी विनय,

कोमल आदि गुणले युक्त, गृहकार्यमा व्यस्त, आफ्नै पतिसँग मात्र प्रणयसम्बन्ध राख्ने, सद्गुणी र नैतिक चरित्रवान हुन्छन् जुन सुलोचनामा पाइन्छ ।

सुलोचना चरित्रप्रधान काव्य हो । सुलोचना यस काव्यकी नायिका एवम् कथानक उद्देश्य बोकेकी सत् पात्र हुन् । काव्यमा उनको केन्द्रीय भूमिका रहेको छ । आफ्नै घरको उत्तरी बगैँचामा गीत गाइरहेकी सुलोचनाको एक दिन साँझपख अचानक अनङ्गसँग भेट भएपछि प्रेम बस्न पुगी अनङ्गलाई मन मन्दिरमा सजाउन पुग्छिन् । यसबाट सुलोचनामा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी शत्रुमर्दनले अनङ्ग घरमा आएको र उसप्रति सुलोचनाको प्रेमाकर्षण बढेको कारण सुलोचनालाई गाली गलौज गरी डर धम्कीसहित घरबाहिर जान निषेध गरेपछि सुलोचनामा करुणरससम्बद्ध विविध भावहरू सशक्त रूपमा प्रवाहित हुन पुगेको छ । यसकारण शोक स्थायीभाव उद्दीप्त भई करुणरसलाई नै विस्तार गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी विलाससिंहसँग विवाह छिनेपछि प्रेमी अनङ्गसँग भाग्ने योजना बनाएकी सुलोचना एक्कासी ज्वरोले सिकिस्त हुँदा विप्रलम्भ शृङ्गाररसको विकास र विस्तार भएको छ । साथै विवाहपछि करुणरसले मौलाउने र झयाङ्गिने अवसर प्राप्त गर्दछ । यसपछि सुलोचनामा आफ्नै मानसिक तथा पारिवारिक दबाब बढ्दै जान्छ । फलस्वरूप विलाससिंहले सुलोचनालाई अनङ्गले पठाएको प्रेमपत्र प्राप्त गरेपछि मरणासन्न हुने गरी निर्बाध कुटपिट गरेको घटनासन्दर्भबाट सुलोचनामा शोक स्थायीभाव तीव्रतर बृद्धि हुँदै करुणरसले विस्तारित रूप लिन्छ र यसको परिपाक हुन पुग्दछ । अन्ततः सुलोचना प्रेमी अनङ्गकै पवित्र प्रेमको स्मृतिमा देह त्याग गर्न विवश हुन्छिन् । जसका कारण भावकमासमेत करुणरसको शोक स्थायीभावको प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सुलोचना कार्यभूमिकाका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आबद्धताका कोणबाट हेर्दा, बद्ध, आसन्नताका आधारमा हेर्दा मञ्चीय पात्र हुन् ।

सुलोचना आफ्नो सुशील, शान्त, सहनशील स्वभाव र कमजोर मानसिक अवस्था तथा साहस अनि निर्णय क्षमताको अभावका कारण नायकसँग प्रेमवियोग हुन पुग्छिन् । साथै मानसिक रूपमा रूग्ण बन्दै पतिको भौतिक आक्रमणपछि अन्ततः मृत्युवरण गर्दछिन् । यसरी नायिका सुलोचनाकै प्रेम र वियोगको मार्मिक घटनाले मृत्युसम्म पुऱ्याई विविध रसभाव उत्पन्न गराउँदै करुणरसलाई परिपाक स्थितिमा पुऱ्याएको हुँदा सुलोचनाको आख्यानमा पात्र (नायिका) र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको पाइन्छ ।

(इ) खलनायक

नायकनायिकाको मिलनमा वा कथानक उद्देश्यमा बाधा अवरोध पुऱ्याउने पात्र खलनायक हो । **सुलोचना** काव्यमा सुलोचनाको पति विलाससिंह खलपात्र हो । ऊ कार्यभूमिकाका आधारमा प्रमुख असत् प्रवृत्ति भएको पात्र हो । धन सम्पत्तिले सम्पन्न कर्णेलको छोरो एकै दृष्टिमा सुलोचनाको रूप यौवनप्रति आकर्षित भई विवाह गर्दछ । ऊ सुलोचनाको इच्छा विपरीत सुलोचनालाई विवाह गर्ने पात्र हो । यसक्रममा विलाससिंहमा रति स्थायीभावजन्य सम्भोग शृङ्गाररस उत्पत्ति भएको छ । यसैगरी केही समयपछि नै विलाससिंहले दोस्रो श्रीमती विवाह गरेबाट ऊ गतिशील पात्र हो । आफ्नो बुद्धि र विवेक भन्दा पनि आमा र बहिनीको कुरामा विश्वास गरेर सुलोचनालाई मानसिक र शारीरिक यातना दिएको हुँदा ऊ असत् अमानवीय पात्र हो । यसक्रममा विलाससिंहमा क्रोध स्थायीभावजज्य रौद्ररसको विकास भएको छ । पत्नी सुलोचनालाई वक्र नजरले

हेर्ने विलाससिंहमा प्रतिकूल स्वभाव पाइन्छ । ऊ पत्नी सुलोचनालाई केवल कामवासनाको दृष्टिले मात्र हेर्दछ । समय र परिस्थितिअनुसार आफूलाई परिवर्तन गर्ने ऊ अस्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक स्वभाव भएको पात्र हो । ऊ पत्नी सुलोचनाप्रति बेवास्ता राख्ने कर्तव्यबोध नभएको गैर जिम्मेवार पात्र हो । कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उसको खलपात्रीय भूमिका रहेको हुँदा ऊ बद्ध पात्र हो । उसलाई हटाउँदा कथानक अपूर्ण बन्न पुग्दछ । साथै मञ्चमा प्रत्यक्ष आई विविध नकारात्मक भूमिका वहन गरेकोले ऊ मञ्चीय पात्र हो । अन्ततः सुलोचनालाई भैतिक यातना दिई मरणासन्न स्थितिमा पुऱ्याउने र त्यसकै कारण सुलोचनालाई आफ्नो सुनौलो देह त्याग्न विवश तुल्याउने विलाससिंह वास्तवमै असत्, अमानवीय चरित्रले युक्त खलपात्र हो । उसकै कारण काव्यमा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरसको परिपाक हुन पुगेको छ । यसरी सुलोचनामा पात्र र रसको अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

(ख) सहायक पात्र

काव्यमा प्रमुख पात्रलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउने विविध सहायक पात्रहरू हुन्छन् । प्रवृत्तिका आधारमा तिनीहरू सत् र असत् गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । सत् पात्रले नायक नायिकाको उद्देश्यनुकूल भूमिका निर्वाह गर्दै सहयोग गर्दछन् भने असत् पात्रले खालनायकलाई समर्थन र सहयोग गरी नायक नायिकालाई बाधा सिर्जना गर्दछन् । यी दुई पात्रहरू कार्य, स्वभाव आदिका दृष्टिले एक अर्कामा विपरीत देखिन्छन् । **सुलोचना** काव्यको सहयोगी पात्रलाई हेर्दा सत् असत् दुबै प्रवृत्ति अँगालेका पात्र पाइन्छन् । सत् पात्रका रूपमा सहयोगी भूमिका बहन गर्ने पात्रहरूमा कला, मर्दनबन्धु रहेका छन् । तिनले नायक नायिकालाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । यसैगरी असत् पात्रका दृष्टिले हेर्दा सुलोचनाका बाबु शत्रुमर्दन, आमा मखना, ज्योतिष उडुकान्त, विलाससिंहको बाबु कर्णेल, सुलोचनाकी सासू, नन्द विजुली आदि रहेका छन् ।

(अ) कला

सत् पात्रका रूपमा कलाको प्रमुख भूमिका रहेको छ । उनी नायकनायिकालाई आफ्नो दिलो ज्यानले सहयोग गर्ने अनुकूल पात्र हुन् । सुलोचनाको विवाहको निर्णयपश्चात् रातारात अनङ्गकहाँ पुगी वास्तविकता प्रकट गर्दै सुलोचनालाई प्रेम विवाह गर्न सल्लाह दिने कला साँच्चै मानवीय भाव बोकेकी पात्र रहेको देखिन्छ । यसरी कलाको भूमिका सुलोचना र अनङ्गको मिलनको रतिभावमा केन्द्रित भए तापनि सुलोचनाको विलाससिंहसँगको विवाहको निर्णयपछि कलाले आफ्नै प्रेमवियोगको वर्णन गरेर सुलोचनालाई सम्झाउनु, सुलोचनाको दुःख, वेदना अनङ्गलाई सुनाउनु, विवाह अघि भाग्ने योजना बनाए पनि सुलोचना बिरामी हुन पुग्नु र सुलोचना अनङ्गको प्रेमको डोरी चुँड्नुजस्ता दुःखदायी घटनाहरूले कारुणिक शोक स्थायीभाव जागृत गराई काव्य करुणरसको रसावस्थामा पुगेको हुँदा सहायक पात्र र रसबीचको सम्बन्ध अभिन्न रहेको देखिन्छ ।

(आ) शत्रुमर्दन

सुलोचना काव्यलाई दुःखान्त परिणतिको शोक स्थायीभावजन्य करुणरसको पराकाष्ठामा पुऱ्याउन काव्यको खलपात्र विलाससिंह (प्रतिनायक) लाई सहयोग गर्ने विविध असत् पात्रहरूको भूमिका उल्लेख्य रहेको छ । यीमध्ये शत्रुमर्दन प्रमुख सहयोगी असत् पात्र हो । उसले पासा खेलको सामान्य विवादलाई लिएर साथी वासुदेवसँग सम्बन्ध तोडेको छ । जसले गर्दा मर्दन छोराहरूको साथी अनङ्गलाईसमेत घरमा आउन रोक लगाएको छ । धेरै

वर्षपछि मर्दनबन्धुको आग्रहमा अनङ्ग शत्रुमर्दनको घरमा आउँछ । प्रारम्भमा मौन देखिएको शत्रुमर्दन एक दिन छोराहरूसँग चर्काचर्की विवाद हुँदा तुच्छ शव्दले गाली गर्छ र पुनः आएमा खुट्टा भाँचिदिने धम्की दिन्छ । साथै सुलोचनालाई कडा निगरानीमा राख्नसमेत पत्नी मखनालाइ आदेश दिन्छ । यी स्वभाव र क्रियाकलापको आधारमा शत्रुमर्दन कार्यभूमिकाका आधारमा मुख्य सहायक असत् पात्र रहेको देखिन्छ । उसका यिनै स्वभावजन्य व्यवहार, वासुदेवसँगको बदलाको भावना, कप्तान पदको सम्मानित दर्जा, जागिरबाट प्राप्त सुखसयल र धनसम्पत्ति, उच्च जातिको व्राह्मण कुलीन संस्कारका घमन्डका कारण अनङ्गसँग छोरी सुलोचनाको आत्मिक प्रेम रहेको जान्दा जान्दै पनि पवित्र प्रेमलाई चुँडाएर धनाढ्य कर्णेलको एक मात्र छोरो विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह गरिदिनु, विवाहपछि सुलोचनाको बारेमा कुनै चासो नराख्नु र शत्रुमर्दनकै जिद्धी र घमन्डले गर्दा सुलोचनाले जीवन गुमाउन बाध्य हुनुजस्ता कारुणिक घटनाका कारण शत्रुमर्दन काव्यको असत् पात्र रहेको सिद्ध हुन्छ । यसरी हेर्दा शत्रुमर्दन प्रमुख असत् पात्र (खलपात्र), प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म एउटै व्यवहार देखिएको हुँदा गतिहीन पात्र, आफ्नै छोरी सुलोचना (नायिका) प्रतिघात गरी मृत्युको सिकार गराउने र विगतलाई सम्झेर पश्चाताप गर्ने शत्रुमर्दन प्रतिकूल प्रवृत्ति भएको पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा कुलीन वर्गको प्रतिनिधित्व गरी काव्यमा भूमिका निर्वाह गरेको हुँदा ऊ वर्गीय चरित्र हो । आख्यानमा प्रारम्भदेखि अन्तसम्म आएको र उसको अभावमा काव्य उद्देश्यमा नपुग्ने हुँदा ऊ बद्ध पात्र हो । यसरी नै मञ्चमा प्रत्यक्ष देखिएको हुँदा ऊ आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

(ग) गौण पात्र

सुलोचना काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहायक पात्रका साथै गौण पात्रको भूमिका रहेको छ । मर्दनबन्धुले बहिनी सुलोचनाको आत्मीय साथी अनङ्गसँग निश्छल प्रेम रहेको थाहा हुँदा पनि त्यसमा कुनै प्रतिक्रिया नगर्नु, विवाहपछि सुलोचनाको वास्तविक पीडा बुझ्न तिमिरमर्दन बहिनीको घर जानु, परमेश्वर (भगवान्) को प्रार्थना गरेर दुःख शान्त गर्ने सल्लाह दिएर घर फर्कनुजस्ता कार्यबाट सत्पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसैगरी काव्यमा सुलोचनाप्रतिको भूमिका सामान्य रहेको हुँदा मर्दन बन्धु गौण पात्र हुन् । स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हुन् । सुलोचनाको विवाहपूर्व ईश्वर नमान्ने मर्दन बन्धु सुलोचनाले घर परिवारबाट पाएको दुःख, पीडा भुल्न परमेश्वरको नाम भजेर बस्ने सल्लाह दिएको छ । बहिनी सुलोचनाप्रति सधैँ शुभभाव राख्ने मर्दनबन्धु अनुकूल पात्र हुन् । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । तिनले बहिनी सुलोचनाप्रतिको अन्यायको समेत विरोध नगरी सहनशील दाजुहरूका प्रतिनिधित्व गरेका छन् । मर्दन बन्धु काव्याख्यानमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मै देखापरको हुँदा बद्ध पात्र हुन् । आसन्नताका आधारमा मञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेबाट मञ्चीय पात्र हुन् । यसरी मर्दन बन्धु काव्यमा सत् भूमिका निर्वाह गर्ने गौण पात्र हुन् ।

यसरी मर्दनबन्धुमा साथी अनङ्गसँग बहिनी सुलोचनाको गहिरो प्रेम भएको यथार्थ जानकारी हुनु, उनको इच्छाविपरीत विलाससिंहसँग विवाह गरिदिने कुरामा मौन बसी स्वीकृति जनाउनु, सुलोचनाको मनोभावना बुझ्न नसक्नु, विवाहपछि घरमा सासूको टोकसो र पतिको यातना खेप्दै आएकी सुलोचनाको बारेमा कुनै सोच नराख्नु, फलतः सुलोचनाको मानसिक र शारीरिक विविध समस्या र चिन्ता बढ्दै जाँदा शोक स्थायीभावको विकास र विस्तार स्वरूप सुलोचनाले देह त्याग गर्न पुगी करुणरसको उत्कर्ष अवस्थामा काव्य पुगेको हुँदा **सुलोचना**मा पात्र र रसको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको

देखिन्छ । अन्ततः काव्यकी प्रमुख पात्र नायिका सुलोचनालाई सहायक र गौण पात्रहरूको विविध कार्यभूमिकाले करुणरस सिद्धिमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

४.६.३ सुलोचनामा परिवेश र रस

सुलोचना महाकाव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । **सुलोचना**मा नेपाली समाजका काठमाडौंको सहरी क्षेत्र र त्यस आसपासका भूभागलाई आख्यानको परिवेशका रूपमा चयन गरिएको छ । खासगरी डिल्लीबजार, नयाँ बानेश्वर, पशुपतिनाथ, सुन्दरीजल आदिका प्राकृतिक वा भौतिक तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक अवस्थाको आन्तरिक परिवेश आएका छन् । ती परिवेशले पात्रहरूका मनलाई उद्दीप्त पार्दै विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गरी अङ्गरस तथा अन्ततः सुलोचनाको मृत्युको दुःखद परिवेश सिर्जना हुँदा शोक स्थायीसम्बद्ध करुणरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका खेलेको छ ।

यसक्रममा सुलोचना र अनङ्गको कथानक परिवेश वर्णनको पहिलो सर्गमा विविध देवी देवताको प्रस्तुतिका सन्दर्भमा आध्यात्मिक परिवेशले निर्वेद स्थायीभावयुक्त भक्तिरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा सुलोचनाको वंशावली वर्णनको परिवेशले उत्साह भावजनित वीररस, द्विषमर्दन शिकार खेल्न जाँदा हानेको वाण लागि मृग भुइँमा ढलेर छटपटाउँदाको घटनाजन्य परिवेशले शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस, वन जङ्गल र नदी किनाराको सुन्दर परिवेशले शान्तरस, द्विषमर्दन र व्यघ्रमर्दनले बनाएको मन्दिरको सौन्दर्ययुक्त परिवेशले भक्तिरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ । दुष्टमर्दनले दोस्रो रानी विवाह गर्दाको रमणीय हर्षोल्लासपूर्ण परिवेशले रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी तेस्रो सर्गमा सुलोचनाको घरपछाडिको बगैँचाको सुन्दर दृश्य र जूनेली रातको सौन्दर्यपूर्ण परिवेशले शान्तरस सिर्जना गर्नमा सहयोग गरी नायक नायिकामा शङ्गाररसमूलक रतिजन्य भाव विकासमा उद्दीपनको भूमिका प्रदान गर्न सहयोग गरेको पाइन्छ । यसरी नै बगैँचामा गीत गाएर बसिरहेकी सुलोचनाको अनङ्गसँग भेट भई गाढा मायाप्रेम बस्दाको परिवेशबाट रतिभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति र विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । चौथो सर्गमा मर्दनबन्धु अनङ्गबीच ईश्वर छ/छैन भन्ने बारेमा बहस हुँदा मर्दनका बाबु शत्रुमर्दन रिसाएर अनङ्गलाई तथानाम गाली गर्दाको घटनाको परिवेशले चित्तलाई उद्दीप्त पार्ने विविध सञ्चारीभावको विकास हुनगई क्रोध स्थायीभावप्रधान रौद्ररसको विकास हुन पुगेको छ ।

यसैगरी पञ्चम सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाहको प्रसङ्गको परिवेशले रतिभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । छैटौं सर्गमा सुलोचनाको इच्छाविपरीत विवाह छिनेपछिको घटना परिवेशले अनङ्गप्रतिको प्रेमभावका कारण सुलोचनामा शोक स्थायीभावयुक्त करुणरस सिर्जना हुन पुगेको छ । सातौं सर्गमा अनङ्गसँग भाग्ने योजना बनाएकी सुलोचना एक्कासि ज्वरोले सिकिस्त भएको परिवेशले शोक स्थायीभावसम्बद्ध विभावादिको सञ्चरण र विस्तार हुनगई करुणरसको विकासमा सहयोग गरेको छ । आठौं सर्गमा विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह हुँदाको परिवेशले शृङ्गाररस उत्पत्ति भएको छ । नवौं सर्गमा दुर्मुखा सासूको अत्याचारको परिवेशका कारण शोक स्थायीभावजन्य करुणरसलाई पृष्ठपोषण गर्न सहयोग गरेको छ । उक्त पीडाबाट मुक्ति पाउन भगवान् श्रीकृष्णको प्रार्थना गर्दा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

दसौं सर्गमा बहिनी सुलोचनाको अवस्था बुझ्न आएको तिमिरमर्दनले सुलोचनालाई परमेश्वरको स्मृति गर्न सल्लाह दिएको सन्दर्भ परिवेशले शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसरी नै एघारौं सर्गमा सुलोचनामाथि श्रीमान र सासूबाट भएको जघन्य शारीरिक तथा मानसिक यातना र त्यसबाट उत्पन्न पीडाका दर्दनाक घटना परिवेशले चित्त पगाल्ने शोक स्थायीभावजन्य करुणरस सशक्त बन्न पुगेको छ । बाह्रौं सर्गमा तिमिरमर्दन प्रकृतिको सुन्दर र रमणीय सुन्दरीजलको परिवेशले शम स्थायीभावजन्य शान्तरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ । साथै घुम्दै बिजुलीको घरमा पुगेको तिमिरमर्दन बिजुलीको आग्रहमा त्यस रात त्यहीँ बसी बच्चाको स्याहार गर्दाको परिवेशले वत्सल स्थायीभावयुक्त वात्सल्यरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । तेह्रौं सर्गमा अनङ्ग जैमानेको नामले सुलोचनाको घरमा नोकर बसी दैनिक बिहान बगैँचाबाट फूल टिपेर गमलामा सजाउँदा, सुलोचनाको कोठाको खाटमा राख्दा तथा बगैँचामा राधाकृष्णको मन्दिर बनाउँदाको परिवेश वर्णनबाट धृति, आनन्द, मोह, निर्वेद आदि व्यभिचारीभाव उद्दीप्त भई शान्त एवम् भक्तिरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी विलाससिंहले सुलोचनालाई निर्ममतापूर्वक कुटपिट गर्दाको घटना परिवेशले रौद्र र करुणरस तथा जैमानेले सुलोचनाको प्राणरक्षाको निम्ति याचना गर्दा आश्चर्य स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस सिर्जना गर्न सहयोग गरेको छ । चौधौं सर्गमा अनङ्ग पागलझैँ बेचैन भई पशुपतिस्थित शिवपुरीको जङ्गलमा पुग्दाको परिवेशले शान्तरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी पन्ध्रौं सर्गमा पतिको कुटाइबाट मरणासन्न अवस्थामा पुगेकी सुलोचनालाई आर्यघाटमा राखिएको र तिमिरमर्दनले बहिनीलाई सहानुभूति दर्साएको घटनापरिवेश तथा जटाधारी छद्मभेषी युवक (अनङ्ग) ले देखेको सुलोचनाको मृत्युन्मुख कारुणिक परिवेशबाट आश्चर्य स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस सिर्जनामा सहयोग गरेको छ । अन्ततः सुलोचनाको मृत्युको कारुणिक भौतिक तथा मानसिक घटना परिवेशले स्थायी शोक स्थायीभावमूलक करुणरसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ ।

अतः **सुलोचना** महाकाव्यमा प्रयुक्त विविध घटना तथा दृश्य परिवेशले रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । विशेषतः **सुलोचना**मा आएका अङ्गरस (शृङ्गाार, शान्त, भक्ति, भयानक, वात्सल्य, अद्भुत) र सम्बद्ध विविध घटना परिवेशहरू सुलोचनालाई दुःखान्तमा पुऱ्याई शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस (अङ्गीरस) को परिपाक गराउने रूपबाट अङ्गीरसकै सहायक बनेर आएका छन् । यसरी पात्रहरूबीचको घटना (प्राकृतिक र भौतिक-आन्तरिक तथा बाह्य) परिवेशबाट पात्रका मनका भावहरूलाई उद्दीप्त पारी विविध सञ्चारी भावहरूको विकास हुँदै रसरूपमा परिणत हुँदा सुलोचनामा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी **सुलोचना** काव्यमा परिवेशले विविध रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६.४ सुलोचनामा भाषा र रस

रस निष्पत्तिमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ । भाषा जति सरल, शिष्ट र कोमल हुन्छ, काव्य त्यति नै रसिलो र प्रभावकारी बन्दछ । **सुलोचना** महाकाव्यको भाषा सरल र जटिल (सामान्य र विशिष्ट-आलङ्कारिक) दुवै प्रकृतिको पाइन्छ । आगन्तुक, तत्सम , तद्भव तथा झर्रा (टपरे, कन्धने) स्रोतका शाब्दिक भाषा काव्यमा उपयोग भएको छ । **सुलोचना**लाई भाषाका प्रमुख पक्षहरू गुण, रीति, भाषा आदिका आधारमा रससापेक्ष विश्लेषण सकिन्छ । यसरी **सुलोचना**लाई गुणका आधारमा हेर्दा माधुर्य, ओज र प्रसाद । रीतिका आधारमा वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । भाषाका वर्ण (कदेखि मसम्मका मधुर वर्ण, असंयुक्त रेफ र णकार वर्ण), कठोर भाषा (टवर्गका वर्ण, प्रथम र तृतीय वर्णको, द्वितीय र चतुर्थ वर्णका साथमा संयोग, संयुक्त रेफ र श तथा ष वर्ण) तथा कोमल वर्णका भाषा (सबै

वर्ण प्रयुक्त) गरी तीनवटै प्रकारका भाषाको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ । जसअनुसार शृङ्गाररस (संभोग र विप्रलम्भ), शान्तरस र करुणरस निष्पत्तिमा ललित र कोमल वर्णयुक्त माधुर्य गुण तथा वैदर्भी रीतिले सहयोग गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी वीररस, रौद्ररस र बीभत्सरस निष्पत्तिमा टठडढजस्ता कठोर वर्णयुक्त ओजगुण एवम् गौडी रीतिले सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्तिमा मनलाई आकर्षण गरी चित्तलाई छिटै पगाली शान्त र आनन्द भाव पैदा गर्ने प्रसाद गुणले युक्त मधुर पाञ्चाली रीतिले सहयोग गरेको छ । रसका दृष्टिले हेर्दा अङ्गरस (भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गाररस, रौद्ररस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस) तथा अङ्गीरस (करुणरस) को सरस र सन्तुलित अवस्था देखिन्छ । भाषा र रसको सम्बन्ध दर्साउने काव्यांश श्लोकका केही नमुना अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

दाइहरू दुबै होलान् पाल्नुहोस् न गरूँ गफ ।
अबेर के भएको छ ढोका बिर्सेर आउँदा ॥
जाने बाटो नदी हाम्रो बगैँचाले थुनिदियो ।
हाम्रो सौभाग्य आज डबल सौभाग्य भयो ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.७१)

सुलोचनाले प्रेमी अनङ्गलाई प्रेमपूर्ण सम्बोधन गरी आफ्नो घरमा बस्न विनम्र आग्रह गर्दाको भावस्वरूप आएको माथिको श्लोकमा माधुर्य गुणको शिष्ट प्रयोग भएको छ । यहाँ सुलोचनाले प्रेमी अनङ्गलाई शिष्ट सम्मान गर्दा प्रयोग भएको पाल्नुहोस् न, हाम्रो बगैँचा, हाम्रो सौभाग्यलगायत थुनिदियो-भयोजस्ता अन्त्यानुप्रासीय लयात्मक भाषाको कोमल वर्णका भाषाले रति स्थायीभावयुक्त शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई पगाल्ने प्राञ्जल शैलीप्रधान लयात्मक, श्रुतिमधुर एवम् साङ्गीतिक अभिव्यक्ति शैलीको प्रयोग भएको छ । यसैगरी कदेखि मसम्मका मधुर वर्णयुक्त वैदर्भी रीतिको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसकारण काव्यमा रति स्थायीभावजनित शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन गई अनङ्ग र सुलोचनाको प्रेमसम्बन्धको विस्तार भएको देखिन्छ । यसरी भाषाशैलीले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसैगरी मर्दनबन्धु र अनङ्ग ईश्वर छ र छैन भन्ने विषयमा चर्काचर्की बहस गर्दा बाबु शत्रुमर्दनले तथानाम गाली गर्दाको घटनाप्रसङ्गमा प्रयुक्त भाषाशैलीको अर्को नमुना यस्तो छ :

तँ छस् असल हे गुन्डो ! तरूनी होस् फकाउने ।
नआ जा ! घरमा मेरो नपसेस कन्धने तँ को ॥
मेरो अगाडि यो फुर्ति देखाएर बडो हुने ?
तँ जस्ता लाख छन् मेरो घरमा पनि नोकर ॥
(सुलोचना, सर्ग ४, श्लो. ६१)

माथिको श्लोकमा प्रयुक्त मेरो अगाडि, बडो हुने ?, हे गुण्डो ! कन्धने तँ को ? नोकर आदि गालीगलौजयुक्त रूखो र कठोर वर्ण (क, ग, ट, ड) प्रयोगले ओज गुणनिहित गौडी रीतिको प्रयोग भएको छ । जसका कारण काव्यमा क्रोध भावप्रधान रौद्ररसको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको देखिन्छ । यसै अभिव्यक्तिका कारण सुलोचना र अनङ्गकाबीच प्रेमवियोग हुन गई सुलोचना करुणरसतर्फ प्रवाहित हुँदै अन्ततः मृत्युवरण गर्न पुगी शोक स्थायी भावप्रधान करुणरस परिपाक स्थितिमा पुगेको छ । अतः सुलोचनामा भाषाले रस निष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका खेलेको पुष्टि हुन्छ । **सुलोचना** काव्यमा तिमिरमर्दनले बिजुलीको

आग्रहमा ज्वानुको घरमा बसी नवजात शिशुलाई स्याहार गर्दाको घटनासन्दर्भको परिवेश चित्रणमा प्रयुक्त भाषाशैलीको एक अर्को नमुना यस्तो छ :

तर रात जागा रहे कोमल मर्दन
पानी तताउँथे कैले, कैले घुड्का पिलाउँथे ।
खुट्टा मुसारी दिन्थे ती बालका, तर त्यो भने
ऊँ ऊँ बराबर गरी कष्टसाथ बराबर ॥ (सुलोचना, सर्ग १२, श्लो.४७)

माथिको श्लोकमा माधुर्य र प्रसाद गुणयुक्त नासिक्य स्वरवर्ण (ऊँ-ऊँ, न-न) लगायत कदेखि मसम्म (कैले-कैले, दिन्थे-पिउँथे) का मधुर वर्णले युक्त कोमल र शिष्ट प्रकृतिको भाषाको प्रयोग भएको छ । साथै रीति (शैली) का कोणबाट हेर्दा पाञ्चाली रीतिको प्राञ्जल, चित्ताकर्षक तथा सरसशैलीको विशिष्ट प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी शिशुको ऊँ ऊँ को सुमधुर लयात्मक भाषिक अभिव्यक्तिका कारण तिमिरमर्दनले असहाय र नाबालक बच्चाप्रति दया, माया र वात्सल्यमयी प्रेमको प्रगाढ भाव दर्साउँदा वत्सल स्थायीभावजन्य वात्सल्यरस उद्‌बुद्ध हुन पुगेको छ । यसरी भाषाले रसनिष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६.५ सुलोचनामा छन्द/लय र रस

सुलोचना काव्यमा वर्णमात्रिक लयका विविध छन्दहरू (विशेषतः शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, शशिवदना, अनुष्टुप, उपजाति, स्वागता आदि) को समुचित प्रयोग गरिएको छ । तिनले लयात्मक, सरस र रोचक तवरले भावकलाई विविध रसको अनुभूतिजन्य अवस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यको चौधौं सर्गको प्रथम श्लोकमा सुलोचनाको वियोग पीडा सहन नसकी अनङ्ग पागलप्रेमी बनेर शान्तिको खोजीमा शिवपुरीको जङ्गलमा गई बस्नु र दुव्लाएर जिङ्ग्रिङ्ग बनी घुम्दै आर्यघाटमा पुग्दाको घटना सन्दर्भमा प्रयुक्त शिखरिणी छन्दको लयले करुणरस निष्पत्तिमा यसरी सहयोग पुऱ्याएको छ, जस्तै :

अनङ्ग वनमा गए तर अँधेर त्यो रातमा ।
जसै पवन व्यूँझिए मिरमिरे हुँदो प्रातमा
पुगे विपिनमा बनी हृदय भ्रान्त दुःखीसरी
म बस्दिनँ कतै भनी जनसमाज अन्धो भरी (सुलोचना, सर्ग १४, श्लो.१)

माथिको काव्यांशमा चार पङ्क्तिपुञ्जको एक श्लोकमा संरचित प्रत्येक पाउमा सत्र अक्षर हुने शिखरिणी छन्दको लयबद्ध प्रयोग भएको छ । छैटौं, एघारौं र सत्रौं वर्णमा हुने नियमित विश्राम तथा प्रत्येक पहिलो र दोस्रो तथा तेस्रो र चौथो हरफको अन्त्यमा आएका क्रमशः रातमा-प्रातमा र दुःखीसरी-अन्धो भरी शव्दका वर्णले शाव्दिक तथा वर्णका स्तरमा समध्वन्यात्मकता सिर्जना गराउँदै विशिष्ट लयसौन्दर्यको माध्यमबाट भावकलाई शोक स्थायीभावयुक्त करुणरसको आस्वादन गराएको छ । यसरी छन्दले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा **सुलोचना** काव्यमा छन्द र रसको घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ ।

४.६.६ सुलोचनामा अलङ्कार र रस

सुलोचना विविध अलङ्कारले युक्त काव्य हो । शव्द र अर्थ दुबै तहबाट सिर्जित विभिन्न अलङ्कार (यमक, श्लेष, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, समाशोक्ति आदि) ले काव्यमा विविध रसको निष्पत्तिमा आह्लाद सिर्जना गराउँदै भावकलाई मूलतः

शोक स्थायीभावजन्य करुणरसको रसवैशिष्ट्यमा पुऱ्याएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त केही प्रतिनिधिमूलक अलङ्कारको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

४.६.६.१ अतिशयोक्ति अलङ्कार

असम्भव कुरालाई सम्भव देखाउँदा अतिशयोक्ति अलङ्कार सिर्जना हुन्छ । यसले अर्थको माध्यमबाट चमत्कार पैदा गर्दछ । **सुलोचना** काव्यमा दोस्रो सर्गको उनन्चालिसौं श्लोकमा द्विषमर्दनले अम्बिकालाई सपनामा देखी स्वर्ण मन्दिर बनाएको र उनका शेषपछि व्यघ्रमर्दनले गणेशको मन्दिर बनाएको सन्दर्भवर्णनमा यसरी अद्‌भुतरसमूलक अतिशयोक्ति अलङ्कार ध्वनि निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

त्यहाँ शान्तिपुरी जन्मिन् गङ्गाजीका किनारमा ।
मृगकी वाहिनी माता अझै छन् भन्दछन् त्यहाँ ॥
(सुलोचना, सर्ग २, श्लो.३९)

प्रस्तुत काव्यांशमा गङ्गाजीका किनारमा शान्तिपुरी जन्मिएकी, मृगकी वाहिनी माता भएको आश्चर्यजनक अर्थ व्यञ्जित भएको छ । अतः माथिको श्लोकमा अतिशयोक्ति अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी अतिशयोक्ति अलङ्कारले अद्‌भुतरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

४.६.६.२ उपमा अलङ्कार

काव्यमा प्रयुक्त पात्रविशेष (नायक-नायिका) लाई कुनै विशिष्ट वस्तुसँग सादृश्य गराई त्यसको रूपसौन्दर्य, गुण, विशेषता आदिको कलात्मक वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन्छ । **सुलोचना** काव्यको पन्ध्रौं सर्गको छत्तिसौं श्लोकमा सुलोचनाको जीवनको अन्तिम क्षण अर्थात् मृत्युपूर्वका वियोगान्त भाव प्रकट गरिएको सन्दर्भमा शोक स्थायीभावजन्य करूणरस निष्पत्ति हुँदा उपमा अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

कुसुम थिइन् एक मुर्झाउँदी ।
निठुरताअघि आँधिविषे रूँदी ।
अब त जीवनको अवसानमा
मुख समुज्वल शान्तिसरि भइन् ॥
प्रकृत तैपनि आँसु दुवै लिँदी ॥
जगत जीवनलाई कणा दिँदी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लोक ३६)

माथिको श्लोकमा कविले सुलोचनाको कारूणिक मृत्युप्रति दुःखबोध गर्दै निर्दयी मानव चरित्रप्रति खेद प्रकट गर्ने क्रममा मानवको निष्ठुरीपनको अघि सुलोचना आँधिसरि रोएको कारूणिकता अभिव्यक्त गरेका छन् । यसरी सुलोचनाले प्राणत्याग गरेपछि जडजस्तै शान्त र दीप्त मुहार बन्न पुगेको कुरा दर्साएका छन् । यसक्रममा सुलोचनाको मर्मस्पर्शी आँसुलाई आँधिसँग अनि उनको चम्किलो अनुहारलाई शान्ति वा मोक्षसँग सादृश्य/समतुल्य वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन पुगेको छ । अतः अलङ्कारले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको हुँदा रस र अलङ्कारबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

४.६.६.३ रूपक अलङ्कार

आरोप-आरोप्य अर्थ बुझाउने, कुनै वस्तु, भाव, व्यक्ति विशेषलाई निश्चय गरेर बुझाउँदा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यमा पाँचौं सर्गको पचासौं श्लोकमा

मखनालेसुलोचनालाई हप्काउँदै दुनियाँले के भन्लान् भनी छोरीलाई ढोका थुनेर राख्ने कुरा गरेको घटना-सन्दर्भमा क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस निष्पत्ति हुँदा रूपक अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

के भन्ला दुनियाँ ? त्यसै शरम नै सारा पचाइकन
बोल्छेस् खुब सिपालु भै अब जथाभावी गरूँला भनी ।
तेरो छैन यहाँ कुनै पनि तँ बुझ्, राख्नेछु पाता कसी
डल्याएर म जान दिन्नँ यसरी वेश्य बनी उर्वशी ॥
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.५०)

माथिको काव्यांशमा अनङ्ग र सुलोचनाबीचको प्रेम थाहा पाएपछि आमा मखनाले छोरी सुलोचनालाई गालीगलौज गरेको, घरबाहिर निस्कन प्रतिबन्ध लगाएको तथा वेश्यासमेतको आरोप-प्रत्यारोप गरेकी हुँदा यस श्लोकमा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । यसले क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेको छ । यसरी अलङ्कारले रस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ । यसर्थ रस र अलङ्कारबीच प्रगाढ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६.७ सुलोचनामा ध्वनि र रस

ध्वनिवादीका अनुसारकाव्यमा व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने अभिव्यक्ति ध्वनि हो । ध्वनिले प्रतीकात्मक रूपमा शव्दको अर्थ, अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यसको रससँग अन्तःसम्बन्ध रहेको हुन्छ । ध्वनि जति सशक्त हुन्छ, त्यति नै रस पनि गहन र आस्वाद्य हुन्छ । रसलाई सरल, सरस र प्रभावकारी सम्प्रेषणको निम्ति ध्वनि अपरिहार्य मानिन्छ । **सुलोचना**मा ध्वनि र रसको उचित उपयोग गरिएको छ । विभिन्न ध्वनिहरूले काव्यलाई विविध रसको उत्कर्षमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । केही दृष्टान्तहरू यसप्रकार छन् :

४.६.७.१ वस्तुध्वनि

सुलोचनाको तृतीय सर्गको पैँसट्ठिऔं श्लोकमा अनङ्ग-सुलोचनाको उत्तरी बागमा भएको प्रेमसम्बन्धी वार्तालापको घटनासन्दर्भमा यसरी रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसमूलक वस्तुध्वनि निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

झुकेर मुखमा हेरिन् बनी करुण लोचनी
प्रतिज्ञा सब आत्माले ग-यो मन्मथको त्यहाँ ।
अरूको हुन्नँ पुजारी अब यो व्योमका मनि ॥
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लोक ६५)

प्रस्तुत श्लोकमा मूल वर्ण्य विषयवस्तु नै प्रेम अर्थात् रतिक्रीडा भन्ने ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित हुन पुगेको छ । साँझपख बगैँचामा भेटेको अनङ्गलाई ईश्वर मानी पवित्र प्रेमको दिलमा जीवनभर सजाएर राखी आफू उनकै पुजारी भएर बस्ने सुलोचनाको अभिव्यक्तिमा व्यञ्जनामूलक अर्थका रूपमा वस्तुध्वनि देखा परेको छ । यसरी वस्तुध्वनिले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः ध्वनि र रसबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

४.६.७.२ अलङ्कारध्वनि

जहाँ अलङ्काररूपी ध्वनि हुन्छ, त्यसलाई अलङ्कारध्वनि भनिन्छ । यसमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थका क्रमले रसास्वादन हुन्छ । **सुलोचना** काव्यका विभिन्न काव्यांशमा अलङ्कारध्वनि पाइन्छ । तृतीय सर्गको सत्ताइसौं श्लोकमा अनङ्ग र सुलोचना उत्तरी बाग (बगैँचा) मा भेट भएपछिको प्रेमप्रणयमूलक सन्दर्भवर्णनमा यसरी अलङ्कारध्वनि निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

जूनको हँसिलो ज्योति फारी बादल झर्दथ्यो ।
बगैँचा दक्षिणीलाई लिपी मस्त मिठासले ॥
जादूगर्नी स्वर्गकी ती ताजा हरित रङ्गमा ।
टलक्क मधुरो टुना दिन्थिन् दाडिम बोटमा ।
जहाँ यौटा कलेजी छ मुना बाँकी हरा हुन ।
जाईको बोटमा सुनौला रङ्गका छरी ।
सुधा बयान नहुने चम्पाको दिलको रस ।
तीखो मधुरता साथ मगमगाएर जूनमा ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लोक २७)

प्रस्तुत श्लोकमा अनङ्ग-सुलोचनाको प्रेममिलनको शृङ्गारिक बगैँचालाई आकाशको जूनले लिपेर सजाइएको प्रकृतिको सौन्दर्यपूर्ण वर्णनमा अलङ्कारध्वनि निष्पत्ति भएको छ । यसरी वाच्यार्थ, लक्षणा र व्यञ्जना तीनै शव्दशक्तिका क्रमिक रूपले भावकमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको आस्वादन हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारध्वनिले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

४.६.७.३ रसध्वनि

जहाँ रसको अभिव्यक्ति नै मुख्य भएर आउँछ र काव्यपाठ गर्नासाथ कुनै क्रमविना नै रसबोध हुन जान्छ, त्यसलाई रसध्वनि भनिन्छ । अर्थात् अभिधा अर्थबाट नै रसको सहजानुभूति हुने ध्वनि रसध्वनि हो । **सुलोचना** काव्यमा मूलतः करुण रसध्वनि व्याप्त रहेको पाइन्छ ।पन्ध्रौं सर्गको छत्तिसौं श्लोकमा (अङ्गीरस) सुलोचनाको मृत्युपछि को वियोगान्त कथावर्णन गर्ने क्रममा काव्यको मूल रसको रूपमा शोक स्थायीभावमूलक करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको काव्यांशको एक श्लोक यस्तो छ :

कुसुम थिइन् एक मुर्झाउँदी ।
निठुरताअघि आँधिविषे रूँदी ।
अब त जीवनको अवसानमा
मुख समुज्ज्वल शान्तिसरि भइन् ॥
प्रकृत तैपनि आँसु दुवै लिँदी ॥ (सुलोचना, सर्ग १५, श्लो. ३६)

यसप्रकार **सुलोचना**को काव्यांशमा प्रयुक्त आख्यान, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, छन्द/लय, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिर्माणमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । जसका कारण **सुलोचना**मा विविध रस तथा अङ्गीरसका रूपमा करुणरस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । अतः आख्यान, पात्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार एवम् ध्वनिको सन्तुलित संयोजनले **सुलोचना** काव्य विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

४.७ सुलोचनामा रसाभास र भावाभास

सुलोचना महाकाव्यमा प्रयुक्त कहीं कुनै उपकरण पुष्टि नहुँदा, अयोग्य उपकरण प्राप्त गर्दा र शास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा रसदोष र भावहरूको अपूर्णताका कारण आदि

अनुचित परिस्थितिले गर्दा रसहरू रसाभास र भावाभासका रूपमा सीमित रहन पुगेका पाइन्छन् । यसप्रकार फरक वा एउटै रस र भाव विभिन्न स्थानका प्रसङ्गमा रसाभास र भावाभासका रूपमा उपस्थित भएका देखिन्छन् । तिनै रसाभास र भावाभासका स्वरूपलाई यस प्रसङ्गको विवेचनमा मुख्य विषय बनाइएको छ । यस अध्ययनमा प्रतिनिधिमूलक निम्नलिखित रसाभास र भावाभासका स्वरूपको उल्लेख गरिएको छ :

४.७.१ सुलोचनामा.रसाभासको स्थिति

सुलोचना काव्यमा पनि अङ्गीरस (सम्भोग शृङ्गाररस) लाई सिद्धिमा बाधा पुऱ्याउने रूपमा विविध रसहरूमा व्यावधान भई रसाभास हुन पुगेको देखिन्छ । खासगरी **सुलोचना**मा शृङ्गार रसाभास, शान्त रसाभास, हास्याभास, वीराभास तथा रौद्राभासको अवस्था पाइन्छ । तिनका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) शृङ्गार रसाभास

सुलोचना महाकाव्यमा करुणरसप्रधान वा अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको पाइए तापनि कतिपय प्रसङ्गमा अनौचित्यवश रस पुष्टि हुन नपाएका कारण शृङ्गार रसाभासका रूपमा देखापरेको छ । यस सिलसिलामा काव्यको आठौं सर्गमा नायिका सुलोचनाको प्रेमी अनङ्गसँग आत्मीय सम्बन्ध रहेको थाहा हुँदाहुँदै पनि पारिवारिक दबाबका कारण विलाससिंहसँग विवाह गरिदिएको सन्दर्भवर्णनमा खलनायक विलाससिंहको सुलोचनाप्रतिको एकोहोरो प्रेम तथा सुलोचनाको विलाससिंहप्रतिको प्रेम हीनताका कारण शृङ्गार रसाभास निष्पत्ति भएको छ :

छाना लाए घर हुन गयो, जिन्दगी छैन भित्र ।
मुर्दा मुर्दा दुइ दिल बिहा गर्दछन् यो विचित्र ।
(सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.१६)
कन्यादान भयो, थिए दुइ जना भोका भगत् धर्म्मका ।
पानीदार बिहा गरेर अँगुली जोडी दिए कर्म्मका ।
त्यो सम्बन्ध चसक्क हुन्न मुटुमा काँढा र गाँठो बनी ।
मुर्दा झैं बिचरी ! मऱ्यौ अब बरी ! वैधव्य भो जीवनी ॥
(सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.३१)

माथिका पद्यांशमा नायिका सुलोचना र विलाससिंह विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभावका रूपमा रहेका छन् । यसमा सुलोचना र विलाससिंहबीच विवाह भए तापनि शृङ्गाररसमूलक रतिजन्य स्थायीभावको आभास मात्र पाइन्छ । सुलोचना र विलाससिंहबीच विवाह, विलाससिंहको सुलोचनाप्रति एकोहोरो प्रेम (रति) तथा आकर्षण, विवाह मण्डपको सुन्दर वातावरण आदि दृश्यहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई रति भावलाई उद्दीप्त तुल्याएका छन् । मरेतुल्य बन्नु, प्रतिक्रियाहीन हुनु, मनमा वितृष्णा छाउनु, घृणाभाव पैदा हुनु, निराश र दुःखी बन्नु, रतिप्रेम भाव प्रकट हुनु आदि कार्यकलापहरू अनुभावका रूपमा अभिव्यक्त भएका देखिन्छन् । यहाँ प्रायशः आङ्गिक र वाचिक अनुभावहरूको आधिक्य प्रकट भएको छ । यसैगरी स्मृति, मोह, प्रेम, नैराश्य, चिन्ता, अधैर्य आदि व्यभिचारी वा सञ्चारीभावका रूपमा जागृत हुँदै रति (प्रेम) स्थायीभावलाई परिपोषण गरेका देखिन्छन् ।

(ख) शान्ताभास

निम्न किसिमको व्यक्तिमा शमको आभास भएमा शान्ताभास हुन्छ । **सुलोचना** काव्यमा आमा मखना, पण्डित उडूकान्त र नोकर्नी धेनुबीच सुलोचनाको विवाह गर्ने विषयमा कुराकानी भइरहँदा कोठामा सुलोचनाको आकस्मिक प्रवेश हुनु, सबैजना मौन रहनु, सुलोचना बगैँचामा गई पढ्ने अनुमति लिएर निस्कनु आदि घटनावर्णनमा शान्ताभास निष्पत्ति भएको छ :

जसै सुलोचना आइन् किताबकन हातमा
लिएर बीचमा औँला लगाएर ओठमा
सीसाकलमको टुप्पा लगाएर "म जान्छु है ?
मुमा, आज बगैँचामा जाईका झाँगको मनि ।
बसेर पढ्छु आनन्दसँग यौटा किताब यो ।'
भनेर, प्रश्न आमाको "केको पढ्छेस् किताब त्यो ?"
(सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.६)

माथिको काव्यांशमा सुलोचना विषयालम्बन तथा आमा मखना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको अकस्मिक उपस्थिति, किताब लिएर पढ्न भनी बगैँचातर्फ प्रवेश, बगैँचाको जाई फूलको सौन्दर्यमय वातावरण आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । आमाको मनमा चिसो पस्नु, के पढ्छेस् ? भनी सोध्नु, सुलोचनाले औँला टोक्नुजस्ता कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा शङ्का, औत्सुक्य, मोह, हर्ष, धृति, आनन्जस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । तिनले शम स्थायी भावजन्य शान्तरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसरी माथिको काव्यांशमा सुलोचनाको विवाहको प्रसङ्ग चलिरहँदा उनको एक्कासि आगमनले बहस रोकिएको हुँदा शान्ताभासको अवस्था देखिएको छ । अतः रस निष्पत्तिमा व्यावधान सिर्जना भई रस परिपुष्ट हुन नपाएकोले यहाँ रसाभास देखापरेको छ ।

(ग) हास्याभास

गुरु, पिता आदि आदरणीय व्यक्तिलाई आलम्बन बनाई गरिएको हास्य हास्याभास हो । **सुलोचना** काव्यमा सुलोचनाको इच्छाविपरीत विलाससिंहसँग विवाह गरिदिँदा मण्डपमा पुरोहितले गरेको शास्त्रवाचनका क्रममा उनीप्रति उपहास गर्दाको घटनावर्णनमा हास्याभास देखापरेको छ :

स्वाहा गर्छन् सुख अनलमा वेद सारा बिगारी ।
हाँसो पारी बिबुधहरूको सामने शास्त्र भारी ।
कीरा सीरा नजर दुइटा बन्द ढोका उघारी
मुर्दा पारी हृदय जिउँदो, पत्र काला उघारी ॥
(सुलोचना, सर्ग ८, श्लो.१७)

प्रस्तुत काव्यांशमा सुलोचना र विलाससिंह विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । विवाह मण्डपका सुन्दर सजावटका रमणीय वातावरण, पुरोहितले जथाभावी वेदका मन्त्र पढ्नु, मुर्दातुल्य विवाह हुनु आदि उद्दीपक विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकमा नैराश्यता छाउनु, मनमा हर्ष र शान्ति नआउनु, विकृत हाँसो आउनुजस्ता अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसैगरी औत्सुक्य, मोह, दैन्य, शङ्का, बिबोध, चिन्ता, अपस्मार आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई हाँसो स्थायी भावमूलक हास्यरसको आभास

भएको छ । यसरी माथिको श्लोकमा हास्यरसको विकास हुन खोजे तापनि त्यो शृङ्गार तथा करुणरसबाटै प्रवाहित भएको हुँदा यहाँ हास्याभासको अवस्था देखिएको छ ।

(घ) वीराभास

वीररसमा उच्च वा निर्दोष व्यक्तिको हत्या गर्ने प्रयास गरेमा वीराभास हुन्छ । त्यसैगरी अधम पात्रमा उत्साह भाव व्यक्त भएमा पनि वीराभास हुन्छ । **सुलोचना** काव्यमा विलाससिंहले अनङ्गद्वारा सुलोचनालाई लेखिएको पत्र (चिठी) फेला पारेपछि विलाससिंह रिसले क्रोधित भई सुलोचनालाई गालीगलौज गरी जथाभावी हिर्काउँदाको घटनाबाट वीराभास निष्पत्ति भएको छ :

"वेश्या संसारकी !" शब्द लाग्यो उर्लिन क्रोधले
" नाक दुवै काटी चुल्ठो काटी पठाउँछु ।
भ्रष्टा तँ कुलटा भैली रछ्यान सबकी जुठी ।
कालो गोमन सर्पामा धर्मात्मा अनुहारकी ।
सिँगारिएकी दौर्बल्य कुलाङ्गार यहाँ बसी ।
धर्मात्मा बन्दथिस् बन्थिस् नक्कले नटी ।
को हो अनङ्ग यो तेरो ? बता ! कोठी थियो यहाँ ?
टाउकामा यही तेरा तेरो कृष्ण म फोर्दछु ।"
भनेर कृष्णको चित्र उचाली हान्दछन् तिनी ।
च्वार्लाम् चुर्लुम् गरी ऐना दुःखीको माथ पड्किई ।
टुक्रा संसारका सारा वरिपरि भ्फभ्फल्किने ।
उपहार चढाएर, च्याती तस्वीर कृष्णको
रूलाए ती सतीलाई, खडी संसार-वेदना ।
ठाउँ ठाउँ लगाएर घाउ राता रूँदा त्यहाँ (सुलोचना, सर्ग १३, श्लो.३६)

माथिको काव्यांशमा सुलोचना विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गद्वारा सुलोचनालाई पठाइएको प्रेमपत्र उद्दीपन विभाव हो । साथै विलाससिंहले सुलोचनालाई मरणासन्न हुनेगरी पिटनु, त्यसबाट भावकको मन दुख्नु, भय र त्रास उत्पन्न हुनु, सुलोचनाप्रति सहानुभूति पलाउनु, दया र माया लाग्नु, विलासप्रति रिस र आवेग उत्पन्न हुनु आदि अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा दैन्य, विषाद, भय, आवेग, अपस्मार, मरण आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । यसरी उक्त श्लोकमा निम्न पात्र विलाससिंहले सुलोचनाको हत्या गर्ने असफल प्रयास गरेको दुष्साहसका कारण करुणरसप्रधान शोकभावको तीव्रता हुन गई उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस परिपाकमा पुग्न नसकेको हुँदा यहाँ वीराभास देखापरेको छ ।

(ङ) रौद्राभास

आफ्ना मान्यजन वा गुरु, माता, पिता आदिप्रति क्रोधभाव प्रकट गर्दा रौद्राभास हुन्छ । सुलोचना काव्यको तेस्रो सर्गमा शत्रुमर्दनले अनङ्गको बाबु बासुदेव पण्डितलाई पासा खेल्दा गाली गरेपछि बाबुहरूबीच बोलचाल बन्द भए तापनि मर्दन बन्धु र अनङ्गबीच भने कुनै शत्रुता नरहेको तिमिरमर्दनको निश्छल र पवित्र भाव अभिव्यक्तिमा बाबुप्रति आवेश प्रकट गर्दा रौद्राभास निष्पत्ति भएको छ :

"हाम्रो बुबा घमण्डीका पुरी मर्दन भन्दथे ।
बूढा बूढा गरून् जङ्गी हामी दङ्ग बनीकन ।
साथी साथी सधैँका हौँ अनङ्ग ! नङमासु झैँ ॥"
(सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१६)

सुलोचनाको चौथो सर्गमा ईश्वर छ वा छैन भन्ने विषयमा मर्दन बन्धुको अनङ्गबीच भएको बहसमा सुलोचनाले प्रेमी अनङ्गलाई साथ दिँदै ईश्वर छ भन्ने कुराको तार्किक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दा रौद्राभास सिर्जना हुन पुगेको छ :

सुलोचना त्यहाँ फेरि बोल्न लागिन् नयाँ कुरा ।
उत्तेजित भई भाव सहभाव बढाउँदी ॥ (सुलोचना, सर्ग ४, श्लो.३५)

उक्त श्लोकमा नायिका सुलोचना विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभावका रूपमा रहेका छन् । यसमा दाजु मर्दनका ईश्वर छैन भन्ने कुराप्रति सुलोचनाको आक्रोश व्यक्त हुँदा स्थायीभाव क्रोध उत्पन्न भएको छ । दाजु मर्दनका नास्तिक अभिव्यक्ति स्मृतिपटमा जागृत भएर देखापरेका कार्यहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई क्रोध भावलाई उद्दीप्त तुल्याएका छन् । मनमा आवेग उत्पन्न हुनु, चर्को स्वरले बोल्नु, रिसाउनु आदि कार्यकलापहरू अनुभावका रूपमा अभिव्यक्त भएका देखिन्छन् । यहाँ प्रायशः आङ्गिक र वाचिक अनुभावहरूको आधिक्य प्रकट भएको छ । यसैगरी स्मृति, शङ्का, मोह, आवेग, औत्सुक्यजस्ता व्यभिचारीभावका रूपमा जागृत हुँदै क्रोध स्थायीभावलाई परिपोषण गरेका छन् । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसलाई बाधा गर्न आएको रौद्ररस आफैँमा परिपाक हुन नसकी रौद्राभास निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

सुलोचना काव्यको पाँचौं सर्गमा मखनाले सुलोचनाको विवाह अन्यत्र गरिदिने कुरा गरेपछि छोरी सुलोचनाले आमा मखनाप्रति रिसाएर गाली गर्दाको स्थितिमा रौद्राभास निष्पत्ति हुन पुगेको छ :

के अनङ्ग पनि मानिस ह्वैन ?
के धनै नभइ चैन हुँदैन ?
चित्तको करमको वश छैन
हुन्छ, हुन्छ, यदि हुन्न हुँदैन ॥ (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.४५)

माथिको काव्यांशमा अनङ्ग विषयालम्बन तथा सुलोचना आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अनङ्गप्रति सुलोचनाको आत्मीय प्रेम, ऊप्रतिको आकर्षण, विवाह तथा प्रणय चाहना, आमा मखनाले विलाससिंहसँग विवाह गर्ने कुराको सोधनी आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण सुलोचना रिसाउनु, आवेगमा आउनु, अनङ्गप्रतिको आफ्नो गाढा प्रेमभाव प्रकट गर्नु र अनङ्गसँगै विवाह गर्ने मनशाय व्यक्त गर्नुजस्ता अनुभावहरू देखापरेका छन् । साथै यसबाट भावक सुलोचनामा आवेग, मोह, औत्सुक्य, अपस्मार, तर्क, विषाद आदि सञ्चारी भावहरू विकास भएका छन् । तिनले क्रोध स्थायीभावलाई परिपोषण गरेका देखिन्छन् । यसरी उक्त प्रसङ्गमा आफ्ना मान्यजन (जननी आमा) प्रति सामान्य पात्र छोरी सुलोचनाले तर्क, विरोध जनाएको हुँदा रौद्राभास उत्पन्न हुन पुगेको छ ।

४.७.२ सुलोचनामा भावाभास

कुनै काव्यांशमा भावहरू पुष्ट वा परिपूर्ण बन्न नसक्दा भावाभासको स्थिति देखापर्दछ । **सुलोचना** महाकाव्यमा पनि भावाभासका विविध अवस्था देखापरेको छ । भावाभासका भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताका स्थितिहरूमध्ये सर्वाधिक

प्रष्ट र प्रभावशाली रूपमा देखिएका भावाभासका स्थितिलाई प्रतिनिधि रूपमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

(क) भावशान्ति

विरोधी भावको उदयले पहिलाको भावशान्त भएपछि पनि चमत्कारजनक रहेमा भावशान्ति हुन्छ । यसमा कुनै भावको उदयसँगै पहिलेको भावशमन हुनु अपेक्षित देखिन्छ । शमन भएको भावमा उदय भएको भावमा भन्दा बढी चमत्कारको स्थिति हुनु अनिवार्य मानिएको पाइन्छ । **सुलोचना** काव्यका कतिपय प्रसङ्गमा भावशान्तिका विभिन्न रस, भावदशा भेटिन्छन् । तापनि यहाँ प्रमुख रूपमा प्रष्ट देखिएका स्थितिहरूमध्ये उल्लेख्य दृष्टान्तलाई मात्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

सुलोचना काव्यको विषयवस्तु वर्णनको तेस्रो सर्गमा शत्रुमर्दन र वासुदेवबीचको झगडाका कारण लामो समयसम्म छोराहरूबीच समेत बोलचाल बन्द हुन पुगी पुनः भेट हुँदा मर्दन बन्धुले मित्र अनङ्गलाई आफ्नो घर जान अनुरोध गर्दाको **घटनावर्णन**मा भावशान्तिको अवस्था सिर्जना भएको छ :

अनङ्ग भन्दथे, "हाम्रो केको रीस छ, राग छ ?
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥" (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१७)

माथिको श्लोकमा शत्रुमर्दन र वासुदेवबीचको आपसी मनमुटावका कारण दुवै पक्षमा रिस र वैमनष्य नष्ट हुन गई शमभाव प्रकट भएकाले पूर्वभाव शमन र उदितभाव सबल बनेको स्थितिमा भावशान्तिको रसदशा प्रकट भएको छ । यसरी मर्दनबन्धु र अनङ्गबीच विगतमा रहेका आवेग, रिस, दैन्य, शङ्का, ग्लानि, चिन्ताजन्य दुष्भावहरू नष्ट हुन गई हर्ष, मोह, रोमाञ्च, आनन्द आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भई शमभावजन्य भावशान्तिको स्थिति सिर्जना हुन पुगेको छ ।

(ख) भावोदय

व्यभिचारीभाव वा अन्य कुनै भावको उत्पत्ति भएमा भावोदय हुन्छ । तेस्रो सर्गमा शत्रुमर्दन र वासुदेवबीच पासा खेलका क्रममा भनाभन हुँदा शत्रुमर्दनले वासुदेवलाई अपमानित गरेपछि त्यसको जवाफ दिँदा वासुदेवमा विभिन्न मानसिक भावहरू पैदा भई भावोदयको अवस्था देखापरेको छ :

म तिम्रो कात्तिके हैन, भान्से बाहुन हैन म ।
म आफ्नो घरको राजा झोपडी नै भए पनि ॥
पैसाभन्दा मिजाजै हो ठूलो मानिसको धन ।
यस्ता दुच्छर बोलीको वासमा पाउ हाल्दिनँ ॥
भनी पण्डित फन्केर गएदेखि अझैतक ।
दुइटाको कुराकानी भएको छैन भन्दछन् ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.१४)

माथिको श्लोकमा शत्रुमर्दनको दुष्वचनबाट वासुदेवमा अमर्ष, दैन्य, नैराश्य, आवेग, बेचैनी, गर्व आदि भावहरूको उदय भएको छ । यसरी उक्त प्रसङ्गमा वासुदेवको पहिलेको शान्त, हर्ष र आनन्दभाव लोप हुन गई मूलतः अमर्ष र अन्य विविध भावहरूको विकास भएको हुँदा यहाँ भावोदय भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

(ग) भावसन्धि

रस सिद्धान्तले निर्देश गरेअनुसार यस काव्यमा दुई भाव एकसाथ आई एकअर्कालाई दबाउने क्षमता राखेपनि तटस्थ रहेका तुल्यबली समान असमान भावको सहस्थितिको वर्णन भएका भावहरूको स्थितिलाई भावसन्धिका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । यस **सुलोचना** काव्यमा भावसन्धिका अनेकन श्लोकसन्दर्भ (सर्ग ३, श्लो.२१, सर्ग ५, श्लो.१४, सर्ग ८, श्लो.११६, सर्ग १४, श्लो.२३) देखापरे पनि यहाँ प्रतिनिधिमूलक प्रसङ्गमा उल्लेख्य रहेका दुईवटा भावसन्धिलाई मात्र विवेचनाको विषय बनाइएको छ । सुलोचनाको तेस्रो सर्गमा अनङ्गद्वारा प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा विविध भावका बीचमा सन्धि भएको तथ्यलाई कविले यसरी वर्णन गरेका छन् :

म पसेँ घरमा तिम्रो आठ वर्ष पुगेपछि ।
सतासी सालको जङ्ग पञ्चानब्बे छ सन्धिको ॥
भन्दै हाँसी पसे तीन, अग्ला हाम्रा अनङ्ग र ।
पुड्का चण्ड र ठिक्कैमा जोशी तिमिरमर्दन ॥
नववर्ष शुरू हुन्थ्यो पञ्चानब्बे रमाइलो ।
सुगन्धमय हावाले, फूलका बहुरङ्गले ।
दाडिमी पालुवा चिल्लाहरूले सब कण्टक ।
छोपी हिउँदका तीखा नव सिर्जन ल्याउँदै ।
नव प्रश्नहरू बोल्दा नवहाँगा-बिँगामनि ।
चाँदी बादलका राम्रा तहले व्योमको पट ॥
ठिक्क पारी सिँगारेर जुनेली ज्यातिले लिपी ।
बैँस जस्तो हरा पारी बगैँचा नव यौवनी ॥ (सुलोचना, सर्ग ३, श्लो.२१)

माथिको काव्यांशमा मर्दन बन्धुले मित्र अनङ्गलाई आठ वर्षपछि भेट्दा विनम्रताका साथ आफ्नो घरमा जान आग्रह गरेपछि अनङ्ग खुसी हुँदै साथीसँगै आई हाँसी हाँसी मर्दन बन्धुको घरमा प्रवेश गर्दाको प्रसङ्गवर्णनबाट शान्त रसजन्य शमभाव तथा हास्य रसजन्य हाँसो स्थायी भाव सहायक व्यभिचारी भावहरू औत्सुक्य, मोह, प्रेम, आनन्द, धृति, रोमाञ्च आदि भावहरू निष्पत्ति हुन पुगेका छन् । यसरी उक्त श्लोकमा दुई रस भावहरूबीच मेल भई भावसन्धिको अवस्था देखिएको छ ।

यसैगरी सुलोचनाको विवाह हुने निर्णय भएपछिको श्लोकसन्दर्भ वर्णनमा भावसन्धिको अवस्था देखापरेको छ :

धेनुको र उमाकान्त बाजेका छन् बिहा अब ।
तर मैया रूँदै सुन्छिन् दिलले यी कुरा सब (सुलोचना, सर्ग ५, श्लो.१४) ।

प्रस्तुत पद्यमा सुलोचनाको इच्छा विपरीत सुलोचना र विलाससिंहबीच विवाहको निर्णय भएको घटनाप्रसङ्गमा विप्रलम्भ शृङ्गाररसप्रधान रतिभावजन्य औत्सुक्य, हर्ष, आनन्द, धृति तथा करुणरसमूलक शोकभाव सम्बद्ध दैन्य, अश्रु, चिन्ता, नैराश्य, आलस्य, आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत भएको छन् । यद्यपि कुनै पनि भाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छैन । यसरी एकै श्लोकमा दुई रसको मेल हुनु तथा रसभावहरू परिपुष्ट नहुनुले यस श्लोकमा भावसन्धिको स्थिति देखापरेको छ ।

(घ) **भावशबलता**

रसशास्त्रीय मान्यतानुसार एउटै स्थानमा एकाधिक भावहरू चमत्कारपूर्ण बनेर प्रकट भएको देखिएमा त्यहाँ भावशबलता मानिन्छ । भावशबलताको अवस्थामा मानसिक दशामा एकपछि अर्को भाव एकाएक प्रकट हुँदै आ-आ^o^नो आस्वाद प्रदान गर्दै समग्रमा एउटा नयाँ आस्वादसमेत उत्पन्न गर्ने गर्दछन् । **सुलोचना** काव्यमा पनि भावशबलताका प्रसङ्गहरू भेटिन्छन् र यहाँ प्रतिनिधिमूलक भावशबलताको एउटा दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ :

चरा सामुमा भन्थे, पंख पारी सबै कुरा
मनका, जा भनीदे तँ स्वर्गमा देवताहरू
पर्खीरहेछन् झुण्ड्याई फूल राम्रा गुलाफको ।
सुनौला घरमा ठूला हामीलाई ! तिमी र म
गरूँ प्रस्थान त्यो बाटो जहाँ किरण सूर्यका
गाउँदै आउँछन् पृथ्वी अँध्यारो निशिका पछि ॥ (सुलोचना, सर्ग ४, श्लो. २५)

उक्त श्लोकमा प्रमुख नायक अनङ्ग नायिका सुलोचनासँग बिछोड भएपछि पागलजस्तै बनी शिवपुरी जङ्गलमा गई बस्दा सुलोचनासँग पुनः अटुटप्रेम सम्बन्ध कायम रहोस् भनी स्वर्गका देवताहरूलाई सन्देश पुऱ्याउन चराहरूलाई आग्रह गर्दाको कारुणिक प्रसङ्गमा मनमा विभिन्न विचार उत्पन्न हुँदा विस्मय, नैराश्य, दैन्य, मन अस्थिर बनेको स्थितिमा चञ्चलता, औत्सुक्य, मनमा प्रेमिका सुलोचनासँगको प्रेमभावको सम्झना हुँदा- स्मृति, प्रेम, रति, मोह, सुलोचनासँग बिछोडको अनुभूति हुँदा ब्रीडा, चिन्ता, भय तथा मनमा असन्तोष उत्पन्न हुँदा- आवेग एवम् विषाद र विरहले छोई मनका भाव प्रकट हुँदा दैन्य आदि भावहरू क्रमशः अभिव्यञ्जित भएका तथ्यहरू स्पष्ट हुन्छन् । यी भावहरूले नायक अनङ्गका मानसिक दशाको विभिन्न परिवर्तनलाई सङ्केत गरेका छन् । यसरी एकपछि अर्को भाव उदय हुँदै आ^o^नो प्रभाव छाडेर विलय हुने अवस्थामा पुग्दा करुणरसजन्य शोकभाव, अद्भुतरसमूलक विस्मयभाव, शृङ्गाररसमूलक रतिभाव उदयको मिश्रित अवस्थामा भावशबलता हुन पुगेको छ । समग्रमा भन्दा विभिन्न भावहरू उत्पन्न हुने र उत्कर्ष अपकर्षमा पुग्ने क्रममा आफ्नो प्रभाव कायम राखिरहने अवस्थाहरू भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताका रूपमा विश्लेषित भएका छन् ।

४.८ मूलरसको परिपाक

प्रस्तुत **सुलोचना** महाकाव्यलाई समष्टि रूपमा रसभावगत विश्लेषण गरेर हेर्दा रति, उत्साह, क्रोध, भय, शम, विस्मय, वत्सल, निर्वेदजस्ता स्थायीभावहरूको उपस्थिति पाइन्छ । यद्यपि ती सबै सुलोचनालाई शोक स्थायीभावमूलक मूलरस वा करुणरसको परिपाकमा पुऱ्याउन सहायकभावका रूपमा आएका देखिन्छन् । काव्यको आख्यान प्रस्तुतिको दोस्रो सर्गमा सुलोचनाको वंशावलीवर्णनका प्रसङ्गमा द्विषमर्दनले सिकार खेल्न जाँदा गङ्गा नदीको तटमा पानी खाइरहेको मृगलाई वाण हानेर मारेको घटना-प्रसङ्गबाट तथा राजा दुष्टमर्दनकी रानी उर्मिलाको मृत्युका कारण काव्यमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभावको सङ्केत देखापरेको छ । यसबाट अघि बढ्दै जाँदा तेह्रौं सर्गमा सुलोचना र अनङ्गको आत्मिक प्रेमको वास्तविकता खुलेपछि नायक विलाससिंहले आत्महत्या गरेपछि करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव सशक्त बन्न पुगेको छ । यसरी नै करुणरसकै पराकाष्ठाका रूपमा पन्ध्रौं सर्गमा नायिका सुलोचनाको मृत्युको दुःखद कथावर्णनका सन्दर्भबाट उत्पन्न शोक स्थायीभावको परिपाकपूर्ण अवस्था देखापरेको छ । यसप्रकार हृदयभरी अनेकौं आशाहरू हुँदाहुँदै पनि जीवनबाट पलायन बन्दै मृत्युसम्म पुग्दाको प्रस्तुत सुलोचनाको वियोगान्तकथा

वर्णन गर्ने क्रममा सुलोचना महाकाव्यको पन्ध्रौं सर्गको छत्तिसौं श्लोकमा कविले कठोर आडम्बरी सामाजिक जातिय संस्कारले गर्दा हुन पुगेको सुलोचनाको मृत्युलाई निर्दोष कुसुमका रूपमा हेरिएको दुःखान्त घटनालाई समग्र काव्यको करुणरसको पराकाष्ठा रुप मान्न सकिन्छ । यहाँ कविले वर्णन गरेअनुसार दुबै आँखाभरी आँसु लिएर अन्त्यावस्थामा पुगेकी उनको अनुहार कारुणिक देखिएको छ । जसले गर्दा पाठक वा भावकका मनमा शोक स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगी करुणरसको साधारणीकरण भएको छ ।

सुलोचना र अनङ्गको प्रेम कथामा आधारित यस महाकाव्यको मूलभाव आत्मिक प्रेम रहे तापनि त्यसले पूर्णता नपाउँदा नायक-नायिकाको दुःखान्त मृत्युका कारण भावकका हृदयमा शोक स्थायीभाव उत्पन्न भएको हुँदा करुणरस साधारणीकरण हुन पुगेको छ । **सुलोचना** महाकाव्यमा सुलोचनाको विवाह छिन्नुअघिसम्म शम, रति र भय आदि भावहरू देखिए तापनि विवाह छिनेदेखि महाकाव्यको अन्त्यसम्म शोक भावजन्य करुणरसको प्रधानता पाइन्छ । महाकाव्य पढ्दा सुलोचनाको अनङगसँग आत्मीय प्रेम बस्न गई उनले अनङ्गलाई आ^०नो दिल समर्पण गरिसकेपछि उनको विद्रोहको बाबजुद पनि विलाससिंहसँग विवाह हुनु र लोग्नेको घरमा कठोर यातना सहँदै मरेतुल्य जीवन जिउनुजस्ता दुःखदायी घटनाहरू सुलोचनाको कथाव्यथा नभई पाठक वा भावकले स्वयं आफू र आ^०नो भएको अनुभव गर्दै आफूलाई बिर्सिएर रसास्वदनको साधारणीकरणको स्थितिमा पुग्दा सुलोचनाप्रति सहानुभूति जनाउँदै भावकका हृदयमा शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन गई करुणरसको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । रस साधारणीकरणको स्थितिअनुसार **सुलोचना** काव्य पढ्दा पाठक वा भावकले आफूलाई सुलोचनाको जीवन गाथाहरूलाई सामान्यीकृत गर्दै रसभावमा विलीन हुन गई वा रसको साधारणीकरण भई आफूलाई बिर्सने गर्दछ । यसरी यस्तो आफू र अर्कोबीचको अभेदपूर्ण स्थितिबाट प्राप्त शोक स्थायीभावजन्य कारुणिक रसास्वादनको अवस्थाबाट करुणरसको परिपाक भएको स्पष्ट हुन्छ । यसरी काव्यमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभावको रसभावगत तारतम्य संयोजनले **सुलोचना** काव्यलाई करुणरसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

४.९ निष्कर्ष

सुलोचना करुणरसप्रधान महाकाव्य हो । हरेक सर्गमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव नै केन्द्रीय भाव बनेर आएको हुँदा **सुलोचना**मा करुणरस नै अङ्गीरसको रुपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । सुलोचनामा कवि देवकोटाले सुलोचनाको जीवन भोगाइ र कष्टकर मृत्युको घटनालाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । यसअनुरूप महाकाव्यको नामकरण **सुलोचना** राखेको पाइन्छ । कथानकको भूमिका वर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूल रूपमा करुणरसकै प्रवाह भएको छ । काव्यको मूल आख्यान नायक अनङ्ग र नायिका सुलोचनाको आत्मीय प्रेमको शृङ्गारिक रसभावबाट अङ्कुरित एवम् विकसित भए तापनि त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्न नसक्दा काव्य करुणरसतर्फ नै लक्षित रहेको पाइन्छ । काव्यमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको क्रमशः कारण, कार्य र सहकारी कार्य बनेर तिनले स्थायीभावलाई रसरुपमा परिणत गराएका छन् । भावक वा सहृदयीका हृदयमा अवस्थित शोक आदि स्थायीभावलाई रसावस्था एवम् रसानन्दको स्थितिमा पुऱ्याउन उल्लिखित सबै भावहरूको अन्तःसंयोजन आवश्यक हुने भएको र ती रसका अनिवार्य तत्त्वसमेत भएको हुँदा सुलोचनालाई करुणरसको परिपाकमा पुऱ्याउन रसका उपकरणहरूले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

सुलोचना काव्यलाई करुणरसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू मूलतः शृङ्गाररस, शान्तरस, भक्तिरस र वीररसले प्रमुख भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी वात्सल्य, अद्भुत, रौद्र, भयानक रसले सहायक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । सुलोचनाका प्रेमी अनङ्गको प्रेमाख्यान तथा श्रीमान विलाससिंहको दुर्व्यवहारका विविध घटना प्रसङ्गका कारण विभिन्न सञ्चारी भावहरू घृणा, मद, आवेग, औत्सुक्य, भय, आलस्य, निद्रा, चिन्ता, दैन्य, चिन्ता, ग्लानि, स्मृति, अमर्ष, अश्रु आदिको विकास भई तिनले शोकसम्बद्ध स्थायी भावलाई उद्दीप्त गराउँदै अङ्गीरस करुणलाई रसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएको देखिन्छ । यसप्रकार **सुलोचना** महाकाव्य शीर्षक, रसविधायक तत्त्व तथा आख्यान तत्त्वलगायत रसविधानका दृष्टिले हेर्दा सफल र प्रभावकारी करुणरसप्रधान काव्य रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

अध्याय पाँच
महाराणाप्रताप महाकाव्यमा रसविधान

५.१ विषयप्रवेश

महाराणाप्रताप विविध रसभावमा आधारित उत्साह स्थायीभावमूलक वीररसप्रधान महाकाव्य हो । प्रस्तुत शोधविश्लेषण मूलतः आठ उपशीर्षकमा आबद्ध रहेको छ । यसक्रममा पहिलो शीर्षकमा विषयप्रवेश रहेको छ । दोस्रो शीर्षकमा महाराणाप्रतापको कथानक सङ्केत गरिएको छ । यसअन्तर्गत **महाराणाप्रताप**को विविध सर्गमा रहेका कथानक विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो शीर्षक आख्यानका आधारमा **महाराणाप्रताप**मा प्रयुक्त रससन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसअनुरूप रसविधायक तत्त्वहरू-स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूका आधारमा सोदाहरण रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । चौथो शीर्षकमा अङ्गरसहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत वीररसका सहायक रसहरू- शान्त, करुण, भयानक, बीभत्स, भक्ति, अद्‌भुत, हास्य, रौद्र, वात्सल्य आदि रसको विवेचना गरिएको छ । यसैगरी पाँचौं शीर्षक अङ्गीरस अर्थात् शृङ्गाररसको विश्लेषणमा आधारित छ । यसअन्तर्गत **महाराणाप्रताप**मा प्रयुक्त वीररससम्बद्ध विविध घटना, पात्र, परिवेश तथा रसभावहरूको विश्लेषणबाट अङ्गीरसमा पुगिएको छ । छैटौं शीर्षक आख्यानतत्त्व र रसमा केन्द्रित रहेको छ । यसअन्तर्गत आख्यान र रस, पात्र र रस, परिवेश र रस तथा भाषा र रसको सम्बन्धको विवेचन गरिएको छ । साथै रसाभास र भावाभासको परिचय, उदाहरण तथा विश्लेषण गरिएको छ । सातौं शीर्षकमा समष्टिगत रसविधान प्रस्तुत गरिएको छ । आठौँ शीर्षकमा निष्कर्ष दिइएको छ ।

प्रस्तुत **महाराणाप्रताप** महाकाव्यलाई रसविधानका कोणबाट यसप्रकार विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ :

५.२ महाराणाप्रतापमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ

महाराणाप्रताप ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित छ । भारतको मध्यकालीन युग (सन् १५७७) मा राजा अकबरको मुगल फौज र मेवाडका राजा महाराणाप्रतापबीच हल्दीघाटीमा भएको ऐतिहासिक युद्धका घटनालाई यस महाकाव्यमा विषयवस्तुको रूपमा वर्णन गरिएको छ । यस महाकाव्यको आख्यान संरचना कुल १६ सर्ग तथा १७२ पृष्ठ संरचनामा फैलिएको छ । यसको कथानक सङ्गठन आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन खण्डमा विभक्त छ । सर्ग १ पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । सर्ग २ देखि सर्ग १२ सम्म महाराणाप्रतापको अकबर सेनासँगको युद्ध, युद्धकौशल, स्वाभिमान, वीरता, साहस, त्याग, समर्पण आदि घटना प्रसङ्गवर्णनमा आधारित छ । यो महाराणाप्रतापको आख्यानको मध्य भाग हो । साथै आख्यान विस्तारकै क्रममा सर्ग १३ देखि सर्ग १६ सम्मका आख्यानवर्णन समापन खण्डको रूपमा आएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा महाराणाप्रतापको आख्यानको सर्ग १ आदि भाग, सर्ग २ देखि सर्ग १२ सम्म मध्य भाग तथा सर्ग १३ देखि सर्ग १६ सम्म अन्त्य भागको रूपमा रहेको छ ।

आदि खण्डअन्तर्गत **महाराणाप्रताप** काव्यभित्रको आख्यानले विभिन्न मोड लिएको देखिन्छ । पहिलो सर्गमा जम्मा ५७ श्लोक रहेका छन् । यो सर्ग मङ्गलाचरण र पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । यस सर्गमा भीमसेन, काली, शिव, गरूड, गणेश सूर्य देवतालगायत सरस्वती माताको आदिका वन्दना गाउनुका साथै महाकाव्यको विषयवस्तुको निर्देश गरिएको

छ । यसक्रममा **महाराणाप्रताप**को राज्यविस्तार तथा राजकाजप्रतिको मोह, युद्धकौशल र वीरताको महिमागान गाइएको छ । दोस्रो सर्गबाट **महाराणप्रताप**को युद्धवर्णनमा आधारित मूल आख्यान प्रारम्भ हुन्छ । यस सर्गमा जम्मा ४६ श्लोक संरचना रहेका छन् । उदयसिंहको शासनकालमा अकबरको फौजले मेवाडको राजधानी चितौडमा आक्रमण गरी कब्जा जमाएपछि उदयसिंह पहाडको किल्लातर्फ लाग्दछन् । उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई बसाउँछन् । गद्दीमा बसेपछि महाराणाले चितौड आफ्नो हातमा नआउँदासम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।

तेस्रो सर्ग जम्मा तीस श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा महाराणाप्रतापमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आइलाग्छन् र कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौं राजपुतहरू प्रलोभनमा परेर आफूलाईसमेत बेच्दछन् । अकबरको दृष्टि उनीमाथि पर्दछ । महाराणाकै केही प्रजा र आफ्नै भाइ शक्तिसिंहसमेत शत्रुसँग मिल्न पुग्दछन् । चौथो सर्ग कुल ४१ श्लोकमा आबद्ध छ । यस सर्गमा महाराणाप्रताप र मानसिंहबीच भेटवार्ता र युद्ध वर्णनका प्रसङ्गादिको चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा मानसिंह चितौडको बाटो भई दिल्ली जाँदा त्यहाँ उनको भव्य स्वागत सत्कार हुन्छ । भोजको अवसरमा महाराणालाई नदेख्दा उनको मनमा चिसो पस्छ । राणाका छोराले बाबुको टाउको दुःखेको कुरा बताउँछन् । त्यसै समय एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछि क्रुद्ध भएका मानसिंह दिल्लीबाट औषधि लिएर आउने कुरा बताउँछन् । राणाले पनि त्यस कुरालाई स्वागत गर्ने भनी जवाफ दिन्छन् । क्रुद्ध मानसिंहले दिल्लीमा गएर राणाको व्यवहार सुनाउँछन् जसका कारण रिसले चुर बनेका अकबरले मानसिंहको सहयोगमा ठूलो सेना पठाउँदछन् । यसरी राणाको अदूरदर्शीपनले मानसिंहलाई चिढाएर आफ्नै खुट्टामा बन्चरो हान्दछन् ।

पाँचौं सर्ग पनि जम्मा ४१ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा दुई पक्षबीचको युद्ध तयारीका घटना प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । अकबरको अढाई लाखको ठूलो फौज महाराणासँग लड्न मेवाडमा किल्ला जमाएर बस्छन् । शत्रुको सेना तैनाथ भएको सुनेर महाराणा बाईस हजार सेना लिएर हल्दीघाट पुग्दछन् । भाइ भारदारहरूलाई सम्बोधन गर्दै अन्तिम अवस्थासम्म लड्न र स्वदेशको ऋण तिर्न आह्वान गर्दछन् । छैटौं सर्ग कुल तीस श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । उक्त सर्गमा हल्दीघाटको प्राकृतिक वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जन, भमराको भुँ-भुँ, अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने कुराको सुन्दर चित्रण गरिएको छ । यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू बस्ने गरेको र उनीहरूको शरीर गठिलो, थोरै कपडा लगाउने, मृगको सिकार गर्ने तथा रामका भक्त भएको र तिनले राणालाई दुःखमा सहयोग गर्ने कुराको कुरा वर्णन गरिएको छ ।

सातौं सर्गमा जम्मा ८३ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा युद्ध सुरु हुनु अगाडिको विविध सन्दर्भहरूको वर्णन गरिएको छ । युद्ध सुरु हुनुपूर्व भीषण वर्षा हुन्छ, आकाश चड्किन्छ, हावा बेगसँग बग्दछ त्यहाँ योद्धाजस्तै कुदेका नदीहरूको वर्णन पाइन्छ । त्यसपछि रोकिएको वर्षा र नीलो आकाशको दृश्य वर्णनबाट युद्ध सुरुवात हुन लागेको सङ्केत गरिएको छ । हात्ती र घोडामा सवार भई आर्य झण्डा फहराउँदै महाराणा हल्दीघाटमा पुग्दछन् । युद्ध सुरू हुन्छ । लुकेर बसेका भिल्लहरूले मुगोल अर्थात अकबर

सेनामाथि आक्रमण गर्दा तिनीहरू त्यहाँबाट भागाभाग गर्दछन् । आठौं सर्ग कूल १२५ श्लोक संरचनामा आबद्ध छ । यस सर्गमा मुगल (अकबर) सेना र रजपुत (राणा) सेनाका बीच युद्धको वर्णन गरिएको छ । युद्धमा महाराणा प्रतापले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्दछन् । आफ्नो घोडा चेतकमा सवारी भएका राणाले शत्रु सेनालाई परास्त गर्दै अघि बढ्छन् । शत्रुपक्ष भागाभाग गर्दछन् तर पछि विपक्षी सेनाले उनलाई घेर्दछन् । शत्रुको प्रहारबाट क्षत-विक्षत भएको राणाको सवार चेतक घोडा अन्तिम साहस बटुली राणालाई लिएर युद्ध मैदान बाहिर पहाडतिर लग्दछ । राणाका भाइ शक्तिसिंह गएर उनलाई भेट्छन् र पाउ पर्छन् । घोडा पीडाले त्यहीँ ढल्छ । दाजभाइ आँसु चुहाउँदै दुई विपरीत दिशातर्फ लाग्दछन् ।

नवौं सर्ग जम्मा ३९ श्लोक संरचनामा अबद्ध रहेको छ । यस सर्गमा सम्राट अकबरको दरबार र उनको शासनशैलीबारे वर्णन गरिएको छ । भारतका सबैजसो राजालाई अकबरले झुकाइ छाडेको र आफ्नो प्रभावमा पारेको तर महाराणाप्रतापलाई भने कहिल्यै झुकाउन नसकिएको भन्दै अकबर एक वीर प्रशंसक भएको र आफ्नो शासन पनि कुशलतापूर्वक चलाउँथे भन्ने कुराको चर्चा गरिएको छ । दसौं सर्गमा कुल ३९ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा युद्ध-सकिएपछिको बीभत्स चित्रण गरिएको छ । रात परेपछि हल्दीघाटी श्मशानसरि बन्न पुग्छ । अनेकौं योद्धाका लासहरू छरपष्ट रहेका, स्यालहरू कुल्चँदै-लुच्दै गरेका, वीरका शिरमाथि स्यालको -याल-चुहाइ, शव-भक्षकहरूको भोज, वीरका लासमाथि गिद्धहरूको ठुङ्गाइ आदिको वर्णन गरिएको छ।

एघारौं सर्ग जम्मा ४६ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा राणाहरूलाई मुगलहरूले लखेट्दै लगेको र महाराणा चाहिँ वनमा लुकेर बस्नु परेको विवशता वर्णन गरिएको छ । मुगलहरू हल्दीघाटीबाट मेवाडतिर उक्लिन लाग्छन् । तर भीषण वर्षाका कारण बाटो नदेखेर फर्किन्छन् । यसले गर्दा उनलाई केही शान्ति मिल्दछ । वर्षा सकिएपछि पुनः शत्रुको आक्रमण हुन्छ । राणा उदयपुरलाई पनि छोडेर चाँदगढ पुग्दछन् । त्यहाँ उनलाई मुगल सेनाले घेर्दछन् । राणाका सहयोगीहरू सबै बाहिरिन्छन् । उता राणाको भिल्लहरूसँगको सम्बन्ध पनि टुट्दछ । राणा मुगलका बन्दी भएर वनवनै डुल्दछन् । कहिले पहाडका शिखरमा त, कहिले गुफ्फामा बास बस्न पुग्दछन् । कन्दमूल खाएर प्राणलाई तृणझैं ठानी वनमा रहेका राणाको घर वैरीहरूले फेला पार्दछन् । जहानहरू वैरीको कब्जामा पर्दछन् तर भिल्लहरूले तिनको उद्धार गर्दछन् । बाह्रौं सर्गमा जम्मा ५५ श्लोकसंरचना रहेको छ । यस सर्गमा महाराणाको महान दृढता देखेर खुसी बनेका सम्राट् उनलाई हेर्न एकजना गुप्तचर पठाएको घटनावर्णन पाइन्छ । गुप्तचर राणालाई केही सरदार र सामन्तका साथ घाँसमा बसी हर्षका साथ कन्दमूल खाइरहेको देखेर आश्चर्यमा पर्छ र उक्त खबर राजासमक्ष पुऱ्याउँछ । सम्राट् स्वयं राणाका प्रशंसक बन्दै उनको पुरुषार्थको सराहना गर्दछन् । उता आफ्ना बालबच्चाहरू भोकले छट्पटाइरहेको र घाँसको रोटी खान नपाई रोइरहेका देखेर महाराणा विचलित बन्दछन् । यसपछि आफू ज्यादै थाकेकोले अब नलड्ने र अकबर शाहलाई सम्राट् मान्न तयार भएको चिठी लेख्छन् ।

तेह्रौं सर्ग कुल ३२ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा राजाको पत्र लिएर अकबरको सभामा खैलाबैला हुन्छ । अकबरका बन्दी राजपुत पृथ्वीराज राठौरलाई उक्त चिठी देखाउँदा उनी त्यस चिठीलाई नक्कली ठान्दछन् । अकबरले पृथ्वीराजलाई आफैंले चिठी लेखेर परीक्षण गर्न भनेपछि पृथ्वीराजले कहिल्यै नझुक्ने शिर कसरी झुक्न गो भन्ने प्रश्न उठाउँदै राणालाई आफ्नो आदर्शमा नझुक्न र सारा रजपुतहरूको भरोसाको केन्द्र भइरहन आग्रहयुक्त पत्र पठाउँछन् । त्यस पत्र पाएपछि राणाले आफूले गल्ती गरेकोमा धिक्कार्दै अबदेखि नझुक्न र अझ कडा दुःख झेल्न तयार भएको बताउँछन् । चौधौं सर्ग

जम्मा ४३ श्लोक संरचनामा आबद्ध रहेको छ । चौधौं सर्गमा महाराणाको अशक्त वृद्धावस्थाको कथाव्यथा गाइएको सन्दर्भ उल्लेख छ । देश र मानव स्वतन्त्रताको निम्ति सर्वश्व त्याग गर्दा पनि आफू पराजित हुनु परेको, तत्काल आफूसँग कुनै सहारा, सम्पत्ति र शस्त्र अस्त्र पनि नभएर मरेतुल्य भई टुलुटुलु हेरी बस्नु परेकोमा महाराणा ज्यादै दुःखित हुन्छन् । यस्तो अशक्त राजाको नाम लिएर बस्नु ठिक नहुने बरू यो भन्दा योगीको भेष लिएर हिँड्नु कि विदेश हिँड्नु ठिक सम्झी निराश भई आँखामा आँसु लिएर अन्ततः स्वदेशलाई नमस्कार गरेर उनी सिन्धु प्रदेशतर्फ लाग्दछन् ।

पन्ध्रौं सर्गमा जम्मा ५१ श्लोक सङ्ख्या रहेको छ । यस सर्गमा महाराणा आफ्ना परिवार र केही भक्तहरूलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतिर लागेको घटना प्रसङ्ग उल्लेख छ । उनका अगाडि भामाशाह सुन, चाँदी, र रत्नका लाखौं कोसेली लिएर देखा पर्दछन् । आफ्ना पूर्खाहरूले आर्जेको सम्पत्ति सर्वश्व ल्याएर राजालाई चढाउँदा राजा धन्य दिन्छन् र मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फर्केर सेनाको गठन गर्दछन् । पच्चीस हजार सेनालाई बाह्र वर्षसम्म पाल्न सक्ने दौलतबाट सेनालाई पुनः जगाएर मुगल छाउनीमा आक्रमण गर्दछन् । राजा भागिसके भनेर ढुक्क भएका मुगलहरू आक्रमणबाट भागाभाग गर्छन् । बत्तीस किल्लामा राजाको अधिकार हुन्छ र समग्र मेवाडमा अधिकार कायम भए तापनि चितौड भने बाँकी नै रहन्छ । राजाको साहस देखेर अकबरले उनीसँग युद्ध नगरी उदयपुरसम्म छोडिदिई त्यहाँसम्म उनैलाई राज गर्ने हुकुम दिन्छन् । यद्यपि चितौड जित्न नसेकोमा भने महाराणा दुःखित बन्छन् ।

सोह्रौं सर्ग **महाराणाप्रताप** काव्याख्यानको अन्तिम सर्ग हो । यस सर्ग कुल ४१ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यसमा महाराणाको युद्धजीवनको अन्तिम अवस्था तथा दुःखद निधनका घटनासन्दर्भ वर्णित छन् । यसक्रममा चराहरूले स्वर्गको सन्देश ल्याएको तथा सम्पूर्ण प्रकृति नै राणाको अन्तिम अवस्थाप्रति शोकाकूल बनेको चित्रण गरिएको छ । महाराणाको प्राण जान कष्ट भइरहेको हुन्छ । सालुम्ब्रा सरदारले महाराणाको अवस्था बुझी के कुरामा कष्ट भयो भनी सोद्धा महाराणाले राजकुमार अल्छी र विलासी भएकोले आफ्नो मृत्युपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्दछन् । सामन्तले देशको रक्षा हामी गर्नेछौं, देश बेच्ने छैनौं भनेर प्रतिज्ञा गरेपछि मात्र महाराणाको मृत्यु हुन्छ । त्यसपछि कथानक पनि समाप्त हुन्छ ।

५.३ महाराणाप्रतापमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण

वीररसको प्रधान्य रहेको **महाराणाप्रताप** काव्यका आख्यानात्मक श्लोकहरूमा विविध रस भावहरू पाइन्छन् । काव्यमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुँदै विविध सहायकरस तथा भावहरूको विकास भई स्थायीभाव र मूल वा अङ्गीरसको परिपाक हुन पुग्दछ ।

महाराणाप्रतापको कथानक (सर्ग १-१६) आदिदेखि अन्त्यसम्मका सबै घटना सन्दर्भहरूमा उत्साह स्थायीभाव नै प्रवाह भई वीररस परिपाकमा पुगेको छ । काव्यमा वीर अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, शान्तरस, करुणरस, अद्भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस अङ्गरसका रूपमा आई उत्साह स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका निर्वेदभाव, शमभाव, शोकभाव, आश्चर्य (विस्मय) भाव, भयभाव, क्रोधभावले उत्साह भावलाई जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । यसबाट उत्पन्न विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, आनन्द, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, विबोध, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग, निद्रा, श्रम, ग्लानि, नैराश्य,

स्वप्न, मद, भय, स्मृति, अपस्मार, सन्त्रास, दैन्य, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद, गर्व, अपस्मार, आदिले वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

महाराणाप्रतापको विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ तथा रसभावहरू यसप्रकार रहेका छन् :

प्रथम सर्गको पाँचौं श्लोकमा मङ्गालाचरणमा आधारित कथावस्तु निर्देशित घटनासन्दर्भमा यसरी भक्तिरसप्रधान निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

बाँधी कम्बरमा मसक्क पहिले त्यो बाघछाला बुटे,
तेस्रो चक्षु भिलिक्क भल्किन गई माला फुटी चटपटे ।
जागेका शिवजी त्रिशूल करले हानून् र फोरी गिरी
गंगा भै कविता नरोकिन गई ओर्लून बनी निर्भरी ॥
(महाराणाप्रताप, सर्ग १, श्लो.५)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा जगतका मालिक कल्याणकारी शिवजी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी शिवले कम्मरमा बाँधेका बुटेदार सौन्दर्यले युक्त बाघको छाला, पहाड फोर्ने त्रिशूल, शिवजीको आह्वान आदि भौतिक तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, आनन्द, हर्ष, स्मृति, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई निर्वेद भावजन्य भक्तिरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा भक्तिरसप्रधान निर्वेद स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

त्रिपन्नौं श्लोकमा महाराणाप्रतापको विषयवस्तु अर्थात् आख्यान निर्देशमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तैः

वीरात्मा अरूका, पहाडसरिका संगीत भर्नाहरू
प्यूँदै मस्त बनेर भुल्छ दुनियाँ, बन्छन् हरिया मरू ।
लाऊँ एक कुलो यही विषयको नेपाल-छातीविषे
भन्ने भाव लिएर वीर-बलमा चुच्चो तिखारी बसे ॥
(महाराणाप्रताप, सर्ग १, श्लो.५३)

माथिको श्लोकमा काव्यनायक महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । वीरआत्मा, पहाडका सङ्गीतमय भरनाहरू, नेपालप्रतिको माया, नायकमा रहेको वीरत्व-बल आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण भावकका मनमा गर्वको भाव जागृत हुनु, मन प्रसन्न हुनु, मनमा आनन्द छाउनु लगायतका सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण चपलता, औत्सुक्य, प्रेम, आनन्द, मति, स्मृति, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत हुनगई शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त पार्दै शान्तरस रसरूपमा परिणत भएको छ । यसरी उक्त काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

दोस्रो सर्गबाट **महाराणप्रताप**को युद्धवर्णनमा आधारित मूल आख्यान प्रारम्भ हुन्छ । उदयसिंहको शासनकालमा अकबरको फौजले मेवाडको राजधानी चितौडमा आक्रमण गरी

कब्जा जमाएपछि उदयसिंह पहाडको किल्लातर्फ लाग्दछन् । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

दोस्रो सर्गको प्रथम श्लोकमा राजा उदयसिंह अकबरको फौजसँग युद्ध हारेपछि पहाडको किल्लातर्फ प्रवेश गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तैः

> उदयसिंह थिए जब भूपति
> तब परे कति बिध्न अहो कति ।
> गगन-मंडलमा घन बादल
> धुइरिएर झरे दुःखका जल । (महाराणाप्रताप, सर्ग २, श्लो.१)

प्रस्तुत सन्दर्भश्लोकमा राजा उदयसिंह विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । उनको युद्ध सङ्घर्ष, वीरता, साहस, त्याग, आपतविपद्, बिध्नबाधा, दुःखपीडा, रोदन-आँसु आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । त्यसैगरी राजाप्रति भावकका मनमा दया, माया, करुणा, सहानुभूतिजस्ता मानसिक भावहरू विकसित हुनु अनुभाव हुन् । यसबाट चिन्ता, ग्लानि, विषाद, नैराश्य, खेद, क्षमा, बेचैनी आदि व्यभिचारीभाव उत्पन्न हुन पुगेका छन् । तिनले करुणरसकै अनकूल बनेर स्थायीभावलाई उद्दीप्त गरेका छन् । जसका कारण शोकभावसम्बद्ध करुणरस प्रवाह भएको देखिन्छ । अतः माथिको काव्यांशमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

छब्बिसौं श्लोकमा महाराणाप्रताप मेवाडका राजा भएपछि जङ्गलमा सिकार गर्न जाँदाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तैः

> यो कार्यले सब प्रजाकन दिन्छ आशा,
> राज्याभिषेक पनि बन्छ बडो तमाशा ।
> खेल्नै शिकार अब राजप्रथानुसार
> जान्छन् प्रताप वनमा, सँग भारदार । (महाराणाप्रताप, सर्ग २, श्लो.२६)

माथिको श्लोकमा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जनताको चाहनानुसार महाराणा राज्यको राजा हुनु, राजाको मनमा आएको खुसी र उमङ्ग, राजाको सिकार गमनप्रतिको सौख, जनतामा छाएको हर्षउल्लास आदि मनोभावगत आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । त्यसैगरी भावकका मनमा आनन्द आउनु, खुसीले मन प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध कौतूहलता र जिज्ञासा पलाउनु, नयाँ नयाँ सपना र चाहनाहरू सिर्जना हुनु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा हर्ष, वीरता, गर्व, औत्सुक्य, स्वप्न, स्मृति, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । यसबाट उत्साहजन्य वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी उक्त काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

तेस्रो सर्गमा महाराणाप्रतापमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आउँछन् र कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौं राजपुतहरू प्रलोभनमा परेर आफूलाईसमेत बेचेर अकबरको पक्षमा लाग्दछन् । यस सर्गका विविध घटनासन्दर्भ र रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

तेस्रो सर्गको प्रथम श्लोकमा महाराणाप्रताप राजगद्दीमा बसेपछि अनेकौं विपद् आइपर्दाको घटना सन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

राणा प्रताप जब शासक बन्न आए
लाखौँ विपद् लहरदार बनेर छाए ।
आकाशमा उदयमा रवि रश्मिलाई
छेके अनेक कुइराहरू सग्बगाई । (महाराणाप्रताप, सर्ग ३, श्लो.१)

माथिको सन्दर्भमा नायक महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बनका रूपमा आएका छन् । यसैगरी राजा महाराणाप्रतापको शासकीय दृश्य, नयाँ र पुराना राजाका अनुयायीहरूबीचको अन्तर्द्वन्द्व, जनताहरूबीचको बेमेल अवस्था, नयाँ राजाको आगमन, राजामा आएको विपद् आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा सहानुभूति पैदा हुनु, दुःखपीडाको अनुभूति सिर्जना हुनु, नैराश्यता छाउनुजस्ता मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा चिन्ता, बेचैनी, वितर्क, शङ्का, प्रलय, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई करुणरससम्बद्ध रसरूपमा परिणत भएको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपाक स्थितिमा पुगेको छ ।

सातौं श्लोकमा मुगल राजा अकबरको धनदौलतको प्रलोभनमा परी महाराणाका सहयोगी तथा भाइभारदारहरू किनबेच भएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

कति नृपहरू बिक्री गर्दथे स्वाभिमान,
कतिकति दुहिताका चारू लावण्यदान ।
शिरउपर बसेको त्यो मुसलमान राजा
उनकन छरिदिन्थ्यो नक्कली मान-खाजा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ३, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा हिन्दू राजाहरू-बेचिएका राजाहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मुसलमान राजा अकबर, राजाको धनदौलत, आफ्नो पक्षमा लाग्न दर्साइएको विविध प्रलोभन, अकबर शासकबाट आर्यहरूप्रतिको बनावटी मान सम्मान, राष्ट्रिय स्वाभिमान गुमाएका आर्य नृपहरू आदि दृश्यहरूका बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मनोभाव आदिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा नैराश्य छाउनु, बेचिएका आर्यहरूलाई धिक्कार्नु, तिनप्रति सहानुभूति दर्साउनु, मुगल सम्राटप्रति रोष प्रकट गर्नु, हीनताबोध हुनुजस्ता मानसिक तथा आङ्गिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा विकसित भएका छन् । यसले गर्दा चिन्ता, ग्लानि, नैराश्य, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै शोक भावसम्बद्ध करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको देखिन्छ ।

चौथो सर्गमा महाराणाप्रताप र मानसिंहबीचको भेटवार्ता तथा युद्धवर्णनका प्रसङ्गादिको चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा मानसिंह चितौडको बाटो भई दिल्ली जाँदा त्यहाँ उनको भव्य स्वागत सत्कार हुन्छ । एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछि क्रुद्ध भएका मानसिंहले दिल्लीमा गएर महाराणाको व्यवहार सुनाएपछि रिसले चुर बनेका अकबरले महाराणासँग युद्ध गर्न मानसिंहको सहयोगमा ठूलो सेना पठाएको सन्दर्भ उल्लेख छ । यी विविध घटना सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

चौथो सर्गको प्रथम श्लोकमा अकबरको सैनिक कमाण्डर मानसिंह महाराणाप्रतापलाई भेट्न दिल्ली गएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

मानसिंह जब दक्षिणबाट
फर्किए यस-प्रफुल्ल ललाट ।
भेट्न आशय गरेर प्रताप
मेट्नको मन गरे सब ताप । (महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा सैनिक मानसिंह विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानसिंहप्रति एकजना सामन्तको उपेक्षित अभिव्यक्ति, आफूहरूप्रतिको अपमान र तिरस्कारको गहिरो अनुभूति, महाराणासँग मानसिक ताप पोख्ने अभिलाषा आदिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा कौतूहलता र जिज्ञासा पैदा हुनु, विविध शङ्का उत्पन्न हुनुजस्ता मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण शङ्का, वितर्क, गर्व, चिन्ता, नैराश्य, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरूहरू उद्बुद्ध हुन गई शोक भावसम्बद्ध करुणरस रसरूपमा परिणत भएको छ । अतः प्रस्तुत काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

तेह्रौं श्लोकमा भोजमा आएका एकजना सामन्तले अकबर सेना मानसिंहलाई आफ्नै सन्तान बेचविखन गर्ने म्लेच्छ (अछूत) सँग पानी नचल्ने कुरा गर्दा मानसिंह रिसाएको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसजन्य क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

यौटा सामन्त आर्य कटु बचन गरी मान ली पाहुनाका
भन्छन् हाम्रा पुरूखा विमलयज्ञ थिए देवता सम्झनाका ।
धेरा आत्माभिमानी, स्वजन हित गरी अर्पिने वीर प्राण,
त्यस्ता छैनन् कलङ्की रिपु अघि नहुने म्लेच्छका भृत्य मान ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो.१३)

प्रस्तुत श्लोकमा आएका आर्यसामन्त विषयालम्बन तथा मुगलसेना मानसिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानसिंहप्रति लक्षित आर्य सामन्तको कटु वचन, घृणा, उपेक्षा र तिरस्कार तथा त्यसबाट परेको मानसिक प्रभाव आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । मानसिंहका मनमा रिस उठ्नु, मन बेचैन हुनु, मनमा विविध तर्कना उत्पन्न हुनु, दुःखी र निराश बन्नु आदि मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण आवेग, बेचैनी, ग्लानि, अपस्मार, वितर्क, बिबोधजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले रौद्ररसलाई नै सहयोग पुऱ्याएका देखिन्छन् । यसरी माथिको सन्दर्भमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव सिद्धि हुन पुगेको छ ।

अट्ठाइसौं श्लोकमा सामन्तले मानसिंहलाई बोलेका अपशब्द दिल्लीका राजा अकबरलाई सुनाएपछि अकबरको निर्देशनमा मानसिंहले सेनाको ठूलो फौज लिएर महाराणाप्रतापसँग युद्ध गर्न तयार भएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

वीरात्मा रजपूत आफूहरूमा बन्छन् विरोधी भने,
बज्रै बज्र लडेर बज्र चिरियोस्, ताली छ हाम्रो भने ।
वैरी मित्र गराउँदै अरिसँगै वैरी लडाएपछि
वैरी जान्छ सपत्न राज्य सहजै कल्याण हाम्रै रची ।

(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो. २८)

माथिको सन्दर्भमा वर्णित सैनिक कमाण्डर मानसिंह विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानसिंहले अकबरलाई सुनाएको सामन्तको दुष्वचन र त्यसबाट परेको मानसिक चोट, अकबरको शासकीय स्वाभिमान, आर्यसँग युद्ध लड्न अकबर राजाको निर्देशन आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा उत्सुकता पैदा हुनु, भय र सन्त्रास उत्पन्न हुनु, शङ्काहरू फैलिनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा आवेग, जोस, गर्व, वितर्क, स्मृति, औत्सुक्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त बन्न पुगी वीररससम्बद्ध उत्साह स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । जसले गर्दा काव्यांशमा वीरसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ ।

पाँचौं सर्गमा दुई पक्षबीचको युद्धतयारीका घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । अकबरको अढाई लाखको ठूलो फौज महाराणासँग लड्न मेवाडमा किल्ला जमाएर बसेको सुनेर महाराणा बाईस हजार सेना लिएर हल्दीघाट पुग्दछन् । त्यसपछि भाइ भारदारहरूलाई सम्बोधन गर्दै अन्तिम अवस्थासम्म लड्न र स्वदेशको ऋण तिर्न आह्वान गर्दछन् । यिनै विविध घटनासन्दर्भ र तिनका रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

पाँचौं सर्गको प्रथम श्लोकमा ठूलो तयारीका साथ अकबरको फौज महाराणासँग लड्न मेवाडमा किल्ला जमाएर बसेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

भारी सैन्यसमूह लीकन स्वयं सम्राट त्यहाँ बस्दथे,
सेनाध्यक्ष सलीमा फूर्तिसित ती मेवाडमा चढ्दथे ।
सेनासाथ थिए सुवीर रणका सार कलामा पटु
राजा मान र खाँ महावत दुबै, बन्थो अवस्था कटु ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ५, श्लो.१)

प्रस्तुत काव्यश्लोकमा अकबर सम्राट् विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मुगल शासकको ठूलो सैनिक फौज, सैनिक कमाण्डरको स्फूर्ति, जोस, उच्च मनोबल, मजबुत सैनिक व्यवस्थापन आदिका बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा जोस पलाउनु, औत्सुक्य पैदा हुनु, भय र त्रास उत्पन्न हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा औत्सुक्य, गर्व, जोस, स्मृति, शङ्का, बेचैनी आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले उत्साहजन्य भावलाई जगाउँदै वीररसलाई रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

दोस्रो श्लोकमा शत्रुको सेना तैनाथ भएको सुनेर महाराणाप्रताप हल्दीघाटीमा पुगेर आफ्ना भारदार, सेनाहरूलाई अन्तिम सास रहेसम्म लड्न सम्बोधन गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हल्दीघाट पुगे प्रताप जब यो कालो समाचारले
काला पंखा फिजाउँदै श्रवणमा धक्का दियो भारले ।
मंत्री औ सरदार भाइहरूको ठूलो सभासामुमा
यो सम्बोधन गर्दछन् नृपति ती मिल्दो महालाममा ॥
(महाराणाप्रताप, सर्ग ५, श्लो.२)

माथिको सन्दर्भमा आएका महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी युद्धको कालो समाचार, महाराणाप्रतापको राष्ट्रवादी सम्बोधन, वीरता, साहस, त्याग र बलिदानपूर्ण भावनाको अभिव्यक्ति आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा जोस र उमङ्ग छाउनु, स्फूर्ति बढ्नु, साहस र आँट बलियो हुनु, आवेग उत्पन्न हुनु आदि अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण जोस, वीरता, गर्व, बिबोध, औत्सुक्य, वितर्क, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यश्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

छैटौं सर्गमा हल्दीघाटको प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जनलगायत अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने कुराको सुन्दर चित्रण गरिएको छ । यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू बस्ने गरेको, उनीहरूका विविध स्वभावजन्य क्रियाकलाप तथा रामका भक्तिभाव भएको र तिनका सहयोगी भावनाको चर्चा गरिएको छ ।

दोस्रो श्लोकमा हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा चराचुरूङ्गी आदिको साङ्गीतिक चिरिबिरीको आनन्ददायक एवम् रोचक घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

चुँ चूँ कुकुल कुलकुकुल, चिरिबिरी, पियूँ, कर्कुर,
चचच्च, चुलबुल् टुकुल्, किरिकर, काफल फर्फुर ।
भुर्भुर भुरभुर भुभुर, फफर फुर्र फर्फर् फर्फर्,
विहंग-ध्वनि छन् त्यहाँ, झल त्यहीँ छ झर्झर् झर्झर् ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ६, श्लो.२)

माथिको श्लोकमा चिरीबिरी सङ्गीत छर्ने चराचुरूङ्गीहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । तिनका मीठो स्वर, गुञ्जन, भुर्भुर उडाइ, चुलबुलता, विहङ्गम दृष्टिपात, स्वच्छन्दता, खुसी र उमङ्ग, वनका हरियाली शान्त र सुन्दर दृश्यादिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा खुसी र आनन्द छाउनु, उमङ्ग आउनु, सङ्गीतरूपी आवाजले हृदय पगाल्नु, चराहरूजस्तै रमाएर उडूँउडूँ लाग्नुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा हर्ष, आनन्द, चपलता, स्मृति, गर्व, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शम स्थायीभावलाई परिपोषण गरी शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

एक्काइसौँ श्लोकमा हल्दीघाटीको सौन्दर्ययुक्त प्राकृतिक वातावरणमा भिल्ल जातिको बसोबास रहेको तथा तिनका स्वभाव, चरित्र र व्यवहार चित्रणमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

थिए सकल भिल्ल यी प्रबल भक्त रामको
लडे सबै यिनीहरू नृपनिमित्त भई कामका
लडे यवनसाथमा धनु र काँड टंकार दी ।
लडे पवनझैँ सबै स्वरिपु हाँक्न हुँकार दी ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ६, श्लो.२१)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भ वर्णनका क्रममा आएका भिल्लहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । भिल्लहरूको सुन्दर प्रेम, एकता र मेलमिलाप र सहयोगको भावना, भगवान् रामप्रतिको भक्तिभाव, तिनका जातीय स्वाभिमान, युद्धकौशल, वीरता, साहस र धैर्यता आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा प्रेम-भक्तिभाव, शान्ति र मेलमिलापको भावना जागृत हुनु, मनमा आनन्द आउनु, खुसी छाउनु, स्वाभिमान र गर्वको भावना पलाउनु, जोस र स्फूर्ति बढ्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसैगरी हर्ष, औत्सुक्य, गर्व, स्मृति, धृति, आनन्द, बिबोध आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई तिनले वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । अतः माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ ।

सातौं सर्गमा युद्ध सुरु हुनु अगाडिको विविध सन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । युद्ध सुरु हुनुपूर्व भीषण वर्षा हुन्छ, आकाश चड्किन्छ, हावा बेगसँग बग्दछ त्यहाँ योद्धाजस्तै कुदेका नदीहरूको वर्णन पाइन्छ । त्यसपछि रोकिएको वर्ष र नीलो आकाशको दृश्य वर्णनबाट युद्ध सुरुवात हुन लागेको सङ्केत गरिएको छ । यस सर्गका विविध घटनासन्दर्भमा प्रयुक्त रसभावहरू यसप्रकार रहेका छन् :

सातौं श्लोकमा युद्धपूर्वको हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हावामा जोश मीठो हरहर लहरी चल्छ बन्दै सुगन्धी
बन्दी जो भाव हाम्रो खलबल हुन गै टुट्छ अज्ञान-सन्धि ।
स्वच्छन्दी कल्पनाले हरित युगहरू देख्दथे पूर्वगन्धी
बन्दी तेजी हवाले स्मरण सुनहेला लाउँछे दिव्य बन्दी ।

(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा महाराणाप्रतापको जोसिलो फौज विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी हल्दीघाटको सुन्दर प्राकृतिक दृश्य, स्वच्छ, सुगन्धी र तेजिलो हावा, शान्त र शीतल वातावरण, दिव्य स्मृति आदिको रमणीय बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै यसबाट भावकका मनमा खुसी पैदा हुनु, आनन्द आउनु, हर्ष छाउनु, जोस र हौसला आउनु, सुस्त, शान्ति र शीतलताले मन उमङ्ग हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष, आनन्द, धृति, मोह, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शम स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरी शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

बिसौं श्लोक हल्दीघाटीमा युद्धपूर्व आकाश गडगडाउँदै घनघोर वर्षा भई युद्धको सङ्केत गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

वर्षाले मेघ ल्याइन् गडडड विजुली गड्कियो चम्किएर,
चट्के पड्केर चुली घडडड घनको घोषले धम्किएर ।
झिलझिल झिलझिल झझल्की चपलित चपला चल्मलाई सिलिल्ल
धूवाँको फौजजस्तो घनहरू घहरे घर्घलाई झिलिल्ल ।

(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.२०)

यस श्लोकमा आकाशबाट बर्सेको पानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । आकाशमा चम्किएको बिजुली, मेघको गर्जन झिलिमिली उज्यालो आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै यसबाट भावकका मनमा भय र त्रास उत्पन्न हुनु, मन बेचैन हुनु, मनमा तर्क वितर्क चल्नु, अनिष्ट र विनाशको कल्पना गर्नुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । जसबाट डर, चिन्ता, नैराश्य, शङ्का, प्रलय, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई भय स्थायीभावलाई जागृत गराउँदै भयानकरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः माथिको सन्दर्भमा भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

पैँतिसौं श्लोकमा महाराणाप्रताप हात्ती र घोडामा सवार हुँदै आर्यझण्डा फर्फराउँदै हल्दीघाटी पुग्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

हल्दीघाटी पुगे ती गुरुरूरूसँगमा, अश्व हात्ती सवार,
राणाको आर्य-झण्डा फरफर करमा फर्फराई तयार ।
काली काली कराई स्वरहरू पहरामा सबै ठक्राए
काली काली भनी ती अचलहरू त्यहाँ नादले टक्राए ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.३५)

माथिको काव्यांशमा आएका महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । फूर्तिला हात्ती, घोडा, वीरताले फर्फराएको आर्यझण्डा, देवी-कालीको सम्बोधनरूपी गर्जन, सेनाका जोसिलो साहस र उच्च मनोबल आदिको उत्साहजन्य भौतिक तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् जसका कारण भावकका मनमा हर्ष, खुसी र आनन्द आउनु, जोस र फूर्ति बढ्नु, उत्सुकता पलाउनु, देशप्रतिको गर्व र आर्य जातिप्रतिको स्वाभिमानको भावना पैदा हुनु, आत्मविश्वास बढ्नु, केही शङ्का र भय उत्पन्न हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसैगरी भावकमा जोस, वीरता, हर्ष, औत्सुक्य, गर्व, धृति, वितर्क, स्वप्नजस्ता व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण भई उत्साह भाव जागृत गराई वीररसलाई नै रससिद्धिमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसप्रकार प्रस्तुत सन्दर्भमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव उद्‌बुद्ध हुन पुगेको छ ।

छपन्नौं श्लोकमा महाराणाका र अकबर राजाका फौजबीच युद्ध प्रारम्भ हुँदा राणाका सहयोगी भिल्लहरूले शत्रुसेनासँग आक्रमण गरेपछि मुगलसेना भागदौड गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

भाला जागेर आयो समर अब चढ्यो शस्त्रमा मन्त्रतुल्य,
ज्यूँदा बन्छन् हजारौँ असि, धनुष भए भीम भाव-प्रफुल्ल ।
हावा काटेर हिँड्थे सननन रिपुले जोशको वेगसाथ,
अग्ला अग्ला घन्क्यो अचलभर जहाँ बस्दथे भिल्ल जात ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.५६)

माथिको घटनासन्दर्भमा युद्धका सहभागी भिल्लहरू विषयालम्बन तथा मुगल सेनाहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । रिपुहरूको आक्रमण, भिल्लहरूको जोसिलो र साहसी प्रतिकार, वीरताको आवाज, धनुष, भाला, भौतिक र मानसिक युद्धमय वातावरण आदि उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी मुगल सेनाहरू डराउनु, युद्धमा मारिनु, भय र त्रासले विचलित हुनु, भागदौड गर्नुजस्ता कार्यहरू आङ्गिक तथा मानसिक अनुभाव देखापरेका छन् । जसका कारण भावकमा जोस, गर्व, वीरता, शङ्का, उग्रता, स्वप्न, स्मृति आदि

व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साहजन्य स्थायीभाव जागृत हुँदै वीररस निष्पत्ति भएको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपूर्ण स्थितिमा पुगेको छ।

आठौं सर्गमा मुगल (अकबर) सेना र रजपुत (राणा) सेनाकाबीच युद्धको वर्णन गरिएको छ । युद्धमा महाराणाप्रतापले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्दछन् । आफ्नो घोडा चेतकमा सवारी भएका महाराणा शत्रुसेनालाई परास्त गर्दै अघि बढ्छन् । यस सर्गका श्लोकहरूमा प्रयुक्त विविध रसभावहरू यसप्रकार रहेका छन् :

एक्काइसौं श्लोकमा युद्धमा महाराणाप्रतापले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्दै युद्ध सफलता प्राप्त गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

> दश थिए कमसेकम मोगल,
> पुरुष एक यतातिर केवल ।
> तर थियो जुन जोश नसाभरि
> दश निभाउँदथ्यो रणका अरि । (महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.२१)

माथिको काव्यांशमा महाराणाप्रतापको फौज विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी महाराणाको सेनाको जोस, स्फूर्ति, साहस, वीरता, सङ्घर्ष, युद्धकौशल, युद्धमय बाह्य वातावरण तथा त्यसबाट उत्पन्न मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । भावकका मनमा उत्साह आउनु, नसामा जोस र उमङ्ग पैदा हुनु, युद्ध विजयपश्चात् मनमा हर्ष पलाउनु, देश र जातिप्रतिको गर्वको अनुभूति गर्नुजस्ता मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसबाट जोस, औत्सुक्य, गर्व, आनन्द, हर्ष, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभाव जागृत हुन पुगी वीररस निष्पत्ति भएको छ ।

एकसय तेह्रौं श्लोकमा अन्तिम अवस्थासम्म युद्धसङ्घर्ष गरी आफ्नो घायल घोडालाई लिएर महाराणा पहाडतिर प्रवेश गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी भयानकरसप्रधान भय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

> पछाडि लागे त्यसलाई देखी
> अनेक मोगलहरू वीर, टेकी ।
> तथापि कुद्थ्यो सबका अगाडि
> प्रताप बोकी रणभूमि छाडी । (महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.११३)

प्रस्तुत श्लोकमा महाराणाप्रतापका सहयोगी चेतक घोडा विषयलम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । घोडाको साहस, वीरता, सामर्थ्य, त्याग, धैर्य, बुद्धिमानी, सहयोगी भावना, मालिक राणाको प्रतिरक्षाको विचारको सिर्जना, युद्ध आरामको चाहना आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसबाट भावकका मनमा भय र त्रास पैदा हुनु, घोडाप्रति दया, माया र सहानुभूतिको भाव पलाउनु, नैराश्य हुनु, घोडाको पीडादायक अदम्य साहस, त्याग र सङ्घर्षको कदरको भावना उत्पन्न हुनु आदि सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा डर, त्रास, गर्व, औत्सुक्य, स्मृति, बिबोध, बेचैनीजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई भय स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । तिनले भयानकरसलाई रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

एकसय सत्रौं श्लोकमा युद्धमा थकित भएका महाराणा आराम गर्ने उद्देश्यबाट पहाडतर्फ प्रवेश गरेपछि शत्रुपक्षका सहयोगी उनका भाइ शक्तिसिंह दाजुलाई भेटी पाउ पर्दै पश्चाताप गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

छोडी यो देश आफ्नो परतिर परको नोकरीमा बसेर
धब्बा कालो लगाएँ विमल यशविषे भाइनै भन्नु के र !
देखेँ वीर प्रतापी अविजित रणमा शेर वीरेन्द्रलाई,
आत्मामा ग्लानि आयो तब मिलन भनी पाउमा रून्छु आई !
(महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.११७)

यस घटनासन्दर्भमा महाराणाका भाइ शक्तिसिंह विषयालम्बन तथा महाराणा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाको युद्धपराजय, प्रतिरक्षाको सोच र युद्धमैदानबाट पहाडतर्फको यात्रा, भाइमा उत्पन्न दाजुको वीरता र साहसको कदर, सद्भाव, क्षमाशील भावना, दाजुको हारप्रतिको सहानुभूति, युद्ध र त्यसबाट उत्पन्न विविध मानसिक प्रभाव, आत्मग्लानि आदिको आन्तरिक परिवेश तथा युद्धको बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण महाराणामा भाइप्रति स्नेह, करुणा, दया र क्षमाको भावना पलाउनु, मनमा दुःख लाग्नु, कुरा खेल्नु, विगतका स्मृति सम्झनु, मनमनै धिक्कार्नुजस्ता आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा परिणत भएका छन् । यसले गर्दा भावक-भाइमा नैराश्य, बेचैनी, अश्रु, ग्लानि, बिबोध, आलस्य, शङ्का, अमर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । तिनले शोक स्थायीभावसम्बद्ध करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

एकसय उन्नाइसौं श्लोकमा शत्रुपक्षका सेनाका वाणप्रहारबाट क्षतविक्षत भएको चेतक घोडाले आफ्नो प्राण त्याग गरेपछि चिन्तित बनेका महाराणाको घोडाप्रतिको श्रद्धापूर्ण संवेदना प्रकट गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ,, जस्तै :

बसूँला हाय मैले व्रणयुत रणको वीर यो अश्व मेरो,
प्यारो साथी बिपदको, बिकट समरको कीर्तिको नील फेरो ।
मेरो यो अश्वजस्तो त्रिभुवन भरमा अन्ध होला र काहाँ,
हा तेरो आजसम्मन् रहनु जगविषे के नरोऊँ म यहाँ !
(महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.११९)

माथिको श्लोकमा वर्णित महराणाको मृत चेतक घोडा विषयालम्बन तथा महाराणा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मृत घोडा, घोडाप्रतिको श्रद्धा र स्नेह, घोडाको योगदानको स्मृति, मनमा घोडाको मृत्युले मनमा पारेको पीडाजन्य मानसिक उपजको आन्तरिक तथा घोडादिको दृश्यचित्रको बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसले गर्दा भावक राणा मन थाम्न नसकेर रुनु, युद्धमा आफूलाई लगाएको गुनको स्मृति हुनु, मन बेचैन हुनु, आँसु झारेर रुनु, माया, दया र धिक्कारको भाव उत्पन्न हुनु, चिन्तित र निराश बन्नु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसबाट भावकको मनमा अश्रु, चिन्ता, बेचैनी, नैराश्य, अमर्ष, वितर्क, जडताजस्ता व्यभिचारी (सञ्चारी) भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् । तिनले करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत गर्दै करुणरस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेका छन् ।

नवौं सर्गमा सम्राट् अकबरको दरबार र उनको शासनशैलीबारे वर्णन गरिएको छ । भारतका सबैजसो राजालाई अकबरले झुकाइ छाडेको र आफ्नो प्रभावमा पारेको तर

महाराणाप्रतापलाई भने कहिल्यै झुकाउन नसकिएको भन्दै अकबर एक वीर प्रशंसक भएको र आफ्नो शासन पनि कुशलतापूर्वक चलाउँथे भन्ने कुराको चर्चा गरिएको छ । यस सर्गका विविध श्लोकमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा मुगल सम्राट् अकबरको दरबार र उनका शासनशैली वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

अमरको नगरीसरि देहली
सब जुहार भरी छ झिलीमिली ।
कनककान्ति समुज्ज्वल झल्लल,
प्रबल शक्ति, प्रताप महोज्ज्वल ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ९, श्लो.१)

यस श्लोकमा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रतापको स्वर्गसमान दिव्यमय, झिलीमिली दरबार, जुहार, सुन लावण्यादिको सौन्दर्य, प्रबल शक्ति, जोस, वीरता, मुहारमा आएको उज्यालो कान्ति वा चमक र खुसी आदि मनोरम बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मनोभावगत आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकको मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, दरबारप्रतिको मोह पलाउनु, मनमा औत्सुक्य र चपलता सिर्जना हुनुलगायतका सात्त्विक अनुभावहरू कार्यरूपमा आएका छन् । यसैगरी हर्ष, वीरता, जोस, औत्सुक्य, स्मृति, गर्व आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । तिनले वीररसमूलक उत्साह भावलाई उद्दीप्त तुल्याई वीररस निष्पत्ति गर्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट भएको स्थितिमा पुगेको छ ।

अठ्तिसौं श्लोकमा राजा अकबरले आफूपूर्वका सबैजसो राजाहरूलाई युद्धमा परास्त गरी झुकाएको तर महाराणाप्रतापलाई भने जित्न नसकेकाले उनको युद्ध वीरता र स्वाभिमानको कदर गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

जय रहोस् जय होस् जय भन्दछु ।
नृपतिलाई महर्षि म गन्दछु ।
नजितिने हठका सब आर्यका
मुकुटका मणितुल्य म ठान्दछु । (महाराणाप्रताप, सर्ग ९, श्लो.३८)

माथिको श्लोकमा आएका युद्धवीर महाराणा विषयालम्बन तथा सम्राट् अकबर आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाको जातीय स्वाभिमान, देशप्रेमको भावना, उच्च मनोबल, साहस, धैर्य र वीरता, युद्धकौशल आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका देखिन्छन् । तिनबाट भावक अकबरका मनमा राणाप्रतिको आत्मगौरव, सम्मान र प्रशंसाको भाव पैदा हुनु, उनको वीरता र साहस देखेर अचम्म मान्नु, आफूले उनीसँग हार खाएको निराश अनुभव गर्नु, उनलाई धेरै फलामका बीचको एक बहुमूल्य मणिको प्रतिबिम्ब देख्नु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । साथै गर्व, हर्ष, वीरता, जोस, औत्सुक्य, बिबोध, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाई तिनले वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत गराएका छन् ।

दसौं सर्गमा युद्ध-सकिएपछिको सुनसान, उजाड र निराशमय वातावरणको चित्रण गरिएको छ । रात परेपछि हल्दीघाटी श्मशानसरि बन्न पुग्छ । अनेकौं योद्धाका लासहरू छरपष्ट रहेका, स्यालहरू कुल्चँदै-लुच्दै गरेका, वीरका शिरमाथि स्यालको र्‍याल-चुहाइ, शव-

भक्षकहरूको भोज, वीरका लासमाथि गिद्धहरूको ठुङ्गाइ आदिको वर्णन गरिएको छ । यस सर्गका श्लोकहरूमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा युद्ध समाप्ति पछिको सुनसान, उजाड र निराशमय दृश्यवर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी बीभत्सरसप्रधान जुगुप्सा स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

लाली चढ्यो जलदमा रूधिरोपमान
गिर्दा प्रभाकर पयोधिविषे अमान ।
बन्दो छ युद्ध-प्रतिबिम्ब महावितान,
कालो बनेर रँग फुस्रिन, वैलिजान । (महाराणाप्रताप, सर्ग १०, श्लो.१)

माथिको सन्दर्भवर्णनका क्रममा आएका काव्य लेखक अर्थात् कवि विषयालम्बन तथा समग्र पाठक-भावक अश्रयालम्बन विभाव हुन् । युद्धस्थलका सुनसान, उजाड र निराशमय परिवेश, अँध्यारो दिन तथा कवि स्वयंको भावुक र उदासिन मनस्थिति आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण भावकको मनमा निराश छाउनु, आलस्य पैदा हुनु, शून्यता बोध हुनु, जीवनलाई निस्सार ठान्नु, युद्धवीरहरूप्रति सहानुभूतिको भावना उत्पन्न हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसरी नै अमर्ष, खेद, विषाद, औत्सुक्य, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई बीभत्सरसप्रधान जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

पाँचौं श्लोकमा योद्धाको लासमाथि स्याल गिद्धहरू कुल्चेर लासका मांसपिण्डहरू लुच्दै गरेको रक्ताम्य घटनासन्दर्भमा यसरी बीभत्सरसमूलक जुगुप्सा स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

त्यो कालभूमिबिच मानिसको छ चारा,
लाचार शस्त्रहत लम्पट छन् विचारा ।
राजा र रंक सब छन् बलहीन सारा,
कुल्चेर स्याल अब पाउँछ मिष्ट आह्रा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १०, श्लो.५)

प्रस्तुत काव्यांशमा आएका युद्धमा मारिएका सेनाका मृत लासहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी लासका रक्ताम्य पिण्डहरू, स्याल, गिद्ध, विक्षिप्त र बीभत्स युद्धस्थलको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसले गर्दा भावकमा क्षोभ र घृणाको भाव उत्पन्न हुनु, मनमा अशान्ति पैदा हुनु, मृतकप्रति सहानुभूतिजाग्नु, जीवनप्रति वितृष्णा पैदा हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसरी नै घृणा, जडता, नैराश्य, चिन्ता, बेचैनी, श्रम, आलस्य, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई तिनले बीभत्सरसजन्य जुगुप्सा स्थायीभाव उत्पन्न गराएका छन् ।

एघारौं सर्गमा राणाहरूलाई मुगलहरूले लखेट्दै लगेको र महाराणा चाहिँ वनमा लुकेर बसेको तथा मुगलहरू राणालाई खेद्दै हल्दीघाटीबाट मेवाडतिर उक्लिन लागेको घटनासन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध सन्दर्भ श्लोकहरूलाई रसभावका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।

दोस्रो श्लोकमा महाराणालाई शत्रुहरूले लखेट्दै गएपछि वनमा लुकेर ज्यान बचाएको तथा मुगल फौजहरू मेवाडतर्फ चढ्दै गरेका घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

त्यो सिन्दूर ललाटमाथि पहिरी सौभाग्यशाली बनी
आफ्ना पुत्र चढाउँदो शिखरमा सद्विक्रमी सद्गुणी ।
माला पर्वतको सगर्व पहिरी, खोला र नालाभरि
वैरी-रक्त बगाउँदै खुश भयो मेवाड चढ्दै धुरी ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ११, श्लो.२)

माथिको काव्यांश वर्णनमा आएका युद्धवीर महाराणा प्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणामा उत्पन्न पुत्र स्नेहको भाव, आत्मरक्षाको चिन्तन, वैरीहरूको आक्रमण, खोलानालाको परिवेश, प्रतिकार शक्तिको ह्रास र मानसिक तथा भौतिक कमजोरी आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण महाराणाप्रति भावकमा दया, करुणा र सहानुभूति पलाउनु, युद्धकौशल र वीरताको कदर गर्नु, वैरीहरूप्रति रोषको भावना सिर्जना हुनुलगायतका मानसिक र सात्त्विक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । जसले गर्दा भावकमा विषाद, नैराश्य, खेद, ग्लानि, शङ्का, अपस्मार, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाई तिनले करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

तेइसौं श्लोकमा आफ्ना सहयोगी भिल्लहरूसँग सम्बन्ध टुटेपछि मुगल शासकहरूबाट बन्दी बनाइएका महाराणाको दुःखदायी अरण्य दिनचर्या वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

बन्दी भए नृपति मुगलका शिकार,
डुल्दा भए वनवनै सब वारपार,
चढ्दै कतै शिखर फेरि झरेर टार
बासै गरेर गिरिगह्वरमा हजार । (महाराणाप्रताप, सर्ग ११, श्लो.२३)

यस काव्यांशमा युद्धनायक महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाप्रतापको दयनीय बन्दी अवस्था, राणाको मनमा परेको युद्धका प्रभावहरू, शरीरमा लागेका चोटपटक, जीवन-मृत्युबीचको मानसिक द्वन्द्व आदिको कारुणिक आन्तरिक परिवेश तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मन दुःखी र निराश हुनु, राणाप्रति सहानुभूति, दया र करुणा पलाउनु, उनीप्रति जीवनरक्षाको भाव पैदा हुनु, मनमा बेचैन हुनु मानसिक तथा सात्त्विक आदि अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी चिन्ता, नैराश्य, शङ्का, औत्सुक्य, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई करुणरस सहायक शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

बाह्रौं सर्गमा महाराणाको महानता दृढता देखेर बसेका सम्राट् उनलाई हेर्न एकजना गुप्तचर पठाएको घटनावर्णन पाइन्छ । गुप्तचर राणालाई केही सरदार र सामन्तका साथ घाँसमा बसी हर्षका साथ कन्दमूल खाइरहेको देखेर आश्चर्यमा पर्छ र उक्त खबर राजासमक्ष पुर्‍याउँछ । सम्राट् स्वयं राणाका प्रशंसक बन्दै उनको पुरुषार्थको सराहना गर्दछन् । यस सर्गमा प्रयुक्त विविध घटनासन्दर्भ र तिनमा रहेका रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा महाराणाको अदम्य साहस देखेर चकित बनेका राजा अकबरले उनलाई हेर्न गुप्तचर पठाएको घटनासन्दर्भमा अद्‌भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ :

देखी अदम्य दृढता र सहिष्णुता यो,
यत्रो प्रताप अनिवर्ण्य महोग्रता यो ।
सम्राट् बनी चकित, हेर्न भनी पठायो,
विश्वस्त गुप्तचर एक लुकेर आयो । (महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.१)

माथिको श्लोकको वर्णनमा आएको राजा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा अकबर सम्राट् आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राणाप्रतापको युद्धकला, वीरता, साहस, अथक प्रयास, जातिय स्वाभिमान, आत्मविश्वास, उच्च मनोबल तथा देशप्रतिको प्रगाढ भावनाजन्य मानसिक तथा भौतिक वातावरण उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावक अकबरको मनमा आश्चर्य पैदा हुनु, शङ्काभाव उत्पन्न हुनु, राणाको वीरता र त्यागको प्रशंसा गर्नु, मनमा एक किसिमको भय सिर्जना हुनु र उनको वास्तविकता बभ्ऩ विश्वासिलो गुप्तचरलाई पठाउनुजस्ता सात्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका देखिन्छन् । यसरी नै भावकमा उत्पन्न औत्सुक्य, शङ्का, गर्व, जोस, स्मृति, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । जसका कारण अद्‌भुतरसमूलक बिस्मय स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

छैटौं श्लोकमा अकवर शासकबाट महाराणाको युद्धसाधना र वीरताको प्रशंसा गरिँदाको घटनासन्दर्भमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव उत्पत्ति हुन पुगेको छ, जस्तै :

यस्तो पुग्यो खबर सुन्दर देहलीमा
सम्राट स्वयं अब प्रशंसक भै खुशीमा
त्यो वीर-पुज्य पुरुषार्थ बडो सह्राए,
ती मानसिंह नतमस्तक भै डराए । (महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.६)

यस काव्यांशमा वर्णित महाराणा विषयालम्बन तथा मानसिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाको स्वाभिमान, देशभक्तिको भावना, वीरता, शौर्य पराक्रम, निर्भीकता, धैर्य तथा क्षमाशील स्वभावादिको मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी राणाको कौशलता देखेर मानसिंह डराउनु, मानसिंहले राणाको आत्म स्वाभिमान र वीरताको बारेमा अकबरलाई सुनाउनु, अकबरद्वारा राणाको प्रशंसा गरिनु र मनमनै खुसी हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । त्यसैगरी हर्ष, गर्व, औत्सुक्य, स्मृति, शङ्का, ग्लानि, भय आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले उत्साह स्थायीभाव जागृत गराई वीररसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसप्रकार माथिको श्लोकमा उत्साह स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

बाह्रौं श्लोकमा महाराणाप्रतापको मनमा उत्पन्न आफ्ना नाबालक राजकुमारहरूप्रतिको माया, स्नेहभावमा आधारित घटनासन्दर्भमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

बच्चा परेर दुःखमा जब गर्छ आँ आँ,
देखिन्न अन्न मुखमा नित गर्छ खाँ खाँ ।
यो जिन्दगी सब निरर्थक बन्छ, आँखा
देखिन्न त्यो समयमा गर जुक्ति लाखाँ
(महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.१२)

प्रस्तुत काव्यांशमा महाराणाका नाबालक राजकुमारहरू विषयालम्बन तथा महाराणा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजकुमारहरूको सम्झना, तिनका दयनीय अवस्था, तिनप्रतिको बात्सल्य प्रेम, खानेकुराको निम्ति गरिएको क्रन्दन र दुःखको स्मृति आदिको मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावक राणाका मनमा दुःख र पीडा उत्पन्न हुनु, मन बेचैन हुनु, राजकुमारहरूप्रति दया, माया र करुणाको भावना पलाउनु, घर गएर युद्धको विश्राम गर्ने चाहना हुनुजस्ता सात्त्विक कार्यहरू अनुभावका रूपमा आएका छन् । यसैगरी प्रेम, मोह, स्नेह, अपस्मार, वितर्क, बिबोध, नैराश्य, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले वत्सल स्थायीभाव जागृत तुल्याई वात्सल्यरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । यसरी माथिको श्लोकमा वात्सल्यरस उद्‌बुद्ध भएको छ ।

आफू ज्यादै थाकेकोले युद्ध नलड्ने र अकबरलाई राजा मान्न तयार भएको मनोभाव प्रस्तुत गरी अकबर सम्राट्‌लाई महाराणाले चिठी लेख्दाको दुःखदायी घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

भोलीपल्ट चिसो बताससँगमा चिठी गयो देहली,
हाम्रा धीर प्रतापका हृदयको के निश्चितै ध्येय ली
लाग्यो धेर थकाइ फुर्सद मिलोस्, मान्नेछु सम्राट भनी
चिट्ठी गिद्धसमान दुःखहरूको चल्दो भयो बैगुनी ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.५३)

प्रस्तुत सन्दर्भमा आएका महाराणाप्रताप विषयलम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रतापले युद्धमा बेहोरेको हार, गलित र थकित मानसिक अवस्था, विश्रामको चाहना, ठूलो संख्यामा भएको सैनिकक्षति, आत्मविश्वास र साहसको कमी तथा जीजिविषा आदि मनोभावादि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसरी नै भावकमा राणा प्रतापप्रति साहस र वीरताको कदरको भावना पैदा हुनु, उनीप्रति सहानुभूति पलाउनु, मनमा नैराश्य उत्पन्न हुनुजस्ता अनुभावहरू मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव देखापरेका छन् । यसैगरी चिन्ता, ग्लानि, बेचैनी, नैराश्य, शङ्का, श्रम, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभाव निष्पत्ति गराएका छन् । अतः उक्त काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको देखिन्छ।

तेह्रौं सर्गमा राजाको पत्र लिएर अकबरको सभामा खैलाबैला मच्चिएको, अकबरका बन्दी राजपुत पृथ्वीराज राठौरद्वारा चिठी नक्कली भएको घोषणा र पुनः चिठी लेखेर परीक्षण, पृथ्वीराजद्वारा राणालाई कहिल्यै आफ्नो आदर्शमा नझुकी सारा रजपुतहरूको भरोसाको केन्द्र भइरहन आग्रहयुक्त पत्र प्रेषित तथा राणा आफूले गल्ती गरेकोमा धिक्कार्दै अबदेखि नझुक्न र अझ कडा दुःख झेल्न तयार भएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ तथा रसभावहरूलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा महाराणाद्वारा लेखिएको चिठीबारे दरबारमा खैलाबैला मच्चिएको र उक्त चिठी अकबरद्वारा बन्दी बनाइएका पृथ्वीराज राठौरलाई देखाउँदा नक्कली भएको कुरा उल्लेख गर्दाको घटनासन्दर्भमा अद्‌भुतरसमूलक बिस्मय स्थायीभाव उद्‌बुद्ध हुन पुगेको छ, जस्तै :

यो हैन पत्र नै हैन चिठी हैन प्रतापको,
यो कीर्ते झूठो हो सारा बनावट खराबको ।
कुरा यस्तो सुनी सारा भयो चकित त्यो सभा,
प्रमाण यसको के छ ? सोध्छन् सम्राट सूनूँ सफा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १३, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा सम्राट् अकबर विषयालम्बन तथा र पृथ्वीराज आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाद्वारा अकबरलाई लेखिएको आत्मसमर्पणपत्र, युद्धप्रतिको पूर्वाग्रह, पत्र झूठो भएको निष्कर्ष, राणाप्रतिको अविश्वास, पृथ्वीराजको मनमा उत्पन्न शङ्का, भय र त्रास आदि मानसिक वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकको मनमा शङ्का उत्पन्न हुनु, अकबरको सभा अचम्ममा पर्नु, पत्र कीर्ते भएको ठम्याउनु, सही प्रमाणको खोजी गर्नुजस्ता मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसैगरी औत्सुक्य, शङ्का, स्मृति, बिबोध, उग्रता, अहङ्कार आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । तिनले अद्‌भुतरसजन्य विस्मय स्थायीभाव उद्दीप्त गर्दै रसरूपमा परिणत गराएका छन् । यसरी माथिको सन्दर्भमा अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

बाह्रौं श्लोकमा पृथ्वीराजले महाराणाको सत्यता थाहा पाएपछि आफ्नो आदर्शमा कहिल्यै नझुक्न र सारा राजपुतहरूको भरोसाको केन्द्र भइरहन आग्रह गरी पत्र पठाउँदाको घटनासन्दर्भमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

आशा एक भरोसा एक जुन हो यो हिन्दूका जातको,
यौटा चन्द्र कलंकहीन जुन हो यो दुःखका रातको
यौटा रत्न अमूल्य जो नकिनिने साटे धरा नै दिए
त्यस्ता वीर प्रतापसिंह नअडे आशा सबैका गए ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १३, श्लो.१२)

प्रस्तुत काव्यांशमा वर्णित नायक महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाप्रतापको सत्यनिष्ठता, उच्च मनोबल, आर्य स्वाभिमान, उनको युद्ध कौशल, कुटनीतिक, रणनीतिक दूरदर्शीता, वीरता र त्यागको भावना, क्षमाशील र श्रद्धाको भाव आदि मनोभावगत वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी भावकका मनमा राणाप्रति श्रद्धा-सम्मानको भावना जागृत हुनु, उनको बहादुरी र दूरदर्शीताको कदर गर्नु, समग्र हिन्दूका रक्षक मान्नु, अमूल्य रत्नको भएको अनुभूति हुनु, उनको सच्चा स्वाभिमानको कदर गर्नुजस्ता मानसिक र सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा वीरता, गर्व, स्वप्न, औत्सुक्य, बिबोध, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगेका छन् । जसले गर्दा वीररस सहायक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ । अतः यस श्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको छ ।

तेइसौं श्लोकमा पृथ्वीराजबाट पत्र प्राप्त गरेपछि महाराणाले आफूले गल्ती गरेकोमा पश्चाताप गर्दै अब कहिल्यै नझुकी थप दुःख झेल्न तयार भएपछिको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

त्यो गम्भीर निधारमा छ गहिरो चिन्ता गढ्दैगो फिका,
आँखा झुक्दछ भूमिमा डबडबी झर्छन् रसाई ढिका ।
आफ्नो तुच्छ झुकाउलाई नृपले धिक्कारले ठुग्दछन्
राता अक्षर देहली-नगरका हृद्‌केन्द्रमा पुग्दछन् ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १३, श्लो.२३)

माथिको श्लोकमा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । पृथ्वीराजले राणाप्रति गरेको स्वाभिमानीपूर्ण प्रशंसा, राणामा उत्पन्न खिन्नता, झुकेको शिर र आँखाबाट बगेको अश्रुजल, आत्मग्लानि, अकबर शासकप्रतिको आत्मसमर्पण आदि बाह्य क्रियाकलापको भौतिक परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न पीडादायी मानसिक प्रभावको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी भावकमा राणाप्रति करुणा र सहानुभूति

पलाउनु, दुःखी र निराश हुनु, मनमा पश्चताप हुनु, लज्जा र अपमान बोध गर्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसरी नै चिन्ता, बेचैनी, अश्रु, अपस्मार, आलस्य, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । तिनले शोक स्थायीभावलाई जागृत गराई करुणरसलाई मलजल गर्दै रसावस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

चौधौं सर्गमा महाराणाको युद्धकौशल र स्वतन्त्रताको महिमागान गाइएको छ । देश र मानव स्वतन्त्रताको निम्ति सर्वश्व त्याग गर्दा पनि आफू पराजित हुनु परेको, तत्काल आफूसँग कुनै सहारा, सम्पत्ति र शस्त्र अस्त्र पनि नभएर मरेतुल्य भई टुलुटुलु हेरी बस्नु परेकोमा महाराणा दुःखित हुँदै आँखामा आँसु लिएर अन्ततः स्वदेशलाई नमस्कार गरेर सिन्धु प्रदेशतर्फ लागेको घटनासन्दर्भ उल्लेख छ । यस सर्गमा प्रयुक्त रसभावलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा महाराणाको स्वतन्त्रता, राष्ट्रियता, अदम्य सङ्घर्ष र वीरताको महिमागानमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव उद्बुद्ध हुन पुगेको छ, जस्तै :

स्वतन्त्रता समान के जगतभरी छ गौरव ?
स्वतन्त्रता मनुष्यको अमूल्य जान वैभव ।
स्वतन्त्र छ ताज झैं स्वदेश-स्वर्गको सदा,
स्वतन्त्रता छ जिन्दगी, स्वदेश-प्राण सर्वदा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १४, श्लो.१)

यस काव्यांशमा आएका काव्यनायक महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाप्रतापको मनमा उब्जिएको राष्ट्रियताको भावना, स्वातन्त्रेय चेत, स्वतन्त्र जीवन चाहना, देश र जातिय स्वाभिमान आदि मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावकमा महाराणाको स्वाभिमानीपूर्ण विचारप्रति सम्मानको भावना जागृत हुनु, उनको राष्ट्रिय स्वाभिमानको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गर्नु, वीरता, सङ्घर्ष र त्यागको कदर गर्नुजस्ता मानसिक क्रियाहरू सात्विक अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । साथै जोस, गर्व, उग्रता, स्वप्न, औत्सुक्य, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाई तिनले वीररससम्बद्ध उत्साह भावलाई उद्दीप्त तुल्याई रसनिष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः माथिको सन्दर्भमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

उनन्तिसौं श्लोकमा राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको निम्ति सर्वश्व त्याग गर्दा पनि पराजित हुनु परेको र अन्त्यमा आफूसँग धन-सम्पत्ति, अरू कुनै सहारा नभएकोमा महाराणाले दुःखभाव व्यक्त गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

स्वदेश निम्ति अर्पिएँ, सहस्र वीर तर्फिए,
स्वशक्ति नै सुम्पिएँ, हेर म आज चकित !
सहाय छैन साथमा न एक दाम हातमा,
लिएर दुःख तरिका रूँदोछु देश रातमा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १४, श्लो.२९)

यस काव्यांशमा आएका काव्यनायक महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाप्रतापको मनमा उत्पन्न वैराग्य, दुःख, रोदन र निराशा,

स्वतन्त्र जीवन चाहना, राज्यप्रतिको वितृष्णा, जीवनप्रतिको उदासीनता, आफूप्रतिको अवहेलना र बेवास्ता, सम्पत्ति र सहाराहीन अवस्था आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावकमा महाराणाप्रति दया, माया, करुणा र सहानुभूति पलाउनु, मनमा दुःख लाग्नु र रुन मन लाग्नु, असक्त जीवनदेखि वितृष्णा जाग्नु, मरणको इच्छा हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । साथै बेचैनी, चिन्ता, आलस्य, मरण, अश्रु, ग्लानि, स्मृति, अमर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई तिनले करुणरस सहायक शोक स्थायीभावलाई जागृत गराई रसरूपमा पुऱ्याएका छन् ।

पैंतिसौं श्लोकमा आफ्नो निर्दयी र अशक्त राजाको नाम लिएर स्वाभिमान नहुने ठानी महाराणा योगीको भेषमा विदेश हिँड्न (सिन्धु प्रदेश) प्रस्थान गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध हुन पुगेको छ, जस्तै :

अशक्त भै म व्यर्थमा रहन्न है स्वदेशमा,
कि फिर्छ योग-भेषमा कि हिँड्छु लौ विदेश ।
म भूप नामले गरी रहनन् गेरूवा भरी
न देख्न सक्छु देश यो जहाँ छ उलिँदो अरि ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १४, श्लो.३५)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भको वर्णनका क्रममा आएका महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणालाई राज्यले आफूप्रति गरेको उपेक्षा, मनमा उत्पन्न वितृष्णा, मानसिक क्षोभ, असहाय र नाजुक जीवनचर्या, योगीको भेषमा निस्कने चाहना, आफ्नो आत्मसम्मान र स्वाभिमानप्रतिको गर्व आदि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावकको मनमा राणाप्रति दया, करुणा र सहानुभूति पैदा हुनु, उनीप्रति सुख, शान्ति र कल्याणको भावना जागृत हुनु, राज्यले बेवास्ता गरेको दुःख लाग्नु तथा शासकप्रति रोष प्रकट गर्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा परिणत भएका छन् । जसका कारण दैन्य, नैराश्य, चिन्ता, ग्लानि, बेचैनी, औत्सुक्य, अपस्मार आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण भई करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव जागृत गराएका छन् ।

पन्ध्रौं सर्गमा महाराणा आफ्ना परिवार र केही भक्तहरूलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतिर लागेको घटनाप्रसङ्ग उल्लेख छ । भामाशाहले राणालाई सम्मानसहित बिदाइ गर्दछन् र मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फर्केर सेनालाई पुनः जगाएर मुगल छाउनीमा आक्रमण गरी विजय गर्दछन् । राजाको साहस देखेर अकबरले उनीसँग युद्ध नगरी उदयपुरसम्म छोडिदिई उनैलाई राज गर्ने हुकुम दिन्छन् । यस सर्गका विविध श्लोकमा प्रयुक्त रसभावहरूलाई यसप्रकार यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

प्रथम श्लोकमा महाराणाप्रताप आफ्ना परिवार र केही भक्तजनलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतर्फ प्रस्थान गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसजन्य शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

अचलबाट पुगे जब ती मरू
सकल शून्य भए हरिया तरू ।
पथ कराल भयो सब रेणुले,
अतल आपतमा निहुरी चले । (महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.१)

माथिको सन्दर्भमा आएका महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाको अशक्त र असहाय अवस्था, आफूप्रतिको उपेक्षा, शासकप्रतिको

असन्तुष्टि, मनमा उत्पन्न वितृष्णा र वैराग्य, शान्ति र आनन्दको चाहना आदि मानसिक तथा भौतिक वातावरणीय आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । यसरी नै भावकका मनमा राणा प्रतापप्रति दया र करुणाको भावना जागृत हुनु, उनको अशक्त र बेसहारा अवस्थाबाट मनमा दुःख लाग्नु, उनको राष्ट्रिय स्वाभिमानप्रति गर्व र सम्मानको भाव पैदा हुनु, राज्य शासकप्रति रोषको भावना पलाउनु सात्त्विक एवम् मानसिक आदि अनुभाव देखापरेका छन् । यसैगरी दैन्य, चिन्ता, आलस्य, ग्लानि, नैराश्य, अमर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । तिनले करुणरस सहायक शोकभाव उद्दीप्त गराई करुणरसलाई परिपोषण गरेका छन् ।

आठौं श्लोकमा महाराणाका शुभचिन्तक एवम् सहयोगी भामा शाहले सुन, चाँदी र रत्नका लाखौं उपहार लिएर महाराणालाई बिदाइ गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

लाखौँ किस्ती लिएका झलमल धनले रत्न चाँदी सुवर्ण,
सामग्री शस्त्र लाखाँ समर-विजयका मालतालै अवर्ण्य ।
ठूलो डप्फा उज्यालो त्यस मरूथलमा देखियो झट्ट झल्ल,
राणाका भक्त हेर्छन् झलमल तिनको देखिँदा खूब जिल्ल !
(महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.८)

प्रस्तुत श्लोकमा वर्णित महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । लाखौं रत्न चाँदी सुवर्णले झमलाएका किस्ती, ठूलो सैनिक सत्कार, सैनिकहरूमा राणाको योगदानको कदर तथा देशप्रतिको गर्व, राणा र उनका भक्तहरूमा छाएको हर्षको मनोभावयुक्त आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र उल्लास छाउनु, मन्त्री र सेनाप्रति सम्मानको भाव जागृत हुनु, शान्ति र आनन्द आउनु, सत्कर्म, जातिय स्वाभिमान र देशभक्तिको भावना पलाउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण हर्ष, आनन्द, मोह, धृति, बिबोध, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन पुगेका छन् । तिनले शम स्थायीभावलाई जागृत गराउँदै शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

एक्काइसौं श्लोकमा महाराणा मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फिर्ती भई मुगल शासकसँग पुनःयुद्ध गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसजन्य उत्साह स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ, जस्तै :

फिरेर राणा अब भै नृसिंह
सेना जमाईकन युद्धसिंह ।
बनेर लड्छन् शहबाजसाथ
रँगाउँदै विक्रमदार हात । (महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२१)

माथिको सन्दर्भमा आएका महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । बिदाइका क्रममा मन्त्रीद्वारा राणालाई स्वदेश आउन गरिएको आग्रह, राणाले मन्त्रीलाई दिएको वचनको निष्ठावत पालना, राणामा देश र जनताप्रतिको स्नेहको भावना, पुनः राजा भएर एकछत्र आर्य राज्य गर्ने अभिलाषा, पूर्वाग्रहको भावाना जागृत आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकमा गर्व र स्वभिमानको भावना पैदा हुनु, राणाको महान, साहसिक र दूरदर्शी विचारको कदर गर्नु, मौकामा बुद्धिले काम गर्नुपर्ने मनोज्ञानको विकास हुनु, शक्तिभन्दा युक्ति बलवान हुन्छ भन्ने चेतना प्राप्त हुनु, आपतविपदमा धैर्य र संयमताको अनुभव गर्नु, मनमा हर्ष, आनन्द र जोस आउनु आदि

अनुभाव देखापरेका छन् । साथै हर्ष, गर्व, औत्सुक्य, स्मृति, बिबोध, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह भावलाई जागृत गराएका छन् । तिनले वीररस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण प्रदान गरी उत्साह स्थायीभावलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएका छन् ।

चौबिसौं श्लोकमा महाराणाले पुनःयुद्ध विजय गरी बत्तीस किल्ला कब्जामा पारी शासन गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

बत्तीस किल्ला अधिकार आए,
सारा मुसलमान उसपार धाए ।
समस्त मेवाड बन्यो, अधीन,
चितौर अज्मेर भने रहेन । (महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२४)

प्रस्तुत श्लोकमा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाको युद्धप्रतिको मोह, देशप्रेमको उच्च भावना, आर्य-हिन्दू जातिको स्वाभिमान, अकबरप्रतिको बदलाको भावना, वीरता, साहस र सङ्घर्षमूलक चेतनाको पुनर्जागरण आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी भावकका मनमा राणाप्रति गर्वको भावना पलाउनु, उनको योगदानको कदर गर्नु, स्वाभिमानी भावना उत्पन्न हुनु, देश र जनताप्रतिको स्नेहको भावना पैदा हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसरी नै गर्व, औत्सुक्य, हर्ष, धृति, आनन्द, चपलता, बिबोध आदि व्यभिचारी भाव सल्बलाई तिनले वीररस सहायक उत्साह स्थायीभावलाई जागृत तुल्याएका छन् ।

उनन्तिसौं श्लोकमा राजा महाराणाको साहस देखेर मुगल सम्राट् अकबरले अब उनीसँग नलड्ने अनि उदयपुरसम्म उनैलाई राज गर्न दिने निर्णय व्यक्त गर्दाको घटनासन्दर्भमा वीररसजन्य उत्साह स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको छ, जस्तै :

उदयपुर लिए ता भो लिए छोडिदेऊ,
स्वकरगत गराऊन् राज्य, दुःखै नदेऊ ।
यस रितसँग लड्ने वीर ठूला प्रतापी
नृपकन मन मेरो गर्छ तारीफ वाफी !
(महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२९)

प्रस्तुत सन्दर्भमा वर्णनको क्रममा आएका महाराणा विषयालम्बन तथा मुगल राजा अकबर आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाप्रतापको युद्ध कौशल, उच्च साहस, त्याग र सङ्घर्ष, युद्ध सफलता, आर्य स्वाभिमानी चेतना तथा देशप्रेमको भावना, राजकाजप्रतिको मोह, अकबर फौजको पराजय तथा ठूलो धनजनको क्षति आदिबाट उत्पन्न आन्तरिक तथा भौतिक उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण अकबर राजाको मनमा नैराश्य र उदासीनता छाउनु, दुःख, पीडा र ग्लानि उत्पन्न हुनु, मनोबल कमजोर हुनु, युद्ध हारेकोमा पश्चाताप मान्नु, महाराणाको वीरताको कदर गर्नु र उनलाई राजा मान्न तयार हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी गर्व, हर्ष, जोस, औत्सुक्य, भय, शङ्का, बिबोध आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले वीररससम्बद्ध भाव सञ्चारण गरेका छन् । यसप्रकार माथिको श्लोकमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको छ ।

सोह्रौं सर्ग महाराणाप्रताप महाकाव्याख्यानको अन्तिम सर्ग हो । यस सर्गमा महाराणाको युद्ध जीवनको अन्तिम अवस्था तथा दुःखद निधनका घटनासन्दर्भ वर्णित छन् । यसक्रममा चराहरूले स्वर्गको सन्देश ल्याएको तथा सम्पूर्ण प्रकृति नै राणाको अन्तिम

अवस्थाप्रति शोकाकूल बनेको चित्रण गरिएको छ । महाराणाको प्राण जान कष्ट भइरहेको बुझेर सालुम्ब्रा सरदारले महाराणाको कष्ट बुझेर सोद्धा राणाले राजकुमार अल्छी र विलासी भएकोले आफ्नो मृत्युपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्दछन् । सामन्तले देशको रक्षा हामी गर्नेछौँ, देश बेच्ने छैनौँ भनेर प्रतिज्ञा गरेपछि मात्र महाराणाको मृत्यु हुन्छ र महाकाव्यको घटनाआख्यान पनि समाप्त हुन्छ ।

प्रथम श्लोकमा महाराणाको जीवन-मृत्युको अन्त्यवस्थाको कालो दिनको सङ्घर्षमय स्थिति वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

निशा नील सारी सितारा जडेको
सह्मालेर, बन्दी लगाएर चाँद ।
थिइन् केश काला फिँजारी रहेकी,
बडो झील ऐना बनाई रहेकी । (महाराणाप्रताप, सर्ग १६, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कालो रात, अँध्यारो दिन, बादल लागेर धुम्मिएको परिवेश, प्रतापको मरणासन्न अवस्था, जीवनप्रतिको उदासीनता आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा दया, माया र सहानुभूति पलाउनु, नैराश्यता आउनु, जीवनप्रति निस्सारता छाउनु, मनमा दुःख र चिन्ता उब्जनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा दैन्य, नैराश्य, शङ्का, ग्लानि, स्वप्न, आलस्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले करुणरस सहायक शोक स्थायीभाव उद्बुद्ध गराएका छन् । अत : प्रस्तुत सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ ।

तिसौं श्लोकमा महाराणाको मृत्युपूर्वको अन्तिम इच्छा बुझ्न सालुम्ब्रा सरदारले प्रश्न गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

सालुम्ब्रा-सरदारले नृपतिको देखी फिका चेहरा
ठूलो कष्ट परेछ भित्र दिलमा चिन्ता हुनाले वरा ।
भन्ने झट्ट बुझेर भूपअघि ती यो विन्ति गर्छन् त्यहाँ
केले कष्ट परेछ आज प्रभुमा, आज्ञा हओस् छौं यहाँ !
(महाराणाप्रताप, सर्ग १६, श्लो.३०)

प्रस्तुत काव्यांशमा मरणासन्न अवस्थामा पुगेका महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा सालुम्ब्रा सरदार आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाप्रतापको मृत्युप्रतिको उदासीनता र छटपटी, शारीरिक कष्ट र पीडा, फिका अनुहार, अँध्यारो भौतिक तथा मानसिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै यसबाट सालुम्ब्राका मनमा चिन्ता र दुःखको भाव जागृत हुनु, सहानुभूति र सहयोगको भावना पलाउनु, मनमा विभिन्न कुराहरू खेल्नु, राणाको कष्ट बुझेर अन्तिम समस्या, चाहना सोध्नु, उनको पीडामा साक्षात्कार बन्नुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा चिन्ता, नैराश्य, दैन्य, आलस्य, शङ्का, विबोध आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

तेत्तिसौं श्लोकमा राजकुमार अल्छी र विलासी भएकाले महाराणाले आफ्नो शेषपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भनी चिन्ता प्रकट गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यस्तो बात सुनेर तुष्ट नभई राणा महावीरले
टुट्दा शब्द झिकेर यो कथन नै पोष्दा भए नीरले ।
तिम्रो राजकुमार बन्दछ सदा अल्सी, विलासी नर
यो कस्तो सुकुमार नाजुक छ लौ जाँच्ने जनी ता गर ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १६, श्लो.३३)

माथिको घटनासन्दर्भमा आएका महाराणा विषयालम्बन तथा सरदार आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राणाप्रतापको कारुणिक उद्‌गार, राजकुमारको अल्छी र विलासीपन, देश र जनताप्रतिको चिन्ता, मृत्युप्रतिको वितृष्णा आदिको मनोभावजन्य आन्तरिक तथा आफ्नै अशक्त शारीरिक भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक दुःखी र निराश बन्नु, राणाप्रति सहानुभूति दर्साउनु, ढाडस दिनु, राज्यको दायित्व अनुभूत गर्नु, राणाको देशभक्तिको अभिलाषाप्रति आफ्नो गम्भीर ध्यानाकर्षण हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकमा दैन्य, चिन्ता, शङ्का, स्मृति, नैराश्य, वितर्कजस्ता व्यभिचारी भावहरू मौलाउन पुगेका छन् । तिनले करुणरससम्बद्ध शोक भावलाई उद्दीप्त तुल्याउन सहयोग गरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभावलाई परिपाकावस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

चालिसौं श्लोकमा सामन्तले देशको रक्षा आफूहरूले गर्ने प्रण व्यक्त गरेपछि महाराणाले प्राण त्याग गर्दाको दुःखद् घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यस्तो भरोसा जब ती सरदारबाट
पाए, गम्भीर हुन गो नृपको ललाट ।
अस्ताउँछन् अब दयालु बडा सहारा,
रून्छन् स्वबन्धु नृप, स्त्री र प्रजा हजारौँ ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १६, श्लो.४०)

प्रस्तुत काव्याख्यानमा वर्णनका क्रममा आएका काव्यनायक महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक/सामाजिक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सरदारबाट राणालाई दिएको ढाडस र विश्वास, देश रक्षा गर्ने प्रतिबद्धतापूर्ण अभिव्यक्ति, राणाको दुःखद मृत्यु र जनतामा छाएको निराशामय मानसिक अवस्थाको आन्तरिक वातावरण तथा मृत्युपछिको कारुणिक भौतिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावक दुःखी हुनु, आँखामा आँसु आउनु, मनमा चिन्ता र नैराश्य छाउनु, जीवनलाई निस्सार सम्झनु, मृत्यु अनिवार्य र रहस्यमय भएको यथार्थ बोध हुनु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक क्रियामूलक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी चिन्ता, दैन्य, नैराश्य, बेचैनी, अश्रु, स्मृति, आलस्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउँदै करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव प्रवाह गरेका छन् । जसले गर्दा माथिको श्लोकमा करुणरसको निष्पत्ति हुन पुगी शोक स्थायीभाव उत्कर्ष स्थितिमा पुगेको छ । यद्यपि करुणरस र सम्बद्ध स्थायीभावले काव्यको अङ्गीरस वीररस र स्थायीभाव उत्साहलाई नै परिपोषण गर्ने ध्येयबाट वर्णित छन् ।

यसप्रकार **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा प्रमुख वीररस र यसको परिपोषक उत्साह स्थायीभावका साथै सहायक रसहरू भक्तिरस, शान्तरस, करुणरस, रौद्ररस, भयानकरस,

बीभत्सरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको छ । जसमा क्रमश : निर्वेद, शम, शोक, क्रोध, भय, जुगुप्सा, बिस्मय तथा वत्सल स्थायीभाव जागृत भएका छन् । यसैगरी काव्याख्यानका विविध घटनासन्दर्भमा मूलत : नायक महाराणा नै विषयालम्बन तथा भावक/सामाजिक आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी विविध भौतिक तथा मानसिक परिवेश, घटना-कार्यहरू उद्दीपन विभाव बनेका छन् । तिनले विविध रसभावहरूको निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । यसरी काव्यमा रसभावहरूको उपयोग सफल, सार्थक र प्रभावकारी रूपमा भएको छ ।

५.४ महाराणाप्रतापमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण

महाराणाप्रताप महाकाव्यको उत्साह भावप्रधान वीररस (अङ्गीरस) लाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध रसहरूको समुचित उपयोग भएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त घटना-प्रसङ्ग वर्णनका क्रममा उत्पन्न विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव आदिका कारण विभिन्न अङ्गरसहरू देखापरेका छन् । काव्यमा वीर अङ्गीरसका साथ शान्तरस, भक्तिरस, वात्सल्यरस, करुणरस, अद्भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस अङ्गरसका रूपमा आई तिनले उत्साह स्थायीभावलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका शमभाव वा निर्वेदभाव, वत्सलभाव, शोकभाव, बिस्मयभाव, भयभाव तथा क्रोधभाव आदिले वीररसमूलक उत्साह भावलाई नै जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । जसका कारण विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, आनन्द, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, विबोध, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग, क्रोध, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, स्वप्न, मद, भय, अपस्मार, सन्त्रास, दैन्य, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद, अपस्मार, विबोध आदिले वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । **महराणाप्रताप**का विविध सर्गमा प्रयुक्त अङ्गरस (सहायक रस) लाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

५.४.१ भक्तिरस

महाराणाप्रताप काव्यमा भक्तिरसको उपयोग भएको छ । पहिलो सर्गको मङ्गलाचरणमा भीमसेन, काली, शिव, सूर्य, सरस्वती, गरूडजस्ता व्रह्मादि देवताको वर्णन (सर्ग १, श्लो.५) मा भक्ति वा प्रेमभावमूलक भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी काव्यको दोस्रो सर्गबाट महाराणप्रतापको युद्धवर्णनमा आधारित मूल आख्यान प्रारम्भ भएपछि उदयसिंहको शासनकालमा अकबरको फौजले मेवाडको राजधानी चितौडमा आक्रमण गरी कब्जा जमाएपछि उदयसिंह पहाडको किल्लातर्फ लाग्नु र उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई बसाएपछि महाराणाले चितौड आफ्नो हातमा नआउँदासम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गरेको आख्यानवर्णनमा भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । काव्यको मङ्गालाचरणमा आधारित कथावस्तु निर्देशित घटनावर्णनमा उत्पन्न भक्तिरस यस्तो छ :

बाँधी कम्बरमा मसक्क पहिले त्यो बाघछाला बुटे,
तेस्रो चक्षु भिलिक्क भल्किन गई माला फुटी चटपटे ।
जागेका शिवजी त्रिशूल करले हानून् र फोरी गिरी
गंगा भै कविता नरोकिन गई ओर्ल्हून बनी निर्झरी
(महाराणाप्रताप, सर्ग १, श्लो.५)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा जगतका मालिक कल्याणकारी शिवजी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी शिवले कम्मरमा बाँधेका बुटेदार सौन्दर्यले युक्त बाघको छाला, पहाड फोर्ने त्रिशूल, शिवजीको आह्वान आदिको भौतिक तथा मानसिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, आनन्द, हर्ष, स्मृति, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई निर्वेद भावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ ।

५.४.२ शान्तरस

महाराणाप्रताप वीररसप्रधान काव्य भए तापनि यसमा अन्य रसका साथै शान्तरसको प्रयोग भएको देखिन्छ । चौथो सर्गमा महाराणाप्रताप र मानसिंहबीचको भेटवार्ता र युद्ध वर्णनका प्रसङ्गादिको क्रममा मानसिंह चितौडको बाटो भई दिल्ली जाँदा त्यहाँ उनको भव्य स्वागत सत्कार हुँदाको घटनावर्णन (सर्ग ४, श्लो.१) मा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । छैटौं सर्गमा हल्दीघाटीको शान्त, शीतल र मनोरम प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जन, भवँराको भुँ-भुँ, अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने प्रसङ्गको सुन्दर चित्रण गरिएको छ । साथै यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू मिलेर आनन्दले बस्ने गरेको र उनीहरूको शरीर गठिलो भएको, थोरै कपडा लगाउने कार्यको चित्रण तथा हल्दीघाटको प्राकृतिक वर्णन गरिएको छ (सर्ग ६, श्लो.२) । यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू बस्ने गरेको र उनीहरूको शरीर गठिलो, थोरै कपडा लगाउने, मृगको सिकार गर्ने तथा रामका भक्त भएको र तिनले राणालाई दुःखमा सहयोग गर्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

पन्ध्रौं सर्गमा महाराणा आफ्ना परिवार र केही भक्तहरूलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतिर लागेको घटनाप्रसङ्ग उल्लेख छ । उनका अगाडि भामाशाह सुन, चाँदी र रत्नका लाखौं कोसेली लिएर देखापर्दछन् । आफ्ना पूर्खाहरूले आर्जेको सम्पत्ति सर्वश्व ल्याएर राजालाई चढाउँदा राजा धन्य ! भन्दै खुसी र आनन्द मान्दाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १५, श्लो.८) मा शम भावमूलक शान्तरस विकास भएको छ । हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा चराचुरूङ्गी आदिको साङ्गीतिक चिरिबिरीको आनन्ददायक एवम् रोचक घटनावर्णनमा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ :

चुँ चूँ कुकुल कुलकुकुल, चिरिबिरी, पियूँ, कर्कुर,
चचच्च, चुलबुल् टुकुल्, किरिकर, काफल फर्फुर ।
भुर्भुर भुरभुर भुभुर, फफर फुर्र फर्फर् फर्फर्,
विहंग-ध्वनि छन् त्यहाँ, झल त्यहीँ छ झर्झर् झर्झर् ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२)

माथिको श्लोकमा चिरीबिरी सङ्गीत छर्ने चराचुरूङ्गीहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । तिनका मीठो स्वर, गुञ्जन, भुर्भुर उडाइ, चुलबुलता, विहङ्गम दृष्टिपात, स्वच्छन्दता, खुसी र उमङ्ग, वनका हरियाली शान्त र सुन्दर दृश्यादिको बाह्य तथा तिनबाट उत्पन्न मनोभावको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा खुसी र आनन्द छाउनु, उमङ्ग आउनु, सङ्गीतरूपी आवाजले हृदय पगाल्नु, चराहरूजस्तै रमाएर उडूँउडूँ लाग्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक

अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा हर्ष, आनन्द, चपलता, मोह, स्मृति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शम स्थायीभाव जागृत भएको छ । जसका कारण काव्यांशमा शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

५.४.३ रौद्ररस

चौथो सर्गमा एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछि क्रुद्ध भएका मानसिंह औषधि लिएर आउने बाहनामा दिल्ली प्रस्थान गर्नु र सम्राट् अकबरलाई राणाको व्यवहार सुनाएपछिको घटनावर्णन (सर्ग ४, श्लो.१३) मा रौद्ररस विकास भएको देखिन्छ । भोजमा आएका एकजना सामन्तले अकबरसेना मानसिंहलाई आफ्नै सन्तान बेचविखन गर्ने म्लेच्छ (अछूत) सँग पानी नचल्ने कुरा गर्दा मानसिंह रिसाएको घटनासन्दर्भमा रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ :

यौटा सामन्त आर्य कटु बचन गरी मान ली पाहुनाका
भन्छन् हाम्रा पुरूखा विमलयज्ञ थिए देवता सम्झनाका ।
धेरा आत्माभिमानी, स्वजन हित गरी अर्पिने वीर प्राण,
त्यस्ता छैनन् कलङ्की रिपु अघि नहुने म्लेच्छका भृत्य मान ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो.१३)

प्रस्तुत श्लोकमा आएका आर्यसामन्त विषयालम्बन तथा मुगलसेना मानसिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानसिंहप्रति लक्षित आर्य सामन्तको कटुवचन, घृणा, उपेक्षा र तिरस्कार तथा त्यसबाट परेको मानसिक प्रभाव आदिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । मानसिंहका मनमा रिस उठ्नु, मन बेचैन हुनु, मनमा विविध तर्कना उत्पन्न हुनु, दुःखी र निराश बन्नु आदि सात्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण नैराश्य, अपस्मार, वितर्क, शङ्का, उग्रता, चिन्ताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ । यसले गर्दा रौद्ररस उद्बुद्ध हुन पुगेको छ ।

५.४.४ भयानकरस

तेस्रो सर्गमा महाराणाप्रतापले राज्य सम्हालेपछि उनीमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आउँछन् र कैयौँ विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौँ विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौँ राजपुतहरू प्रलोभनमा परेर आफूलाईसमेत बेचेर अकबरको पक्षमा लाग्दछन् । यसक्रममा भय स्थयीभाव उद्दीप्त भई भयानकरस अङ्गरसको रूपमा देखापरेको छ । जसले काव्यको वीररस अङ्गीलाई सहयोग गरेको देखिन्छ त्यो केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित भएको छ । महाराणाप्रताप राजगद्दीमा बसेपछि अनेकौं विपद् आइपर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णनमा भयानकरस निष्पत्ति भएको देखिन्छ :

राणा प्रताप जब शासक बन्न आए
लाखौं विपद् लहरदार बनेर छाए ।
आकाशमा उदयमा रवि रश्मिलाई
छेके अनेक कुइराहरू सग्बगाई । (महाराणाप्रताप, सर्ग ३, श्लो.१)

माथिको सन्दर्भमा नायक महाराणा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बनका रूपमा आएका छन् । यसैगरी राजा महाराणाप्रतापको शासकीय दृश्य, नयाँ र पुराना राजाका अनुयायीहरूबीचको अन्तर्द्वन्द्व, जनताहरूबीचको बेमेल अवस्था, नयाँ राजाको आगमन, राजामा आएको विपद् आदिको भौतिक तथा मानसिक प्रभावजन्य परिवेश उद्दीपन

विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा सहानुभूति पैदा हुनु, दुःखपीडाको अनुभूति सिर्जना हुनु, नैराश्यता छाउनुजस्ता मानसिक र सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा चिन्ता, त्रास, वितर्क, शङ्का, प्रलय, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई भयानकरसमूलक भय स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

५.४.५ बीभत्सरस

दसौं सर्गमा युद्ध-सकिएपछिको बीभत्स चित्रण गरिएको छ । रात परेपछि हल्दीघाटी श्मशानसरि बन्न पुग्छ । अनेकौं योद्धाका लासहरू छरपष्ट रहेका, स्यालहरू कुल्चँदै-लुच्दै गरेका, वीरका शिरमाथि स्यालको -याल-चुहाइ, शव-भक्षकहरूको भोज, वीरका लासमाथि गिद्धहरूको ठुङ्गाइ आदि घटनाको परिवेश वर्णन गर्दा (सर्ग १०, श्लो.५) को अवस्थामा जुगुप्सा उद्दीप्त हुन गई बीभत्सरस उत्पन्न भएको देखिन्छ । त्यो केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित भएको छ । यस सर्गमा बीभत्सरसप्रधान अङ्गरसको रूपमा आएको देखिन्छ । योद्धाको लासमाथि स्याल गिद्धहरू कुल्चेर लासका मांसपिण्डहरू लुच्दै गरेको रक्ताम्य घटनासन्दर्भमा बीभत्सरस निष्पत्ति भएको छ :

त्यो कालभूमिबिच मानिसको छ चारा,
लाचार शस्त्रहत लम्पट छन् विचारा ।
राजा र रंक सब छन् बलहीन सारा,
कुल्चेर स्याल अब पाउँछ मिष्ट आह्रा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १०, श्लो.५)

प्रस्तुत काव्यांशमा आएका युद्धमा मारिएका सेनाका मृत लासहरू विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी लासका रक्ताम्य पिण्डहरू, स्याल, गिद्ध, विक्षिप्त र बीभत्स युद्धस्थलको परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मानसिक क्रियाजन्य आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसले गर्दा भावकमा क्षोभ र घृणाको भाव उत्पन्न हुनु, मनमा अशान्ति पैदा हुनु, मृतकप्रति सहानुभूति जाग्नु, जीवनप्रति वितृष्णा पैदा हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू कार्यरूपमा आएका छन् । यसरी नै अपस्मार, नैराश्य, घृणा, चिन्ता, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई तिनले जुगुप्सा स्थायीभावप्रधान बीभत्सरसलाई परिपुष्ट गरेको देखिन्छ ।

५.४.६ करुणरस

तेस्रो सर्गमा महाराणाप्रतापले राज्य सम्हालेपछि उनीमाथि ठूलो चुनौती आइपरेको, अनेकौं आपत्तिहरू आई कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थालेका घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ३, श्लो.१) मा करुणरस विकसित हुन पुगेको छ । यसैगरी राणाका भाइ शक्तिसिंह गएर दाजुलाई भेटी उनका पाउ पर्नु, घोडा पीडाले त्यहीँ ढल्नु, दाजुभाइ आँसु चुहाउँदै दुई विपरीत दिशातर्फ लाग्नु आदि प्रसङ्ग वर्णन (श्लो.७) मा करुणरस निष्पत्ति भएको छ । यस सर्गमा करुणरसप्रधान अङ्गरसको रूपमा देखापरेको छ ।

आठौं सर्गमा मुगल (अकबर) सेना र रजपुत (राणा) सेनाका बीचको युद्ध समाप्तिपछि महाराणाका भाइ शक्तिसिंह गएर दाजुलाई भेटी उनका पाउ पर्नु, घोडा पीडाले त्यहीँ ढल्नु, दाजभाइ आँसु चुहाउँदै दुई विपरीत दिशातर्फ लाग्नु आदि प्रसङ्गवर्णन (सर्ग ८, श्लो.११७) मा करुणरस निष्पत्ति भएको छ । एघारौं सर्गमा राणाहरूलाई मुगलहरूले लखेट्दै लगेको र महाराणा चाहिँ वनमा लुकेर बस्नु परेको घटना मुगलहरू हल्दीघाटीबाट मेवाडतिर उक्लिन लाग्नु तर भीषण वर्षाका कारण बाटो नदेखेर फर्किनु, राणाले केही

शान्ति पाउनु, वर्षा सकिएपछि पुनः शत्रुको आक्रमण हुनु, राणा उदयपुरलाई पनि छोडेर चाँदगढ पुग्नुजस्ता घटना उल्लेख गर्दा (सर्ग ११, श्लो.२) को अवस्थामा करुणरस उत्पन्न भएको छ । यसरी नै त्यहाँ राणालाई मुगल सेनाले घेर्नु, राणाका सहयोगीहरू सबै बाहिरिनु, राणाको भिल्लसँगको सम्बन्ध पनि टुट्नु, राणा मुगलका बन्दी भएर वनवनै डुल्नु, कहिले पहाडका शिखरमा त कहिले गुफ्फामा बास बस्न विवश बन्नु, कन्दमूल खाएर प्राणलाई तृणझैं ठानी वनमा रहेका राणाको घर वैरीहरूले फेला पार्नु र परिवारका सबैजना वैरीको कब्जामा पर्नु लगायतका घटना वर्णन (सर्ग ११, श्लो.२३) मा शोक भावसम्बद्ध करुणरस अङ्गरसको रूपमा प्रवाह हुन पुगेको छ ।

बाह्रौं सर्गमा आफ्ना बालबच्चाहरू भोकले छट्पटाइरहेको र घाँसको रोटी खान नपाई रोइरहेका देखेर राणा विचलित बन्नुलगायत आफू ज्यादै थाकेकोले अब नलड्ने र अकबरलाई सम्राट् मान्न तयार भएको चिठी लेख्नुजस्ता सन्दर्भवर्णन (सर्ग १२, श्लो.५३) मा शोक भावमूलक करुणरस अङ्गरसको रूपमा देखापरेको छ । यद्यपि यसले मूलरस अङ्गीलाई नै मलजल गरी परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । चौधौं सर्गमा महाराणाको अशक्त वृद्धावस्थाको कथाव्यथा गाइएको सन्दर्भ उल्लेख छ । देश र मानव स्वतन्त्रताको निम्ति सर्वश्व त्याग गर्दा पनि आफू पराजित हुनु परेको, तत्काल आफूसँग कुनै सहारा, सम्पत्ति र शस्त्र अस्त्र पनि नभएर मरेतुल्य भई टुलुटुलु हेरी बस्नु परेकोमा महाराणा ज्यादै दुःखित भएको आदि घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १४, श्लो.१) मा शोकभाव प्रवाह भई करुणरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । पन्धौं सर्गमा अशक्त राजाको नाम लिएर बस्नु ठिक नहुने बरू यो भन्दा योगीको भेष लिएर हिँड्नु कि विदेश हिँड्नु ठिक सम्झी निराश भई आँखामा आँसु लिएर अन्ततः स्वदेशलाई नमस्कार गरेर उनी सिन्धु प्रदेशतर्फ लाग्दाको घटनावर्णन (सर्ग १४, श्लो.३५) मा शोकभावमूलक करुणरस नै प्रवाह भएको छ । यद्यपि त्यसले काव्यको मूलरस अङ्गीलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ ।

सोह्रौं सर्ग **महाराणाप्रताप** काव्याख्यानको अन्तिम सर्ग हो । यसमा महाराणाको युद्ध जीवनको अन्तिम अवस्था तथा दुःखद निधनका घटनासन्दर्भ वर्णनका क्रममा चराहरूले स्वर्गको सन्देश ल्याएको तथा सम्पूर्ण प्रकृति नै महाराणाको अन्तिम अवस्थाप्रति शोकाकूल बनेको चित्रण गरिएको छ । महाराणाको प्राण जान कष्ट भइरहेको हुन्छ । सालुम्ब्रा सरदारले महाराणाको अवस्था बुझी के कुरामा कष्ट भयो ? भनी सोद्धा राणाले राजकुमार अल्छी र विलासी भएकोले आफ्नो मृत्युपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्नु तथा सामन्तले देशको रक्षा हामी गर्नेछौं, देश बेच्ने छैनौं भनेर प्रतिज्ञा गरेपछि महाराणाको मृत्यु हुन पुगेपछिको प्रसङ्गवर्णन (सर्ग १६, श्लो.४०) मा विविध सञ्चारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई शोकभाव जागृत हुँदै करुणरस निष्पत्ति भएको छ । यसले केवल अङ्गीरस वीरलाई नै परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन परिपोषण गरेको देखिन्छ । सामन्तले देशको रक्षा आफूहरूले गर्ने प्रण व्यक्त गरेपछि महाराणाले प्राण त्याग गर्दाको दुःखद् घटनासन्दर्भ वर्णनमा करुणरस निष्पत्ति भएको छः

यस्तो भरोस जब ती सरदारबाट
पाए, गम्भीर हुन गो नृपको ललाट ।
अस्ताउँछन् अब दयालु बडा सहारा,
रून्छन् स्वबन्धु नृप, स्त्री र प्रजा हजारौं ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १६, श्लो.४०)

प्रस्तुत काव्याख्यानमा वर्णनका क्रममा आएका काव्यनायक महाराणाप्रताप विषयालम्बन तथा भावक/सामाजिक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सरदारबाट राणालाई

दिएको ढाडस र विश्वास, देश रक्षा गर्ने प्रतिबद्धतापूर्ण अभिव्यक्ति, राणाको दुःखद मृत्यु र जनतामा छाएको निराशामय मानसिक तथा भौतिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी भावक दुःखी हुनु, आँखामा आँसु आउनु, मनमा चिन्ता र नैराश्य छाउनु, जीवनलाई निस्सार सम्झनु, मृत्यु अनिवार्य र रहस्यमय भएको यथार्थ बोध हुनु आदिजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी चिन्ता, दैन्य, नैराश्य, बेचैनी, अश्रु, स्मृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउँदै करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव प्रवाह गरेका छन् । जसले गर्दा माथिको श्लोकमा करुणरसको निष्पत्ति हुन पुगी शोक स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

५.४.७ अद्भुतरस

बाह्रौं सर्गमा महाराणाको महान दृढता देखेर खुसी बनेका सम्राट् उनलाई हेर्न एकजना गुप्तचर पठाएको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । यी सन्दर्भमा गुप्तचर राणालाई केही सरदार र सामन्तका साथ घाँसमा बसी हर्षका साथ कन्दमूल खाइरहेको देखेर आश्चर्यमा परी उक्त खबर राजा समक्ष पुऱ्याउँदाको घटना वर्णन (सर्ग १२, श्लो.१ र २) मा विस्मय स्थायीभाव प्रवाहित हुन पुगी अद्भुतरसप्रधान अङ्गरस निष्पत्ति भएको छ । त्यसले मूल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । महाराणाद्वारा लेखिएको चिठीबारे दरबारमा खैलाबैला मच्चिएको र उक्त चिठी अकबरद्वारा बन्दी बनाइएका पृथ्वीराज राठौरलाई देखाउँदा नक्कली भएको कुरा उल्लेख गर्दाको घटना सन्दर्भमा अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ :

यो हैन पत्र नै हैन चिठी हैन प्रतापको,
यो कीर्ते झूठो हो सारा बनावट खराबको ।
कुरा यस्तो सुनी सारा भयो चकित त्यो सभा,
प्रमाण यसको के छ ? सोध्छन् सम्राट सूनूँ सफा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.१ र २)

प्रस्तुत श्लोकमा सम्राट अकबर विषयालम्बन तथा र पृथ्वीराज आश्रयालम्बन विभाव हुन् । महाराणाद्वारा अकबरलाई लेखिएको आत्मसमर्पण पत्र, युद्धप्रतिको पूर्वाग्रह, पत्र झूठो भएको निष्कर्ष, राणाप्रतिको अविश्वास, पृथ्वीराजको मनमा उत्पन्न शङ्का, भय र त्रास आदिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकको मनमा शङ्का उत्पन्न हुनु, अकबरको सभा अचम्ममा पर्नु, पत्र कीर्ते भएको ठम्याउनु, सही प्रमाणको खोजी गर्नुजस्ता मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसैगरी चपलता, औत्सुक्य, शङ्का, हर्ष, स्मृति, विबोध आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । तिनले विस्मय स्थायीभाव उद्दीप्त गराई अद्भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

५.४.८ वात्सल्यरस

बाह्रौं सर्गमा यसैगरी आफ्ना बालबच्चाहरू भोकले छट्पटाइरहेको र घाँसको रोटी खान नपाई रोइरहेका देखेर महाराणा विचलित बन्नुलगायत आफू ज्यादै थाकेकोले अब नलड्ने र अकबरलाई सम्राट् मान्न तयार भएको चिठी लेख्नुजस्ता सन्दर्भ वर्णन (सर्ग १२, श्लो.१२७) मा वात्सल्यरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । महाराणाप्रतापको मनमा उत्पन्न आफ्ना नाबालक राजकुमारहरूप्रतिको माया स्नेह भावजन्य सन्दर्भवर्णनमा वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको छ :

बच्चा परेर दुःखमा जब गर्छ आँ आँ,
देखिन्न अन्न मुखमा नित गर्छ खाँ खाँ ।
यो जिन्दगी सब निरर्थक बन्छ, आँखा
देखिन्न त्यो समयमा गर जुक्ति लाखाँ
(महाराणाप्रताप, सर्ग १२, श्लो.१२७)

प्रस्तुत काव्यांशमा महाराणाका नाबालक राजकुमारहरू विषयालम्बन तथा महाराणा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजकुमारहरूको सम्झना, तिनका दयनीय अवस्था, तिनप्रतिको बात्सल्य प्रेम, खानेकुराको निम्ति गरिएको क्रन्दन र दुःखको स्मृति आदि मनोभावजन्य आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसका कारण भावक राणाका मनमा दुःख र पीडा उत्पन्न हुनु, मन बेचैन हुनु, राजकुमारहरूप्रति दया, माया र करुणाको भावना पलाउनु, युद्धको विश्राम गर्ने चाहना राख्नुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा आएका छन् । यसैगरी दैन्य, चिन्ता, ग्लानि, प्रेम, मोह, स्नेह, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले वत्सल स्थायीभाव जागृत तुल्याई वात्सल्यरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसप्रकार महाकाव्यका विविध सर्गमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, अद्‌भुतरस, रौद्ररस, भयानकरस, बीभत्सरस, वात्सल्यरस तथा करुणरस प्रवाह भएको देखिए तापनि तिनले केवल वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरी काव्यनायक महाराणाप्रतापको प्रगाढ देशप्रेमको भावना, मानवप्रेम, स्वातन्त्रेय चेत, आर्य जातिय स्वाभिमान आदिको वीरता, साहस, त्याग आदिको भावनाबाट विकसित उत्साह स्थायीभावले महाकाव्यलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएको सिद्ध हुन्छ ।

५.५महाराणाप्रतापमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा वीररस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यहाँ भक्तिरस, वात्सल्यरस, रौद्ररस, शान्तरस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्‌भुतरस तथा करुणरस अङ्गरसका रूपमा आई वीररसलाई नै परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यी अङ्गरसहरूमध्ये शान्तरस मुख्य बनेर विविध सहायक भावहरू उत्पन्न गराउँदै उत्साह स्थायीभावलाई नै जागृत गराई पराकाष्ठामा पुऱ्याएको हुँदा वीररस नै अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ ।

महाकाव्यको आख्यान हल्दीघाटीस्थित आर्य राज्यको प्राकृतिक सौन्दर्यहरूको कलात्मक वर्णनबाट अघि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जन, भमराको भुँ-भुँ, अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने कुराको सुन्दर चित्रण गरिएको यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू बस्ने गरेको र तिनीहरू मृगको सिकार गर्ने तथा रामका भक्त भएको अनि तिनले राणालाई दुःखमा सहयोग गर्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । यसैगरी पहाडका शोभायमान दृश्यहरू- हरियाली वन जङ्गल नदीनाला, खोँच, चाँदगढ, उदयपुर, मेवाड, चितौडलगायत सिन्धु प्रदेश तथा विविध देवीदेवताहरू बस्ने आनन्ददायी मनोरम प्राकृतिक नगरीको वर्णन गरिएको छ । जसमा बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन बनेर वीररसका निम्ति सकारात्मक भूमिका खेलेका छन् । यसक्रममा शम भावप्रधान शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । ती केबल काव्यमा वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन पृष्ठभूमिगत उद्दीपक बनेर आएका छन् । **महाराणाप्रताप**लाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन आर्य राजा महाराणा र मुगल सम्राट्

अकबरबीचको युद्धका घटनाप्रसङ्ग, राजाको युद्ध कौशल, वीरता र प्रताप आदिको विविध घटना सन्दर्भजन्य कथावस्तु आएका छन् । उदयसिंहको शासनकालमा अकबरको फौजले मेवाडको राजधानी चितौडमा आक्रमण गरी कब्जा जमाएपछि उदयसिंह पहाडको किल्लातर्फ लाग्दछन् । उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई बसाउँछन् जुन महाकाव्यको कथानक पृष्ठभूमिको रूपमा आएको देखिन्छ । सामान्यतः काव्याख्यानको उठान शान्तरसबाट भई शमभावको विकास हुन पुगे तापनि ती **महाराणाप्रताप**को उत्साह स्थायीभावजन्य मूलरस (वीररस) अङ्गीलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने सन्दर्भबाट विकसित भएका पाइन्छन् ।

महाकाव्यको दोस्रो सर्गबाट अघि बढेको कथानक विविध घटनासन्दर्भ, सहायकरस तथा रसभावहरू जागृत हुँदै अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । मूलतः काव्यमा महाराणाको फौज र मुगल सेनाबीचको युद्धको घटना परिवेश तथा महाराणाको अदम्य युद्धकला र वीरताका भावहरूले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त गराउँदै अङ्गीरसका रूपमा वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । यसक्रममा नायक महाराणा तथा प्रतिनायक मुगल सम्राट् आलम्बन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी हल्दीघाटीको मनोरम परिवेश, युद्धपूर्वका आकाशका गर्जिएको मेघ, बिजुलीको झिलीमिली, वेगले चलेको आँधी-हुरी, अँध्यारो रात, घनघोर वर्षा, दुई पक्षबीचको युद्धका घटनाजन्य बाह्य परिवेश तथा तिनबाट युद्ध लडाकुहरूमा उत्पन्न विविध आन्तरिक परिवेशजन्य वीरतामय भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आई वीररसप्रधान रसरूपमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । काव्यका यिनै विविध सर्गका घटनासन्दर्भ र उत्पन्न विभावादिका कारण शम, निर्वेद, उत्साह, भय, रौद्र, विस्मय, वत्सल, शोकजस्ता सहायक स्थायीभावहरूले मूल उत्साह स्थायी भावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । परिणामतः महाराणाको सङ्घर्षमय वीरता र त्यागबाट युद्ध विजयको सफलताले गर्दा भावकका मनमा उत्साह स्थायीभाव साधारणीकरण हुन गई वीररसप्रधान अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । **महाराणाप्रताप**को अङ्गीरसको विकासक्रम यसरी अघि बढेको छ :

मूलतः महाराणाप्रताप र मुगल सेनाबीच हल्दीघाटीमा भएको युद्धका ऐतिहासिक घटनावर्णन नै **महाराणाप्रताप** महाकाव्यको विषयवस्तु हो । उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई बसाउँछन् । गद्दीमा बसेपछि महाराणाले चितौडलाई युद्धमा नजितेसम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् । यससर्गमा अभिव्यक्त महाराणाका विचारहरू मूलतः वीररसको रूपमा आएको छ जुन महाकाव्यलाई उत्साह स्थायीभावप्रंधान वीररसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रमुख कारक बनेको देखिन्छ । महाराणाप्रतापले राज्य सम्हालेपछि महाराणाप्रतापमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आउँछन् र कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौं राजपुतहरू प्रलोभनमा परेर आफूलाई बेच्दछन्, अकबरको दृष्टि उनीमाथि पर्दछ । महाराणाकै केही प्रजा र आफ्नै भाइ शक्तिसिंहसमेत शत्रु मिल्न पुग्दछन् तापनि उनी विचलित हुँदैनन् । यी घटनाहरूले महाराणामा उत्साह भावपोषक चिन्ता, दैन्य, विषाद, भय, अपस्मार, शङ्का, बेचैन, गर्व, आवेग, श्रम, धृति आदि सञ्चारी भावहरूको विकास र विस्तार हुन थाल्दछ । फलस्वरूप महाराणाको वीरता, त्याग, सङ्घर्ष, जोस, उत्साहजन्य आदि भावहरूले तीव्रता छाउँदै महाराणामा वीररसको बीजाङ्कुरण हुन थाल्दछ ।

खासगरी महाराणाप्रताप र मानसिंहबीच भेटवार्ता तथा युद्ध वर्णनका प्रसङ्गादिको घटना विस्तारबाट महाराणाप्रतापमा वीरभाव मौलाएको देखिन्छ । यसक्रममा मानसिंह चितौडको बाटो भई दिल्ली जाँदा त्यहाँ उनको भव्य स्वागत सत्कार हुनु, भोजको अवसरमा महाराणालाई नदेख्दा उनको मनमा चिसो पस्नु, राणाका छोराले बाबुको टाउको दुःखेको कुरा बताउनु, त्यसै समय एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछि क्रुद्ध भएका मानसिंह दिल्लीबाट औषधि लिएर आउने कुरा बताउनु, राणाले पनि त्यस कुरालाई स्वागत गर्ने भनी जवाफ दिनु, क्रुद्ध मानसिंहले दिल्लीमा गएर राणाको व्यवहार सुनाउनु, रिसले चुर बनेका अकबरले महाराणासँग युद्धको निम्ति मानसिंहको सहयोगमा ठूलो सेना पठाउनु लगायतका घटनाहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई उत्साह भावजन्य वीररस झाङ्गिँदै गएको छ ।

यसैगरी युद्ध सुरु हुनुपूर्व भीषण वर्षा हुन्छ, आकाश चड्किन्छ, हावा बेगसँग बग्दछ, नदीहरू योद्धाजस्तै कुद्दछन् । रोकिएको वर्षा र नीलो आकाशको दृश्यवर्णनबाट युद्ध सुरुवात हुन लागेको सङ्केत गरिएको छ । साथै महाराणा हात्ती र घोडामा सवार भई आर्यझण्डा फहराउँदै हल्दीघाटमा पुगेर युद्ध सुरु भएको आदि घटनासन्दर्भहरूले नायक राणामा भएका जोस र वीरताको भावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै काव्यमा उत्साह स्थायीभावले तीव्रता प्राप्त गरी काव्यलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसरूपमा पुऱ्याएको छ । यसरी नै मुगल (अकबर) सेना र रजपुत (राणा) सेनाका बीचको युद्धमा महाराणाप्रतापले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्नु, आफ्नो घोडा चेतकमा सवारी भएका राणाले शत्रु सेनालाई परास्त गर्दै अघि बढ्नु शत्रु पक्ष भागाभाग गर्नु र पछि विपक्षी सेनाले उनलाई घेर्नु तथा शत्रुको प्रहारबाट क्षत-विक्षत भएको राणाको सवार चेतक घोडा अन्तिम साहस बटुली राणालाई लिएर युद्ध मैदान बाहिर पहाडतिर लाग्नुजस्ता घटनाले महाराणाप्रतापलाई वीररसमूलक अङ्गीरस रसावस्थामा पुऱ्याएको छ ।

यसरी नै काव्यका प्रतिनायक सम्राट् अकबरको दरबार र उनको शासनशैलीबारे वर्णन गर्दाको घटनाप्रसङ्गमा वीरताको भाव उत्पन्न भएको छ । यसक्रममा भारतका सबैजसो राजालाई अकबरले झुकाइछाडेको र आफ्नो प्रभावमा पारेको तर महाराणाप्रतापलाई भने कहिल्यै झुकाउन नसकिएको भन्दै अकबर एक वीर प्रशंसक भएको र आफ्नो शासन पनि कुशलतापूर्वक चलाउँथे भन्ने कुराको चर्चा गर्दाको स्थितिमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । साथै राणाहरूलाई मुगलहरूले लखेट्दै लगेको र महाराणाचाहिँ वनमा लुकेर बस्नु परेको, मुगलहरू हल्दीघाटीबाट मेवाडतिर उक्लिन लाग्दा भीषण वर्षाका कारण बाटो नदेखेर फर्किएको, वर्षा सकिएपछि पुनः शत्रुको आक्रमण भएको, राणा उदयपुरलाई पनि छोडेर चाँदगढ पुगेको महाराणाको महान दृढता देखेर बनेका सम्राट् उनलाई हेर्न एकजना गुप्तचर पठाएको घटनावर्णन, गुप्तचर राणालाई केही सरदार र सामन्तका साथ घाँसमा बसी हर्षका साथ कन्दमूल खाइरहेको देखेर आश्चर्यमा परी उक्त खबर राजासमक्ष पुऱ्याएको तथा सम्राट् स्वयं राणाका प्रशंसक बन्दै उनको पुरुषार्थको सराहना गरेको आदि घटनामा वीररस देखापरेको छ । यसैगरी राजाको पत्र लिएर अकबरको सभामा खैलाबैला भएपछि अकबरका बन्दी राजपुत पृथ्वीराज राठौरद्वारा उक्त चिठी नक्कली भएको ठम्याउँदै अकबरले पृथ्वीराजलाई आफैँले चिठी लेखेर परीक्षण गर्न लगाउनु, पत्र सही ठहर गर्दै पृथ्वीराजले कहिल्यै नझुक्ने शिर कसरी झुक्न गो भन्ने प्रश्न उठाउँदै राणालाई आफ्नो आदर्शमा नझुक्न र सारा रजपुतहरूको भरोसाको केन्द्र भइरहन आग्रहयुक्त पत्र पठाउनु, राणाले आफूले गल्ती गरेकोमा धिक्कार्दै अबदेखि नझुक्न

र अझ कडा दुःख झेल्न तयार भएको बताउनु, महाराणाको युद्धकौशल र स्वतन्त्रताको महिमागानको घटनासन्दर्भमा वीररस अङ्गीरसका रूपमा आएको देखिन्छ ।

यसरी महाराणा आफ्ना परिवार र केही भक्तहरूलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतिर प्रवेश गर्न लाग्दा भामाशाहले सुन, चाँदी, र रत्नका लाखौँ कोसेली लिएर उनीसामु देखापर्नु, आफ्ना पूर्खाहरूले आर्जेको सम्पत्ति सर्वश्व ल्याएर राजालाई चढाउँदा राजा धन्य दिनु र मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फर्केर सेनाको गठन गर्नु, पच्चीस हजार सेनालाई बाह्र वर्षसम्म पाल्न सक्ने दौलतबाट सेनालाई पुनः जगाएर मुगल छाउनीमा आक्रमण गर्नु, राजा भागिसके भनेर ढुक्क भएका मुगलहरू आक्रमणबाट भागाभाग गर्नु, बत्तीस किल्लामा राजाको अधिकार हुनु तथा राजाको साहस देखेर अकबरले उनीसँग युद्ध नगरी उदयपुरसम्म छोडिदिई त्यहाँसम्म उनैलाई राजा गर्ने हुकुम दिनु र राज्य सम्हाल्नु, राजकाज गर्दागर्दै राजा बृद्ध हुनु र मरणासन्न अवस्थामा पुग्नु, महाराणाको प्राण जान कष्ट भइरहेको देखेर सालुम्ब्रा सरदारले महाराणाको अवस्था बुझी के कुरामा कष्ट भयो भनी सोद्धा राणाले राजकुमार अल्छी र विलासी भएकोले आफ्नो मृत्युपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्नु तथा सामन्तले देशको रक्षा हामी गर्नेछौँ, देश बेच्नेछैनौँ भनेर प्रतिज्ञा गर्नु आदि घटनाआख्यान र उत्पन्न बाह्य तथा आन्तरिक उद्दीपन विभावले विविध विभावादिलाई जागृत तुल्याउँदै उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसमूलक अङ्गीरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको छ । अतः **महाराणाप्रताप**मा मूलतः वीररस नै पराकाष्ठामा पुगेको देखिन्छ ।

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई गद्दीमा बसाएदेखि नै महाराणाले चितौडलाई युद्धमा नजितेसम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गर्दै वीरतामय भाव प्रकट गर्दछन् । यसबाट विकसित वीरतामय भाव अकबर फौजसँगको युद्धपश्चात् सल्बलाउन पुगी युद्धका विविध परिवेश (प्राकृतिक र मनोपरिवेश) हरू उद्दीपन विभावका रूपमा तथा महाकाव्यको नायक महाराणाप्रताप र प्रतिनायक मुगल सम्राट विषयालम्बन बन्दै वीररसजन्य भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि महाराणाप्रतापमा देशप्रेम, आर्य जातिय स्वाभिमान तथा युद्ध वीरतामय राजकाज गर्ने प्रबल इच्छा पैदा हुन्छ र वीररसभाव मौलाउने अवसर सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप उनमा हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, औत्सुक्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त बन्दछन् । फलतः अकबर सेनासँग उनको भेट भएपछि त्यहाँका हल्दीघाटीका प्राकृतिक सुन्दर दृश्य-परिवेश, आकाशमा गर्जिएको मेघ, बिजुलीको चमक, घनघोर वर्षा, प्रतापफौजको उत्साह तथा प्रतापको उत्साहजनक प्रस्तुति र तिनबाट उत्पन्न वीरता, जोस, उत्साह, गर्व, अहङ्कार तथा स्वाभिमान आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै नायक-प्रतिनायक (महाराणा-अकबर) आलम्बन विभावका रूपमा आई भावकमा विविध अनुभावहरू विकास, विस्तार गराउँदै हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, ग्लानि, विस्मात, चिन्ता, तर्क, शङ्का, आश्चर्य, स्मृति, चपलता, धृति आदि थुप्रै सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन पुग्दछन् । जसका कारण उत्साहमूलक स्थायीभाव जागृत हुँदै भावकमा वीररसको साधारणीकरण भई रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी **महाराणाप्रताप** काव्यमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । महाकाव्यमा प्रस्तुत वीररसप्रधान अङ्गीरस परिपाक अवस्थाको एक काव्यांश यस्तो छ :

उदयपुर लिए ता भो लिए छोडिदेऊ,
स्वकरगत गराऊन् राज्य, दुःखै नदेऊ ।
यस रितसँग लड्ने वीर ठूला प्रतापी

नृपकन मन मेरो गर्छ तारीफ वाफी !

(महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२९)

प्रस्तुत सन्दर्भमा वर्णनको क्रममा आएका महाराणा विषयालम्बन तथा मुगल राजा अकबर आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणा प्रतापको युद्ध कौशल, उच्च साहस, त्याग र सङ्घर्ष, युद्ध सफलता, आर्य स्वाभिमानी चेतना तथा देशप्रेमको भावना, राजकाजप्रतिको मोह, अकबर फौजको पराजय तथा ठूलो धनजनको क्षतियुक्त क्रियाकलापको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण अकबर राजाको मनमा नैराश्य र उदासीनता छाउनु, दुःख, पीडा र ग्लानि उत्पन्न हुनु, मनोबल कमजोर हुनु, युद्ध हारेकोमा पश्चाताप मान्नु, महाराणाको वीरताको कदर गर्नु र उनलाई राजा मान्न तयार हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी गर्व, अहङ्कार, जोस, आवेग, उग्रता, मोह, हर्ष, आनन्द, दैन्य, नैराश्य, औत्सुक्य, भय, शङ्का, विबोध, स्वप्न आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले वीररससम्बद्ध भाव सञ्चारण गरेका छन् । यसप्रकार माथिको श्लोकमा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

यसप्रकार महाकाव्यका विविध घटना प्रसङ्गबाट उत्पन्न भक्ति, शान्त, रौद्र, भयानक, वात्सल्य, अद्भुत, बिस्मय, करुण आदि रसहरू केवल उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयबाट विकसित भएका पाइन्छन् । यसरी सामान्यतः काव्यमा आर्य राजा महाराणा र मुगल सम्राट् अकबर सेनाबीचमा राष्ट्रियता, मानवरक्षा र जातिय स्वाभिमानका निम्ति भएको युद्धका माध्यमबाट मूलतः नायककेन्द्री (महाराणाप्रतापकेन्द्री) युद्ध मोह र तिनबाट उत्पन्न विविध विभावादिले उत्साह भावप्रधान वीररसलाई मलजल गरी त्यसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको हुँदा महाराणाप्रताप महाकाव्यमा अङ्गीरसका रूपमा वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

५.६ महाराणाप्रतापमा आख्यानतत्त्व र रस

महाराणाप्रताप आख्यान र रसको सन्तुलित संरचनामा आधारित वीररसप्रधान महाकाव्य हो । यसमा प्रयुक्त विविध घटना, सन्दर्भजन्य आख्यानले विविध रसको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै स्थायीभावको अवस्थासम्म वा मूलरसको स्थितिसम्म पुऱ्याउन उल्लेख्य सहयोग गरेको देखिन्छ । महाराणाप्रतापमा आख्यानतत्त्व र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ । हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य, चराचुरूङ्गीहरूका सुमधुर ध्वनि, आकाशका गडयाङ्गुडुङ्को डरलाग्दो आवाज, मुसलधारे वर्षा, कालोनीलो वातावरण, आँधी, बतास र चीसो मौसम तथा युद्धमय परिवेशयुक्त आख्यान काव्यमा पाइन्छ । तिनले काव्यनायक महाराणाप्रतापमा विविध सञ्चारीभावहरू विकसित गराई विभावादिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसले गर्दा महाराणाको हृदयमा विभिन्न प्रकारका सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापर्दछन् । प्रकृतिको बाह्य परिवेश तथा महाराणाको आ०नै अन्तस्करणको मानसिक जगतको आन्तरिक परिवेशले सञ्चारी भावहरूलाई जागृत गराउँदै उत्साह स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याएका छन् । यसैगरी काव्यमा प्रयुक्त ओज गुणयुक्त भाषाले पात्रमा उत्साहजन्य भावहरू सलबलाउँदै उत्साह स्थायीभाव विकसित एवम् सशक्त प्रवाह हुँदै नायक महाराणाप्रतापमा वीररस पराकाष्ठामा पुगेको छ । यसप्रकार महाराणाप्रतापलाई वीररसको सिद्धिमा पुऱ्याउन आख्यान वा कथानक, पात्र, परिवेश र भाषाले रसनिष्पत्तिमा उद्दीपनको विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेका छन् । तिनको सङ्क्षिप्त विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

५.६.१ कथानक र रस

महाकाव्यमा आदिदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटनाक्रमहरूको शृङ्खलाबद्ध आख्यान प्रस्तुतिलाई कथानक मानिन्छ । कथानक वर्णनमा विभिन्न पात्रहरूका क्रियाकलापका माध्यमबाट पाठक वा श्रोताको मनमा पर्ने स्थायी प्रभाव नै रस हो । कथानकले रसको निष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ जसका कारण विविध अङ्गरसहरू विकसित भई तिनकै सहयोगले काव्य अङ्गीरसको स्थितिमा पुग्दछ । **महाराणाप्रताप**मा प्रयुक्त आख्यान र रसको सम्बन्धलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ:

(क) आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)

महाराणाप्रताप काव्य जम्मा १६ सर्गमा विभाजित छ । प्रथम सर्ग कथानक परिचय तथा भूमिका वर्णनमा केन्द्रित रहेको छ । यो **महाराणाप्रताप**को कथानक आरम्भ भाग हो । पहिलो सर्गमा विविध देवी देवताहरूका स्तूति वर्णन गर्नुका साथै हिन्दु राजा महाराणाप्रताप र मुगल सम्राट् अकबरबीचको युद्धमा आधारित घटना सन्दर्भजन्य कथानक रहेको छ । यस क्रममा वर्णित महाराणाप्रतापको युद्धकला, प्रताप, वीरता, जोस आदिका वर्णन कथानक पृष्ठभूमि अर्थात् घटना विकासको स्थिति हो । उक्त सन्दर्भबाट **महाराणाप्रताप**मा उत्साह स्थायी भावप्रधान वीररसको पूर्वसङ्केत गरिएको छ । यसरी आरम्भका घटनाआख्यानले **महाराणाप्रताप**को वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

(ख) सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)

महाराणाप्रतापको दोस्रो सर्गदेखि छैटौं सर्गसम्मको आख्यान प्रयत्न खण्ड हो । यसक्रममा दोस्रो सर्गमा राजा महाराणाप्रतापको राजगद्दी आरोहण तथा देश र जनताप्रतिको कर्तव्यनिष्ठ दृढता व्यक्त गरिएको छ । यसले गर्दा नायक महाराणाप्रतापमा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्तिमा सहयोग पुगेको छ । महाकाव्यको मूलरसको बीजारोपण गरिएको उक्त सर्ग अङ्गीरसको पृष्ठभूमिगत आधार बनेर आएको छ । यसमा आएका घटना आख्यानहरूलाई प्रयत्नका रूपमा लिन सकिन्छ । तेस्रो सर्गमा महाराणाप्रतापले राज्य सम्हालेपछि उनीमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आउँछन् र कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । यस आख्यानले भय स्थायी भावयुक्त भयानकरस सिर्जनामा सहयोग गरेको देखिन्छ । ती काव्यको वीररस अङ्गीलाई नै उपकार गर्ने ध्येयबाट प्रवाहित भएका छन् । उक्त आख्यान मूलतः अङ्गीरस निष्पत्ति गर्ने प्रयत्नबाट विकसित भएको पाइन्छ ।

चौथो सर्गमा महाराणाप्रताप र मानसिंह बीचको भेटवार्ता र युद्ध वर्णनका प्रसङ्गादिको चर्चा गर्दाको सन्दर्भवर्णन आदि प्रयत्न बनेर आएको छ । यसैगरी भोजको अवसरमा आएका एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछि क्रुद्ध भएका मानसिंह औषधि लिएर आउने बहानामा दिल्ली प्रस्थान गर्नु र सम्राट् अकबरलाई राणाको व्यवहार सुनाएपछिको घटना आख्यानले पात्रहरूमा रौद्ररस विकास गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ । यसबाट क्रुद्ध बनेका अकबरको अभिव्यक्तिवर्णनको आख्यानले अकबर सम्राट्को मनमा रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसको बदलास्वरूप मानसिंहको सहयोगमा महाराणासँग युद्ध गर्नको निम्ति ठूलो सङ्ख्यामा सेना पठाएको सन्दर्भ उल्लेख गर्दाको आख्यानले नायक महाराणा र प्रतिनायक अकबलगायत दुबै पक्षका सैनिकहरूमा उत्साह स्थायीभावमूलक सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् ।

पाँचौं सर्गमा दुई पक्षबीचको युद्ध तयारीका घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा अकबरको अढाई लाखको ठूलो फौज महाराणासँग लड्न मेवाडमा किल्ला जमाएर बस्नु र शत्रुको सेना तैनाथ भएको सुनेर महाराणा बाईस हजार सेना लिएर हल्दीघाट पुग्नु तथा भाइ भारदारहरूलाई सम्बोधन गर्दै अन्तिम अवस्थासम्म लड्न र स्वदेशको ऋण तिर्न आह्वान गर्दाको घटना आख्यानले मूलतः युद्धनायक महराणाप्रतापमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसको विकास र विस्तार सशक्त रूपमा अघि बढाउन उपकार गरेको देखिन्छ । उक्त सर्ग महाकाव्य आख्यानको प्रयत्न खण्डको रूपमा आई त्यसले **महाराणाप्रताप**को वीररसप्रधान मूलरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन पृष्ठभूमिगत आधारशिला प्रदान गरेको छ ।

छैटौं सर्गमा हल्दीघाटको शान्त, शीतल र मनोरम प्राकृतिक सौन्दर्यपूर्ण आख्यानको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा वर्णित त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जन, भवँराको भुँ-भुँ, अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने प्रसङ्गको सुन्दर आख्यानको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू मिलेर आनन्दले बस्ने गरेको दृश्यचित्रणका आख्यानले नायक महाराणाप्रतापमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी मृगको सिकार गर्ने सौखको वर्णनमा आधारित आख्यानले महाराणाका सहयोगी पात्रहरूका उत्साहजन्य भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याई वीररसको सशक्त प्रवाहमा सहयोगी भूमिका वहन गरेको पाइन्छ । यसरी तिनीहरू रामका भक्त बनेर भक्ति प्रार्थना गर्दाको आख्यानले भक्तिरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसप्रकार यस सर्गमा शान्तरस, वीररस, भक्तिरस अङ्गरसका रूपमा आई तिनले अङ्गीरसलाई नै सहयोग गरेका छन् । यस सर्गमा मूलतः शान्तरसप्रधान अङ्गरसको रूपमा देखापरेको छ जसले महाराणाप्रतापको स्वभावजन्य गुणलाईसमेत प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । यी आख्यानहरू केवल वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई नै परिपोषण गर्ने ध्येयबाट आएका छन् । यस सर्गमा वर्णनका क्रममा आएका आख्यानहरूले काव्यलाई रसरूपमा पुऱ्याउन प्रयत्नको भूमिका निर्वाह गरेका पाइन्छन् । यसरी सर्ग एकदेखि सर्ग छ सम्मका सम्पूर्ण आख्यान प्रयत्नका रूपमा आई नायकका वीरत्वपूर्ण उत्साह स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै महाराणाप्रतापमा वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

(ग) **चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति**)

नायकको उद्देश्य प्राप्ति र अप्राप्तिबीच आशा निराशाको अवस्था नै प्राप्त्याशा हो । **महाराणाप्रताप** महाकाव्यको सातौं सर्गमा अकबर फौज र महाराणाका फौजबीच युद्धपूर्व दुबैमा विजयको आशा र निराशा भावको बराबरी सम्भावनाको स्थिति भएको अवस्थालाई प्राप्त्याशाको रूपमा लिन सकिन्छ । सातौं सर्गमा युद्ध सुरु हुनु अगाडिको विविध सन्दर्भवर्णन गरिएको छ । युद्ध सुरु हुनुपूर्व भीषण वर्षा हुन्छ, आकास चड्किन्छ, हावा बेगसँग बग्दछ त्यहाँ योद्धाजस्तै कुदेका नदीहरूको वर्णनको प्रसङ्ग, त्यसपछि रोकिएको वर्षा र नीलो आकाशको दृश्य वर्णनयुक्त आख्यानले युद्ध सुरुवात हुन लागेको सङ्केत गर्दै नायक-प्रतिनायकलगायत अन्य पात्रहरूमा उत्साहजन्य भावहरू सञ्चरण गराउँदै वीररसको विकास र विस्तारमा सहयोग गरेको छ । यसरी नै हात्ती र घोडामा सवार भई आर्य झण्डा फहराउँदै महाराणा हल्दीघाटीमा पुगेपछि युद्ध सुरु भएको सन्दर्भलगायत लुकेर बसेका भिल्लहरूले मुगोल अर्थात् अकबर सेनामाथि आक्रमण गर्नु र तिनीहरू त्यहाँबाट भागाभाग गरेपछिको सन्दर्भमा आधारित आख्यानले उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ । उल्लिखित विविध सन्दर्भजन्य आख्यानले अङ्गरसहरूको सिर्जना गराई तिनले

अङ्गीरसलाई मलजल र सिँचाइ गरी वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यस सर्गमा महाराणाप्रताप, उनका सहयोगी भिल्लहरू तथा अकबर फौजले उद्देश्यमा पुग्न विभिन्न प्रयास गरे तापनि अन्त्यमा युद्ध सफलता कुन पक्षले पाउँछ भन्ने बारेमा अनिश्चित रहेको देखिन्छ । अतः **महाराणाप्रताप**को सातौं सर्गका आख्यानहरू कथानक प्रप्त्याशाका रूपमा आएका छन् । यसरी आख्यानले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ ।

(घ) **सङ्घर्ष ह्रास** (**नियताप्तिको स्थिति**)

महाकाव्यको आख्यानमा नायकको उद्देश्य पूर्ण हुने वा नहुने कुराको प्रायः निश्चित भएको अवस्था नियताप्तिको स्थिति हो । मूलतः **महाराणाप्रताप**को आठौं सर्ग र नवौं सर्गमा प्रयुक्त घटना-आख्यानमा नियताप्तिको अवस्था देखिन्छ । सातौँ सर्गमा हल्दीघाटीको शान्त र मनोरम प्रकृतिमय परिवेश वर्णनको आख्यानले नायकमा धैर्य र शान्तभावको विकास हुन गई शम स्थायीभावयुक्त शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । महाराणाप्रताप हात्ती र घोडामा सवार भई भिल्लहरूको सहयोगमा अकबर राजाको मुगल फौजमाथि आक्रमण गरी विजय प्राप्त गरेपछिको आख्यानले महाराणामा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस उत्कर्षमा पु-याउन सहयोग गरेको देखिन्छ । यस चरणमा आइपुग्दा महाराणाका फौजले युद्ध जित्ने सुनिश्चित भएको हुँदा यस सर्गलाई आख्यानको नियताप्ति मान्न सकिन्छ । यसबाट अघि बढेको आख्यान आठौं सर्गमा महाराणाले शत्रुका सेनामाथि विजय प्राप्त गर्दै जानु, नवौँ सर्गमा अकबर सम्राट्ले महाराणाको युद्ध वीरताको प्रशंसा गर्नुलगायतका आख्यानहरू नियताप्ति बनेर आएका छन् । यी घटनासन्दर्भहरूले महाराणाप्रतापको उद्देश्य निश्चय नै पूर्ण हुने स्थितिलाई सङ्केत गरेका छन् । पन्ध्रौं सर्गमा सिन्धु प्रदेशबाट फर्की सेना गठन गरी अकबर फौजमाथि पुनः आक्रमण गरी विजय प्राप्त गरी अकबरले महाराणालाई राजा मान्ने निर्णयसम्म पुगेको घटनाआख्यानले नियताप्तिको अवस्थालाई पुष्टि गरेको छ । अतः आख्यानले विविध रसनिष्पत्तिमा अनकूल भूमिका बहन गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ङ) **उपसंहार** (**फलागमको स्थिति**)

फल प्राप्तिको अन्तिम अवस्था फलागम हो । अर्थात् काव्यको उद्देश्यअनुरूप काव्यनायक आफ्नो उद्देश्यमा पुग्न सफल हुनुलाई फलागमको रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा नायक कार्यआरम्भ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति आदि सम्पूर्ण अवस्था पार गरी कार्यमा विजयी बन्दछ । यसअनुरूप हेर्दा महाराणाप्रतापको पन्ध्रौं सर्गमा महाराणासिन्धु प्रदेशबाट फर्केर सेना गठन गरी अकबर फौजमाथि पुनः आक्रमण गरको आख्यान वर्णित छ । महाराणाप्रतापले विजय प्राप्त गरेपश्चात् अकबरले महाराणालाई राजा मान्ने निर्णयमा पुगेपछिको आख्यानको अन्तिम चरण नियताप्तिको स्थिति हो । यसरी आख्यानले काव्यनायक महाराणाप्रतापलाई देश, जनता, जातिय स्वाभिमान र वीरताको सपना पूरा गर्ने निडर एवम् साहसी वीर पुरुषको प्रतिनिधिको रूपमा उभ्याई उनमा उत्साहमूलक स्थायीभावको जागृत गराई काव्यलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य सहयोग गरेको देखिन्छ ।

यसरी **महाराणाप्रताप**मा विभिन्न घटनाजन्य आख्यान-आरम्भ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागमबाट विविध रसको सिर्जना भएको हुँदा रसउत्पत्तिमा कथानक भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । महाराणाप्रतापको विविध घटना-सन्दर्भजन्य आख्यानले भक्तिरस, शान्तरस, अद्भुतरस, भयानकरस, बीभत्सरस, रौद्ररस, वात्सल्यरस करुणरस आदि सहायक रसको विकासमा सहयोग गरेका छन् । तिनले महाराणाप्रतापको उत्साहस्थायीभावलाईविकसित तुल्याउँदै अन्ततः नायक महाराणाप्रतापका सबै घटना-

कार्यहरू पूर्णतः वीरतामय भाववर्णनमा नै केन्द्रित भएको हुँदा काव्यमा उत्साह भावप्रधान वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसरी काव्यमा आख्यानबिना रसको उत्पत्ति असम्भव हुनाले यी दुईबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

५.६.२ महाराणाप्रतापमा पात्र र रस

प्रस्तुत **महाराणाप्रताप**को रसविधानगत अध्ययनका सन्दर्भमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । विविध पात्रका चारित्रिक क्रियाकलाप र तिनबाट भावक वा पाठकका मनमा पर्ने उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको परिपाक स्थिति नै **महाराणाप्रताप**को पात्र र रसगत सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । महाराणाप्रताप काव्यमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै प्रकारका पात्रहरूको उपयोग भएको छ । यस आधारमा हेर्दा राजा उदयसिंह, राजा जगमल, राजा महाराणाप्रताप (नायक), उनकी रानी तथा राजकुमार/राजकुमारी, महाराणाका सेना, भाइ शक्तिसिंह, सहयोगी भिल्लहरू, भामा शाह (मन्त्री), सामन्त राणा, अकबर शासक (प्रतिनायक), मुगलसेना, अकबरका सहयोगी सेना प्रमुख मानसिंहलगायत मानवेतर पात्रहरू- महाराणाको युद्ध सहयोगी हात्ती, घोडा (चेतक) चराचुरूङ्गी, भवँरा, वन्यजन्तुहरू आदि **महाराणाप्रताप** काव्यलाई अङ्गरस तथा अङ्गीरसको विकास, विस्तार र पराकाष्ठामा पुऱ्याउने पात्रहरू हुन् । विविध रसभावहरूको उत्पत्ति गराउँदै काव्यलाई उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने केही प्रमुख, सहायक र गौण पात्रहरूलाई तिनका कार्यका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) प्रमुख पात्र

काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन सत्कार्य र असत् कार्य गर्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक चरित्र प्रमुख पात्र हुन् । **महाराणाप्रताप**मा काव्यनायक महाराणाप्रताप र प्रतिनायक सम्राट् अकबर प्रमुख पात्र बनेर आएका छन् । तिनको द्वन्द्वात्मक कार्यव्यापारमा महाकाव्य उद्देश्यपूर्ण बन्न पुगेको छ । तिनको सङ्क्षिप्त चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) नायक

महाराणाप्रताप महाकाव्यको नायकलाई हेर्दा महाराणाप्रताप धीरोदात्त कोटिका नायक हुन् । उनी काव्यका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । उनकै केन्द्रीयतामा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । महाराणाप्रताप दुःख र सुख दुबै परिस्थितिमा स्थिर चित्त भएका, अति गम्भीर, शान्त स्वभाव, आत्म प्रशंसा नगर्ने, क्षमाशील, अहंकार नभएका, दृढ प्रतिभा भएका, स्वाभिमानी, देशप्रेमी, मानवप्रेमी, जातिप्रेमी, स्वतन्त्रताप्रेमी, वीरशाली शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त रहेका देखिन्छन् । सामान्यतः आख्यानको दोस्रो सर्गको प्रारम्भदेखि विकसित वीरता, स्वाभिमान र स्वातन्त्रेय स्वभावका महाराणाप्रतापमा राजगद्दी आरोहण गरी मुगल राज्य चितौडलाई अकबर शासकबाट आफ्नो हातमा लिने वीरतामय भाव जनतासामु उद्घोष गर्दछन् । तत्पश्चात् विकास भएको वीरताको भाव चौथो सर्गको आख्यानवर्णनमा पुग्दा सशक्त, परिपक्व र गतिशील रूपमा देखापर्दछ भने पन्ध्रौं सर्गमा पुग्दा नायक काव्योद्देश्यमा पुग्न सफल बन्दछन् । राणा सामन्तले मानसिंहलाई चिढाएपछि क्रुद्ध बनेर सारा वृत्तान्त अकबरलाई सुनाएपछि आर्यविरूद्ध अकबरले युद्ध आह्वान गरेपछि महाराणामा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसरी राष्ट्रमोह, जातिय प्रेमको र आत्म स्वाभिमानमा रमाउने पात्र बनेर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विभिन्न घटना, मोड र परिस्थितिमा महाराणाप्रतापको उल्लेख्य

भूमिका रहेको छ । उनी राष्ट्रिय स्वाधीनता र जातिय स्वतन्त्रताका निम्ति आफूले जतिसुकै कष्ट भोग्नु परेपनि त्यसलाई धैर्यपूर्वक सहने र निडर भई आत्मविश्वासका साथ युद्ध विजयको महान् लक्ष्यमा पुग्ने दृढता बोकेका सहनशील, निःस्वार्थी एवम् त्यागी सत् पात्र हुन् । अकबर सेनाले हिन्दू-आर्य राज्यप्रति गरेको ज्यादती र हिन्दू स्वतन्त्रताका निम्ति प्रतिरक्षाको भावस्वरूप काव्यमा नायकमा उत्साह स्थायीभावजनित वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । युद्धमा ठूलो क्षति व्यहोर्दै जीवन र मृत्युबीच सङ्घर्ष गर्दै अन्ततः आफ्नो लक्ष्यमा पुग्ने नायक महाराणाप्रताप एक साहसी वीरयोद्धा हुन् । उनी राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र जातिय स्वाभिमान र हिन्दुत्व रक्षालगायत सबैको हित र भलो चाहने अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन् । उनकै कार्यभूमिकाका आधारमा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ ।

उनी आख्यानको प्रारम्भदेखि (प्रथम सर्गदेखि सोह्रौं सर्गसम्म) अन्त्यसम्म विविध कार्य भूमिकामा बाँधिएका बद्ध पात्र हुन् । यसक्रममा कतै उनी सच्चा देशभक्त, जातिप्रेमी तथा मानवप्रेमीका रूपमा, कतै सामान्य आर्य नागरिकका रूपमा, कतै मेवाडको राज्यको राजाको रूपमा, कतै वीरयोद्धाको रूपमा, कतै बन्दीका रूपमा, कतै राजाका रूपमा, कतै शरणार्थीका रूपमा, कतै प्रवासी विरही बटुवा तथा त्यागीका रूपमा, कतै देशको रक्षकका रूपमा तथा कतै आर्य जातिको संरक्षकको रूपमा आई विविध कार्य भूमिकाका रूपबाट काव्यलाई अङ्गी रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । उनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । यसर्थ उनी काव्यका बद्ध पात्र हुन् । यसैगरी जीवनचेतनाका आधारमा उनी व्यक्तिगत र सामूहिक दुबै चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनमा देशप्रेम, स्वतन्त्रता, जातिय स्वाभिमान तथा मानवप्रेमजस्ता उच्च आर्य गुणहरू सशक्त रूपमा सल्बलाएर आएका छन् । ती नितान्त नायकको अन्तःचेतनाबाट स्वचालित छन् भने तिनले राष्ट्रिय भावनालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसरी हेर्दा उनमा दुबै चेतना मिश्रित रूपमा रहेको देखिन्छ । उनी समय परिस्थितिअनुकूल चल्ने, बौद्धिक चेतना भएका, दूरदर्शी तथा उचित निर्णय गर्नसक्ने गतिशील स्वभाव भएका पात्र हुन् । उनी काव्यमा विविध भूमिकाका रूपमा आएबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । साथै उनी काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य बहन गरेको हुँदा मञ्चीय पात्र हुन् । अतः महाराणाको युद्धमोह, देशप्रेम, जातिप्रेम, आत्म स्वाभिमान, जनप्रेम, न्यायप्रेम, तथा स्वतन्त्र चेतनाजन्य विचारको मनोपरिवेश तथा विविध भौतिक-युगीन परिवेश आदि उद्दीपन विभावादिका कारण महाराणाप्रतापमा विविध अङ्गरसहरू विकास र विस्तार भई उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अङ्गीरसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका नायक महाराणाप्रतापका कार्यव्यापारबाट विविध रसभावको निष्पत्ति भएको हुँदा **महाराणाप्रताप** काव्यमा पात्र (नायक) र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(अ) **प्रतिनायक**

काव्यमा प्रमुख पात्र नायकलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन प्रतिनायक वा खलनायकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । खलनायकले नायक-नायिकालाई कार्यमा बाधा सिर्जना गर्दछन् । नायक-नायिकाको मिलनमा वा कथानक उद्देश्यमा बाधा अवरोध पुऱ्याउने पात्र खलनायक हो । **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा अकबर सम्राट् खलपात्र हो । काव्यको मूलआख्यान विस्तारको चौथो सर्गमा मुगल शासक अकबरले भोजमा आएका एकजना आर्यन राणाले मुगल जातिप्रति गरेको तुच्छ वचनलाई लिएर उनका नजिकको सहयोगी मानसिंहको नेतृत्वमा आर्य राजा महाराणासँग युद्ध गर्न हल्दीघाटीमा सेना पठाउनु र पाँचौं सर्गमा दुई पक्षबीचको घनघोर युद्ध भई ठूलो सङ्ख्यामा मानवीय क्षति भएको घटना -प्रसङ्गबाट अकबर महाकाव्यको खलनायक भएको स्पष्ट देखिन्छ । देश, जनता,

जातिय स्वाभिमान, मानवप्रेम, न्याय र अधिकारका हिमायती महाराणाको उच्च विचारमा हलचल मच्चाउने एक प्रमुख कार्यभूमिका भएको अकबर असत् प्रवृत्ति भएको पात्र हो । उसले हिन्दू-मुस्लिमबीचको एकतालाई भाँड्ने कार्य गरेको छ । धन-सम्पत्ति, सत्तामोह र सैनिक शक्तिको प्रलोभन देखाई महाराणाको आफ्नै भाइ शक्तिसिंहलाईसमेत किनेर आफ्नो पक्षमा पार्दछ ।

यसरी हेर्दा अकबर प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हो । उसले अनेक जालझेल गरी आर्य सेनालाई आफूतर्फ तानेको छ र महाराणासँग युद्ध गरी वर्षौंसम्म आर्य जातिलाई दुःख दिएको छ । यसबाट अकबर काव्यको असत् खलपात्र भएको सिद्ध हुन्छ । यसरी दुई पक्षबीच भएको युद्धका घटना-परिवेशबाट काव्यमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पत्ति हुन पुगी अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थासम्म पुगेको छ । स्वभावका दृष्टिले हेर्दा अकबर गतिशील पात्र हो । ऊ आफ्नो स्वार्थको निम्ति समय र परिस्थितिअनुसार चरित्र र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने अस्थिर वा गतिशील पात्र हो । उसले युद्धविजयकै निम्ति आर्य सेनाहरूलाई विविध प्रलोभन देखाई आफ्नो पक्षमा पारेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक स्वभाव भएको पात्र हो । उसमा सामूहिक भन्दा व्यक्तिगत स्वार्थी जीवनचेतना पाइन्छ जुन अन्य शासकहरूमा भन्दा नितान्त भिन्न देखिन्छ । उसले आफ्नो शासकीय गौरवको निम्ति आर्य र मुगल जातिय एकता र सद्भाव खलल गर्दै युद्ध र विनासको बीज छरेको छ । अकबर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उसको खलपात्रीय भूमिका रहेको हुँदा ऊ बद्ध पात्र हो । उसलाई हटाउँदा कथानक अपूर्ण बन्न पुग्दछ । साथै मञ्चमा प्रत्यक्ष आई नायक महाराणाविरूद्ध विविध कार्य भूमिका बहन गरेकोले ऊ मञ्चीय पात्र हो । उसकै कारण काव्यमा युद्ध सिर्जना भई त्यसबाट विविध सहायक रसहरू विकसित हुँदै तिनले उत्साह भावमूलक वीररसलाई अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसरी **महाराणाप्रताप**मा पात्र (खलनायक) र रसको अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

(ख) सहायक पात्र

महाराणाप्रताप महाकाव्यको नायक महाराणाप्रतापलाई महाकाव्यीय उद्देश्यमा पुऱ्याउन सहायक पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । काव्यमा सत् पात्रका रूपमा आई सहयोगी भूमिका बहन गर्ने पात्रहरूमा महाराणाका नजिकका सहयोगी भिल्लहरू, उनका आफन्तजन तथा शुभचिन्तकहरू, सैनिक फौजहरूलगायत आर्यजाति र त्यसका समर्थकहरू रहेका छन् । तिनले नायक महाराणालाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । यसैगरी **महाराणाप्रताप**को खलनायक मुगलशासक अकबरलाई सहयोग पुऱ्याउन सहायक असत् पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । काव्यमा असत् पात्रका रूपमा आई सहयोगी भूमिका बहन गर्ने पात्रहरूमा अकबरका नजिकका सहयोगी सेना मानसिंह, अकबरका आफन्तजन तथा शुभचिन्तकहरू, महाराणाका आफ्नै भाइ शक्तिसिंहलगायत सैनिक फौज तथा समर्थकहरू रहेका छन् । तिनले खलनायक अकबरलाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । केही प्रमुख सहायक सत् र असत् पात्रहरूको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) **भिल्लहरू**

महाराणाप्रतापलाई काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन भिल्लहरूको प्रमुख भूमिका रहेको छ । तिनले नायकलाई विविध रूपबाट सहयोग गरेको हुँदा ती महाराणाका सहायक पात्र हुन् । लिङ्गका आधारमा पुरुष पात्र हुन् । तिनले काव्यमा युद्धप्रारम्भ (सातौं सर्ग) देखि नायक महाराणालाई तनमनले सहयोग गरेका छन् । महाराणासँग युद्धका निम्ति ठूलो सङ्ख्यामा तयार रहेका मुगलसेनालाई वनमा लुकेर बसी भाला प्रहार गरी मुगलहरूलाई धपाएको र आफ्ना हिन्दूराजा नायक महाराणालाई युद्ध असफलताबाट बचाएको हुँदा भिल्लहरू महाराणाका कर्तव्यनिष्ठ, सच्चा र त्यागी सहयोगी रहेको मान्न सकिन्छ । त्यसपश्चात् विविध रूपबाट सहयोग गर्दै नायकलाई वीरताभावमूलक वीररसमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसरी हेर्दा भिल्लहरू प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हुन् । तिनले आर्य स्वतन्त्रता, जातिय स्वाभिमान र हिन्दूरक्षाका निम्ति आफ्नो अदम्य साहस र वीरता प्रदर्शन गरेका छन् । यस आधारमा हेर्दा उनीहरू देशभक्त, जातिय स्वाभिमानी तथा स्वतन्त्रताप्रेमी पात्रसमेत भएको स्पष्ट हुन्छ । यसले गर्दा काव्यमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पन्न भएको छ । स्वभावका आधारमा हेर्दा भिल्लहरूमा प्रारम्भदेखि नै नायककेन्द्री भावहरू विकसित भएको र त्यो युद्धबस्थासम्म कायम रहेको हुँदा ती स्थिर वा गतिहीन पात्र हुन् । उनीहरूले परिस्थिति र आवश्यकताअनुरूप बुद्धि, विवेकले काम गरेका छन् । जीवनचेतनाका कोणबाट हेर्दा उनीहरू सामूहिक चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनीहरूमा अन्य जातिमा भन्दा भिन्न स्वभाव तथा व्यवहार देखिएको छ । वनजङ्गलमा बस्ने, समूहमा मिलेर बस्न रुचाउने, शान्तिप्रेमी, न्यायप्रेमी, जातिप्रेमी तथा स्वाभिमानी देशभक्त हुन् । तिनले समग्र आर्यजातिको सामूहिक चिन्तन बोकेका छन् । आबद्धताका आधारमा भिल्लहरू बद्ध पात्र हुन् । तिनीहरू काव्यमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै आएका छन् । तिनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । तिनले नायकलाई विविध कोणबाट सहयोग गरी काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याएका छन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा ती मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा उनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी सहायक पात्र भिल्लहरूका विविध कार्य-व्यवहारका आधारमा **महाराणाप्रताप** महाकाव्यमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसलगायत विविध रसहरूको विकास हुँदै उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको हुँदा पात्र (सहायक) र रसबीचको सम्बन्ध अभिन्न रहेको देखिन्छ ।

(आ) **महाराणाका सेना**

सेनामहाराणाका प्रमुख सहयोगी पुरुष पात्र हुन् । तिनले महाराणाको देश र जनताप्रति आदर्श भावना बोकेका छन् । तिनले महाराणालाई काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेका छन् । प्रवृत्तिका आधारमा ती अनुकूल पात्र हुन् । तिनले नायकलाई विभिन्न अवस्थामा सहयोग गरेका छन् । महाराणाको चाहना, आवश्यकता, समस्या र लक्ष्य पूरा गर्न जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि तयार भएकाले सेनालाई अनकूल पात्र मान्न सकिन्छ । स्वभावका आधारमा तिनीहरू गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । तिनमा प्रारम्भदेखि नै एकैखाले वीरता, त्याग, सङ्घर्ष, धैर्य, सहनशील तथा सहयोगी प्रवृत्ति देखिएको छ । जीवनचेतनाका आधारमा तिनीहरू वर्गीय पात्र हुन् । तिनले देशभक्ति र जातिय स्वाभिमानको सामूहिक विचार बोकेका छन् । ती सच्चा राष्ट्रिय भावना भएका समग्र आर्यजातिका प्रतिनिधि पात्र हुन् । आबद्धताका दृष्टिले हेर्दा तिनीहरू बद्ध पात्र हुन् । तिनीहरू आख्यानमा बाँधिएका छन् । ती काव्यको घटना विकासको

प्रारम्भदेखि काव्यको अन्त्यसम्मै आएका छन् । तिनको अभावमा काव्यमा नायकको उद्देश्य असम्भव हुने देखिन्छ । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा तिनीहरू मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा तिनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी महाराणाका सेनाको विविध कार्य व्यवहारबाट काव्यमा उत्साह भावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः काव्यमा पात्र (सहायक) र रसबीच अभिन्न सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(इ) भामा शाह

मन्त्री भामा शाह **महाराणाप्रताप** काव्यको नायक महाराणाको सहयोगी पात्र हुन् । उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष तथा कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख सहायक पात्र हुन् । उनी काव्यका सत्पात्र हुन् । उनले नायकलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । प्रवृत्तिका आधारमा उनी अनुकूल पात्र हुन् । देश र जनताका निम्ति आजीवन योगदान दिएका वृद्धावस्थामा पुगेका राज्य र शासकबाट उपेक्षित पूर्वराजा महाराणालाई सिन्धुप्रदेश लाग्ने बेलामा प्रशस्त नगद, सुनचाँदी, फलफूलसहित उनीलगायत सेनाका समूहले भव्य सम्मान गरी बिदाइ गर्दछन् । उनले राजाको समस्या र चाहना बुझी विविध रूपले सहयोग गरेका छन् । स्वभावका आधारमा उनी गतिशील पात्र हुन् । यस आधारमा हेर्दा उनी मानवतावादी पात्र हुन् । प्रारम्भमा राजा महाराणालाई नकारात्मक आँखाले हेरे तापनि अन्त्यमा राणाको देशभक्ति, जनताप्रतिको आत्मीय प्रेम तथा अशक्त अवस्थाका कारण सहयोग गरी उनलाई खुसी तुल्याएका छन् । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वैयक्तिक चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनमा आफ्नै व्यक्तिगत स्वभाव रहेको छ जसका कारण उनी स्वविचारबाट प्रेरित छन् । राजा महाराणालाई आखिरी अवस्थामा आर्थिक सहयोग र सम्मानसहित बिदाइ गरेको सन्दर्भबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । यसैगरी आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । काव्यमा उनको भूमिका अहम् रहेको छ । काव्यबाट उनलाई हटाउँदा काव्य उद्देश्यमा पुग्न सक्दैन । आसन्नताका आधारमा हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । मञ्चमा प्रत्यक्ष रूपमा आई उनले काव्य नायक राणालाई सहयोग गरेका छन् । यसप्रकार काव्यमा पात्रले विविध भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै उत्साह भावजन्य वीररसलाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याएको हुँदा पात्र र रसबीच प्रगाढ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(ई) मानसिंह

मानसिंह **महाराणाप्रताप** महाकाव्यको प्रमुख असत् सहायक पुरुष पात्र हो । ऊ अकबरको निकट सहयोगी चरित्र तथा गुप्तचर हो । ऊ जातिय स्वाभिमान बोकेको घमण्डी पात्र हो । जसका कारण राणासामन्तले आफूहरूप्रति गरेको निन्दा सहन नसकी उसले सम्राट् अकबरलाई सुनाउँछ । फलतः महाराणासँग युद्ध प्रारम्भ हुन्छ । यसले गर्दा काव्यमा उत्साह भावप्रधान वीररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रवृत्तिका आधारमा ऊ प्रतिकूल पात्र हो । उसले काव्यनायक महाराणाको विरूद्ध कार्य गरी उद्देश्यमा बाधा पुऱ्याएको छ । स्वभावका आधारमा ऊ स्थिर वा गतिहीन पात्र हो । उसमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै किसिमको शान्ति, एकता, सहिष्णुता विरोधी भावनाहरू विकसित भएका छन् । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा ऊ वैयक्तिक चेतना बोकेको पात्र हो । ऊ आफ्नो वैयक्तिक चेतनाबाट सञ्चालित छ । उसले एकजना सम्भ्रान्त राणाले आफूप्रति गरेको अपमान राजालाई सुनाउनु र युद्धको तयारीमा जुटी नेतृत्व गर्नुजस्ता कार्यमा उसको वैयक्तिक चेतनाले कार्य गरेको देखिन्छ । यसक्रममा काव्यमा उत्साह भावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो । ऊ काव्य आरम्भदेखि काव्यान्तसम्मै आएको छ । उसलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ ।

आसन्नताका कोणबाट हेर्दा ऊ मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई उसले मुगल सम्राट् अकबरलाई साथ दिएको छ । यसरी पात्रको माध्यमबाट काव्यमा उत्साह भावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको हुँदा पात्र (सहयोगी) र रसबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(उ) **मुगलसेना**

मुगलसेना अकबर शासकका कार्य-भूमिकाका आधारमा प्रमुख सहयोगी पात्र हुन् । लिङ्गका आधारमा ती पुरुष पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हुन् । तिनले नायकविरूद्ध नकारात्मक कार्य गरेका छन् । मुगल सेनाले विभिन्न रूपबाट महाराणालाई युद्धमा आक्रमण गर्नु, बन्दी बनाउनु, जङ्गल जङ्गल घुमाउनुजस्ता कार्यबाट तिनीहरू प्रतिकूल पात्र भएको स्पष्ट हुन्छ । यसैगरी स्वभावका आधारमा गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । तिनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म एकैखाले राणाविरोधी स्वभाव देखापरेको छ । जसका कारण महाराणासँग पटकपटक युद्ध हुन पुगेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा ती वर्गीय पात्र हुन् । तिनमा समग्र सैनिकवर्गमा हुने सामूहिक/साझा विचार, भावना विकास भएको छ । जसका कारण आफ्नो मुगलजाति र राष्ट्रप्रतिको वर्गीय चेतना उत्पन्न भएको छ । आबद्धताका आधारमा हेर्दा तिनीहरू बद्ध पात्र हुन् । ती युद्ध आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै आएर सशक्त रूपमा कार्य गरेका छन् । तिनलाई काव्यबाट हटाउँदा मिल्दैन । यदि काव्यबाट हटाए काव्य उद्देश्यहीन बन्न पुग्दछ । यसैगरी आसन्नताका आधारमा मुगलसेना मञ्चीय पात्र हुन् । तिनले काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेका छन् । तिनीहरूका आधारमा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । यसप्रकार पात्रका विविध कार्य-व्यवहारले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसलगायत विविध रस उत्पन्न गर्दै काव्यलाई वीररस (अङ्गीरस) को परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको हुँदा पात्र र रसबीच परिपुरक सम्बन्ध रहेको छ ।

(उ) **शक्तिसिंह**

शक्तिसिंह **महाराणाप्रताप** काव्यका नायक राणाका आफ्नै भाइ हुन् । उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष तथा कार्य भूमिकाका आधारमा अकबरका प्रमुख सहयोगी पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा उनी प्रतिकूल भूमिका बहन गर्ने असत् पात्र हुन् । अकबर शासकको धनदौलतको मोहमा परी उनी आफ्नै दाजु महाराणाका विरूद्धमा उत्रिएका छन् । स्वार्थ मोहमा फस्ने शक्तिसिंह दाजु, देश र जनताकै निम्ति घातक मानिन्छन् । काव्यमा उनको प्रतिकूल भूमिका रहेको छ । यसैगरी स्वभावका आधारमा उनी गतिशील पात्र हुन् । सुरुमा दाजुसँग मिलेर कार्य गरे तापनि युद्धपछि उनले अकबरका सहयोगी बनेर कार्य गरेका छन् । साथै युद्धमा दाजु पराजित भएपछि आफूले गरेको गल्तीको पश्चाताप गर्दै दाजुप्रति कारुणिक सद्भाव दर्साएका छन् । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वैयक्तिक पात्र हुन् । उनले युद्धको नाममा नाम र दाम दुबै कमाएका छन् । यसरी उनी समय र परिस्थितिअनुकूल आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने युद्धका अवसरवादी व्यक्तिगत चरित्र हुन् । आबद्धताका दृष्टिले हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्य आरम्भदेखि काव्यको अन्त्यसम्म नै आएका छन् । उनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य उद्देश्यमा बाधा उत्पन्न हुन पुग्दछ । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । उनले काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेका छन् । यसप्रकार उनको कार्य भूमिकाबाट काव्यमा कतै उत्साह भावजन्य वीररस, कतै शोक भावमूलक करुणरस त कतै शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस उत्पन्न हुन गई अङ्गीरसका रूपमा वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको हुँदा पात्र र रसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

(ग) गौण पात्र

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहायक पात्रका साथै गौण पात्रको पनि भूमिका रहेको छ । महाराणाका नाबालक राजकुमार/राजकुमारीहरू तथा भक्तजनहरू आदि गौण पात्रहरू हुन् । यसअनुरूप हेर्दा तिनीहरू लिङ्गका आधारमा नारी र पुरुष दुबै प्रकृतिका देखिन्छन् । कार्यका आधारमा गौण वा सामान्य रहेका छन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले सत् वा अनुकूल प्रवृत्ति रहेका छन् । तिनले काव्यनायकलाई नै सहयोग गरेका छन् । स्वभावका आधारमा ती गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । तिनका एकैखाले सत् स्वभाव रहेका देखिन्छन् । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । तिनले बालबालिकाहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । ती काव्यका मुक्त पात्र हुन् । तिनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्यको उद्देश्यमा असर पर्दैन । आसन्नताका आधारमा मञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेबाट मञ्चीय पात्र हुन् । उल्लिखित पात्रहरू काव्यमा सत् भूमिका निर्वाह गर्ने गौण पात्र हुन् । यसरी गौण पात्रहरूले काव्यमा शम भावजन्य शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः काव्यमा पात्र (गौण) र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार काव्यको आख्यानमा प्रयुक्त प्रमुख, सहायक तथा गौण पात्रहरूका विविध स्वभाव, अवस्थाअनुसारका घटना, कार्य-व्यवहार आदिका कारण भक्तिरस, शान्तरस, करुणरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस, भयानकरस, रौद्ररस आदि अङ्गरसहरू विकसित भई तिनले वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई परिपाकपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको हुँदा **महाराणाप्रताप** काव्यमा पात्र र रसको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको देखिन्छ।

५.६.३महाराणाप्रतापमा परिवेश र रस

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपालदेखि भारतसम्मको फराकिलो क्षेत्र काव्यको परिवेश बनेर आएको छ । यस सन्दर्भमा महाराणाप्रतापको वीरता राज्य विस्तारका क्रममा खासगरी हल्दीघाटी, मेवाड, चितौड, उदयपुर, चाँदगढ, सिन्धु प्रदेश, दिल्ली आदि भू-भागहरू प्राकृतिक तथा भौतिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । साथै महाराणा, अकबर तथा तिनीहरूका सहयोगीका राष्ट्रियता, स्वाधीनता र स्वतन्त्रताभावका मानसिक क्षेत्रहरू अन्तः परिवेशका रूपमा आई तिनले मनोभावहरूलाई उद्दीप्त पार्दै विविध अङ्गरसहरू विकास गरी उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अर्थात् अङ्गीरस परिपाकमा पुगेको छ । यसरी काव्यमा बाह्य र आन्तरिक दुबै परिवेशले रसनिष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेको देखिन्छ ।

यसक्रममा **महाराणाप्रताप**को आख्यानात्मक परिवेशवर्णनको पहिलो सर्गमा आएको मङ्गलाचरणमा विविध देवी देवताको स्तुतिका क्रममा पृथ्वीदेखि आकाशसम्मका व्यापक परिवेश आएको छ । तिनले आन्तरिक मनोपरिवेशजन्य आध्यात्मिक परिवेशले भावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । ती केवल अङ्गीरसलाई नै परिपोषण गर्ने रूपबाट विकसित देखिन्छन् । यसैगरी दोस्रो सर्गमा राज्य विस्तार तथा राजकाजप्रतिको मोह, युद्धकौशल र वीरताको वर्णनका क्रममा वीररस सहायक परिवेश आएका देखिन्छन् । उदयसिंहको शासनकालमा अकबरको फौजले मेवाडको राजधानी क्षेत्र चितौडमा आक्रमण गरी कब्जा जमाएपछि उदयसिंह पहाडको किल्लातर्फ लाग्नु, उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई बसाउनु आदि बाह्य परिवेश तथा गद्दीमा बसेपछि महाराणाले चितौड आफ्नो हातमा नआउँदासम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गर्दाको अन्तः

मनोपरिवेशले विविध भावहरू उद्दीप्त पार्दै उत्साह स्थायीभावको जागृत भई वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ जुन काव्यको मूलरस वा अङ्गीरस बनेर आएको छ ।

तेस्रो सर्गमा महाराणाप्रतापमाथि ठूलो चुनौती आइपर्छ । अनेकौं आपत्तिहरू आउँछन् र कैयौं विपत्तिहरूले छेक्न थाल्छन् । कैयौं राजपुतहरू प्रलोभनमा परेर आफूलाई बेच्दछन् । अकबरको दृष्टि उनीमाथि पर्दछ । महाराणाकै केही प्रजा र आफ्नै भाइ शक्तिसिंहसमेत शत्रुसँग मिल्न पुग्दछन् । यसक्रममा काव्यनायकको मानसपटलमा आन्तरिक परिवेशजन्य भय स्थायीभावमूलक भयानकरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । तिनले महाराणाको वीरताजन्य उत्साह स्थायीभावलाई सहयोग गर्न आएका छन्।

चौथो सर्गमा महाराणाप्रताप र मानसिंहबीचको भेटवार्ता र युद्धवर्णनका प्रसङ्गादिको क्रममा मानसिंह चितौडको बाटो भई दिल्ली जाँदा त्यहाँको उनको भव्य स्वागत सत्कार हुँदाको रमणीय परिवेश वर्णनमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस उत्पत्ति भएको छ । भोजको अवसरमा महाराणालाई नदेख्दा उनको मनमा चिसो पस्दाको मानसिक चिन्ताको परिवेश चित्रण गर्दा विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस उत्पन्न भएको छ भने राणाका छोराले बाबुको टाउको दुःखेको कुरा बताउँदा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस देखापरेको छ । त्यसै समय एकजना सामन्तले म्लेच्छका प्रलोभनमा बिक्ने र छोराछोरी पनि म्लेच्छलाई बेच्नेसँग हाम्रो पानी चल्दैन भनेपछिको क्रुद्ध भएको अन्तः मनोपरिवेशमा क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस उत्पत्ति भएको देखिन्छ । यसपछि क्रुद्ध मानसिंहले दिल्लीमा गएर राणाको व्यवहार सुनाउँछन् जसका कारण रिसले चुर बनेका अकबरले मानसिंहको सहयोगमा ठूलो सेना पठाएको युद्ध तयारीको मानसिक तथा हल्दीघाटीको भौतिक परिवेशबाट उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति भएको छ । यसरी यस सर्गमा आन्तरिक तथा बाह्य परिवेशले विविध अङ्गरसहरूको विकास गरी अङ्गीरस रूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् ।

पाँचौं सर्गमा दुई पक्षबीचको युद्ध तयारीका घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । अकबरको अढाई लाखको ठूलो फौज महाराणासँग लड्न मेवाडमा किल्ला जमाएर बस्दाको उत्सुकतामय घटना परिवेश तथा शत्रुको सेना तैनाथ भएको सुनेर महाराणा बाईस हजार सेना लिएर हल्दीघाटी पुगी भाइ भारदारहरूलाई सम्बोधन गर्दै अन्तिम अवस्थासम्म लड्न र स्वदेशको ऋण तिर्न आह्वान गर्दाको वीरतामय परिवेशका क्रममा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । छैटौं सर्गमा त्यहाँको पहाड, वन जङ्गल, शीतल हावा, झरना, चराहरूको साङ्गीतिक गुञ्जन, भमराको भुँ-भुँ, अनेक फूलहरूले नयाँ जीवन प्रदान गर्ने कुराको सुन्दर चित्रणलगायतका हल्दीघाटीको प्राकृतिक वातावरणको शान्त र रमणीय परिवेशबाट शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी यस्तो रमणीय वातावरणमा भिल्लहरू बस्ने गरेको र उनीहरूको शरीर गठिलो, थोरै कपडा लगाउने, मृगको सिकार गर्ने तथा रामका भक्त भएको र तिनले राणालाई दुःखमा सहयोग गर्ने कुराको भावनात्मक अन्तः परिवेशले निर्वेद स्थायीभाव उत्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः यस सर्गमा बाह्य र आन्तरिक दुबै परिवेशले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

सातौं सर्गमा युद्ध सुरु हुनु अगाडिको विविध भौतिक अर्थात् बाह्य परिवेशसन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । युद्धपूर्वका भीषण वर्षाको परिवेश, आकाश चड्किएको, हावा बेगसँग बगी त्यहाँ योद्धाजस्तै कुँदेका नदीहरूको तीव्रता, उग्रता र भावप्रवाह तथा रोकिएको वर्षा र नीलो आकाशको दृश्य वर्णनबाट युद्ध सुरुवात हुन लागेको घटनादिको परिवेशले आलम्बन विभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै हात्ती र घोडामा सवार भई आर्य झण्डा फहराउँदै महाराणा हल्दीघाटीमा पुगी युद्ध सुरु भएपछि लुकेर बसेका भिल्लहरूले मुगोल अर्थात् अकबर

सेनामाथि आक्रमण गरी तिनीहरू त्यहाँबाट भागाभाग गर्दाको भौतिक तथा आन्तरिक जोशिलो वीरतामय मनोपरिवेशले उत्साह भावमूलक वीररसप्रधान अङ्गीरस निष्पत्ति गराएको छ । आठौं सर्गमा मुगल (अकबर) सेना र रजपुत (राणा) सेनाबीचको युद्धको परिवेश वर्णन गरिएको छ । तिनले युद्धनायक र उनका सेनालाई सशक्त तुल्याउँदै युद्धमा नायक महाराणाले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्दाको उल्लासमय आन्तरिक मनोपरिवेश आएको छ । यसैगरी आफ्नो घोडा चेतकमा सवारी भएका राणाले शत्रुसेनालाई परास्त गर्दै अघि बढेको, शत्रुपक्ष भागाभाग गरेको र पछि विपक्षी सेनाले उनलाई घेरा हालेपछि शत्रुको प्रहारबाट क्षत-विक्षत भएको राणाको सवार चेतक घोडा अन्तिम साहस बटुली राणालाई लिएर युद्ध-मैदानबाहिर पहाडतिर लागेकोजस्ता भौतिक तथा मानसिक परिवेशले भावहरूलाई उद्दीप्त गराई उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस अङ्गीरसका रूपमा परिणत हुन पुगेको छ । साथै राणाका भाइ शक्तिसिंह गएर उनलाई भेटी पाउ परेको तथा घोडा पीडाले त्यहीँ ढलेपछि दाजुभाइ आँसु चुहाउँदै दुई विपरीत दिशातर्फ लाग्दाको नैराश्यपूर्ण एवम् चिन्ताजन्य मनोपरिवेशले शोक भावसम्बद्ध करुणरस निष्पत्तिमा पुगेको छ । यसरी परिवेशले विविध रसभावहरू सिर्जना गर्दै अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

नवौं सर्गमा सम्राट् अकबरको दरबार र उनको शासनशैलीबारे चर्चा गर्दाको स्थितिमा परिवेशको समुचित वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा भारतका सबैजसो राजालाई अकबरले झुकाइ छाडेको र आफ्नो प्रभावमा पारेको तर महाराणाप्रतापलाई भने कहिल्यै झुकाउन नसकिएको भन्दै अकबर एक वीर प्रशंसक भएको र आफ्नो शासन पनि कुशलतापूर्वक चलाउँथे भन्ने कुराको चर्चा गर्दाको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेशले उत्साह भावजन्य वीररसलाई अङ्गीरसरूपमा पुऱ्याएको देखिन्छ । दसौं सर्गमा युद्ध-सकिएपछिको बीभत्स दृश्यको भौतिक परिवेश चित्रण गरिएको छ । रात परेपछि हल्दीघाटी श्मशानसरि बन्न पुग्नु, अनेकौं योद्धाका लासहरू छरपस्ट रहेका देखिनु, स्यालहरू कुल्चँदै-लुच्दै गरेका, वीरका शिरमाथि स्यालको ऱ्याल-चुहाइ, शव-भक्षकहरूको भोज, वीरका लासमाथि गिद्धहरूको ठुङ्गाइ आदिको वर्णन गरिनुजस्ता बाह्य घटनापरिवेश तथा तिनबाट उत्पन्न मनोदशाको आन्तरिक परिवेशबाट जुगुप्सा स्थायीभावप्रधान बीभत्सरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । उक्त रस अङ्गरस बनेर अङ्गीरस वीरलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ ।

एघारौं सर्गमा राणाहरूलाई मुगलहरूले लखेट्दै लगेको र महाराणाचाहिँ वनमा लुकेर बसेको, मुगलसेनाले बन्दी बनाई वनवन डुलाएको तथा उनका सहयोगी भिल्लहरूले सहयोग गर्दाको कारुणिक एवम् वीरतामय भावजन्य परिवेश वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा मुगलहरू हल्दीघाटीबाट मेवाडतिर उक्लिन लाग्नु, भीषण वर्षाका कारण बाटो नदेखेर फर्किनु, राणाले केही शान्ति पाउनु, वर्षा सकिएपछि पुनः शत्रुको आक्रमण हुनु, राणा उदयपुरलाई पनि छोडेर चाँदगढ पुग्नु, त्यहाँ उनलाई मुगल सेनाले घेर्नु, राणाका सहयोगीहरू सबै बाहिरिनु, राणाको भिल्लसँगको सम्बन्ध पनि टुट्नु, राणा मुगलका बन्दी भएर वनवनै डुल्नु, कहिले पहाडका शिखरमा त कहिले गुफ्फामा बास बस्न पुग्नु, कन्दमूल खाएर प्राणलाई तृणझैं ठानी वनमा रहेका राणाको घर वैरीहरूले फेला पार्नु तथा जहानहरू वैरीको कब्जामा पर्नुलगायतका बाह्य घटना परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न दुःखद अन्तः मनोपरिवेशले शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी अन्ततः भिल्लहरूले तिनको उद्धार गरी त्यहाँबाट भाग्न सफल हुँदाको अवस्थामा उत्साह भावजन्य वीररस देखापरेको छ । यसरी यस सर्गमा मूलतः परिवेशले करुण अङ्गरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याई त्यसले वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ । यसप्रकार परिवेशले काव्यलाई अङ्गीरसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

बाह्रौं सर्गमा महाराणाको महान् दृढता देखेर खुसी बनेका सम्राट् उनलाई हेर्न एकजना गुप्तचर पठाएको घटनावर्णन गरिएको छ । यसक्रममा विविध भौतिक तथा मानसिक परिवेश आएका छन् । जसअनुरूप गुप्तचर राणालाई केही सरदार र सामन्तका साथ घाँसमा बसी हर्षका साथ कन्दमूल खाइरहेको भौतिक परिवेशबाट विस्मय स्थायीभावप्रधान अद्भुतरस उत्पत्ति भएको छ । यसैगरी सम्राट् स्वयं राणाका प्रशंसक बन्दै उनको पुरुषार्थको सराहना गर्दाको आन्तरिक मनो-परिवेशबाट उत्साह भावजन्य वीररस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यसरी नै राणाका बालबच्चाहरू भोकले छट्पटाइरहेको तथा घाँसको रोटी खान नपाई रोइरहेका भौतिक परिवेश देखेर राणा दुःखी र निराश बनेपछिको मानसिक परिवेशलगायत आफू ज्यादै थाकेकोले अब नलड्ने र अकबरलाई सम्राट् मान्न तयार भएको चिठी लेख्दाको मनो-परिवेशबाट शोक स्थायीभावसम्बद्ध करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः परिवेशले विविध अङ्गरसहरू उत्पन्न गराउँदै अङ्गी रसावस्थासम्म पुऱ्याएको छ ।

तेह्रौं सर्गमा राजाको पत्र लिएर अकबरको सभामा खैलाबैला भएको र पत्रको सत्यतामा पुगेकोलगायतका घटनाप्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसक्रममा विविध परिवेशले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसअनुरूप अकबरका बन्दी राजपुत पृथ्वीराज राठौरलाई उक्त चिठी देखाउँदा उनी त्यस चिठीलाई नक्कली ठानेपछिको अवस्थामा विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस सिर्जना हुन पुगेको छ । यसपछि अकबरले पृथ्वीराजलाई आफैंले चिठी लेखेर परीक्षण गर्न भनेपछि उक्त चिठी साँचो भएको ठहऱ्याउँदै पृथ्वीराज खुसी भई कहिल्यै नझुक्ने शिर कसरी झुक्न गो भन्ने प्रश्न उठाउँदै राणालाई आफ्नो आदर्शमा नझुक्न र सारा रजपुतहरूको भरोसाको केन्द्र भइरहन आग्रहयुक्त पत्र पठाएको घटनासन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । साथै पत्र पाएपछि राणाले आफूले गल्ती गरेकोमा धिक्कार्दाको स्थितिमा शोक स्थायीभावमूलक करुणरस देखापरेको छ । यसरी नै अबदेखि नझुक्न र अझ कडा दुःख झेल्न तयार भएको बताउँदाको अवस्थामा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस विकसित भएको देखिन्छ । यसप्रकार परिवेशले विविध रससिर्जना गर्दै अङ्गीरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

चौधौं सर्गमा नायक महाराणाको कथाव्यथा गाइएको सन्दर्भ उल्लेख छ । यसक्रममा राणाप्रति शासकद्वारा गरिएको उपेक्षित व्यवहारबाट देश र मानव स्वतन्त्रताको निम्ति सर्वश्व त्याग गर्दा पनि आफू पराजित हुनु परेको, तत्काल आफूसँग कुनै सहारा, सम्पत्ति र शस्त्रअस्त्र पनि नभएर मरेतुल्य भई टुलुटुलु हेरी बस्नु परेकोमा महाराणा ज्यादै दुःखित हुन्छन् । यस्तो अशक्त राजाको नाम लिएर बस्नु ठिक नहुने बरू यो भन्दा योगीको भेष लिएर हिँड्नु कि विदेश हिँड्नु ठिक सम्झी निराश भई आँखामा आँसु लिएर अन्ततः स्वदेशलाई नमस्कार गरेर उनी सिन्धु प्रदेशतर्फ लागेको लगायतका घटनासन्दर्भमा भौतिक तथा मानसिक परिवेशले शोक स्थायीभावजन्य करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यद्यपि त्यसले अङ्गीरसलाई मलजल गरी वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । यसरी परिवेशले रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग गरेको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं सर्गमा महाराणा आफ्ना परिवार र केही भक्तहरूलाई लिएर सिन्धु प्रदेशतिर लागेको घटनाप्रसङ्गको भौतिक परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मानसिक परिवेश वर्णन गरिएको छ । उनका अगाडि भामाशाह सुन, चाँदी, र रत्नका लाखौं कोसेली लिएर देखापर्दछन् । आफ्ना पूर्खाहरूले आर्जेको सम्पत्ति सर्वश्व ल्याएर राजालाई चढाउँदा राजा धन्य दिन्छन् र मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फर्केर सेनाको गठन गर्दछन् । पच्चीस हजार सेनालाई बाह्र वर्षसम्म पाल्न सक्ने दौलतबाट सेनालाई पुनः जगाएर मुगल छाउनीमा

आक्रमण गर्दछन् । राजा भागिसके भनेर ढुक्क भएका मुगलहरू आक्रमणबाट भागाभाग गर्छन् । बत्तीस किल्लामा राजाको अधिकार हुन्छ । राजाको साहस देखेर अकबरले उनीसँग युद्ध नगरी उदयपुरसम्म छोडिदिई त्यहाँसम्म उनैलाई राज गर्ने हुकुम दिन्छन् । यसक्रममा आएको युद्धको वीरतामय भौतिक परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न जोसिलो, उत्साहमय भावजनित आन्तरिक मनो-परिवेशले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति गराई अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको छ । यसप्रकार परिवेशले उद्दीपक भूमिका निर्वाह गरी काव्यलाई रसको पराकाष्ठामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

सोह्रौं सर्ग महाराणाप्रताप महाकाव्याख्यानको अन्तिम सर्ग हो । यस सर्गमा महाराणाको युद्धजीवनको अन्तिम अवस्था तथा दुःखद निधनका घटनासन्दर्भ वर्णित छन् । यसक्रममा चराहरूले स्वर्गको सन्देश ल्याएको तथा सम्पूर्ण प्रकृति नै राणाको अन्तिम अवस्थाप्रति शोकाकूल बनेको चित्रण गरिएको छ । महाराणाको प्राण जान कष्ट भइरहेको हुन्छ । सालुम्ब्रा सरदारले महाराणाको अवस्था बुझी के कुरामा कष्ट भयो भनी सोद्धा राणाले राजकुमार अल्छी र विलासी भएकोले आफ्नो मृत्युपछि देशको रक्षा कसले गर्ला भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्दछन् । यसक्रममा आएको महाराणाको मृत्युको कारुणिक भौतिक परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न मानसिक परिवेशले शोक स्थायीभावजन्य करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी नै सामन्तले देशको रक्षा हामी गर्नेछौं, देश बेच्ने छैनौं भनेर प्रतिज्ञा गरेपछि मात्र महाराणाको मृत्यु हुन्छ । यसक्रममा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस देखापरेको छ । यसप्रकार उक्त सर्गमा मूलतः करुणरस निष्पत्ति भए तापनि त्यसले वीररसलाई नै सहयोग गरी अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएको छ । अतः महाराणाप्रताप महाकाव्यमा प्रयुक्त विविध भौतिक तथा मानसिक परिवेशले रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ ।

यसरी **महाराणाप्रताप**मा आएका अङ्गरस (शान्तरस, भक्तिरस, भयानकरस, वीररस, करुणरस, वात्सल्यरस, अद्भुतरस) र सम्बद्ध विविध घटनापरिवेशहरू महाराणाप्रतापलाई वीररसरूपमा पुऱ्याउन अङ्गीरसकै सहायक बनेर आएका छन् । यसरी पात्रहरू बीचको घटना प्राकृतिक र भौतिक (आन्तरिक तथा बाह्य) परिवेशबाट पात्रका मनका भावहरूलाई उद्दीप्त पारी विविध सञ्चारी भावहरूको विकास हुँदै रसरूपमा परिणत हुँदा महाराणाप्रताप काव्यमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अर्थात् अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी परिवेशले विविध रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

५.६.४ महाराणाप्रतापमा भाषा र रस

महाराणाप्रताप काव्यमा रसनिष्पत्तिमा भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । भाषा जति सरल, शिष्ट र कोमल हुन्छ, काव्य त्यति नै रसिलो र प्रभावकारी बन्दछ ।महाराणाप्रतापमा प्रयुक्तभाषा सरल र जटिल (सामान्य र विशिष्ट-आलङ्कारिक) दुवै प्रकृतिको पाइन्छ । आगन्तुक, तत्सम र तद्भव तिनै स्रोतका शाब्दिक भाषा काव्यमा प्रयोग गरिएको छ । यस आधारमा महाराणाप्रतापलाई भाषाका गुण, रीति, भाषा आदिका रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसरी महाराणाप्रतापलाई गुणका आधारमा हेर्दा माधुर्य, ओज र प्रसाद । रीतिका आधारमा वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । भाषाका आधारमा हेर्दा ललित भाषाका वर्ण (कदेखि मसम्मका मधुर वर्ण, असंयुक्त रेफ र णकार वर्ण), कठोर भाषा (टवर्गका वर्ण, प्रथम र तृतीय वर्णको, द्वितीय र चतुर्थ वर्णका साथमा संयोग, संयुक्त रेफ र श तथा ष वर्ण) तथा कोमल वर्णका भाषा (सबै वर्ण प्रयुक्त) गरी तीनवटै प्रकारका भाषाको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ ।

यसअनुसार शान्तरस र करुणरस निष्पत्तिमा ललित र कोमल वर्णयुक्त माधुर्य गुण तथा वैदर्भी रीतिले सहयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी वीररस, रौद्ररस र बीभत्सरस निष्पत्तिमा टठडढजस्ता कठोर वर्णयुक्त ओजगुण एवम् गौडी रीतिले सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्तिमा मनलाई आकर्षण गरी चित्तलाई छिटै पगाली शान्त र आनन्दभाव पैदा गर्ने प्रसाद गुणले युक्त मधुर पाञ्चाली रीतिले सहयोग गरेको छ । रसका दृष्टिले हेर्दा अङ्गरस (भक्तिरस, शान्तरस, करुणरस, रौद्ररस, भयानकरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस) र अङ्गीरस (वीररस) को सरस र सन्तुलित अवस्था देखिन्छ । यसरी भाषाले रसउत्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । भाषा र रसको सम्बन्ध दर्साउने काव्यांश श्लोकका केही नमुना अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा चराचुरूङ्गी आदिको साङ्गीतिक चिरिबिरीको आनन्ददायक एवम् रोचक घटना प्रस्तुतिमा माधुर्य गुणयुक्त वैदर्भी रीतिको मधुर भाषाशैलीको उपयोग भएको छ । यसले शान्तरसलाई पृष्ठपोषण गरेको छ,जस्तै :

चुँ चूँ कुकुल कुलकुकुल, चिरिबिरी, पियूँ, कर्कुर,
चचच्च, चुलबुल् टुकुल्, किरिकर, काफल फर्फुर ।
भुर्भुर भुरभुर भुभुर, फफर फुर्र फर्फर् फर्फर्,
विहंग-ध्वनि छन् त्यहाँ, झल त्यहीँ छ झर्झर् झर्झर् ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग २, श्लो.२)

माथिको श्लोकमा माधुर्य गुणले युक्त मधुर वर्णहरूको शिष्ट प्रयोग भएको छ । हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्यको रमणीय परिवेश तथा त्यहाँका चराचुरूङ्गीले मधुर स्वर गुञ्जाउने क्रममा प्रयुक्त विविध वर्ण तथा शब्द (कर्कुर-फर्फुर, फर्फर्-झर्झर्) आदिका लयात्मक एवम् सङ्गीतमय माधुर्य सिर्जना गरेको छ । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित तथा कोमल भाषा (चुँ-चूँ, कुकुलकुकुल, भुर्भुर-भुरभुर, फर्फर-फर्फर) काव्यांशमा पाइन्छ । रीतिका दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई पगाल्ने प्राञ्जल शैलीको काव्यिक भाषा तथा वैदर्भी रीतिको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा मन प्रसन्न हुन पुगी मनमा हर्ष र आनन्द छाउँदै शान्तरस निष्पत्ति हुन गई शम स्थायीभावको साधारणीकरण हुन पुगेको छ । यसरी भाषाशैलीले अङ्गरसको निष्पत्तिमा सहयोग गरी अङ्गीरसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

यसैगरी महाराणाले पुनःयुद्ध विजय गरी बत्तीस किल्ला कब्जामा पारी शासन गर्दाको घटनासन्दर्भमा ओज गुण तथा गौडी रीतिको भाषाशैलीको वीरतामय भावमा आधारित जोसिलो भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । उक्त भाषाले महाराणाप्रतापलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ, जस्तै :

बत्तीस किल्ला अधिकार आए,
सारा मुसलमान उसपार धाए ।
समस्त मेवाड बन्यो, अधीन,
चितौर अज्मेर भने रहेन । (महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.२४, पृ.१५८)

माथिको श्लोक महाराणाले मुगल शासकलाई पुनः युद्धमा हराएपछि वीरता र गर्वको भाव व्यक्त गर्दाको घटनाप्रसङ्गमा आधारित छ । यसमा ओज गुणनिहीत रूखो र कठोर भाषिक शैलीयुक्त गौडी रीतिको प्रयोग भएको छ । कदेखि मसम्मका क,ब,ड वर्णनिर्मित बत्तीस किल्ला, मेवाड बन्यो आदि कठोर शब्द प्रयोगले भावकका हृदयमा आवेग, गर्व, जोस, स्फूर्ति, हर्ष, औत्सुक्यलगायतका वीरताजन्य सञ्चारीभाव सल्बलाउन पुगेको छ । यसले गर्दा उत्साह स्थायीभावलाई उद्दीप्त गराउँदै काव्यलाई वीररस निष्पत्तिमा पृष्ठपोषण गरेको

देखिन्छ । अतः महाराणाप्रतापमा भाषाले रसनिष्पत्तिमा सशक्त सहयोगी भूमिका खेलेको स्पष्ट हुन्छ ।

महाराणाप्रतापलाई सम्मान तथा बिदाइ गर्दाको प्रसङ्गमा उनका शुभचिन्तक एवम् सहयोगी भामा शाहले सुन, चाँदी र रत्नका लाखौं उपहार दिएर उनलाई बिदाइ गरेको घटनासन्दर्भमा प्रयुक्त भाषाले शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ :

लाखौँ किस्ती लिएका झलमल धनले रत्न चाँदी सुवर्ण,
सामग्री शस्त्र लाखौँ समर-विजयका मालतालै अवर्ण्य ।
ठूलो डप्फा उज्यालो त्यस मरूथलमा देखियो झट्ट झल्ल,
राणाका भक्त हेर्छन् झलमल तिनको देखिँदा खूब जिल्ल !
(महाराणाप्रताप, सर्ग १५, श्लो.८)

प्रस्तुत श्लोकमा महाराणाप्रतापलाई लाखौं रत्न, चाँदी, सुवर्णले झमलाएका किस्ती, राणा र उनका भक्तहरूमा छाएको हर्षको परिवेश वर्णनमा कोमल भाषाजन्य पाञ्चली रीति तथा प्रसाद गुणले युक्त भाषाशैलीको सुमधुर प्रयोग भएको छ । श्लोकका अन्त्यमा प्रयुक्त सुवर्ण-अवर्ण्य, झल्ल-जिल्ल शब्दावृत्तिबाट उत्पन्न अन्त्यानुप्रासीयको श्रुतिमधुर लययुक्त भाषा प्रयोगले भावकका चित्तलाई पगाल्दै मनमा शान्ति र आनन्द प्रदान गरेको छ । साथै हरफका सुरु र बीचमा प्रयुक्त विविध स्वर तथा व्यञ्जन वर्णका झङ्कारबाट सिर्जित अन्तःलयले शम स्थायीभावलाई जागृत गराउँदै शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । यसप्रकार उक्त सन्दर्भमा सरल, शिष्ट, मधुर एवम् कोमल भाषाको माध्यमद्वारा शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगी तिनले अङ्गीरस वीरलाई नै मलजल गर्दै परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् ।

यसरी महाराणाप्रतापको काव्यांशमा प्रयुक्त भाषाशैलीले रसनिर्माणमा उल्लेख्य सहयोग गरेको छ । जसका कारण महाराणामा विविध रस तथा अङ्गीरसका रूपमा वीररस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

५.६.५ महाराणाप्रतापमा छन्द/लय र रस

छन्दले रस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । छन्द काव्यको बाह्य लयसौन्दर्य भएको हुँदा यसले सरस एवम् प्रभावकारी ढङ्गबाट श्रोता वा भावकलाई रसको आस्वादन गराउँदछ । **महाराणाप्रताप** काव्यमा वर्णमात्रिक लयका विविध छन्दहरू (मूलतः शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, भुजङ्गप्रयात, पञ्चचामर, मालिनी, अनुष्टुप, सुन्दरी, वसन्ततिलका, स्रग्धरा, उपजाति, स्वागता, तोटक आदि) को समुचित प्रयोग गरिएको छ । तिनले लयात्मक, सरस र रोचक तवरले भावकलाई विविध रसको अनुभूतिजन्य अवस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यको चौधौं सर्गको प्रथम श्लोकमा महाराणाको स्वतन्त्रता, राष्ट्रियता, अदम्य सङ्घर्ष र वीरताको महिमागानमा आधारित घटनासन्दर्भमा मन्दाक्रान्ता छन्दको लयले उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ, जस्तै :

स्वतन्त्रता समान के जगतभरी छ गौरव ?
स्वतन्त्रता मनुष्यको अमूल्य जान वैभव ।
स्वतन्त्र छ ताज झैँ स्वदेश-स्वर्गको सदा,
स्वतन्त्रता छ जिन्दगी, स्वदेश-प्राण सर्वदा ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग १४, श्लो.१)

माथिको काव्यांशमा चार पङ्क्तिपुञ्जको एक श्लोकमा संरचित प्रत्येक पाउमा उन्नाईस अक्षर हुने मन्दाकान्ता छन्दको लयबद्ध प्रयोग भएको छ । चौथो, दसौं र सत्र वर्णमा हुने नियमित विश्राम तथा प्रत्येक पहिलो र दोस्रो तथा तेस्रो र चौथो हरफको अन्त्यमा आएका क्रमशः गौरव-वैभव र सदा-सर्वदा शव्दका वर्णले शाव्दिक तथा वर्णका स्तरमा समध्वन्यात्मकता सिर्जना गराउँदै विशिष्ट लयसौन्दर्यको माध्यमबाट भावकलाई उत्साह स्थायीभावयुक्त वीररसको आस्वादन गराएको छ । यसरी छन्दले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा काव्यमा छन्द र रसको घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ ।

५.६.६ महाराणाप्रतापमा अलङ्कार र रस

काव्यमा अलङ्कार अनिवार्य मानिन्छ । यसले मूलतः रस र रसनिष्पत्तिमा विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । अलङ्कारले शव्द र अर्थका तहमा चमत्कार प्रदान गर्दै भावकलाई विशिष्ट अर्थबोध गराउन सहयोग गर्दछ । काव्यमा जति अलङ्कार हुन्छ, त्यति नै काव्य विशिष्ट र प्रभावकारी बन्दछ । अलङ्कारवादी आचार्य भामहले अलङ्कारलाई काव्यको शोभा मानेका छन् । दण्डीलगायतले अलङ्कार र रसमा समेत अभेद्‌य रहेको अर्थात् दुबैलाई एउटै अर्थमा दर्साएका छन् ।

महाराणाप्रताप विविध अलङ्कारले युक्त काव्य हो । शव्द र अर्थ दुबै तहबाट सिर्जित विभिन्न अलङ्कार (यमक, श्लेष, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, तुल्ययोगिता, समाशोक्ति आदि) ले काव्यमा विविध रसको निष्पत्तिमा आह्लाद सिर्जना गराउँदै भावकलाई मूलतः उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको चामत्कारिक रसवैशिष्ट्यमा पुऱ्याएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त केही अलङ्कारहरूलाई प्रतिनिधि अंशको रूपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

५.६.६.१ उपमा अलङ्कार

काव्यमा प्रयुक्त पात्रविशेष (नायक-नायिका) लाई कुनै विशिष्ट वस्तुसँग सादृश्य गराई त्यसको रूपसौन्दर्य, गुण, विशेषता आदिको कलात्मक वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन्छ । काव्यको प्रथम सर्गको त्रिपन्नौं श्लोकमा **महाराणाप्रताप**को विषयवस्तु अर्थात् आख्यान निर्देशमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुँदा उपमा अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तैः

वीरात्मा अरूका, पहाडसरिका संगीत झर्नाहरू
प्यूँदै मस्त बनेर झुल्छ दुनियाँ, बन्छन् हरिया मरू ।
लाऊँ एक कुलो यही विषयको नेपाल-छातीविषे
भन्ने भाव लिएर वीर-बलमा चुच्चो तिखारी बसे ॥
(महाराणाप्रताप, सर्ग १, श्लो.५३)

माथिको श्लोकमा महाराणाप्रतापले सौन्दर्यरूपी पहाडी साङ्गीतिक झरनाहरू पिउँदै आफ्नो प्राणप्रिय जन्मभूमि नेपाललाई हृदयमा सजाउने उत्कट अभिलाषा भएको वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस श्लोकमा वीरहरूका उत्साहलाई पहाडका सङ्गीतमय झरनाहरूको उपमा दिइएको छ र तिनकै सौन्दर्यकलाको सुन्दर वर्णनबाट उपमा अलङ्कार सिर्जना भएको छ । यसरी उपमा अलङ्कारले वीररस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

५.६.६.२ रूपक अलङ्कार

आरोप-आरोप्य अर्थ बुझाउने, कुनै वस्तु, भाव, व्यक्ति विशेषलाई निश्चय गरेर बुझाउँदा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यको सातौं सर्गको छपन्नौं छपन्नौं श्लोकमा महाराणाका र अकबर राजाका फौजबीच युद्ध प्रारम्भ हुँदा राणाका सहयोगी भिल्लहरूले शत्रुसेनासँग आक्रमण गरेपछि मुगलसेना भागदौड गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति हुँदा रूपक अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

भाला जागेर आयो समर अब चढ्यो शस्त्रमा मन्त्रतुल्य,
ज्यूँदा बन्छन् हजारौँ असि, धनुष भए भीम भाव-प्रफुल्ल ।
हावा काटेर हिँड्थे सननन रिपुले जोशको वेगसाथ,
अग्ला अग्ला घन्क्यो अचलभर जहाँ बस्दथे भिल्ल जात ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.५६)

माथिको काव्यांशमा महाराणाप्रतापले राष्ट्रियता र स्वाभिमानका खातिर अकबर सेनासँग लड्दा आफ्ना सहयोगी भिल्लहरूद्वारा शत्रुहरूलाई प्रहार गरिएको भालालाई रिसले गर्जिएको वेगवान वायु भएको, धनुष वाणहरू साहसी भीमसेन आदि भएको आरोप-प्रत्यारोप गरेको हुँदा यस श्लोकमा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले वीररस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

५.६.६.३ तुल्ययोगिता अलङ्कार

दुई वा दुईभन्दा बढी वस्तुहरूबीच तुलना गरी एउटालाई अर्कोभन्दा कम वा बढी, अधम वा उत्तम, समान वा भिन्न देखाउँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई तुल्ययोगिता अलङ्कार भनिन्छ । यसले काव्यको भावलाई चोटिलो र प्रभावकारी रूपले विशिष्ट अर्थका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । **महाराणाप्रताप**मा पनि यसको समुचित उपयोग गरिएको छ । काव्यको एक्काइसौं श्लोकमा युद्धमा महाराणाप्रतापले अद्भुत वीरता प्रदर्शन गर्दै युद्ध सफलता प्राप्त गर्दाको घटनासन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति हुँदा तुल्ययोगिता अलङ्कार देखा परेको छ, जस्तै :

दश थिए कमसेकम मोगल,
पुरुष एक यतातिर केवल ।
तर थियो जुन जोश नसाभरि
दश निभाउँदथ्यो रणका अरि । (महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.२१)

माथिको काव्यांशमा महाराणाप्रताप र अकबर शासकबीचको सैन्ययुद्धमा अकबरका दस सेना बराबर महाराणाप्रतापका एक सेना भएको तर एक सेनाले नै दस सेनालाई मार्दथ्यो भन्ने जोसिलो र चोटिलो अभिव्यक्ति प्रकट हुँदा तुल्ययोगिता अलङ्कार निष्पत्ति भएको छ । यसरी अलङ्कारले रसाभिव्यक्तिमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

५.६.७ महाराणाप्रतापमा ध्वनि र रस

काव्यमा व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने अभिव्यक्ति ध्वनि हो । ध्वनिले प्रतीकात्मक रूपमा शब्दको अर्थ, अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यसको रससँग अन्तःसम्बन्ध रहेको हुन्छ । ध्वनि जति सशक्त हुन्छ, त्यति नै रस पनि गहन र आस्वाद्य हुन्छ । रसलाई सरल, सरस र प्रभावकारी सम्प्रेषणको निम्ति ध्वनि अपरिहार्य मानिन्छ । ध्वनि तीन प्रकारले व्यञ्जित हुन्छ । काव्यमा निहीत ध्वनिका केही प्रतिनिधि अंशको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

५.६.७.१ वस्तुध्वनि

काव्यमा कुनै वस्तुवर्णनका क्रममा विषयवस्तु नै प्रधान भएर व्यक्त हुँदा वस्तुध्वनि सिर्जना हुन पुग्दछ । **महाराणाप्रताप**को तेस्रो सर्गको प्रथम श्लोकमा महाराणाप्रताप राजगद्दीमा बसेपछि अनेकौं विपद् आइपर्दाको घटना सन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान वस्तुध्वनि निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

राणा प्रताप जब शासक बन्न आए
लाखौँ विपद् लहरदार बनेर छाए ।
आकाशमा उदयमा रवि रश्मिलाई
छेके अनेक कुइराहरू सग्बगाई । (महाराणाप्रताप, सर्ग ३, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा मूल वस्तुवर्णन करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव भन्ने ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित हुन पुगेको छ । महाराणाप्रताप राजा भई गद्धीमा बसेपछि आकाशको सूर्यलाई कुइरोले छेकेजस्तै लाखौं विपद्हरू आइलागेको भन्ने अभिव्यक्तिमा व्यञ्जनामूलक अर्थका रूपमा वस्तुध्वनि देखा परेको छ । यसरी वस्तुध्वनिले करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः ध्वनि र रसबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

५.६.७.२ अलङ्कारध्वनि

जहाँ अलङ्काररूपी ध्वनि हुन्छ, त्यसलाई अलङ्कारध्वनि भनिन्छ । यसमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थका क्रमले रसास्वादन हुन्छ । **महाराणाप्रताप** काव्यका विभिन्न काव्यांशमा अलङ्कारध्वनि पाइन्छ । काव्यको सातौं सर्गको सातौं श्लोकमा युद्धपूर्वको हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसप्रधान अलङ्कारध्वनि देखा परेको छ, जस्तै :

हावामा जोश मीठो हरहर लहरी चल्छ बन्दै सुगन्धी
बन्दी जो भाव हाम्रो खलबल हुन गै टुट्छ अज्ञान-सन्धि ।
स्वच्छन्दी कल्पनाले हरित युगहरू देख्दथे पूर्वगन्धी
बन्दी तेजी हवाले स्मरण सुनहेला लाउँछे दिव्य बन्दी ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ७, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा हल्दीघाटीको प्राकृतिक सौन्दर्यको मनोरम वर्णन गर्ने क्रममा अभिधा रूपमा सुन्दर र शान्त प्रकृतिचित्रण भएको छ भने लक्षणा वा प्रतीकात्मक रूपमा महाराणालाई युद्धमा साथ दिने सेनाहरूको मौनता र स्फूर्तिलाई बुझाएको छ । यसैगरी व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थमा प्रकृतिमा निरन्तर बहने चिसो, शुष्क र शितल सुगन्धित हावाले समेत जोसिलो साथ दिएको छ भन्ने विशिष्ट अर्थबोध भएको छ । अतः तीनै शव्दशक्तिका माध्यमबाट शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको आस्वादन हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारध्वनिले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

५.६.७.३ रसध्वनि

जहाँ रसको अभिव्यक्ति नै मुख्य भएर आउँछ र काव्यपाठ गर्नासाथ कुनै क्रमविना नै रसबोध हुन जान्छ, त्यसलाई रसध्वनि भनिन्छ । अर्थात् अभिधा अर्थबाट नै रसको सहजानुभूति हुने ध्वनि रसध्वनि हो । **महाराणाप्रताप** काव्यांशमा प्रायः रसध्वनि छताछुल्ल रहेको पाइन्छ । काव्यको चौथो सर्गको अट्ठाइसौं श्लोकमा सामन्तले मानसिंहलाई बोलेका अपशब्द दिल्लीका राजा अकबरलाई सुनाएपछि अकबरको निर्देशनमा मानसिंहले सेनाको

ठूलो फौज लिएर महाराणाप्रतापसँग युद्ध गर्न तयार भएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसप्रधान रसध्वनि निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

वीरात्मा रजपूत आफूहरूमा बन्छन् विरोधी भने,
बज्रै बज्र लडेर बज्र चिरियोस्, ताली छ हाम्रो भने ।
वैरी मित्र गराउँदै अरिसँगै वैरी लडाएपछि
वैरी जान्छ सपत्न राज्य सहजै कल्याण हाम्रै रची ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो. २८)

माथिको श्लोकमा भोजमा उपस्थित एकजना सामन्तले आफूप्रति गरेको अपमानको विरूद्ध जाइलाग्दाको स्थितिमा अभिधा रूपमा नै उत्साहजन्य वीररसभाव अभिव्यक्त भएको छ । यसरी काव्यांश श्रवणकै क्रममा सहज रूपमा वीररसको रसानुभूत हुन पुगेको छ । अतः रसध्वनिले मूलरसको निष्पत्ति र यसको आस्वादनमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ । अतः आख्यान, पात्र, परिवेश, भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार, ध्वनिआदिका सन्तुलित संयोजनले महाराणाप्रताप काव्य विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

५.७ महाराणाप्रतापमा रसाभास र भावाभास

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा अङ्गीरस, अङ्गरसका साथै रसावस्था र भावावस्थाको स्थिति पाइन्छ । रस र भावको परिपाक हुन नसेकेको स्थितिमा काव्यका विविध सर्ग र श्लोकमा रसाभास र भावाभासको अवस्था देखिएको छ । तिनको विश्लेषण यसप्रकार क्रमशः गरिएको छ :

५.७.१ महाराणाप्रतापमा रसाभासको स्थिति

महाराणाप्रतापको विविध सर्ग र श्लोकमा रसाभासको स्थिति देखिन्छ । मूलतः काव्यमा प्रयुक्त शृङ्गार रसाभास, करुण रसाभास, भयानकाभास तथा रौद्राभासको स्थितिलाई प्रतिनिधि काव्यांशको रूपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

(क) भयानकाभास

महाराणाप्रतापमा वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउने विविध रसहरूमध्ये भयानकरस पनि एक हो । यद्यपि भयानकरसको पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा भयानकाभासको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ । तेस्रो सर्गमा महाराणा राजा भएपछि पैसा र पदको नाममा आफ्नै भाइ शक्तिसिंह शत्रुपक्षका राजा अकबरसँग मिल्न गएपछिको घटनावर्णनमा भयानकाभास देखापरेको छ :

वदनकन छ आँखातुल्य जो एक दायाँ,
जुन छ अवनिमा नै प्रेमको आत्म-छाँया ।
यस दिन छ उही नै शत्रु झैँ शक्तसिंह,
अरि-नगर पुगेको एक वैरी नृसिंह । (महाराणाप्रताप, सर्ग ३, श्लो.११)

प्रस्तुत श्लोकमा शक्तिसिंह विषयालम्बन तथा महाराणा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । शक्तिसिंह अकबर सेनासँग प्रवेश गरेपछिको भौतिक वातावरण उद्दीपन विभाव हुन् । यसबाट महाराणाको मनबेचैन हुनु, दुःखी हुनु, भाइलाई शत्रु देख्नु, रिस उठ्नु आदि अनुभावहरू देखापरेका छन् । साथै उत्साह, भय, क्रोध, आवेग, दैन्य, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । यद्यपि भयानकरस पुष्ट हुन नसक्दा माथिको काव्यांशमा भयानकाभासको स्थिति सिर्जना हुन पुगेको छ ।

(ख) वीराभास

वीररसमा भयानक भाव समाविष्ट भएमा वीराभास हुन्छ । महाराणाप्रताप काव्यको विविध सर्ग तथा श्लोकहरूमा यसको समुचित उपयोग भएको छ । सातौं सर्गमा महाराणाका सहयोगी भिल्लहरूले मुगल फौजप्रति आक्रमण गर्दाको घटनावर्णनमा प्रयुक्त वीराभास प्रतिनिमूलक रूपमा यसरी आएको छ :

वर्षे घर्घर भै पहाड, दुइटा ढुङ्गा र मूढा बनी,
सारा भिल्ल मिलेर काँढाहरूको वर्षा गरे घन्घनी ।
फुट्दा खप्पर रक्तदार चिरिँदै काली कपाली बने,
हल्दीघाट सिँगारियो रगतले बैरी बने ढुन्मुने ।
(महाराणाप्रताप, सर्ग ५, श्लो.६३)

माथिको श्लोकमा भिल्लहरू विषयालम्बन तथा बैरी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । ढुङ्गा मुढा बनी पहाड वर्षनु, काँडाको घनघोर वर्षा हुनुआदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण वैरीहरूको खप्पर फुट्नु, रक्तको खोलो बग्नु, बैरीहरू पीडाले छट्पटाउनुजस्ता कार्यहरू अनुभाव हुन् । साथै यसबाट मोह, हर्ष, उत्साह, भय, घृणा आदि भाव जागृत हुन पुगेको छ । अतः प्रस्तुत श्लोकमा उत्साह र भय स्थायीभावले वीररस र भयानक रसलाई परिपोषण गरे तापनि त्यो परिपाक अवस्थामा नपुग्दा वीराभास हुन पुगेको छ ।

(ग) रौद्राभास

रौद्ररसमा शोक र भयभाव समाविष्ट भएमा रौद्राभास हुन्छ । **महाराणाप्रताप**मा विविध सर्ग र श्लोकमा रौद्राभासको स्थिति देखिन्छ । चौथो सर्गमा एकजना अभिजात राणाले मुगलजातिप्रति गरेको दुष्वचनलाई लिएर टाउको दुःखेको बाहनामा दिल्ली गई राजा अकबरलाई भेटी सम्पूर्ण वृत्तान्त खुलाएपछिको घटनासन्दर्भ वर्णनमा रौद्राभास निष्पत्ति हुन पुगेको छ । उक्त अवस्थालाई प्रतिनिधिमूलक श्लोकका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

राणाले घटना अनिष्ट बुझिँदा आफ्नो दिए दर्शन,
राजा मान अतीव क्रुद्ध हुन गै बोल्दा भए त्यो क्षण ।
"राणाजी, शिरदर्दको अब बुझैँ मैले सबै कारन,
दिल्लीबाट दवा लिएर फिरूँला चाँडै निको पारन ।"
(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो.१९)

प्रस्तुत काव्यांशमा अभिजातराणा विषयालम्बन तथा मानसिंह आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सम्भ्रान्त राणाले मानसिंहप्रति गरेको अपमानजनक व्यवहार उद्दीपन विभाव हुन् । मानसिंहको मन अशान्त हुनु, रिसाउनु, जङ्गेर हिँड्नु आदि अनुभाव बनेर आएका छन् । साथै आवेग, बेचैनी, औत्सुक्य, दैन्य, ग्लानि आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त भई क्रोध स्थायीभाव जागृत भए तापनि त्यो पूर्ण हुन नसक्दा रौद्राभास उत्पन्न हुन पुगेको छ ।

५.७.२ महाराणाप्रतापमा भावाभासको स्थिति

कुनै भावको शान्ति पश्चात् उदय भएको नयाँ भाव धेरै चमत्कारपूर्ण बनेर आएमा भावोदयको स्थिति मानिन्छ । त्यसैगरी भावशबलतामा एकपछि अर्को उत्पन्न भएका थुप्रै भावहरूले समग्रमा विशिष्ट आस्वाद उत्पन्न गर्छन् । भावसन्धिमा दुई वा बढी स्थायीभावहरूको आ-आफ्नै अस्तित्व समान रूपमा कायम गर्दछन् । भाव शान्तिमा शान्त

भएको भाव चमत्कारजनक रहेझैं भावोदयमा पूर्वभावको शमन भई उदित नयाँ भावविशेष चमत्कारपूर्ण, प्रभावशाली र हृदयाकर्षक बनेको हुन्छ ।

महाराणाप्रताप महाकाव्यमा भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताका स्थितिहरू सबल र प्रभावशाली रूपमा देखापरेका छन् । काव्यमा प्रयुक्त भावाभासका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) भावसन्धि

महाराणाप्रतापको पहिलो सर्गको एकाउन्नौं श्लोकमा युद्धपूर्वका भीषण वर्षाको क्रममा वीरहरूको वीरतामय उत्साहभाव तथा वर्षाको पानीबाट शोकभावको सम्मिश्रण हुन गई भावसन्धिको अवस्था देखिएको छ । यसैगरी आठौं सर्गमा महाराणाको सेनाले शत्रुपक्षका सेनालाई आक्रमण गर्ने क्रममा घोडाले देखाएको वीरता, पराक्रम र साहसको वर्णनका सन्दर्भमा भावसन्धिको अवस्था देखापरेको छ :

हो हो भन्थ्यो कराई परतिर त्यसले नील घोडा-सवार
मोगल् मारेर आयो कटकटसँगमा शस्त्र राखी तयार ।
वैरी ठानेर घुम्छन् नृपति अब त्यहाँ, चर्कियो शस्त्रबार
रोई त्यो भाइ पस्री पयर तल पऱ्यो"मार्दछौ ? मार मार"
(महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.११७)

माथिको श्लोकमा महाराणाको सेनाको घोडाले शत्रुपक्षसँग आक्रमण गर्दा वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव तथा शत्रुहरूको मृत्युमा करुणरसजन्य शोक स्थायीभावको विकास भएको छ । यसक्रममा भावसन्धिको स्थिति देखिएको छ ।

(ख) भावोदय

कुनै भावको उत्पत्ति वा विकास भएमा भावोदय हुन्छ । खासगरी कुनै एक रसको अन्त्य भई अर्को रसको सिर्जना हुनु भावोदय हो । महाराणाप्रतापको विविध सर्ग र श्लोकहरूमा भावोदयको अवस्था पाइन्छ । आठौं सर्गमा मुगल सेनासँगको युद्धबाट विश्रामको निम्ति पहाडतर्फ लागेका महाराणालाई बाटोमा भेटी आफ्नै भाइ शक्तिसिंहले दाजुको पाउ परी कारुणिक भाव प्रकट गर्दाको स्थितिमा भावोदय सिर्जना हुन पुगेको छ । काव्यमा प्रयुक्त भावोदयको एक अंश यस्तो छ :

आँखा जुधे अनुजका अब अश्रुदार
बर्बर गिरे दुइजना, करबाट धार ।
आफैं गिऱ्यो जमिनमा, दुई ती खडा छन्,
ती भ्रातृप्रेमकन नेत्रविषे खडा छन् । (महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.१२२)

प्रस्तुत अंशमा महाराणाप्रताप र भाइ शक्तिसिंहबीच भेट भएपछि भाइले वैरी पक्षसँग मिलेर दाजुकै विरूद्ध गरेको दुष्भावपूर्ण कार्यप्रति पश्चाताप मान्दै आँखा जुधेपछि दुबैका आँखाबाट बलिन्द्र आँसुका थोपा खस्दा एक अर्कामा प्रेम विह्वलको स्थितिमा करुणरसप्रधान शोकभावको उदय भएको छ ।

(ग) भावशबलता

एक अभिजात राणाले मुगल जातिप्रति गरेको तुच्छ वचनका कारण अकबर राजाका दरबार दिल्ली गई अकबरलाई आफूहरूप्रति भएको अपमानका कारण अकबरमा विभिन्न मानसिक भावहरू पैदा भई भावशबलताको अवस्था देखापरेको छ :

मरेका जस्ता भई हृदय बहुतै घायल भई
बनी जोशी द्वेषी अब त बदला-पागल भई ।
हिँडे गर्वी राजा रिससित बडो फूर्तिसँगमा,
नदेख्ये ती आँखा फनफन हिँडे एक ढंगमा
(महाराणाप्रताप, सर्ग ४, श्लो.२२)

उक्त सन्दर्भमा आशा, निराशा, हर्ष, शोक, उद्वेग, दैन्य, विस्मय, उत्साह, क्रोध आदि भावहरूमध्ये कुनैको भावोदयका स्थितिहरू र कुनैको अस्तका स्थितिहरू देखापरेका पाइन्छन् । यसरी विविध भावहरूको वीररस, अद्भुतरस, रौद्ररस तथा करुणरस सम्बद्ध विविध स्थायीभावहरूको मिश्रण भई कुनै भाव पनि परिपुष्ट हुन नसकेको हुँदा यहाँ भावशबलता देखिएको छ ।

(घ) भावशान्ति

दुईवटा भावको सन्धि भएमा भावसन्धि हुन्छ । महाराणाप्रताप काव्यमा प्रयुक्त विविध श्लोक सन्दर्भहरूमा भावशान्तिको सुदृढ अवस्था देखिन्छ । महाराणाप्रतापको भाइ शक्तिसिंह आफू रिपुदलसँग मिलेर दाजुप्रति गरेको दुष्कार्यप्रति पश्चाताप गर्दै दाजुको सामु उपस्थित हुँदाको प्रसङ्गवर्णनमा आधारित काव्यको आठौं सर्गमा प्रयुक्त एक श्लोकलाई प्रतिनिधिमूलक नमुनाको रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

आँखा जुधे अनुजका अब अश्रुदार
बर्बर गिरे दुइजना करबाट धार ।
आफैं गिऱ्यो जमिनमा, दुइ ती खडा छन्,
ती भ्रातृप्रेमकन नेत्रविषे घडा छन् । (महाराणाप्रताप, सर्ग ८, श्लो.१२२)

प्रस्तुत श्लोकमा शत्रु पक्षसँग मिलेर आफ्नै दाजुप्रति युद्धमा लागेका भाइ शक्तिसिंहले युद्ध विरामपछि आफूले गरेका गल्तीको पश्चाताप गर्दै आँखाबाट आँसु खसालेपछि दुबैमा एक अर्काप्रति भएको रौद्ररसमूलक क्रोधभाव नष्ट भई भावशान्तिको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ ।

५.८ मूलरसको परिपाक

महाराणाप्रताप महाकाव्यको मूलरस वीररस हो । काव्यका विभिन्न घटना-प्रसङ्गमा उपस्थिति जनाएका अङ्गरसहरूले पनि आ-आफ्नो उपकरणहरूको चिनारीसहित विविध भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै अङ्गी वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभावलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । यसक्रममा अङ्गरस वा उपकारक बनेर आएका रसमा शम, भय, आश्चर्य, क्रोध, शोक, वत्सल स्थायीभावमूलक क्रमशः शान्त, भयानक, अद्भुत, रौद्र, करुण, वात्सल्यरसहरू आदिको विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावहरूद्वारा जागृत र प्रदीप्त क्रियाव्यापार अभिव्यक्त हुँदै परिपोषित भई रसको दशामा परिणत भएको छ । उक्त अङ्गरसहरूले अङ्गीरसहरूलाई सकारात्मक वा नकारात्मक माध्यमबाट सघाएर उद्दीपनको भूमिका निर्वाह गरेका पाइन्छन् ।

काव्यमा कतिपय रस परिपाकका लागि आवश्यक र अपेक्षित निष्पादक तत्त्वहरूको अभावमा अनौचित्यका सन्दर्भमा रसाभासको स्थितिमा पनि सीमित रहेका छन् । शृङ्गार रसाभास, शान्ताभास, हास्याभास, वीर रसाभास र रौद्र रसाभास आदि अपरिपुष्ट रसका रूपमा रहेका पाइन्छन् । रसाभासको ती स्वरूपलाई परिचयात्मक एवम् प्रतिनिधिमूलकका

रूपमा विवेचना गरिएको छ । त्यस्तै गरी कुनै-कुनै स्थानहरूमा रसको दशामा पुग्नै नसक्ने तर भावका रूपमा प्रबल देखिने विषाद, हर्ष, औत्सुक्य, ग्लानि, चिन्ता, नैराश्य, धृति आदि भावहरू पुष्टि भएका छन् । यस्तै सन्दर्भमा भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता, भावसन्धिजस्ता विविध भावका अवस्थाहरूलाई प्रतिनिधिमूलक अवस्थाका तथ्यहरूद्वारा स्पष्ट भएको छ । यिनै रसहरूको सङ्गम र प्रयोगको वर्णन गर्दै यी पनि काव्यमा रसवत् रहेको हुँदा अङ्गी वा अङ्गरसकै उपकारक बनी काव्यलाई रसदोष वा अनौचित्यबाट जोगाउँदै प्रमुख वा अङ्गी बनेको वीररसलाई उत्साह स्थायीभावको परिपाकमा पु¥याउन अङ्गरसहरू सहायक बनेका छन् ।

महाराणाप्रताप काव्यमा अङ्गीरसका रुपमा वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य रसहरू पनि अङ्गरसका रूपमा सीमित बनी उपस्थित र पुष्टि भएको देखिएको छ । यस काव्यमा अङ्गरसका रूपमा वीररस र अङ्गरसका रूपमा शान्त, करुण, भयानक, रौद्र, अद्भुत, वात्सल्य आदि रसका अतिरिक्त पुष्टि हुन नपाएका तर अङ्गरसकै सहयोगी बनेका रसाभास र भावावस्था आदिका अवस्थामा प्रकट भएका पक्षहरूले समेत मूलरस वीरलाई नै पृष्ठपोषण प्रदान गरी सहयोग गरेका छन् । यसप्रकार यिनै विविध सन्दर्भहरूले **महाराणाप्रताप** महाकाव्य अनेक रसले ओतप्रोत रहे तापनि मुख्यतः वीररसलाई अङ्गीरसका रूपमा अङ्गीकार गरेको महाकाव्य रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

५.९ निष्कर्ष

महाराणाप्रताप वीररसप्रधान महाकाव्य हो । यसको संरचना बाईस सर्गमा विभक्त छ । प्रत्येक सर्गमा वीररसको उत्साह स्थायीभाव नै केन्द्रीय भाव बनेर आएको हुँदा वीररस नै अङ्गीरस बनेर परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा कवि देवकोटाले हिन्दूराजा महाराणाप्रतापको राष्ट्रियता, अखण्डता, स्वाधीनता, स्वाभिमान, त्याग, वीरता-बहादुरी र जातिय गौरवगाथाको वीरतामय युद्धवर्णनका घटनालाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । यो महाकाव्य चरित्रप्रधान महाकाव्य भएको हुँदा काव्यनायककै नामबाट महाकाव्यको नामकरण **महाराणाप्रताप** राखेको देखिन्छ । कथानकको भूमिका वर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूल रूपमा वीररसकै प्रवाह रहेको पाइन्छ । काव्यको मूल आख्यान हिन्दूराजा महाराणाप्रताप र मुस्लिम सम्राट् अकबरबीचको राष्ट्रियता र जातिय स्वाभिमानप्रतिको युद्धकौशलमा महाराणाप्रतापले देखाएको त्याग र वीरताका कारण उत्साहजन्य रसभावहरू अङ्कुरित तथा विकसित भई त्यसले पूर्णता प्राप्त गरी काव्य वीररसको परिपाकमा पुगेको देखिन्छ । अकबरको सैनिक कमाण्डर मानसिंह महाराणाप्रतापलाई भेट्न दिल्ली गएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ४, श्लो.१) मा वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

महाराणाप्रतापको प्रथम सर्गमा उत्पन्न भक्ति तथा वीर रसादि अङ्गरसका रूपमा आई अङ्गीरस वीररसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयबाट विकसित भएका छन् । सामान्यतः महाकाव्यको विषयवस्तु उठानका क्रममा आएका घटना सन्दर्भले मूलरस वीररसको सङ्केत गर्दै काव्यलाई पृष्ठभूमिगत आधार प्रदान गर्न सहयोग गरेका छन् । महाराणाप्रताप हात्ती र घोडामा सवार हुँदै आर्यझण्डा फर्फराउँदै हल्दीघाटी पुग्दाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ७, श्लो. ३५) मा वीररस निष्पत्ति भएको छ । मन्त्रीको चाहनाअनुसार स्वदेश फर्केर सेनाको गठन गर्नु, पच्चीस हजार सेनालाई बाह्र वर्षसम्म पाल्न सक्ने दौलतबाट सेनालाई पुनः जगाएर मुगल छाउनीमा आक्रमण गर्नु, राजा भागिसके भनेर ढुक्क भएका मुगलहरू आक्रमणबाट भागाभाग गर्नु, बत्तीस किल्लामा राजाको कब्जा हुनु अर्थात् समग्र मेवाडमा

अधिकार कायम हुनु, राजाको साहस देखेर अकबरले उनीसँग युद्ध नगरी उदयपुरसम्म छोडिदिई त्यहाँसम्म उनैलाई राज गर्ने हुकुम दिनु आदि घटनाप्रसङ्ग वर्णन (सर्ग १५, श्लो.२४) मा उत्साह भावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी युद्धका घटनावर्णनका सन्दर्भमा महाराणाका मनमा वीरता, जोस, मोह, गर्व, औत्सुक्य, हर्ष, आवेग आदि भावहरू विकसित भई उत्साह स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गर्दै वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

अध्याय छ
वनकुसुम महाकाव्यमा रसविधान

६.१विषयप्रवेश

वनकुसुम शान्तरसप्रधान महाकाव्य हो । प्रस्तुत शोधविश्लेषण मूलतः आठ उपशीर्षकमा सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा पहिलो शीर्षकमा विषयप्रवेश रहेको छ । यसमा वनकुसुमको शोध्यविषयको सङ्क्षिप्त चिनारी दिइएको छ । दोस्रो शीर्षकमा **वनकुसुम**को आख्यानसन्दर्भ रहेको छ । यसअन्तर्गत वनकुसुमको विविध सर्गमा रहेका घटनाहरूको आख्यानसन्दर्भको विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो शीर्षक आख्यानका आधारमा **वनकुसुम**मा प्रयुक्त रससन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसअनुरूप रसविधायक तत्त्वहरू- स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूका आधारमा सोदाहरण रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । चौथो शीर्षक अङ्गीरस (शान्तरस) मा केन्द्रित छ । यसअन्तर्गत **वनकुसुम**मा प्रयुक्त शान्तरस सम्बद्ध विविध घटना, पात्र, परिवेश तथा रसभावहरूको विश्लेषणबाट अङ्गीरसमा पुगिएको छ । पाँचौं शीर्षकमा अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत शान्तरसका प्रमुख सहायक रसहरू -शृङ्गार, करुण, वीररस तथा अन्य रसहरू भक्ति, अद्भुत, रौद्र, वात्सल्य आदि रसको विवेचना गरिएको छ । छैटौं शीर्षक आख्यानतत्त्व र रसमा केन्द्रित रहेको छ । यसअन्तर्गत आख्यान र रस, पात्र र रस, परिवेश र रस तथा भाषा र रसको सम्बन्धको विवेचना गरिएको छ । सातौं शीर्षकमा **वनकुसुम**को समष्टिगत रसविधान प्रस्तुत गरिएको छ । आठौं शीर्षकमा विश्लेष्य शोधको सारांश दिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत वनकुसुम महाकाव्यलाई रसविधानका कोणबाट यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

६.२ वनकुसुम महाकाव्यमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ

वनकुसुम महाकाव्यको शीर्षक कविकल्पित विषयवस्तुमा आधारित छ । वनमा फुल्ने सुन्दर वास्नादार फूलको प्रतीकका रूपमा यसको शीर्षक चयन गरिएको पाइन्छ । महाकाव्यको आख्यानसंरचना कुल १० सर्ग, ६९२ श्लोक तथा १५६ पृष्ठमा संरचित छ । यसको कथानक सङ्गठन आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन खण्डमा विभाजित छ । सर्ग १ र सर्ग २ पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । पहिलो सर्ग मङ्गलाचरणमा केन्द्रित छ । यसअन्तर्गत महाकाव्यकार देवकोटाको सुन्दर नेपाल बनाउने अभीष्ट तथा महाकाव्यको घटना परिवेशस्थल लावण्य देशका विविध प्राकृतिक, भौतिक एवम् मानसिक पक्षहरूको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । यसैगरी दोस्रो सर्गमा राजा महेन्द्रको वंशावली वर्णन, राजाको प्रतापवर्णन तथा राजाको निरीहपन, जेठी रानीको कारुणिकता, कान्छी रानीको दुच्कर चरित्र तथा राजकुमारको शालीन स्वभावको चित्रण गरिएको छ । तेस्रो सर्गदेखि नवौं सर्गसम्म काव्यको मध्यभाग हो । यसअन्तर्गत राजकुमार नरेन्द्रको वनविहार, दरबारमा खैलाबैला, नरेन्द्र दरबार आगमन, सेनापतिको मृत्यु तथा कान्छी रानीको आत्महत्याजस्ता घटनाहरू संरचित छन् । अन्त्य खण्ड राजा महेन्द्र र जेठी महारानीको उदार, प्रतिभाको दुःखद मृत्युलगायत राजकुमार नरेन्द्र र वनकुसुमको मिलनको सङ्केत आदि आख्यानसन्दर्भहरू वर्णन गरिएका छन् । **वनकुसुम**को विविध सर्गहरूमा प्रयुक्त आख्यान सन्दर्भहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

पहिलो सर्गमा जम्मा ९० श्लोक सङ्ख्या रहेको छ । यस सर्गमा लावण्य देश (सहर) को कलात्मक वर्णनबाट काव्याख्यानको थालनी भएको छ । लावण्य राज्यको प्राकृतिक

सौन्दर्यहरूको वर्णनबाट आख्यान अघि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा स्वर्ण हिमाली शिखरको दृश्य, स्वर्गलाई गिज्याउने पहाडी झरना, नदीहरूको शोभायमान दृश्यहरू, हरियाली पहाडी वन जङ्गल तथा घाँसे मैदानहरू, वेद अध्ययन गर्ने सन्त, ज्ञानी तथा ध्यानीहरू बस्ने आनन्ददायी प्राकृतिक नगरीको वर्णन गरिएको छ । सर्गको अन्त्यमा लावण्य प्रतापी राजा महेन्द्रको राजधानी भएको, राजा वद्ध भइसकेकाले राजकुमार नरेन्द्रलाई राजा बनाउन चाहेको भए तापनि चौबीस वर्षे मन्दारिका कान्छी रानीको वशमा परी निरीह जीवन बिताउनु परेको सन्दर्भ चर्चा गरिएको छ ।

दोस्रो सर्गमा कुल ९९ श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा राजा महेन्द्रको दरबारको गतिविधि वर्णन गरिएको छ । जेठी रानी राजाबाट उपेक्षित छिन् भने राजा कान्छी रानीको वशमा परेका छन् । जसका कारण कान्छी नखराले आमा समानकी वृद्धा जेठी महारानीलाई राजाको कोठामा प्रवेश गर्न समेत निषेध गरेकी छ । जेठी रानी धर्मात्मा प्रवृत्तिकी छन् । उनको स्वभाव सोझोसिधा, सरल, शिष्ट र नम्र प्रकृतिको छ । उमेरले डाँडो काटेर अनुहार खुम्चिसकेकी उनी शारीरिक रूपमा दुर्बल छिन् । उनको अठार वर्षका नरेन्द्र नामको एक छोरा छन् । उनमा पनि आमाकोजस्तै धार्मिक स्वभाव र आचारण रहेको पाइन्छ । उनी सरल, मिजासिलो, शास्त्रनिपुण, एकान्तप्रेमी तथा शान्तिप्रिय प्रकृतिका देखिन्छन् । कुनै विवाह, सुरापान, बहसजस्ता कुरामा उनको रुचि छैन । यद्यपि राजकुलीन गुणले सम्पन्न यिनै राजकुमारलाई कान्छी रानी मुटुको काँडा ठान्दछिन् ।

तेस्रो सर्ग जम्मा ५६ श्लोक आख्यान संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा कान्छी रानीले आफ्नो पाँच वर्षे नाबालक छोरोलाई राजा बनाउन सौतेनी राजकुमार नरेन्द्रमाथि अमानवीय व्यवहार प्रस्तुत गरिएको घटनासन्दर्भ वर्णन गरिएको छ । यसले गर्दा नरेन्द्र राजाको प्रिय भएर पनि कान्छी रानीको दुव्यर्वहारका कारण टाढा हुन पुगेको देखिन्छ । कान्छी रानी सेनापति मदनलाई आफ्नो यौवनको वशमा पारेर छोरोलाई राजा बनाउने अनेक प्रपञ्च बुन्दछिन् । चौथो सर्ग कुल ९५ श्लोक सङ्ख्यामा आबद्ध रहेको छ । सौतेनी आमाको दुष्भाव, सेनापतिसँग उनको अनैतिक सम्बन्धको चर्चा आदिका कारण राजकुमार नरेन्द्र शान्ति र आनन्दको निम्ति प्रकृतिको सुन्दरस्थल वनविहार गर्न प्रस्थान गरेको घटनाप्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । वनको हरियाली एवम् सुन्दर र मनोरम वातावरण, चराहरूका मीठा सङ्गीत, वसन्तऋतुको सुगन्धित हावा, विविध, पुष्पलता, पालुवा, खोलानाला, झरना आदिका मनमोहकताले नरेन्द्र आफ्ना सम्पूर्ण दुःख भुल्दछन् । रातमा आकाशको ओढ्ने, घाँसको बिछ्यौना र ढुङ्गाको तकिया गरी रूखलाई घर सम्झँदै त्यसकै फेदमा आनन्दसँग व्यतीत गर्दछन् ।

पाँचौं सर्गमा जम्मा ४७ श्लोक आख्यान रहेको छ । यस सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र वन विहारपछि घोडा चढेर सुन्दर ग्रामीण कृषि समाजतर्फ प्रवेश गरेको, युवती झरनामा नुहाइरहेको, युवतीसँगै गएको, युवतीको घरमा बास बसेको तथा त्यस गाउँको रमणीय वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा राजकुमार चराहरूका मीठा चिरीबिरीसँगै बिहान सबेरै उठी घोडामा चढी सवार हुन्छन् । गाउँको सुनौलो दृश्य देखेर खुसी र प्रफुल्ल हुन्छन् । एउटा किनारमा आइपुग्दा प्रेमरसले बास्दै गरेको ढुकुर देखेर मोहित बन्छन् । यसैगरी बाटोमा नजिकैको झरनामा एउटी युवती नुहाउँदै गरेको देख्छन् । राजकुमारलाई देखेर युवती लजाएर झटपट वस्त्र लगाई रूखमुनि गएर बस्छे । छैटौं सर्ग कुल ६८ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । राजकुमारको वन गमनपछि दरबारमा नरेन्द्र हराएको खैलाबैला मच्चिन्छ । जेठी रानी छोरा हराएकोमा चिन्ता चिन्तित र उदासिन बन्दछिन् । राजकुमारको खोजीमा चारैतिर मानिसहरू पठाइन्छ तर कतै पनि उनको पत्तो लाग्दैन । कान्छी रानी भने आँखाको

कसिङ्गर भिकिएभैँ प्रफुल्ल बन्दछिन् । उनले राजालाई नरेन्द्र दरबारको प्रतिद्वन्द्वी उत्तराधिकारी बनेर विद्रोह गर्दैछ भन्ने भुटो सन्देश राजालाई सुनाउँछिन् । जसले गर्दा राजा विश्वस्त बनी आफ्नै जेठी रानीलाई कैद गर्दछन् । कान्छी रानी र मदनको गोप्य सल्लाहमा उनको पाँच वर्षे नाबालक छोरालाई राजा बनाउने षड्यन्त्र रचिन्छ ।

सातौं सर्गमा जम्मा ७८ श्लोक आख्यानसंरचना रहेको छ । यस सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र र वनकुसुमको भेट तथा नरेन्द्र किसानको घरमा बास बसेको आख्यानवर्णन गरिएको छ । भरना नजिकैको रूखमुनि युवतीलाई देखेपछि एकछिन् रोकिएर नरेन्द्र पानी पिउन भरनामा पुग्छन् । नजिकै एउटा घर देखेपछि उनले युवतीसँग त्यस घरमा जाने बाटो सोध्छन् । युवतीले बास बस्न आफ्नै घरमा जाऊँ भनी आग्रह गरेपछि नरेन्द्र त्यस गाउँतर्फ लाग्दछन् । सत्तरी वर्षे वृद्ध तमाखु तानिरहेको अनि बच्चाहरू खेलिरहेका घरको वातावरण रमाइलो देखिन्छ । युवतीका बाबुले राजकुमारलाई पाहुनाका रूपमा स्वागत गर्छन् । बेलुका केटाकेटीहरूले मीठा कथा सुनाउन आग्रह गरेपछि आफ्नो जीवनसँग मेलखाने लावण्य देशको कथा सुनाउँछन् । आठौं सर्ग कुल ५९ श्लोक संरचनामा आबद्ध रहेको छ । यस सर्गमा मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा भेष बदलेर राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न दरबारबाट बाहिर निस्किएको कुराको वर्णन गरिएको छ । राजकुमार हराएकोमा बूढा मन्त्री विकटाक्ष चिन्तित हुन्छन् । आफ्ना बाबुको अवस्था देखेर दु:खी बनेकी प्रतिभा नरेन्द्रलाई खोज्न जाने अनुमति माग्छिन् । बाबुले प्ररम्भमा स्वीकृति नदिए पनि महिनादिनभित्र फर्कने शर्तमा बाबुबाट अनुमति लिएर प्रतिभा भेष बदलेर नरेन्द्रको खोजीमा निस्किन्छिन् । जङ्गलको बाटो घोडाको टाप पहिल्याउँदै जाँदा एउटा किसानको घरमा नरेन्द्रलाई देख्छिन् । किसानकी छोरीसँग नरेन्द्रको प्रेम बसेको थाहा पाएर उनी दु:खित बन्छिन् । नरेन्द्र सुरुमा दरबार फर्कन नमाने पनि राज्यको सबै परिस्थिति बताएपछि अन्तत: दरबार फर्किन्छन् । नवौं सर्ग जम्मा ५१ श्लोक संरचनामा विस्तारित छ । यस सर्गको आख्यानमा दरबारमा गरिएको षडयन्त्रको वर्णन गरिएको छ । कान्छी रानीको पाँच वर्षे नाबालक छोरोलाई राजगद्दीमा बसालिन्छ । सबै अधिकार सेनापति मदनको हातमा रहेकोले सबैले उनलाई नयाँ राजा भन्न थाल्दछन् । मदन वृद्ध राजालाई विष खुवाएर मार्ने सल्लाह रानीसँग गर्छन् । प्रारम्भमा नमाने पनि राजगद्दीको अधिकार उनकै छोरालाई दिने भनेपछि रानी यस कुरामा सहमति जनाउँछिन् । बेलुका राजालाई मदिराको प्यालामा विष मिसाइ खुवाइन्छ । रानी भने मदनसँगको रतिक्रीडामा तल्लीन हुन्छिन् ।

दसौं सर्ग कुल ४८ श्लोक संरचनामा संरचित छ । यो अन्तिम खण्ड हो । यसमा काव्य दु:खन्तमा परिणत हुन पुगेको छ । यस सर्गमा राजा महेन्द्रको मृत्यु भइसकेको ठानी सेनापतिले सेनाकर्मीहरूलाई आफ्नो हातमा लिई आफूलाई राजा घोषित गरेको घटनावर्णन गरिएको छ । मदन राजा भएपछि रानीको कोठामा सँगै बस्न थाल्दछ । दरबारमा प्रतिभाले राखेकी गुप्तचर केटीले मन्त्रीलाई जानकारी गर्दछे । भोलिपल्ट बिहान मन्त्री राजालाई हेर्न आउँछन् । मन्त्रीले राजालाई राजा जीवितै भएको खबर सुनाउँछन् । वृद्ध राजा मन्त्रीका साथ कोठामा पस्दा एउटै पलङमा मदन र रानीलाई देखेर धिक्कार्दछन् । मदनले ढोकामा रहेका दुई जनालाई बोलाए सबै वास्तविकता खुल्ने कुरा गर्दछन् । ती दुइजना नरेन्द्र र वनकुसम हुन्छन् । मदनले शरीरका वस्त्रहरू फुकाल्दा उनी मदनकी भेषकी प्रतिभा भएको थाहा हुन्छ । मदनलाई उनले पहिल्यै विष खवाएर मारिसकेको र यसका निम्ति आफूले चरित्रसमेत गुमाउनु परेको यथार्थ चित्रण छ । कान्छी रानी आफ्ना गल्ती, बेइज्जत र अपमानका कारण विष खाएर आत्महत्या गरी मर्छिन् । वृद्ध मन्त्रीले यथार्थ कुरा राजालाई सुनाउँछन् । रानीले राजालाई दिएको विष मिसाइएको प्याला मदनलाई र त्यसको सट्टा प्रतिभाले राजालाई

निद्र नलाग्ने औषधि दिएको कुरा थाहा हुन्छ । प्रतिभाको बुद्धिमानी र बहादुरी देखेर राजाले राजकुमारको विवाह प्रतिभासँग गरिदिन चाहन्छन् । तर प्रतिभाले देशको रक्षाको लागि आफ्नो शरीर मदनलाई बेचिसकेको र आफूले पनि विष खाइसकेको कुरा बताउँदै राजकुमारको विवाह वनकुसुमसितै हुनुपर्ने कुराको सङ्केत गर्दै ढल्छिन् । यसपछि कथा समाप्त हुन्छ ।

६.३ वनकुसुममा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण

विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट विविध रसभावको निष्पत्ति हुँदै स्थायीभावको प्रभाव स्वरूप उत्पन्न कुनै खास रसको आस्वादनमूलक स्थितिबाट मूल वा अङ्गीरसको परिपाक हुन पुग्दछ । **वनकुसुम**को कथानक (सर्ग १-१०) आदिदेखि अन्त्यसम्मका प्रायः सबै आख्यान सन्दर्भहरूमा रति भावजन्य शृङ्गाररस प्रवाह भएको देखिए तापनि मूलरूपमा शम स्थायीभाव नै प्रवाहित भई शान्तरस परिपाकमा पुगेको देखिन्छ । काव्यमा शान्त अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, वात्सल्यरस, हास्यरस, करुणरस, अद्भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस अङ्गरसका रूपमा आई तिनले शम स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका रतिभाव, निर्वेद भाव, वात्सल्यभाव, उत्साहभाव, क्रोधभाव, भयभाव तथा शोकभाव आदिले शम भावलाई नै जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । जसका कारण विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, आनन्द, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग, निद्रा, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, स्वप्न, मद, भय, स्मृति, अपस्मार, सन्त्रास, दैन्य, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद्, गर्व, अपस्मार, विबोध आदिले शान्तरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी शम स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । **वनकुसुम**का विविध सर्ग, आख्यान र घटनासन्दर्भमा प्रयुक्त रसभावलाई रसविधायक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । **वनकुसुम**काव्यको प्रथम सर्ग कुल ९० श्लोक संरचनामा फैलिएको छ ।**वनकुसुम**को विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ तथा रसभावहरू यसप्रकार रहेका छन् :

काव्यको पहिलो सर्गअन्तर्गत श्लोक एकमा मङ्गालाचरणमा आधारित कथावस्तु निर्देशित घटनासन्दर्भमा निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस जागृत भएको छ, जस्तै :

पारवार अपार विश्व रसका छन् छाल सौन्दर्यका,
त्यो संचालनमा अनेक ढङ्गका छन् रूप क्या रंगका,
त्यो संगीत टिपी प्रशान्त वनमा एकान्तको गाउने,
आमा, बीन बजाउनोस् हृदय यो संसार पग्लाउने ॥
(वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा जगतमाता अर्थात् आमा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी विश्व रसरूपी सौन्दर्ययुक्त छाल, अनेक रूपरङ्ग, एकान्त वनको सङ्गीत, बीणा (मीठो धुन भएको एक किसिमको वाद्ययन्त्र) आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, आनन्द, हर्ष, स्मृति, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई निर्वेद स्थायीभाव जागृत भई भक्तिरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ ।

छैटौं श्लोकमा नयाँ संसार बनाउने कविको सुखद् कल्पनामा आधारित घटनासन्दर्भमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

आफैंलाई मिली महासुख यसै यो सिर्जना झल्किँदा
पाई स्वर्ग विलास देवहरूको संसार यो कल्पिँदा,
थप्दै रंग र रोशनहरू नयाँ वैचित्र्यमा सुन्दर
बह्मा बन्दछ अल्प रूप अहिले लौ हेर ! हेर्न तर !
(वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.६)

माथिको आख्यानमा कवि देवकोटा स्वयं विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसरी नै कविका आफू मिश्रित काव्यसिर्जना, विलासी देवताहरूको सुनौलो स्वर्ग, नयाँ रङ, जोस, सुनौला कल्पना, सिर्जना र विचित्रता आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा कौतूहलता जाग्नु, मन चञ्चल हुनु, हर्ष पलाउनु, आनन्द आउनु, कल्पनामा रमाउनु, नयाँ सिर्जना गर्ने चाहना पैदा हुनुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण मोह, आनन्द, हर्ष, धृति, औत्सुक्य, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ ।

सातौं श्लोकमा वनकुसुमको कथावस्तु आरम्भमा आधारित घटनासन्दर्भमा शृङ्गारसजन्य रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

लावण्य नाम नगरी रमणीय खासा
चाका समान मधुकी रसिली तमाशा,
लाखौँ सुवर्ण चुचुरा परसम्म झल्की
बस्छिन् पहाडमनि स्वर्गसमान ढल्की ॥ (वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा लावण्यनगर (सहर) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी लावण्य नगरको सुन्दर, शान्त, स्वच्छ र रमणीय परिवेश, वसन्तको मौरीको चाकाजस्तै रसिलोपन अर्थात् आनन्द, सुनजस्तै टल्किने लाखौँ चुचुराहरू, स्वर्ग समानको लावण्य नगर आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, खुसी र आनन्द छाउनु, नगरप्रति आकर्षित हुनु, कल्पना र भावनामा डुब्नु, मन शान्त र स्थिर बन्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसका साथै मोह, आनन्द, धृति, चपलता, औत्सुक्य, हर्ष, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस कार्यरूपमा परिणत भएको छ । यसरी माथिको घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ ।

उनान्नब्बेऔं श्लोकमा राजा महेन्द्र वृद्धावस्थामा पुगेपछि आफ्नो छोरो नरेन्द्रलाई राजकाजको जिम्मेवारी सुम्पिन चाहेको मनोभावमा आधारित घटनासन्दर्भमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यो कालमा पुर थियो बहुतै समृद्ध
राजा भए तर निकै अबलाई वृद्ध ।
लाई जुवा अब युवा नृपपुत्र काँध
भन्छन् रहन्छु सुखले म झिकेर हात ॥ (वनकसुम, सर्ग १, श्लो.८९)

माथिको काव्यांशमा राजा महेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राजाको वृद्धावस्था, शारीरिक दुर्बलताको बाह्य परिवेश तथा कमजोर मानसिकता, राजकाजको भारबाट छुटकारा लिने विचार, विश्रामको चाहना आदिको मनोभावगत वा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर देखापरेका छन् । साथै राजाप्रति टीठ लाग्नु, दया मायाको भावना पलाउनु, उनको युवा कालको कुशल राजकाजको प्रशंसा गर्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा विषाद, ग्लानि, चिन्ता, वितर्क, शङ्का, आलस्य, दैन्यलगायतका व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभाव जागृत भई करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ।

छयालिसौं श्लोकमा कान्छी रानीको सोद्ध शृङ्गाररूपी सौन्दर्यवर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

वदननेर झुली भ्रमरावलि
अलक सुन्दर कृष्ण टुना मिली ।
लहरामा नखरासित ती झुली
मृदु कपोल रंगाउँदछन् खुली ॥ (वनकुसुम, सर्ग २, श्लो.४६)

प्रस्तुत काव्याख्यानमा महेन्द्रकी कान्छी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । रानीको सुन्दर शृङ्गारजन्य प्रेमचाहना, जादुमय हावभाव तथा अभिनय, आकर्षक भेषवूशा, रङ्गीन कपाल, भँवराको जस्तै रसरागमा मोह आदि मानसिक वा आन्तरिक तथा रानीको व्यक्तित्वको सौन्दर्यादि बाह्य उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा उत्सुकता र कौतूहलता जागृत हुनु, मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, प्रेमरसको सञ्चरण हुनु, मन चञ्चल हुनु, सुन्दर प्रेमको चाहना हुनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक र आङ्गिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसरी आनन्द, हर्ष, मोह, औत्सुक्य, चपलता, धृति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । अतः माथिको श्लोकमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

उनान्सत्तरिऔं श्लोकमा राजा महेन्द्रकी जेठी रानीको मनका दुःखित भाव अभिव्यक्तिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

जलधिपार निकुंज किनारमा
कमल कोमल अङ्ग तुषारकी ।
सलिल सिंचित झैं धवलाङ्गिनी
झलमलाउँदछिन् घनले यिनी ॥ (वनकुसुम, सर्ग २, श्लो.६९)

माथिको काव्यांशमा जेठी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजाबाट उपेक्षित हुनु, कैद गरिनु, अधिकारबाट वञ्चित हुनु, कान्छी रानीले आँखाको कसिङ्गर ठान्नु, रिस गर्नु, राजालाई नराम्रा कुरा लगाउनु, ममतामयी पुत्र राजकुमार एकाएक हराउनु, मनमा चिन्ता, तनाव र भय उत्पन्न हुनजस्ता मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा दया, माया पलाउनु, सहानुभूति दर्साउनु, मन पग्लिनु, निराश हुनु, दुःखी बन्नु, रिस उठ्नु, क्रोध उत्पन्न हुनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसैगरी चिन्ता, शङ्का, ग्लानि, विषाद, दैन्य, वितर्कजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ ।

सन्तानब्बेऔं श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्रको शिष्ट र शालीन स्वभाव वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तैः

न त विवाह न वाद विवादमा
रस लिने न सुरा न त मादमा ।
शिरभरी निहुरी नित कल्पनारत
थिए नृपपुत्र विचित्रका । (वनकुसुम, सर्ग २, श्लो.९७)

प्रस्तुत श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी नरेन्द्रको शिष्ट र नम्र स्वभाव, सद्‌गुण, धैर्य र सहनशील बानी व्यवहार, वादविवादरहित स्वभाव, अरूप्रति श्रद्धा गर्ने बानी, आत्मविश्वास, सुरा, मादकताप्रतिको विमुखता, स्वाभिमानी एवम् घमण्डरहित प्रवृत्ति आदिको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा धैर्य, आत्मविश्वास र स्वाभिमान उत्पन्न हुनु, सहनशील बन्नु, वादविवाद नगर्नु, सबैको आदर र प्रशंसा गर्नु, दुःखमा नआँत्तिनु, सुरा, मादकताबाट टाढा हुन मन लाग्नु, साहस, जोस लिएर अगाडि बढ्ने विचार सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । साथै धृति, मोह, आनन्द, मति, स्मृति, गर्व, हर्ष, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ ।

बाइसौं श्लोकमा कान्छी रानीले सौतेनी छोरो नरेन्द्रलाई आँखाको कसिङ्गर ठान्दै नरेन्द्रको दूरागमन वा मृत्युको अभिलाषामा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ,, जस्तै :

साँझतुल्य रँगिली जलमाथि
खोज्दछिन् हक उनैकन जाति ।
दूर होस् कि त मरोस् उ नरेन्द्र
नाम भूप सुत ज्येष्ठ उताको ॥ (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.२२)

माथिको आख्यानमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा सौतेनी आमा (कान्छी रानी) आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी नरेन्द्र दरबारमा राजकीय उत्तराधिकारी हुनु, सोझो, सरल र मिलनसार हुनु, बाबुबाट तिरस्कृत हुनु, आमालाई बाबुबाट नै नजरबन्दी गरिनु, सौतेनी आमाको आँखाको कसिङ्गर बन्नु आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । कान्छी रानीको मनमा नरेन्द्रप्रति पाप उत्पन्न हुनु, शङ्काको दृष्टिले हेर्नु, आँखाको कसिङ्गर सम्झनु, नरेन्द्र टाढा भएको वा मरेको देख्न चाहनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव उत्पन्न भएका छन् । त्यसैगरी कान्छी रानीको मनमा चिन्ता, आवेग, औत्सुक्य, शङ्का, भय, त्रास, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत सन्दर्भमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ ।

बाउन्नौं श्लोकमा कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई दरबारको उत्तराधिकारी (राजा) बनाउन सेनापति मदनसँग गरेको गोप्य सम्बन्धमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

कामले तब दिलै सलकाई
पुष्पका रँगशिखा मिलकाई ।
चारू उत्तर मिली दुई बैंस
भेट तत्पर भए लिन ऐश ॥ (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.५२)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा कान्छी रानी र मदन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । रानीको फक्रिँदो बैँस, उत्कट प्रेम चाहना, वृद्ध पतिमा असन्तुष्टि, आफ्नो पाँच वर्षे नाबालक छोरोलाई राजा बनाउने अभीष्ट, मदनमा कान्छी रानीप्रतिको सौन्दर्य मोह, रानीको सुनौलो बैँसप्रति मदनको आकर्षण आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा प्रेमभाव उत्पन्न हुनु, मन चञ्चल हुनु, विविध प्रेमरस जागृत हुनु, मनमा हर्ष, कौतूहलता सिर्जना हुनु, रतिरागको अनुभूति गर्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित भएका देखिन्छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष, आनन्द, मोह, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा, धृति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

दोस्रो श्लोकमा सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार र दरबारिया खिचातानीबाट उदासिन बनेका नरेन्द्र प्रकृति नगरीको शान्त र मनोरम स्थानतर्फ वन विहारको निम्ति गरेको प्रस्थानमा आधारित घटनसन्दर्भमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

मन भइ भारी नगर निहारी
नृपसुत हुन्छन् विपिन-विहारी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ४, श्लो.१)
गति दरबारी अति दुःखकारी ।
सहन नसक्दा दिल सुकुमारी ॥ (वनकसुम, सर्ग ४, श्लो.२)

माथिको घटनासन्दर्भमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सौतेनी आमाको गालीगलौज, बाबुबाट तिरस्कार, आफ्नी आमाको दयनीय अवस्था, दरबारप्रतिको उदासिनता, प्राकृतिक सौन्दर्यप्रतिको आकर्षण, राजकुमारको शान्त र एकाग्र स्वभाव आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै भावकका मनमा नैराश्य उत्पन्न हुनु, दुःख र चिन्ता लाग्नु, दया, माया र करुणा जाग्नु, सहानुभूति पैदा हुनुजस्ता सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा चिन्ता, दैन्य, विषाद, तर्क, शङ्का, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत आख्यानमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

बाउन्नौं श्लोकमा प्रकृति काखको विचरणमा रमाउँदै सुखद् जीवनको अपार आनन्दको बोध गर्दै गरेका नरेन्द्रको अनुभूतिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

मदन उज्याला
मुसुमुसु हाँसी ।
सुनशर तानी
    बैँसबयानी ॥
मृदु उर ताकी
    नजर कुनाले ।
दृग बदमाशी
    साथ विहर्छन् ॥ (वनकुसुम, सर्ग ४, श्लो.५२)

माथिको काव्यांशमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रकृतिको सुन्दर वातावरण, वनको एकाग्र र शान्त स्थल, रमाइला दृश्यहरू,

चराचुरूङ्गीको सुमधुर गुञ्जन, राजकुमारको सुन्दर भावना, एकान्ततاप्रतिको मोह, वनजङ्गलका शीतल र चिसो सुसेलीयुक्त सुगन्धित हावा आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावक खुसी र आनन्दित हुनु, मनमा शान्ति मिल्नु, मनमा विभिन्न कौतूहलता पैदा हुनु, अनुहारमा कान्ति आउनु, कल्पनामा मस्त हुनुजस्ता आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै शम स्थायीभाव जागृत भई शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ ।

सातौं श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र विहान सबेरै उठी घोडा चढेर कृषि गाउँतर्फ प्रवेश गर्दाको रमणीय घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

फोए अश्व चढूँ भनी हिउँ सफा
घुर्घुर् गरी छर्युँकिँदो
चीसा शीत कणा हटाउन सफा
त्यो यालले छकिँदो ॥
आँखा थोर रसाउँदा सजल भै
पानी तलै तकिँदो
तातो दौड लगाउने मन गरी
मालिकमा फकिँदो ॥ (वनकुसुम, सर्ग ५, श्लो.७)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा घोडा विषयालम्बन तथा राजकुमार नरेन्द्र आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुनौलो विहानी, चिसो चिसो शुष्क हावा, हिउँको स्वच्छता, घोडाको घुर्घुर आवाज, रसिला आँखा, जोसिलो दौड आदि बाह्य तथा आन्तरिक उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक नरेन्द्रमा स्फूर्ति आउनु, चिसोको अनुभव नहुनु, गाउँ भ्रमण गर्ने उत्सुकता बढ्नु, आनन्द आउनु, मनमा उमङ्ग छाउनु, शान्त र शीतल वातावरणले मन चङ्गा हुनु आदि आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव बनेर देखापरेका छन् । यसैगरी भावकका मनमा हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, धृति, जोस, स्मृति, गर्वजस्ता व्यभिचारी भावहरू जागृत भई उत्साह भावयुक्त वीररस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको छ ।

प्रथम श्लोकमा नरेन्द्रको वनागमनपछि दरबारमा खलबली तथा जेठी रानी (नरेन्द्रकी आमा) को नरेन्द्रप्रतिको चिन्ता प्रकटमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

तर खल्बल भो दरबारतिर
जननी रजनीभर रोइ बसिन् ।
गहमा रहमा दहमा दुःखको
सुतबाट वियोग असह्य भई ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो.१)

माथिको काव्यांशमा जेठी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारमा खैलाबैला हुनु, रानीप्रति सौताको ईर्ष्या, रानीप्रति विभिन्न आरोप लगाइनु, राजाबाट कोठा प्रवेशमा रोक लगाइनु, राजाबाट उपेक्षित हुनु, पुत्र वियोगमा पर्नु, निराश र चिन्तित हुनु, बेचैन बन्नु, दुःखी बनेर कर्मलाई धिक्कार्नु, रोएर दिन बिताउनु, गहभरि आँसु झार्नु आदि आन्तरिक वा बाह्य परिवेशजन्य कार्यहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आएका

देखिन्छन् । जसका कारण भावकका मन दुःखी हुनु, निराश बन्नु, रानीप्रति करुणा जागेर आउनु, सहानुभूति प्रकट गर्नुजस्ता आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी दैन्य, विषाद, चिन्ता, भय, वितर्क, आलस्य, मरण आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

तेत्तिसौं श्लोकमा नरेन्द्रले दरबारविरूद्ध विद्रोह गर्दै छन् भन्ने कान्छी रानीले मिथ्या हल्ला चलाई राजाद्वारा जेठी रानीलाई कैद गराउँदाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

नृपका नगरी विष-शब्द भरी
अब हेर सुनाउँदछिन् नखरी ।
यसमा नृपले पत्यार गरी
अब आज्ञा दिए 'गर कैद ! धरी' ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो.३३)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा राजा महेन्द्र र कान्छी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कान्छी रानीले नरेन्द्रद्वारा दरबारविरूद्ध विद्रोह गरेको गलत समाचार राजालाई सुनाउनु, राजाले विश्वास मान्नु, राजा कान्छी रानीको वशमा पर्नु, कान्छी नखरा राजाको प्रिय हुनु आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकमा आवेग उत्पन्न हुनु, रिस उठ्नु, जेठी रानीप्रति दया र करुणा पलाउनु, सहानुभूति पैदा हुनु, दुःखी बन्नु, चिन्तित हुनु लगायतका मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा चिन्ता, वितर्क, दैन्य, विषाद, भय, जडताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत सन्दर्भ श्लोकमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

पैँतिसौं श्लोकमा सौतेनी छोरोलाई गलत्याई आफ्नो नाबालक छोरोलाई राजा बनाउन कान्छी रानीले सेनापतिसँग मिलेर अनेक प्रपञ्च रचेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

अब ती नखरी तरूणी लखरी
निजपुत्र दिलाउन त्यो पगरी ।
कति जाल र पेच बनेर खरी
धन रत्न दिँदी अब छन् बिखरी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो.३५)

माथिको घटनासन्दर्भमा कान्छी रानी नखरा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कान्छी रानीको दुष्चरित्र, स्वार्थपन, प्रेममोह, सेनापतिप्रतिको आशक्ति, आफ्नो छोरोलाई राजा बनाउने चाहना, रानीको चौबीस वर्षे मत्त जवानी सौन्दर्य आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकलाई कान्छी नखराप्रति रिस उठ्नु, मनमा क्रोध र आवेग उत्पन्न हुनु, बेचैन हुनु, नखराको चरित्रप्रति घृणाभाव पैदा हुनुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकास हुन पुगेका छन् । साथै आवेग, उग्रता, वितर्क, चिन्ता, विषाद, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव जागृत स्थितिमा पुगेको छ ।

उनान्चालिसौं श्लोकमा नरेन्द्र र जेठी महारानीबाट भयरहित बनेकी कान्छी रानीको खुसी र प्रेम उन्मत्तताको चरमोत्कर्ष भावोभिव्यक्तिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

छट्पटाउँछ सुन्दरता बसी

हृदयबीच अनेक छुरा धसी ।
म कसरी दरबारबिषे घुसी
अधरका रस पाउँ भनी खुशी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो.३९)

प्रस्तुत आख्यानमा कान्छी नखरा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । रानीको निर्भता, हर्ष, खुसी, सौन्दर्य, सौतेनी राजकुमार नरेन्द्रप्रति दुष्भाव, दरबारकी महारानी बन्ने सपना, सेनापति मदनको प्रेमरस पाउने चाहना आदि मनोभावको आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । मन चुल्बुल हुनु, प्रेमभाव जागृत हुनु, कान्छी नखराप्रति घृणाभाव पैदा हुनु, रिस र आवेग उत्पन्न हुनु, मनमा विविध भावहरू सल्बलाउनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभाव विकसित हुन पुगेका छन् । जसका कारण भावकमा मोह, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसप्रकार माथिको श्लोकमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

सोह्रौं श्लोकमा राजकुमार (नरेन्द्र) र युवती (वनकुसुम) को भेटवार्ताको क्रममा राजकुमारले बास बस्नको निम्ति किसानको घर जाने बाटो सोध्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

अलि मुखबिच लाली चढ्न लाग्दा कुमार
शरम पर गरी क्यै रोकिई एकबार ।
सरस वचन बोल्छन् हे किसानी जुहार !
त्यस घरतिर जाने राह यो हो कि क्यार ? (वनकुसुम, सर्ग ७, श्लो.१६)

माथिको घटनासन्दर्भमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा युवती (वनकुसम) आश्रयालम्बन विभाव हुन् । नरेन्द्र-युवतीको भेट, भयले नरेन्द्रको अनुहारमा लाली चढ्नु, केही शरम मानेर एकछिन रोकिनु, रसिलो बचन बोल्नु, पल्लो गाउँको किसानको घर जाने बाटो सोध्नु आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण युवतीले लाज मान्नु, केही सशङ्कित देखिनु, मनमा भय उत्पन्न हुनु, राजकुमारप्रति मनमनै खुसी बन्नु, एकान्तप्रेम र मोह बढ्नु, नरेन्द्रप्रति आकर्षित हुनु, राजकुमारलाई दिलमा सजाउनु, आफ्नो घरमा जान आग्रह गर्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा आश्रयालम्बक युवतीमा आनन्द, मोह, धृति, औत्सुक्य, उन्माद, चपलता, लज्जा, हर्ष, आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शम स्थायीभावजन्य शृङगाररस रसपरूपमा परिणत भएको छ । अतः माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

बिसौं श्लोकमा वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

नृप-सुत शिर हल्यो मन्द हाँसेर भारी ।
वन कुसुम उज्याली भन्दछिन् ती कुमारी ॥
"घर छ हजुरकै नै होस् मसाथै सवारी" ॥ (वनकुसुम, सर्ग ७, श्लो.२०)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा राजकुमार नरेन्द्र र वनकुसुम विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । नरेन्द्रले किसानको घर जाने बाटो सोध्नु, नरेन्द्रको आकर्षक व्यक्तित्व, वनकुसुमले लजाउँदै आफूसँगै आफ्नो घरमा जान गरेको आग्रह, युवतीको रूपसौन्दर्य, राजकुमारद्वारा मन्द हाँसो प्रकट, शिर हल्लाई स्वीकृति प्रदान, दुबैमा एक अर्काप्रतिको प्रेमाकर्षण आदिको मनोभावगत आन्तरिक परिवेश तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन

विभाव बनेर आएका छन् । भावकका मनमा आनन्द आउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, प्रेमभाव अङ्कुरण हुनु, मन शान्त हुनु आदि आङ्गिक, सात्त्विक र मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । जसका कारण हर्ष, आनन्द, धृति, मोह, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव उद्बुद्ध अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

अठहत्तरौं श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र युवती वनकुसुमको घरमा बास बस्दा युवतीको अभूतपूर्व सौन्दर्यवर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

दिएर निज खाट नै अतिथिलाई त्यो खेतको
धनी सुकुलमा लड्यो अरू गए सबै ठाउँमा ।
सुते सकल मस्त ती सुखद स्वप्नका गाउँमा
मनोहर मुहारकी निशिभरी शशी मुस्किइन् ॥
(वनकुसुम, सर्ग ७, श्लो.७८)

मथिको काव्यांशमा घरमुली किसान विषयालम्बन तथा राजकुमार नरेन्द्र आश्रयालम्बन विभाव हुन् । किसानद्वारा श्रद्धापूर्ण स्वागत गर्नु, किसानकी छोरी वनकुसुमसँग पहिलो भेटमै गाढा प्रेम बस्नु, सँगै किसानको घरसम्म आउनु, राति निद्रामा राजकुमारलाई युवती वनकुसुमकै झझल्को आउनु, चन्द्रमाझैँ मुस्काउनु आदि आन्तरिक तथा बाह्य उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण राजकुमार मस्तसँग सुत्नु, रातमा युवतीको मुहार चन्द्रमा जस्तै मस्किनु, राजकुमार आनन्द मानेर हेरिरहनु, प्रेमका विविध दृश्यहरू प्रतिबिम्बित हुनु, राति अबेरसम्म निद्रा नलाग्नु, कौतूहलता उत्पन्न हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । जसका कारण भावक नरेन्द्रमा औत्सुक्य, चपलता, धृति, मोह, आनन्द, हर्षजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसप्रकार प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ।

बिसौं श्लोकमा मन्त्रीकी छोरी प्रतिभाले बाबुसँग अनुमति लिएर छद्मभेष धारण गरी राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न दरबारबाहिर जान लाग्दाको निर्णयमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

पत्ता लगाउन म गर्छु यहाँ प्रतिज्ञा
घोटेर साफसँग अड्कल चित्त प्रज्ञा ।
जानेछु दूरतक भेषसमेत फेरी
यस्ती रहीछ बदमाश नभन्नू हेरी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ८, श्लो.२०)

माथिको घटनासन्दर्भमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी दरबारको अस्तव्यस्त अवस्था, नरेन्द्रकी आमाद्वारा दुःख, वेदना प्रकट, वृद्धा मन्त्रीमा चिन्ता उत्पन्न, प्रतिभामा राजकुमारप्रतिको माया, स्नेह तथा निराशा उत्पन्न, प्रतिभाको साहसिक निर्णय, छद्मभेष आदि बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट उत्पन्न आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, आशा पलाउनु, मनमा खुसी आउनु, धैर्य हुनु, राजकुमारको फिर्तीपछि दरबार सुव्यवस्थित हुने आशामा खुसी बन्नु, प्रतिभाको वीरता र साहसको कदर गर्नुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावक (मन्त्री) मा औत्सुक्य,

चपलता, जोस, वीरता, स्फूर्ति, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस रसरूपमा परिणत भएको छ ।

पैँतालिसौं श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र र वनकुसुम (युवती-किसानकी छोरी) बीचको प्रेम-प्रणयमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

साश्चर्य सुन्दर मुहार बन्यो उज्यालो
पाइन् त्यहाँ प्रणय खेल्दछ एक चालो ।
केही झुकेर भुइँमा दुइ बुँद झारी
भन्छिन् "हरे ! किन यसो हुन गो मुरारि ?"
(वनकुसुम, सर्ग ८, श्लो.४५)

प्रस्तुत आख्यानमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा युवती वनकुसुम आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राजकुमारको शिष्ट र शालीन स्वभाव, आकर्षक व्यक्तित्त्व, वनकुसुमप्रति मनमा उत्पन्न प्रेमभाव, एकान्त रात, प्रेम-प्रणयको उत्कट चाहनालगायतका आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा वनकुसुमको अनुहारमा सौन्दर्य छाउनु, प्रेम-प्रणयमा आबद्ध हुनु, पश्चतापको आँसु झार्नु, नैराश्य र उदासिन हुनुजस्ता अनुभावहरू उत्पन्न भएका छन् । जसका कारण आश्रयालम्बन विभाव (भावक) मा मोह, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा, ग्लानि, आनन्द, हर्ष, विषाद, श्रम, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार माथिको सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

सतचालिसौं श्लोकमा छद्मभेषी प्रतिभाले राजकुमार नरेन्द्रलाई दरबार फर्कन आग्रह गर्दा पहिले अस्वीकार गरे तापनि पछि सहमति जनाएको भाव चित्रणमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ,जस्तैः

सारा सुनेर अति छक्क र दिक्क मानी
भन्छिन् म गर्छु अब बिन्ति नहोस् रिसानी ।
यो चालले सकल राज्य हुनेछ भाँड
होस् राज यो जगत्‌मा नगरेर भाँड ॥ (वनकुसुम, सर्ग ८, श्लो.४७)

माथिको घटनासन्दर्भमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा प्रतिभा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी नरेन्द्र र वनकुसुम बिचको प्रेमसम्बन्धको चर्चा, नरेन्द्रको वनकुसुमप्रतिको आकर्षण, मायाप्रेम, पहिले नरेन्द्रद्वारा अस्वीकार, प्रतिभाद्वारा आग्रह, पछि नरेन्द्रद्वारा स्वीकार तथा दरबार फिर्ती आदि भौतिक तथा यसबाट उत्पन्न आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण प्रतिभा छक्क पर्नु, दिक्क मान्नु, दरबार फर्किन बिन्ति गर्नु, राज्यमा भाँडभैलो हुने एवम् खतरा उत्पन्न हुने कुराप्रति सचेत गराउनु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसले गर्दा भावक प्रतिभामा जोस, वीरता, आवेग, विषाद, शङ्का, औत्सुक्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । अतः उक्त काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपाक स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

प्रथम श्लोकमा सेनापतिलाई प्रेमद्वारा हातमा लिई कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई राजगद्दीमा बसालेको वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वात्सल्यरसमूलक वत्सल स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

थियो अर्कै चाला महलतिर हाम्रो अब तर
बसे गादी राम्रा शिशु मुख सिँगारी सुमधुर ।
मिठो तोते बोली मधुर तर घोली सबतिर
उमेरै पाँचैका स्वर जब चरा हुन्छ मधुर ॥ (वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानमा कान्छी रानीको नाबालक छोरो विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारको बदलिएको परिस्थिति, पाँच वर्षे बालक राजगद्दीमा आरोहण, राजाको तोते बोली, चराकोजस्तै मधुर स्वर आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा माया स्नेह पलाउनु, आनन्द छाउनु, खुसी हुनु, मनमा अनेक भाव उत्पन्न हुनु, राजाको कमजोर र निरीह अवस्थाप्रति दया जाग्नु, धैर्य बन्नु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, धृतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई वत्सल स्थायीभावजन्य वात्सल्यरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी माथिको प्रसङ्गमा वत्सल स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

बिसौं श्लोकमा सेनापतिले रानीलाई उनका वृद्ध पति राजा महेन्द्रलाई विष खुवाई मार्ने गोप्य सल्लाह दिएको आख्यानमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

अरे बूढो ! काँढो उरउपर राखी दिन दिन
बिझाई के बस्छयौ ?-रिस नगर मेरो मन सुन !
दिई प्याला मीठो विषमय हँसिलो मुखसँग
तिमी झिक्छयौ काँढा सब दिन हँसाई सुखसँग ॥
(वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.२०)

माथिको घटनासन्दर्भमा सेनापति मदन विषयालम्बन तथा कान्छी रानी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी मदनको गुलियो वचन, कान्छी रानीलाई आफ्नो छोरालाई राजा बनाइदिने आश्वासन, मदनको रानीप्रतिको यौवनमोह, रानीमा रहेको अतृप्त प्रेमचाहना आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण वृद्ध पति राजा छातीको काँढो प्रतीत हुनु, आफ्नो प्रेम चाहना पूरा गर्न नसकेकोमा असन्तोष मान्नु, सेनापति मदनसँगको प्रेमरसमा डुब्नु, यौवन र सौन्दर्यप्रति घमण्ड हुनु, राजालाई विष खुवाई मार्ने मदनको सल्लाहलाई अन्धाधुन्ध स्वीकार्नु, स्वार्थी प्रेमी मदनको कुरामा विश्वस्त हुनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा विकसित भएका छन् । जसका कारण भावकमा विषाद, दैन्य, मोह, चिन्ता, तर्क, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई शोक स्थायीभावजन्य करुणरसकै सञ्चरण हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एकतिसौं श्लोकमा रानीले आफ्ना वृद्ध पति (राजा महेन्द्र) लाई प्रेमी (सेनापति) मदनको सल्लाहमा मार्ने योजनाको निर्णयमा पुगेपछि हर्षसाथ सेनापतिसँगको प्रेम-प्रणयमा बाँधिएको कथानक घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

“जसो होला होला मन कसिसकेँ, भो अब गयो
गरौँला यस्तै लौ कुन दिन मनैमा अघि थियो ?”

भनी शोच्दै झुक्दी मदन रमणी गै महलमा
अँगालोले छोप्छिन् नृपतिकन बैंसे टहलमा ॥
(वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.३१)

प्रस्तुत आख्यानमा सेनापति मदन विषयालम्बन तथा कान्छी रानी आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मदनले रानीलाई वृद्ध पतिको बारेमा नराम्रा कुरा सुनाउनु, राजा रानीको निम्ति घोच्ने काँडासमान रहेको कुरा बताउनु, राजालाई विष खुवाई मार्ने सल्लाह दिनु, राजा आफूबीचको गोप्यप्रेममा बाधक रहेको कुरा दर्साउनु आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक रानीमा मदनको भ्रमपूर्ण कुराप्रति विश्वास जाग्नु, आफ्नो गोप्यप्रेममा वृद्ध पति बाधक भएको ठान्नु, पतिलाई विष खुवाई मार्ने निर्णयमा पुग्नु, खुसीले प्रशन्न हुनु, महलमा गई मदनको पाउमा झुक्दै अँगालो हाल्नु र प्रेमरसमा चुर्लुम्म डुब्नुजस्ता आङ्गिक, सात्त्विक तथा माानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, आनन्द, मोह, धृति, लज्जा, उन्माद, स्मृति, मद आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत भएको छ । यसप्रकार माथिको सन्दर्भमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

चालिसौं श्लोकमा कान्छी रानीले आफ्ना वृद्ध पति (राजा) लाई विष मिसाई सर्वत पिलाएको अभिव्यक्तिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

मिलाइन् लौ ल्याइन् विष सरस प्याइन् सुखसँग
उडाइन् दौडाइन् नृप-हृदय छाइन् नवरँग ।
दिखाइन् क्या पाइन् स्वर मधुर गाइन् ढँगढँग
सुताइन् लौ आइन् नृपवर चियाइन् डरसँग ॥
(वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.४०)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा कान्छी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी कान्छी रानीले राजालाई विषमिश्रित सर्वत पिलाउनु, मनमा उमङ्ग छाउनु, मधुर स्वरमा गुनगुनाउनु, चियाएर हेर्नु आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण भावकका मन भयभीत हुनु, त्रास उत्पन्न हुनु, निराश र दुःखी हुनु, मनमा अशान्ति पैदा हुनु, मनमा विविध शङ्का उत्पन्न हुनु, आँत्तिनु, आवेगमा आउनु, रिस उठ्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भय, त्रास, आवेग, विषाद, दैन्य, चिन्ता, शङ्का, तर्क, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी माथिको सन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

नवौं श्लोकमा राजा महेन्द्रलाई विषसेवन गराएपश्चात् राजा मरिसकेको ठानी सेनापति मदनले आफूलाई राजा घोषित गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"जय जय जय" भन्छन् शस्त्र सम्पूर्ण सेना
"जय जय जय" भन्छन् स्त्री सुसारे मसीना ।
मदन अब लगाई ताज घुस्छन् विचित्र
हँसमुख महलैका कोष्ठमा रम्य भित्र ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.९)

प्रस्तुत आख्यानमा नयाँ राजा मदन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मदन राजगद्दीमा बस्नु, शिरमा ताज पहिरिनु, को पक्षमा जयजयकार गर्नु, महलका कोठामा रमाइलो छाउनु, दरबारका कर्मचारी तथा सुसारेका अनुहार खुसीले उज्यालो हुनु आदि मानसिक वा आन्तरिक तथा भौतिक वा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मन उत्साही हुनु, मनमा स्फूर्ति आउनु, गर्वको अनुभूति हुनु, मनमा उमङ्ग छाउनु, खुसीले प्रफुल्ल हुनु तथा मनमा आनन्द आउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । साथै हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, गर्व, वीरता, मद, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । अतः माथिको घटनासन्दर्भमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट भएको देखिन्छ । एघारौं श्लोकमा कान्छी रानीले राजा (पति) को मृत्युपछि आफ्ना प्रेमी सेनापति नयाँ राजा (दोस्रो पति) बनेको खुसीयालीसँगै शृङ्गार, केँवरा र अत्तरजडित भेषद्वारा खोपीमा बसी मदनसँग रस-रागमा तल्लीन भएको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ,, जस्तै :

झलमल सब बन्दी लाउँदी स्वर्ण बन्दी
खलबल मन सुन्दी शब्द राज्य प्रबन्धी ।
मदन हँसमुखका हातमा आड पाई
रस रँगसित खोपी पस्दछिन् हाइ हाइ ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.११)

माथिको श्लोकमा कान्छी रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । साथै रानीको सिताराजडित पहिरन, विविध आकर्षक शृङ्गार, सुवासरूपी केँवरा, अत्तर, दरबारको हल्लीखल्ली, मदनको हँसिलो अनुहार, खोपीमा मदनसँगको रसरागयुक्त प्रेमलीला आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मन उद्वेलित हुनु, मनमा खुसी छाउनु र आनन्द आउनु, विविध प्रेमभावहरू सञ्चरण हुनु, कौतूहलता पैदा हुनु, रतिरागप्रति मोह जाग्नु आदि आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसैगरी प्रेम, हर्ष, आनन्द, मोह, औत्सुक्य, चपलता, धृति, उन्माद, स्मृति, लज्जाजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत आख्यानमा शृङ्गारसप्रधान रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं श्लोकमा विष खुवाइएका राजा महेन्द्र जीवित रही आफन्तसहित वैद्यका काँध चढी खोपीमा आएको घटनासन्दर्भमा यसरी अद्भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

उससँग जान्छन् वृद्ध त्यो ठाउँतर्फ
मदन र महिषी छन् खाटमा स्वर्ण सिर्फ ।
नृपति तल प्रबुद्ध प्रातझैँ रातबाट
स्वजनसहित आए वैद्यका काँध काँध ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.१५)

प्रस्तुत काव्यांशमा वृद्ध राजा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राजाको जीवितावस्था, वैद्यद्वारा काँधमा दरबारको खोपीतर्फ आगमन, मदन र रानी एकै शैयामा देखिनु आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा आश्चर्य पैदा हुनु, कौतूहलता उत्पन्न हुनु, मनमा विविध शङ्का पैदा हुनु, मदन र रानीको अवैध सम्बन्धप्रति घृणा उत्पन्न हुनुजस्ता मानसिक तथा सात्विक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसका साथै भावकमा शङ्का, लज्जा,

औत्सुक्य, चपलता, वितर्क, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण हुन पुगी विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्‌भुतरस रसरूपमा परिणत भएको छ । यसरी माथिको घटनासन्दर्भमा अद्‌भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

एक्काइसौं श्लोकमा राजा महेन्द्रद्वारा दुष्ट सेनापति मदनलाई आफूलाई विषसेवन गराई हत्या गर्ने दुष्प्रयास गरेको बोध भएपछि गालीगलौज गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"किन यसरि तँ आइस् दुष्ट भै हर्न रानी
शिरउपर लगाई ताज मेरो बयानी ।
विष मकन पिलाई मार्न खोज्ने तँ दुष्ट
जनउपर म नेता राख्दथेँ तैं अष्टि ॥"(वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.२१)

माथिको श्लोकमा सेनापति मदन विषयालम्बन तथा राजा आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मदनद्वारा राजालाई विष खुवाई मार्ने दुष्प्रयासको रहस्य खुलासा, राजाको अपमान र तिरस्कार, मदनको रानीसँगको अवैध सम्बन्ध आदि बाह्य र आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण राजामा आवेग उत्पन्न हुनु, रिसले चुर हुनु, सेनापतिले आफूलाई विष पिलाई मार्न खोजेकोमा क्रोधित बन्नु, राजाले आफ्नै रानीको अस्मिता लुट्ने दुष्ट भनी सेनापतिलाई गाली गर्नुजस्ता आङ्गिक, सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा भावकमा आवेग, उग्रता, शङ्का, स्मृति, चिन्ता, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ ।

चौबिसौं श्लोकमा मदनको छद्‌मभेषी रूप धारण गरेकी रानीले आफ्नो चारित्रिक अपमान र बेइज्जतका कारण आत्महत्या गरी मरेको घटनासन्दर्भमा यसरी बीभत्सरसमूलक जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

जब सब महिषी ती देख्दछन् आज दृश्य
अतिशय छक पर्दी नीलिमा भै प्रशस्य ।
उरतिर अब दिन्छिन् एक छूरी चमक्क
यमपुरतिर जाँदी जीव जस्ती मिलिक्क ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.२४)

माथिको घटनासन्दर्भमा रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजा मरिसेकेको ठानी सेनापतिलाई दोस्रो राजा बनाई रानीले कायम राखेको अवैध प्रेमलीलाको खुलासा, चारित्रिक अपमान र घृणाबोध, मानसिक क्षोभ, चारैतिरबाट निन्दा र आलोचना, मानसिक बेचैनी, आत्मग्लानि तथा जीवनको अर्थहीनता आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावक छक्क पर्नु, रानीप्रति घृणा र तिरस्कार पैदा हुनु, सहानुभूति उत्पन्न हुनु, मनमा दुःख, पीडाको अनुभूति हुनु, निराश र चिन्ता छाउनु, रानीलाई धिक्कार्नु लगायतका सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भय, त्रास, दैन्य, विषाद, चिन्ता, वितर्क, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई जुगुप्सा स्थायीभावजन्य बीभत्सरस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा बीभत्सरसप्रधान जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

चौँतिसौं श्लोकमा मन्त्रीबाट छोरी प्रतिभाले राजा महेन्द्रलाई बचाउन गरेको कुटनीतिक योजना र बौद्धिक चातुर्यको प्रशंसा गरिएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ,, जस्तै :

मुसुमुसु तब हाँसी वृद्ध मन्त्री सरेर
विनय विनति गर्छन् नेत्र आफ्नो भरेर ।
सब यश प्रतिभाको श्रेय सारा छ दिव्य
हरिवर बिनु यस्ती छन् सुता के सुलभ्य ?
(वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.३४)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा मन्त्री आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रतिभाले राजालाई बचाउन गरेको प्रयास, प्रतिभाको बौद्धिक चातुर्य, राजकुमारप्रति मायाको भावना आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण मन्त्री मुसुमुसु हाँस्नु, आँखा रसिलो बनाई नम्र बिन्ती गर्नु, प्रतिभाको दिव्यसरी कीर्ति र श्रेय भएको भनी प्रशंसा गर्नु, प्रतिभा नारी सुलभ गुणले युक्त रहेको कुरा गर्नु, प्रतिभाको महान् कार्य देखेर प्रशन्न हुनु आदि आङ्गिक, सात्विक तथा मानसिक अनुभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावक मन्त्रीमा हर्ष, जोस, गर्व, धृति, औत्सुक्य, चपलता, हास्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साह भावजन्य वीररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव जागृत अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

एकचालिसौं श्लोकमा मन्त्रीले छोरी प्रतिभाको बुद्धिमानिता देखेर राजकुमार नरेन्द्रसँग विवाह गरिदिने मनसुवाले छोरीको मनोभावना बुझ्न प्रेमप्रश्न गरेको वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गारसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तैः

यतिसित जलवाला नेत्र पुछ्दा उज्याला
युवतितरफ फर्के नेत्रमा मिर्ग काला ।
भनन भन छ कोही प्रेमको चन्द्रवाला
उससँग म विवाही देखुँ नानी उज्याला ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.४१)

माथिको आख्यानमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा मन्त्री आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी राजालगायत राजकुमारलाई बुद्धिमत्तापूर्वक बचाएकोमा मन्त्रीद्वारा छोरी प्रतिभाको बुद्धिमानीको कदर, प्रतिभामा राजकुमारप्रतिको आकर्षण, मन्त्रीमा प्रतिभाको नरेन्द्रप्रतिको मोह रहेको अनुभूति, बाबुद्वारा प्रतिभालाई नरेन्द्रसँग विवाह गरिदिने चाहना, छोरीको मनोभावना बुझ्ने अभिलाषा आदि मनोभावयुक्त आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावक मन्त्रीले जलवाला नेत्र पुछ्नु, उज्याला आँखाले छोरी प्रतिभातर्फ हेर्नु, प्रतिभाको नेत्रमा मृगरूपी चाञ्चल्य देख्नु, प्रतिभालाई प्रेम गर्ने कोही भएको शङ्का लाग्नु र सोध्नु, छोरीको मनशायअनुसार विवाह गरिदिने इच्छा पलाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकमा प्रेम, मोह, औत्सुक्य, चपलता, हर्ष, वितर्क, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

छयालिसौं श्लोकमा देशको रक्षाको निम्ति प्रतिभाले आफ्नो शरीर सेनापति मदनलाई बेचिसकेको र आफूले पनि विष सेवन गरेको अभिव्यक्तिमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"किन किन किन के भो सोधनी हुन्छ प्यारी
"मदनसँग म बिक्री देहकी भै अँध्यारी ।"
"अब अब अब भन्छिन् अन्त्यको दी अँगालो
नृपसुतकन वर्दी भक्तिको मौन चालो ॥" (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.४६)

प्रस्तुत आख्यानमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी देशको रक्षाको निम्ति प्रतिभा सेनापतिलाई आफ्नो यौवन बेच्न विवश बन्नु, प्रतिभाको नारी अस्मिता समाप्त हुनु, आत्मलानि र हीनताबोध उत्पन्न हुनु, मानसिक बेचैन हुनु आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका देखिन्छन् । जसका कारण भावकका मनमा प्रतिभाप्रति सहानुभूति पैदा हुनु, दया र मायाको भावना पलाउनु, उनको बौद्धिकताको कदर गर्नु, दैन्य र विषाद उत्पन्न हुनु, दुःख तथा करुणाको भाव जागृत हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसरी नै चिन्ता, ग्लानि, लज्जा, आलस्य, नैराश्य, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन पुगी शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत भएको छ ।

सतचालिसौं श्लोकमा प्रतिभाले राजकुमार नरेन्द्र र वनकुसुमबीचका चिरकालीन आत्मीय प्रेमसम्बन्ध भएको थाहा पाएकोले नरेन्द्रको विवाह वनकुसुमसँग हुनुपर्ने धारणा अभिव्यक्त गरी सदाको निम्ति प्राणत्याग गर्दाको शोकभावमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ,, जस्तै :

> "अब अब अब"भन्दी बन्न जान्छिन् झल्यांस्स
> "किन किन" नृप सोध्छन् गर्दछिन् मन्दहास ।
> "वन-कुसुम" भनी ती "हाय हा द्वेष द्वेष"
> सजल नयन चल्छिन् प्रेमको स्वर्गदेश ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो. ४७)

प्रस्तुत काव्यांशमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजालाई बचाउन प्रतिभाको मदनसँगको प्रेमसम्बन्ध, प्रतिभामा हीनताबोध, मदनको मृत्युमा आफू दोषी भएकोमा उत्पन्न भय, प्रतिभालाई नरेन्द्र र वनकुसुमको प्रेमसम्बन्धबारे जानकारी, राजकुमारप्रति प्रतिभाको शुभेच्छा, नरेन्द्रको विवाह वनकुसुमसँग हुनुपर्ने विचार व्यक्त, मरणेच्छा आदि भौतिक तथा त्यसबाट उत्पन्न विविध मनोभावहरू आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकमा प्रतिभाप्रति माया र स्नेह पलाउनु, उनको साहसिक कार्यको कदर गर्नु, दया र करुणाको भाव जागृत हुनु, सहानुभूति पैदा हुनु, मनमा दुःख र चिन्ता पैदा हुनु, रून मन लाग्नु तथा आँखाबाट आँसु आउनुजस्ता सात्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा चिन्ता, मरण, स्मृति, वितर्क, अपस्मार, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसप्रकार माथिको घटनासन्दर्भमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

६.४ वनकुसुममा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण

वनकुसुम काव्यलाई शम भावप्रधान शान्तरस (अङ्गीरस) परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध रसहरूको समुचित उपयोग भएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त घटना-प्रसङ्ग वर्णनका क्रममा उत्पन्न विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव आदिका कारण विभिन्न अङ्गरसहरू देखापरेका छन् । काव्यमा शान्त अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, शृङ्गाररस, वात्सल्यरस, वीररस, करुणरस, अद्‌भुतरस, वीभत्सरस, रौद्ररस अङ्गरसका रूपमा आई तिनले शम स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरी शान्तरसका रूपमा रहेका अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । वनकुसुमका विविध सर्गमा प्रयुक्त अङ्गरस (सहायक रस) लाई यसप्रकार हेर्न सकिन्छ :

६.४.१ भक्तिरस

ब्रह्मादि देवताको वर्णन एवम् भगवानको सेवा प्रार्थनाबाट भक्तजनहरूका मनमा उत्पन्न भक्ति वा प्रेम स्थायीभावप्रधान रसास्वादनको चरम अवस्थाबाट भक्तिरस निष्पत्ति हुन्छ । भावकलाई शान्ति र आनन्द दिनु यसको अभीष्ट हो । **वनकुसुम** काव्यमा पहिलो सर्गमा मङ्गलाचरणमा विविध देवीदेवताको प्रार्थना गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १, श्लो. १, २ र ६) मा भक्ति स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । पहिलो सर्गमा मङ्गालाचरणमा आधारित कथावस्तु निर्देशित घटनावर्णनको एक अंश :

आयो शब्द अगाडि सिर्जन हुँदा ओंकार विस्तारमा,
झल्क्यो झिल्झिल तारकावलि बनी सद्कल्पना-तारमा
फुल्दै रंग लिँदै सधैं उछलिँदै बन्दै गयो जीवन,
हे हे ब्रहम, म शब्दबाट लयमा पाऊँ सदा पूजन ॥
(वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.२)

प्रस्तुत श्लोकमा जगत् सृष्टिकर्ता ब्रह्म विषयालम्बन तथा कवि आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी ओंकार ध्वनि, जीवनका अनेक रूपरङ्ग, एकान्त वनको ओंकार सङ्गीत, बीणा (मीठो धुन भएको एक किसिमको वाद्ययन्त्र) आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक कविका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, प्रेम, आनन्द, हर्ष, स्मृति, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । यसरी वनकुसुम काव्यको प्रथम सर्गमा भक्ति अङ्गरसको जागृत हुन पुगेको छ । यसले अङ्गीरस शान्तरसलाई नै परिपाक आवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

६.४.२ शृङ्गाररस

काव्यमा नायक-नायिकाबीचको प्रेम, मिलन, प्रणयसम्बन्ध आदिका कारण भावकका मनमा उत्पन्न रस आस्वादनको रति स्थायीभावजन्य प्रभाव विशेष नै शृङ्गाररस हो । महाकाव्यमा उक्त रसलाई उत्तम मानिन्छ । **वनकुसुम** काव्यमा पनि शृङ्गाररसको सुन्दर प्रयोग भएको देखिन्छ । दोस्रो सर्गमा कान्छी रानीको सोह्रशृङ्गार वर्णन (सर्ग २, श्लो.४६) का स्थितिमा रति भावजन्य शृङ्गाररस देखापरेको छ । पाँचौं सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र भ्रमणमा निस्कँदा पहाडी ग्रामीण कृषि समाजका विविध परिवेश चित्रणका क्रममा प्रेमरसले बासिरहेको एउटा ढुकुरको दृश्य तथा नरेन्द्रको झरनामा स्नान गरिरहेकी युवती (वनकुसुम) सौन्दर्यवर्णन (सर्ग ५, श्लो.४१) मा रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । तिनले केवल शान्तरसलाई नै मलजल गरी सहयोग पुऱ्याएका छन् । सातौं सर्ग नरेन्द्र र वनकुसुमबीचका विविध प्रसङ्गवर्णनमा शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसक्रममा नरेन्द्रको झरनामा नुहाइरहेकी युवतीसँगको भेटवार्ताका क्रममा रति भावजन्य शृङ्गाररस तथा वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्दाको घटनासन्दर्भ (सर्ग ७, श्लो.२०) मा शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । नवौं सर्गमा मदन र कान्छी रानीबीचको प्रेमलीलाको घटनावर्णन (सर्ग ९, श्लो.३१) मा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ ।

दसौं सर्ग काव्यको समापन खण्ड हो । यस सर्ग मूलतः नायक-नायिका (नरेन्द्र-वनकुसुम) को पुनःमिलनको संभोग शृङ्गाररसमा केन्द्रित रहेको छ । साथै विविध घटना-प्रसङ्गहरूको तीव्रतर विकास भएको छ । यसक्रममा राजा मरेको ठानी मदन र कान्छी रानीबीचको प्रेमप्रणयको स्थिति वर्णन (सर्ग १०, श्लो.११) मा रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । राजाबाट राजकुमार र प्रतिभाको विवाह गरिदिने सन्दर्भ चर्चा गर्दा (सर्ग १०, श्लो.४१) रति भावजन्य शृङ्गाररस तथा प्रतिभाले आफूले विषसेवन गरेको बयान दिई नरेन्द्र र वनकुसुमबीच विवाह हुनुपर्ने कुरामा जोड दिँदा (सर्ग १०, श्लो.४७) रति भावजन्य शृङ्गाररसको निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई दरबारको उत्तराधिकारी (राजा) बनाउन सेनापति मदनसँग गरेको गोप्य सम्बन्धमा आधारित घटनावर्णनमा शृङ्गाररस परिपाक भएको छ :

कामले तब दिलै सलकाई
पुष्पका रँगशिखा मिलकाई ।
चारू उत्तर मिली दुई बैंस
भेट तत्पर भए लिन ऐश ॥ (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.५२)

प्रस्तुत घटनासन्दर्भमा कान्छी रानी र मदन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । रानीको फक्रिँदो बैंस, उत्कट प्रेमचाहना, वृद्ध पतिमा असन्तुष्टि, आफ्नो पाँच वर्षे नाबालक छोरोलाई राजा बनाउने अभीष्ट, मदनमा कान्छी रानीप्रतिको सौन्दर्य मोह, रानीको सुनौलो बैंसप्रति मदनको आकर्षणलगायतका बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा प्रेमभाव उत्पन्न हुनु, मन चञ्चल हुनु, विविध प्रेमरस जागृत हुनु, मनमा हर्ष, कौतूहलता सिर्जना हुनु, रतिरागको अनुभूति गर्नुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका देखिन्छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष, आनन्द, मोह, औत्सुक्य, चपलता, लज्जा, धृति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा शृङ्गाररस परिपुष्ट हुन पुगेको छ । सातौं सर्गमा वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्दाको घटनासन्दर्भ (सर्ग ७, श्लो.२०) मा शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ ।

यसप्रकार शृङ्गार अङ्गरसले केवल शान्तरसलाई नै पृष्ठपोषण गरी सहयोग गरेको देखिन्छ । उक्त अङ्गरसले काव्यको अङ्गीरस अर्थात् शान्तरसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विशिष्ट सहयोग गरेको छ । **वनकुसुम** काव्यको दोस्रो, पाँचौं, सातौं, नवौं र दसौं सर्गमा मदन र कान्छी रानीको प्रेम-प्रणयका विविध वर्णनबाट शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । दसौं सर्गमा मदन (नयाँ राजा) र रानीको प्रेम-प्रणयको सार्वजानिक घटनावर्णनका कारण **वनकुसुम**मा शृङ्गार अङ्गरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । उक्त रस काव्यको शान्तरस अर्थात् अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन प्रमुख सहायक अङ्गरसकै रूपमा आएको छ ।

६.४.३ वीररस

आठौं सर्गमा मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न छद्‌मभेषमा (पुरुष भेष धारण निस्किएको र राजकुमारलाई दरबार ल्याएको घटनासन्दर्भको साहसिक कार्यवर्णन (सर्ग १०, श्लो.३४) मा वीररस निष्पत्ति भएको छ । नवौं सर्गमा सेनापति मदनलाई नयाँ राजाको उपमा दिई जय जयकार मनाउँदाको घटनावर्णन (सर्ग ८, श्लो.२०) उत्साह भावप्रधान वीररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । दसौं सर्गमा राजा महेन्द्रद्वारा प्रतिभाको बुद्धिमानी र बहादुरीको प्रशंसा वर्णन (सर्ग १०, श्लो.३४) मा उत्साहमूलक वीररस विकास भएको छ ।

आठौं सर्गमा मन्त्रीकी छोरी प्रतिभाले बाबुसँग अनुमति लिएर छद्मभेष धारण गरी राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न दरबारबाहिर जान लाग्दाको निर्णयमा आधारित घटनासन्दर्भमा वीररस परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ :

> पत्ता लगाउन म गर्छु यहाँ प्रतिज्ञा
> घोटेर साफसँग अड्कल चित्त प्रज्ञा ।
> जानेछु दूरतक भेषसमेत फेरी
> यस्ती रहीछ बदमाश नभन्नू हेरी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ८, श्लो.२०)

माथिको घटनासन्दर्भमा प्रतिभा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी दरबारको अस्तव्यस्त अवस्था, नरेन्द्रकी आमाद्वारा दुःख, वेदना प्रकट, वृद्धा मन्त्रीमा चिन्ता उत्पन्न, प्रतिभामा राजकुमारप्रतिको माया, स्नेह तथा निराशा उत्पन्न, प्रतिभाको साहसिक निर्णय, छद्मभेष आदि भौतिक परिवेश यसबाट उत्पन्न बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावहरू आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, आशा पलाउनु, मनमा खुसी आउनु, धैर्य हुनु, राजकुमारको फिर्तीपछि दरबार सुव्यवस्थित हुने आशामा खुसी बन्नु, प्रतिभाको वीरता र साहसको कदर गर्नुजस्ता सात्त्विक, मानसिक एवम् आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसले गर्दा भावक (मन्त्री) मा औत्सुक्य, चपलता, धैर्य, प्रेम, जोस, वीरता, मति, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस रसरूपमा परिणत भएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यको आठौं सर्गमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

६.४.४ रौद्ररस

वनकुसुम काव्यमा रौद्ररसको प्रयोग भएको छ । तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले सौतेनी छोरो नरेन्द्रलाई आँखाको कसिङ्गर ठान्दै नरेन्द्रको दूरागमन वा मृत्युको अभिलाषामा आधारित घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ३, श्लो.२२) मा रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । राजा महेन्द्र मन्त्रीका साथ खोपीमा प्रवेश गर्दा मदन र कान्छी रानी एउटै शैयामा देख्दाको घटनावर्णन (सर्ग १०, श्लो.२१) मा क्रोध भावमूलक रौद्ररस उत्पन्न हुन पुगेको छ । तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले राजकुमार नरेन्द्रलाई गाली गर्दाको घटनावर्णनमा रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ :

> साँझतुल्य रँगिली जलमाथि
> खोज्दछिन् हक उनैकन जाति ।
> दूर होस् कि त मरोस् उ नरेन्द्र
> नाम भूप सुत ज्येष्ठ उताको ॥ (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.२२)

माथिको आख्यानमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा सौतेनी आमा (कान्छी रानी) आश्रयालम्बन विभाव हुन् । त्यसैगरी नरेन्द्र दरबारमा राजकीय उत्तराधिकारी हुनु, सोझो, सरल र मिलनसार हुनु, बाबुबाट तिरस्कृत हुनु, आमालाई बाबुबाट नै नजरबन्दी गरिनु, सौतेनी आमाको आँखाको कसिङ्गर बन्नु आदि मनोभावजन्य आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । कान्छी रानीको मनमा नरेन्द्रप्रति पाप उत्पन्न हुनु, शङ्काको दृष्टिले हेर्नु, आँखाको कसिङ्गर सम्झनु, नरेन्द्र टाढा भएको वा मरेको देख्न चाहनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक कार्यादि अनुभाव उत्पन्न भएका छन् । त्यसैगरी कान्छी रानीको मनमा चिन्ता, आवेग, बेचैनी, औत्सुक्य, शङ्का, असूय, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस निष्पत्ति भएको छ । **वनकुसुम** काव्यमा मूलतः तेस्रो सर्गमा रौद्ररस परिपाक भएको छ ।

६.४.५ बीभत्सरस

वनकुसुम काव्यमा अन्य अङ्गरसका साथै बीभत्सरसको पनि उपयोग भएको छ । खासगरी दसौं सर्गमा मदनको छद्मभेषी रूप धारण गरेकी रानीले आफ्नो चारित्रिक अपमान र बेइज्जतका कारण आत्महत्या गरी मरेको घटनासन्दर्भ वर्णनमा बीभत्सरस पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ :

जब सब महिषी ती देख्दछन् आज दृश्य
अतिशय छक पर्दी नीलिमा भै प्रशस्य ।
उरतिर अब दिन्छिन् एक छूरी चमक्क
यमपुरतिर जाँदी जीव जस्ती मिलिक्क ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.२४)

माथिको घटनासन्दर्भमा रानी विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राजा मरिसेकेको ठानी सेनापतिलाई दोस्रो राजा बनाई रानीले कायम राखेको अवैध प्रेमलीलाको खुलासा, चारित्रिक अपमान र घृणाबोध, मानसिक क्षोभ, चारैतिरबाट निन्दा र आलोचना, मानसिक बेचैनी, आत्मग्लानि तथा जीवनको अर्थहीनता आदि भौतिक एवम् मानसिक उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावक छक्क पर्नु, रानीप्रति घृणा र तिरस्कार पैदा हुनु, सहानुभूति उत्पन्न हुनु, मनमा दुःख, पीडाको अनुभूति हुनु, निराश र चिन्ता छाउनु, रानीलाई धिक्कार्नु लगायतका आङ्गिक, मानसिक र सात्त्विक अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भय, त्रास, विषाद, अमर्ष, बेचैनी, मरण, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध हुन गई जुगुप्सा स्थायीभावजन्य बीभत्सरस परिपुष्ट भएको देखिन्छ । यसरी काव्यको दसौं सर्गमा बीभत्सरस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ ।

६.४.६ करुणरस

पुत्रवियोग, इष्टजन, आफन्तजन आदिमा वियोग, मृत्यु, दुःख, पीडा आदिका क्षणमा भावकका मनमा उत्पन्न शोक भावमूलक रस करुणरस हो । भक्ति, शृङ्गार, शान्त आदि रसमा उक्त रसलाई वर्जित मानिएको पाइन्छ । **वनकुसुम** काव्यमा पनि करुणरसको समुचित प्रयोग भएको देखिन्छ । पहिलो सर्गमा राजा महेन्द्र वृद्धावस्थामा पुगेपछि राजकाजको जिम्मा राजकुमार नरेन्द्रलाई सुम्पिन चाहे तापनि कान्छी रानीको दबाबका कारण ती पूरा हुन नपाएको घटनावर्णन (सर्ग १, श्लो.८९) मा राजाको मनमा विविध चिन्ता, बेचैनी, दैन्य भावहरू विकसित भई करुणरस देखापरेको छ । दोस्रो सर्गमा राजा महेन्द्रले कान्छी रानीको दबाबमा परी आफ्नै जेठी रानीलाई खोपी प्रवेश र पूजा अर्चनामा रोक लगाउन विवश हुँदाको स्थिति (सर्ग २, श्लो.६९) मा शोक भावमूलक करुणरस उत्पन्न भएको छ । तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले ५ वर्षे नाबालक छोरालाई राजा बनाउन गरेको दरबारिया षडयन्त्रका कारण राजकुमार नरेन्द्र कान्छी रानीको व्यवहारका कारण टाढा हुँदाको स्थिति (सर्ग १, श्लो.१) मा करुणरस विकास भएको पाइन्छ ।

चौथो सर्गमा सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार र दरबारिया खिचातानीबाट उदासिन बनेका नरेन्द्र प्रकृति नगरीतर्फ गरेको प्रस्थानमा आधारित घटना सन्दर्भ वर्णन (सर्ग ४, श्लो.१, २) मा, छैटौं सर्गमा जेठी रानीको छोरा नरेन्द्रप्रतिको चिन्ताग्रस्त मनस्थिति चित्रण गर्दाको सन्दर्भ वर्णन (सर्ग ६, श्लो.१) तथा कान्छी रानीले जेठी रानीलाई नरेन्द्रको दरबार विरोधी गतिविधिको मिथ्या हल्ला चलाई राजाबाट नजरबन्द गर्दाको स्थिति (सर्ग ६, श्लो.३३) मा शोक भावप्रधान करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । नवौं सर्गमा मदनद्वारा कान्छी रानीलाई राजाको सबै अधिकार दिने प्रलोभन देखाई वृद्ध राजा महेन्द्रलाई विष खुवाई

मार्ने योजनाको सन्दर्भ वर्णन (सर्ग ९, श्लो.३०) मा शोक भावप्रधान करुणरस निष्पत्ति भएको छ । नवौं सर्गमा राजालाई तयार गरिएको विषमिश्रित सर्वत मदनलाई पिलाई मदनको मृत्यु हुँदा र कान्छी रानीले पश्चातापका कारण आत्महत्या गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग ९, श्लो.४०) मा करुणरस निष्पत्ति भएको छ :

मन भइ भारी नगर निहारी
नृपसुत हुन्छन् विपिन-विहारी ॥ (सर्ग ४, श्लो.१)
गति दरबारी अति दुःखकारी ।
सहन नसक्दा दिल सुकुमारी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ४, श्लो.२)

माथिको घटनासन्दर्भमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सौतेनी आमाको गालीगलौज, बाबुबाट तिरस्कार, आफ्नी आमाको दयनीय अवस्था, दरबारप्रतिको उदासिनता, प्राकृतिक सौन्दर्यप्रतिको आकर्षण, राजकुमारको शान्त र एकाग्र स्वभाव आदि भौतिक जगत् तथा तिनबाट उत्पन्न मानसिक उपजको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै भावकका मनमा नैराश्य उत्पन्न हुनु, दुःख र चिन्ता लाग्नु, दया, माया र करुणा जाग्नु, सहानुभूति पैदा हुनुजस्ता मानसिक र सात्विक क्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण भावकका मनमा चिन्ता, दैन्य, आवेग, विषाद, तर्क, शङ्का, मरण, आलस्य, श्रम आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन पुगी शोक स्थायीभावजन्य करुणरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसप्रकार प्रस्तुत आख्यानमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । खासगरी नरेन्द्र वनप्रस्थान गरेपछि चौथो सर्गबाट विकसित करुणरस दसौं सर्गमा कान्छी रानीको आत्महत्याबाट परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

६.४.७ अद्भुतरस

भावकको मनमा विस्मय स्थायीभावको प्रभावबाट उत्पन्न हुने रसावस्थालाई अद्भुतरस भनिन्छ । **वनकुसुम** काव्यमा पनि यसको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ । **वनकुसुम**को छैटौं सर्गमा दरबारमा नरेन्द्र हराएको तथा कान्छी रानीको विविध षडयन्त्रमूलक घटनावर्णन (सर्ग ६, श्लो.१) मा विस्मय भावमूलक अद्भुतरस विकसित भएको देखिन्छ । सातौं सर्गमा राजकुमार नरेन्द्रले केटाकेटीलाई रोचक कथा सुनाउँदा (सर्ग ७, श्लो.५४) तथा युवतीको अभूतपूर्व सौन्दर्यवर्णन (सर्ग ७, श्लो. ७८) मा अद्भुतरस उत्पत्ति भएको छ । आठौं सर्ग मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा भेष बदलेर (पुरुष भेष धारण गरी) राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न दरबार बाहिर निस्किएको र राजकुमारलाई दरबार ल्याएको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग ८, श्लो.२०) मा विस्मय भावमूलक अद्भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी दसौं सर्गमा प्रतिभाकी गुप्तचर केटीले उक्त कुरा सुनाएपछि भोलिपल्ट विहान मन्त्री वैद्यलाई लिएर हेर्न आउँदा राजा जीवितै रहेको घटनावर्णन (सर्ग १०, श्लो.१५) मा विस्मयजन्य अद्भुतरस देखापरेको छ । दसौं सर्गमा विष खुवाइएका राजा महेन्द्र जीवित रही आफन्तसहित वैद्यका काँध चढी खोपीमा आएको घटनासन्दर्भमा अद्भुतरस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ :

उससँग जान्छन् वृद्ध त्यो ठाउँतर्फ
मदन र महिषी छन् खाटमा स्वर्ण सिर्फ ।
नृपति तल प्रबुद्ध प्रात झैं रातबाट
स्वजनसहित आए वैद्यका काँध काँध ॥ (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.१५)

प्रस्तुत काव्यांशमा वृद्ध राजा विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी राजाको जीवितावस्था, वैद्यद्वारा काँधमा दरबारको खोपीतर्फ आगमन, मदन र रानी एकै शैयामा देखिनु आदि आन्तरिक तथा भौतिक पक्षहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा आश्चर्य पैदा हुनु, कौतूहलता उत्पन्न हुनु, मनमा विविध शङ्का पैदा हुनु, मदन र रानीको अवैध सम्बन्धप्रति घृणा उत्पन्न हुनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक एवम् आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसका साथै भावकमा शङ्का, विषाद, लज्जा, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सञ्चरण हुन पुगी विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । यसरी माथिको घटनासन्दर्भमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । **वनकुसुम**मा खासगरी आठौं सर्गमा नरेन्द्र खोज्न हिँडेको प्रतिभाको छद्मभेषी वर्णनबाट विकसित अद्भुतरस मदनको भेष धारण गरी मदनलाई हत्या गराई राजालाई सकुशल बचाउन सफल घटना वर्णनमा आधारित दसौं सर्गमा अद्भुत अङ्गरस उत्कर्षमा पुगेको देखिन्छ ।

६.४.८ वात्सल्यरस

वनकुसुम काव्यमा वात्सल्यरसको समुचित उपयोग भएको छ । सौतेनी आमाको दुष्वचन र तुच्छ व्यवहारका कारण चौथो सर्गमा नरेन्द्र दरबारबाट निस्किएपछि आमा (जेठी रानी) मा छोरा नरेन्द्रप्रतिको चिन्ताका कारण वात्सल्यभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । नवौं सर्गमा राजा महेन्द्रको विरूद्धमा दरबारमा गरिएको विविध षडयन्त्रको वर्णनमा केन्द्रित रहेको छ । यसक्रममा कान्छी रानीको ५ वर्षे नाबालक छोरोलाई राजगद्दीमा बसाल्दा वत्सल स्थायीभावमूलक वात्सल्यरस निष्पत्ति भएको छ । नवौं सर्गमा सेनापतिलाई प्रेमद्वारा हातमा लिई कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई राजगद्दीमा बसालेको घटनावर्णन (सर्ग ९, श्लो.१) बाट वात्सल्यरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

थियो अर्कै चाला महलतिर हाम्रो अब तर
बसे गादी राम्रा शिशु मुख सिँगारी सुमधुर ।
मिठो तोते बोली मधुर तर घोली सबतिर
उमेरै पाँचैका स्वर जब चरा हुन्छ मधुर ॥ (वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानमा कान्छी रानीको नाबालक छोरो विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । दरबारको बदलिएको परिस्थिति, पाँचवर्षे बालक राजगद्दीमा आरोहण, राजाको तोते बोली, चराकोजस्तै मधुर स्वर आदि भौतिक तथा मानसिक घटकादि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा माया स्नेह पलाउनु, आनन्द छाउनु, खुसी हुनु, मनमा अनेक भाव उत्पन्न हुनु, राजाको कमजोर र निरीह अवस्थाप्रति दया जाग्नु, धैर्य बन्नु आदि सात्त्विक, मानसिक र आङ्गिक अनुभाव विकास भएको छ । यसले गर्दा भावकमा मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, धृति, शङ्काजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई वत्सल स्थायीभावजन्य बात्सल्यरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी माथिको प्रसङ्गमा वात्सल्यरसप्रधान वत्सल स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको छ । अतः उपर्युक्त अद्भुतरस, रौद्ररस तथा करुणरसले शान्त रसलाई नै पृष्ठपोषण गरी काव्यलाई रसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएको देखिन्छ । मूलतः नवौं सर्गमा कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई गरेको माया-स्नेहको वर्णनमा वात्सल्यरस परिपुष्ट भएको छ ।

यसरी **वनकुसुम**को कथानक (सर्ग १-१०) आदिदेखि अन्त्यसम्मका आख्यान सन्दर्भहरूमा प्रथम सर्गमा भक्तिरस, चौथो र सातौं सर्गमा शान्तरस, नवौं सर्गमा

वात्सल्यरस, आठौं सर्गमा वीररस, दसौं सर्गमा अद्भुत, शृङ्गार, करुण तथा वीभत्सजस्ता अङ्गरसहरू परिपुष्ट अवस्थामा पुगेका छन् । यद्यपि ती केवल शम स्थायीभावयुक्त शान्तरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट प्रवाहित भएको हुँदा वनकुसुम काव्यमा मूलतः नायक-नायिकाका पवित्र प्रेमचित्रणलगायत सुन्दर लावण्यनगर तथा पहाडी प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णनका कारण मूलतः शान्तरस परिपाकमा पुगेको स्पष्ट हुन्छ।

६.५ वनकुसममा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण

वनकुसुम काव्यमा शान्तरस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यहाँ शृङ्गाररस, भक्ति रस, वात्सयरस, रौद्ररस, वीररस, भयानकरस, अद्भुतरस तथा करुणरसहरू अङ्गरस बनेर शान्तरसलाई नै सहयोग गरेका छन् । अङ्गरसमध्ये रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस प्रमुख बनेर शान्तरसको स्थायीभाव शमलाई सहयोग गरेको हुँदा शान्तरस नै अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ । लावण्य राज्यको प्राकृतिक सौन्दर्यहरूको कलात्मक वर्णनबाट आख्यान अघि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा स्वर्ण हिमाली शिखरको दृश्य, स्वर्गलाई गिज्याउने पहाडी झरना, नदीहरूको शोभायमान दृश्यहरू, हरियाली पहाडी वनजङ्गल तथा घाँसे मैदानहरू, वेद अध्ययन गर्ने सन्त, ज्ञानी तथा ध्यानीहरू बस्ने आनन्ददायी प्राकृतिक नगरीको वर्णन गरिएको छ । तिनले भावहरूलाई शान्तरसरूपमा परिणत गराउन उद्दीपनको रूपमा प्रबल भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । **वनकुसुम**लाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन राजा महेन्द्र तथा रानीहरूका बीचका प्रेम (सम्भोग-विप्रलम्भ) प्रसङ्ग वर्णन, राजाको दरबरिया प्रताप, वीरता र वृद्धवयको जीवनचर्चा, कान्छी रानीको सौन्दर्यप्रेम तथा जेठी रानीको उपेक्षाकृत अवस्था चित्रणका साथै राजकुमार नरेन्द्रको आकर्षक रूप, शिष्ट स्वभाव र आदर्श गुण आदिको प्रेमाख्यानमा आधारित विविध घटनासन्दर्भजन्य प्रासङ्गिक कथावस्तु पृष्ठभूमिका रूपमा आएका छन् । सामायन्तया काव्याख्यानको उठान शान्तरसबाट हुनु र राजारानी बीचका प्रेम-वियोगबाट शृङ्गाररसजन्य रति भावहरूको विकास हुन पुगे तापनि ती **वनकुसुम**को शम भावजन्य मूलरस (शान्तरस) अङ्गीलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने सन्दर्भबाट विकसित भएका पाइन्छन् ।

मूलतः **वनकुसुम**को तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले राजकुमार नरेन्द्रप्रति गरेको दुर्व्यवहार, अपमान, घृणा, मातापिताको निरीहपन, राजकीय अधिकारबाट वञ्चित हुनु, सौतेनी नाबालक भाइलाई राजा बनाउने कान्छी रानी र मदनको गुप्तप्रपञ्च आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश नरेन्द्रका निम्ति उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि राजकुमार नरेन्द्रमा दरबारप्रतिको वितृष्णा भाव मौलाउने अवसर सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप उनमा ग्लानि, विस्मात, चिन्ता, वितर्क, शङ्का, आश्चर्य, स्मृति, मोह, चपलता, दैन्य, श्रम, निर्वेद, जडता, आलस्य, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई प्रकृतिको शान्त, रमणीय एवम् आनन्द स्थलको खोजीमा वनविहार गर्ने इच्छा पैदा हुन्छ । फलतः नरेन्द्रको वनगमनपछि उनको वनकुसुमसँग भेट भएपछि त्यहाँका सुन्दर दृश्य-चित्रणको भौतिक तथा मानसिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आलम्बन विभावका रूपमा रहेका नायक-नायिका (नरेन्द्र-वनकुसुम) मा विविध अनुभावहरू विकास, विस्तार र परिपक्व हुँदै विभिन्न सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा **वनकुसुम** काव्यको सर्ग १ देखि सर्ग ३ सम्मका आख्यानवर्णन केवल पृष्ठभूमिका रूपमा आए तापनि खासगरी **वनकुसुम**को मूल आख्यान भने चौथो सर्गमा नरेन्द्र वनविहारमा निस्किएपछि अघि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा वनका सुन्दर दृश्य, नदीनाला, झरना, पुष्प सौन्दर्य, वसन्तमय शान्त परिवेश एवम् स्वच्छ र शीतल जलवायु आदि बाह्य

परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले आलम्बक नरेन्द्रमा विविध अनुभावहरू सिर्जना गराएका छन् । जसका कारण नरेन्द्रका मनमा हर्ष ,आनन्द, धृति, मोह, प्रेम, चपलता, औत्सुक्यजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै शम भावप्रधान शान्तरसतर्फ उन्मुख रहेको पाइन्छ । यसपछि नरेन्द्र वनविहारप्रतिको थप मोह, आकर्षणका कारण भोलिपल्ट विहानै उठेर घोडामा चढी पहाडी क्षेत्रका अन्य ग्रामीण सुन्दर दृश्यावलोकनमा निस्किन्छन् । बाटोमा यात्राका क्रममा झरनामा नुहाइरहेकी एउटी सुन्दर युवती (वनकुसुम-नायिका) भेट भएपछि तिनैसँग राजकुमार (नरेन्द्र-नायक) को भेटवार्तापश्चात् एक अर्कामा आत्मीय प्रेम बस्छ । जसका कारण वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नो घरमा बास बस्न आग्रह गर्छिन् र नरेन्द्र वनकुसुमकै घरमा बास बस्छन् । उनीहरूबीचमा विविध प्रेममय वार्तालाप हुन्छ र गाढा प्रेम बस्दछ । त्यसपछि नरेन्द्र पनि ग्रामीण सुन्दर बस्तीको प्राकृतिक सौन्दर्यमा रमाउँदै आफ्नो दिनचर्या बिताउँछन् ।

यसप्रकार उल्लिखित घटनाप्रसङ्ग आदिका सम्बद्ध पक्षहरूलाई रसविधानका कोणबाट केलाउँदा नायक-नायिका आलम्बन विभाव बनेर आएका छन् । वनजङ्गलका विविध दृश्यचित्रहरू, चराचुरूङ्गी, नदी, झरना, वसन्तकालीन ऋतु, ग्रामीण सुन्दर बस्ती, हरियाली कृषि फाँट तथा शिष्ट, शालीन र पवित्र भावयुक्त कृषक आदिका प्राकृतिक एवम् मनोपरिवेशलगायत नायक-नायिका स्वयंमा निःसृत विविध विभावादि उद्दीपन विभाव बनी काव्यलाई रसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । नायक-नायिकाको भेट भएपछि मनमा आनन्द छाउनु, हर्ष पलाउनु, एकअर्काप्रति प्रेमभाव विकास हुनु र प्रेम बस्नु, प्रकृतिको सौन्दर्यमा रमाउनु, जीवनका दुःखपीडा भुल्नु आदि अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा नायक-नायिकामा मूलतः मोह, प्रेम, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, धृति, लज्जा, शङ्का आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति भावजन्य शृङ्गाररसको सामान्य विकास हुन पुगे तापनि ती सुषुप्त अवस्थामा नै सीमित भई तिनले मूलतः शान्तरसलाई नै परिपोषण गरेको हुँदा **वनकुसुम** काव्यमा शम भावप्रधान शान्तरस (अङ्गीरस) परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ । सौतेनी आमाको दुष्वचनका कारण प्रकृतितर्फ फर्किएका नरेन्द्र प्रकृति काखको विचरणमा रमाउँदै सुखद् जीवनको अपार आनन्दको बोध गर्दा काव्यनायक नरेन्द्रको मनमा उत्पन्न शम भावजन्य शान्तरसको उत्कर्ष अवस्था देखिएको छ, जस्तै :

मदन उज्याला
मुसुमुसु हाँसी ।
सुनशर तानी
बैंसबयानी ॥ (सर्ग ५, श्लो. ...)
मृदु उर ताकी
नजर कुनाले ।
दृग बदमाशी
साथ विहर्छन् ।। (वनकुसुम, सर्ग ४, श्लो.५२)

माथिको काव्यांशमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रकृतिको सुन्दर वातावरण, वनको एकाग्र र शान्त स्थल, रमाईला दृश्यहरू, चराचुरूङ्गीको सुमधुर गुन्जन, राजकुमारको सुन्दर भावना, एकान्ततताप्रतिको मोह, वनजङ्गलका शीतल र चिसो सुसेलीयुक्त सुगन्धित हावा आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी भावक खुसी र आनन्दित हुनु, मनमा शान्ति मिल्नु, मनमा विभिन्न कौतूहलता पैदा हुनु, अनुहारमा कान्ति आउनु, कल्पनामा मस्त हुनुजस्ता अनुभावहरू

विकसित भएका छन् । जसका कारण भावकमा हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, स्वप्न, स्मृति, मोह, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । एवम् प्रकारले काव्यका विविध घटना प्रसङ्गबाट उत्पन्न वीर, शृङ्गार, भक्ति, रौद्र, भयानक, वात्सल्य, अद्भुत, करुण आदि रसहरू केवल शम स्थायीभावप्रधान शान्तरसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयबाट विकसित भएका पाइन्छन् । यसरी सामान्यतः काव्यमा **वनकुसुम**को माध्यमबाट नायक-नायिका मिलनको रतिभावयुक्त शृङ्गाररसको सूक्ष्म चर्चा तथा शृङ्गारिक रसाभास हुन पुगे तापनि मूलतः नायककेन्द्री प्राकृतिक सौन्दर्य मोह र तिनबाट उत्पन्न विविध विभावादिले शम स्थायीभावप्रधान शान्तरसलाई मलजल गरी त्यसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको हुँदा **वनकुसुम** काव्यमा अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

६.६ वनकुसुममा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस

वनकुसुम आख्यान र रसको सन्तुलित संरचनामा आधारित महाकाव्य हो । यसमा प्रयुक्त थुप्रै घटना, सन्दर्भजन्य आख्यानतत्त्वले विविध रसको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै स्थायीभावको अवस्थासम्म वा मूलरसको स्थितिसम्म पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । यसक्रममा लावण्य देशको सुनौला हिमालको सौन्दर्य वर्णन, पहाडी झरना, नदीहरूको शान्त र सुन्दर दृश्य, हरियाली वन जङ्गल तथा घाँसे मैदानहरू, सन्त, ज्ञानीहरू बस्ने शान्त एवम् आनन्ददायी प्राकृतिक नगरीको सुन्दर परिवेश आदि नायक नायिकाको शान्तरस निष्पत्तिमा उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । तिनले नरेन्द्रमा निहित शमजन्य भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याएका छन् । दरबारको अशान्तिका कारण नरेन्द्र शान्तिको निम्ति वनविहारमा निस्केपछिको पहाडका सुन्दर मनमोहक वनका दृश्यहरू, वनमा फुलेका सुवासयुक्त फूल र पुष्पवासना, शीतल हावाले नरेन्द्रको मनमा आह्लाद पैदा गर्दै शम स्थायीभावमूलक शान्तरस विकास र विस्तार हुन पुग्दछ । यसअनुरूप नरेन्द्रमा विविध सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन थाल्दछन् । जसका कारण नायकमा सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित भई शान्तरस सिर्जना हुन पुग्दछ । यसैगरी वनमा फुलेको सुगन्धित वनकुसुम तथा स्निग्ध यौवनारूपी ग्रामयुवतीसँगको भेटपछिको सुन्दर एवम् पवित्र आत्मिक प्रेमलगायत ग्रामीण कृषक बस्तीको सौन्दर्यपूर्ण वर्णनका आख्यान तथा कथानकमा प्रयुक्त सरस, शिष्ट, मधुर एवम् कोमल भाषिक प्रयोगले नायक नायिकाका हृदयमा उत्पन्न सम्बद्ध सञ्चारी भावहरूलाई शम स्थायीभावमूलक शान्तरसरूपमा परिणत गराउन उद्दीपनको रूपमा प्रबल भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसरी काव्यमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्वले विविध अङ्गरस तथा सम्बद्ध स्थायीभाव निष्पत्ति गराउँदै अङ्गीरसको रूपमा काव्यको नायक नरेन्द्र र नायिका वनकुसुममा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको छ । मूलतः **वनकुसुम**लाई आख्यानात्मक कथानक, पात्र, परिवेश, भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार तथा ध्वनिले विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको छ । तिनको सङ्क्षिप्त विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

६.६.१ कथानक र रस

महाकाव्यमा आदिदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटनाक्रमहरूको शृङ्खलाबद्ध आख्यानलाई कथानक मानिन्छ । कथानक र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको हुन्छ । **वनकुसुम**मा प्रयुक्त कथानक र तिनबाट उत्पन्न रसावस्था तथा कथानक र रसको सम्बन्धलाई क्रमशः यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)**

आरम्भ भाग भनेको पात्र र कथावस्तुको सामान्य परिचय दिइने भाग हो । यस **वनकुसुम** काव्य जम्मा १० सर्गमा विभाजित छ । प्रथम सर्ग कथानक परिचय तथा भूमिका वर्णन केन्द्रित रहेको छ । यो वनकुसुमको कथानक आरम्भ हो । पहिलो सर्ग मङगलाचरणमा आधारित छ जसमा ब्रह्म देवता, जननी माता, विद्वान, ज्ञानी, सन्तलगायत राजा महेन्द्रको दरबार रहेको लावण्य नगर तथा पहाडी सौन्दर्यको कलात्मक स्तुतिजन्य भक्तिगानयुक्त आख्यानचित्रण गरिएको छ । यसकारण **वनकुसुम**मा निर्वेद स्थायीभावप्रधान भक्तिरस तथा शम भावयुक्त शान्तरसको स्थिति देखापरेको छ । यसरी आख्यानले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ ।

(ख) **सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)**

दोस्रो सर्गमा राजा महेन्द्रको दरबारिया पारिवारिक सुखद-दुःखद सन्दर्भजन्य घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ । यो सर्ग **वनकुसुम** काव्याख्यानको प्रयत्न खण्ड हो । यसक्रममा राजा महेन्द्रको युवावयको राजकीय कुशलता र वीरताको वर्णन गर्दाको आख्यानले राजकुमार नरेन्द्रमा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति भएको छ । राजाको वृद्ध वयको कमजोर, निरीह र निराशजनक वर्णनमा आधारित आख्यानले नरेन्द्रमा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस विकासमा सहयोग गरेको छ । कान्छी रानीको दबाबमा परी राजाबाट उपेक्षित जेठी रानीको विलाप, उदासिनता र राजकुमारप्रतिको चिन्ता प्रकट गर्दाको आख्यानले करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी कान्छी रानीको शृङ्गारवर्णनको आख्यानले रतिजन्य शृङ्गाररस तथा उनको ५ वर्षे नाबालक छोरालाई राजा बनाउने प्रबल चाहना वर्णनको आख्यानले वात्सल्यरस उत्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । यसरी नै सेनापति मदन, सैनिकहरू आदिका कार्य-व्यवहार चित्रणमा उत्साहमूलक वीररस उत्पन्न भएको छ । ती सबै केवल नायक नरेन्द्रकै हृदयको शम स्थायीभावजन्य शान्तरसलाई पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयअनुरूप अङ्गीरसकै उपकारक बनेर देखापरेका छन् । यस सर्गमा प्रयुक्त आख्यानमा खासगरी राजकुमार नरेन्द्रको एकान्तप्रेम तथा जङ्गल घुम्ने तीव्र इच्छाभाव प्रकट गरिएको हुँदा उक्त सर्गलाई प्रयत्नको रूपमा लिन सकिन्छ जसबाट काव्यमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको पूर्वसङ्केत गरिएको पाइन्छ । यसअनुरूप नरेन्द्रको शिष्ट, सौम्य र शालीन व्यक्तित्व वर्णनको आख्यानले शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति विकास हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी विविध रोचक र कौतूहलमय घटनाख्यान आदिले विविध सहायक रसहरूको विकास गर्दै मूलरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

(ग) **चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति)**

नायक नायिकाको मिलनको प्राप्ति र अप्राप्तिबीच आशा निराशाको अवस्था नै प्राप्त्याशा हो । तेस्रो सर्गमा सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार र नाबालक छोरालाई राजा बनाउने षडयन्त्रबाट राजकुमार नरेन्द्रको मनमा दरबार छोडेर वन विहारमा निस्किने प्रबल इच्छा पैदा भई जङ्गल निस्किने निर्णयमा पुग्नुसम्मको सन्दर्भजन्य आख्यान प्राप्त्याशा हो । यस आख्यानले नरेन्द्रको मनमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस उत्पन्न गर्न उद्दीपकको रूपमा सहयोगी भूमिका खेलेको छ । कान्छी रानीले आफ्नो छोरालाई राजा बनाउन सेनापति मदनलाई समेत यौवनरूपी प्रेमरसको पासोमा पारेको सन्दर्भवर्णनको आख्यानले रति भावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति र विकासमा सहयोग गरेको छ । उक्तरस केवल नरेन्द्रको हृदयमा निहित शम स्थायीभावमूलक शान्तरसलाई नै मलजल गर्ने ध्येयले

विकसित भएको छ । यसैगरी सौतेनी आमाको दुर्वचनका कारण दरबारप्रति वितृष्णा भाव पैदा भई राजकुमार नरेन्द्र उदासिन बनेपछिको घटना आख्यानले नरेन्द्रमा शोकसम्बद्ध भावहरू सल्बलाउँदै र प्रबल बन्दै जाँदा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको उत्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसक्रममा विकसित विविध अङ्गरस तथा स्थायीभावहरू शान्तरसलाई नै उपकार गर्ने ध्येयबाट सञ्चालित छन् । यसरी आख्यानले रस उत्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

(घ) सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति)

आख्यानमा नायक नायिकाको उद्देश्य पूर्ण हुने वा नहुने कुराको प्रायः निश्चित भएको अवस्था नियताप्तिको स्थिति हो । अतः नरेन्द्रको वनागमन तथा त्यहाँका प्रकृतिमय सौन्दर्यलगायत वनकुसुमसँगको भेटको प्रसङ्गादि वर्णनमा आधारित चौथो, पाचौं र छैटौं सर्गसम्मका घटनाआख्यानमा पुग्दा वनकुसुमको काव्योद्देश्य प्रायः निश्चित भएको हुँदा यी सर्गलाई आख्यानको नियताप्ति मान्न सकिन्छ । **वनकुसुम**को मूल आख्यान चौथो सर्गबाट आरम्भ भएको छ । यस सर्गमा सौतेनी आमाको कारण नरेन्द्रमा प्रकृति मोह सिर्जना हुन्छ र उनी वनविहारमा निस्किन्छन् । वनको सुन्दर दृश्यहरूबाट प्रभावित हुँदै खुसी र आनन्दित बन्दछन् । यसले गर्दा राजकुमार नरेन्द्रमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ ।

यसक्रममा प्रकृतिका हरियाली वनजङ्गल, स्वच्छ, शान्त र मनोरम वातावरण, निर्मल झरना, चराचुरूङ्गीका सुमधुर एवम् कर्णप्रिय चिरीबिरी धुनले मन्त्रमुग्ध भई रातमा घाँसको शैयामा आनन्दसँग निदाएको सन्दर्भवर्णित आख्यानले नरेन्द्रमा शम भावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति भएको छ जसको विकास र विस्तार हुँदै जाँदा काव्यमा अङ्गीरसको रूपमा शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसैगरी पाँचौं सर्गमा नरेन्द्र विहानै उठी घोडामा चढे पहाडी सौन्दर्यको दृश्यावलोकन भ्रमणमा निस्किएको तथा बाटोका आसपासका विविध प्राकृतिक हरियाली डाँडाकाँडा, झरना, वन जङ्गल तथा रमाइलो कृषि ग्रामीण दृश्य चित्रणको आख्यानले शम भावमूलक शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी यात्राको क्रममा वनमा प्रेमरसले बासिरहेको ढुकुरको आवाज सुन्दा र झरनामा नुहाइरहेकी युवती देखेपछिको घटना आख्यानले नरेन्द्रमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको बीजाङ्कुरणमा सहयोगी भूमिका खेलेको छ । नायक-नायिकाको दृश्य चित्रण लगायतका विविध प्राकृतिक सुन्दर परिवेशयुक्त आख्यानले शान्तरस निष्पत्तिको निम्ति उपकारक बनेर अनुकूल कार्य गरेको देखिन्छ । यसरी आख्यानले रससिर्जनामा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको छ । छैटौं सर्गमा नरेन्द्र वनविहारमा निस्किएपछि दरबारमा हल्लीखल्ली हुन्छ । नरेन्द्रलाई खोज्न चारैतिर मानिसहरू पठाइन्छ भने नरेन्द्रकी आमा रातभर रोएर बस्छिन् । उक्त घटना आख्यानले करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसरी नै नरेन्द्र हराएकोमा कान्छी रानीको मनमा हर्ष र खुसी छाउँदा शान्तरस विकास भएको छ । कान्छी रानीले जेठी रानीबाट दरबार विरोधी कार्य गरेको मिथ्या हल्ला चलाई राजाबाट जेठी पत्नीलाई कैद गर्दाको स्थितिमा करुणरसको विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यद्यपि ती सबै सहायक रसहरूले मूलरस शान्तरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । अतः काव्यमा आख्यानले विविध अङ्गरसहरू सिर्जना गराई अङ्गीरसलाई उत्कर्षमा पु-याउन सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ङ) उपसंहार (फलागमको स्थिति)

सातौं सर्गदेखि दसौं सर्गसम्मको आख्यान संरचना **वनकुसुम** काव्याख्यानको फलागम अवस्था हो । मूलतः सातौं सर्गमा नायक नरेन्द्रको वन विहारको मोह पूर्ण हुनु, नायक-

नायिकाबीच भेटवार्तालगायत सहयात्रा तथा कृषककन्या नायिका (वनकुसुम) कै घरमा नायक बस्नु तथा एकअर्कामा आत्मीय प्रेम बस्नु आदि कार्यादिका आख्यानलाई **वनकुसुम**को फलागमको रूपमा लिन सकिन्छ । यसक्रममा ग्रामीण यात्रामा अघि बढेका नरेन्द्रले झरनामा नुहाइरहेकी युवती (वनकुसुम) लाई भेट्नु, नरेन्द्र र वनकुसुमबीच कुराकानी हुनु, एक अर्काप्रति आकर्षित हुनु, वनकुसुमले नरेन्द्रलाई पहिलो भेटमै मन पराई हृदयमा सजाउनु, नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बस्न आग्रह गर्नु तथा वनकुसुम र नरेन्द्रको प्रेमपूर्ण संवाद वर्णनको घटनाआख्यान आदि फलागम बनेर आएको छ । यसले गर्दा **वनकुसुम**मा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस तथा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति गर्न सहयोग गरेको छ । यसरी नै नायिका वनकुसुमको ७० वर्षे वृद्ध बाबुको नाजुक अवस्था वर्णनको आख्यानले करुणरस तथा केटाकेटीहरूलाई कथा सुनाउँदा शान्त एवम् अद्भुतरस निष्पत्तिमा मद्दत गरेको देखिन्छ । अतः **वनकुसुम**मा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस तथा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसप्रकार आख्यानले काव्यमा विविध अङ्गरसहरू सिर्जना गर्दै अङ्गीरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् ।

आठौं सर्ग मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा राजकुमार नरेन्द्रको खोजीमा निस्किएको वर्णनले युक्त आख्यानमा केन्द्रित रहेको छ । यसबाट छोरा नरेन्द्रको वियोगमा आमा चिन्तित र निराश बन्नु तथा तथा वृद्ध मन्त्री दुःखी बन्न पुगेको घटनावर्णनको आख्यानले शोक भावजन्य करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी बाबुको अनुमतिमा प्रतिभा पुरुषभेष धारण गरी राजकुमारलाई खोज्न दरबारबाट वन गमन गर्नु, घोडाको टाप पहिल्याउँदै एउटा सुन्दर, शान्त र रमणीय ग्रामीण बस्तीको किसानको घरमा राजकुमारलाई भेट्नुजस्ता घटना आख्यानले शान्तरस उत्पत्ति गर्न सहयोगी भूमिका खेलेको छ । त्यहाँ कृषक कन्यासँग राजकुमार नरेन्द्रको प्रेम भएको प्रतिभाले थाहा पाउँदाको प्रसङ्गमा शृङ्गाररस विकास भएको छ । यसैगरी नरेन्द्रलाई दरबार फर्किन आग्रह गर्दा प्रारम्भमा नरेन्द्रले आपत्ति जनाएको घटना आख्यानले रौद्ररस एवम् पछि पुनः सौम्य अवस्थामा आई दरबार फर्किएको घटना आख्यानले शम स्थायीभावमूलक शान्तरस विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । नवौं सर्ग कान्छी रानी र मदनको गुप्त षड्यन्त्रमा कान्छी रानीको ५ वर्षे नाबालक छोरालाई राजगद्दीमा राखिएको घटनालगायत राजालाई विष खुवाई मार्ने योजनामा केन्द्रित रहेको छ । उक्त आख्यानले विविध रसहरूको विकासमा सहयोग गरेका छन् । नयाँ राजा घोषित हुँदाको आख्यानले वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी मदन र कान्छी रानीको गुप्त योजनामा वृद्ध राजालाई विष खुवाई मार्ने योजनाको आख्यानले करुणरस तथा रानी मदनसँगको प्रेमलीलामा तल्लीन हुँदाको घटना आख्यानले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसरी आख्यानले विविध अङ्गरसहरूको विकासमा सहयोग गरी काव्यलाई मूलरस अर्थात् शान्तरसको अवस्थामा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुँदा आख्यान र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

दसौं सर्ग **वनकुसुम**को आख्यानवर्णनको अन्त्य वा समापन खण्ड हो । यस खण्डमा काव्यका प्रमुख खलपात्रहरू (मदन र कान्छी रानी) को मृत्युपश्चात् दरबारमा देखिएका सबै अशान्ति र भाँडभैलोको अन्त्य हुन्छ । नायक/नायिकाको प्रमुख सहयोगी पात्र प्रतिभाले पनि स्वैच्छिक मृत्यु वरण गर्छिन् भने नरेन्द्र र वनकुसुमको पुनः मिलनको संयोगान्त अवस्था सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप दरबारमा शान्ति स्थापना भई एउटा सुव्यवस्थित, न्यायोचित सुशासनको शुभारम्भ हुन्छ । यस सर्गमा प्रयुक्त थुप्रै घटना आख्यानबाट विविध

रसहरू निष्पत्ति हुन पुगेका छन् । यसक्रममा मदनले आफूलाई राजा घोषित गरी सैनिकहरूलाई आफ्नो पक्षमा पार्दाको स्थिति वर्णनको आख्यानले वीररस, राजा मरिसकेको ठानी मदनले आफूलाई राजा घोषित गरी कान्छी रानीसँग एकै शैयामा प्रेमालीन हुँदाको घटना आख्यानले शृङ्गाररस तथा मदनको मृत्युवर्णनको आख्यानले करुणरस विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । विष खुवाइएका राजा महेन्द्र जीवितै रहँदा तथा प्रतिभा मदनको भेषमा रही आफ्नो योजनामा तल्लीन हुँदाको घटना वर्णनको आख्यानले अद्भुतरस एवम् राजाबाट मदनलाई धिक्कार्दा रौद्ररस उत्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । राजाले प्रतिभाको वीरता र साहसको वर्णन गर्दाको आख्यानले वीररस, प्रतिभाकी वृद्ध बाबु खुसी हुँदाको आख्यानले शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका बहन गरेको छ । राजाले प्रतिभा र नरेन्द्रको विवाह गरिदिने प्रसङ्गवर्णन गर्नुलगायत अन्ततः वनकुसुम र नरेन्द्रको मिलनको साङ्केतिक आख्यानले शृङ्गाररसको विकासमा सहयोग गरेको पाइन्छ । सबै घटना सकिई दरबारको शान्त, सुन्दर, वातावरणको परिवेश सिर्जना भएपछिको आख्यानले शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग छ । यसरी **वनकुसुम** काव्यमा आख्यानले विविध अङ्गरसहरूको सिर्जना गराई अङ्गीरसका रूपमा शान्तरसलाई परिपाक अवस्थामा पऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

यसप्रकार **वनकुसुम**मा विभिन्न घटनाजन्य आख्यान-आरम्भ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागमबाट विविध रसको सिर्जना भएको हुँदा रस उत्पत्तिमा कथानक भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । **वनकुसुम**को आख्यानमा प्रयुक्त यी विविध घटना तथा उत्पन्न शृङ्गार, भक्ति, अद्भुत, भयानक, वीर, रौद्र, वात्सल्य, करुण आदि सहायकरसकै पृष्ठपोषणमा वनकुसुममा शम स्थायीभाव उद्दीप्त भई शान्तरस उत्कर्षमा पुगेको छ । नायिका वनकुसुमको शीर्षकचयन तथा तिनको प्राकृतिक पुष्प-सौन्दर्यको कलात्मक मानवीकृत वर्णन तथा नायक नरेन्द्रका सबै घटना-कार्यहरू पूर्णतः प्राकृतिक सौम्य र शान्तभाव वर्णनमा नै केन्द्रित भएको हुँदा काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस सिद्धिमा पुगेको छ । अतः काव्यमा आख्यानबिना रसको उत्पत्ति असम्भव हुनाले यी दुईबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी आख्यानले रस उत्पत्तिमा सहयोग गरी काव्यलाई मूलरस अर्थात् शान्तरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको हुँदा आख्यान र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

६.६.२ वनकुसुममा पात्र र रस

पात्रका थुप्रै कार्यव्यापार तथा सत् असत्, अनुकूल प्रतिकूल स्वभाव र प्रवृत्ति आदिका आधारमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुँदै विविध सहायकरस तथा भावहरूको विकास भई स्थायीभाव र मूल वा अङ्गीरसको परिपाक हुन पुग्दछ । प्रस्तुत **वनकुसुम**को रसविधानगत अध्ययनका सन्दर्भमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । विविध पात्रका चारित्रिक क्रियाकलाप र तिनबाट भावक वा पाठकका मनमा पर्ने शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको परिपाक स्थिति नै **वनकुसुम**को पात्र र रसगत सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । **वनकुसुम** काव्यमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै प्रकारका पात्रहरूको उपयोग भएको छ । यस आधारमा हेर्दा राजा महेन्द्र, उनकी जेठी रानी तथा छोरा नरेन्द्र, वनकुसुम (नायक-नायिका), कान्छी रानी (मन्दारिका) र उनको ५ वर्षे नाबालक छोरा, मन्त्री, मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा (सह-नायिका) र दरबारमा काम गर्ने केटी (प्रतिभाकी सहयोगी), मदनका सैनिकहरू, वैद्य, वृद्ध कृषक र उनका केटाकेटीहरूलगायत मानवेतर पात्रहरू चराचुरुङ्गी, वन्यजन्तुहरू आदि वनकुसुम काव्यका पात्रहरू हुन् । विविध रसभावहरूको उत्पत्ति गराउँदै काव्यलाई स्थायीभावप्रधान शान्तरसमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह

गर्ने प्रमुख, सहायक र गौण पात्रहरूलाई तिनका कार्यका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **प्रमुख पात्र**

काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन सत् कार्य र असत् कार्य गर्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक चरित्र प्रमुख पात्र हुन् । **वनकुसुम**मा काव्यनायक राजकुमार नरेन्द्र र नायिका वनकुसुम तथा प्रतिनायक सेनापति मदन र कान्छीरानी मन्दारिका प्रमुख पात्र बनेर आएका छन् । तिनको द्वन्द्वात्मक कार्यव्यापारमा महाकाव्य उद्देश्यपूर्ण बन्न पुगेको छ । तिनको सङ्क्षिप्त चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) **नायक**

वनकुसुम महाकाव्यको नायकलाई हेर्दा नरेन्द्र धीरोदात्त कोटिका नायक हुन् । उनी काव्यका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । उनकै केन्द्रीयतामा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । नरेन्द्र दुःख र सुख दुबै परिस्थितिमा स्थिर चित्त भएका, अति गम्भीर, शान्त स्वभाव, आत्मप्रशंसा नगर्ने, क्षमाशील, अहंकार नभएका, दृढ प्रतिभा भएका, शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त एकान्तप्रेमी, शान्तिप्रेमी, प्रकृतिप्रेमी रहेका देखिन्छन् । सामान्यतः आख्यानको प्रारम्भदेखि नै शान्त र एकाग्र स्वभावका नरेन्द्र सौतेनी आमाको दुर्वचन र उनका दरबारिया षड्यन्त्रविरूद्ध वितृष्णा बनेका राजकुमार नरेन्द्र मूलतः चौथो सर्गको आख्यानवर्णनमा पुग्दा शान्तिको खोजीमा दरबारबाट वनविहारमा निस्किएपछि दिनरात प्रकृतिमै आनन्दसँग बस्दाको स्थितिमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसरी प्रकृति मोहको आत्मिक प्रेमको सौन्दर्यमा रमाउने पात्र बनेर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विभिन्न घटना, मोड र परिस्थितिमा उनको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । आफू अन्यायमा परे तापनि त्यसलाई चुपचाप सहने र आफ्नो अधिकारको निम्ति समेत नबोल्ने, धीर, सहनशील, निःस्वार्थी एवम् त्यागी नरेन्द्र सत् पात्र हुन् । उनी प्रकृतिको पुष्पमय सौन्दर्यका प्रतीकात्मक रूपमा झरनामा नुहाइरहेकी वनकुसुमसँग भेट भएपछि उनलाई पवित्र प्रेम गर्न थाल्दछन् । यसक्रममा काव्यमा रति स्थायीभावजनित शृङ्गाररसको अवस्था देखिएको छ । यसरी नै दरबारिया सुखसयल त्यागेर पहाडी प्राकृतिक शान्ति र सुखको खोजीमा निस्किएको हुँदा नायक नरेन्द्र एक साहसी वीरयोद्धा हुन् । यस सिलसिलामा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । आफूले पाउने राज्य आफ्नो सौतेनी भाइलाई सुम्पिएर दरबारिया सुशासन, शान्ति र प्रजाको सुखको निम्ति वनविहारमा गएबाट उनी अरूको हित र भलो चाहने अनुकूल प्रवृत्ति बोकेका पात्र रहेका देखिन्छन् ।

उनी आख्यानको प्रारम्भदेखि (सर्ग १- १०) अन्त्यसम्म विविध कार्यभूमिकामा बाँधिएका बद्ध तथा मञ्चीय पात्र हुन् । यसक्रममा उनी कतै राजा महेन्द्र र जेठी रानीका सुपुत्रका रूपमा, कहिले दरबारको राजकुमारको रूपमा, कहिले विरही बटुवा तथा सांसारिक त्यागीका रूपमा, कतै कृषक कन्यासँगको सहयात्री तथा कृषक पाहुना एवम् वनकुसुमको प्रेमी वा नायकलगायत दरबारिया शान्ति र सुशासनको निम्ति प्रतिभाको योजनाका सहयोगी बनेर सहयोग गरेका छन् । जसलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । यसैगरी कार्य-भूमिकाका आधारमा प्रमुख तथा जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनी वनकुसुमलाई प्रारम्भदेखि नै आत्मिक प्रेम गर्ने बीचमा कार्य व्यस्तताका कारण वनकुसुमलाई छाडेर दरबार फर्केका भए तापनि अन्त्यमा प्रतिभाले नरेन्द्रको विवाह प्रेमिका वनकुसुमसँग हुनुपर्ने धारण व्यक्त गरेबाट

वनकुसुम-नरेन्द्रको मिलनको स्थिति देखिएको हुँदा नरेन्द्र इमानदार पात्र हुन् । उनी समय परिस्थिति अनुकूल चल्ने, बुद्धिजीवी तथा सही कार्यमा उचित निर्णय गर्नसक्ने गतिशील स्वभाव भएका पात्र हुन् । मूलतः नरेन्द्रको प्रकृति मोह, शान्तिप्रेम, वनकुसुमप्रतिको आकर्षण (आत्मिक प्रेम) आदिका कारण **वनकुसुम** काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका नायक नरेन्द्रका कार्य व्यापारबाट विविध रसभावको निष्पत्ति भएको हुँदा **वनकुसुम** काव्यमा पात्र (नायक) र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(आ) नायिका

पूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताबाट हेर्दा वनकुसुम स्वकीया वर्गको नारी हो । यस प्रकारका नायिका सरल प्रकृतिकी विनय, कोमल आदि गुणले युक्त, गृहकार्यमा व्यस्त, आफ्नै पतिसँग मात्र प्रणयसम्बन्ध राख्ने, सद्गुणी र नैतिक चरित्रवान हुन्छन् जुन गुण वनकुसुममा पाइन्छ ।

वनकुसुम चरित्रप्रधान महाकाव्य हो । नायक नरेन्द्रको वनप्रतिको मोहका कारण मनमा कल्पना गरेको वनमा फुल्ने सुवासित पुष्प नै वनकुसुम हो । अर्कोतर्फ वनविहारका क्रममा झरनामा नुहाइरहेकी युवती तिनै प्राकृतिक फूलको मानवीकृत सौन्दर्य प्रतीक हो । जसको नामबाट काव्यको नाम “वनकुसुम” रहन गएको हो । तिनै वनकुसुमका प्रकृतिमय सौन्दर्य, निश्छल र पवित्र भाव, विविध शिष्ट, शालीन, कोमल स्वभाव, आचरण तथा क्रियाकलापको सेरोफेरोमा रचिएको हुनाले यस काव्यलाई चरित्रप्रधान एवम् नारी प्रमुख काव्यको रूपमा लिन सकिन्छ । यस आधारमा हेर्दा **वनकुसुम** अर्थात् नायिका लिङ्गका आधारमा स्त्री तथा कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख पात्र एवम् कथानक उद्देश्य बोकेकी सत्पात्र हुन् । काव्यमा उनको केन्द्रीय भूमिका रहेको छ । पाँचौं सर्गमा सर्गबाट **वनकुसुम**को कथानक आख्यान अगाडि बढेको देखिन्छ । यसक्रममा प्रकृतिको सुन्दर काखको झरनामा नुहाइरहेकी युवती (वनकुसुम) ले पहाडको सुन्दर कृषक बस्तीतर्फ यात्रा गरिरहेका राजकुमार नरेन्द्रलाई देखेपछि लाज मान्दै रूखको फेदमा गई वस्त्र परिवर्तन गर्दछिन् । नरेन्द्र आफू नजिकै आई किसानको घर जाने बाटो सोधेपछि नायिकाले बताई आफूसँगै यात्रा गर्ने क्रममा वनकुसुमको नरेन्द्रसँग प्रेम बस्न गई नरेन्द्रलाई मन मन्दिरमा सजाउन पुग्छिन् र साँझमा नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्छिन् । जसबाट प्रेमको विकास र विस्तार हुँदै जान्छ । फलतः उनीहरूबीचको प्रेम मिलनमा परिणत भई वनकुसुममा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसरी हेर्दा **वनकुसुम** कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख नारी पात्र हुन् । उनी प्रवृत्तिका दृष्टिले अनुकूल पात्र हुन् । उनले काव्यमा काव्योद्देश्यअनुरूप जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि नायकको इच्छा, मनोभावना र आवश्यकता बमोजिम कार्य गरेकी छन् । स्वभावका आधारमा उनी स्थिर पात्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मै नायकप्रतिको एकै किसिमको सद्भावना रहेको छ । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वर्गीय चेतना बोकेकी पात्र हुन् । उनले समग्र सत्, आदर्श, शिष्ट एवम् सहनशील नारीको प्रतिनिधित्व गरेकी छन् । आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्याख्यानको मध्यदेखि (पाँचौंदेखि दसौंसम्म) अन्त्यसम्म नै विविध भूमिकामा उपस्थित भएकी छन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा मञ्चीय पात्र हुन् । उनले काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई काव्यलाई शान्तरसपूर्ण काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन शान्त, धीर, शिष्ट, शालीन, आकर्षक, प्रकृतिमय, कौतूहलमय एवम् रोचक र कलात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै रसनिष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गरेकी छन् । अतः वनकुसुमकै रूप सौन्दर्य,

शालीनता, धैर्य, नम्रता, निर्मल, स्वच्छ र पवित्र गुण चर्चा, विविध घटना, प्रसङ्गादिलगायत उनका मानसिक, संवेगात्मक, शारीरिक, सामाजिक अवस्था आदिका सुन्दर र मनोरम आख्यानप्रवाह काव्यमा भएको हुँदा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस परिपाक स्थितिमा पुगेको देखिन्छ । अतः आख्यानमा पात्र (नायिका) र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(इ) खलनायक (मदन)

काव्यमा प्रमुख पात्रलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । खलनायकले नायक-नायिकालाई बाधा सिर्जना गर्दछन् । नायक-नायिकाको मिलनमा वा कथानक उद्देश्यमा बाधा अवरोध पुऱ्याउने पात्र खलनायक हो । **वनकुसुम** काव्यमा सेनापति खलपात्र हो । **वनकुसुम** काव्यको प्रासङ्गिक आख्यानका राजा महेन्द्र र जेठी रानी (नायक-नायिका) बीचको सुमधुर दाम्पत्य जीवनमा खलल ल्याउने प्रमुख कार्यभूमिका भएको मदन असत् प्रवृत्ति भएको पात्र हो । धनसम्पत्ति र सैनिक शक्तिले सम्पन्न मदन कान्छी रानीको रूपयौवनप्रति आशक्त भई रानीको नाबालक छोरालाई राजा बनाइदिने र दरबारको सबै अधिकार रानीलाई दिने प्रलोभनमा उनको यौवना लुट्दछ र अन्ततः रानीबाट राजा महेन्द्रको हत्यासमेत गराई रानीलाई विवाह गरी आफूलाई राजा भएको घोषणा गर्दछ । यसबाट मदन काव्यको असत् खलपात्र भएको सिद्ध हुन्छ । यसक्रममा काव्यमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ ।

यसैगरी परस्त्रीप्रति आशक्त व्यभिचारी पात्र मदन स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हो । आफ्नो बुद्धि र विवेकलाई प्रेम, यौन र स्वार्थमोहको रूपमा खेलवाड गर्ने ऊ असत् अमानवीय पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा उसमा प्रतिकूल प्रवृत्ति पाइन्छ । ऊ कान्छी रानीलाई केवल काम वासनाको दृष्टिले हेर्दछ । समय र परिस्थितिअनुसार आफूलाई परिवर्तन गर्ने ऊ अस्थिर वा गतिशील पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक स्वभाव भएको पात्र हो । उसमा सामूहिकभन्दा व्यक्तिगत प्रेममोहको स्वार्थी जीवनचेतना पाइन्छ जुन अन्य सैनिकहरूमा भन्दा नितान्त भिन्न देखिन्छ । ऊ घरकी पत्नीप्रति वेवास्ता राख्ने कर्तव्यबोध नभएको गैर जिम्मेवार पात्र हो । कथानक प्रारम्भदेख अन्त्यसम्म नै उसको खलपात्रीय भूमिका रहेको हुँदा ऊ बद्ध पात्र हो । उसलाई हटाउँदा कथानक अपूर्ण बन्न पुग्दछ । साथै मञ्चमा प्रत्यक्ष आई विविध नकारात्मक भूमिका बहन गरेकोले ऊ मञ्चीय पात्र हो । अन्ततः रानीप्रतिको प्रेममोहकै कारण आफ्नो भौतिक देह समाप्त गर्ने वास्तवमै असत्, अमानवीय चरित्रले युक्त खलपात्र हो । उसकै कारण काव्यमा रानीसँगको मिलनमा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस तथा मदनको मृत्युमा शोक स्थायीभावमूलक करुणरसको परिपाक हुन पुगेको छ । यसरी **वनकुसुम**मा पात्र र रसको अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

(इ) मन्दारिका (कान्छी रानी)

काव्यमा प्रमुख पात्रलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । तिनले खालनायकलाई समर्थन र सहयोग गरी नायक-नायिकामा बाधा सिर्जना गर्दछन् । ती पात्रहरू कार्य, स्वभाव, प्रवृत्ति आदिका दृष्टिले नायक-नायिका विरोधी देखिन्छन् । यस आधारमा हेर्दा **वनकुसुम**की मन्दारिका खलपात्र हुन् । उनी कार्यभूमिकाका दृष्टिले प्रमुख नारीपात्र हुन् । उमेरले २४ वर्ष टेकेकी यौवन, रूपसौन्दर्य र धन सम्पत्तिले मत्त मन्दारिका राजा महेन्द्रकी कान्छी रानी तथा सेनापति मदनकी प्रेमिका हुन् । यसक्रममा रति भावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । उनी आफ्नै पतिलाई पनि वशमा राख्ने, सेनापतिसँग प्रेममा परी वृद्ध पति (राजा) लाईसमेत विषसेवन गराई हत्या गर्ने असत् पात्र हुन् । यसबाट

करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हुन् । उनले राजकुमार नरेन्द्रलाई दरबार छोड्न बाध्य तुल्याएकी छन् भने जेठी रानीलाई खोपीमा पस्न र पूजापाठ गर्न रोक लगाएकी छन् । अन्ततः राजालाई मिथ्या कुरा सुनाई जेठी रानीलाई नजरबन्दमा राख्न लगाएकी छन् । यसरी हेर्दा उनी प्रवृत्तिका दृष्टिले प्रतिकूल पात्र हुन् । उनमा समय परिस्थितिअनकूल भिन्नभिन्न स्वार्थ देखिएको हुँदा उनी स्वभावका आधारमा गतिशील वा अस्थिर पात्र हुन् । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वैयक्तिक चेतना बोकेकी पात्र हुन् । उनमा समग्र रानीमा हुने स्वाभिमान, सद् आचरण, धैर्य र विनम्रताभन्दा भिन्न आचरण देखिन्छ । जसका कारण उनमा उन्मुक्तता, कामवासना, रसपान, शृङ्गारमोह आदि देखापरेको छ । आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्यको प्रारम्भदेखि काव्यान्तसम्म नै आएकी छन् । काव्यमञ्चमा उनी प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेकी हुँदा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । यसरी खलपात्र मन्दारिकाको प्रमुख कार्य-व्यवहारकै कारण काव्यमा शृङ्गाररस तथा करुणरस सिर्जना हुन पुगी शान्तरसलाई रसको परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको हुँदा पात्र र रसबीचको सम्बन्ध अभिन्न रहेको देखिन्छ ।

(ख) सहायक पात्र

वनकुसुम काव्यको नायक-नायिकालाई काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन सहायक पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । काव्यमा सत् पात्रका रूपमा आई सहयोगी भूमिका बहन गर्ने पात्रहरूमा मन्त्री, उनकी छोरी प्रतिभा, गुप्तचर केटी, किसान (वनकुसुमका बाबु) आदि रहेका छन् । तिनले नायक नायिकालाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् ।

(अ) प्रतिभा

महेन्द्रको दरबारका मन्त्रीकी छोरी प्रतिभाको सहायक पात्रको रूपमा प्रमुख भूमिका रहेको छ । लिङ्गका आधारमा उनी नारी पात्र हुन् । नायक-नायिकालाई आफ्नो दिलो ज्यानले सहयोग गर्ने प्रतिभा प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हुन् । उनले दरबारमा शान्ति र सुव्यवस्थाका निम्ति साहसिक कदम चाली आफ्नो वीरता र विद्धताको प्रदर्शन गरेकी छन् । बाबुको चिन्ताका कारण दरबारबाट पुरुषभेष धारण गरी उनी रातारात राजकुमार नरेन्द्रको खोजीमा निस्किन्छिन् । नरेन्द्रलाई दरबारमा ल्याई शान्ति व्यवस्थामा सहयोग गर्दछिन् । साथै कान्छी रानी र मदनको राजा महेन्द्रविरूद्धको योजनासमेत भताभुङ्ग पारी मदनलाई विष सेवन गराई राजालाई जीवितै तुल्याउँछिन् । यस आधारमा हेर्दा उनी मानवतावादी पात्रसमेत भएको स्पष्ट हुन्छ । यसक्रममा काव्यमा विस्मय भावजन्य अद्भुत रस तथा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पन्न भएको छ । साथै बाबुमा राजकुमार र छोरी प्रतिभाप्रतिको चिन्ता तथा मदनको मृत्युबाट शोक भावमूलक करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । स्वभावका आधारमा हेर्दा प्रतिभा गतिशील वा अस्थिर पात्र हुन् । उनी परिस्थिति र आवश्यकताअनुरूप बुद्धि, विवेकले काम गर्ने सचेत नारी हुन् । जीवनचेतनाका कोणबाट हेर्दा उनी नितान्त वैयक्तिकचेतना बोकेकी पात्र हुन् । उनमा अन्य नारीमाभन्दा भिन्न स्वभावजन्य व्यवहार देखिएको छ । आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी काव्यमा बाँधिएकी छन् । उनलाई काव्यबाट झिक्दा काव्य अपूर्ण बन्दछ । काव्य आख्यानमा उनी मध्यखण्डदेखि अन्त्यसम्म नै देखापरेकी छन् । उनले नायक-नायिकालाई विविध कोणबाट सहयोग गरी काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याएकी छन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा उनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी सहायक पात्र प्रतिभाका विविध कार्यवृत्तिका आधारमा **वनकुसुम** काव्यमा विविध रसहरूको निष्पत्ति भएको हुँदा पात्र र रसबीचको सम्बन्ध अभिन्न रहेको देखिन्छ ।

(आ) **किसान**

किसान नायिका **वनकुसुम**का बाबु हुन् । उनी सोझासिधा, सभ्य र आदर्श ग्रामीण किसानको प्रतिनिधि पात्र हुन् । साँझमा आउने पाहुनालाई देवतासरह ठान्ने उनको भाव अत्यन्त पवित्र, दयालु र कोमल प्रकृतिको देखिन्छ । उनी काव्यका प्रमुख सहायक पुरुष पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा उनी अनुकूल पात्र हुन् । उनी छोरी वनकुसुमका साथ साँझ आएका पाहुना नायक नरेन्द्रलाई सद्भावपूर्ण स्वागत गर्छन् । साथै छोरी वनकुसुम र नरेन्द्रको आत्मीय प्रेमसम्बन्ध होस् भन्ने अभिलाषा मनमा साँच्दछन् । उनले वनकुसुमको मनोभावना र नरेन्द्रको इच्छा पूरा गर्नमा मौन रूपमा सहयोग गरेको देखिन्छ । स्वभावका आधारमा उनी गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि नै एकैखाले शिष्ट, नम्र, सहनशील, सहयोगी तथा मिलनसार प्रवृत्ति देखिएको छ । जीवनचेतनाका आधारमा उनी वर्गीय पात्र हुन् । उनी आदर्श कृषक समाजका प्रतिनिधि पात्र हुन् । ग्रामीण समाजका सोझा किसान वर्गको पवित्र सेवामूलक भाव उनमा पाइन्छ । आबद्धताका दृष्टिले हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनी आख्यानमा बाँधिएका छन् । उनको अभावमा नायक-नायिकाको मिलन असम्भव हुने देखिन्छ । आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा उनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी किसानको शिष्ट र शालीन स्वभावजन्य विविध कार्य-व्यवहारबाट काव्यमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस तथा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः काव्यमा पात्र र रसबीच अभिन्न सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(इ) **मन्त्री**

मन्त्री **वनकुसुम** काव्यको प्रमुख सहायक पुरुष पात्र हुन् । उनी प्रतिभाकी बाबु हुन् । उमेरले ७० नाघिसकेका वयोवृद्ध मन्त्रीमा राजकुमार नरेन्द्रले दरबार छाडेपछि विविध चिन्ता र बेचैनी उत्पन्न हुन्छ । जसका कारण काव्यमा शोक भावप्रधान करुणरस उत्पत्ति हुन पुग्दछ । यसरी हेर्दा उनी दरबारको सुशासन र जनताको भलाई चाहने मानवप्रेमी, न्यायप्रेमी तथा मानवतावादी पात्र हुन् । प्रवृत्तिका आधारमा उनी अनकूल पात्र हुन् । उनी बिग्रँदो दरबार व्यवस्थालाई सुधार एवम् सुदृढ गर्न चाहन्छन् । जसका कारण आफ्नो बुढेस कालको एकमात्र छोरी प्रतिभालाई राजकुमार नरेन्द्रको खोजीमा पठाई नरेन्द्रलाई दरबार ल्याई शान्तिपूर्ण राज्य व्यवस्था सञ्चालनमा उल्लेख्य सहयोग गर्दछन् । स्वभावका आधारमा उनी स्थिर वा गतिहीन पात्र हुन् । उनमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै किसिमको शान्तिप्रेमी, सबैको हित र भलाई चाहने मानवीय गुणलेयुक्त स्वभाव देखिन्छ । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा उनी वैयक्तिकचेतना बोकेका पात्र हुन् । उनी राजकुमार नरेन्द्र हराएकोमा पीर र चिन्ताले ग्रस्त पात्र हुन् । छोरी प्रतिभालाई खोज्न पठाई राजकुमार दरबार फर्किएपछि खुसी र आनन्द मान्ने उनको स्वभाव कोमल, दयालु र अत्यन्त भावुक देखिन्छ । यसक्रममा नरेन्द्रको पुनःगमनपछि काव्यमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी हेर्दा मन्त्रीवर्गमा पाइने साझा गुणभन्दा उनमा स्वनिर्मित मानवीय गुणहरू रहेका देखिन्छन् । यसैगरी आबद्धताका आधारमा उनी बद्ध पात्र हुन् । उनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । साथै आसन्नताका कोणबाट हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई उनले देश र जनताको पक्षमा महत्त्वपूर्ण कार्य गरेका छन् । यसरी पात्रको माध्यमबाट काव्यमा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस तथा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको हुँदा पात्र र रसबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(ग) गौण पात्र

वनकुसुम काव्यमा काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहायक पात्रका साथै गौण पात्रको भूमिका रहेको छ । राजकुमार नरेन्द्र किसानको घरमा बास बस्दा राजकुमारको कथा सुन्न आएका केटाकेटी, वैद्यलगायत दर्शक आदि गौण पात्रहरू हुन् । यसअनुरूप हेर्दा तिनीहरू लिङ्गका आधारमा नारी र पुरुष दुबै प्रकृतिका देखिन्छन् । कार्यका आधारमा गौण वा सामान्य रहेका छन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले सत् वा अनुकूल प्रवृत्ति रहेका छन् । तिनले नायक-नायिकालाई नै सहयोग गरेका छन् । स्वभावका आधारमा ती गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । तिनका एकैखाले सत् स्वभाव रहेका देखिन्छन् । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । तिनले बालबालिका र डाक्टरको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । ती काव्यमा छिटपुट रूपमा देखापरेको हुँदा मुक्त पात्र हुन् । आसन्नताका आधारमा मञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेबाट मञ्चीय पात्र हुन् । उल्लिखित पात्रहरू काव्यमा सत् भूमिका निर्वाह गर्ने गौण पात्र हुन् । यसरी गौण पात्रहरूले काव्यमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः काव्यमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार काव्यको आख्यानमा प्रयुक्त प्रमुख, सहायक तथा गौण पात्रहरूका विविध स्वभाव, अवस्थाअनुसारका घटना, कार्य-व्यवहार आदिका कारण भक्तिरस, शृङ्गाररस, करुणरस, वीररस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस, भयानकरस, रौद्ररस आदि अङ्गरसहरू विकसित भई तिनले शान्तरसप्रधान अङ्गीरसलाई परिपाकपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको हुँदा **वनकुसुम** काव्यमा पात्र र रसको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको देखिन्छ ।

६.६.३ वनकुसुममा परिवेश र रस

वनकुसुम महाकाव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपालदेखि लावण्य देश (नागर) सम्मको फराकिलो क्षेत्र काव्यको परिवेश बनेर आएको छ । काव्यमा यथार्थभन्दा आदर्श र आदर्शभन्दा कल्पना र भावपक्षलाई अन्तः परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । खासगरी नेपालको ऐतिहासिक दरबारिया खिचातानी, दमन, शोषण, षड्यन्त्र, सत्तामोह, सत्ता, शक्ति र मनोरञ्जनका नाममा हुने विविध अवैध क्रियाकलाप आदिलाई विषयवस्तुको रूपमा चयन गरिएको छ । घटना परिवेशका रूपमा नेपालको प्रकृतिमय सुन्दर देश, पहाड, वनजङ्गल, सरल र आदर्श जीवनशैलीको कृषि समाज, नेपाली पात्रहरू, दरबारिया घटनाहरू वास्तवमा प्रतीकात्मक रूपले अभिव्यक्त भएका छन् । लावण्य देश (नगर) को उपमा दिइएको भौगोलिक परिवेश कुनै नयाँ राष्ट्र नभई कविकल्पित नेपालको प्रतीकात्मक नाम हो । पात्रगत दृष्टिले हेर्दा घटनाख्यानमा वर्णित सबै पात्रहरू नेपाली समाजबाटै चयन गरिएका छन् । काव्यको शीर्षक चयनका कोणबाट हेर्दा नेपालको उच्च पहाडी जङ्गलमा फुल्ने प्राकृतिक सुगन्धित फूल "वनकुसुम" बाट शीर्षकीकरण गरिएको छ । यस आधारमा **वनकुसुम**को परिवेश नेपालदेखि लावण्य देशसम्मको वास्तविक र कल्पित दुबैको मिश्रित प्रकृतिको देखिन्छ । जसका कारण काव्यको परिवेश पनि कविकल्पनाबाट निर्मित रहेको पाइन्छ । यसरी **वनकुसुम**मा नेपाली समाजका काठमाडौँको दरबारको साङ्केतिक परिवेशलगायत विविध राष्ट्रिय ,अन्तर्राष्ट्रिय प्राकृतिक तथा सहरी क्षेत्रहरू भौतिक परिवेशका रूपमा आएका छन् भने तिनबाट उत्पन्न विविध मनोप्रभावी क्षेत्रहरू आन्तरिक परिवेशका रूपमा देखापरेका छन् । ती परिवेशले पात्रहरूका मनलाई उद्दीप्त पार्दै विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गरी अङ्गरसहरूको विकास

गराएका छन् । अन्ततः तिनै सहायक रसहरूले मूलरसलाई पृष्ठपोषण गराउँदै वनकुसुमको प्रकृतिमय, तन्मय तथा मन्मय कलात्मक सौन्दर्ययुक्त रोचक परिवेशले शम भावप्रधान शान्तरसलाई परिपाकमा पुऱ्याएका छन् ।

वनकुसुम काव्यको कथानक परिवेश वर्णनको पहिलो सर्गमा लावण्य देशको विविध प्राकृतिक स्थलहरू आएका छन् । यसक्रममा उच्च पहाडी प्रकृतिमय शान्तभूमि, नदी झरना, हिमाली दृश्यका सुनौला चुचुरा, ज्ञानीहरू बस्ने आनन्ददायी प्राकृतिक नगरी, राजा महेन्द्रको लावण्यमय दरबार, आदिको सुन्दर परिवेशले काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । त्यहाँ अवस्थित विविध देवी देवताको स्तूति, विद्वान्, सन्त, ज्ञानी, ऋषिमुनि तथा तपस्वीहरूको सन्दर्भमा आध्यात्मिक परिवेश सिर्जना भई निर्वेद स्थायीभावयुक्त भक्तिरस तथा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस सिर्जना भएको छ । यसैगरी राजा कान्छी रानीको दबाबमा परी बस्नुपर्दाको वृद्ध र अशक्त राजकाजको वर्णनमा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस उत्पत्ति भएको छ । दोस्रो सर्गमा महेन्द्रका दरबारिया विविध घटनाजन्य परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा राजाबाट उपेक्षित जेठी रानीको निराश दिनचर्याको मनोपरिवेश वर्णनबाट करुणरस सिर्जना हुन पुगेको छ । १८ वर्षे राजकुमार नरेन्द्रको सुन्दर, शान्त, शिष्ट र शालीन रूपगुणको वर्णनमा मनोपरिवेश आएको छ । यसले गर्दा काव्यमा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । तिनै राजकुमारलाई कान्छी रानीले रिस र ईर्ष्याको भावले हेर्दा रौद्ररस देखापरेको छ ।

तेस्रो सर्गमा रानीको दुच्कर वचनले गर्दा राजकुमार टाढिएको प्रसङ्गवर्णन गरिएको छ । वर्णनका क्रममा कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई राजा बनाउन विभिन्न षड्यन्त्र रची सेनापति मदनलाई प्रेम र यौवनसमेत सुम्पिने निर्णयमा पुग्दाको मनोपरिवेश वर्णनबाट रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । चौथो सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र दरबारका अशान्त परिस्थिति तथा सौतेनी आमाको दुर्वचनका कारण मनलाई आनन्द दिने प्रकृतिको खोजीमा वनविहार निस्किएको तथा वनमा आनन्दसँग बस्दाको घटना वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा प्रकृतिका सुन्दर दृश्यहरूले युक्त नदी, झरना, हरियाली वनजङ्गल, चहुर, मैदान, हिमाल, पुष्प सौन्दर्य, चराचुरूङ्गी आदिका भौतिक परिवेश आएका छन् । तिनले नायकका मनोभावहरूलाई उद्दीप्त पार्दै पीडाको घाउमा मलम लगाई मनमा हर्ष र आनन्द प्रदान गरेका छन् । यी परिवेशहरू उद्दीपक बनी काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस सिर्जना हुन पुगेको छ।

पाँचौं सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र बिहान सबेरै उठी सुन्दर ग्रामीण बस्तीतर्फ प्रवेश गरेको घटनाप्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा विविध प्राकृतिक परिवेशलगायत भौतिक परिवेशहरू रसनिष्पत्तिमा उद्दीपक बनेर आएका छन् । नरेन्द्र घोडा चढेर फूर्तिका र उत्साहका साथ अघि बढ्दा उत्साह भावजनित वीररस, वनका सुन्दर दृश्य, झरना, हरियाली वृक्ष, पुष्पलताहरू र तिनका सुवास, गाउँका शान्त र सुन्दर बस्ती तथा हराभरा फाँटका परिवेशबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । वनमा प्रेमरसको मीठो स्वरमा कराइरहेको ढुकुरको दृश्य परिवेश तथा झरनामा नुहाइरहेकी यौवनरसले भरिपूर्ण युवतीको सुन्दर परिवेश चित्रणबाट रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । छैटौं सर्गमा राजकुमार वनविहारमा निस्किएपछि दरबारमा हल्लीखल्ली युक्त अशान्त वातावरणको भौतिक तथा मनोपरिवेशको वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा नरेन्द्रकी आमा (जेठी रानी) नरेन्द्र हराएको चिन्ता र पीरले रातभरि रोएर बसेको तथा नरेन्द्रले दरबारविरूद्ध षड्यन्त्र गरेको हल्ला फिँजाई जेठी रानीलाई राजाबाट कैद गरेको परिवेश वर्णनबाट शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । कान्छी

रानी भने खुसी र प्रशन्न बनी आफ्नो नाबालक छोरालाई राजा बनाउन सेनापतिसँग गुप्त योजनामा रहेको मनोपरिवेशको वर्णनबाट काव्यमा शान्त तथा शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ ।

सातौं सर्गमा राजकुमार नरेन्द्रको भेट भएको तथा नरेन्द्र किसानको घरमा बास बस्दाको रोचक मनोपरिवेश वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा झरनामा नुहाइरहेकी सुन्दर युवती (वनकुसुम) देख्नु, नरेन्द्र झरनामा पुग्नु, युवती लजाएर हरियाली रूखको शीतल छहारीमा गई बस्नुजस्ता भौतिक परिवेशले शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । वनकुसुमसँग नरेन्द्रको भेटवार्तापछि सँगसँगै किसानको घरतर्फ प्रस्थान गर्नु, साँझमा वनकुसुमकै घरमा बास बस्नु र प्रेममय वार्तालाप गर्नुजस्ता एकान्त र जुनेली रातमा शान्त परिवेशबाट रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसरी नै वनकुसुम अर्थात् युवतीका वृद्ध, अशक्त एवम् दीनहीन अवस्थाको परिवेश चित्रणबाट शोक भावजन्य करुणरस तथा नरेन्द्रले रातमा केटाकेटीहरूलाई आफैँसँग मिल्दोजुल्दो काल्पनिक, रोचक दन्ते कथा सुनाउँदाको मनोपरिवेशबाट विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस सिर्जना हुन पुगेको छ ।

आठौं सर्गमा मन्त्रीकी छोरी प्रतिभा राजकुमार नरेन्द्रलाई खोज्न दरबारबाट निस्किएको, एउटा किसानको घरमा नरेन्द्रसँग भेट भएको तथा नरेन्द्रलाई दरबार फर्काएको घटनापरिवेश वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा नरेन्द्र हराएकोमा प्रतिभाका बाबु (मन्त्री) ले चिन्ता र पीर मान्दाको मनोपरिवेशबाट शोक भावमूलक करुणरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रतिभा साहसिक निर्णयको वीरतापूर्ण कदम चाली रातमा यात्रामा निस्किँदाको परिवेशबाट उत्साह भावपूर्ण वीररस देखापरेको छ । प्रतिभा पुरुषको भेष धारण गरी बटुवाको रूपमा सहरदेखि गाउँसम्म यात्रा गर्दाको परिवेश चित्रणबाट विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । यसैगरी नरेन्द्रलाई दरबार फर्काउँदाको परिवेश वर्णनमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस सिर्जना हुन पुगेको छ ।

नवौं सर्गमा दरबारभित्रका विविध षड्यन्त्रमूलक घटना-सम्बद्ध परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा कान्छी रानीको नाबालक छोरालाई गद्दीमा बसाली हर्ष उल्लासको जयजयकार ! मनाउँदाको अन्तः तथा भौतिक परिवेश वर्णनबाट उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी कान्छी रानीलाई मदनले राजकीय अधिकार दिने प्रलोभनमा राजालाई विषसेवन गराई मार्ने सल्लाह रानीलाई दिएपछि रानी र मदनबीच हर्षपूर्वक प्रेमप्रणयमा लीन भएको परिवेश वर्णनबाट काव्यमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसैगरी दसौं सर्गमा विविध घटनाप्रसङ्गले तीव्रता लिएको देखिन्छ । उक्त सर्ग काव्यको अन्त्यखण्ड हो । राजा महेन्द्रलाई कान्छी रानीद्वारा विष मिश्रित सर्वत पिलाई खुवाएपछि मदनले आफूलाई राजा घोषित गरी सेनालाई आफूतर्फ आकर्षित गर्दाको परिवेश वर्णनबाट उत्साह भावमूलक वीररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ ।

साथै रानीसँग एकै शैयामा शयन गरी रतिक्रीडा गर्दाको परिवेश चित्रणबाट रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । गुप्तचर केटीले मन्त्रीलाई खबर पुऱ्याएपछि राजा जीवितै भएको तथा वृद्ध राजा मन्त्रीका साथ कोठामा पसी धिक्कार्दाको परिवेश वर्णनबाट विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस सिर्जना हुन पुगेको छ । मदन (छद्मभेषी प्रतिभा) ले दरबार परिसरमा रहेका दुईजना चौकीदार (नरेन्द्र र वनकुसुम) लाई गिरफ्तार गरेमा सबै वास्तविकता खुल्ने बयान दिई प्रतिभाले भेष बदल्दाको परिवेशबाट विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस देखापरेको छ । यसैगरी राजालाई मार्न भनी तयार गरिएको विषमिश्रित सर्वत गुप्तचर केटीद्वारा मदनलाई पिलाई मदनको मृत्यु हुन तथा

कान्छी रानीले आफ्नो कर्तुतका कारण आत्महत्या गरी मर्नुजस्ता दुःखद् परिवेश वर्णनबाट शोक स्थायीभावमूलक करुणरस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । साथै राजा महेन्द्रले प्रतिभाको वीरता, साहस र बौद्धिकताको प्रशंसा गर्दाको परिवेशबाट वीररस सिर्जना हुन पुगेको छ भने प्रतिभासँग राजकुमार नरेन्द्रको विवाह गरिदिने प्रेमपूर्ण सन्दर्भजन्य परिवेशबाट रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस विकास भएको छ । यसरी नै प्रतिभाले प्रकृतिप्रेमी नरेन्द्र र वनकुसुम (वनमा फुल्ने सुन्दर फूल) बीचको प्रेम-मिलनको उद्‌गार गरी काव्यका सम्पूर्ण घटना तथा अशान्ति, षड्‌यन्त्र, विद्रोह समाप्त भई दरबारको शान्त र सुशासनको मैत्रीपूर्ण वातावरण सिर्जना हुँदाको परिवेशबाट शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः वनकुसुम महाकाव्यमा प्रयुक्त विविध घटना तथा दृश्य परिवेशले रसनिष्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ ।

यसरी **वनकुसुम**मा आएका अङ्गरस (शृङ्गाार, भक्ति, भयानक, वीर, करुण, वात्सल्य, अद्‌भुत) र सम्बद्ध विविध घटना परिवेशहरू **वनकुसुम**लाई सुखान्तमा पुऱ्याई शान्तरस (अङ्गीरस) को परिपाक गराउने रूपबाट अङ्गीरसकै सहायक बनेर आएका छन् । यसरी पात्रहरूबीचको घटना प्राकृतिक र भौतिक (आन्तरिक तथा बाह्य) परिवेशबाट पात्रका मनका भावहरूलाई उद्दीप्त पारी विविध सञ्चारी भावहरूको विकास हुँदै रसरूपमा परिणत हुँदा वनकुसुम काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी **वनकुसुम**मा परिवेशले विविध रस निष्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

६.६.४ वनकुसुममा भाषा र रस

रसनिष्पत्तिमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । भाषा जति सरल, शिष्ट र कोमल हुन्छ, काव्य त्यति नै रसिलो र प्रभावकारी बन्दछ । **वनकुसुम** काव्यको भाषा सरल र जटिल (सामान्य र विशिष्ट-आलङ्कारिक) दुबै प्रकृतिको रहेको छ । आगन्तुक, तत्सम र तद्‌भव तीनवटै स्रोतका शाब्दिक भाषा काव्यमा प्रयोग गरिएको छ । यस आधारमा **वनकुसुम**लाई भाषाका गुण, रीति, भाषा आदिका रूपमा हेर्न सकिन्छ । यसरी गुणका आधारमा हेर्दा माधुर्य, ओज र प्रसाद । रीतिका आधारमा वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । भाषाका आधारमा हेर्दा ललित भाषाका वर्ण (कदेखि मसम्मका मधुर वर्ण, असंयुक्त रेफ र णकार वर्ण), कठोर भाषा (टवर्गका वर्ण, प्रथम र तृतीय वर्णको, द्वितीय र चतुर्थ वर्णका साथमा संयोग, संयुक्त रेफ र श तथा ष वर्ण) तथा कोमल वर्णका भाषा (सबै वर्ण प्रयुक्त) गरी तीनवटै प्रकारका भाषाको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ । जसअनुसार शृङ्गाररस (संभोग र विप्रलम्भ), शान्तरस र करुणरस निष्पत्तिमा ललित र कोमल वर्णयुक्त माधुर्य गुण तथा वैदर्भी रीतिले सहयोग गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी वीररस, रौद्ररस र बीभत्सरस निष्पत्तिमा टठडढजस्ता कठोर वर्णयुक्त ओजगुण एवम् गौडी रीतिले सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्तिमा मनलाई आकर्षण गरी चित्तलाई छिटै पगाली शान्त र आनन्द भाव पैदा गर्ने प्रसाद गुणले युक्त मधुर पाञ्चाली रीतिले सहयोग गरेको छ । रसका दृष्टिले हेर्दा अङ्गरस (भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, भयानकरस, अद्‌भुतरस, वात्सल्यरस तथा विप्रलम्भ शृङ्गाररस) र अङ्गीरस (सम्भोग शृङ्गाररस) को सरस र सन्तुलित अवस्था देखिन्छ । यसरी भाषाले रस उत्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । भाषा र रसको सम्बन्ध दर्साउने काव्यांश श्लोकका केही नमुना अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

राजकुमार नरेन्द्रको शिष्ट र शालीन स्वभाव वर्णनमा प्रयुक्त भाषाले शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ :

न त विवाह न वाद विवादमा
रस लिने न सुरा न त मादमा ।
शिरभरी निहुरी नित कल्पनारत
थिए नृपपुत्र विचित्रका । (वनकुसुम, सर्ग २, श्लो.९७)

प्रस्तुत श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी नरेन्द्रको शिष्ट र नम्र स्वभाव, सद्गुण, धैर्य र सहनशील बानी व्यवहार, वाद विवादरहित स्वभाव, अरूप्रति श्रद्धा गर्ने बानी, आत्मविश्वास, सुरा, मादकताप्रतिको विमुखता, स्वाभिमानी एवम् घमण्डरहित प्रवृत्ति आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मनमा धैर्य, आत्मविश्वास र स्वाभिमान उत्पन्न हुनु, सहनशील बन्नु, वादविवाद नगर्नु, सबैको आदर र प्रशंसा गर्नु, दुःखमा नआँत्तिनु, सुरा, मादकताबाट टाढा हुन मन लाग्नु, साहस, जोस लिएर अगाडि बढ्ने विचार सिर्जना हुनुजस्ता अनुभावहरू विकसित भएका छन् । साथै धृति, आनन्द, मति, स्मृति, हर्ष, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसप्रकार माथिको घटनासन्दर्भमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्दाको स्थितिमा प्रयुक्त भाषाले शृङ्गाररस जागृत गराउन सहयोग गरेको छ :

शरकन जब “हो हो” शब्द झैं चाल पारी
नृप-सुत शिर हल्यो मन्द हाँसेर भारी ।
वन कुसुम उज्याली भन्दछिन् ती कुमारी ॥
“घर छ हजुरकै नै होस् मसाथै सवारी” ॥ (वनकुसुम, सर्ग ७, श्लो.२०)

माथिको श्लोकमा माधुर्य गुणको शिष्ट प्रयोग भएको छ । वनकुसुमले राजकुमारलाई मीठो र नम्र बोलीमा आफ्नो घरलाई तपाईंकै घर हो भनी गरेको उच्च सत्कारबाट काव्यको भाषामा माधुर्य गुणको सुन्दर उपयोग भएको स्पष्ट हुन्छ । यसरी नै काव्यांशमा प्रयुक्त पारी-भारी, कुमारी-सवारीजस्ता शब्दावृत्तिबाट अन्त्यानुप्रासीय लय सिर्जना गरी श्रुतिमधुरता तथा सरसता उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस्तै शरकन-वन, हो-हो, नृप-सुत, शब्द-मन्द, हजुरकै-मसाथै आदिको मधुर स्वर-व्यञ्जन शब्दावृत्तिले आद्योनुप्रास तथा मध्यानुप्रासयुक्त लयझङ्कार पैदा भई काव्यांशलाई लयात्मक एवम् रसात्मक तुल्याएको छ । यसैगरी झरनामा नुहाइरहेकी युवती वनकुसुमको सुन्दर, शालीन, निर्मल, सौम्य सौन्दर्यबाट राजकुमार प्रभावित बन्न पुग्छन् भने युवती पनि राजकुमारलाई आफ्नो हृदयमा सजाउन पुग्दछिन् । जसका कारण नायक-नायिकाबीच प्रेमको बीजाङ्कुरण हुन पुग्दछ । राजकुमारले वनकुसुमलाई कल्पनामा सजाएको सुवासयुक्त सुन्दर फूलको प्रतीक ठान्दछन् । वनकुसुमको अन्तः र बाह्य सौन्दर्यलगायत गाउँका सुन्दर किसान बस्तीले उनको मनमा प्रेम, हर्ष, आनन्द, धैर्य, मोह, चपलता आदि रतिजन्य भावहरू सिर्जना गरिदिन्छ ।

यसैगरी राजकुमार नरेन्द्रको आफ्नै मनभित्रको प्रकृति मोह, एकाग्रता, शान्त स्वभाव, दरबारप्रतिको वितृष्णा, शान्तिको खोजीमा वनविहारजस्ता स्वाभाविक कार्य-व्यवहारबाट वनकुसुमप्रति उत्पन्न पवित्र प्रेमभावलगायत वनकुसुमले राजकुमार नरेन्द्रलाई सद्भावजन्य प्रेमपूर्ण सम्बोधन गरी आफ्नो घरमा बस्न विनम्र आग्रह गर्दाको भावस्वरूप उक्त अभिव्यक्तिले काव्यमा पदलालित्य सिर्जना गरी शृङ्गाररसको विकासमा उद्दीपकको

भूमिकासमेत प्रदान गरेको देखिन्छ । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई पगाल्ने प्राञ्जल शैलीप्रधान वैदर्भी रीतिको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसकारण काव्यमा रति स्थायीभावजनित शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन गई नरेन्द्र र वनकुसुमको प्रेम-सम्बन्धको विस्तार भएको देखिन्छ । जसका कारण काव्यांशमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको विकास हुन पुगी त्यसले अङ्गीरस शान्तलाई नै रससिद्धिमा पुऱ्याउन विशिष्ट भूमिका खेलेको छ । यसरी काव्यमा भाषाशैलीले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य सहयोग गरेको देखिन्छ ।

राजा महेन्द्रद्वारा दुष्ट सेनापति मदनलाई आफूलाई विषसेवन गराई हत्या गर्ने दुष्प्रयास गरेको बोध भएपछि गालीगलौज गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णनमा ओज गुणयुक्त गौडी रीतिको ओजपूर्ण कठोर भाषाशैलीको उपयोग भएको छ :

" किन यसरि तँ आइस् दुष्ट भै हर्न रानी
शिरउपर लगाई ताज मेरो बयानी ।
विष मकन पिलाई मार्न खोज्ने तँ दुष्ट
जनउपर म नेता राख्दथेँ तैं अष्टि ॥" (वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.२१)

माथिको श्लोकमा ओज गुणको वीरता, साहस, उत्साहजन्य जोसिलो भाषाको शिष्ट प्रयोग भएको छ । महेन्द्र संयोगवश बाँचेपछि उनको हृदयमा उत्पन्न क्रोध स्थायीभावजन्य आक्रोशले युक्त मनोपरिवेश, मदनको राजकाजको अन्त्य अर्थात् प्रतीकात्मक रूपमा नेपाली निरङ्कुश राणाशासनको समाप्तिको निर्देश गरिएको छ । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । तत्सम स्रोतका ओजपूर्ण भाषिक शब्द (शिरउपर, विष, दुष्ट जनउपर, नेता, बयानी, दुष्ट आदि) तथा मकन, पिलाइजस्ता आगन्तुक भाषाको शिष्ट प्रयोग भएको छ । यसैगरी श्लोकको अन्त्यमा प्रयुक्त रानी-बयानी, दुष्ट-अष्टि शब्दावृत्तिले अन्त्यानुप्रासीय कठोर वर्णको लयात्मक भाषा तथा बीचमा प्रयुक्त लगाई-पिलाई शब्द संयोजनले क्रमशः अन्यानुप्रास र मध्यानुप्रासयुक्त लयसिर्जना गरी काव्यिक सौन्दर्य प्रदान गर्दै उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई आकर्षित गर्ने गौडी रीतिको कठोर भाषा (किन ?, दुष्ट, अष्टि, मकन) को सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा मनमा जोस, औत्सुक्य, हर्ष र आनन्द छाउँदै वीर रस निष्पत्ति हुन गई उत्साह स्थायीभावको साधारणीकरण हुन पुगेको छ । यसरी भाषाशैली र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

यसरी **वनकुसुम**को काव्यांशमा प्रयुक्त भाषाशैलीले रसनिर्माणमा उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएको छ । जसका कारण **वनकुसुम**मा विविध रस तथा अङ्गीरसका रूपमा शान्तरस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

६.६.५ वनकुसुममा लय/छन्द र रस

छन्दले रस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । छन्द काव्यको बाह्य लयसौन्दर्य भएको हुँदा यसले सरस एवम् प्रभावकारी ढङ्गबाट श्रोता वा भावकलाई रसको आस्वादन गराउँदछ । **वनकुसुम** काव्यमा वर्णमात्रिक लयका विविध छन्दहरू (मूलतः शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, शशिवदना, मालिनी, वसन्ततिलका, स्वागत, द्रुतविलम्बित आदि) को समुचित प्रयोग गरिएको छ । तिनले लयात्मक, सरस र रोचक तवरले भावकलाई विविध रसको अनुभूतिजन्य अवस्थामा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यको नवौं सर्गमा सेनापतिलाई प्रेमद्वारा हातमा लिई कान्छी रानीले आफ्नो नाबालक छोरोलाई राजगद्दीमा बसालेको घटनावर्णनका सन्दर्भमा शिखरिणी छन्दको लयले वात्सल्यरस निष्पत्तिमा यसरी सहयोग पु¥याएको छ, जस्तै :

थियो अर्के चाला महलतिर हाम्रो अब तर
बसे गादी राम्रा शिशु मुख सिँगारी सुमधुर ।
मिठो तोते बोली मधुर तर घोली सबतिर
उमेरै पाँचैका स्वर जब चरा हुन्छ मधुर ॥ (वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.१)

माथिको काव्यांशमा चार पङ्क्तिपुञ्जको एक श्लोकमा संरचित प्रत्येक पाउमा सत्र अक्षर हुने शिखरिणी छन्दको लयबद्ध प्रयोग भएको छ । छैटौं, एघारौं र सत्रौं वर्णमा हुने नियमित विश्राम तथा प्रत्येक पहिलो र दोस्रो तथा तेस्रो र चौथो हरफको अन्त्यमा आएका क्रमशः तर-सुमधुर र सबतिर-मधुर शव्दका वर्णले शाव्दिक तथा वर्णका स्तरमा समध्वन्यात्मकता सिर्जना गराउँदै विशिष्ट लयसौन्दर्यको माध्यमबाट भावकलाई वत्सल स्थायीभावयुक्त वात्सल्यरसको आस्वादन गराएको छ । यसरी छन्दले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा काव्यमा छन्द र रसको घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ ।

६.६.६ वनकुसुममा अलङ्कार र रस

काव्यमा अलङ्कार अनिवार्य मानिन्छ । यसले मूलतः रस र रसनिष्पत्तिमा विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । अलङ्कारले शव्द र अर्थका तहमा चमत्कार प्रदान गर्दै भावकलाई विशिष्ट अर्थबोध गराउन सहयोग गर्दछ । काव्यमा जति अलङ्कार हुन्छ, त्यति नै काव्य विशिष्ट र प्रभावकारी बन्दछ । अलङ्कारवादी आचार्य भामहले अलङ्कारलाई काव्यको शोभा मानेका छन् । दण्डीलगायतले अलङ्कार र रसमा समेत अभेद्य रहेको अर्थात् दुबैलाई एउटै अर्थमा दर्साएका छन् ।

वनकुसुम विविध अलङ्कारले युक्त काव्य हो । शव्द र अर्थ दुबै तहबाट सिर्जित विभिन्न अलङ्कार (यमक, श्लेष, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, समाशोक्ति आदि) ले काव्यमा विविध रसको निष्पत्तिमा आह्लाद सिर्जना गराउँदै भावकलाई मूलतः रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसको चामत्कारिक रसवैशिष्ट्यमा पु¥याएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त केही प्रतिनिधि अलङ्कारको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

६.६.६.१ उपमा अलङ्कार

काव्यमा प्रयुक्त पात्रविशेष (नायक-नायिका) लाई कुनै विशिष्ट वस्तुसँग सादृश्य गराई त्यसको रूपसौन्दर्य, गुण, विशेषता आदिको कलात्मक वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन्छ । **वनकुसुम**को कथावस्तु आरम्भ गर्दा प्रथम सर्गको सातौं श्लोकमा शृङ्गारसमूलक उपमा अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

लावण्य नाम नगरी रमणीय खासा
चाका समान मधुकी रसिली तमाशा,
लाखौं सुवर्ण चुचुरा परसम्म झल्की
बस्छिन् पहाडमनि स्वर्गसमान ढल्की ॥ (वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.७)

माथिको श्लोकमा लावण्य सहरलाई मौरीको चाकासँग सादृश्य गराई लाखौं सुनौला चुचुरा टाढासम्म फैलिएर पहाडमुनि स्वर्गसमान ढल्किएको व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्तिमा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस श्लोकमा लावण्य नगरलाई मौरीको रसिलो

चाकाको उपमा दिइएको छ । यसैगरी स्वर्गसमान सुनौलो चुचुरारूपी लावण्य सहरको सौन्दर्यकलाको वर्णनबाट उपमा अलङ्कार सिर्जना भएको छ । यसले शृङ्गाररसलाई पृष्ठपोषण गरेको छ ।

६.६.६.२ रूपक अलङ्कार

आरोप-आरोप्य अर्थ बुझाउने, कुनै वस्तु, भाव, व्यक्ति विशेषलाई निश्चय गरेर बुझाउँदा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुग्दछ । **वनकुसुम** काव्यको सातौं सर्गको बिसौं श्लोकमा अन्ततः बिसौं श्लोकमा वनकुसुमले नरेन्द्रलाई आफ्नै घरमा बास बस्न आग्रह गर्दाका घटना-सन्दर्भमा शृङ्गाररसजन्य रतिस्थायीभाव निष्पत्ति हुँदा रूपक अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

नृप-सुत शिर हल्यो मन्द हाँसेर भारी ।
वन कुसुम उज्याली भन्दछिन् ती कुमारी ॥
"घर छ हजुरकै नै होस् मसाथै सवारी" ॥ (वनकुसुम, सर्ग ७, श्लो.२०)

माथिको काव्यांशमा प्रकृतिमोहमा चुर्लुम्म डुबेको नरेन्द्रले ग्रामीण समाजको सुन्दर बस्तीतर्फ यात्रा गर्दैजाँदा बाटोमा भेटिएकी धारामा स्नान गरी बसेकी यौवनले फक्रिएकी सुन्दर वनकुसुमसँग पहाडको फेदीमा रहेको सुन्दर गाउँ जाने बाटो सोधेपछि एकअर्कामा आत्मीय प्रेमभाव अङ्कुरण हुन गई आफ्नो घरलाई वनकुसुमले नरेन्द्रकै घर हो भनी आफूसँगै लिएर गएको सौन्दर्य अभिव्यक्तिमा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । वनकुसुमको घर नरेन्द्रको हो भन्ने आरोप-आरोप्यबाट ध्वन्यार्थ व्यञ्जित भई रूपक अलङ्कार देखा परेको छ । यसरी अलङ्कारले शृङ्गाररस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

६.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार

काव्यमा असम्भव कुरालाई सम्भव देखाउँदा अतिशयोक्ति अलङ्कार सिर्जना हुन्छ । यसले अर्थको माध्यमबाट चमत्कार पैदा गर्दछ । काव्यको प्रथम सर्गको छैटौं श्लोकमा नयाँ संसार बनाउने कविको सुखद् कल्पनामा आधारित घटनासन्दर्भमा अद्भुतरसप्रधान अतिशयोक्ति अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

आफैँलाई मिली महासुख यसै यो सिर्जना झल्किँदा
पाई स्वर्ग विलास देवहरूको संसार यो कल्पिँदा,
थप्दै रंग र रोशनहरू नयाँ वैचित्रयमा सुन्दर
बह्मा बन्दछ अल्प रूप अहिले लौ हेर ! हेर्न तर !
(वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.६)

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले यो सुन्दर प्रकृति वा संसारलाई विलासी देवहरूको स्वर्ग भएको, यो सिर्जना आफैँमा मिली महासुख प्राप्त गरेको, नयाँनयाँ विचित्र सौन्दर्य थप्दै बह्मको साक्षात्कार प्रतिमूर्ति खडा भएको हो कि ! भन्ने अतिशय कल्पनारूपी भाव अभिव्यक्त गर्दा आश्चर्यजनक विशिष्ट ध्वन्यार्थ व्यञ्जित भई अतिशयोक्ति अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले रस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ

६.६.७वनकुसुममा ध्वनि र रस

काव्यमा व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने अभिव्यक्ति ध्वनि हो । ध्वनिले प्रतीकात्मक रूपमा शव्दको अर्थ, अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यसको रससँग अन्तःसम्बन्ध रहेको

हुन्छ । ध्वनि जति सशक्त हुन्छ, त्यति नै रस पनि गहन र आस्वाद्य हुन्छ । रसलाई सरल, सरस र प्रभावकारी सम्प्रेषणको निम्ति ध्वनि अपरिहार्य मानिन्छ । ध्वनि तीन प्रकारले व्यञ्जित हुन्छ । काव्यमा प्रयुक्त ध्वनिका केही प्रतिनिधि अंशको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

६.६.७.१ वस्तुध्वनि

काव्यमा कुनै वस्तुवर्णनका क्रममा विषयवस्तु नै प्रधान भएर व्यक्त हुँदा वस्तुध्वनि सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यको दसौं सर्गको चौंतिसौं श्लोकमा मन्त्रीबाट छोरी प्रतिभाले राजा महेन्द्रलाई बचाउन गरेको कुटनीतिक योजना र बौद्धिक चातुर्यको प्रशंसा गरिएको सन्दर्भवर्णनमा यसरी वीररसमूलक वस्तुध्वनि उत्पन्न भएको छ, जस्तै :

मुसुमुसु तब हाँसी वृद्ध मन्त्री सरेर
विनय विनति गर्छन् नेत्र आफ्नो भरेर ।
सब यश प्रतिभाको श्रेय सारा छ दिव्य
हरिवर बिनु यस्ती छन् सुता के सुलभ्य ?
(वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.३४)

माथिको श्लोकमा प्रतिभाको यशरूपी श्रेय दिव्यझैं सर्वत्र फैलिएको हुनाले नरेन्द्रलाई दरबार ल्याउने कार्यमा पनि उनी नै सफल हुनेछिन् भन्ने उद्घोष प्रतिभाका बाबु मन्त्रीले सभामा गरेको साहसी अभिव्यक्तिमा उत्साह भावजन्य वीररसमूलक ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित भई वस्तुध्वनि देखा परेको छ । यसरी वस्तुध्वनिले वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः ध्वनि र रसबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । **६.६.७.२ अलङ्कारध्वनि**

जहाँ अलङ्काररूपी ध्वनि हुन्छ, त्यसलाई अलङ्कार ध्वनि भनिन्छ । यसमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थका क्रमले रसास्वादन हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यका विभिन्न काव्यांशमा अलङ्कारध्वनि पाइन्छ । काव्यको पहिलो सर्गअन्तर्गत प्रथम श्लोकको मङ्गालाचरणमा कथावस्तु निर्देशित सन्दर्भवर्णनमा निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस जागृत हुँदा अलङ्कारध्वनि देखापरेको छ, जस्तै :

पारवार अपार विश्व रसका छन् छाल सौन्दर्यका,
त्यो संचालनमा अनेक ढङ्गका छन् रूप क्या रंगका,
त्यो संगीत टिपी प्रशान्त वनमा एकान्तको गाउने,
आमा, बीन बजाउनोस् हृदय यो संसार पग्लाउने ॥
(वनकुसुम, सर्ग १, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा काव्यारम्भको मङ्गलाचरणमा कविको प्रकृतिको स्वभाविक र सुन्दर वर्णनका क्रममा अभिधा अर्थबोध भएको छ । काव्य सिर्जनाका क्रममा सहज, सरल र सुन्दर भावहरूको अविरल अभिव्यक्तिका क्रममा आफू र आफ्नो सिर्जनालाई प्रस्तुत गर्दा लक्षणा अर्थ प्रकट भएको छ । आफ्नो बीनरूपी सङ्गीतमय काव्यबाजाले संसारभरिका मानिसको हृदय पगाल्न सकोस् ! हँसाउन सकोस् ! भन्ने अर्थवैचित्रय अभिव्यक्त हुँदा व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । यसरी तीनै शव्दशक्तिका माध्यमबाट अलङ्कारध्वनि सिर्जना भई निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरसको आस्वादन हुन पुगेको छ । अतः अलङ्कारले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

६.६.७.२ रसध्वनि

जहाँ रसको अभिव्यक्ति नै मुख्य भएर आउँछ र काव्यपाठ गर्नासाथ कुनै क्रमविना नै रसबोध हुन जान्छ, त्यसलाई रसध्वनि भनिन्छ । अर्थात् अभिधा अर्थबाट नै रसको सहजानुभूति हुने ध्वनि रसध्वनि हो । **वनकुसुम** काव्यमा रसध्वनि व्याप्त रहेको पाइन्छ । काव्यको चौथो सर्गको बाउन्नौं श्लोकमा प्रकृति काखको विचरणमा रमाउँदै सुखद् जीवनको अपार आनन्दको बोध गर्दै गरेका नरेन्द्रको अनुभूतिमा आधारित सन्दर्भ वर्णनमा यसरी शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्तिका क्रममा रसध्वनि देखा परेको छ, जस्तै :

मदन उज्याला
मुसुमुसु हाँसी ।
सुनशर तानी
        बैंसबयानी ॥
मृदु उर ताकी
        नजर कुनाले ।
दृग बदमाशी
        साथ विहर्छन् ॥ (वनकुसुम, सर्ग ४, श्लो.५२)

माथिको श्लोकमा नरेन्द्र शान्त, सरल, हँसिलो, कोमल दिल भएको, चञ्चल आँखा भएको, मुसुक्क मुस्काउने, यौवनले पूर्ण भएको, धीर, साहसी राजकुमार भएको स्वभावजन्य व्यक्तिवर्णनबाट सोझो वा अभिधा अर्थका तहमा नै शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुँदा सहज रूपमा रसध्वनि देखा परेको छ । साथै लक्षणा र व्यञ्जना स्तरमा पुगेर विशिष्ट अर्थका रूपमा समेत शान्तरसको रसानुभूत हुन पुगेको छ । यसर्थ ध्वनिले रसको निष्पत्ति र यसको आस्वादनमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

अतः आख्यान, पात्र र परिवेश, भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार, ध्वनि आदिका सन्तुलित संयोजनले **वनकुसुम** काव्य शान्तरसको परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

६.७ वनकुसुममा रसाभास र भावाभास

वनकुसुम महाकाव्यमा अङ्गीरस र अङ्गरसका साथै रस र भाव पुष्ट हुन नसकेको अवस्थामा विविध रसभास र भावाभासको अवस्था पाइन्छ । खासगरी यस काव्यमा शृङ्गार रसाभास तथा वीराभासका साथै भावोदय, भावसन्धि, भावशबलता एवम् भावशान्तिको स्थिति देखापरेको छ । तिनका केही प्रतिनिधि अंशको सङ्क्षिप्त विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

६.७.१ रसाभास

वनकुसुम काव्यमा अङ्गीरसका रूपमा आएको शान्तरसलाई रससिद्धिमा पुऱ्याउन विविध रसहरूमा व्यावधान भई रसाभास हुन पुगेको देखिन्छ । खासगरी **वनकुसुम**मा शृङ्गार रसाभास, शान्त रसाभास, हास्याभास, वीराभास तथा रौद्राभासको अवस्था पाइन्छ । तिनका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) शृङ्गार रसाभास

प्रतिनायक वा खलनायक विषयक नायिकानिष्ठ रतिभावको अभिव्यञ्जना भएमा शृङ्गाराभास हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यमा विभिन्न सर्ग र श्लोकमा यस्तो अवस्था पाइन्छ । महेन्द्रकी कान्छी रानी नायिका मन्दारिकाले खलनायक मदनसँग प्रेमसम्बन्ध कायम गरेपछि

तेस्रो सर्गमा प्रयुक्त शृङ्गाराभासको एक अंशलाई प्रतिनिधि काव्यांशको रूपमा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> कामले सक दिलै सलकाई
> पुष्पका रँगशिखा मिलकाई
> चारू उत्तर मिली दुई बैंस
> भेट तत्पर भए लिन ऐश ॥ (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.५२)

प्रस्तुत काव्यांशमा नायिका मन्दारिका र खलनायक मदन विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मन्दारिकाको वृद्ध राजाप्रतिको असन्तुष्टि, मदनप्रतिको आकर्षण, मदनको रानीप्रति उत्पन्न तीव्र कामेच्छा, एकान्त स्थल, सुनसान रात आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसकारण भावकका मनमा प्रेमभाव उत्पन्न हुनु, उत्सुकता जाग्नुजस्ता कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । साथै प्रेम, मोह, आनन्द, औत्सुक्य, हर्ष, शङ्का, भय आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन पुगेका छन् । यी भावहरूले रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त पार्दै शृङ्गाररसरूपमा पुऱ्याएको हुँदा यसमा शृङ्गार रसाभासको अवस्था देखिएको छ ।

(ख) वीराभास

वीररसमा उच्च वा निर्दोष व्यक्तिको हत्या गर्ने प्रयास गरेमा उत्साह वीराभास हुन्छ । **वनकुसुम**को नवौं सर्गमा राजा महेन्द्रकी कान्छी रानी मन्दारिकाले सेनापति मदनसँग मिलेर राजालाई मार्ने दुष्प्रयास गर्दाको घटनावर्णनमा वीराभास देखापरेको छ । उक्त कुरालाई पुष्टि गर्ने प्रतिनिधिमूलक एक काव्यांश यस्तो छ :

> भनेको सुन्दा त्यो क्षणभर रूकी गौडसँगमा
> कसो होला ? भन्छिन् डर अलि पसी त्रस्त मनमा ।
> छ को गर्ने के है कि डर ? म आफैं छु सँगमा
> बनोस् प्याला मीठो सरस मदिरा लाल रँगमा ॥
> (वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.२१)

माथिको श्लोकमा राजा महेन्द्र विषयालम्बन तथा रानी मन्दारिका आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुनसान रात, विषमिश्रित मदिरा, मदनप्रतिको अन्धोप्रेम आदि उद्दीपन विभाव हुन् । साथै रानीको मनमा भय उत्पन्न हुनु, दोधारमा पर्नु, मन दह्रो पार्नु र राजालाई विष पिलाउनुजस्ता अनुभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा रानीको मनमा भय, शङ्का, औत्सुक्य, चिन्ता, मोह, हर्ष, आवेग आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भएका छन् । तिनले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त तुल्याई वीररस रूपमा परिणत गराएका छन् । यद्यपि भय स्थायीभावजन्य भयानकरसको कारण उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट हुन नसकेको हुँदा यहाँ वीराभासको अवस्था देखापरेको छ ।

६.७.२भावाभास

भावाभासअन्तर्गत भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलता पर्दछन् । यी भावमध्ये कुनै भावको शान्तिपश्चात् उदय भएको नयाँ भाव धेरै चमत्कारपूर्ण बनेर आएमा भावोदयको स्थिति मानिन्छ । भावशान्तिमा शान्त भएको भाव चमत्कारजनक रहेझैं भावोदयमा पूर्वभावको शमन भई उदित नयाँ भाव विशेष चमत्कारपूर्ण, प्रभावशाली र हृदयाकर्षक बनेको हुन्छ । भावशान्तिमा शान्त भएको भाव चमत्कारजनक रहेझैं भावोदयमा पूर्वभावको शमन भई उदित नयाँ भावविशेष चमत्कारपूर्ण, प्रभावशाली र हृदयाकर्षक बनेको

हुन्छ । त्यसैगरी भावशबलतामा एकपछि अर्को उत्पन्न भएका थुप्रै भावहरूले समग्रमा विशिष्ट आस्वाद उत्पन्न गर्छन् ।

वनकुसुम महाकाव्यमा भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताका स्थितिहरू सुदृढ र प्रभावशाली रूपमा देखिएका छन् । काव्यमा प्रयुक्त भावावस्थाका केही प्रतिनिधिमूलक श्लोकलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ :

(क) भावोदय

पूर्व भावको नष्ट भई कुनै भावको उत्पत्ति भएमा भावोदय हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यका विविध सर्ग र काव्यांशमा भावोदयको अवस्था देखिन्छ । छैटौं सर्गमा राजकुमार नरेन्द्र दरबारबाट हराएपछि आमा दुःखी र निराश बन्दाको स्थितिमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभावको उदय भएको छ :

ऊ मुहार नभैकन सार गई
दिलबीच वियोग बिदा करले ।
जलमाथि प्रहार परे सरिका
लहरा दुःखका लहराउँदथे ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो.३)

माथिको श्लोकमा राजकुमार नरेन्द्र दरबारबाट एकाएक हराएपछि आमा जेठी महारानीमा चिन्ता, दैन्य, आलस्य, निद्रा, बेचैनी, नैराश्य आदि व्यभिचारी भावहरूको विकास हुन गई करुणरसमूलक शोक स्थायीभावको उदय हुन पुगेको छ :

(ख) भावसन्धि

दुईवटा भावको सन्धि भएमा भावसन्धि हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यका विविध सर्ग र काव्यांशमा भावसन्धिको अवस्था देखिन्छ । छैटौं सर्गमा राजा महेन्द्रले कान्छी रानीको करा सुनेर जेठी महारानीलाई खोपीमा पस्न निषेध गरेपछि कान्छी रानीले सेनापति मदनलाई आफ्नो हँसिलो प्रेमयौवन समर्पण गर्दाको स्थितिमा प्रयुक्त भावसन्धिको एक प्रतिनिधि श्लोक यस्तो छ :

अब, फौज विनायकतर्फ झुकी
मुदुलाधरबाट मुसुक्क गरी ।
मदिरासरि लाल अनार भरी ॥ (वनकुसुम, सर्ग ६, श्लो. ३७)

माथिको काव्यांशमा प्रेम, मोह, औत्सुक्य, हर्ष, आनन्द, धृति, चपलता, उन्माद आदि व्यभिचारी भावहरूको विकास हुन गई शृङ्गाररसमूलक शम स्थायीभाव तथा हास्यरसमूलक हाँसो स्थायीभावको उत्पत्ति हुँदा भावमिश्रण हुन गई भावसन्धिको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ ।

(ग) भावशबलता

अनेक भावको संयोजन भएमा भावशवलता हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यका विभिन्न घटना-प्रसङ्गमा कुनै रस पुष्ट हुन नसकेको स्थितिमा विविध भावावस्थाको सिर्जना हुने क्रममा चौथो सर्गको बाइसौं श्लोकमा भावशबलता देखापरेको छ :

डराइन् क्यै आइन् निकट तब पाइन् सखि पनि
बिताइन् लौ खाइन् मनमन चिताइन् जब उनी ।
छुँदै गाला छाला कर कुसुमवाला नरमले
लिइन् काला काला तिमिर मन माला शरमले ॥
(वनकुसुम, सर्ग ९, श्लो.४१)

माथिको श्लोकमा कान्छी रानीले राजा महेन्द्रलाई विष खुवाई हत्या गर्ने दुष्प्रयास गर्दाको स्थितिमा भावशबलताको अवस्था देखापरेको छ । रानीको मनमा उत्पन्न हर्ष, मोह, भय, औत्सुक्य, चिन्ता, शङ्का, आवेग आदि व्यभिचारी भावहरूले रति, भय, शोक आदि भावहरूलाई उद्दीप्त गरी विविध स्थायीभावहरूको विकास गरेका छन् । यद्यपि कुनै पनि भाव रसावस्थामा नपुगेको हुँदा उक्त काव्यांशमा भावशबलताको स्थिति देखिएको छ ।

(घ) भावशान्ति

कुनै भावको शान्ति वा विनाश भएको वर्णन भएमा भावशान्ति हुन्छ । **वनकुसुम** काव्यको दसौं सर्गमा सेनापतिले आफ्नो गुप्त योजनामा कान्छी रानीको सहयोगमा राजा महेन्द्रलाई विष पिलाई हत्या गरी नयाँ राजा भएपछिको स्थितिमा रौद्ररसमूलक क्रोधभावको विनाश भएको छ । काव्यमा प्रयुक्त एक काव्यांशलाई प्रतिनिधि अंशको रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

भोलीपल्ट बिहान लाल रविले छर्के प्रभाछिर्बिर
बोले पंख मिठासले रहित भई के के कुरा बर्बर ।
मंत्री बज्रुक शान्त गम्म मुखमा दाढी मुसारीकन
आए वैद्य लिएर त्यो महलमा केही सिपाहीसँग ॥
(वनकुसुम, सर्ग १०, श्लो.१)

प्रस्तुत श्लोकमा लामो समयदेखि राजा महेन्द्रलाई आफ्नो उद्देश्यको बाधक मान्दै आएको सेनापति मदन राजाको हत्या गराई आफूले राजगद्दी सम्हालेपछि मनमा निहित रौद्ररसप्रधान क्रोधस्थायीभाव विनाश भई शान्तरसप्रधान शम स्थायीभावजन्य भावशान्तिको स्थिति देखापरेको छ ।

६.८मूलरसको परिपाक

वनकुसुम शान्तरसप्रधान महाकाव्य हो । यसमा मूलरसको रुपमा शान्तरस नै परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । महाकाव्यको आख्यान नायिका वनकुसुम र नायक नरेन्द्रबीचको प्रेमाख्यानमा केन्द्रित रहे तापनि मूलतः प्रकृतिको शान्त र मनोरम दृश्यादि र तिनबाट उद्दीप्त विभावहरूले शम स्थायीभावप्रधान शान्तरसलाई नै पराकाष्ठामा पुऱ्याएका छन् । काव्यका प्रायः सबै सर्गमा शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव नै मूलभाव बनेर आएको हुँदा शान्तरस नै अङ्गीरस बनेर परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । महाकाव्यमा राजकुमार नरेन्द्र सौतेनी आमाको दुष्वचनको कारण शान्तिको निम्ति प्रकृतिको सुन्दर, शान्त र रमणीय स्थलको खोजीमा वनविहारमा निस्कनु र त्यहाँको सौन्दर्य हेरेर मोहित बन्नु, शान्त र आनन्दित हुनु, वनमा फुलेको सुगन्धित तथा सुन्दर फूलप्रति आकर्षित हुनु र वनकुसुमको उपमा दिनु, घोडाचढी विहानै प्रकृतिको सुन्दर ग्रामीण बस्तीतिर लाग्नु, बाटामा वनकुसुम नामकी युवतीसँग भेट हुनु तथा साँझ किसान (युवतीको बाबु) को घरमा बास बस्नु, किसानले आफूसँगै बस्न आग्रह गर्नु, त्यहाँका सुनौला बालीनाली झुलेको दृश्यादि, भेटवार्ताका विविध घटना-प्रसङ्गवर्णनादि तथा तिनबाट उत्पन्न विविध विभावादिले शम स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै काव्यलाई शान्तरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको छ ।

कवि देवकोटाले काव्यमा वर्णित सम्पूर्ण आख्यानमा नायक नरेन्द्रको प्रकृतिमोह, वनकुसुमप्रतिको सौन्दर्यप्रेम अनुरूपका घटनादिलाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । काव्यका विभिन्न घटना-प्रसङ्गमा उपस्थिति जनाएका अङ्गरसहरू आफैँमा परिपुष्ट बनी विविध भावहरूलाई जागृत तथा परिपोषण गर्दै स्थायीभाव शमलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका

छन् । यसप्रकारका अङ्गरस वा उपकारक बनेर आएका रसहरू- शृङ्गार, वीर, करुण, भयानक, अद्‌भुत, रौद्र, वात्सल्य आदिको प्रमुख भूमिका रहेको छ । यसक्रममा क्रमशः रति (प्रेम), उत्साह, शोक, भय, आश्चर्य र क्रोध, वत्सल स्थायीभाव आदिको परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । स्थायीभावलाई विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावहरूले जागृत र उद्दीप्त तुल्याई परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । रसको अवस्थामा पुग्न नसकेको कतिपय अवस्थामा रसाभास र भावाभासको अवस्था देखापरे तापनि तिनले मूलरसको रूपमा रहेको अङ्गीरसलाई उद्दीपनको रुपमा सहयोग गरी शान्तरसलाई नै उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

वनकुसुमकै प्रतीकात्मक अर्थ र कार्य भूमिकाअनुरूप महाकाव्यको नामकरण **वनकुसुम** राखेको पाइन्छ । कथानकको भूमिका वर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूल रूपमा शान्तरसकै प्रवाह भएको छ । काव्यको मूलआख्यान नरेन्द्रको प्रकृतिप्रेम र वनकुसुमसँगको सौन्दर्यात्मक प्रेमको शान्त एवम् शृङ्गारिक रसभावबाट अङ्कुरित तथा विकसित हुँदै काव्य शम स्थायीभावप्रधान शान्तरसको पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ । **वनकुसुम**लाई शान्तरसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू मूलतः शृङ्गाररस, वीररस र करुणरसले प्रमुख भूमिका खेलेको पाइन्छ । यसैगरी अन्यरसले सहायक भूमिका निर्वाह गरेको छ । नरेन्द्रको सौन्दर्यप्रेमको प्रतीक वनकुसुमसँगको प्रेमाख्यानका विविध घटनाप्रसङ्गले विभिन्न सञ्चारी भावहरूको विकास गरी तिनले स्थायीभावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै अङ्गरसहरूलाई पूर्णता दिई अङ्गी शान्तरसलाई नै मूलरसको रुपमा उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ ।

६.९ निष्कर्ष

वनकुसुम महाकाव्यको मूलरस शान्तरस हो । काव्यका विभिन्न घटना-प्रसङ्गमा उपस्थिति जनाएका अङ्गरसहरू आफैँमा परिपुष्ट बनी विविध भावहरूलाई जागृत तथा परिपोषण गर्दै स्थायीभाव शमलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । यसप्रकारका अङ्गरस वा उपकारक बनेर आएका रसहरू- शृङ्गार, वीर, करुण, भयानक, अद्‌भुत, रौद्र, वात्सल्य आदिको प्रमुख भूमिका रहेको छ । यसक्रममा क्रमशः रति (प्रेम), उत्साह, शोक, भय, आश्चर्य र क्रोध, वत्सल स्थायीभाव आदिको परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । स्थायीभावलाई विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावहरूले जागृत र उद्दीप्त तुल्याई परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । रसको अवस्थामा पुग्न नसकेको कतिपय अवस्थामा रसाभास र भावाभासको अवस्था देखापरेको छ । तिनले अङ्गीरसलाई सकारात्मक वा नकारात्मक माध्यमबाट सघाएर उद्दीपनको भूमिका निर्वाह गरेका पाइन्छन् ।

काव्यमा कतिपय रस परिपाकका लागि आवश्यक र अपेक्षित रस उत्पादक तत्त्वहरूको अभावमा अनौचित्यका सन्दर्भमा रसाभासको स्थितिमा पनि सीमित रहेका छन् । शृङ्गार रसाभास, शान्ताभास, हास्याभास, वीर रसाभास र रौद्र रसाभास आदि अपरिपुष्ट रसका रूपमा रहेका पाइन्छन् । त्यस्तै गरी कुनै-कुनै स्थानहरूमा रसको दशामा पुग्नै नसक्ने तर भावका रूपमा प्रबल देखिने विषाद, हर्ष, औत्सुक्य, ग्लानि, चिन्ता, नैराश्य, धृति आदि भावहरू पुष्ट भएका देखिन्छन् । यसैगरी काव्यमा भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता, भावसन्धिजस्ता विविध अवस्था स्पष्ट देखापरेका छन् । यसरी ती अङ्ग र अङ्गीरसकै उपकारक बनी काव्यलाई रसदोष वा अनौचित्यबाट जोगाउँदै प्रमुख वा अङ्गी बनेको शान्त रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहायक बनेका छन् ।

वनकुसुम महाकाव्यमा रसविधान शीर्षकमा केन्द्रित भई यसमा प्रयुक्त विभिन्न रसहरूको श्लोक, काव्यांश, सर्ग आदिको अध्ययन/विश्लेषण गर्दा शान्तरस अङ्गीरसका

रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य रसहरू पनि अङ्गरसका रूपमा सीमित बनी उपस्थित र पुष्टि भएको देखिएको छ । यस काव्यमा अङ्गीरसका रूपमा शान्तरस र अङ्गरसका रूपमा शृङ्गाार, करुण, वीर, भयानक, रौद्र, अद्भुत, वात्सल्य आदि रसका अतिरिक्त पुष्ट हुन नसकेका रसाभास र भावावस्थाका श्लोकहरूले पनि अङ्गीरसकै सहयोगी बनेर भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसरी **वनकुसुम** महाकाव्य अनेक रसले ओतप्रोत रहे तापनि मूलतः शान्तरस अङ्गीरसको पराकाष्ठा स्थितिमा पुगेको छ ।

अध्याय सात
प्रमिथस महाकाव्यमा रसविधान

७.१विषयप्रवेश

प्रमिथस उत्साह स्थायीभावमूलक वीररसप्रधान महाकाव्य हो । प्रस्तुत शोधविश्लेषण मूलतः आठ उपशीर्षकमा सम्पन्न गरिएको छ । यसक्रममा पहिलो शीर्षकमा विषयप्रवेश रहेको छ । दोस्रो शीर्षकमा प्रमिथसको कथानक सङ्केत गरिएको छ । यसअन्तर्गत प्रमिथसको विविध सर्गमा रहेका कथानक विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो शीर्षक आख्यानका आधारमा **प्रमिथस**मा प्रयुक्त रससन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ । यसअनुरूप रसविधायक तत्त्वहरू- स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावहरूका आधारमा सोदाहरण रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । चौथो शीर्षक अङ्गीरस (वीररस) मा केन्द्रित छ । यसअन्तर्गत प्रमिथसमा प्रयुक्त वीररससम्बद्ध विविध घटना, पात्र, परिवेश तथा रसभावहरूको विश्लेषणबाट अङ्गीरसमा पुगिएको छ । यसैगरी पाँचौं शीर्षकमा अङ्गरसहरूको विश्लेषण गरिएको छ । जसअन्तर्गत शान्तरसका प्रमुख सहायक रसहरू- करुण, वीर, भयानकरस तथा अन्य रसहरू- भक्ति, शान्त, अद्‌भुत, रौद्र, वात्सल्य आदि रसको विवेचना गरिएको छ । छैटौं शीर्षक आख्यानतत्त्व र रसमा केन्द्रित रहेको छ । यसअन्तर्गत आख्यान र रस, पात्र र रस, परिवेश र रस तथा भाषा र रसको सम्बन्धको विवेचना गरिएको छ । सातौं शीर्षकमा रसाभास र भावाभास रहेको छ । यसमा भावाभासको परिचय, उदाहरण तथा विश्लेषण गरिएको छ । आठौं शीर्षकमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत प्रमिथस महाकाव्यलाई रसविधानका कोणबाट यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

७.२ प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानसन्दर्भ

प्रमिथस ग्रीक पुराकथाको विषयवस्तुमा आधारित चरित्रप्रधान महाकाव्य हो र यस काव्यको नायक प्रमिथस (अग्निगर्भटाइटन देवता) हुन् । यस महाकाव्यको आख्यान संरचना कुल ११ सर्ग तथा १७४ पृष्ठ संरचनामा फैलिएको छ । यसको कथानकसङ्गठन आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन खण्डमा विभक्त छ । सर्ग १ पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । यसमा प्रमिथसको भूमिकाको सामान्य सङ्केत गरिएको छ । सर्ग २ देखि सर्ग १० सम्म प्रमिथसको जिउस अर्थात् तानाशाहसँगको क्रान्ति, सङ्घर्ष, वीरता, साहस, त्याग, स्वतन्त्रता, स्वाभिमान, न्याय आदि घटनाप्रसङ्ग वर्णनमा आधारित छ । यो प्रमिथसको आख्यानको मध्य भाग हो । यसैगरी सर्ग ११ आख्यानवर्णनको समापन खण्डको रूपमा आएको देखिन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यमा प्रारम्भ पूर्वीय महाकाव्य मान्यताअनुरूप मङ्गलाचरण गरिएको छ । पहिलो सर्गमा जम्मा ४३ श्लोक रहेका छन् । यो सर्ग मङ्गलाचरण र पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । यस सर्गमा युनानी शारदा (सरस्वती) भीमसेन, काली, शिव, गरूड, गणेश सूर्य देवतालगायत सरस्वती देवीको वन्दना गाउँदै नेपाली भूमिमा आएर साहसी वीर प्रमिथसको दिव्य सङ्गीत सुनाउन आह्वान गरी महाकाव्यको विषयवस्तुको निर्देश गरिएको छ । यसक्रममा प्रचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक महिमागान तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गर्दै नेपालतर्फ फर्की वि.सं.२००७ साल अघिको राणाकालीन अन्धकारमय शासन अनि त्यसबाट मुक्ति पाउन छट्पटारहेका जनताको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ । विश्वमा सबै जातिको जागरण अनिवार्य भएको र प्रभात

सबैको लागि आवश्यक भएको भन्दै कविले नेपालमा राणाहरूको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना हुन लागेको सङ्केत गरेको देखिन्छ । मानव कल्याणको निम्ति स्वर्गबाट आगो चोरेर ल्याउने प्रमिथसको महिमा गाउँदै सर्गको अन्त्यमा महाकाव्यको बारेमा कविले आफ्नो विचार तथा विनम्रता प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी प्रथम सर्ग मङ्गलाचरण र भूमिका वर्णनमा आधारित रहेको देखिन्छ ।

दोस्रो सर्गबाट प्रमिथसको वास्तविक कथानक सुरु हुन्छ । कूल ४१ श्लोक संरचनामा फैलिएको यस सर्गमा युरानसले जीयासँग विवाह गरेपछि तीन छोरा जन्मन्छन्-ब्रायरिओस्, गाइज र क्राटोस । यिनका विशाल शरीर, पन्ध्र टाउका र सय हात हुन्छन् । तिनीहरूबाट साइक्लोप्स, आर्जिप्स, स्टेरोपस र ब्रान्टिज नामक सन्तान जन्मन्छन् । विशाल शरीर भएका, एक आँखे, अति बलवान र बदमास यिनीहरू बाबुको नियन्त्रणमा नबसेपछि युरानसद्वारा अन्धकारमय खाल्डोमा कैद गरिन्छन् । त्यसपछि जीयाले ६ छोरा र ६ छोरीपछि कान्छो छोरा क्रोनोसलाई जन्माउँछिन् । पहिलेका सबै सन्तान कैद भएपछि दुःखित बनेकी जीयाले पछिका सन्तानहरूलाई बोलाएर बाबुसँग युद्ध गरी विजयी बन्न आह्वान गर्छिन् । बाबु क्रूर भएकोले, बाघले बच्चा खाएझैँ या भाले खाएझैँ या भाले बिरालोले बच्चा मारेझैँ आफ्ना सबै सन्तानलाई नष्ट गर्ने कुरा बताउँदै जीयाले राजनीतिमा बाबु भनेर हुँदैन भन्दै कान्छो छोरा क्रोनोसलाई एउटा विशाल, धारिलो र चम्किलो हतियार दिन्छिन् ।

आमाबाट प्रेरणा र हतियार पाएपछि बाबु छोराबीच घमासान युद्ध हुन्छ । अन्तमा क्रोनोसले आमाले दिएको हतियार प्रयोग गरी बाबुको हत्या गरी क्रोनोस स्वर्गको गद्दीमा बस्दछन् । यसबखत क्रोनोसलाई एउटा विचित्र छोरा हुने र त्यसले बाबुलाई हराई स्वर्णमुकुट लिनेछ भन्ने महाशून्यबाट भविष्यवाणी हुन्छ । यसपछि स्वर्गको सिंहासन काँप्दछ र क्रोनोसले रीयाबाट जन्मेका सबै सन्तानलाई कंशलेझैँ मार्न थाल्छन् । यसबाट ज्यादै दुःखी बनेकी रीया आखिरीमा जन्मेको छोरा जिउसलाई अज्ञात ठाउँमा लगेर लुकाउँछिन् । त्यही हुर्केर ठूलो भएपछि जिउस बाबुसँग युद्ध गर्दछन् र बाबुलाई पाता कसेर कैद गरी आफू गद्दीमा बस्दछन् । जिउसलाई सफलता दिलाउनमा टाइटन प्रमिथसको प्रतिभा र बुद्धिको प्रमुख हात रहेको हुन्छ । यस युद्धपछि नवप्रकाशको उदय भएको र सुवर्ण युगको प्रारम्भ भएको वर्णन गरिएको छ । कविले यसलाई नेपालको प्रजातन्त्र स्थापनासँग सादृश्य गरेको देखिन्छ ।

तेस्रो सर्ग जम्मा ४१ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा मानव जन्मको कथानक चित्रण गरिएको छ । देवता र दानवबीचको लडाइँको क्रममा पृथ्वीमा एउटा नयाँ जीवको रूपमा मानव जन्मन्छ । यी बाँदरहरूभन्दा एकै सिँढी चढेका, क्षुद्र, दरिद्र, मलिन, पहाडका गुफामा बस्ने, पशुभन्दा कमजोर, तर्सालु, लाचार, झुण्ड-झुण्ड भई बस्ने ज्यादै अविकसित हुन्छन् । सारा भू-मण्डलको निरीक्षणपछि देवराज जिउसले यी नयाँ जीवलाई देखेर क्रोधित हुन्छन् । आफ्ना साम्राज्यभित्रको सुन्दर पृथ्वीमा यस्ता घिनलाग्दा जीव देखेपछि तिनलाई ध्वस्त पारी तिनका ठाउँमा अर्को देवसदृश जाति राख्ने सपथ गर्दछन् । प्रमिथस त्यस्तो देवशपथ सुनेपछि गम्भीर बन्दछन् र मानवप्रति द्रवित बन्दछन् । उनी मानवसँग प्रशस्त सम्भावना भएको देख्छन् । सानो झिल्कोले पनि संसार सल्काउन सक्ने हुँदा मानिसको पनि नयाँ दिन आउने निष्कर्ष निकाल्दछन् र उसलाई उन्नत एवम् सभ्य तुल्याउन आफूले मद्दत गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् । मानिसको उद्धार गर्ने प्रतिज्ञा गर्दै प्रमिथस एउटा खोक्रो निगालोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा मानव बस्तीतिर प्रस्थान गर्दछन् । पशुको छाला लगाएका मैला, विद्याहीन, कलाशून्य, विचित्र, ध्वनियुक्त जङ्गली भाषा बोल्ने तिनीहरूले प्रमिथसलाई देखी शङ्काको नजरले हेर्दछन् र डरले गर्दा गुफामा गई लुक्दछन् ।

प्रमिथस मानिसलाई नयाँ आश्वासन दिन्छन् । त्यसपछि मानवलाई सम्बोधन गर्दै अगाडि बढ्न, सभ्य हुन र विकसित हुनको लागि आत्मबल र दृढता लिन आग्रह गर्दछन् । आफू मानवको पक्षमा रहेको र सँधै सहयोग गर्ने आश्वासन दिँदै उनले त्यसैको लागि आफू पृथ्वीमा आएको कुरा व्यक्त गर्दै अग्निको प्रदर्शन गर्दछन् ।

चौथो सर्ग कुल १४ श्लोक संरचनामा आबद्ध रहेको छ । यस सर्गमा सुरुका १३ श्लोकहरू हराएका हुँदा चौधौं श्लोकबाट मात्र काव्य प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यसमा आगोको मूल्य र महत्त्वबारे महिमागान गरिएको छ । प्रमिथस निगालोको खोक्रोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा झर्दछन् । अग्ला, गोरा, निर्मल चेहरा र विशाल हात भएका अजङ्गका टाइटन प्रमिथसलाई मानिसले देखी भयभीत हुन्छन् । कोही रूख चढ्छन् त कोही झाडीभित्र लुक्छन् । को ? कहाँबाट ? किन आयो ? जस्ता जिज्ञासाले सताउँदा उनीहरू बिस्तारै प्रमिथसको नजिक आउन थाल्छन् । प्रकृतिको अनुकरण प्रयासबाट केही शब्द सिकेको भए तापनि उनीहरू स्पष्ट उच्चारण गर्न सक्दैनन् । प्रमिथस बिस्तारै मानवसामु बद्दछन् । उनको शान्त चालले आश्वस्त भई मानवहरू उनको नजिक हुन थाल्दछन् । प्रमिथस पनि त्यही मानव बस्तीबीच प्रस्तरको एउटा घर बनाई बस्दछन् ।

पाँचौं सर्ग कुल ३४ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा प्रमिथस मानिससँगै बसेर उनीहरूलाई खेती गर्न सिकाएको र सम्बोधन गरेको कुराको वर्णन गरिएको छ । पृथ्वीमा आई मानिससँगै बसेका प्रमिथस मानिसलाई परिश्रमपूर्वक खेती गर्न सिकाउँछन् । मानिससँग समभाव राख्दै काम गर्दा चमत्कारपूर्ण कार्यहरू बन्छन् । पृथ्वी पनि हराभरा हुन्छ । प्रमिथसले मानिसलाई सम्बोधन गर्दै अन्याय र अन्धकारविरूद्ध अनि मानिसलाई निमिट्यान्न पार्न खोज्ने जिउसविरूद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गर्दछन् । उज्यालोको पक्षमा, सत्यको पक्षमा मानवजातिको पक्षमा आफूले सदा मानिसलाई साथ दिने र यसको लागि जतिसुकै कष्टकर यातना सहन पनि तयार रहेको बताउँदै प्रमिथसले मानिसलाई पनि देवराज जिउससँग कुनै हालतमा नझुक्न आह्वान गर्दछन् ।

छैटौं सर्गमा कुल ३० श्लोक संरचना रहेको छ । यस सर्गमा अग्निस्फुलिंगको प्रदर्शन र जिउसले त्यस कुरा थाहा पाई प्रमिथसलाई सजाय दिएको कुराको वर्णन गरिएको छ । प्रमिथसले मानिससमक्ष स्फुलिंग प्रदर्शन गर्दछन् र पछि बाल्दछन् । पहिलो पटक पृथ्वीमा अग्नि र त्यसको प्रकाश देखेपछि मानिसहरू अर्धप्रस्फुटित भाषामा गाउन र नाच्न थाल्छन् । शुष्क झारपातहरू बालिएपछि उनीहरू त्यसको रापबाट आनन्दित हुन्छन् । पोलेर खाँदाको मासुको स्वादले दङ्ग पर्दछन् र प्रमिथसलाई सम्मान गर्दै जिउसविरूद्ध नारा लगाउँछन् । यसपछिको २२ श्लोकहरू हराएका भए तापनि छुट्टै घटनाशृङ्खला नभई प्रमिथसले मानवलाई सम्वोधन गरेको अंश या ईश्वर, जगत् र आत्माबारे चर्चा हुन सक्ने कुराको अनुमान ३३ औं श्लोक र त्यसअघिका बत्तिसौं श्लोकका दुई पङ्क्तिका आधारमा गर्न सकिन्छ । यसरी प्रमिथसद्वारा सम्बोधित निर्देशित मानवले प्रतिदिन सबैतिर उन्नति छ । कृषि र वाणिज्यहरू बढ्न थल्छ । जनसङ्घ सम्पन्न बन्न थाल्छ । जब जिउसले स्वर्गबाट पृथ्वीलाई हेर्छन्, नव पृथ्वीमा नयाँ जागृति बढेको र मानिसले प्रगति गरेको देखेपछि क्रुद्ध हुन्छन् । प्रमिथसले आफ्नो नवजाति खोस्न सक्ने बुझी प्रमिथसप्रति आक्रोशित हुन्छन् । उनले तत्कालै आफ्नो सिंहासनका अगल-बगल बस्ने क्राटोस र बिथालाई हेफिस्टसलाई डाकेर पृथ्वीमा गएर प्रमिथसलाई शिथिया मरूभूमिमा लगी चट्टानमा पाता फर्काएर जन्जीरले बाँध्न आज्ञा दिन्छन् ।

सातौं सर्ग कुल ५६ श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यसमा ककेसस पर्वतको सामान्य वर्णन र प्रमिथसलाई बन्दी बनाइएको घटनाक्रम प्रस्तुत गरिएको छ । जिउसका

कैदीका रूपमा प्रमिथसलाई जन्जीरहरूले बाँधी हातकडी लगाई कसेसस पर्वतमा लगिन्छ । अग्निदेव हेफिस्टस प्रमिथसप्रति करुण दृष्टिले हेर्दछन् भने निदर्यी क्राटोस हेफिस्टसलाई करुणा नराख्न र तुरून्त जिउसको आज्ञापालन गर्न भन्छ । हेफिस्टस बाध्य भएर जिउसको आज्ञा पालन गर्दछ । प्रमिथसलाई अत्यन्त निर्जन स्थानको चिसो प्रस्तरमा राखी फलामे पाताले उनका हातहरू बाँधिन्छन् र उनको छातीमा फलामे चुकुल ठोकिन्छ । प्रमिथस अमरदेव हुनाले मर्न सक्दैनथे । असह्य वेदनाको केवल अनुभव मात्र गर्न सक्दथे । हेफिस्टस बीचबीचमा करुणा नजरले हेर्दथ्यो भने क्राटोस क्रूर बनेर उपहासको हाँसो हाँस्दथ्यो । सत्ताको आडमा शासकको चाकडी गरेर स्वाभिमानी व्यक्तिमाथि गर्ने अत्याचारको पात्र बनेर क्राटोस देखिएको छ । जिउसका कर्मचारीहरूले प्रमिथसलाई चट्टानमा ठोकेर गएपछि असह्य वेदनामा रहेका प्रमिथस वरपरको निर्जन वातावरण चियाउँछन् । आकाश, सूर्य र प्रकाशलाई हेरेर अत्याचारी अँध्यारो शासनको पतन भएको निश्चयमा पुग्दछन् ।

आठौं सर्ग कुल १८ श्लोकसंरचनामा फैलिएको छ । यसमा निर्जन रात र प्रमिथसले भोगेका कष्टकर यातनाका कारुणिक स्वरहरू अभिव्यक्त गरिएको छ । अन्धकार रातमा निद्रादेवी सबैका आँखाभित्र पसी जादूले लठ्याउन थालेपछि पशुसमेत लठ्ठिन्छन् । मिर्मिर भएपछि विस्तारै सूर्यले किरण फिँजाउन थाल्छन् । बिहानको शीतल हावाले केही होसमा आएका प्रमिथस सूर्यको प्रार्थना गर्दछन् । त्यहीबेला जल-परीहरू आउँछन् । प्रमिथस नवदण्डको आशंकाले झस्किन्छन् तर परीहरूलाई नजिकै देखेपछि तिनको मन केही शीतल हुन्छ । त्यसैबेला दक्षिणी हावा चल्दछ र केही आनन्दको अनुभव गराउँछ । जलपरीहरू आकाशमार्ग हुँदै आउँछन् र प्रमिथसको वरिपरि बस्दछन् । प्रमिथसको पीडा देखेर तिनीहरूपनि रून्छन् र प्रमिथसलाई केही उपाय भए बताउन भन्छन् । प्रमिथसले यो क्रूरता जिउसले गरेको र दस हजार वर्षसम्म यो सजाय भोग्नुपर्ने भएको तर आफू ताराझैं अँध्यारो रातमा झल्मलाइरहने बताउँछन् । यसपछिका श्लोकहरू नभेटिएका हुँदा प्रमिथसको ओजस्वी उद्घोषण र परीहरूको सहानुभूति नै यी हराएका श्लोकमा हुनसक्ने अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ ।

नवौं सर्गमा जम्मा ४१ श्लोकसंरचना रहेको छ । यस सर्गमा प्रमिथसको पार्श्वमा रहेका जलपरीहरू र तिनीहरूकै आह्वानले आएका स्वतन्त्रता, शीतलता र आशाकी देवीहरूले आ-आफ्नै तवरले वेदना कम गराउने प्रयास गरेको पाइन्छ । लामो समयसम्म प्रमिथसकै साथमा रहेर जलपरीहरूले आँसु खसाल्दै प्रमिथसलाई सहानुभूति दिई शीतलता प्रदान गर्दछन् । तिनीहरू कहिले वेदना हटाउने मधुर कथाहरू मीठो स्वरले सुनाउँछन् भने कहिले नृत्य र सङ्गीतद्वारा उनको वेदना कम गराउन खोज्छन् । आफूहरू जलपरी भएको र आफूसँग संग्राम बल नभएकोले वेदनालाई सङ्गीतको मदिरामा डुबाउन आग्रह गर्दछन् । तिनै परीहरूको आह्वान र मन्त्रोच्चारण सुनी त्यहाँ विभिन्न देवीहरू आइपुग्छन् । सर्वप्रथम स्वतन्त्रताकी देवी आउँछिन् । उनले स्वतन्त्रताको महत्त्व बताउँदै टाढा पूर्वतिरका सुषुप्त संसार जागिरहेको र कुनै दिन आफू प्रमिथसलाई ताज पहिराउन आउने आश्वासन दिन्छिन् भने आशादेवी आएर उनलाई निराश नहुन आग्रह गर्दछिन् ।

दसौं सर्ग कुल पैंतालीस श्लोक संरचनामा फैलिएको छ । यस सर्गमा सुन्दरताकी देवी र ललितकलाहरू आएको, प्रमिथसको चर्को वेदना र जिउसको पतन निश्चित भएको घोषणा आदिको वर्णन गरिएको छ । सुन्दरताकी देवी आएर सुन्दरताको महत्त्व बताउँदै सीता र हेलेनको कथा सुनाउँछिन् । त्यसपछि ललितकलाहरू आएर नाच्दै प्रमिथसको पीडा कम गराउन खोज्छन् । आफ्नो तीव्र वेदनाबीच प्रमिथसले जिउसको दुष्कर्म बढ्दै गएकोले पृथ्वी डामाडोल भई उसको पतन हुने दिन अब धेरै नरहेको उद्घोष गर्दछन् । सत्यतर्फको

सुन्दर कार्यमा मानव नै अत्यन्त धारिलो र अनन्त शक्तिमान विश्व-शस्त्र हो र प्रकृति स्वरूप महाशक्ति त्यही मानव आत्माको सङ्घर्षको छाया र क्षेत्र हो भन्दै जब त्यो सचेत हुन्छ त्यसबेला पर्वतहरू गिर्ने, खाडीहरू उठ्ने र अत्याचारी जलमा डुबी मानवको निम्ति सुनौलो युग आउने कुराको भविष्यवाणी प्रमिथसले गर्दछन् ।

एघारौं सर्ग कुल २२ श्लोक संरचनामा आबद्ध छ । यो सर्ग **प्रमिथस** काव्यको अन्त्य सर्ग हो । यस सर्गमा प्रमिथसले आफूले मानव जातिकै लागि यस्तो यातना सहेको र आफू आत्मविजयी भई सत्यसँग एकाकार भएको बोध गर्दछन् । प्रमिथसको यस्तो उच्चारण सहितको छात्ती चिर्ने सुस्केरा देख्न नसकी जलपरीहरू बुटी खोज्न निस्कन्छन् । भावपरीहरू आई प्रमिथसको निधारमा स्पर्श गर्दछन् । प्रेमदेवीले प्रेमको महत्त्व र प्रभाव सुनाउँछिन् । प्रमिथसले उनलाई पृथ्वीमा गएर मानव जातिमा प्रेमको ज्योति छर्न आग्रह गर्छन् । त्यसपछि उनीसमक्ष शान्ति, करुणा, क्षमा र धृतिदेवी आएर उनको वेदनालाई शान्त र शीतल बनाउन खोज्छन् । प्रमिथसले अन्धो शक्ति र फलामे दण्डको अब पराजय निश्चित भएको र सत्यको विरूद्ध शेर कानुन नरहने कुरा व्यक्त गर्दछन् । प्रमिथसले बोलेका यस्ता शब्दहरू गुप्तचरद्वारा जिउस समक्ष पुग्दछ । जिउसले आफ्नो दूत हर्मिजलाई प्रमिथसलाई चेतावानीपूर्ण अन्तिम सन्देश पठाउँछन् । हर्मिजले प्रमिथसलाई जिउससमक्ष झुक्न र हृदयको महागोप्यता बताउन भन्छ अन्यथा महापतनको सामना गर्न चुनौती दिन्छ । त्यो सुनेर प्रमिथस कड्किन्छन् र आफूले दुई राष्ट्रपतिको भीषण पतन देखिसकेको र यो तृतीय राष्ट्रपति पनि सत्यानाशको भीरमा सुतेको कुरा बताउँछन् । उक्त कुरा सुनेपछि हर्मिजले प्रमिथसलाई अबदेखि तीव्र दण्ड भोग्नुपर्ने, चलि र गिद्धद्वारा कलेजो ठुङ्न लगाइने, सुइराहरू रोपिने, हात्तीद्वारा कुल्चाइने, आँखाहरू ठुङ्न लगाइनेजस्ता यातनाहरू सुनाउँछन् । तर प्रमिथसले आफू दुःखमा हाँस्ने, दुःख नै आफ्नो विजयको रहस्य भएको कुरा व्यक्त गरेपछि गडगड आँधी चल्छ, पर्वत, सागर र पृथ्वी काँप्न थाल्छ, चट्टान चरचर चिरिन्छ अनि महाखाडीले बेपिँध भीषण मुख बाउँछ । यसपछिका श्लोकहरू नभेटिएकाले यत्तिकैमा महाकाव्य सकिएको पाइन्छ ।

७.३ प्रमिथसमा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषण

प्रमिथस विविध रसभावमा आधारित महाकाव्य हो । मूलतः वीररसको प्रधान्य रहेको यस काव्यका आख्यानात्मक श्लोकहरूमा विविध रसभावहरू पाइन्छन् । **प्रमिथस**को कथानक (सर्ग १-११ सम्म) आदिदेखि अन्त्यसम्मका सबै घटना सन्दर्भहरूमा उत्साह स्थायीभाव नै प्रवाह भई वीररस परिपाकमा पुगेको छ । काव्यमा वीर अङ्गीरसका साथ भक्तिरस, रौद्ररस, शान्तरस, करुणरस, अद्‌भुतरस, भयानकरस, बीभत्सरस, वात्सल्यरस अङ्गरसका रूपमा आई उत्साह स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका निर्वेदभाव, क्रोधभाव, शमभाव, शोकभाव, आश्चर्य (विस्मय) भाव, भयभाव, जुगुप्सा भाव तथा वत्सल स्थायीभावले उत्साह स्थायीभावलाई जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । यसबाट उत्पन्न विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, आनन्द, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, विबोध, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग, निद्रा, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, स्वप्न, मद, भय, स्मृति, अपस्मार, सन्त्रास, दैन्य, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद, गर्व, अपस्मार आदिले वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुर्‍याउन सहयोग गरी उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । **प्रमिथस**को विविध सर्गमा प्रयुक्त घटनासन्दर्भ तथा रसभावहरू यसप्रकार रहेका छन् :

प्रमिथस काव्यको प्रथम सर्गस्थित प्रथम श्लोकको मङ्गालाचरणमा युनानी शारदा देवी (सरस्वती माता) लाई प्रमिथसको साङ्गीतिक वन्दना गाउन आग्रह गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी भक्तिरसमूलक निर्वेद स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

पर्वतशिरमा सौदामिनीसरि,
जुपिटरका जटा-झटकमा जात !
मातर् सरस्वति ! अमर-वर्मिणी !
युनानी शारदे आऊ !
वीरानुरागिणी द्वितीय लोचनी !
तुहिनाऽचलका शीतल छायामा,
महावीरको दिव्य सङ्गीत सुनाऊ । (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा विद्याकी देवी सरस्वती माता विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी शिवले कम्मरमा बाँधेका बुटेदार सौन्दर्यले युक्त बाघको छाला, पहाड फोर्ने त्रिशूल, शिवजीको आह्वान आदि बाह्य तथा आन्तरिक पक्षहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, आनन्द, हर्ष, स्मृति, प्रेम, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी माथिको काव्यांशमा भक्तिरसप्रधान निर्वेद स्थायीभाव परिपाक आवस्थामा पुगेको छ ।

सातौं श्लोकमा प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसजन्य शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यति रमणीय, यति कमनीय,
क्षितिज छैन क्षितिमंडलमा,
चूली चारू फुलारू प्रातः साँझ,
प्रकृति छैनन् कतै यत्तिको उदार ।
मरकत-मीठी, प्रसून-प्रचुरा,
यति उर्वरा भूमि लहलह विश्वमाझ । (प्रमिथस, सर्ग १: श्लो.७)

माथिको श्लोकमा युनानी परिवेश विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । युनानको भौगोलिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आदि भौतिक तथा मानसिक विषय उद्दीपन विभाव हुन् । यसैगरी त्यहाँका प्राकृतिक सौन्दर्य, विविध मानवीय संस्कार, जीवनशैली, साँझ बिहान फुल्ने पुष्पलता र तिनका सुवास, चरा र तिनका मीठा सङ्गीत, उर्वरशील भूमि आदिको प्राकृतिक सौन्दर्ययुक्त वातावरण उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट भावकका मनमा शान्ति र आनन्द छाउनु, हर्ष र खुसी पलाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनुलगायतका सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसकारण आनन्द, हर्ष, स्मृति, धृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । यसरी यस काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

पन्ध्रौं श्लोकमा नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना अघि राणाहरूको शासनबाट मुक्ति पाउन छटपटाइरहेका जनताको यथार्थ चित्रण गरिएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

तब भन जननी ! चीसो निशाको
शासनमा कसरी स्वर्ग सजल थियो ।
तिमिरको महाराज्यमा रूपविहीन
चकमन्द थिए चार दिशा, निद्रित ।
सुषुप्त विहग-पंख सिकुड्थे
स्वप्नविहीन, स्वप्नविहीन, निमीलितदृग ।
शवसमान जीवन, प्रलयको पारावारको,
निश्चल थियो, श्वासहीन ।
अचल दल सकल अभावमा अचंचल ।
रून्थे तरतर अविभाषित वेदना
अचेत सब । तुषार थियो जगत्को ।
सिर्जनाले शून्य थियो एकलास ।
स्वर्तलबाट झुकी हेर्थी महारानी,
काली बोक्सी निशा, अवनीतल
निष्पष्ट, प्रमुदिता बन्थी
सूनसानको निष्कंटक तिमिर शासनमा आफ्नो
सर्वरूपको विध्वंसको विलासले,
शक्तिमातले अत्यानन्दिता,
सकल जगत् देख्थी स्वशक्तिचूर्ण....(प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.१५)

प्रस्तुत काव्यांशमा धरतीमाता (नेपालआमा) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाहरूको स्वार्थन्धतापूर्ण क्रूर शासन, जनतामाथिको अन्याय, थिचोमिचो, दमन-शोषण, विध्वंसकारी राणाहरूको ज्यादती, भय र त्रासपूर्ण वातावरण, चीसो रात, शुन्य र चकमन्न वातावरण आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसैगरी जनता निराश बन्नु, भयभीत हुनु, अधिकारबाट वञ्चित हुनु, मरेतुल्य जीवन जिउनु, मानसिक बेचैनी हुनु, रिस र क्रोधले मुर्मुरिनु, मूक दर्शक बन्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक क्रिया-प्रतिक्रियाहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण चिन्ता, बेचैनी, अपस्मार, स्मृति, अश्रु, नैराश्य, आलस्य, दैन्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

एक्काइसौं श्लोकमा नेपालका राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना हुन लागेको साङ्केतिक घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

"प्रभात एक आवश्यकता हो आहार्य,
सर्वजातिको जागरण अनिवार्य,
नित्यधार्य एक स्वप्न...मृत्युउपर अमृत ।
यो विष्फोट अलक्षित, उम्लिँदो
सुवर्ण-शक्तिको भविष्योदरको प्रकाश ।

प्रत्यावर्तन परमेश्वरको ।
अक्षरको पुनर्जन्म ।" (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.२१)

प्रस्तुत श्लोकमा प्रभात (प्रजातन्त्ररूपी किरण) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सबै जाति, मृत्युका बदला अमृत, सुवर्ण शक्ति, नव निर्मित अक्षर आदिको मानसिक वा मनोभावगत आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण मानव जाग्नु, एक नयाँ युगको सुनौलो सपना देख्नु, सुवर्ण शक्ति आउनु, भगवानको आगमन हुनु, नयाँ अक्षर रचिनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । यसैगरी वीरता, जोस, औत्सुक्य, हर्ष, धृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साहजन्य स्थायीभाव जागृत भएको छ । यसरी माथिको पद्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव उद्‌बुद्ध भएको छ ।

एकचालिसौं श्लोकमा मानव उद्धारका लागि स्वर्गबाट आगो ल्याउने प्रमिथसको महिमागान गाउँदै कविले आफ्नो विचार व्यक्त गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

अमृत म ल्याउँछु माटाको भाँडोमा
कसरदार-
मोती सिँगार....
फुट्यो भने यदि बाटैमा यो, पिउलान् बालूदाना ।
नत्र पिएजति जाग्दै भन्लान्,
"के रहेछन् यो पाल कचौरामा,
भिल्का नाना ?
भाव अनौठा साना ?" (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.४१)

प्रस्तुत काव्यांशमा प्रमिथस (कवि) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । अमृतरस, मोतीरूपी शृङ्गार, बालूदाना, नानाथरीका भिल्का, अनौठा भाव आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । मनमा हर्ष र खुसी छाउनु, आनन्द आउनु, शङ्का उत्पन्न हुनु, मानसिक र सात्त्विक अनुभाव देखापरेका छन् । यसबाट हर्ष, गर्व, जोस, वीरता, औत्सुक्य, धृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ । यसरी माथिको श्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

प्रथम श्लोकमा युरानसले जियासँग विवाहसम्बन्ध जोडेको र तिन सन्तान जन्मिएको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

तब भन जननी ! विश्ववेदिनी !
कसरी,
यूरानस देवले जियासँग
जोडे सम्बन्ध विवाहको
यूरानस, स्वर्गमंडलका ओजस्वी सुर,
आदितेयहरूका पूर्वपूरूष,
महाप्रबल भूविजयी सुरसन्ततिका जनक
ओजस्वी, यूरानस स्वर्गका । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो. १)

माथिको काव्यांशमा युरानस विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । युनानी शारदे, जिया, युरानसको वीरता, युरानसको जियासँगको सम्बन्ध आदिको भौतिक तथा यसबाट उत्पन्न मनोपरिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । मनमा प्रेम-प्रणयभाव उत्पन्न हुनु, हर्ष र वीरताको भाव उत्पन्न हुनु, युरानसलाई स्वर्गका देवता मान्नु, उनको साहसिक कार्यप्रति प्रशंसा गर्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभाव विकास भएका छन् । जसका कारण भावकमा प्रेम, मोह, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, धृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रति स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । अतः यस श्लोकमा शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव परिपुष्ट भएको छ । तिनले वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरी मूल वा अङ्गीरसलाई नै सहयोग गरेका छन् ।

आठौं श्लोकमा युरानसले जियाका जेष्ठ पुत्रहरू कैद गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव निष्पत्ति भएको छ, जस्तै :

ज्येष्ठ पुत्रहरू कैद परे जब,
ती उच्छृंखल,
जननी हृदय जीयाको भो अति भग्न, अतिप्रकुपित,
जस्तो शावक खोर परेकी सिंहिनी
अश्रुदृशी, छटपट गर्छे ग्रीष्मबादलमनि,
गर्जी घनघोर विरोध,
गह्ररनिनादिनी महाकाली जंगलकी । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.८)

प्रस्तुत काव्यांशमा जियापुत्रहरू विषयालम्बन तथा जिया आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जियापुत्रहरूको उदण्डता, बदमासी, बाबु युरानसप्रतिको दुष्भाव, युरानसमा छोराहरूप्रतिको रिस र क्रोध आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जियाको मन रूनु, मनमा दुःख र पीडा उत्पन्न हुनु, आँसु आउनु, छटपटी हुनु आदि सात्त्विक, मनसिक एवम् आङ्गिक अनुभाव विकसित भएका छन् । साथै दैन्य, विषाद,चिन्ता, बेचैनी, आलस्य, अश्रु, आवेग आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभावसम्बद्ध करुणरस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी उक्त अंशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपाक स्थितिमा पुगेको छ ।

तेह्रौं श्लोकमा युरानसले जीयाका जेष्ठ पुत्रहरूलाई कैद गरेपछि पुनः जन्मिएका कनिष्ठ पुत्रहरूलाई बाबुबाट सतर्क रहन सचेत गराएको घटनासन्दर्भमा यसरी भयानकरसमूलक भय स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

शक्ति पिपासा मदिरासरि उम्ली
मीठो, मस्त, मस्त, मातमा, पार्दछ उन्मत्त ।
विवेकहीन छन् बाबु !
बबुरा हो !
बाघबूजा बनछन् निर्बलिया सन्तान
कूर बाबुका बेकार !
होश गर तिमीहरू अब त्यस बूढो बाघको
जसका पंजामा म्याउँ बिराला बन्छौ ।
बच्चुहरू ! ....(प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.१३)

माथिको सन्दर्भमा नायक प्रमिथस विषयालम्बन तथा जीया पुत्रहरू आश्रयालम्बनका रूपमा आएका छन् । यसैगरी युरानसको सत्ता र शक्तिको मादकता, विवेकहीनता, अदूरदर्शीता, जेष्ठ पुत्रहरूमाथि कैद, आफ्ना सन्तानहरूप्रतिको वितृष्णा, तिनप्रतिको रिस, आवेग र उत्पन्न क्रोध आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण जीया पुत्रका मनमा शङ्का पस्नु, बाबुसँग डराउनु, बाबुप्रति इर्ष्या र क्रोधको भाव सिर्जना हुनु, बाबुसँग रिसाउनु, नैराश्यता छाउनुजस्ता सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा भय, चिन्ता, आवेग, जडता, नैराश्य, वितर्क, शङ्का, प्रलय, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्‌बुद्ध भई तिनबाट भय स्थायीभाव जागृत हुन गई भयानकरस परिपाक स्थितिमा पुगेको छ । जसले काव्यको वीररस अङ्गीलाई सहयोग गरेको देखिन्छ ।

सोह्रौं श्लोकमा जीयाका जेष्ठ पुत्रहरूलाई बाबु युरानसले कैद गरेपछि दुःखी र निराश बनेकी जीयाले आफ्ना दोस्रो सन्तानप्रति वात्सल्यप्रेम भाव दर्शाउँदै अर्ती, उपदेश दिएका घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

बलिया बन ए ! मेरा बालक ।
बीज हौ तिमीहरू विकासशील,
बाँझभन्दा साना, तर खडा बाँझका बाजे ।
आमा आफ्नी, बाबुआफैं आफ्ना केबल ।
म मरेका दिन बुझ्नेछौ, तिमीहरूको
को थियो यस विश्वमा एक सहायक?
ए ! मेरा स्तनका लिसु ! रक्तका शिशु हो !
बाबु अंकुर हो, जननी जीवन ।
आमा आमा छ कडोरन दानाको चिच्याहट,
बाबु एक दाना या दुईको । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.१६)

प्रस्तुत काव्यांशमा युरानस विषयालम्बन तथा जीयापुत्रहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सिर्जनाको बीजको रूपमा रहेका ममतामयी नवजात सन्तान, तिनका दयनीय अवस्था, तिनप्रतिको वात्सल्यप्रेम, पूर्व शिशुको स्मृति आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण जीया पुत्रहरूमा आमाप्रति आस्था, प्रेम, सद्‌भाव उत्पन्न हुनु, मनमा ईख लिनु, आमाको वचन शिरोधार्य गर्नु, आमाको श्रद्धा गर्नु, दया, माया, सेवा र सहयोगको भावना पलाउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा आएका छन् । यसैगरी चिन्ता, शङ्का, ग्लानि, अपस्मार, अलस्य, नैराश्य, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले वत्सल स्थायीभावलाई जागृत तुल्याई वात्सल्यरस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । जसले अङ्गीरस वीरलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ ।

सत्रौं श्लोकमा पहिलो पटक जन्मेका सबै सन्तान कैद भएपछि दुःखी बनेकी जियाले पछि जन्मेका सन्तानलाई बोलाएर बाबु (तानाशाह) सँग युद्ध गरी विजयी बन्न आह्वान गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"तब मेरो सल्लाह सुन टाइटन वीर हो !
अधःपतनअघि होऊ सचेत ।
बाबु भनेर हुँदैन बुझ्यौ राजनीतिमा ।
लेऊ हतियार बन सम्मिलित सब,

अन्धो अगाधदेखि अघि नै तर्स,
एक पहाडसँग एक नरको नहोस् संग्राम
सफल संसारमा...स्वाभाविक हो .....
तर भ्रुंड, भ्रुंड नरमा प्रचण्ड बल हुन्छ ।
बाहुदंडले उज्जंड घर्काउँछ तानी पहरो ।
एकताको जादूले जलले मैदानक
बनाउँछ समुच्छित धराधरको शान शिखर ।
मिल......बाबियाको पयो भए पनि
बाँध्न सक्तछौ हात्ती ।
भुसुना भए पनि तिमीहरू चुंड साँढको
गिराउन सक्छौ शीर्ष ।"(प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.१७)

माथिको श्लोकमा जिउस विषयालम्बन तथा छोराहरू टाइटनवीर आश्रयालम्बन विभाव हुन् । बाबु जिउसको ज्यादती, आमा जियामा युरानसप्रतिको प्रतिशोधको भावना तथा टाइटन छोराहरूलाई बाबुसँगयुद्ध गर्ने सल्लाह र चेतावानी, हतियार लिएर युद्ध मैदानमा उत्रन आह्वान, साहस र बुद्धिले भुसुनाले पनि हात्तीलाई जित्न सकिने विचार आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका टाइटन छोराहरूको बाबुप्रति विद्रोहको भावना जागृत पलाउनु, बाबुसँग रिस उठ्नु, प्रतिकारमा उत्रनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । साथै जोस, वीरता, स्फूर्ति, औत्सुक्य, आवेग, अमर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई उत्साह स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव उत्कर्षमा पुगेको छ ।

तेइसौं श्लोकमा बाबु युरानसको दुर्व्यवहारप्रति असन्तुष्ट भई त्यसको विरूद्धमा युरानस र छोरा कार्नोसबीच युद्ध भएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

घनघोर भयो महायुद्ध पितृपुत्रको ।
ऐतिहासिक विचित्र, स्वर्गमा ।
कंपायमान मेदिनी सशैलेसागरा
घुमिन् अनिश्चित-पथमा दिनकर वरिपरि,
मलिनवदनी, बदलीमा ।
शैलस्वरूप अस्मेल, अस्मेल भेलको
ठक्कर सदृश द्वन्द भयो जलामय
व्योभभूमिमा रूधिर, रूधिरले, अनियन्त्रित । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.२३)

प्रस्तुत काव्यांशमा युरानस र कार्नोस विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । युद्धको भयानक परिवेश, चित्कार र भयका स्वर गुञ्जन, सूर्यको दीप्तिमय प्रकाश, क्रोध, साहस, धैर्य तथा अशान्त भूमि, युद्धमय वातावरण, रक्तपातपूर्ण कारुणिक दृश्य आदिको बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न मानसिक स्थितिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । त्यसैगरी मन डराउनु, कराउनु, चिच्याउनु, पीडाले छटपटी हुनु, मनमा अशान्ति पैदा हुनु, साहस र वीरताको भाव उत्पन्न हुनु, दया, माया र करुणाको भावना पलाउनुजस्ता सात्त्विक, आङ्गिक तथा मानसिक क्रियाहरू अनुभावका

रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण भावकमा जोस, आवेग, औत्सुक्य, बेचैनी, मद, गर्व, वीरताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई वीररसजन्य उत्साहमूलक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

छब्बिसौं श्लोकमा युद्धपछि बाबु युरानसलाई हत्या गरी क्रोनोस स्वर्गको गद्दीमा बसेको घटनासन्दर्भमा यसरी बीभत्सरसमूलक जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यसरी पुत्र-पराजित यूरानस सुर श्रेष्ठ
गद्दीबाट गिरे स्वर्गको ऊँचा,
पितृघातक क्रोनोस, उनका कनिष्ठ पुत्र,
विराजमान भए सिंहासनमा समुंच्च । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.२६)

प्रस्तुत काव्यांशमा युरानस र क्रोनोस विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । युद्धको परिवेश, बाबुप्रतिको बदलाको भावना, आमाको आज्ञाको पूर्ण पालना, क्रोनोसमा सत्ताप्रतिको मोह, जनताको भावनाको कदर तथा देशमा शान्ति र अमनचयन आदि बाह्य तथा यसबाट सिर्जत अन्तः मनोभावको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । यसकारण भावकका मनमा शान्ति छाउनु, आनन्द आउनु, आशाका दीपहरू बल्नु, क्रोनोसको प्रशंसा र युरानसप्रति सहानुभूति पलाउनु, मनमा उत्सुकता र चाञ्चयता पैदा हुनु, मन बेचैन र विक्षिप्त हुनु आदि मानसिक एवम् सात्त्विक प्रतिक्रिया अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा भावकमा गर्व, आवेग, अमर्ष, औत्सुक्य, दैन्य, चिन्ताआदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई बीभत्सरसजन्य जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

उनान्चालिसौं श्लोकमा जिउसले बाबु क्रोनोसलाई पाता कसेर कैद गरी आफू गद्दीमा बसेको र यसको निम्ति टाइटन प्रमिथसको प्रतिभा र बुद्धिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको यसपछि नवप्रकाश (प्रजातन्त्र) को उदय भएको वर्णनमा आधारित घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यस महा-संग्रामको साफल्यको वर
कुंजी थिए महावीर प्रमिथस,
ज्यापितरपुत्र टाइटनहरूमध्ये एक
यिनले लिएथे जिउसको पक्ष क्रोनोसविरूद्ध ।
प्रतिभाशाली यिनका उपयोगी सल्लाहले
जिउस भए सफल, पितृविजयी, समरवीर । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.३९)

प्रस्तुत श्लोकमा टाइटन प्रमिथस विषयालम्बन तथा जिउस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसको युक्ति र प्रतिभा, उनको साहसिकता, महावीरत्व, क्रोनोसपुत्र जिउसप्रतिको उपयोगी सल्लाह, क्रोनोस पुत्रमा बाबुप्रतिको प्रतिशोधको भाव आदि मानसिक स्थिति आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण जिउसमा क्रान्तिको भाव पैदा हुनु, बाबुविरूद्ध युद्ध गर्ने निर्णय गर्नु, बाबुलाई कैद गर्नु, युद्धमा सफल हुनु, आफू गद्दीमा बस्नु, युद्धवीरका रूपमा चिनिनुलगायतका मानसिक, सात्त्विक क्रियाहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । साथै हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, जोस, धृति, आवेगलगायतका व्यभिचारी भावहरू उत्पन्न हुन गई वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ । अतः माथिको श्लोकमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

दोस्रो श्लोकमा देवता र राकस (राक्षस) बीचको युद्धको क्रममा पृथ्वीमा एउटा नयाँ जीव (मानव) को जन्म भएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यसबीचमा
देउता-राकस लडाइँबीचमा,
एक नयाँ जन्तुको भयो जनम,
जसरी जन्मिन्छन् घमासानबाट
नयाँ, नयाँ वस्तुहरू विचार-पार ।
हिउँद-गरमको तँछोड मछोडमा
फुल्छन् फूल । (प्रमिथस, सर्ग ३, श्लो.२)

माथिको काव्यांशमा आएका देवता र राकस (राक्षस) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । देवता र राक्षसबीचको युद्धको परिवेश, हिउँदको गर्मी याम, देवतामा नयाँ जीव (मानव) सिर्जना गर्ने चाहना आन्तरिक मनोभावजन्य वातावरण तथा तिनका कारक बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण नयाँ जीवको जन्म हुनु, मानवमा नयाँ विचार सिर्जना हुनु, चारैतिर फूल फुल्नु, गर्मीले उकुसमुकुस हुनुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा औत्सुक्य, चपलता, आश्चर्य, हर्ष, आनन्द, मोह, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले अद्‌भुतरसमूलक विस्मय स्थायीभाव जागृत गराएका छन् । अतः उक्त श्लोकमा अद्‌भुतरस निष्पत्ति भएको छ ।

एघारौं श्लोकमा मानवरूपी क्षुद्र जीव देखी जिउसले त्यसलाई ध्वंसगरी अर्को देवसदृश जाति राख्ने अठोट गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

बाहु उचाली बलवान देव विक्रमी बोले,
क्रोधान्ध,
को यो ? भूकीट नव ?
को यी नव सलहका बथान ?
झुंड, झुंड, ध्येयहीन, किरिकिरिलाग्दा
मेरा देवदृगमा ? लखर ? लखर ?
लामखुट्टे यी ? लंपू, लविधर ?
गडल-आँखे दुईहाते जाति ?
घीनलाग्दा यी मानव ? ......
मेरा साम्राज्यमा सुन्दर, सुघ्घर ? ....(प्रमिथस, सर्ग ३, श्लो.११)

प्रस्तुत श्लोकमा मानवजन्य नयाँ जीव विषयालम्बन तथा जिउस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जिउसमा रौद्ररूप, कीरा, लामखुट्टेजस्ता मानवको उत्पत्ति, सुन्दर साम्राज्यको सौन्दर्य र शोभाहीनता आदि बाह्य परिवेश तथा यसप्रति जिउसको नकारात्मक धारणारूपी आन्तरिक मनोभाव आदि उद्दीपन विभाव हुन् । यसले गर्दा जिउसमा रिस उठ्नु, क्रोधले अन्धो हुनु, मानवप्रति नराम्रो भावना विकास हुनु, घीन लाग्नु, मानवलाई लामखुट्टेजस्ता मसिना र निरीह देख्नु, देवसदृश जाति राख्ने चाहना पैदा हुनु आदि मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसैगरी आवेग, बेचैनी, ग्लानि, चिन्ता, दैन्य, तिरस्कारजस्ता व्यभिचारी

भावहरू उद्दीप्त हुन गई रौद्ररस सहायक क्रोध स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको अंशमा रौद्ररस परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको छ ।

अठारौं श्लोकमा प्रमिथसले मानवमा प्रशस्त सम्भावना देखी मानव उद्धारका निम्ति एउटा खोक्रो निगालोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा मानव बस्तीतिर प्रस्थान गरेको घटना-सन्दर्भमा यसरी अद्भुतरसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

करुणले कोमल पृथ्वीतरफ प्रेरित,
प्रमिथसले हाले एक खोक्रो निगालोमा,
अग्निबीज अग्निबीज रहस्यमय, एक स्फुलिंग ।
जस्तो डाल्दछ, अवभासका क्षणमा,
मानव भावले उत्तेजित कविभार कुनै,
निमीलित लोचन, अन्तरप्रकाशमान,
एक सुनौला धपधप, मुरलीमा, सवनिर्मित,
सप्तछिद्र, एकलासको मुटु चोरी,
नवप्रातः अनल एक विकास युगको
अभिनव । उसका जोशीला भावलहरीमा
छर्बरिन्छ नयाँ रंग जन मन धन समूहमा,
प्रस्थान गरेतिनी तब मानव बस्तीतिर
पृथिवीमा । उनको ताक थियो जगाउन
सुषुप्त आत्मा मानवको ....(प्रमिथस, सर्ग ३, श्लो.१८)

माथिको श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा मानव आश्रयालम्बन विभाव) हुन् । अग्निबीज, निगालोको खोक्रो, निमीलित (चम्किलो) लोचन, प्रमिथसको उत्साहजनक आवाज, प्रमिथसको उल्लासपूर्ण यात्रा आदि बाह्य तथा आन्तरिक मनोभावजन्य परिवेश उद्दीपन विभाव विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक आश्चर्यमा पर्नु, कौतूहलता जाग्नु, डराउनु, पृथ्वी प्रकाशमय हुनु, सबैको मनमा हर्ष र आशा पलाउनु, मानव हृदयमा नयाँ रंग पलाउनु, हृदयमा जोसिला भाव सल्बलाउनु आदि सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसबाट सामाजिक (भावक) मा हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, धृति, स्वप्न, गर्व, स्मृति, त्रास, वितर्कजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध भई विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । अतः उक्त श्लोकमा अद्भुतरसप्रधान विस्मय स्थायीभाव जागृत भएको छ ।

सत्ताइसौं श्लोकमा प्रमिथसले मानवलाई आगो देखाई नडराउन आग्रह गर्दै मानवसामु बढेको र मानवबस्तीबीच प्रस्तरको घर बनाई बसेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

तर प्रशान्त ती महापुरुष प्रमिथस
गंभीर मुखरेखासाथ बढे मानवसामु,
परिवर्तनविमुख, नव्यताविरोधी अघि
प्रथम नवीभैँ सभ्यताका, नवजीवनका,
अनि उनको शान्त चालले आश्वासित
अलि, अलि, प्रथम मानव, अलिअलि गर्दै,

नजीक हुने गर्न थाले प्रयत्नक, ससाहस,
जब उनी एक घर बनाई, प्रस्तरको,
बसे मानव- बस्तीबीच, त्यस प्रथम युगमा ।
(प्रमिथस, सर्ग ४, श्लो.२७)

प्रस्तुत श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा मानव आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसले बालेको आगोको ज्वाला, उनका प्रशान्त चेहरा, गम्भीर मुखाकृति, शान्त चाल, प्रथम मानवको रूपमा देखिनु, शान्त र उल्लासपूर्ण वातावरण आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा मानव प्रमिथससँग नजिकिनु, प्रमिथसले मानव बस्तीसँगै ढुङ्गाको घर बनाएर बस्नु, आपसी प्रेम, सद्भाव र सहयोग आदानप्रदान गर्नु, सबैजना खुसी हुनु, सुनौला आशाका सपनाहरू पलाउनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक क्रिया अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसकारण मानव (भावक) का मनमा हर्ष, आनन्द, धृति, मोह, प्रेम, गर्व, स्मृति, चपलताजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शम स्थायीभाव जागृत गराई शान्तरसलाई परिपुष्ट अवस्थामा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

पाँचौं श्लोकमा प्रमिथसले मानिसलाई सहानुभूति सहानुभूति दिँदै अन्याय र अत्याचारविरूद्ध अर्थात् जिउसविरूद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यसरी तब ती मानवमित्रले स्वर्गविरूद्ध
मानवलाई गरे प्रलयसंशयी, नडराओ, नडर,
ए मानव, कनित नतमस्तकस्वर्गाधिराज
सामुन्ने, हे प्रलयसंशयी, नडराओ, नडर,
आज छौ बाजका कर पखेटाका हाँकका
मनि पंक्षीतुल्य निर्दोष तर छ बाजको
बाज तिम्रो सामु आज, स्वर्गाधिष्ठाताको बागी,
बागी प्रमिथस, निर्भीक, स्वपक्षमा अब तिम्रो, (प्रमिथस, सर्ग ५, श्लो.५)

माथिको काव्यांशमा जिउस विषयालम्बन तथा मानव आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसद्वारा मानवलाई गरिएको सम्बोधन, मानवलाई नडराउन गरिएको आग्रह, मानवलाई मित्रको रूपमा हेरिनु, प्रमिथसको निर्भीकता, साहसिकता आदि मानसिक एवम् बाह्य परिस्थिति उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण मानवमनमा शान्ति छाउनु, सहानुभूति पैदा हुनु, धैर्य पलाउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, निर्भीक हुनुलगायतका मानसिक तथा सात्त्विक क्रियालगायत अनुभावहरू विकसित भएका छन् । यसबाट मानवमा जोस, आवेग, चपलता, औत्सुक्य, स्मृति, गर्व, विबोध, मतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई रौद्ररस सम्बद्ध क्रोध स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

छैटौं श्लोकमा प्रमिथसले प्रथमपटक मानवसामु अग्नि (आगो) प्रदर्शन गरेपछि मानिसहरू खुसी भई अर्ध प्रष्फुटित भाषामा गाउन र नाच्न थालेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

यो प्रथम आविष्कार दीपशिखाको सुन्दर,
आविष्कारहरूकी भई जननी, नव नजर !
अँध्यारो चट्टान-कोठरी चम्कि उठ्यो सुन्दर,

सानो स्वर्गसमान सुदीप्त मानिसका मुख
कति राम्रा देखिए अब ! आपस, आपसमा
प्रेम बढी परस्पर मुग्ध मानव युवक, युवति,
लागे प्रशंसनआकार, वर्ण, मिठास, हिसी । (प्रमिथस, सर्ग ६, श्लो.६)

प्रमिथस विषयालबन तथा मानव आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसको दीपशिखा जस्तै आगोको आविष्कार, आगोको प्रदर्शन आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा मानवका मुख स्वर्गजस्तै शान्त र सुन्दर देखिनु, अँध्यारो चट्टानरूपी मानवमन खुसीले प्रफुल्ल हुनु, आपसमा मेलमिलाप र सद्भाव बाँड्नु, प्रमिथसको प्रशंसा गर्नु, खुसी र आनन्दित हुनुलगायतका सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण मोह, गर्व, स्मृति, मति, हर्ष, प्रेम, धृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

पचासौं श्लोकमा मानव उद्धार गरेको कार्यबाट क्रोधपूर्ण बनेको जिउसले हेफिस्टसलाई डाकेर प्रमिथसलाई पृथ्वीमा गई शिथिया मरूभूमिमा लगी चट्टानमा पाता फर्काएर जन्जीरले बाँध्न आदेश दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी रौद्ररसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

जाऊ क्रोधान्ध बनी अनलदेव, सल्काऊ
त्यो स्वर्गको बागी मानवनायक प्रमिथस
महामूर्खलाई पृथिवी ! त्यसकन कैद गर,
जाऊ, कक्रयाऊ, शिथियाको महामरूमा लैजाऊ
बाँध चट्टानमा त्यो पटमूर्खलाई ! त्यो उल्लू,
त्यो स्वर्गको अनलचोर शठ प्रमिथसलाई !
बाँध फलामकाजंजीरले, जकडी जबर्जस्त ।
अनि देखाओस् महामूर्ख त्यो मेरो अनादर ! (प्रमिथस, सर्ग ६, श्लो.५०)

माथिको श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जिउसको क्रोधान्ध, जिउसले प्रमिथसलाई सुनाएको कैदजन्य यातना दिनु, फलामको जन्जीरले बाँध्नु, प्रमिथसको कारुणिक दृश्यचित्र, शिथियाको मरूभूमि आदि कठिन बाह्य परिवेश तथा यसबाट उत्पन्न दुःखद् मानसिक स्थितिको आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव देखापरेका छन् । जसका कारण भावकका मन दुःखी हुनु, मनमा चिन्ता पर्नु, रून मन लाग्नु, आँखाबाट आँसु आउनु, निराश बन्नु, बेचैन हुनु, अधैर्य हुनु आदि सात्त्विक तथा मानसिक क्रिया-प्रतिक्रियाहरू अनुभाव हुन् । यसैगरी अपस्मार, शङ्का, बेचैनी, आवेग, मरण, दैन्य, आलस्य, चिन्ता, वितर्क आदि व्यभिचारी भाव उद्दीप्त बनी क्रोध स्थायीभाव जागृत भई रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

सातौं श्लोकमा तानाशाह जिउसको आज्ञाअनुसार प्रमिथसलाई बाँध्न आदेश दिने हेफिस्टसको अन्धोभक्त क्राटोसको मानवताहीन चरित्र उद्घाटनमा आधारित घटना सन्दर्भमा यसरी रौद्र रसमूलक क्रोध स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

क्राटोसमा करुणा छैन । कुर कुर छन् नजर
उनका, बिलकुल दयाहीन । ती शक्ति-सिद्धान्तकी
कडा छ दिल, हृदयकठोर ! ढाँढे अफिसरझैं

मालिक पुजारी ती अन्ध छन्, न्याय विचारविहीन
केवल प्रभु आज्ञा-पालन उनको धर्म्म छ,
मर्म्महीन जस्तो गर्दछ यन्त्रले लोह निर्म्मित ! (प्रमिथस, सर्ग ७, श्लो.७)

प्रस्तुत काव्यांशमा क्राटोस विषयालबन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जिउसको आदेशको पालना, क्राटोसको क्रुर स्वभाव, कठोर दिल, मालिकप्रतिको अन्धो भक्तिभाव, विचार र न्यायहीनता आदि आन्तरिक मनस्थिति र यसका कारक बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा भावकका मनमा चिन्ता र नैराश्य उत्पन्न हुनु, रोष प्रकट गर्नु, प्रमिथसप्रति दया र सहानुभूतिको भाव पलाउनु आदि सात्त्विक, आङ्गिक तथा मानसिक क्रियाजस्ता अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसरी नै आवेग, मद, वितर्क, भय, त्रास, औत्सुक्य, शङ्का, अपस्मार आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाएका छन् । जसका कारण रौद्ररससम्बद्ध स्थायीभाव जागृत भई रसरूपमा परिणत हुन पुगेको छ । अतः उक्त श्लोकमा रौद्ररसप्रधान क्रोध स्थायीभाव निष्पत्ति भएको देखिन्छ ।

चौथो श्लोकमा ककेसस पर्वतमा बाँधिएका प्रमिथसको कारुणिक एवम् दर्दनाक कथा वर्णन गर्दाको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

नीरव मध्य रातमा, ढुकढुकले बिहीन,
सन्नाटको मुटुलाई चिरी बराबर,
दुःखका आवाज, गभीर उठ्थे, दूर दूरसम्म
बिलायो । चट्टानहरूको कोणमा
पुनः प्रक्षिप्त ती रव सुनिन्थे ती,
अनन्तकालीन दुःखका गभीर विष्फोट ! (प्रमिथस, सर्ग ८, श्लो.४)

माथिको श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसको कष्टपूर्ण यातना, नीरव मध्यरात, दुःखका चित्कार, मानसिक चिन्ता, शारीरिक पीडा आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण भावकका मन दुःखी हुनु, निराश बन्नु, आवेग उत्पन्न हुनु, प्रमिथसप्रति सहानुभूति पैदा हुनु, मानसिक अशान्ति उत्पन्न हुनुलगायतका मानसिक प्रतिक्रियाजन्य अनुभावहरू कार्यरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । साथै चिन्ता, दैन्य, भय, बेचैनी, शङ्का, अपस्मार, आलस्य, विषादजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत गराएका छन् । अतः यस काव्यांशमा करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको छ ।

सोह्रौं श्लोकमा प्रमिथसको कारुणिक पीडा सुनेर जलपरीहरू प्रमिथससामु आई रूँदै प्रमिथसको दुःखमा सहानुभूतिपूर्ण साथ दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"बोले तब ती सलिल अप्सरा सुन्दरी
दूर वरूणप्रासादमा मरमर प्रकोष्ठमा
स्वर्णदीपले झलझल नृत्यप्रति और साँझ ।
सुन्यौं हामीले दूरश्रव्य हेफिस्टसका धन ।
टङ्कारोसँग चट्किरहेको थियो कूर, कूर ।
रोयौं हामी ओह, वेदना ! कसरी हेरौं यस्तो ।
(प्रमिथस, सर्ग ८, श्लो.१६)

प्रस्तुत काव्यांशमा जलपरीहरू विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसको पीडाजन्य चित्कार, उनको शारीरिक तथा मानसिक यातना, जलपरीहरूको दया र सहानुभूति आदि कठिन बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट प्रमिथसको मनमा केही शान्ति मिल्नु, धैर्य र साहस बढ्नु, पीडा कम हुनु, बाँच्ने आशा पलाउनु, मनमा खुसी छाउनुलगायतका मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू उत्पन्न हुन पुगेका छन् । साथै अपस्मार, विषाद, चिन्ता, दैन्य, भय, बेचैनी, शङ्काजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शोक स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । यसरी माथिको काव्यांशमा करुणरसमूलक शोक स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

सातौं श्लोकमा प्रमिथसको दुःख वेदना कम गराउन जलपरीहरूले नृत्य र सङ्गीत सुनाएर शान्ति र आनन्द छरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

कला जन्मिन् मार्न भनीकन असुन्दरको
शासन जगत्मा । बर्साउन पनि कर यथार्थ
अमधुर प्रकृति तथा जीवनको ।
धुलीमय जसरी पखाल्दछ ग्रीष्मझरी
निर्मल पारी, निर्मल, संगीतको मधुर
झमटले शिखर प्लावी । अनि ल्याउँछ चाँदनी,
लप्न जगत् हरित निकुंजमा ,
त्यसरी झर्छे मधुर स्वर निनादिनी सुकला । (प्रमिथस, सर्ग ९, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा कला विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । कलाको हृदय आह्लादित मधुर सङ्गीत, सहानुभूतिपूर्ण प्रेमको भावना उद्‌गार, सुनौलो परिवेश, चाँदनीको शीतलता, खुसीयाली आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । यसले गर्दा प्रमिथस खुसी हुनु, मनमा शान्ति र धैर्य मिल्नु, आनन्द छाउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, आशाका किरणहरू फैलिनु आदि मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण प्रेम, आनन्द, धृति, चपलता, स्मृति, औत्सुक्य, मोह आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगेका छन् । साथै तिनले शान्तरससम्बद्ध शम स्थायीभाव जागृत गराएका छन् । यसरी माथिको काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

बिसौं श्लोकमा प्रमिथसको मानव उद्धाररूपी महान् कार्यबाट खुसी भई स्वतन्त्रताकी देवी आई उनको प्रशंसा गर्दै प्रमिथसलाई कुनै समय ताज पहिराउन आउने विश्वास दिएको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

आइन् देवी स्वतत्रता, पर्वत-निवासिनी तिनी,
थियो सुन्दर हरित रेशमी तिनको परिधान,
फूलहरूका बुट्टाले मनोहर ! स्वतन्त्रतादेवी !
फुका थिए केश, भालमा ज्वलन्त थियो ओज ।
चोली थियो नीलो उनको पवृत रंग ।
मधुर धारामा सवेग बोलिन् ती ज्यों प्रपति । (प्रमिथस, सर्ग ९, श्लो.२०)

माथिको काव्यांशमा स्वतन्त्रताकी देवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । देवीको मधुर बोली, हँसिलो अनुहार, सुन्दर हरित पोसाक, आकर्षक फुलबुट्टे नीलो चोली, फुका केश, प्रमिथसको प्रशंसा आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन

विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण प्रमिथसमा गर्व र साहस पैदा हुनु, मनमा खुसी र आनन्द छाउनु, शान्ति र धैर्य मिल्नु, मनमा प्रेमको भावना पलाउनु, आत्मविश्वास बढ्नुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसबाट जोस, वीरता, औत्सुक्य, गर्व, स्वप्न, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । उक्त शृङ्गाररस काव्यको मूलरस वीरलाई नै परिपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित भएको छ ।

दसौं श्लोकमा सुन्दरताकी देवी आई सीता र हेलेनको कथा सुनाई प्रेमरस वर्षाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पारेको घटनासन्दर्भमा यसरी शृङ्गाररसमूलक रति स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तैः

सुन्दरता बोलिन् : प्रमिथस ! ए प्रस्तर-कोलित
प्रथम कान्तिकार स्वर्गका । ए ओजस्वी पुरुष ।
म हुँ परमेश्वरकी श्री, म जन-मन-मोहिनी छवि ।
जूनकी जादू मै हुँ। म हुँ सुष्टिको सुगन्ध ।
म हुँ पुष्पहरूकी बुनौट । म वसन्त ऋतुकी रस ।
(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.१०)

माथिको श्लोकमा सुन्दरताकी देवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुन्दरताकी देवीको सुन्दर उपस्थिति, उनको कोमल एवम् श्रतिमधुर वाणी, जूनकी जादूतुल्य सौन्दर्य, मोहिनी रूप, सृष्टिको सुगन्ध, वसन्त ऋतुसरि रसिलो शरीर आदि भौतिक तथा यसबाट उत्पन्न मानसिक स्थिति आदि परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण प्रमिथसमा हर्ष र आनन्द छाउनु, प्रेमको भावना विकास हुनु, शरीरको पीडामा राहतको अनुभुति हुनु, मनमा शान्ति र धैर्य मिल्नु, प्रेरणा र हौसला बढ्नुजस्ता सात्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसबाट भावकमा प्रेम, मोह, हर्ष, चपलता, औत्सुक्य, धृति, मति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बाउन पुगी तिनले रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति भएको छ । अतः उक्त काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ ।

चौवालिसौं श्लोकमा प्रमिथसले पृथ्वीमा (देशमा) प्रजातन्त्रको स्थापनामार्फत् तानाशाही जिउस (निरंकुश सरकार) को शासन सत्ता छिटै अन्त्य भई नेपालमा शान्ति छाउने र नेपाली जनताको हर्ष र खुसीका सुनौला दिन आउने कुराको उद्घोष गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरसमूलक शम स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"अनि आउला मानवको सुवर्ण युग, एक,
सुखी अरूभन्दा, अरूभन्दा कम दुःखी,
अरूभन्दा अधिक सिर्जनाको, अधिक
भावनाको, कल्पना, कर्म्मको उत्तेजित युग,
जब सधैँको भन्दा टाढा नजर पुरयाई
चौडा देख्ला मानव... चौडा जिउला जीवन ।"
(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.४४)

प्रस्तुत काव्यांशमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा भावक (मानव) आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानव (जनता) मा जुर्मुराएको क्रान्ति र चेतनाको पराकाष्ठा, जिउस शासनको अन्त्य, प्रजातन्त्रको स्थापना, शान्त र सुन्दर परिवेश आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसले गर्दा देशमा स्वर्ण युग स्थापना हुनु, मानव (नेपाली

जनता) हर्षले गदगद हुनु, देशमा शान्ति छाउनु, हर्ष र उल्लासपूर्ण वातावरण सिर्जना हुनु, देशको उन्नति हुनु, मानवमा सुनौला आशाहरू पलाउनुलगायतका सात्विक तथा मानसिक अनुभावहरू कार्यरूपमा परिणत हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा भावक (मानव) हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य, चपलता, धृति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बलाउन पुगी तिनले शान्तरसजन्य शम स्थायीभाव जागृत गराएका छन् ।

सातौं श्लोकमा प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् तानाशाही जिउस सरकारको अन्त्य भई मानव जाति (नेपाली जनता) विजय भएको घटनासन्दर्भमा यसरी वीररसमूलक उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ, जस्तै :

"जिउसका सिंहासन तल छन् नैसर्गिक
शक्तिहरू अब नव संचालित, उसकै कर्म्मले,
भयंकर एरिनाइस ! तिनका विशाल पंजामा
पर्ला उसको सब अधिकारी ! अनि विश्वविशालचक्र
चलाऊन् तिनै शक्तिहरू अभिनव यस संसारमा ।
(प्रमिथस, सर्ग ११, श्लो.७)

माथिको श्लोकमा जिउस (निरङ्कुश तानाशाह) विषयालम्बन तथा मानव (भावक) आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जिउसरूपी शासनको पतन, जिउसको मनमा परेको पश्चाताप, जनताको हातमा आएको शक्ति, जनताको शासन, जिउसको अधिकारहीनता आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव रहेका छन् । तिनले काव्यको मूलरससम्बद्ध उत्साह स्थायीभावलाई नै परिपोषण गरेका देखिन्छन् । यसले गर्दा जनतामा खुसी छाउनु, हर्षले प्रफुल्ल हुनु, जनतामा स्वतन्त्रताको अनुभूति तथा अधिकारको प्रत्याभूति हुनुलगायतका, आशाका सुनौला सपनाहरू सिर्जना हुनुजस्ता सात्विक र मानसिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । यसबाट जोस, मद, वीरता, हर्ष, औत्सुक्य, चपलता, स्वप्न, स्मृति, शङ्का, आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले वीररससम्बद्ध उत्साह स्थायीभाव जागृत भएको छ । अतः प्रस्तुत काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

यसरी विविध श्लोकसन्दर्भमा प्रयुक्त विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव तथा स्थायीभाव आदि रससामग्रीले अङ्गरसहरू सिर्जना गर्दै वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

७.४ प्रमिथसमा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषण

प्रमिथस महाकाव्यको उत्साह भावप्रधान वीररस (अङ्गीरस) लाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध रसहरूको समुचित उपयोग भएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त घटना-प्रसङ्ग वर्णनका क्रममा उत्पन्न विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव आदिका कारण विभिन्न अङ्गरसहरू देखापरेका छन् । काव्यमा वीर अङ्गीरसका साथ शान्तरस, भक्तिरस, वात्सल्यरस, करुणरस, अद्भुतरस, भयानकरस, रौद्ररस तथा बीभत्सरसहरू अङ्गरसका रूपमा आई तिनले उत्साह स्थायीभावलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । यसैगरी अङ्गरसका स्थायीभावका रूपमा आएका शमभाव, निर्वेदभाव, वत्सलभाव, शोकभाव, विस्मयभाव, भयभाव तथा क्रोधभाव आदिले वीररसमूलक उत्साह भावलाई नै जागृत गराउन सहयोग गरेका छन् । जसका कारण विविध व्यभिचारी भावहरू मोह, आनन्द, औत्सुक्य, धृति, हर्ष, स्मृति, गर्व, चिन्ता, उग्रता, अलस्य, विवोध, प्रलय, अश्रु, अमर्ष, शङ्का, जडता, आवेग,

क्रोध, श्रम, ग्लानि, नैराश्य, स्वप्न, मद, भय, अपस्मार, सन्त्रास, दैन्य, उन्माद, लज्जा, चपलता, विषाद, विबोध आदिले वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरी उत्साह स्थायीभाव निष्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रमिथसका विविध सर्गमा प्रयुक्त अङ्गरस (सहायक रस) लाई यसप्रकार हेर्न सकिन्छ :

७.४.१ भक्तिरस

प्रमिथस काव्यमा भक्तिरसको समुचित उपयोग भएको छ । पहिलो सर्गको मङ्गलाचरणमा युनानीशारदे (सरस्वती माता) देवताको वर्णन (सर्ग १, श्लो.५) मा निर्वेद भावमूलक भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । काव्यको सर्ग एकअन्तर्गत प्रथम श्लोकको मङ्गालाचरणमा आधारित कथावस्तु निर्देशित घटनावर्णनमा यसरी भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ :

पर्वतशिरमा सौदामिनीसरि,
जुपिटरका जटा-झटकमा जात !
मातर् सरस्वति ! अमर-वर्मिणी !
युनानी शारदे आऊ !
वीरानुरागिणी द्वितीय लोचनी !
तुहिनाऽचलका शीतल छायामा,
महावीरको दिव्य सङ्गीत सुनाऊ । (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.१)

प्रस्तुत आख्यानसन्दर्भमा विद्याकी देवी सरस्वती माता विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । यसैगरी शिवले कम्मरमा बाँधेका बुटेदार सौन्दर्यले युक्त बाघको छाला, पहाड फोर्ने त्रिशूल, शिवजीको आह्वान आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा हर्ष र आनन्द आउनु, शान्ति छाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनु, हृदय खुसीले प्रफुल्ल हुनु, मनमा विविध रसहरू सिर्जना हुनु जस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसले गर्दा मोह, आनन्द, हर्ष, स्मृति, मति, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू जागृत हुन गई निर्वेद भावजन्य भक्तिरस रसरूपमा परिणत भई उक्त रस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

७.४.२ शान्तरस

प्रमिथस वीररसप्रधान काव्य भए तापनि यसमा अन्य रसका साथै शान्तरसको प्रयोग भएको देखिन्छ । पहिलो सर्गमा प्रचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक र सामाजिक महिमागान तथा प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन (सर्ग १, श्लो.७) का प्रसङ्गादिको क्रममा, चौथो सर्गमा प्रमिथसको हातमा अग्निबीज देखेर डराएका मानिससामु प्रमिथस मन्द चालले बढ्दै मानवसँगै प्रस्तरको घर बनाई बसेपछि मानव भयरहित भएपछिको घटना वर्णन (सर्ग ४, श्लो.२७) मा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । छैटौं सर्गमा पहिलो पटक प्रमिथस स्वर्गबाट पृथ्वीमा आउँदा त्यहाँ शान्त, शीतल र मनोरम प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । यस क्रममा त्यहाँको पहाड, वनजङ्गल, शीतल हावा, झरना आदि प्रसङ्गको सुन्दर चित्रण गरिएको अवस्थाका बाह्य भौतिक परिवेश (सर्ग ६, श्लो.६) बाट शान्तरस उत्पन्न भएको छ । नवौं सर्गमा जलपरीहरू आई प्रमिथसको दुःख पीडामा सहानुभुति प्रकट गर्दै गीत, सङ्गीत आदिको माध्यमबाट शान्ति र धैर्य प्रदान गरेको घटनाचित्रण (सर्ग ९, श्लो.७) मा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । दसौं सर्गमा सुन्दरताकी देवी र ललितकलाहरू आएर प्रमिथसलाई दया, माया र सहानुभूति दिई उनको शारीरिक र मानसिक पीडा कम भई

आनन्द र शान्तिको अनुभूति गर्दाको घटना प्रसङ्गवर्णन (सर्ग १०, श्लो.१४) मा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस विकास भएको छ । सातौँ श्लोकमा प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेको घटनासन्दर्भमा यसरी शान्तरस देखापरेको छ :

यति रमणीय, यति कमनीय,
क्षितिज छैन क्षितिमंडलमा,
चूली चारू फुलारू प्रातः साँझ,
प्रकृति छैनन् कतै यत्तिको उदार ।
मरकत-मीठी, प्रसून-प्रचुरा,
यति उर्वरा भूमि लहलह विश्वमाझ । (प्रमिथस, सर्ग १ : श्लो.७)

माथिको श्लोकमा युनानी परिवेश विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । युनानको भौगोलिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आदि विषय उद्दीपन विभाव हुन् । त्यहाँका प्राकृतिक सौन्दर्य, विविध मानवीय संस्कार, जीवनशैली, साँझ बिहान फुल्ने पुष्पलता र तिनका सुवास, चरा र तिनका मीठा सङ्गीत, उर्वरशील भूमि आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यसबाट भावकका मनमा शान्ति र आनन्द छाउनु, हर्ष र खुसी पलाउनु, प्रेम र मोह उत्पन्न हुनुलगायतका मानसिक तथा सात्त्विक अनुभावहरू देखापरेका छन् । यसकारण आनन्द, हर्ष, मोह, स्मृति, धृति, चपलता आदि व्यभिचारी भावहरू विकसित भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरस रसरूपमा परिणत भएको देखिन्छ । यसरी यस काव्यांशमा शान्तरस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

७.४.३ शृङ्गाररस

प्रमिथसमा अन्य सहायक रसहरूसँगै शृङ्गाररसको पनि समुचित उपयोग भएको छ । दोस्रो सर्गमा युरानसले जीयासँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्दाको घटनावर्णन (सर्ग २,श्लो.१) मा, नवौं सर्गमा प्रमिथसको चित्कार सुनेर आएका जलपरीहरूको मधुर बोली, मीठो कथा, नृत्य र सङ्गीत आदि सुनाएको घटनावर्णन (सर्ग ९, श्लो.२०) मा, दसौं सर्गमा सुन्दरताकी देवी आई सीता र हेलेनको कथा सुनाई प्रेमरस वर्षाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पारेको घटनासन्दर्भ (सर्ग १०, श्लो.१०) तथा एघारौं सर्गमा जलपरी, भावपरी तथा सुन्दरताकी देवी आई प्रमिथसको निधारमा स्पर्श गरी प्रेमको महिमागान सुनाउँदाको घटनावर्णन (सर्ग ११) मा शृङ्गाररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । दसौं सर्गको दसौं श्लोकमा सुन्दरताकी देवी आई सीता र हेलेनको कथा सुनाई प्रेमरस वर्षाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पारेको घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररस उद्‌बुद्ध अवस्थामा पुगेको देखिन्छ :

सुन्दरता बोलिन् : प्रमिथस ! ए प्रस्तर-कोलित
प्रथम कान्तिकार स्वर्गका । ए ओजस्वी पुरुष ।
म हुँ परमेश्वरकी श्री, म जन-मन-मोहिनी छवि ।
जूनकी जादू मै हुँ । म हुँ सुष्टिको सुगन्ध ।
म हुँ पुष्पहरूकी बुनौट । म वसन्त ऋतुकी रस ।
(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.१०)

माथिको श्लोकमा सुन्दरताकी देवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सुन्दरताकी देवीको सुन्दर उपस्थिति, उनको कोमल एवम् श्रतिमधुर वाणी, जूनकी जादूतुल्य सौन्दर्य, मोहिनी रूप, सृष्टिको सुगन्ध, वसन्त ऋतुसरि रसिलो शरीर आदि बाह्य

तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण प्रमिथसमा हर्ष र आनन्द छाउनु, प्रेमको भावना विकास हुनु, शरीरको पीडामा राहतको अनुभुति हुनु, मनमा शान्ति र धैर्य मिल्नु, प्रेरणा र हौसला बढ्नुजस्ता सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसबाट भावकमा प्रेम, हर्ष, गर्व, चपलता, धृति, स्वप्न, शङ्का, मति, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू सल्बाउन पुगी तिनले रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसलाई नै मलजल गरेका छन् । अतः उक्त काव्यांशमा रति स्थायीभावप्रधान शृङ्गाररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

७.४.४ भयानकरस

दोस्रो सर्गमा युरानसले जीयाका जेष्ठ पुत्रहरूलाई कैद गरेपछि पुनः जन्मिएका कनिष्ठ पुत्रहरूलाई बाबुबाट सतर्क रहन सचेत गराएको घटनावर्णन (सर्ग २, श्लो. १३) मा भयानकरस उत्पन्न भएको छ । त्यो केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित भएको पाइन्छ । प्रमिथस काव्यको दोस्रो सर्गको तेह्रौं श्लोकमा यसरी भयानकरसको उत्पत्ति हुन पुगेको छ :

शक्ति पिपासा मदिरासरि उम्ली
मीठो, मस्त, मस्त, मातमा, पार्दछ उन्मत्त ।
विवेकहीन छन् बाबु !
बबुरा हो !
बाघबूजा बन्छन् निर्बलिया सन्तान
क्रूर बाबुका बेकार !
होश गर तिमीहरू अब त्यस बूढो बाघको
जसका पंजामा म्याउँ बिराला बन्छौ ।
बच्चुहरू ! ....(प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.१३)

माथिको सन्दर्भमा नायक प्रमिथस विषयालम्बन तथा जीया पुत्रहरू आश्रयालम्बनका रूपमा आएका छन् । यसैगरी युरानसको सत्ता र शक्तिको मादकता, विवेकहीनता, अदूरदर्शीता, जेष्ठ पुत्रहरूमाथि कैद, आफ्ना सन्तानहरूप्रतिको वितृष्णा, तिनप्रतिको रिस, आवेग र उत्पन्न क्रोध आदि आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण जीया पुत्रका मनमा शङ्का पस्नु, बाबुसँग डराउनु, बाबुप्रति ईर्ष्या र क्रोधको भाव सिर्जना हुनु, बाबुसाँग रिसाउनु, नैराश्यता छाउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा त्रास, चिन्ता, आवेग, नैराश्य, वितर्क, शङ्का, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्बुद्ध हुन गई तिनबाट भय स्थायीभाव जागृत हुन गई भयानकरस परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

७.४.५ बीभत्सरस

प्रमिथस काव्यमा विविध अङ्गरसका साथै बीभत्सरसको पनि समुचित उपयोग भएको पाइन्छ । दोस्रो सर्गमा युद्धपछि क्रोनोसले बाबु युरानसलाई हत्या गरी क्रोनोस स्वर्गको गद्दीमा बसेको घटनावर्णन (सर्ग २, श्लो.२६) मा जुगुप्सा स्थायीभावजन्य बीभत्स अङ्गरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । यो केवल अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट विकसित भएको छ । यस सर्गमा बीभत्स रसप्रधान अङ्गरसको रूपमा आएको देखिन्छ । बाबुसँग यद्ध गरी हत्या गरेपछिको रक्ताम्य घटना-सन्दर्भमा यसरी बीभत्सरस निष्पत्ति भएको छ :

यसरी पुत्र-पराजित यूरानस सुर-श्रेष्ठ
गद्दीबाट गिरे स्वर्गको उँचो,
पितृघातक क्रोनोस्, उनका कनिष्ठ पुत्र,
विराजमान भए सिंहासनमा समुच्च । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.२६)

प्रस्तुत काव्यांशमा क्रोनोस पुत्र विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । बाबु युरानसबाट जेष्ठ पुत्रहरूप्रति गरिएको ज्यादतीप्रतिको असन्तुष्टि, पुत्रहरूमा बाबुप्रति पलाएको दुष्भाव, युरानसको अमानवीय शासन व्यवस्था र यसको पतन गर्ने अठोट, आमाप्रतिको निष्ठा र अनुग्रहको भावना आदि मानसिक अन्तःपरिवेश उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावकका मनमा दुःख र नैराश्यता छाउनु, दया र सहानुभूति पलाउनु, मन डराउनुलगायतका सात्त्विक र मानसिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । त्यसैगरी भावकका मनमा उत्पन्न विषाद, शङ्का, ग्लानि, अमर्ष, दैन्य, चिन्ता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले जुगुप्सा स्थायीभाव जागृत गराई बीभत्सरस रसरूपमा परिणत गराएका छन् । उक्त अङ्गरसले वीररसप्रधान अङ्गी रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

७.४.६ करुणरस

पहिलो सर्गमा प्रजातन्त्र स्थापना अघि राणाहरूको शासनबाट मुक्ति पाउन छटपटाइरहेका नेपाली जनताको वास्तविकता चित्रणको घटनासन्दर्भ वर्णन (सर्ग १, श्लो.१५) मा करुणरस विकसित हुन पुगेको छ । दोस्रो सर्गमा जीयाका जेष्ठ पुत्रहरू (स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रका अगुवा पक्षधर) हरूलाई युरानस (राणा शासक) ले कैद गर्दाको घटनाप्रसङ्ग वर्णन (सर्ग २, श्लो.८) मा करुणरस निष्पत्ति भएको छ । आठौं सर्गमा मानवन्याय, शान्ति र प्रजातन्त्रका निम्ति जिउसरूपी तत्कालीन राणाशासकको विरूद्ध क्रान्ति गर्दा ककेसस पर्वतमा बाँधिएका प्रमिथस (कवि देवकोटा) को करुण एवम् दर्दनाक कथा वर्णनको घटनासन्दर्भ (सर्ग ८, श्लो.४) मा तथा प्रमिथसको कारुणिक वेदना सुनेर जलपरी (देवकोटाका शुभचिन्तक) प्रमिथससामु आई रूँदै प्रमिथसको दुःखमा साथ दिएको घटनावर्णन(श्लो.१६) मा करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । सर्ग एकअन्तर्गत पन्ध्रौं श्लोकमा नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनाअघि राणाहरूको शासनबाट मुक्ति पाउन छटपटाइरहेका जनताको यथार्थ चित्रण गरिएको घटनासन्दर्भमा यसरी करुणरस उद्‌बुद्ध भएको छ :

तब भन जननी ! चीसो निशाको
शासनमा कसरी स्वर्ग सजल थियो ।
तिमिरको महाराज्यमा रूपविहीन
चकमन्द थिए चार दिशा, निद्रित ।
सुषुप्त विहग-पंख सिकुड्थे
स्वप्नविहीन, स्वप्नविहीन, निमीलितदृग ।
शवसमान जीवन, प्रलयको पारावारको,
निश्चल थियो, श्वासहीन ।
अचल दल सकल अभावमा अचंचल ।
रून्थे तरतर अविभाषित वेदना
अचेत सब । तुषार थियो जगत्को ।

सिर्जनाले शून्य थियो एकलास ।
स्वर्तलबाट झुकी हेर्थी महारानी,
काली बोक्सी निशा, अवनीतल
निष्पष्ट, प्रमुदिता बन्थी
सूनसानको निष्कंटक तिमिर शासनमा आफ्नो
सर्वरूपको विध्वंसको विलासले,
शक्तिमातले अत्यानन्दिता,
सकल जगत् देख्थी स्वशक्तिचूर्ण....(प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.१५)

प्रस्तुत काव्यांशमा धरती माता (नेपाल आमा) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । राणाहरूको स्वार्थन्धतारूपी क्रूर शासन, जनतामाथिको अन्याय, थिचोमिचो, दमन-शोषण, विध्वंसकारी राणाहरूको ज्यादती, भय र त्रासपूर्ण वातावरण, चीसो रात, शुन्य र चकमन्न वातावरण आदि बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । त्यसैगरी जनता निराश बन्नु, भयभीत हुनु, अधिकारबाट वञ्चित हुनु, मरेतुल्य जीवन जिउनु, मानसिक अशान्ति हुनु, रिस र क्रोधले मुर्मुरिनु, मूकदर्शक बन्नु आदि सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । जसका कारण चिन्ता, बेचैनी, अपस्मार, स्मृति, अश्रु, नैराश्य, आलस्य, अमर्ष आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा शोक स्थायीभावसम्बद्ध करुणरस जागृत भएको छ । उक्त अङ्गरसले विविध अङ्गीरस वीरलाई नै सहयोग गरेको छ ।

७.४.७ अद्‌भुतरस

प्रमिथसमा अन्य अङ्गरसका साथै अद्‌भुतरसको प्रयोग भएको पाइन्छ । तेस्रो सर्गमा देवता र राक्षसबीच युद्धको क्रममा पृथ्वीमा एउटा नयाँ जीव (मानव) को जन्म भएको घटनावर्णन (सर्ग ३, श्लो.२) मा अद्‌भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी अठारौं श्लोकमा प्रमिथसले मानवमा प्रशस्त सम्भावना देखी मानव उद्धारका निम्ति एउटा खोक्रो निगालोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा मानव बस्तीतिर प्रस्थान गरेको घटनावर्णन (सर्ग ३, श्लो.१८) मा विस्मय स्थायीभाव उद्दीप्त भई अद्‌भुतरस उत्पन्न भएको देखिन्छ । त्यसले मूलरस अङ्गीलाई नै पृष्ठपोषण गरेको छ । काव्यको तेस्रो सर्गको दोस्रो श्लोकमा यसरी अद्‌भुतरस निष्पत्ति भएको छ :

यसबीचमा
देउता-राकस लडाइँबीचमा,
एक नयाँ जन्तुको भयो जनम,
जसरी जन्मिन्छन् घमासानबाट
नयाँ, नयाँ वस्तुहरू विचार-पार ।
हिउँद-गरमको तँछोड मछोडमा
फुल्छन् फूल । (वनकुसुम, सर्ग ३, श्लो.२)

माथिको गद्यांशमा आएका देवता र राकस (राक्षस) विषयालम्बन तथा भावक आश्रयालम्बन विभाव हुन् । देवता र राक्षसबीचको युद्धको परिवेश, हिउँदको गर्मी याम, देवतामा नयाँ जीव (मानव) सिर्जना गर्ने चाहना आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण नयाँ जीवको जन्म हुनु, मानवमा नयाँ विचार सिर्जना हुनु, चारैतिर फूल फुल्नु, गर्मीले उकुसमुकुस हुनुजस्ता मानसिक र सात्त्विक कार्यहरू

अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा औत्सुक्य, चपलता, आश्चर्य, हर्ष, आनन्द, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई तिनले विस्मय स्थायीभाव जागृत गराई अद्भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

७.४.८ वात्सल्यरस

प्रमिथस काव्यलाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन विविध अङ्गरसहरूको साथमा वात्सल्यरसको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । दोस्रो सर्गमा जीयाका जेष्ठ पुत्रहरूलाई बाबु युरानसले कैद गरेपछि दुःखी र निराश बनेकी जीयाले आफ्ना दोस्रो सन्तानप्रति वात्सल्यप्रेमभाव दर्शाउँदै अर्ती, उपदेश दिएको घटनावर्णन (सर्ग २, श्लो.१६) मा वत्सल स्थायीभाव जागृत हुन गई वात्सल्यरसको परिपुष्ट हुन पुगेको छ :

बलिया बन ए ! मेरा बालक ।
बीज हौ तिमीहरू विकासशील,
बाँझभन्दा साना, तर खडा बाँझका बाजे ।
आमा आफ्नी, बाबु आफैं आफ्ना केबल ।
म मरेका दिन बुझ्नेछौ, तिमीहरूको
को थियो यस विश्वमा एक सहायक ?
ए ! मेरा स्तनका लिसु ! रक्तका शिशु हो !
बाबु अंकुर हो, जननी जीवन ।
आमा आमा छ कडोरन दानाको चिच्याहट,
बाबु एक दाना या दुईको । (प्रमिथस, सर्ग २, श्लो.१६)

प्रस्तुत काव्यांशमा महाराणाका युरानस विषयालम्बनतथा जीयापुत्रहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । सिर्जनाको बीजको रूपमा रहेका ममतामयी नवजात सन्तान, तिनका दयनीय अवस्था, तिनप्रतिको वात्सल्यप्रेम, पूर्व शिशुको स्मृति आदि मानसिक एवम् भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण जीया पुत्रहरूमा आमाप्रति आस्था, प्रेम, सद्भाव उत्पन्न हुनु, मनमा ईख लिनु, आमाको वचन शिरोधार्य गर्नु, आमाको श्रद्धा गर्नु, दया, माया, सेवा र सहयोगको भावना पलाउनुजस्ता सात्त्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभावका रूपमा आएका छन् । यसैगरी प्रेम, आनन्द मोह, स्नेह, विबोध, औत्सुक्य, चपलता, स्मृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनबाट वत्सल स्थायीभावलाई जागृत तुल्याई वात्सल्यरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । जसले अङ्गीरस वीरलाई नै पृष्ठपोषण गरेको देखिन्छ ।

यसप्रकार **प्रमिथस** महाकाव्यका विविध सर्गमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गाररस, अद्भुतरस, रौद्ररस, भयानकरस, बीभत्सरस, वात्सल्यरस तथा करुणरस आदि प्रवाह भएको देखिए तापनि तिनले केवल वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरी काव्यनायक प्रमिथसको प्रगाढ मानवप्रेम, स्वातन्त्रेय चेतना, मानवअधिकार, शान्ति र सुशासनको स्वर, वीरता, साहस, त्याग आदिको भावनाबाट विकसित उत्साह स्थायीभावले महाकाव्यलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएको सिद्ध हुन्छ।

७.५ प्रमिथसमा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषण

प्रमिथस महाकाव्यमा वीररस अङ्गीरस बनेर आएको छ । यहाँ भक्तिरस, शृङ्गाररस, वात्सल्यरस, रौद्ररस, शान्तरस, शृङ्गाररस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस

तथा करुणरस अङ्गरसका रूपमा आई वीररसलाई नै परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यी अङ्गरसहरूमध्ये वीररस मुख्य बनेर विविध सहायक रसभावहरू उत्पन्न गराउँदै उत्साह स्थायीभावलाई नै जागृत गराई पराकाष्ठामा पुऱ्याएको हुँदा वीररस नै अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ ।

महाकाव्यको कथानक ग्रिसेली शारदे माता (सरस्वती देवी) को आराधना गर्दै उनलाई नेपाली भूमिमा आएर महावीर प्रमिथसको महिमामय सङ्गीत सुनाउन आग्रह गर्दै अघि बढेको छ । यसक्रममा प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । यसबाट शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । ती केवल काव्यमा वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन पृष्ठभूमिगत उद्दीपक बनेर आएका छन् । साथै वि.सं. २००७ साल अघिको नेपालको राणाकालीन अन्धकारमय शासन र त्यसबाट मुक्ति पाउन छट्पटाइरहेका जनताको चित्रण गरिएको छ । यसैगरी विश्वमा सबै जातिको जागरण आवश्यक भएको र त्यसको लागि प्रभात अनिवार्य भएको भन्दै कविद्वारा नेपालमा राणाहरूको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना हुन लागेको सङ्केत गर्दै मानवको लागि स्वर्गबाट आगो चोरी ल्याउने प्रमिथसको महिमागान गाइएको छ । प्रमिथसलाई अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन प्रमिथसको साहस, धैर्य, वीरता आदिको विविध घटना-सन्दर्भजन्य कथावस्तु आएका छन् । युरानसले जीयासँग विवाह गर्नु, तिनबाट जन्मेका ३ जेष्ठ पुत्रहरूलाई युरानसले कैद गर्नु, उनले पुनःसन्तान जन्माउनु र यसबाट क्रुद्ध बनेकी जीयाले कान्छो छोरो क्रोनोसलाई बाबुको बदला लिन भन्नु तथा क्रोनोस बाबुको विरूद्ध जाइलाग्नुजस्ता घटनाहरू विस्तार हुँदै जाँदा प्रमिथसमा उत्साह भावप्रधान वीररस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

महाकाव्यको दोस्रो सर्गबाट अघि बढेको कथानक विविध घटनासन्दर्भ, सहायकरस तथा रसभावहरू जागृत हुँदै अङ्गीरसको परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । विशेषतः प्रमिथस र युरानसबीचको पुराकथाको घटनावर्णन नै **प्रमिथस** महाकाव्यको विषयवस्तु हो । मानव उदारका निम्ति प्रमिथसले स्वर्गबाट पृथ्वीमा अग्निबीज ल्याउनु, क्रोनोसले न्याय, मानव स्वतन्त्रता र रक्षाका निम्ति अन्यायका विरूद्ध आफ्नै बाबुसँग युद्ध गर्नु, बाबुलाई सत्ताच्युत गरी शासन चलाउनु अर्थात् देशमा प्रजातन्त्ररूपी नयाँ शासकको उदय हुनु र युरानसले प्रमिथसलाई कडा यातना दिनुलगायत प्रमिथसका विचार विशेषतः वीररसको रूपमा आएको छ जुन महाकाव्यलाई उत्साह स्थायीभावप्रंधान वीररसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रमुख कारक बनेको पाइन्छ ।

मूलतः काव्यमा क्रोनोस र युरानसबीचको युद्धको घटनापरिवेश तथा मानव विजयका निम्ति प्रमिथसको साहस र वीरताका भावहरूले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त गराउँदै अङ्गीरसका रूपमा वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । यसक्रममा नायक प्रमिथस तथा प्रतिनायक जिउस आलम्बन विभाव बनेर आएका छन् भने क्रोनोस प्रमिथसको सहयोगीका रूपमा आएको छ । यसैगरी ग्रिसेली भूमि, त्यहाँका प्राकृतिक सौन्दर्यपूर्ण वातावरण, नेपालको राणाकालीन परिवेश, नेपाली जनताको कारुणिक अवस्था, अँध्यारो र निराशजनक मन, दुई पक्षबीचको युद्धका घटनाजन्य बाह्य परिवेश तथा तिनबाट प्रमिथस र उनका सहयोगी क्रोनोसमा उत्पन्न विविध आन्तरिक परिवेशजन्य वीरतामय भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आई वीररसप्रधान रसरूपमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । काव्यका यिनै विविध सर्गका घटनासन्दर्भ र उत्पन्न विभावादिका कारण शम, निर्वेद, उत्साह, भय, क्रोध, विस्मय, वत्सल, शोकजस्ता सहायक स्थायीभावहरूले मूल उत्साह स्थायीभावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउने काम गरेका छन् ।

परिणामतः नायक प्रमिथसको सङ्घर्षमय वीरता र त्यागबाट युद्ध विजयको सफलताले गर्दा भावकका मनमा उत्साह स्थायीभाव साधारणीकरण हुन गई वीररसप्रधान अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । प्रमिथस काव्यमा अङ्गीरसको विकासक्रम यसरी हेर्न सकिन्छ :

खासगरी जेष्ठ सन्तान कैद गरिएपछि दुःखी र क्रोधित बनेकी जीयाले कनिष्ठतर्फका कान्छो पुत्र क्रोनोसलाई विशाल धारिलो र चम्किलो हतियार दिन्छिन् । आमाको आज्ञानुसार बाबु छोराबीच घनघोर युद्ध भएको वर्णनका प्रसङ्गादिको घटना विस्तारबाट प्रमिथसमा उद्दीपन विभावहरू जागृत हुँदै वीरभाव मौलाएको देखिन्छ । युद्धमा क्रोनोसले बाबु जिउसलाई हत्या गर्नु र आफू सत्तामा बस्नु, क्रोनोसलाई एउटा विचित्र छोरा हुने र त्यसले बाबुलाई हराई स्वर्णमुकुट लिनेछ भन्ने भविष्यवाणी हुनु, क्रोनोसले रीयाबाट जन्मेका सबै सन्तानलाई कंशलेझैं मार्नु, अन्तमा जन्मेको छोरो जिउसलाई अज्ञात ठाउँमा लगेर लुकाउनु, जिउस ठूलो भएपछि बाबुसँग युद्ध गर्नु र बाबुलाई पछारी पाता कसेर कैद गर्नु र जिउस गद्दीमा बस्नु, जिउसलाई सत्तामा पुऱ्याउन टाइटन प्रमिथसको प्रतिभा र बुद्धिको महत्त्वपूर्ण भूमिका तथा प्रयास रहनुलगायतका घटनाहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस झाँङ्गिदै गएको छ भने यसक्रममा उत्पन्न विविध रसभावहरू अङ्गीरसलाई मलजल गर्ने उद्देश्यबाट विकसित भएका देखिन्छन् ।

देवता र राक्षसबीच युद्धको घटना परिवेशले भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै भय स्थायीभावयुक्त भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । जसबाट नयाँ जीवको रूपमा क्षुद्र एवम् निरीह मानवको जन्महुँदा देवराज जिउस रिसले क्रोधित भई मानवको संहार गर्ने निर्णयमा पुग्दा जिउसमा क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस तथा प्रमिथसमा मानवप्रति दया र करुणाको भाव उत्पन्न हुन जाँदा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यी अङ्गरसहरू केवल अङ्गीरस वीरलाई नै पृष्ठपोषण गर्ने ध्येयबाट प्रवाहित छन् । यसैगरी प्रमिथसले मानवमा प्रशस्त सम्भावना भएको देख्नु र उसलाई उन्नत र सभ्य तुल्याउन आफूले सक्दो सहयोग गर्ने र मानवको उद्धार गर्ने साहसी एवम् वीरतामय निर्णय गर्दाको सन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस उत्पत्ति भएको पाइन्छ ।

यसबाट अघि बढेका प्रमिथसले मानवको उद्धार गर्न खोक्रो निगालोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा मानव बस्तीतिर प्रस्थान गर्दा उत्साहमूलक वीररस तथा पशुको छाला लगाएका, मैला, कला र ज्ञानशुन्य, जङ्गली भाषा बोल्ने मानवले प्रमिथसलाई देखी शङ्कालु नजरले हेर्दाको घटनासन्दर्भमा विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । प्रमिथसले मानवलाई सम्बोधन गर्दै सभ्य र विकसित हुन सान्त्वना, हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्नु तथा मानवसामु अग्नि प्रदर्शन गर्नु लगायतका घटनासन्दर्भमा शम स्थायीभावजन्य शान्त तथा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसको अवस्था देखापरेको पाइन्छ । यसैगरी ठुला हात, विशाल शरीर भएका प्रमिथसले भयभीत मानवसामु आई सामीप्यता बढाउनु र प्रस्तरको घर बनाई उनीहरूसँगै बसेपछिको अवस्थामा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको विकास भएको छ । यसरी विविध घटना सन्दर्भहरूले नायक प्रमिथसमा भएका जोश र वीरताको भावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै काव्यमा उत्साह स्थायीभावले तीव्रता प्राप्त गरी काव्यलाई वीररसप्रधान अङ्गीरसरूपमा पुऱ्याएको छ ।

यसरी नै नायक प्रमिथसले उत्सुकतापूर्वक खेती गर्न सिकाउनु, चमत्कारपूर्ण उपलब्धिहरू बढ्दै जानु, मानिससँग उत्साजनक प्रेमभाव राख्नु, अन्याय र अत्याचार गर्ने तथा मानवको संहार गर्ने जिउसको विरूद्ध क्रान्ति गर्न सबैलाई आग्रह गर्नु, सत्यको पक्षमा, मानवको पक्षमा र उज्यालोको पक्षमा आफूले जस्तोसुकै कष्टकर यातना सहन तयार रहेको साहसी अभिव्यक्ति दिनु, मानिसलाई देवराज जिउससामु कहिल्यै नझुक्न आह्वान गर्नु,

अग्नि प्रदर्शन गरी मानवलाई बचाएको कुरा जिउसले सुनी जिउस यसबाट क्रुद्ध बनी आफ्ना निकट सहयोगी क्राटोस र हेफिस्टसलाई बोलाई ककेसस पर्वतको कडा चट्टानमा जन्जीरले बाँधी मृत्युतुल्य कडा यातना दिनु र त्यसबाट कत्ति विचलित नभई साहस, वीरता, धैर्य, शान्ति र संयमताका साथ सजाय भोग गर्नु, उनको मानवसेवी पराक्रमी महान् कार्यको सम्मान गर्न स्वर्गका विविध देवीहरूलगायत जलपरीहरू, भावपरीहरू आई विभिन्न कला, नृत्य प्रस्तुत गरी प्रमिथसको सुनौलो सपना पुरा हुने विश्वास दिलाउनु, यसबाट उनको हृदय पीडा र दर्दलाई कम गर्न धैर्य, सहानुभूति र आत्मबल मिल्नु तथा आशादेवीले प्रमिथसलाई एकदिन ताज पहिराउन आउने विश्वास प्रदान गर्नु, हर्मिजलाई जिउसले कडा र अझै कठोर यातना दिने कुरा सुनाउनु तर प्रमिथस जिउससामु नझुकी अझ कठोर जस्तोसुकै यातना सहन तयार भएको र आफू दुःखमा हाँस्ने अनि दुःख नै आफ्नो विजयको रहस्य भएको सत्यता उद्घोष गर्नु तथा एक दिन मानव संहारकर्ता जिउस शासकको अन्त्य भई सुनौलो युग आउनु अर्थात् देशमा प्रजातन्त्रको उदय हुन पुग्नु तथा जनताले प्रमिथसको जय ! जयकार ‼ मनाउनुलगायतका घटनासन्दर्भ तथा विविध प्राकृतिक एवम् भौतिक परिवेश आदि उद्दीपन तथा आलम्बन विभाव आदिका कारण प्रमिथसमा आवेग, क्रोध, गर्व, औत्सुक्य, जोस, वीरता, साहस, धैर्य, हर्ष, आनन्द आदि सञ्चारी भावहरू विकसित भएका छन् ।

यसैगरी पृथ्वीको हरियाली सौन्दर्य, शान्त र रमणीय वातावरण, कृषि उत्पादन,मीठा मीठा खानेकुरा, नयाँ वस्तुको आविष्कार, मानव बीचको प्रेम र आत्मीय सम्बन्ध एवम् जिउसप्रतिको क्रोध आदि प्रमिथसलाई अङ्गीरसमा पुऱ्याउने कारक बनेर आएका छन् । जसका कारण प्रमिथसमा शान्ति छाउनु, खुसी बन्नु, हर्षले पुलकित हुनु, मानवलाई आफ्ना परम मित्र देख्नु, जिउस शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदयको निकट सम्भावना देख्नु, आफ्नो लक्ष्य पुरा हुने कुरामा विश्वस्त बन्नुलगायतका कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यी विविध विभावादिले प्रमिथसमा निःसृत वीरतामय उत्साह स्थायीभावलाई जागृत गराई वीररस निष्पत्ति गराउन विशेष भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसप्रकार बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश, घटना, आख्यान, उत्पन्न विभावहरू र तिनले रस निष्पपत्तिमा मलजल छरी पृष्ठपोषण गर्दै विभिन्न स्थायीभाव तथा अङ्गरसहरूको सहयोगबाट उत्साह भावप्रधान वीररसलाई नै अङ्गीरसको रूपमा पराकाष्ठामा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यमा टाइटन देव प्रमिथसले देवराज जिउसबाट उपेक्षित मानवको रक्षार्थ कठोर सजाय र चरम यातना भोग्न तयार रहेको प्रतिज्ञा गर्दादेखि मानवको उद्धार गरेसम्मका विविध घटनासन्दर्भमा प्रमिथसको उत्साहप्रद, वीरतामय भाव प्रकट भएको छ । यसबाट विकसित वीरतामय भाव जिउस शासकको विरूद्धका विविध सङ्घर्ष र यातनाका कारण सल्बलाउन अनि सशक्त बन्दै सङ्घर्षका विविध घटनाजन्य परिवेश (प्राकृतिक र मनोपरिवेश) हरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । महाकाव्यको नायक प्रमिथस र प्रतिनायक जिउस शासक आलम्बन तथा वीररसजन्य भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि प्रमिथसमा मानवप्रतिको प्रेम, सद्भाव, सेवा, मानवअधिकार, शान्ति, न्याय र स्वतन्त्रता तथा प्रमिथसको वैयक्तिक स्वाभिमान, मानवउद्धार अनि त्यसको निम्ति गरेका अदम्य त्याग, समर्पण, सङ्घर्ष र यातना आदिका कारण प्रमिथसमा वीरतामय उत्साह स्थायीभाव पैदा हुन्छ र वीररसभाव मौलाउने अवसर सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप उनमा हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, औत्सुक्य, क्रोध, आवेग, औत्सुक्य, वितर्क आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त बन्दछन् ।

फलतः जिउसको मानवप्रतिको उपेक्षा, मानव जाति ध्वस्त पार्ने दुष्साहस, प्रमिथसमा मानवप्रति पलाएको दया र करुणाको भावना, जिउसप्रतिको आक्रोश, जिउस शासनको अन्त्यको अभीष्ट, जिउसको सहयोगीबाट भोग्नु परेको यातना, ककेसस पर्वतको दिनको प्रचण्ड गर्मी र रातको चिसो सिरेटो, पृथ्वीलोकको प्राकृतिक सुन्दर दृश्य-परिवेश, अग्निस्फुलिङको ऊर्जाशील प्रदर्शनी, मानवप्रतिको निकटता, नवीन कार्यको सुरुवात र नयाँ उपलब्धि, मानवप्रेम, विविध देवी र परीहरूको उपस्थिति, माया सद्भाव, प्रेरणा, सहयोग र प्रशंसा अनि तिनबाट उत्पन्न वीरता, जोस, आवेग, उत्साह, गर्व, अहङ्कार तथा स्वाभिमान आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै नायक-प्रतिनायक (प्रमिथस-जिउस) आलम्बन विभावका रूपमा आई भावकमा विविध अनुभावहरू विकास, विस्तार गराउँदै हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, ग्लानि, विस्मात, चिन्ता, तर्क, शङ्का, आश्चर्य, स्मृति, चपलता, धृति आदि थुप्रै सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन पुग्दछन् । जसका कारण उत्साहमूलक स्थायीभाव जागृत हुँदै भावकमा वीररसको साधारणीकरण भई रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी प्रमिथसमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अर्थात् अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको सिद्ध हुन्छ ।

पाँचौं सर्गको पाँचौं श्लोकमा प्रमिथसले मानिसलाई सहानुभूति दिँदै अन्याय र अत्याचारको विरूद्ध अर्थात् जिउसको विरूद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गरेको घटनासन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अङ्गीरसका रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको एक काव्यांश यस्तो छ :

यसरी तब ती मानवमित्रले स्वर्गविरूद्ध
मानवलाई गरे प्रलयसंशयी, नडराओ, नडर,
ए मानव, कनित नतमस्तक स्वर्गाधिराज
सामुन्ने, हे प्रलयसंशयी, नडराओ, नडर,
आज छौ बाजका कर पखेटाका हाँकका
मनि पंक्षीतुल्य निर्दोष तर छ बाजको
बाज तिम्रो सामु आज, स्वर्गाधिष्ठाताको बागी,
बागी प्रमिथस, निर्भीक, स्वपक्षमा अब तिम्रो, (प्रमिथस, सर्ग ५, श्लो.५)

माथिको काव्यांशमा जिउस विषयालम्बन तथा मानव आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसद्वारा मानवलाई गरिएको सम्बोधन, मानवलाई नडराउन गरिएको आग्रह, मानवलाई मित्रको रूपमा हेरिनु, प्रमिथसको निर्भीकता, साहसिकता आदि मानसिक तथा भौतिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण मानव मनमा शान्ति छाउनु, सहानुभूति पैदा हुनु, धैर्य पलाउनु, मन प्रफुल्ल हुनु, निर्भीक हुनुलगायतका सात्त्विक र मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । जसका कारण मानवमा हर्ष, जोस, चपलता, स्मृति, गर्व, वितर्क, विबोध, औत्सुक्य, मतिजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई वीररसरससम्बद्ध उत्साह स्थायीभाव जागृत हुन पुगेको छ । यसरी उक्त श्लोकमा वीररस अङ्गीरसका रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

यसप्रकार महाकाव्यका विविध घटनाप्रसङ्गबाट उत्पन्न भक्ति, शान्त, रौद्र, भयानक, वात्सल्य, अद्भुत, विस्मय, करुण आदि रसहरू केवल उत्साह स्थायभावप्रधान वीररसलाई नै सहयोग गर्ने ध्येयबाट विकसित भएका पाइन्छन् । यसरी सामान्यतः काव्यमा नायक प्रमिथसले मानवरक्षाका निम्ति जिउसीरूपी तानाशाहको राज्यस्थल स्वर्ग विजयी गरी मानवउद्धार र कल्याण गर्दै पृथ्वीका मानव जातिलाई अधिकार प्रदान गराएका छन् । अर्थात्

नेपालको सन्दर्भमा निरङ्कुश राणाशासनको अन्त्य गराई प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न सफल भएका छन् । यसरी उनको साहसिक, वीरतामय महान् कार्यरूपी मानवरक्षा, अधिकार, न्याय, स्वतन्त्रता, शान्ति र अमनचयनका निम्ति प्रमिथसले गरेको त्याग, सङघर्ष, धैर्य आदिले काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । अतः मानव स्वतन्त्रता, जातिय स्वाभिमान रक्षाका निम्ति मानवदेव प्रमिथसले अन्याय, अत्याचार, शोषणविरूद्ध क्रान्ति गर्न दिएको बुद्धि, विवेक, ज्ञान, प्रेरणा आदिका निम्ति चिन्तन, मनन, क्रान्ति, सङ्घर्ष आदिबाट मूलतः नायक प्रमिथसको स्वतन्त्रताप्रतिको मोह र तिनबाट उत्पन्न विविध विभावादिले उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसलाई मलजल गरी त्यसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको हुँदा **प्रमिथस** महाकाव्यमा वीररस अङ्गीरसका रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

७.६ प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रस

महाकाव्य मूलतः आख्यानसूत्रमा विस्तारित कविताको वृहत्तम रूप हुनाले यसमा महाकाव्य तत्त्वका साथै विविध रसको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विशेषगरी काव्य तत्त्वका विविध घटनाप्रसङ्ग र पात्रहरूका कार्यव्यापार, परिवेश, भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार तथा ध्वनिका आधारमा सहायकरस र मूलरसको उत्पत्ति हुन पुगी खास स्थायीभावको विकास हुन पुग्दछ । **प्रमिथस** काव्यमा ग्रिसेली भूमिको ऐतिहासिक, प्राकृतिक, भौगोलिक एवम् सांस्कृतिक सभ्यता तथा विविध देवीदेवताको सौन्दर्यपूर्ण वर्णनको कथानकले पात्र अर्थात् नायक प्रमिथसमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको सिर्जना गराउन सहयोग गरेको छ । यसबाट अघि बढेको आख्यानमूलक विविध घटनासन्दर्भ, तानाशाहरूपी जिउसको मानवविरोधी क्रियाकलाप तथा मानव उद्धारको निम्ति प्रमिथसले स्वर्गबाट आगो चोरेर ल्याई मानवलाई चिसोबाट बचाएको साहसिक कार्य गरेबापत प्रमिथसलाई जिउस शासकका सहयोगीहरूले दिएको शारीरिक तथा मानसिक यातनाजन्य परिवेशले नायक प्रमिथसमा निहित वीरभावका निम्ति उद्दीपक बनी पृष्ठपोषण गर्दै वीरत्वभाव जागृत गराई तिनले उत्साह स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै वीररसको निष्पत्ति, विकास र उत्कर्षमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसैगरी गौडी रीतिको ओज गुणयुक्त कठोर वर्णको भाषा प्रयोगले काव्यमा नायकमा वीरत्वभाव जगाउँदै वीररस निष्पत्ति र विस्तारमा अनुकूल भूमिका खेलेको छ । यसरी विविध घटनासन्दर्भित आख्यानतत्त्वले अङ्गरसहरूको विकास गराउँदै तिनले अङ्गीरस वीरलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याएको देखिन्छ । प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्धलाई यसक्रममा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

७.६.१ कथानक र रस

महाकाव्यमा आदिदेखि अन्त्यसम्मका विविध घटना-क्रमहरूको शृङ्खलाबद्ध आख्यानलाई कथानक भनिन्छ । कथानक वर्णनमा विभिन्न पात्रहरूका क्रियाकलापका माध्यमबाट पाठक वा श्रोताको मनमा पर्ने स्थायीप्रभाव रस रहेको पाइन्छ । कथानक र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यमा पात्रहरूले गरेका विविध सत्असत् कार्यहरूले आख्यानको विकास गर्दै तिनका विभिन्न घटना-सन्दर्भयुक्त आख्यानले वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । प्रमिथसको आख्यानका पाँच कार्य अवस्थालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) आरम्भ (घटना विकासको स्थिति)

प्रमिथस महाकाव्य जम्मा ११ सर्गमा संरचित छ । प्रथम सर्ग कथानक परिचय तथा भूमिका वर्णनमा केन्द्रित प्रमिथसको कथानक आरम्भ हो । पहिलो सर्ग मङगलाचरणमा

आधारित छ जसमा विविध देवीदेवताहरू- ग्रिसेली युनानी ज्ञान, विवेक र चेतनाकी खानी शारदे माता अर्थात् सरस्वती देवीको स्तुति गाइएको छ । यस आख्यानले प्रमिथसमा निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस तथा शम भावयुक्त शान्तरसको विकासमा सहयोग गरेको छ ।

यसैगरी प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक महिमागान तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गर्दाको आख्यानले शम स्थायीभावपूर्ण शान्तरस विकासमा सहयोगी भूमिका खेलेको छ । नेपालतर्फ फर्की नेपालको २००७ साल अघिको राणाकालीन शासन व्यवस्था र त्यसबाट मुक्ति पाउन छट्पटाइरहेका नेपाली जनताको पीडाको चित्रण गरेको आख्यानले पात्र एवम् नायकमा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस विकास गर्न मद्दत गरेको छ । तानाशाहको अन्याय, शोषणबाट मानव जातिको मुक्ति र स्वतन्त्रताको निम्ति जागरणको स्वर अभिव्यक्ति तथा प्रभातको आह्वान गर्दा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति, विकास र प्रबर्द्धनमा सहयोग गरेको छ । कविले स्वर्गबाट आगो चोरेर पृथ्वीको मानव जातिको उद्धार गर्ने प्रमिथसको महानताको महिमागान गाउँदाको घटना वर्णनको आख्यानले शम स्थायीभावमूलक उत्साह वीररस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यसकारण विविध रसाभावहरू निष्पत्ति गराउँदै आख्यानले वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ । यसरी **प्रमिथस** काव्यको आरम्भमा प्रयुक्त विविध पात्र, परिवेश, घटना, आख्यान आदिले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

(ख) सङ्घर्ष विकास (प्रयत्नको स्थिति)

दोस्रो सर्गदेखि तेस्रो सर्गसम्म **प्रमिथस** महाकाव्याख्यानको प्रयत्न खण्ड हो । यसक्रममा दोस्रो सर्गमा स्वर्गका तानाशाह राजा युरानसले आफ्ना उदण्ड छोराहरूलाई कैद गरेर राख्नु, यसबाट क्रुद्ध बनेकी रानी जीयाले पुनः सन्तान जन्माउनु तथा कान्छो छोरो क्रोनोसलाई बाबुले दाजुहरूप्रति गरेको अन्यायका विरूद्ध लड्न प्रेरित गर्दै हतियार दिएर बाबुसँग युद्ध गर्न पठाउनुलगायतका घटना आख्यानहरू मूलतः **प्रमिथस**मा अङ्गीरसको प्रयत्न बनेर आएका छन् । यसकारण विविध सञ्चारीभावहरू उद्दीप्त हुँदै शोक, क्रोध, उत्साह आदि स्थायीभावहरूलाई जागृत गराउँदै मूलरसका रूपमा वीररसलाई उत्कर्षमा पऱ्याएको छ । यसैगरी महाशून्यबाट क्रोनोसको सन्तानले आफूलाई हत्या गरी मार्ने भविष्यवाणी भएपछि क्रोनोसले आफ्ना सबै सन्तानलाई मार्दछ । यद्यपि कान्छो छोरो जिउसलाई आमा रीयाले अज्ञात स्थलमा लुकाएर बचाउँछिन् र पछि जिउसले नै आफ्ना बाबु क्रोनोसलाई गद्दीबाट हटाई पाता कसेर राखी आफू स्वर्गको राजा भएको आख्यानले नायक प्रमिथसमा वीररस निष्पत्ति गर्न सहयोग गरेको छ ।

यसक्रममा काव्यनायक प्रमिथसले जिउसलाई उचित सल्लाह, बुद्धि र विवेक प्रदान गरेका छन् । जसका कारण नवप्रकाश उदय भएको र स्वर्णयुगको प्रारम्भ भएको पाइन्छ, जुन नेपालको सन्दर्भमा निरङ्कुशताको अन्त्य र प्रजातन्त्रको सुनौलो बिहानीको सङ्केत रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी मानवरक्षा अर्थात् नेपाली जनताको स्वतन्त्रता, न्याय र अधिकारको निम्ति प्रमिथसको बौद्धिक क्रान्ति तथा उनका अनुयायीहरूले गरेका भौतिक युद्धका घटनाजन्य आख्यानले काव्यमा रौद्र, बीभत्स तथा वीररस विकासमा सहयोग गरेको छ । यसरी क्रोध, जुगुप्सा, उत्साह आदि स्थायीभाव तथा अन्य व्यभिचारी भावहरूको सहयोगले महाकाव्यको मूलरस (वीररस) को बीजारोपण गरिएको उक्त सर्ग अङ्गीरसको पृष्ठभूमिगत आधार बनेर आएको छ । यसमा आएका घटना आख्यानहरूलाई प्रयत्नका रूपमा लिन सकिन्छ ।

तेस्रो सर्गमा पृथ्वीमा मानव जन्मको आख्यानवर्णन पाइन्छ । यहाँ देवता र राक्षसबीच लडाइँ हुन्छ जसका कारण पृथ्वीमा एउटा नयाँ जीव मानवको जन्म हुन्छ । यिनीहरू बाँदरभन्दा एक सिँढी मात्र माथि चढेका, क्षुद्र, दरिद्र, मलिन, जङ्गल र गुफामा बस्ने, पशुभन्दा कमजोर, भयभीत, शङ्कालु, अविवेकी, असभ्य तथा निकै अविकसित हुन्छन् । उक्त युद्धको आख्यानले क्रोधभावपूर्ण रौद्ररस, नयाँ जीव (मानव) को जन्म हुँदा विस्मय स्थायीभावमूलक अद्‌भूतरस, क्षुद्र र घृणित मानव जातिको वर्णन गर्दा जुगुप्सा भावजन्य बीभत्सरस तथा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यो नेपालको सन्दर्भमा गरिब, अशिक्षित तथा शोषित नेपाली जनताको प्रतीक बनेर आएको पाइन्छ ।

यस्ता कमजोर एवम् निरीह मानव देखेर स्वर्गका देवराज जिउस (नेपालका राणाशासक) क्रोधित बनी यस्ता घृणित मानव (नेपाली जनता) को विनाश गरी नयाँ जीव (शासकका अनुयायी) को सृष्टि गर्ने निर्णय गर्दछ । जसबाट महान् पुरुष टाइटनदेव प्रमिथस (कवि देवकोटा) गम्भीर बन्दै मानव (नपाली जनताप्रति) प्रति द्रविभूत हुन्छन् । उनी मानवसँग प्रशस्त सम्भावना रहेको देख्छन् र तिनको उद्धारका निम्ति आगो (चेतना र क्रान्तिको दीप) बाल्दै जिउसरूपी शासकको विरूद्धमा जनतालाई जागरूक तुल्याउँछन् । प्रमिथस जनतालाई सम्बोधन गर्दै आश्वासन दिन्छन् अनि सभ्य हुन, विकसित हुन र अगाडि बढ्न आत्मबल बढाउन प्रेरित गर्छन् । साथै आफू मानवरक्षार्थ पृथ्वीमा आएको (धरतीमा जन्मिएको) र जस्तोसुकै चुनौतीमा पनि आफू डटेर लाग्ने दृढतापूर्ण विश्वास दिलाउँछन् र अग्नि (चेतनाको दीप-क्रान्तिको ज्योति) प्रदर्शन गर्छन् । उक्त आख्यानले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त भई त्यसले काव्यको वीररस अङ्गीलाई सहयोग गरेको देखिन्छ । यो आख्यान मूलतः अङ्गीरस निष्पत्ति गर्ने प्रयत्नबाट विकसित भएको पाइन्छ । यहाँ प्रमिथसले मानव स्वतन्त्रता, न्याय र प्रजातन्त्रको प्राप्तिका निम्ति भरमग्दुर प्रयास गरेका छन् । यसकारण प्रमिथस आफ्नो लक्ष्यमा सफल बन्न पुगेका छन् । मानवलाई उन्नत र सभ्य तुल्याउन आफूले सक्दो सहयोग गर्ने साहस र वीरता आदि सन्दर्भजन्य आख्यानले क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररसलगायत उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस उत्पत्ति र विकासमा सहयोग गरेको छ । उल्लिखित सन्दर्भहरू प्रमिथसको आख्यानगत प्रयत्न हुन् ।

(ग) चरम सङ्घर्ष (प्राप्त्याशाको स्थिति)

प्रमिथस काव्यको चौथो सर्गदेखि छैटौँ सर्गसम्मका घटनाआख्यान प्रमिथसको चरम सङ्घर्षको अवस्था हो । यी सर्गमा आगोको मूल्य र महत्त्वबारे महिमागान गाइएको छ । यसक्रममा प्रमिथस निगालोको खोक्रोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा झर्दाको वर्णनमा आधारित आख्यानले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको विकासमा सहयोग गरेको छ । अग्ला, गोरा, निर्मल चेहरा र विशाल हात भएका अजङ्गका टाइटन प्रमिथसलाई मानिसले देखी भयभीत भई मानिसहरू कोही झाडीभित्र लुकेका अवस्था चित्रण गर्दाको आख्यानले भय स्थायीभावजन्य भयानकरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको पाइन्छ । यसबाट मानिसमा को ? कहाँबाट ? किन आयो ? जस्ता जिज्ञासाले सताउँदाका आख्यानवर्णनमा औत्सुक्यभाव प्रवाह भई विस्मय स्थायीभावमूलक अद्‌भुतरस निस्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । प्रमिथसको सरल, शिष्ट व्यवहार तथा सहानुभूतिपूर्ण सामाजिकरणका कारण उनीहरू बिस्तारै प्रमिथसको नजिक आउन थालेपछिको सन्दर्भजन्य आख्यानले शम स्थायीभावजन्य शान्तरस सिर्जनामा मद्दत गरेको पाइन्छ । उनीहरूले प्रकृतिको अनुकरण प्रयासबाट केही शब्द सिकेको भए तापनि स्पष्ट उच्चारण गर्न नसक्दाको आख्यानले ग्लानि, नैराश्य, चिन्ता आदि सञ्चारीभाव प्रवाह हुँदै करुणरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसकारण प्रमिथस बिस्तारै

मानवसामु बढ्नु, उनको शान्त चालले आश्वस्त भई मानवहरू उनको नजिक हुन थाल्नु, प्रमिथस पनि त्यही मानव-बस्तीकोबीच प्रस्तरको एउटा घर बनाई बस्नुलगायतका घटनासन्दर्भजन्य आख्यानले हर्ष, आनन्द, खुसी व्यभिचारी भावहरू प्रवाहित गराई शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति र विकासमा सहयोग गरेको छ ।

यसप्रकार विविध भाव, रस आदिले प्रमिथसलाई काव्यको उद्देश्य अर्थात् वीररसप्रधान अङ्गीरसमा पुऱ्याउन मलजल गरेका छन् । काव्यमा वर्णित उपर्युक्त सबै आख्यानहरूले प्रमिथसको प्राप्त्याशाका रूपमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

पाँचौं सर्गमा प्रमिथस मानिससँगै बसेर उनीहरूलाई परिश्रमपूर्वक खेती गर्न सिकाएको र सम्बोधन गरेको घटनावर्णनको आख्यानले शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी मानिससँग शमभाव राख्दै काम गर्दा चमत्कारपूर्ण नयाँ कार्यहरू बनेको घटनावर्णनको आख्यानले विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस विकासमा सहयोग गरेको पाइन्छ । यसबाट पृथ्वी पनि हराभरा, सुन्दर र मनोरम बनेपछिको आख्यानले शम स्थायभावप्रधान शान्तरस अङ्ग अर्थात् सहायक रसको विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । प्रमिथसले मानिसलाई सम्बोधन गर्दै अन्याय र अन्धकारको विरूद्ध अनि मानिसलाई निमिट्यान्न पार्न खोज्ने जिउसको विरूद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गर्दाको घटनाआख्यानले क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस तथा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति हुन पगेको छ । यसले गर्दा काव्य उद्देश्य निकट पुग्न लागेको पूर्वसङ्केत गरिएको छ । यी घटना, परिवेश, रसभाव आदिलाई प्रप्त्याशाका रूपमा लिन सकिन्छ । यसैगरी उज्यालोको पक्षमा, सत्यको पक्षमा मानवजातिको हितमा आफूले सदा मानिसलाई साथ दिने र यसको लागि जतिसुकै कष्टकर यातना सहन पनि तयार रहेको बताउँदै प्रमिथसले मानिसलाई पनि देवराज जिउससँग कुनै हालतमा नझुक्न आह्वान गर्दाको घटना सन्दर्भजनित आख्यानले शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । यी अङ्गरसहरूले वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई नै पृष्ठपोषण गरी प्रमिथसलाई काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन प्राप्त्याशाको सशक्त भूमिका बहन गरेका छन् ।

छैटौं सर्ग प्रमिथसको प्रप्त्याशाको चरमोत्कर्ष अवस्था बनेर आएको छ । यस सर्गमा अग्निस्फुलिंग (आगो) को प्रदर्शन र जिउसले त्यस कुरा थाहा पाई प्रमिथसलाई सजाय दिएको कुराको आख्यानवर्णन गरिएको छ । यहाँ प्रमिथसले मानिससामु स्फुलिंग प्रदर्शन गरी बालेको घटनाआख्यान चित्रण गर्नु, पहिलो पटक पृथ्वीमा अग्नि र त्यसको प्रकाश देखेपछि मानिसहरू अर्धप्रस्फुटित भाषामा गाउन र नाच्न थाल्नु, शुष्क झारपातहरू बालिएपछि उनीहरू त्यसको रापबाट न्यानो पाई आनन्दित हुनु, पोलेर खाँदाको मासुको स्वादले दङ्ग पर्नु अनि प्रमिथसलाई सम्मान गर्दै जिउसको विरूद्ध नारा लगाउनुलगायतका घटनावर्णित आख्यानले नायक प्रमिथसमा अद्भुत तथा शान्त र वीररस निष्पत्ति एवम् विकासमा सहयोग गरेको छ । यसपछि प्रमिथसद्वारा सम्बोधित (निर्देशित) मानवले प्रतिदिन सबैतिर उन्नति गर्दै जानु, कृषि र वाणिज्यहरू बढ्न थल्नु, जनसङ्घ सम्पन्न बन्न थाल्नुजस्ता आख्यानले शान्तरसको विकासमा सहयोगी भूमिका प्रदान गरेको छ । यसैगरी जिउसले स्वर्गबाट पृथ्वीलाई हेर्नु, पृथ्वीमा नयाँ जागृति बढेको र मानिसले प्रगति गरेको देख्नु र यसबाट जिउस शासक अर्थात् नेपालको तत्कालीन राणाशासक रिसले क्रुर बन्नु प्रमिथसले आफ्नो नवजाति खोस्न सक्ने बुझी प्रमिथसप्रति आक्रोशित र उनले तत्कालै आफ्नो सिंहासनका अगल-बगल बस्ने क्राटोस र बिथालाई हेफिस्टसलाई डाकेर पृथ्वीमा गएर प्रमिथसलाई शिथिया मरूभूमिमा लगी चट्टानमा पाता फर्काएर जन्जीरले बाँध्न आज्ञा दिनुलगायतका घटनावर्णनमा आधारित आख्यानले क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस निष्पत्तिमा

सहयोग गरेको छ । यसलाई नेपालको सन्दर्भमा कवि देवकोटाले प्रजातन्त्रको निम्ति गरेको शैक्षिक-बौद्धिक पुस्तकालय आन्दोलन तथा त्यसबाट तत्कालीन शासकले उनलाई गरेको गिरफ्तार तथा यातनाको रूपमा प्रतिबिम्बित गरेका छन् । अतः प्रस्तुत सर्गमा प्रयुक्त विविध आख्यानले मानव उद्धारक प्रमिथसको वीरतामय सङ्घर्षबाट उत्पन्न उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अनि जिउसको तानाशाही क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररसको सशक्त द्वन्द्वात्मक अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ जसलाई प्रमिथसको प्राप्त्याशाको रूपमा लिन सकिन्छ । **(घ) सङ्घर्ष ह्रास (नियताप्तिको स्थिति)**

प्रमिथसको सातौं सर्गदेखि नवौं सर्गसम्म प्रयुक्त घटनाआख्यानमा नियताप्तिको अवस्था देखिन्छ । सातौं सर्गमा ककेसस पर्वतको सामान्य वर्णन र प्रमिथसलाई बन्दी बनाइएको घटनासन्दर्भजन्य आख्यानको वर्णन गरिएको छ । प्रमिथसलाई जिउस शासकले आफ्ना सेवक क्राटोस र हेफिस्टसलाई विद्रोही प्रमिथसलाई जन्जीरले बाँधेर ककेसस पर्वतको मरूभूमिमा कडा यातना दिएका छन् । यसक्रममा त्यहाँ दिनमा लागेको सूर्यको प्रचण्ड गर्मी, आँधीबेहेरी, ठण्डी र चीसो रातको समयको विविध वातावरणले प्रमिथसको सङ्घर्षपूर्ण, वीरतामय विश्व विजयका निम्ति उद्दीपक बनेर आएका छन् । यसबाट प्रमिथसको मनमा विविध भावहरू जागृत र प्रवाहित भई रौद्र, करुण तथा वीररसको विकासमा सहयोग गरेको छ । जिउसका सेवकहरूले प्रमिथसलाई चट्टानमा ठोकेर गएपछि असह्य वेदनामा रहेका प्रमिथसले वरपरको निर्जन वातावरणलाई नियाल्नु, प्रकाश, आकाश तथा सूर्यलाई हेरेर जिउसरूपी कालो शासनको पतन निश्चित भएको घोषणा गरेपछिको घटना आख्यानले उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसको विकास र विस्तारमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यस सर्गमा प्रयुक्त घटना-आख्यानलाई नियताप्ति मान्न सकिन्छ ।

आठौं सर्गमा पुग्दा निर्जन, अन्धकार र चीसो रातमा प्रमिथसले भोगेका कठोर दुःख यातनाको आख्यानवर्णन गरिएको छ । यस आख्यानले नैराश्य, पीडा, ग्लानि, रोदन, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त गराउँदै शोक स्थायीभाव जागृत हुन गई वीररस अर्थात् अङ्गीरस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । मिरमिर उज्यालो भएपछि सूर्यले किरण फिँजाएको, बिहानको शीतल हावाले होस खुलेको र प्रमिथसमा बाँच्ने आशा पलाएको आख्यानवर्णनबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस विकासमा सहयोग गरेको छ । यसैगरी यातना र छटपटीबाट मुक्ति पाउन सूर्यदेवको प्रार्थना गर्दाको प्रसङ्गवर्णनको आख्यानले निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति गर्न सहयोगी भूमिका बहन गरेको देखिन्छ । यसै समयमा जलपरीहरू आफूतिर आउँदा सशङ्कित हुनुका घटनाआख्यानले विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भूतरस विकासमा सहयोग गरेको छ । जलपरीहरू नजिकै आई प्रमिथसको वरिपरि बस्नु र सहानुभूति दिनुलगायतका आख्यानले प्रमिथसमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्तिमा मद्दत गरेको पाइन्छ । प्रमिथसको दुःखमा जलपरीहरू रूँदाको आख्यानले शोक स्थायीभावमूलक करुणरस उत्पत्तिमा सहयोग गरेको देखिन्छ । परीहरूले प्रमिथसलाई मुक्तिका उपाय खोजी गर्न सल्लाह दिँदाको आख्यानले शान्तरस देखापरेको छ । प्रमिथसले यो सजाय आफूलाई जिउसले दिएको र दश हजार वर्षसम्म सजाय भोग्नुपर्ने भएको तर आफू ताराझैं अँध्यारो रातमा झल्मलाइरहने कुरा वर्णन गर्दाको आख्यानमा हर्ष, खुसी, आनन्द, गर्व, सहास, धैर्य आदि व्यभिचारी भावमूलक उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यी सहायक रसहरूले वीर रसलाई अङ्गीरसमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसरी उल्लिखित घटना-आख्यानहरू प्रमिथसको उद्देश्यअनुरूप नियताप्तिको अवस्था बनेर आएका देखिन्छन् ।

यसैगरी प्रमिथसको निकट रहेका जलपरीहरू र तिनीहरूकै आह्वानले आएका स्वतन्त्रता, शीतलता र आशाकी देवीहरूले आ-आफ्नै तवरले वेदना कम गराउने प्रयास गरेका आख्यानचित्रण गरिएको छ । यसक्रममा लामो समयसम्म प्रमिथसकै साथमा रहेर जलपरीहरूले आँसु खसाल्दै प्रमिथसलाई सहानुभूति दिई शीतलता प्रदान गर्नु, परीहरूले वेदना हटाउने मधुर कथाहरू मीठो स्वरले सुनाउनु, नृत्य र सङ्गीतद्वारा प्रमिथसको वेदना कम गराउनु, आफूहरू जलपरी भएको र आफूसँग संग्राम बल नभएकोले वेदनालाई सङ्गीतको मदिरामा डुबाउन आग्रह गर्नु, परीहरूको आह्वान र मन्त्रोच्चारण सुनी त्यहाँ विभिन्न देवीहरू आइपुग्नुलगायतका घटना-आख्यानहरूले शोक भावमूलक करुणरस तथा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । यसरी नै सर्वप्रथम स्वतन्त्रताकी देवी आई स्वतन्त्रताको महत्त्व बताउँदै टाढा पूर्वतिरका सुषुप्त संसार जागिरहेको र कुनै दिन आफू प्रमिथसलाई ताज पहिराउन आउने आश्वासन दिएको आख्यानवर्णन आदि **प्रमिथस**को आख्यानको नियताप्तिको सशक्त आधार बनेर आएको स्पष्ट हुन्छ । यसक्रममा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । साथै आशादेवी आएर प्रमिथसलाई निराश नहुन आग्रह गरी शान्ति, धैर्य, आशा र प्रतिक्षाका निम्ति सल्लाह दिँदाको आख्यानबाट शान्तरस वीररस परिपुष्ट हुन पुगेको देखिन्छ । यसप्रकार सातौं सर्गदेखि नवौं सर्गसम्मका सम्पूर्ण आख्यानहरूले विविध रसभावमूलक सहायक अङ्गरसहरूका रूपमा विकसित र विस्तारित हुँदै मूलरसका रूपमा रहेको अङ्गीरस (वीररस) लाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । अतः उपर्युक्त आख्यानहरू नियताप्ति बनेर आएका छन् । यी घटनासन्दर्भहरूले काव्यनायक **प्रमिथस**को काव्योद्देश्य प्रायः निश्चित हुने कुराको सङ्केत गरेका छन् ।

(ङ) उपसंहार (फलागमको स्थिति)

फलप्राप्तिको अन्तिम अवस्था फलागम हो । अर्थात् काव्यको उद्देश्यअनुरूप काव्यनायक आफ्नो उद्देश्यमा पुग्न सफल हुनुलाई फलागमको रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा नायक कार्यआरम्भ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति आदि सम्पूर्ण अवस्था पार गरी कार्यमा विजयी बन्दछ । **प्रमिथस** काव्यको दसौं र एघारौं सर्ग प्रमिथसको उद्देश्य प्राप्तिस्वरूप फलागमको रूपमा आएको छ । दसौं सर्गमा सुन्दरताकी देवी र ललितकलाहरू आई प्रमिथसको चर्को वेदना र जिउसको पतन निश्चित भएको घोषणा आदिको वर्णन गरेका छन् । यस आख्यानबाट शोकभावजन्य करुणरस तथा उत्साह भावप्रधान वीररस विकास भएको छ ।

यसरी नै सुन्दरताकी देवी आएर सुन्दरताको महत्त्व बताउँदै सीता र हेलेनको कथा सुनाउनु, ललित कलाहरू आएर नाच्दै प्रमिथसको पीडा कम गराउन खोज्नुलगायतका घटनाआख्यानले शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसक्रममा आफ्नो तीव्र वेदनाकोबीच प्रमिथसले जिउसको दुष्कर्म बढ्दै गएकोले पृथ्वी डामाडोल भई उसको पतन हुने दिन अब धेरै नरहेको उद्घोष गर्नु, सत्यतर्फको सुन्दर कार्यमा मानव नै अत्यन्त धारिलो र अनन्त शक्तिमान विश्व-शस्त्र हो र प्रकृतिस्वरूप महाशक्ति त्यही मानवआत्माको सङ्घर्षको छाया र क्षेत्र हो भन्दै जब त्यो सचेत हुन्छ त्यसबेला पर्वतहरू गिर्ने, खाडीहरू उठ्ने र अत्याचारी जलमा डुबी मानवको निम्ति सुनौलो युग आउने कुराको भविष्यवाणी गर्नुलगायतका आख्यानबाट उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस सशक्त बन्न पुगेको पाइन्छ । मूलतः यस सर्ग काव्यको नायकीय फलागम बनेर आएको छ ।

एघारौं सर्गमा प्रमिथसले आफूले मानवजातिकै लागि यस्तो यातना सहेको र आफू आत्मविजयी भई सत्यसँग एकाकार भएको बोध गर्दछन् । यो प्रमिथसको आख्यानको नियताप्ति बनेर आएको छ । यस आख्यानले प्रमिथसमा निर्वेद स्थायीभावजन्य भक्तिरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । यसैगरी प्रमिथसको यस्तो उच्चारण सहितको छात्ती चिर्ने सुस्केरा देख्न नसकी जलपरीहरू बुटी खोज्न निस्किएको आख्यानबाट शोक स्थायीभावजन्य करुणरस विकास भएको छ । यसैगरी भावपरीहरू आई प्रमिथसको निधारमा स्पर्श गर्नु, प्रेमदेवीले प्रेमको महत्त्व र प्रभाव सुनाउनु, प्रमिथसले उनलाई पृथ्वीमा गएर मानव जातिमा प्रेमको ज्याति छर्न आग्रह गर्नुलगायतका घटनाआख्यान वर्णनबाट रतिस्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको पाइन्छ । यसपछि प्रमिथससमक्ष शान्ति, करुणा, क्षमा र धृतिदेवी आएर उनको वेदनालाई शान्त र शीतल बनाउन खोजेको घटनाआख्यानमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । प्रमिथसले अन्धोशक्ति र फलामे दण्डको अब पराजय निश्चित भएको र सत्यको विरूद्ध निरङ्कुश शासन नरहने कुरा व्यक्त गर्दाको आख्यानवर्णनबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । प्रमिथसले बोलेका यस्ता शब्दहरू गुप्तचरद्वारा जिउससमक्ष पुग्नु र जिउस शासकले आफ्नो दूत हर्मिजलाई प्रमिथसलाई चेतावानीपूर्ण अन्तिम सन्देश पठाउनु, जिउसको सेवक हर्मिजले प्रमिथसलाई जिउसँग झुक्न र हृदयको महागोप्यता बताउन दबाब दिनु अन्यथा महापतनको सामना गर्न चुनौती दिनुलगायतका घटनाआख्यानहरूले भय स्थायीभावमूलक भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ ।

यसपछि प्रमिथस कड्किनु अनि आफूले सत्ताधारी जिउस शासकको भीषण पतन देखिसकेको कुरा बताउँदाको आख्यानवर्णनबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको छ । यसपछि हर्मिजले प्रमिथसलाई अबदेखि तीव्र दण्ड भोग्नुपर्ने, चील र गिद्धद्वारा कलेजो ठुङ्न लगाइने, सुइराहरू रोपिने, हात्तीद्वारा कुल्चाइने, आँखाहरू ठुङ्न लगाइनेजस्ता यातनाहरू सुनाउँछन् जसबाट प्रमिथसमा क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस तथा शोक स्थायीभावजन्य करुणरस विकसित हुन पुगेको पाइन्छ । तर प्रमिथसले आफू दुःखमा हाँस्ने, दुःख नै आफ्नो विजयको रहस्य भएको कुरा व्यक्त गरेपछिको आख्यानवर्णनमा शान्तरस तथा वीररस देखापरेका छन् । यसकारण गडगड आँधी चल्छ, पर्वत, सागर र पृथ्वी काँप्न थाल्छ, चट्टान चरचर चिरिन्छ अनि महाखाडीले बेपिँध भीषण मुख बाउँछ जसबाट भय स्थायीभावयुक्त भयानकरस तथा विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । विजय प्राप्त गरेपश्चात् प्रमिथसले जनतालाई शासक मान्ने निर्णयसम्म पुग्दाको आख्यान नियताप्तिको अवस्था हो । यसमा प्रमिथसको देश, जनता, जातिय स्वाभिमान र वीरताको सपना पूरा भई काव्य वीररसप्रधान अङ्गीरसको परिपाक स्थितिमा पुगेको छ ।

यसरी प्रमिथसमा विभिन्न घटनाजन्य आख्यान- आरम्भ, प्रयत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागमबाट विविध रसको सिर्जना भएको हुँदा रसउत्पत्तिमा कथानक भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । प्रमिथसको आख्यानमा प्रयुक्त यी विविध आख्यान तथा उत्पन्न भक्तिरस, शान्तरस, अद्भुतरस, भयानकरस, बीभत्सरस, रौद्ररस, वात्सल्यरस तथा करुण आदि सहायकरसकै पृष्ठपोषणमा काव्य नायक प्रमिथसमा उत्साह स्थायीभाव विकसित हुँदै जाँदा अन्ततः प्रमिथसका सबै घटनाकार्यहरू पूर्णतः वीरतामय उत्साह स्थायीभाव वर्णनमा नै केन्द्रित भएको कारण काव्यमा उत्साह भावप्रधान वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसरी काव्यमा आख्यानबिना रसको उत्पत्ति असम्भव हुनाले यी दुईबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

७.६.२ प्रमिथसमा पात्र र रस

प्रस्तुत **प्रमिथस**को रसविधानगत अध्ययनका सन्दर्भमा पात्र र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । विविध पात्रका चारित्रिक क्रियाकलाप र तिनबाट भावक वा पाठकका मनमा पर्ने उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको परिपाक स्थिति नै **प्रमिथस**को पात्र र रसगत सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । **प्रमिथस** नायिकाविहीन महाकाव्य हो । काव्यको मूलपात्र नायक प्रमिथसकै केन्द्रीय भूमिकामा काव्य उत्साह स्थायीभावप्रधान अङ्गीरसको परिपाकमा पुगेको छ । **प्रमिथस** काव्यमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै प्रकारका पात्रहरूको उपयोग भएको छ । यस आधारमा हेर्दा प्रमिथस, युरानस, उनकी पत्नी जीया, उनबाट जन्मिएका जेष्ठ पुत्रहरू- ब्रायरिओस्, गाइज, क्राटोसको कान्छो छोरो क्रोनोस तथा उनकी पत्नी रीया, उनको कान्छो छोरो जिउस आदि प्रमुख पात्रका रूपमा आएका छन् । मूल कथानकमा नायक प्रमिथस, प्रतिनायक जिउस, पृथ्वीमा उत्पत्ति भएको नयाँजीव (मानव), प्रमिथसलाई दण्डित गर्न जिउसद्वारा पठाइएका हेफिस्टस र क्राटोस, प्रमिथसलाई सहानुभूति दिन आएका जलपरीहरू- स्वतन्त्रतादेवी, आशाकी देवी, शीतलताकी देवी, सुन्दरताका देवीहरू, ललित कलाहरूलगायत जिउसको दूत हर्मिज आदि **प्रमिथस** काव्यलाई अङ्गरस तथा अङ्गीरसको विकास, विस्तार र पराकाष्ठामा पुऱ्याउने पात्रहरू हुन् । विविध रसभावहरूको उत्पत्ति गराउँदै काव्यलाई उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररसमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने केही प्रमुख, सहायक र गौण पात्रहरूलाई तिनका कार्यका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छः

(क) प्रमुख पात्र

प्रमिथस महाकाव्यमा सकारात्मक र नकारात्मक मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने चरित्रहरू प्रमुख पात्र हुन् । प्रमिथस सत् पात्र हो र जिउस असत् पात्र हो । तिनबीचको अन्तर्द्वन्द्व र प्रमिथसको विजयले काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याएको छ । **प्रमिथस**मा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) प्रमिथस (नायक)

प्रमिथस महाकाव्यको नायकलाई हेर्दा प्रमिथस धीरोदात्त कोटिका नायक हुन् । उनी काव्यका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । उनकै केन्द्रीयतामा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । प्रमिथस दुःख र सुख दुबै परिस्थितिमा स्थिर चित्त भएका, अति सहनशील, शान्त स्वभाव, दूरदर्शी, दृढ प्रतिज्ञा भएका, स्वाभिमानी, देशप्रेमी, मानवप्रेमी, स्वतन्त्रताप्रेमी, वीरशाली, शिष्ट, शालीन र धैर्यजस्ता गुणले युक्त रहेका देखिन्छन् । सामान्यतः आख्यानको दोस्रो सर्गको प्रारम्भदेखि विकसित वीरता, स्वाभिमान र स्वातन्त्रेय स्वभावका प्रमिथसमा तानाशाह जिउसविरूद्ध क्रान्ति गर्दै मानवसेवाका निम्ति अग्निबीज (ज्ञान र चेतनाको बीज) छर्ने, मानवलाई न्याय र अधिकार दिने वीरतामयभाव जनतासामु उद्घोष गर्दछन् । तत्पश्चात् विकास भएको वीरताको भाव छैटौंसर्गको आख्यानवर्णनमा पुग्दा सशक्त, परिपक्व र गतिशील रूपमा देखापर्दछ भने एघारौं सर्गमा पुग्दा काव्य उद्देश्यमा पुग्न सफल बन्दछ । जिउस अर्थात् जहाँनियाँ निरंकुश तानाशाहलेमानव अर्थात् नेपाली जनतामाथि गरेको अन्याय, अत्याचार, दमन र शोषणको विरूद्ध क्रान्ति र चेतनाको सन्देश छर्दै अग्निबीजको माध्यमबाट देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना गरी काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन सफल भएको हुँदा प्रमिथसमा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

यसरी मानवप्रेम, मानव उद्धार, निडर, साहसी, गम्भीर, चिन्तनशील एवम् दूरदर्शी पात्र बनेर कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विभिन्न घटना, मोड र परिस्थितिमा प्रमिथसको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । उनी मानवअधिकार, मानवरक्षा, मानवप्रेम र मानव उद्धारको निम्ति आफूले जतिसुकै कष्ट भोग्नु परेपनि त्यसलाई धैर्यपूर्वक सहने र निडर भई आत्मविश्वासका साथ मानव विजयको महान् लक्ष्यमा पुग्ने दृढता बोकेका सहनशील, निःस्वार्थी एवम् त्यागी सत् पात्र हुन् । जिउस शासक (निरङ्कुश राणाशासक) नेपाली जनताप्रति गरेको अन्याय, अत्याचार, दमन र शोषणविरूद्ध मानव स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको स्थापनाको निम्ति नायक प्रमिथसमा उत्साह स्थायीभावजनित वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । जिउस शासकद्वारा युद्धमा निर्देशित हेफिस्टसले दिएको यातनाका कारण जीवन र मृत्युबीच सङ्घर्ष गर्दै अन्ततः आफ्नो लक्ष्यमा पुग्ने नायक प्रमिथस एक साहसी वीरयोद्धा हुन् । उनी मानव स्वतन्त्रता, मानवप्रेम, मानव रक्षालगायत सबैको हित, भलो चाहने र निरङ्कुश तानाशाहको विरूद्ध जीवन्त लड्ने अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन् । उनकै कार्यभूमिकाका आधारमा काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ ।

उनी आख्यानको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म विविध कार्य-भूमिकामा बाँधिएका बद्ध पात्र हुन् । यसक्रममा कतै उनी तानाशाहका विद्रोही, न्यायको पक्षधर, समानता र जनताको अधिकारको पक्षधर तथा मानवप्रेमीका रूपमा, कतै अग्निबीजको माध्यमबाट ज्ञान र चेतनाको सन्देशका प्रचारक, कतै वीरयोद्धाको रूपमा, कतै बन्दीका रूपमा, मानवजातिको रक्षकको रूपमा आई विविध कार्यभूमिकाका रूपबाट काव्यलाई अङ्गीरसरूपमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । उनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । यसर्थ उनी काव्यका बद्ध पात्र हुन् । यसैगरी जीवनचेतनाका आधारमा उनी व्यक्तिगत चेतना बोकेका पात्र हुन् । उनमा मानवप्रेम, स्वतन्त्रता, न्याय तथा समानताजस्ता उच्च गुणहरू सशक्त रूपमा सल्बलाएर आएका छन् । ती नितान्त नायकको अन्तः चेतनाबाट स्वचालित छन् । तिनले मानवको सामूहिक भावनालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उनी बौद्धिक चेतना भएका, दूरदर्शी तथा उचित निर्णय गर्नसक्ने स्थिर स्वभाव भएका पात्र हुन् । उनी काव्यमा विविध भूमिकाका रूपमा आएबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । साथै उनी काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्यबहन गरेको हुँदा मञ्चीय पात्र हुन् । अतः प्रमिथसको विद्रोही भावना, मोह, मानवप्रेम, मानवरक्षा, स्वतन्त्र चेतनाजन्य विचारको मनोपरिवेश तथा विविध भौतिक-युगीन परिवेश आदि उद्दीपन विभावादिका कारण प्रमिथसमा विविध अङ्गरसहरू विकास र विस्तार भई उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अङ्गीरसको पराकाष्ठा हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका नायक प्रमिथसका कार्यव्यापारबाट विविध रसभावको निष्पत्ति भएको हुँदा **प्रमिथस** काव्यमा पात्र (नायक) र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(आ) **जिउस (खलनायक)**

काव्यमा प्रमुख पात्र नायकलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन खलनायकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । काव्यको कथानक उद्देश्यमा बाधा अवरोध पुऱ्याउने पात्र खलनायक हो । **प्रमिथस** महाकाव्यमा जिउसरूपी तानाशाह खलपात्र हो । काव्यको मूल आख्यान विस्तारको छैटौं सर्गमा मानव उद्धारक प्रमिथसले देशको स्वाधीनता र जनताको मुक्ति र स्वतान्त्रता तथा न्याय र अधिकारको निम्ति जिउस शासकसँग क्रान्ति गर्नु र जनतालाई सचेत गराउने प्रमिथसलाई शिथियाको चट्टानमा किलाले ठोकेर यातना दिलाउने जिउसको अमानवीय कार्यबाट जिउस महाकाव्यको खलनायक भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

देश, जनता,मानव प्रेम, न्याय र अधिकारका हिमायती प्रमिथसको उच्च विचारमा हलचल मच्चाउने एक प्रमुख कार्यभूमिका भएको जिउस असत् प्रवृत्ति भएको पात्र हो । उसले मानव (नेपाली जनता) विरूद्ध अन्याय, दमन र शोषण गरेको छ । जिउसको आदेशमा हेफिस्टसले प्रमिथसलाई शिथियाको चट्टानमा बाँधेर कठोर यातना दिएको छ । यसरी हेर्दा जिउस (निरंकुश शासक) प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हो । उसले मानवरक्षा र अधिकारका निम्ति लड्ने प्रमिथसलाई अमानवीय कार्य गरी दुःख दिएको छ । यसबाट जिउस काव्यको असत् खलपात्र भएको सिद्ध हुन्छ । यसरी प्रमिथसले जिउससँग क्रान्ति गरेको घटना-परिवेशबाट काव्यमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पत्ति हुन पुगी अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थासम्म पुगेको छ । स्वभावका दृष्टिले हेर्दा जिउस स्थिर पात्र हो । ऊ सत्ता लिप्साको मोहमा डुबेको स्वार्थी पात्र हो । उसले आफ्नो सत्ता टिकाइ राख्नको निम्ति क्राटोस र हेफिस्टसजस्ता निर्दयी पात्रलाई आफ्नो पक्षमा पारी प्रमिथसलाई सजाय दिएको छ । जीवनचेतनाका आधारमा जिउस वैयक्तिक चेतना भएको पात्र हो । कथानक प्रारम्भदेख अन्त्यसम्म जिउसको खलपात्रीय भूमिका रहेको हुँदा ऊ बद्ध पात्र हो । उसलाई हटाउँदा कथानक अपूर्ण बन्न पुग्दछ । साथै मञ्चमा प्रत्यक्ष आई नायक प्रमिथसविरूद्ध विविध कार्यभूमिका बहन गरेकोले ऊ मञ्चीय पात्र हो । उसकै कारण काव्यमा युद्ध सिर्जना त्यसबाट विविध सहायक रसहरू विकसित हुँदै तिनले उत्साह स्थायीभावमूलक वीररसलाई अङ्गीरसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसरी प्रमिथसमा पात्र (खलनायक) र रसको अपरिहार्य सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

(ख) सहायक पात्र

महाकाव्यको नायक प्रमिथसलाई महाकाव्यीय उद्देश्यमा पुऱ्याउन सहायक पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । काव्यमा सत् पात्रका रूपमा आई सहयोगी भूमिका बहन गर्ने पात्रहरूमा प्रमिथसका नजिकका सहयोगी, उनका अनुयायी, उनका आफन्तजन तथा शुभचिन्तकहरू- जलपरीहरू, विविध देवीहरूलगायत तिनका समर्थकहरू रहेका छन् । तिनले नायक प्रमिथसलाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । यसैगरी **प्रमिथस**को खलनायक जिउस शासकलाई सहयोग पुऱ्याउन सहायक असत् पात्रहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । काव्यमा असत् पात्रका रूपमा आई सहयोगी भूमिका वहन गर्ने पात्रहरूमा क्राटोस, हेफिस्टस, आफन्त जन तथा शुभचिन्तकहरू र समर्थकहरू रहेका छन् । तिनले खलनायक जिउसलाई विभिन्न कोणबाट सहयोग गरेका छन् । केही प्रमुख सहायक सत् र असत् पात्रहरूको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

(अ) जलपरी

जलपरीहरू **प्रमिथस** महाकाव्यका सहायक सत् पात्रहरू हुन् । तिनले विभिन्न कोणबाट नायक प्रमिथसलाई सहयोग गरेका छन् । ती जलमा बस्ने, शान्तिप्रेमी, न्यायप्रेमी, मानवप्रेमी पात्र हुन् । लामो समयसम्म प्रमिथसकै साथ रहेर जलपरीहरूले आफ्ना आँसु खसाल्दै प्रमिथसलाई शीतलता प्रदान गर्दै उनका दुःखमा सहारा बन्दछन् । जलपरीहरू बद्ध पात्र हुन् । तिनीहरू काव्यको उत्तरार्द्ध खण्डमा देखापरेका छन् । तिनले नायकलाई विविध कोणबाट सहयोग गरी काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याएका छन् । स्वभावका आधारमा गतिहीन तथा प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हुन् । साथै जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा ती मञ्चीय पात्र हुन् । काव्यमा तिनको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी सहायक पात्र जलपरीहरूका विविध कार्य-व्यवहारका आधारमा **प्रमिथस** महाकाव्यमा शोक स्थायीभावमूलक करुणरस तथा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसलगायत

विविध रसहरूको विकास हुँदै उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको हुँदा पात्र (सहायक) र रस बीचको सम्बन्ध अभिन्न रहेको देखिन्छ ।

(आ) सुन्दरताकी देवी

प्रमिथसलाई काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन परीहरूको प्रमुख भूमिका रहेको छ । तिनले नायकलाई विविध रूपबाट सहयोग गरेको हुँदा ती **प्रमिथस**का सहायक पात्र हुन् । लिङ्गका आधारमा नारी पात्र हुन् तिनले काव्यको प्रारम्भ (दोस्रो सर्ग) देखि नायक प्रमिथसलाई तन-मनले सहयोग गरेका छन् । विभिन्न देवी तथा जलपरी आदिले प्रमिथसको दुःखमा साथ दिएर सान्त्वना र सहानुभूति प्रकट गरेका छन् । तिनीहरू कहिले वेदना हटाउने मधुर कथाहरू मीठो स्वरले सुनाउँछन् भने कहिले नृत्य र सङ्गीतद्वारा उनको वेदना कम गराउन खोज्छन् । आफूहरू जलपरी भएको र आफूसँग संग्राम बल नभएकोले वेदनालाई सङ्गीतको मदिरामा डुबाउन आग्रह गर्दछन् । सुन्दरताकी देवी आएर सुन्दरताको महत्त्व बताउँदै सीता र हेलेनको कथा सुनाउँछिन् । यसरी पीडामा शीतलता प्रदान गरेको हुँदा तिनी मानवप्रेमी सत् सहयोगी पात्र रहेको मान्न सकिन्छ । त्यसपश्चात् विविध रूपबाट सहयोग गर्दै नायकलाई वीरताभावमूलक वीररसमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसरी हेर्दा सुन्दरताकी देवी प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हुन् । तिनले प्रमिथसको मानव उद्धार, न्याय, स्वतन्त्रता रक्षाका निम्ति आफ्नो अदम्य साहस र वीरता प्रदर्शन गरेकी छन् । यस आधारमा हेर्दा तिनी स्वतन्त्रताप्रेमी पात्रसमेत भएको स्पष्ट हुन्छ । यसले गर्दा काव्यमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पन्न भएको छ । स्वभावका आधारमा हेर्दा सुन्दरताकी देवीमा सत् भावहरू विकसित भएको र त्यो प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मै रहेको हुँदा ती स्थिर वा गतिहीन पात्र हुन् । तिनले परिस्थिति र आवश्यकता अनुरूप बुद्धि, विवेकले काम गरेकी छन् । जीवनचेतनाका कोणबाट हेर्दा ती वैयक्तिक चेतना बोकेका पात्र हुन् ।

(इ) स्वतन्त्रताकी देवी

जलपरीहरूको आह्वान र मन्त्रोच्चोरण सुनी त्यहाँ विभिन्न देवीहरू आइपुग्छन् । सर्वप्रथम स्वतन्त्रताकी देवी आउँछिन् । उनले स्वतन्त्रताको महत्त्व बताउँदै टाढा पूर्वतिरका सुषुप्त संसार जागिरहेको र कुनै दिन आफू प्रमिथसलाई ताज पहिराउन आउने आश्वासन दिन्छिन् । यसरी हेर्दा उनी लिङ्गका आधारमा स्त्री पात्र हुन् । कार्यभूमिकाका दृष्टिले प्रमुख पात्र हुन् किनकि उनले प्रमिथसको उद्देश्यनुरूप विभिन्न रूपबाट सहयोग गरेकी छन् । स्वभावका आधारमा हेर्दा स्थिर पात्र हुन् । उनले प्रमिथसको मानव उद्धारको निम्ति गरेको साहसिक कार्यको प्रशंसा गर्दै त्यस कार्यमा लाग्न प्रेरणा प्रदान गरेकी छन् । सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै प्रमिथसप्रति उनको न्यायिक एवम् गौरवशाली भाव भएका कारण उनमा स्थिर स्वभाव रहेको देखिन्छ । प्रवृत्तिका कोणबाट हेर्दा उनी अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन् । उनले प्रमिथसले मानव सेवाको निम्ति सहासिक तथा सङ्घर्षशील महान् कार्य गरेको हुँदा उनी सत् अर्थात् अनुकूल पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ । साथै जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा उनी वर्गीयचेतना भएकी पात्र हुन् । उनमा अन्याय, दमन, शोषणमा परेका वर्ग, जाति तथा समाजप्रति सामूहिक चेतनाको भावना पाइन्छ । यसैगरी आबद्धताका कोणबाट हेर्दा उनी बद्ध पात्र हुन् किनभने उनकै उपासना, शक्ति र प्रेरणाका कारण प्रमिथस आफू जतिसुकै दुःख, कष्ट सहेर पनि आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सफल बनेको छ । आसन्नताका दृष्टिले हेर्दा उनी मञ्चीय पात्र हुन् किनकि उनले प्रारम्भदेखि नै प्रमिथसलाई धैर्य, प्रेरणा साहस दिँदै प्रमिथसलाई दुःखमा नआँत्तिन आग्रह गरेकी छन् भने एकदिन अवश्य प्रमिथसको जित हुने कुराप्रति विश्वास दिलाएकी छन् । अतः उनको माध्यमबाट नै प्रमिथसमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुँदै काव्य उद्देश्यमा पुगेको छ । उनले आख्यानमा प्रत्यक्ष

वा अप्रत्यक्ष दुबै दृष्टिले उपस्थित भई प्रमिथसलाई लक्ष्यमा पुऱ्याउन अर्थात् नेपालको सन्दर्भमा निरङ्कुश राणाशासनको अन्त्य गरी प्रजातन्त्रको स्थापना गराउन सहयोग पुऱ्याएको हुँदा उनलाई मञ्चीय पात्र भन्न सकिन्छ । अतः पात्रको माध्यमबाट विविध रसभावहरू प्रवाहित हुँदै उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस परिपाक अवस्थामा पुगेको हुँदा काव्यमा पात्र र रसको सम्बन्ध अभिन्न एवम् अपरिहार्य रहेको स्पष्ट हुन्छ

(ई) क्राटोस

क्राटोस **प्रमिथस** काव्यका असत् पात्र हो । ऊ लिङ्गका दृष्टिले पुरुष तथा कार्य भूमिकाका आधारमा सहायक पात्र हो । स्वभावका कोणबाट स्थिर स्वभावको पात्र हो । उसमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै किसिमको व्यवहार पाइन्छ । प्रवृत्तिका आधारमा ऊ प्रतिकूल पात्र हो । जिउसको आदेश पालना गर्ने ऊ असत् पात्र हो किनभने उसले मानवसेवी पात्र प्रमिथसलाई ककेसस पर्वतको चट्टानमा जन्जीरले बाँधेर कडा यातना दिन हेपिस्टसलाई लगाएको छ । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा ऊ वर्गीयचेतना बोकेको पात्र हो । उसले निरङ्कुश शासकको पक्ष पोषणमा लागेर आफ्ना स्वार्थ पूरा गर्ने कर्मचारी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ अत्याचारी अमानवीय पात्र हो । आबद्धताका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो । ऊ काव्यको मध्यदेखि अन्त्यसम्म आई प्रमिथसको विरूद्धमा काम गरेको छ । उसको अभावमा काव्य अपूर्ण हुन पुग्दछ । आसन्नताका आधारमा ऊ मञ्चीय पात्र हो । काव्यमा उसको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको छ । यसरी क्राटोसका असत् कार्य व्यवहारका कारण प्रमिथसमा क्रोधभाव सिर्जना हुन पुगी उत्साहमूलक स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गराउँदै वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विशेष भूमिका बहन गरेको हुँदा काव्यमा पात्र र रसबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(ऊ) हर्मिज

हर्मिज **प्रमिथस** काव्यको असत् पुरुष पात्र हो । ऊ जिउस शासकको दूत हो । ऊ जिउसको आज्ञाकारी पात्र हो । कार्यका आधारमा ऊ सहायक भूमिका बहन गर्ने पात्र हो । स्वभावका आधारमा ऊ गतिहीन पात्र हो । उसमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म एउटै व्यवहार देखिएको छ । प्रवृत्तिका आधारमा ऊ प्रतिकूल पात्र हो । उसले काव्य नायक प्रमिथसको विरूद्धमा कार्य गरेको छ । उसले क्राटोस र हेफिस्टिसले प्रमिथसलाई दिएको यातनाको जानकारी शासक जिउससमक्ष पुऱ्याई उसको सच्चा दूत भई कार्य गरेको छ । यसरी हेर्दा ऊ असत् एवम् अमानवीय पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ । जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा ऊ वर्गीय पात्र हो । उसमा शासकका सहयोगी वा उसको सोझो भई काम गरी आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने चाकरी वर्गको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेको छ । आबद्धताको कोणबाट हेर्दा ऊ बद्ध पात्र हो । ऊ काव्यमा शासकको सच्चा सहयोगीको रूपमा प्रारम्भदेखि काव्यान्तसम्म नै आएको छ । उसको अभावमा काव्य अधुरो बन्दछ । यसैगरी आसन्नताका दृष्टिले हेर्दा ऊ मञ्चीय पात्र हो । ऊ काव्यमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भई कार्य गरेको छ र काव्यलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ । यसप्रकार हर्मिजको कार्यव्यवहारबाट प्रमिथसमा क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस तथा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस परिपाक स्थितिमा पुगेको हुँदा काव्यमा पात्र र रसबीच परिपुरक सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(ए) हेफिस्टस

हेफिस्टस **प्रमिथस** काव्यको असत् पात्र हो । लिङ्गका आधारमा ऊ पुरुष तथा कार्यभूमिकाका आधारमा सहायक भूमिका बहन गर्ने पात्र हो । स्वभावका आधारमा ऊ गतिहीन स्वभावको पात्र हो । उसमा काव्यभरि एकै व्यवहार र चरित्र देखिएको छ ।

प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा ऊ प्रतिकूल पात्र हो । उसले काव्यका नायक प्रमिथसको विरूद्धमा कार्य गरेको छ । उसले जिउस शासकको सहयोगी क्राटोसको आदेशअनुसार मानवसेवी पात्र प्रमिथसलाई कडा यातना दिने अमानवीय कार्य गरेको छ । जीवनचेतनाको कोणबाट हेर्दा ऊ वर्गीय पात्र हो । उसले तत्कालीन शासकको मतियार भई फाइदा लिने समग्र चाकरी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आबद्धताका आधारमा हेर्दा ऊ काव्य आख्यानमा बाँधिएको बद्ध पात्र हो । ऊ काव्यमा मध्यदेखि अन्त्यसम्म आएको छ । उसलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्य अपूर्ण बन्दछ । आसन्नताको दृष्टिले हेर्दा ऊ मञ्चीय पात्र हो । उसले काव्यमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेको छ । हेफिस्टसको असत् कार्य व्यवहारबाट प्रमिथसमा क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस प्रवाह हुँदै उत्साहजन्य स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गर्दै काव्यलाई वीररसको पराकाष्ठामा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुँदा **प्रमिथस** काव्यमा पात्र र रसको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

(ग) गौण पात्र

प्रमिथस महाकाव्यमा काव्यलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहायक पात्रका साथै गौण पात्रको पनि भूमिका रहेको छ । विभिन्न देवीहरू, जलपरीहरू मानव जातिहरू अर्थात् नेपाली जनताहरू आदि गौण पात्रहरू हुन् । यस आधारमा हेर्दा तिनीहरू लिङ्गका आधारमा नारी र पुरुष दुवै प्रकृतिका देखिन्छन् । कार्यका आधारमा गौण वा सामान्य रहेका छन् । प्रवृत्तिका दृष्टिले सत् वा अनुकूल प्रवृत्ति रहेका छन् । तिनले काव्यनायकलाई नै सहयोग गरेका छन् । स्वभावका आधारमा ती गतिहीन वा स्थिर पात्र हुन् । तिनका एकैखाले सत् स्वभाव रहेका देखिन्छन् । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । सोझासिधा, निम्न वर्गीय, शोषित किसान, मजदुर, कर्मचारी सबैको साझा प्रतिनिधित्व गरेका छन् । ती काव्यका मुक्त पात्र हुन् । तिनलाई काव्यबाट हटाउँदा काव्यको उद्देश्यमा असर पर्दैन । आसन्नताका आधारमा मञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई कार्य गरेबाट मञ्चीय पात्र हुन् । उल्लिखित पात्रहरू काव्यमा सत् भूमिका निर्वाह गर्ने गौण पात्र हुन् । यसरी गौण पात्रहरूले काव्यमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः काव्यमा पात्र (गौण) र रसको अभिन्न सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार काव्यको आख्यानमा प्रयुक्त प्रमुख, सहायक तथा गौण पात्रहरूका विविध स्वभाव, अवस्थाअनुसारका घटना, कार्य-व्यवहार आदिका कारण भक्तिरस, शान्तरस, करुणरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस, भयानकरस, रौद्ररस आदि अङ्गरसहरू विकसित भई तिनले वीररसप्रधान अङ्गीरसलाई परिपाकपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको हुँदा **प्रमिथस** काव्यमा पात्र र रसको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको देखिन्छ ।

७.६.३ प्रमिथसमा परिवेश र रस

प्रमिथस महाकाव्यमा प्रयुक्त परिवेशले रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपालदेखि विश्व एवम् युरोपसम्मको फराकिलो क्षेत्र काव्यको परिवेश बनेर आएको छ । यस सन्दर्भमा ग्रिसेली देवभूमि तथा त्यहाँको मानव लोकको विशाल भू-भाग काव्यको वातावरणीय पृष्ठभूमिको रूपमा चित्रण गरिएको छ । प्रमिथसको मानव उद्धारजन्य महान् कार्यपीठिकाका रूपमा आएका त्यहाँका भौतिक, सामाजिक, भौगोलिक-प्राकृतिक तथा प्रमिथसकै आन्तरिक वा मानसिक विचार र चिन्तनयुक्त अन्तः परिवेशले काव्यको घटना - दृश्यलाई गतिशीलता तुल्याउँदै जीवन्तता प्रदान गरेको छ । जसका कारण काव्यलाई **प्रमिथस**को काव्योद्देश्यमा पुऱ्याउन विविध परिवेशले रोचक तथा प्रभावकारी भूमिका प्रदान गरेको देखिन्छ ।

यसक्रममा खासगरी ग्रीस र त्यहाँको भौगोलिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि परिवेशका साथै प्रतीकात्मक रूपमा नेपालको मूलतः काठमाडौँको दरबारिया परिवेश, शासकीय परिवेश, राजनैतिक परिवेश, सहरिया परिवेश आदि भू-भागहरू प्राकृतिक तथा भौतिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । साथै नायक प्रमिथस तथा उनका सहयोगीका स्वतन्त्रता, मानवता, प्रजातन्त्र, न्याय र अधिकारका निम्ति उत्पन्न भावका मानसिक क्षेत्रहरू अन्तः परिवेशका रूपमा आई तिनले मनोभावहरूलाई उद्दीप्त पार्दै विविध अङ्गरसहरू विकास गरी उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अर्थात् अङ्गीरस परिपाकमा पुगेको छ । यसरी काव्यमा बाह्य र आन्तरिक दुबै परिवेशले रसनिष्पत्तिमा महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेको पाइन्छ ।

यसक्रममा **प्रमिथस**को आख्यानात्मक परिवेशवर्णनको पहिलो सर्गमा आएको मङ्गलाचरणमा विविध देवी देवताको स्तूतिका सन्दर्भमा ग्रीसदेखि नेपाल तथा पृथ्वीदेखि आकाश सम्मका व्यापक परिवेश आएको छ । जहाँ ग्रीसको विद्याकी देवी शारदे (सरस्वती माता) स्तूति, वन्दना, प्रार्थना, वाद्य-वादनयुक्त वीणाको साङ्गीतिक झङ्कारयुक्त आन्तरिक मनोपरिवेशजन्य आध्यात्मिक परिवेशले भावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस निष्पत्ति भएको छ । ती केवल अङ्गीरसलाई नै परिपोषण गर्ने रूपबाट विकसित देखिन्छन् । यसैगरी दोस्रो सर्गमा सत्ताका निम्ति बाबुछोराबीचको युद्ध, छोराद्वारा बाबु परास्त, मानवरक्षा, स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र, न्याय, अधिकारका निम्ति प्रमिथसको बौद्धिक, साहसिक, विवेकशील एवम् न्यायोचित सङ्घर्षशील, र साहसिक वीरताको वर्णनका क्रममा वीररसमूलक सहायक परिवेश आएका देखिन्छन् । आदि बाह्य परिवेश तथा प्रमिथस गद्दीमा बसेपछि जिउसको मनोपरिवेशले विविध भावहरू उद्दीप्त पार्दै उत्साह स्थायीभावको जागृत भई वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ जुन काव्यको मूलरस वा अङ्गीरस बनेर आएको छ ।

तेस्रो सर्गमा मानव जन्मको सुन्दर र मनोरम परिवेशको चित्रण गरिएको छ । तिनले विविध रसभावहरू सिर्जना गरी काव्यमा अङ्गीरसको रूपमा वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन उद्दीपकको रूपमा भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसक्रममा देवता र दानवबीचको लडाइँको क्रममा युद्धको भयभीत परिवेशबाट भय स्थायीभावमूलक भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । पृथ्वीमा एउटा नयाँजीवको रूपमा मानव जन्मनु र यी बाँदरहरूभन्दा एकै सिँढी चढेका, क्षुद्र, दरिद्र, मलिन रहेका र पहाडका गुफा, ओडार, जङ्गलमा बस्ने गरेका पशुभन्दा कमजोर, तर्सालु, लाचार, झुण्ड-झुण्ड भई बस्ने ज्यादै अविकसित भएका प्रसङ्गादि वर्णनको परिवेशबाट विस्मय स्थायीभावयुक्त अद्‌भुतरस तथा शोक स्थायीभावजन्य करुणरसको निष्पत्ति भएको पाइन्छ । सारा भू-मण्डलको निरीक्षणपछि देवराज जिउसले यी नयाँजीवलाई देखेर क्रोधित हुनु, आफ्ना साम्राज्यभित्रको सुन्दर पृथ्वीमा यस्ता घिनलाग्दा जीव देखेपछि तिनलाई ध्वस्त पारी तिनका ठाउँमा अर्को देवसदृश जाति राख्ने सपथ गर्दाको घटना परिवेशबाट क्रोध स्थायीभावप्रधान रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ ।

प्रमिथसमा त्यस्तो देवशपथ सुनेपछि गम्भीर हुँदै मानवप्रति द्रवित बनेपछिको आन्तरिक मनोपरिवेश चित्रणबाट शोक स्थायीभावमूलक करुणरस उत्पत्ति भएको देखिन्छ । प्रमिथसले मानवसँग प्रशस्त सम्भावना भएको देख्छन् । सानो झिल्कोले पनि संसार सल्काउन सक्ने हुँदा मानिसको पनि नयाँ दिन आउन सक्ने निष्कर्ष निकाल्दछन् र उसलाई उन्नत र सभ्य तुल्याउन आफूले मद्दत गर्ने प्रतिज्ञा गर्दाको घटनापरिवेश वर्णनबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसपछि मानिसको उद्धार गर्ने प्रतिज्ञा गर्दै प्रमिथसले एउटा खोक्रो निगालोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा मानव बस्तीतिर प्रस्थान गर्नु,

पशुको छाला लगाएका मैला, विद्याहीन, कलाशून्य, विचित्र, ध्वनियुक्त जङ्गली भाषा बोल्ने तिनीहरूले प्रमिथसलाई देखी शङ्काको नजरले हेर्नु तथा डरले गर्दा गुफामा गई लुकेर बसेको आख्यानयुक्त परिवेशबाट अद्भुत तथा भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रमिथसले मानिसलाई नयाँ आश्वासन दिएका, मानवलाई सम्बोधन गर्दै अगाडि बढ्न, सभ्य हुन र विकसित हुनको लागि आत्मबल र दृढता लिन आग्रह गरेको, आफू मानवको पक्षमा रहेको र सँधै सहयोग गर्ने आश्वासन दिँदै उनले त्यसैको लागि आफू पृथ्वीमा आएको कुरा व्यक्त गर्दै अग्निको प्रदर्शन गर्दाको परिवेशबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस तथा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी काव्यका विविध परिवेशले सहायक रसहरू विकास गराई तिनले मूलरस अङ्गीलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् ।

चौथो सर्गमा आगोको मूल्य र महत्त्वबारे महिमागान गर्दाको परिवेश चित्रणबाट, उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । यसक्रममा प्रमिथस निगालोको खोक्रोमा अग्निबीज राखी पृथ्वीमा झर्नु, अग्ला, गोरा, निर्मल चेहरा र विशाल हात भएका अजङ्गका टाइटन प्रमिथसलाई मानिसले देखी भयभीत हुनु, कोही रूख चढ्नु त कोही झाडीभित्र लुक्नु, को ? कहाँबाट ? किन आयो ? जस्ता जिज्ञासाले सताउनु आदि सन्दर्भजन्य परिवेशबाट विस्मय स्थायीभावजन्य अद्भुतरस तथा भय स्थायीभावयुक्त भयानकरस विकसित हुन पुगेको छ । मानिसहरू बिस्तारै प्रमिथसको नजिक आउन थाल्नु, प्रकृतिको अनुकरण प्रयासबाट केही शब्द सिकेको भए तापनि उनीहरू स्पष्ट उच्चारण गर्न नसक्नु, प्रमिथस बिस्तारै मानवसामु बढ्नु, उनको शान्त चालले आश्वस्त भई मानवहरू नजिक हुन थाल्नु, प्रमिथस पनि त्यही मानव बस्तीबीच प्रस्तरको एउटा घर बनाई बस्नुलगायतका आख्यान वर्णित परिवेशबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । यसरी काव्यमा प्रयुक्त प्राकृतिक बाह्य परिवेश तथा त्यसबाट पात्रको मानस पटलमा उत्पन्न विविध परिवेशले अङ्गरसहरूको विकास गर्दै अङ्गीरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

पाँचौं सर्गमा प्रमिथस पृथ्वीमा आई मानिसलाई सम्बोधन गरी मानिससँगै तिनलाई परिश्रमपूर्वक खेती गर्न सिकाएको भौतिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आई तिनले उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति गर्न सहयोग गरेका छन् । मानिससँग समभाव राख्दै काम गर्दा चमत्कारपूर्ण कार्यहरू-सुनौला बालीनाली बन्न पुगेको अनि पृथ्वी पनि हराभरा भएको आदि घटनाजनित परिवेशबाट अद्भुतरस तथा शान्तरस विकास हुन पुगेको छ । यसैगरी प्रमिथसले मानिसलाई सम्बोधन गर्दै अन्याय र अन्धकारको विरूद्ध अनि मानिसलाई निमिट्यान्न पार्न खोज्ने जिउसको विरूद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गर्दाको मानसिक परिवेशबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस उत्पत्ति भएको पाइन्छ । यसक्रममा उज्यालोको पक्षमा, सत्यको पक्षमा, न्यायको पक्षमा र मानव जातिको पक्षमा आफूले सदा मानिसलाई साथ दिने तथा यसको लागि जतिसुकै कष्टकर यातना सहन पनि तयार रहेको बताउँदै प्रमिथसले मानिसलाई पनि देवराज जिउससँग कुनै हालतमा नझुक्न आह्वान गर्दाको भौतिक एवम् मानसिक अर्थात् बाह्य तथा अन्तः मनोपरिवेशले शान्त तथा वीररस निष्पत्ति गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ ।

छैटौं सर्गमा अग्निस्फुलिंगको प्रदर्शन र जिउसले त्यस कुरा थाहा पाई प्रमिथसलाई सजाय दिएको सन्दर्भजन्य परिवेश चित्रण गरिएको छ । प्रमिथसले मानिससमक्ष स्फुलिंग प्रदर्शन गरी बाल्दाको परिवेशबाट उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस निष्पत्ति भएको छ । पहिलो पटक पृथ्वीमा अग्नि र त्यसको प्रकाश बालिएपछि मानिसहरू अर्धप्रस्फुटित भाषामा नाच गान गरी आनन्दित भएपछिको परिवेशवर्णनबाट शम स्थायीभावजन्य शाान्तरस

उत्पत्ति भएको छ । यसैगरी शुष्क झारपातहरू बालेर मासु पोलेर खाँदाको स्वादले दङ्ग पर्दाको मनोपरिवेशबाट विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस तथा प्रमिथसलाई सम्मान गर्दै जिउसको विरूद्ध नारा लगाउँदाको घटनापरिवेशबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । यसपछि प्रमिथसले मानवलाई संवोधन गरेको अंश या ईश्वर, जगत् र आत्माबारेको चर्चा हुन सक्ने कुराको अनुमानित घटनापरिवेशको चित्रणबाट अद्भुत तथा शान्तरस सिर्जना हुन पुगेका छन् । यसरी प्रमिथसद्वारा सम्बोधित निर्देशित मानवले प्रतिदिन सबैतिर उन्नति छर्दै कृषि, वाणिज्यहरू बढ्दै जानु र जनसङ्घ सम्पन्न बन्न थाल्नुजस्ता परिवेशवर्णनबाट उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस तथा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । उता जिउसले स्वर्गबाट पृथ्वीलाई नियाल्नु, नव पृथ्वीमा नयाँ जागृति बढेको र मानिसले प्रगति गरेको देख्नु, प्रमिथसले आफ्नो नवजाति खोस्न सक्ने बुझी प्रमिथसप्रति आक्रोशित हुनु र तत्कालै आफ्नो सिंहासनका अगल–बगल बस्ने क्राटोस र बिथालाई हेफिस्टसलाई डाकेर पृथ्वीमा गएर प्रमिथसलाई शिथिया मरूभूमिमा लगी चट्टानमा पाता फर्काएर जन्जीरले बाँध्न आज्ञा दिनुलगायतका सन्दर्भजन्य परिवेशले विविध सञ्चारी भावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै क्रोध स्थायीभावप्रधान रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । अतः परिवेशले विविध सहायकरसहरू उत्पन्न गराई अङ्गी वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको दखिन्छ ।

सातौं सर्गमा ककेसस पर्वतको सामान्य वर्णन र प्रमिथसलाई बन्दी बनाइएको घटनासन्दर्भगत कारुणिक परिवेश चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा जिउसका कैदीका रूपमा प्रमिथसलाई जन्जीरहरूले बाँधी हातकडी लगाई ककेसस पर्वतमा लगिएको अनि त्यहाँको चिसो वातावरण, भोक, अनिद्रालगायतका दुःखद् परिवेश तथा अग्निदेव हेफिस्टसले प्रमिथसप्रति करुण दृष्टिले हेर्दाको दुःखदायी परिवेशबाट शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी निर्दयी क्राटोस हेफिस्टसलाई करुणा नराखी तुरून्त जिउसको आज्ञापालन गर्न लगाउँदाको परिवेशबाट क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । प्रमिथसलाई अत्यन्त निर्जन स्थानको चिसो प्रस्तरमा राखी फलामे पाताले उनका हातहरू बाँधिन्छन् र उनको छातीमा फलामे चुकुल ठोकेपछिको सन्दर्भजन्य परिवेशका कारण दैन्य, आलस्य, नैराश्य, चिन्ता आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुँदै शोकस्थायीभाव जागृत हुन गई करुणरस निष्पत्ति भएको छ । कठोर यातनाका बाबजुद पनि केवल असह्य वेदनाको अनुभव गर्दै त्यसलाई सहन गरी बस्नु र उनी नमरीकन अमर भई बाँचिरहेको घटनापरिवेशबाट विस्मय स्थायीभावमूलक अद्भुतरस सिर्जना हुन पुगेको पाइन्छ । साथै हेफिस्टस बीचबीचमा प्रमिथसमाथि कारुणिक नजरले हेर्दाको अवस्थामा करुणरस तथा क्राटोस क्रूर बनेर उपहासको हाँसो हाँस्दाको परिवेश चित्रणले हाँसो स्थायीभावमूलक हास्यरस निष्पत्ति भएको देखिन्छ ।

यसैगरी सत्ताको आडमा शासकको चाकडी गरेर स्वाभिमानी व्यक्तिमाथि गर्ने अत्याचारको पात्र बनेर क्राटोस देखिएको परिवेश वर्णनबाट क्रोध स्थायीभावजन्य रौद्ररस तथा जिउसका कर्मचारीहरूले प्रमिथसलाई चट्टानमा ठोकेर गएपछि असह्य वेदनामा रहेका प्रमिथस वरपरको निर्जन वातावरण चियाउँदै गर्दाको परिवेश वर्णनबाट करुणरस एवम् आकाश, सूर्य र प्रकाशलाई हेरेर अत्याचारी अँध्यारो शासनको पतन भएको निश्चयमा पुग्दाको सन्दर्भजन्य परिवेश आदिको वर्णनबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसरी प्रमिथसको विविध आन्तरिक तथा बाह्य परिवेशले सहायक अङ्गरसहरूको विकास गरी वीररसलाई अङ्गीरसको रूपमा पराकाष्ठामा पुऱ्याएका छन् ।

आठौं सर्गमा निर्जन रात र प्रमिथसले भोगेका कष्टकर यातनाका कारुणिक स्वरहरू अभिव्यक्त गरिएको घटनासन्दर्भगत परिवेश वर्णन गरिएको छ । अन्धकार रातमा निद्रादेवी सबैका आँखाभित्र पसी जादूले लठ्याउन थालेपछि पशुसमेत लठ्ठिएको परिवेशमा शम स्थायीभावमूलक शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । यसैगरी मिर्मिर भएपछि विस्तारै सूर्यले किरण फिँजाउन थालेपछिको परिवेश वर्णनमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस सिर्जना भएको छ । साथै बिहानको शीतल हावाले केही होसमा आएका प्रमिथसले सूर्यको प्रार्थना गर्दाको परिवेशवर्णनमा निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस उत्पत्ति भएको छ । त्यहीबेला जल-परीहरू आएको दृश्य परिवेशबाट प्रमिथस नवदण्डको आशंकाले झस्किन पुग्दाभय स्थायीभावयुक्त भयानकरस देखापरेको छ । यसैगरी परीहरूलाई नजिकै देखेपछिको परिवेश चित्रणबाट तिनको मन केही शीतल हुनजाँदा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस विकास भएको छ । त्यसैबेला दक्षिणी हावा चल्दाको शीतल, शान्त र मनोरम वातावरणका कारण प्रमिथसले केही आनन्दको अनुभव गर्दाको अवस्थामा शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको छ ।

यसैगरी जलपरीहरू आकाशमार्ग हुँदै आई प्रमिथसको वरिपरि बस्नु, उनको पीडा देखेर तिनीहरू पनि रूनुलगायतका कारुणिक परिवेशबाट शोक स्थायीभावजन्य करुणरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । परीहरूले प्रमिथसलाई सहानुभूति दिनु र उचित उपाय खोजी गर्न सल्लाह दिनु, प्रमिथसले यो क्रूरता जिउसले गरेको र दस हजार वर्षसम्म यो सजाय भोग्नुपर्ने भएको तर आफू ताराझैँ अँध्यारो रातमा झल्मलाइरहने बताउनुजस्ता घटनापरिवेश चित्रणबाट शम स्थायीभावमूलक शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको छ ।

नवौं सर्गमा प्रमिथसको पार्श्वमा रहेका जलपरीहरू र तिनीहरूकै आह्वानले आएका स्वतन्त्रता, शीतलता र आशाकी देवीहरूले आ-आफ्नै तवरले वेदना कम गराउने प्रयास गरेको घटनाजन्य परिवेश चित्रण गरिएको पाइन्छ । यसक्रममा लामो समयसम्म प्रमिथसकै साथमा रहेर जलपरीहरूले आँसु खसाल्दै प्रमिथसलाई सहानुभूति दिई शीतलता प्रदान गर्दाको घटनापरिवेशमा शोक स्थायीभावमूलक करुणरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । यसरी नै तिनीहरूले प्रमिथसको वेदना हटाउन मधुर कथाहरू मीठो स्वरले सुनाउनु, नृत्य र सङ्गीतद्वारा उनको वेदना कम गराउनुजस्ता मनोरम दृश्यवर्णनबाट शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस निष्पत्ति भएको देखिन्छ । आफूहरू जलपरी भएको र आफूसँग संग्राम बल नभएकोले वेदनालाई सङ्गीतको मदिरामा डुबाउन आग्रह गर्दाको परिवेश चित्रणबाट प्रेम, मोह, हर्ष, आनन्द, औत्सुक्य सञ्चारीभावहरू विकसित हुन गई रति स्थायीजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको पाइन्छ । तिनै परीहरूले विविध देवदेवीको आह्वान, प्रार्थना र मन्त्रोच्चारण गरी त्यहाँ विभिन्न देवीहरू आइपुग्दाको परिवेशवर्णनबाट निर्वेद स्थायीभावमूलक भक्तिरस उत्पन्न हुन पुगेको छ । यसक्रममा सर्वप्रथम स्वतन्त्रताकी देवी आएको र तिनले स्वतन्त्रताको महत्त्व बताउँदै टाढा पूर्वतिरका सुषुप्त संसार जागिरहेको र कुनै दिन आफू प्रमिथसलाई ताज पहिराउन आउने आश्वासन दिएको घटनापरिवेशबाट मोह, आनन्द, औत्सुक्य, हर्ष, शान्त आदि व्यभिचारीभावहरू विकसित हुँदै शम तथा उत्साह स्थायीभावलाई जागृत गराई शान्त एवम् वीररस निष्पत्ति भएको छ ।

दसौं सर्गमा सुन्दरताकी देवी र ललितकलाहरू आएको, प्रमिथसको चर्को वेदना र जिउसको पतन निश्चित भएको हर्ष, खुसी र आनन्दको उत्साहित वातावरणको चित्रण गरिएको छ । यसक्रममा सुन्दरताकी देवी आएर सुन्दरताको महत्त्व बताउँदै सीता र हेलेनको कथा सुनाएको, त्यसपछि ललितकलाहरू आएर नाचगान गर्दै प्रमिथसको पीडा कम गराउन खोजेको रोमाञ्चक वातावरणले उद्दीपनको कार्य गरी विविध व्यभिचारी भावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै रति तथा शम स्थायीभावप्रधान शृङ्गार तथा शान्तरस निष्पत्ति हुन पुगेको

छ । साथै आफ्नो तीव्र वेदनाबीच प्रमिथसले जिउसको दुष्कर्म बढ्दै गएकोले पृथ्वी डामाडोल भई उसको पतन हुने दिन अब धेरै नरहेको उद्घोष गरेको वीरतामय वातावरणको चित्रण गर्नुलगायत सत्यतर्फको सुन्दर कार्यमा मानव नै अत्यन्त धारिलो र अनन्त शक्तिमान विश्व-शस्त्र हो र प्रकृतिस्वरूप महाशक्ति त्यही मानवआत्माको सङ्घर्षको छाया र क्षेत्र हो भन्दै जब त्यो सचेत हुन्छ त्यसबेला पर्वतहरू गिर्ने, खाडीहरू उठ्ने र अत्याचारी जलमा डुबी मानवको निम्ति सुनौलो युग आउने कुराको भविष्यवाणी गर्नुजस्ता उत्साहजनक, जोसिलो र साहसिक कार्यको घटनावर्णित परिवेश आदिबाट उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस तथा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको देखिन्छ ।

एघारौं सर्गमा प्रमिथसले आफूले मानवजातिकै लागि यस्तो यातना सहेको र आफू आत्मविजयी भई सत्यसँग एकाकार भएको बोध गर्दाको मानसिक परिवेश वर्णन गर्दाको अवस्थामा शान्तरस निष्पत्ति भएको छ । यसक्रममा प्रमिथसले छाती चिर्ने सुस्केरा हाल्नु, त्यस पीडालाई देख्न नसकी जलपरीहरू बुटी खोज्न निस्कनु, भावपरीहरू आई प्रमिथसको निधारमा स्पर्श गर्नु, प्रेमदेवीले प्रेमको महत्त्व र प्रभाव सुनाउनुका साथै प्रमिथसले उनलाई पृथ्वीमा गएर मानव जातिमा प्रेमको ज्योति छर्न आग्रह गर्नुलगायतका रोमाञ्चक बाह्य तथा आन्तरिक मनो परिवेशका कारण विविध सञ्चारी भावहरूलाई उद्दीप्त पार्दै शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस तथा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस निष्पत्ति हुन पुगेको देखिन्छ । त्यसपछि उनीसमक्ष शान्ति, करुणा, क्षमा र धृतिदेवी आएर उनको वेदनालाई शान्त र शीतल बनाउन खोजेको परिवेशवर्णनमा शान्तरस उत्पन्न हुन पुगेको पाइन्छ ।

प्रमिथसले अन्धोशक्ति र फलामे दण्डको अब पराजय निश्चित भएको र सत्यको विरूद्ध शेरकानुन नरहने कुरा व्यक्त गर्दाको वीरतामय परिवेशमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस सिर्जना हुन पुगेको छ । प्रमिथसले बोलेका यस्ता शब्दहरू गुप्तचरद्वारा जिउससमक्ष पुग्नु, जिउसले आफ्नो दूत हर्मिजलाई प्रमिथसलाई चेतावानीपूर्ण अन्तिम सन्देश पठाउनुलगायतका घटना परिवेशमा क्रोध स्थायीभावमूलक रौद्ररस उत्पन्न हुन पुगेको छ । साथै हर्मिजले प्रमिथसलाई जिउससमक्ष झुक्न र हृदयको महागोप्यता बताउन दबाब दिनु र अन्यथा महापतनको सामना गर्न चुनौती दिनुजस्ता घटना परिवेशबाट भय स्थायीभावमूलक भयानकरस निष्पत्ति हुन पुगेको छ । त्यो सुनेर प्रमिथस कड्किनु, आफूले दुई राष्ट्रपतिको भीषण पतन देखिसकेको र यो तृतीय राष्ट्रपति पनि सत्यानाशको भीरमा सुतेको कुरा बताउनु आदि घटनाजन्य परिवेशवर्णनबाट प्रमिथसमा विविध सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई उत्साह स्थायी स्थायीभावमूलक वीररस सिर्जना भएको पाइन्छ ।

उक्त कुरा सुनेपछि हर्मिजले प्रमिथसलाई अबदेखि तीव्र दण्ड भोग्नुपर्ने, चील र गिद्धद्वारा कलेजो ठुङ्न लगाइने, सुइराहरू रोपिने, हात्तीद्वारा कुल्चाइने, आँखाहरू ठुङ्न लगाइनेजस्ता यातनाहरू सुनाएको भयभीत परिवेश आदिको वर्णनबाट प्रमिथसमा भय स्थायीभावजनित भयानकरस उत्पन्न हुन पुगेको देखिन्छ । तर प्रमिथसले आफू दुःखमा हाँस्ने, दुःख नै आफ्नो विजयको रहस्य भएको कुरा व्यक्त गरेपछि प्रमिथसमा शान्त तथा अद्भुतरस निष्पत्ति भएको छ । यसपछि गडगड आँधी चल्नु, पर्वत, सागर र पृथ्वी काँप्न थाल्नु, चट्टान चरचर चिरिनु अनि महाखाडीले बेपिँध भीषण मुख बाउनुलगायतका घटनाजन्य परिवेशबाट भय, शङ्का, नैराश्य, आलस्य, औत्सुक्य आदि सञ्चारीभावहरू उद्दीप्त हुन गई तिनले भय स्थायीभावलाई जागृत तुल्याउँदै भयानकरस निष्पत्ति भएको पाइन्छ । अतः प्रमिथस काव्यमा भौतक-प्राकृतिक तथा आन्तरिक-मनोपरिवेशले विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गराई तिनले स्थायीभावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै अनि तिनलाई जागृत गराउँदै विभिन्न सहायक अङ्गरसहरूको विकास गरी प्रमिथसको वीरताजन्य उत्साह

स्थायीभावलाई पृष्ठपोषण गराउँदै अङ्गीरसको रूपमा वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् ।

यसप्रकार **प्रमिथस**मा आएका अङ्गरस (शान्तरस, शृङ्गाररस, भक्तिरस, भयानकरस, वीररस, करुणरस, वात्सल्यरस, अद्भुतरस) र सम्बद्ध विविध घटनापरिवेशहरू प्रमिथसलाई वीररसरूपमा पुऱ्याउन अङ्गीरसकै सहायक बनेर आएका छन् । यसरी पात्रहरू बीचको घटना प्राकृतिक र भौतिक (आन्तरिक तथा बाह्य) परिवेशबाट पात्रका मनका भावहरूलाई उद्दीप्त पारी विविध सञ्चारी भावहरूको विकास हुँदै रसरूपमा परिणत हुँदा **प्रमिथस** काव्यमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अर्थात् अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी परिवेशले विविध रसनिष्पत्तिमा उल्लेख्य भूमिका बहन गरेको छ ।

७.६.४ प्रमिथसमा भाषा र रस

रसनिष्पत्तिमा भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । भाषा जति सरल, शिष्ट र कोमल हुन्छ, काव्य त्यति नै रसिलो र प्रभावकारी बन्दछ । **प्रमिथस** महाकाव्यको भाषा सरल र जटिल (सामान्य र विशिष्ट-आलङ्कारिक) दुबै प्रकृतिको पाइन्छ । आगन्तुक, तत्सम र तद्भव तीनै स्रोतका शाब्दिक भाषा काव्यमा प्रयोग गरिएको छ । यस आधारमा **प्रमिथस**लाई भाषाका गुण, रीति, भाषा आदिका रूपमा हेर्न सकिन्छ । यसरी प्रमिथसलाई गुणका आधारमा हेर्दा माधुर्य, ओज र प्रसाद । रीतिका आधारमा वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । भाषाका आधारमा हेर्दा ललित भाषाका वर्ण (कदेखि मसम्मका मधुर वर्ण, असंयुक्त रेफ र णकार वर्ण), कठोर भाषा (टवर्गका वर्ण, प्रथम र तृतीय वर्णको, द्वितीय र चतुर्थ वर्णका साथमा संयोग, संयुक्त रेफ र श तथा ष वर्ण) तथा कोमल वर्णका भाषा (सबै वर्ण प्रयुक्त) गरी तीनवटै प्रकारका भाषाको समुचित उपयोग भएको पाइन्छ ।

यसअनुसार शृङ्गाररस (संभोग र विप्रलम्भ), शान्तरस र करुणरस निष्पत्तिमा ललित र कोमल वर्णयुक्त माधुर्य गुण तथा वैदर्भी रीतिले सहयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी वीररस, रौद्ररस र बीभत्सरस निष्पत्तिमा टठडढ जस्ता कठोर वर्णयुक्त ओजगुण एवम् गौडी रीतिले सहयोग गरेको पाइन्छ । यसैगरी भक्तिरस, शान्तरस, वात्सल्य तथा हास्यरस निष्पत्तिमा मनलाई आकर्षण गरी चित्तलाई छिटै पगाली शान्त र आनन्द भाव पैदा गर्ने प्रसाद गुणले युक्त मधुर पाञ्चाली रीतिले सहयोग गरेको छ । रसका दृष्टिले हेर्दा अङ्गरस (भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, भयानकरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस तथा विप्रलम्भ शृङ्गाररस) र अङ्गीरस (सम्भोग शृङ्गाररस) को सरस र सन्तुलित अवस्था देखिन्छ । यसरी भाषाले रस उत्पत्तिमा विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ । भाषा र रसको सम्बन्ध दर्साउने काव्यांश श्लोकका केही नमुना अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक बाग-पुष्प,उपवन, चराचुरूङ्गीको सङ्गीतमय सुमधुर गीत-गुञ्जन आदि विविध सौन्दर्यको आनन्ददायक एवम् रोचक घटनावर्णनका सन्दर्भमा माधुर्य गुणयुक्त वैदर्भी रीतिको कोमल भाषाशैलीको उपयोग गरिएको छ :

यति रमणीय, यति कमनीय,
क्षितिज छैन क्षितिमंडलमा,
चूली चारू फुलारू प्रातः साँझ,
प्रकृति छैनन् कतै यत्तिको उदार ।
मरकत-मीठी, प्रसून-प्रचुरा,

यति उर्वरा भूमि लहलह विश्वमाभ्क । (प्रमिथस, सर्ग १: श्लो.७)

माथिको श्लोकमा माधुर्य गुणको शिष्ट प्रयोग भएको छ । युनानी सभ्यताको प्राकृतिक सौन्दर्यको रमणीय परिवेश तथा चराचुरूङ्गीले मधुर स्वर गुञ्जाउने क्रममा उक्त अभिव्यक्ति आएको हो । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । तत्सम स्रोतका शिष्ट एवम् सभ्य भाषिक शब्द (रमणीय, क्षितिज, चूली, प्रातः, प्रकृति, उदार, प्रसून, प्रचुर, भूमि, विश्व आदि) ले काव्यिक सौन्दर्य प्रदान गर्दै शम स्थायीभावजन्य शान्तरस उत्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई पगाल्ने कोमल एवम् प्राञ्जल शैलीको काव्यिक भाषा तथा वैदर्भी रीतिको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा मनमा हर्ष र आनन्द छाउँदै शान्तरस निष्पत्ति हुन गई शम स्थायीभावको साधारणीकरण हुन पुगेको छ । यसरी भाषाशैली र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ ।

प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् तानाशाही जिउस सरकारको अन्त्य भई मानवजाति (नेपाली जनता) विजयी भएको सन्दर्भवर्णनमा ओज गुणयुक्त गौडी रीतिको ओजपूर्ण कठोर भाषाशैलीको उपयोग गरिएको छ, जस्तै :

"जिउसका सिंहासन तल छन् नैसर्गिक
शक्तिहरू अब नव संचालित, उसकै कर्म्मले,
भयंकर एरिनाइस ! तिनका विशाल पंजामा
पर्ला उसको सब अधिकारी ! अनि विश्वविशालचक्र
चलाऊन् तिनै शक्तिहरू अभिनव यस संसारमा ।
(प्रमिथस, सर्ग ११, श्लो.७)

माथिको श्लोकमा ओज गुणको वीरता, सहास, उत्साहजन्य जोसिलो भाषाको शिष्ट प्रयोग भएको छ । यसक्रममा युनानी शासकीय परिवेश, जिउस शासकको अन्त्य अर्थात् प्रतीकात्मक रूपमा नेपाली निरङ्कुश राणाशासनको पतन एवम् देशमा जनताको प्रजातान्त्रिक शाासनको स्थापना र त्यसको जय ! जय !! गान को उत्साह अनि वीरतामय खुसीयालीको स्वर गुञ्जाउने क्रममा उक्त अभिव्यक्ति आएको हो । यसैगरी वैदर्भी रीतिको ललित भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । तत्सम स्रोतका ओजपूर्ण भाषिक शब्द (सिंहासन, नैसर्गिक, भयंकर, विशाल, विश्व विशालचक्र, शक्ति, अभिनव, संसार आदि) ले काव्यिक सौन्दर्य प्रदान गर्दै उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस उत्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई उत्साहित गर्ने गौडी रीतिको कठोर भाषाको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा मनमा उत्साह, जोस, औत्सुक्य, हर्ष र आनन्द छाउँदै वीररस निष्पत्ति हुन गई उत्साह स्थायीभावको साधारणीकरण हुन पुगेको छ । यसरी भाषाशैली र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा वीररसप्रधान उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ।

प्रमिथसमा विविध रसहरूका साथै शृङ्गाररसको पनि समुचित उपयोग भएको छ । जलपरी, भावपरी तथा सुन्दरताकी देवी आई प्रमिथसको निधारमा स्पर्श गरी प्रेमको महिमागान सुनाउँदाको घटनावर्णन (सर्ग ११) मा शृङ्गाररस उत्पत्ति हुन पुगेको छ । सुन्दरताकी देवी आई सीता र हेलेनको कथा सुनाई प्रेमरस वर्षाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पारेको घटनासन्दर्भमा शृङ्गाररस निष्पत्ति हुँदा प्रसाद गुण, पाञ्चाली रीति तथा कोमल भाषाशैलीको सुन्दर प्रयोग भएको छ, जस्तै :

सुन्दरता बोलिन् : प्रमिथस ! ए प्रस्तर-कोलित
प्रथम कान्तिकार स्वर्गका । ए ओजस्वी पुरुष ।
म हुँ परमेश्वरकी श्री, म जन-मन-मोहिनी छवि ।
जूनकी जादू मै हुँ । म हुँ सृष्टिको सुगन्ध ।
म हुँ पुष्पहरूकी बुनौट । म वसन्त ऋतुकी रस ।
(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.१०)

माथिको श्लोकमा प्रसाद गुणको सरस, शिष्ट एवम् विशिष्ट प्रयोग भएको छ । युनानी विविध जलपरीहरू, भावपरीहरू तथा सुन्दरताकी देवीहरूले प्रमिथसप्रति प्रेमभावको मधुर स्वर गुञ्जाउने क्रममा उक्त अभिव्यक्ति आएको हो । यसैगरी प्रसाद गुणको मिठासयुक्त नम्र सरस शैली तथा पाञ्चाली रीतिको ललित एवम् कोमल भाषा काव्यांशमा पाइन्छ । तत्सम स्रोतका शिष्ट र सभ्य भाषिक शब्द-प्रस्तर-कोलित, प्रथम, परमेश्वरकी श्री, छवि, जून, सृष्टि, पुष्प-वसन्त ऋतु आदि) ले काव्यिक सरसता, प्रेम-मोह, आनन्द, औत्सुक्य आदिभाव सौन्दर्य प्रदान गर्दै रति स्थायीभावजन्य शृङ्गााररस उत्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । रीति (शैली) का दृष्टिले हेर्दा चित्तलाई पगाल्ने कोमल एवम् प्राञ्जल शैलीको काव्यिक भाषा तथा पाञ्चाली रीति तथा माधुर्य शैलीको कोमल भाषाको सुन्दर प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा मनमा प्रेम, औत्सुक्य, मादकता, हर्ष, आनन्द छर्दै रतिजन्य शृङ्गाररसभावको साधारणीकरण हुन पुगेको छ । यसरी भाषाशैली र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । अतः प्रस्तुत काव्यांशमा शृङ्गाररसप्रधान रति स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा पुगेको छ ।

७.६.५ प्रमिथसमा छन्द/लय र रस

छन्दले रस निष्पत्तिमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । छन्द काव्यको बाह्य लयसौन्दर्य भएको हुँदा यसले सरस एवम् प्रभावकारी ढङ्गबाट श्रोता वा भावकलाई रसको आस्वादन गराउँदछ । **प्रमिथस** काव्यमा मुक्त शैली अर्थात् गद्यलयको छन्दढाँचाको समुचित प्रयोग गरिएको छ । तिनले लयात्मक, सरस र रोचक तवरले भावकलाई विविध रसको अनुभूतिजन्य अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । काव्यको मङ्गलाचरणमा प्रथम सर्गको सातौं श्लोकमा कविले प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेको घटनासन्दर्भमा प्रयुक्त गद्य लयले शान्तरस निष्पत्तिमा यसरी सहयोग पुऱ्याएको छ, जस्तै :

यति रमणीय, यति कमनीय,
क्षितिज छैन क्षितिमंडलमा,
चूली चारू फुलारू प्रातः साँझ,
प्रकृति छैनन् कतै यत्तिको उदार ।
मरकत-मीठी, प्रसून-प्रचुरा,
यति उर्वरा भूमि लहलह विश्वमाझ । (प्रमिथस, सर्ग १ः श्लो.७)

माथिको काव्यांशमा ६ पङ्क्तिपुञ्जको एक श्लोक संरचना रहेको छ । आन्तरिक र बाह्य दुबै तहमा मुक्त लयको प्रयोग भएको छ । बाह्यभन्दा अन्तःलय सशक्त रहेको छ । मूलतः काव्यांशमा वर्ण/शब्दका आवृत्तिले विविध अनुप्रासका माध्यमबाट लय पैदा भएको छ । साथै विविध स्वर-व्यञ्जनको समान वा समध्वन्यात्मक आवृत्तिले काव्यांशमा लयसौन्दर्य स्थापित हुन पुगेको छ । आदि, मध्य र अन्त्यमा प्रयुक्त वर्णको आवृत्तिबाट विशेषतः अन्तःसङ्गीतमय लयझङ्कार सिर्जना भएको छ । क्रमशः पहिलो पङ्क्तिमा प्रयुक्त यति-

यति, रमणीय-कमनीय, दोस्रोमा क्षितिज-क्षिति, तेस्रोमा चारू-फुलारू प्रातः-साँझ, प्रकृति-यत्ति, छै-तै, प्रसून-प्रचुरा, यति-भूमि, लह-लह शब्दावृत्तिबाट मद्यानुप्रास लय सिर्जना भएको छ । यसैगरी पहिलो र अन्तिम पङ्क्तिको प्रारम्भमा प्रयुक्त यति-यति शब्दावृत्तिले आद्योनुप्रास लय सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी नै तेस्रो र अन्तिम पङ्क्तिको अन्त्यमा आएका साँझ-माझ शब्दावृत्तिले अन्त्यानुप्रास लय निष्पत्ति भएको छ । यसप्रकार मुक्त शैलीको गद्य लयढाँचाको छन्द प्रयोगले भावकमा श्रुतिरम्यता प्रदान गर्दै शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको रसानुभूतिमा पुऱ्याएको छ । अतः छन्दले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेको हुँदा काव्यमा छन्द र रसको घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ ।

७.६.६ प्रमिथसमा अलङ्कार र रस

काव्यमा अलङ्कार अनिवार्य मानिन्छ । यसले मूलतः रस र रसनिष्पत्तिमा विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । अलङ्कारले शव्द र अर्थका तहमा चमत्कार प्रदान गर्दै भावकलाई विशिष्ट अर्थबोध गराउन सहयोग गर्दछ । काव्यमा जति अलङ्कार हुन्छ, त्यति नै काव्य विशिष्ट र प्रभावकारी बन्दछ । अलङ्कारवादी आचार्य भामहले अलङ्कारलाई काव्यको शोभा मानेका छन् । दण्डीलगायतले अलङ्कार र रसमा समेत अभेद्य रहेको अर्थात् दुबैलाई एउटै अर्थमा दर्साएका छन् ।

प्रमिथस विविध अलङ्कारले युक्त काव्य हो । काव्यमा शव्द र अर्थ दुबै तहबाट सिर्जित विभिन्न अलङ्कार (यमक, श्लेष, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, समाशोक्ति आदि) ले काव्यमा विविध रसको निष्पत्तिमा आह्लाद सिर्जना गराउँदै भावकलाई मूलतः उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको चामत्कारिक रसवैशिष्ट्यमा पुऱ्याएको देखिन्छ । काव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारका केही प्रतिनिधि अंशको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

७.६.६.१ उपमा अलङ्कार

काव्यमा प्रयुक्त पात्रविशेष (नायक-नायिका) लाई कुनै विशिष्ट वस्तुसँग सादृश्य गराई त्यसको रूपसौन्दर्य, गुण, विशेषता आदिको कलात्मक वर्णन गर्दा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यको प्रथम सर्गस्थित प्रथम श्लोकको मङ्गालाचरणमा युनानी शारदा देवी (सरस्वती माता) लाई प्रमिथसको साङ्गीतिक वन्दना गाउन आग्रह गरेको घटनासन्दर्भमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस निष्पत्ति हुँदा उपमा अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

पर्वतशिरमा सौदामिनीसरि,
जुपिटरका जटा-झटकमा जात !
मातर् सरस्वति ! अमर-वर्मिणी !
युनानी शारदे आऊ !
वीरानुरागिणी द्वितीय लोचनी !
तुहिनाऽचलका शीतल छायामा,
महावीरको दिव्य सङ्गीत सुनाऊ । (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.१)

माथिको श्लोकमा कविले युनानी पर्वतको शिरमा बिजुलीझैं चम्किएर बसेकी शारदा देवीलाई हृदयदेखि नै पुकारी प्रमिथसको साङ्गीतिक वन्दना गाउन आग्रह गरेको अभिव्यक्तिमा उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस श्लोकमा शारदा (सरस्वती) लाई आकाशको चम्किलो बिजुलीको उपमा दिइएको छ । यही सौन्दर्यकलाको सुन्दर वर्णनबाट उपमा अलङ्कार सिर्जना भएको छ ।

७.६.६.२ रूपक अलङ्कार

आरोप-आरोप्य अर्थ बुझाउने, कुनै वस्तु, भाव, व्यक्ति विशेषलाई निश्चय गरेर बुझाउँदा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुग्दछ । **प्रमिथस**को दसौं सर्गको दसौं श्लोकमा सुन्दरताकी देवी आई सीता र हेलेनको कथा सुनाई प्रेमरस वर्षाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पारेको सन्दर्भवर्णनमा रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररसमूलक रूपक अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै :

सुन्दरता बोलिन् : प्रमिथस ! ए प्रस्तर-कोलित
प्रथम कान्तिकार स्वर्गका । ए ओजस्वी पुरुष ।
म हुँ परमेश्वरकी श्री, म जन-मन-मोहिनी छवि ।
जूनकी जादू मै हुँ । म हुँ सृष्टिको सुगन्ध ।
म हुँ पुष्पहरूकी बुनौट । म वसन्त ऋतुकी रस ।
(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.१०)

माथिको काव्यांशमा प्रमिथसले स्वर्गबाट आगो चोरेर पृथ्वीमा ल्याई चिसोले कठ्याङ्ग्रिरहेका निरीह मानवलाई अग्निसेवा गरी न्यानो दिएको कारण ककेसस पर्वतको चट्टानमा हेफिस्टसद्वारा बाँधिएको र यसको असह्य पीडा र वेदनाबाट चिच्याउँदा सुन्दरताकी देवी आई प्रमिथसलाई प्रेमपूर्वक स्वर्गका पहिलो योद्धा, साहसी पुरुष, चट्टानी मानव भएको प्रशंसामूलक उद्घोष गर्दा रूपक अलङ्कार देखा परेको छ । यसैगरी आफूचाहिँ परमेश्वरकी पत्नी/मालिक्नी, मानवको मनमा बस्ने मोहिनी रूप, जूनकी जादू, सृष्टिको सुगन्ध, पुष्पहरूकी बुनौट, वसन्त ऋतुकी रस आदि भएको आरोप-आरोप्य अभिव्यक्तिबाट काव्यांशमा रूपक अलङ्कार निष्पत्ति भएको छ । यसरी मानव प्रेमलाई सृष्टि निर्माणको आधार, विश्वको प्राण, धर्मको मूल तत्त्व आदि भएको निश्चय गरेको हुँदा यस श्लोकमा रूपक अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले रस निष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

७.६.६.३ अतिशयोक्ति अलङ्कार

काव्यमा असम्भव कुरालाई सम्भव देखाउँदा अतिशयोक्ति अलङ्कार सिर्जना हुन्छ । यसले अर्थको माध्यमबाट चमत्कार पैदा गर्दछ । काव्यको तेस्रो सर्गको दोस्रो श्लोकमा देवता र राकस (राक्षस) बीचको युद्धको क्रममा पृथ्वीमा एउटा नयाँ जीव(मानव) को जन्म भएको सन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुँदा अतिशयोक्ति अलङ्कार देखापरेको छ, जस्तै : यसबीचमा

देउता-राकस लडाइँ बीचमा,
एक नयाँ जन्तुको भयो जनम,
जसरी जन्मिन्छन् घमासानबाट
नयाँ, नयाँ वस्तुहरू विचार-पार ।
हिउँद-गरमको तँछोड मछोडमा
फुल्छन् फूल । (प्रमिथस, सर्ग ३, श्लो.२)

प्रस्तुत काव्यांशमा देवता-राक्षसबीच लडाइँ हुँदा एक नयाँ जन्तु (मानव) को जन्म भएको, जन्तुमा नयाँनयाँ विचारहरू जन्मिएको, हिउँद र गरमको याममा सुगन्धित फूलहरू (सज्जन मानव देखिएको) फुलेको जस्ता असम्भवप्राय: ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित भएको छ । अत: माथिको श्लोकमा अतिशयोक्ति अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

७.६.७ प्रमिथसमा ध्वनि र रस

काव्यमा व्यञ्जना वा व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने अभिव्यक्ति ध्वनि हो । ध्वनिले प्रतीकात्मक रूपमा शव्दको अर्थ, अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यसको रससँग अन्तःसम्बन्ध रहेको हुन्छ । ध्वनि जति सशक्त हुन्छ, त्यति नै रस पनि गहन र आस्वाद्य हुन्छ । रसलाई सरल, सरस र प्रभावकारी सम्प्रेषणको निम्ति ध्वनि अपरिहार्य मानिन्छ । **प्रमिथस**मा वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनिको सशक्त प्रयोग भएको छ । काव्यमा प्रयुक्त ध्वनिका केही दृष्टान्तको चर्चा यसप्रकार रहेको छ :

७.६.७.१ वस्तुध्वनि

काव्यमा कुनै वस्तुवर्णनका क्रममा विषयवस्तु नै प्रधान भएर व्यक्त हुँदा वस्तुध्वनि सिर्जना हुन पुग्दछ । काव्यमा चौथो सर्गको सत्ताइसौं श्लोकमा प्रमिथसले मानवलाई आगो देखाई नडराउन आग्रह गर्दै मानवसामु बढेको र मानवबस्तीबीच प्रस्तरको घर बनाई बसेको सन्दर्भमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुँदा वस्तुध्वनि देखापरेको छ, जस्तै :

तर प्रशान्त ती महापुरुष प्रमिथस
गंभीर मुखरेखासाथ बढे मानवसामु,
परिवर्तनविमुख, नव्यताविरोधी अघि
प्रथम नवीझैं सभ्यताका, नवजीवनका,
अनि उनको शान्त चालले आश्वासित
अलि, अलि, प्रथम मानव, अलिअलि गर्दै,
नजीक हुने गर्न थाले प्रयत्नक, ससाहस,
जब उनी एक घर बनाई, प्रस्तरको,
बसे मानव- बस्तीबीच, त्यस प्रथम युगमा ।
(प्रमिथस, सर्ग ४, श्लो.२७)

प्रस्तुत श्लोकमा शान्ति नै मूल वर्ण्य विषयवस्तु भएको भन्ने ध्वन्यात्मक अर्थ व्यञ्जित हुन पुगेको छ । स्वर्गका दूत टाइटन प्रमिथसले प्रथम पटक स्वर्गबाट आगो चोरेर ल्याई पृथ्वीका मानवलाई देखाउँदै नडराउन आग्रह गर्दै उनीहरूकै सामु प्रस्तर (ढुङ्गा) को घर बनाई बसेपछिको शान्त वातावरणमा चरम सुख-आनन्द प्राप्त गरेपछि शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको रसानुभूति हुँदा व्यञ्जनामूलक अर्थका रूपमा वस्तुध्वनि देखा परेको छ । यसरी वस्तुध्वनिले रस निष्पत्तिमा सहयोग गरेको छ । अतः ध्वनि र रसबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

७.६.७.२अलङ्कारध्वनि

जहाँ अलङ्काररूपी ध्वनि हुन्छ, त्यसलाई अलङ्कार ध्वनि भनिन्छ । यसमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थका क्रमले रसास्वादन हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यका विभिन्न काव्यांशमा अलङ्कारध्वनि पाइन्छ । काव्यमा प्रथम सर्गकोसातौं श्लोकमा प्राचीन युनानको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गर्दाको सन्दर्भमा शम स्थायीभावजन्य शान्तरस निष्पत्ति हुँदा अलङ्कारध्वनि देखापरेको छ, जस्तैः

यति रमणीय, यति कमनीय,
क्षितिज छैन क्षितिमंडलमा,

चूली चारू फुलारू प्रातः साँझ,

प्रकृति छैनन् कतै यत्तिको उदार ।

मरकत-मीठी, प्रसून-प्रचुरा,

यति उर्वरा भूमि लहलह विश्वमाझ । (प्रमिथस, सर्ग १: श्लो.७)

माथिको श्लोकमा कविले प्राचीन युनानी सहरको प्राकृतिक छटाको सौन्दर्यपूर्ण वर्णनका क्रममा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना तीनै शव्दशक्तिका माध्यमबाट अलङ्कारध्वनि सिर्जना भई शम स्थायीभावजन्य शान्तरसको आस्वादन हुन पुगेको छ । यसरी अलङ्कारले रसनिष्पत्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

७.६.७.३ रसध्वनि

जहाँ रसको अभिव्यक्ति नै मुख्य भएर आउँछ र काव्यपाठ गर्नासाथ कुनै क्रमविना नै रसबोध हुन जान्छ, त्यसलाई रसध्वनि भनिन्छ । अर्थात् अभिधा अर्थबाट नै रसको सहजानुभूति हुने ध्वनि रसध्वनि हो । **प्रमिथस**को काव्यांशमा प्रायः रसध्वनि छताछुल्ल रहेको पाइन्छ ।

काव्यमा प्रथम सर्गको एक्काइसौं श्लोकमा नेपालका राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना हुन लागेको साङ्केतिक सन्दर्भमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररस निष्पत्ति हुँदा रसध्वनि देखापरेको छ, जस्तै :

"प्रभात एक आवश्यकता हो आहार्य,

सर्वजातिको जागरण अनिवार्य,

नित्यधार्य एक स्वप्न...मृत्युउपर अमृत ।

यो विष्फोट अलक्षित, उम्लिँदो

सुवर्ण-शक्तिको भविष्योदरको प्रकाश ।

प्रत्यावर्तन परमेश्वरको ।

अक्षरको पुनर्जन्म ।" (प्रमिथस, सर्ग १, श्लो.२१)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले देशमा निरङ्कुशताको अन्त्य भई प्रजातन्त्रको आगमन हुन लागेको निश्चय अभिधादेखि लक्षणा र व्यञ्जना स्तरमा पुगेर विशिष्ट अर्थका रूपमा अभिव्यक्त गर्दाको स्थितिमा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको रसानुभूत हुन पुगेको छ । अतः ध्वनिले रसको निष्पत्ति र यसको आस्वादनमा सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसप्रकार आख्यान, पात्र, परिवेश, भाषा, छन्द/लय, अलङ्कार, ध्वनि आदिका सन्तुलित संयोजनले **प्रमिथस** काव्य रसविधानका दृष्टिले सार्थक बन्न पुगेको छ । अतः भाषाको माध्यमद्वारा विविध गुण, रीति, शब्दको उचित संयोजनका कारण वीररसजन्य उत्साह स्थायीभाव परिपुष्ट अवस्थामा पुगी तिनले अङ्गीरस वीरलाई नै मलजल गर्दै परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । जसका कारण **प्रमिथस**मा विविध रस तथा अङ्गीरसका रूपमा वीररस उत्कर्ष अवस्थामा पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

७.७ प्रमिथसमा रसाभास र भावाभास

महाकाव्यमा अङ्गीरस, अङ्गरसका साथै रसभास र भावाभासको स्थिति पाइन्छ । **प्रमिथस** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसाभास रभावाभासका केही प्रतिनिधि अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

७.७.१ प्रमिथसमा रसाभासको स्थिति

कुनै पनि रस काव्यमा परिपुष्ट हुन नसकेको अवस्थालाई रसाभास मान्न सकिन्छ । **प्रमिथस**मा पनि विविध सर्ग र श्लोकमा रसाभासको स्थिति देखिन्छ । मूलतः काव्यमा प्रयुक्त वीराभास, रौद्राभास, शृङ्गार रसाभास, करुण रासाभास तथा भयानकाभासको स्थितिलाई प्रतिनिधि श्लोकका रूपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

(क) **वीराभास**

वीररसमा भयानक भाव समाविष्ट भएमा वीराभास हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यको विविध सर्ग तथा श्लोकहरूमा यसको समुचित उपयोग भएको छ । **प्रमिथस**मा वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउने विविध रसहरूमध्ये भयानकरस पनि एक हो । यद्यपि वीररसको पूर्णता नहुँदा मानवसमक्ष अग्निस्फुलिंग प्रदर्शन गर्दै मानवलाई सम्बोधन गरेको घटनासन्दर्भ वर्णनमा वीराभास देखापरेको छ :

यसरी प्रमिथसले संबोधित मानव जाति
उत्तेजित बन्यो प्रतिक्षण, प्रतिक्षण बसे
अलिकुल संकुल घार झैँ मानव-घर, नगर,
सलिल किनाराहरूमा, अति उब्जनीदार
शहर- थोप्ली धरातल बन्यो रमणीय,
प्रतिदिन समुन्नत, प्रगतिशील मानवले
गरयो सहस्रसुखी समुन्नति । कृषि, बाणिज्य बढे ।
आढय भये जनसंघ आशावादी सभ्यता
बन्दीप्रति उज्यालो धनी बनी ।(प्रमिथस, सर्ग ६, श्लो.४२)

माथिको श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा मानव जाति आश्रयालम्बन विभाव हुन् । मानवप्रति जिउस शासकको क्रुरता, आक्रोश, घृणा र उपेक्षा, प्रमिथसको उज्यालो अनुहार, अग्निको प्रदर्शनी, निडर र साहसिक अभिव्यक्ति, प्ररम्भमा मानवजाति भयभीत देखिनु, खुसीयाली मानवसमाज, सुन्दर र रमणीय वातावरण, कृषि, व्यापारमा बृद्धि, प्रमिथसको मानवप्रतिको सद्भाव र सहयोगी भावना आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश आदि उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण मानवजातिका मनमा हर्ष र खुसी उत्पन्न हुनु, प्रमिथसप्रति सद्भाव भावना पलाउनु, प्रमिथसलाई दुःख, सुखको सारथी ठान्नु, मानवको उद्धार गर्ने अनलदेव मान्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । साथै यसबाट भय, शङ्का, आवेग, जोस, वीरता, हर्ष, औत्सुक्य, प्रेम, मोह, आनन्द, विवोध आदि सञ्चारीभाव जागृत हुन पुगेको छ । अतः प्रस्तुत श्लोकमा उत्साह र भय स्थायीभावले वीररस र भयानकरसलाई परिपोषण गरे तापनि त्यो परिपाक अवस्थामा नपुग्दा वीराभास हुन पुगेको छ ।

(ख) रौद्राभास

रौद्ररसमा शोक र भयभाव समाविष्ट भएमा रौद्राभास हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यको विविध सर्ग तथा श्लोकहरूमा यसको समुचित उपयोग भएको छ । यद्यपि रौद्ररसको पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा रौद्राभासको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ । सातौं सर्गमा प्रमिथसलाई जिउसले सेवक क्राटोस र हेफिस्टसद्वारा विद्रोही प्रमिथसलाई जन्जीरले बाँधेर ककेसस पर्वतको मरूभूमिमा कडा यातना दिएपछिको घटनासन्दर्भ वर्णनमा रौद्र रसाभास देखापरेको छ :

तर हेफिस्टस अनल देवको मुहार छ कोमल
उनको अन्तःकरणमा लाग्दछ एउटा किरकिर ।
न्यायविहीन जिउस-देवको यो शक्ति-प्रदर्शन
भयंकर, शक्त्यन्ध क्रूर ! के एक देवले अर्कोमा
शक्ति प्रदर्शन गर्नु यसरी लायक हो कर्म्म ?
चूली चढेपछि सब गिज्याउन खोज्छन् अरूलाई ।
केवल शक्तिको अन्धमात यो ! यसमा न्याय कहाँ ?
(प्रमिथस, सर्ग ७, श्लो.८)

माथिको श्लोकमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा हेफिस्टस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसप्रति जिउस शासकको अन्याय तथा अत्याचारी प्रवृत्ति, प्रमिथसको कोमल र निराश अनुहार आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभाव हुन् । जसका कारण हेफिस्टसको मनमा दुःख उत्पन्न हुनु, प्रमिथसप्रति दयाको भावना पलाउनु, जिउसप्रति रिस उठ्नु, जिउसले अग्निदेव प्रमिथसप्रति अन्याय भएको बोध गर्नुजस्ता मानसिक एवम् सात्त्विक कार्यहरू अनुभाव बनेर आएका छन् । साथै यसबाट चिन्ता, दैन्य, नैराश्य, आलस्य, औत्सुक्य, तर्क, विबोध, आवेग, भय, घृणा आदि सञ्चारीभाव जागृत हुन पुगेको छ । अतः प्रस्तुत श्लोकमा शोक तथा भय स्थायीभावले करुणरस र भयानक रसलाई परिपोषण गरे तापनि त्यो परिपाक अवस्थामा नपुग्दा रौद्राभास हुन पुगेको छ ।

(ग) भयानकाभास

उत्तम चरित्रमाथि भयको अभिव्यञ्जना भएमा भयानकाभास हुन्छ । **प्रमिथस**मा वीर रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउने विविध रसहरूमध्ये भयानकरस पनि एक हो । यद्यपि भयानकरसको पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा भयानकाभासको अवस्था सिर्जना हुन पुगेको छ । सातौं सर्गमा जिउसका सहयोगी क्राटोसले प्रमिथसलाई ककेसस मरूभूमिमा लगी फलामको जन्जीरले बाँधी निर्मम यातना दिएपछिको घटनावर्णनमा भयानकाभास उत्पन्न हुन पुगेको छ :

क्राटोसमा करुणा छैन । क्रुर-क्रुरछन् नजर
उनका, बिलकुल दयाहीन! ती शक्ति-सिद्धान्तको
कडा छ दिल, हृदय कठोर ! ढीडे अफिसरझैँ
मालिक पुजारी ती अन्ध छन्, न्याय विचारहीन
केवल प्रभु आज्ञा-पालन उनको धर्म्म छ,
मर्म्महीन जस्तो गर्दछ यन्त्रले लोहनिर्म्मित ! (प्रमिथस, सर्ग ७, श्लो.७)

प्रस्तुत श्लोकमा क्राटोस विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसप्रति क्राटोसको कठोर मन, क्रुर व्यवहार, निर्दयी यातना, ककेसस पर्वतको रातको

चिसो र उराठमय एवम् प्रचण्ड गर्मीको भौतिक वातावरण उद्धीपन विभाव हुन् । यसबाट प्रमिथसको मन बेचैन हुनु, दुःखी हुनु, मनमा भय उत्पन्न हुनु, रिस उठ्नु आदि सात्त्विक तथा मानसिक अनुभावहरू देखापरेका छन् । साथै भय, क्रोध, आवेग, दैन्य, नैराश्य, शङ्का, आलस्य आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भएका छन् । यद्यपि भयानकरस पुष्ट हुन नसक्दा माथिको काव्यांशमा भयानकाभासको स्थिति सिर्जना हुन पुगेको छ ।

(घ) शृङ्गार रसाभास

शृङ्गाररस निष्पत्तिमा बाधा उत्पन्न हुन गएमा शृङ्गार रसाभास हुन्छ । प्रस्तुत **प्रमिथस** महाकाव्यमा वीररस वा अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको पाइए तापनि कतिपय प्रसङ्गमा अनौचित्यवश रसपुष्टि हुन नपाएका कारण शृङ्गार रसाभासका रूपमा देखापरेको छ । यस सिलसिलामा काव्यको दसौं सर्गमा सुन्दरताकी देवी र ललितकलाहरू आई सीता र हेलेनको प्रेमपूर्ण कथा सुनाउँदै प्रमिथसप्रति प्रेमभावको रस वर्षाएको र नायक प्रमिथस पनि तिनका शिष्ट र नम्र व्यवहारजन्य प्रेमको न्यानो माया पाई आफ्ना सबै दुःख भुलेको सन्दर्भवर्णनमा मानसिक प्रेम भए तापनि वास्तविक भौतिक प्रेमको पूर्णता हुन नसकेको कारण **प्रमिथस**मा शृङ्गार रसाभास निष्पत्ति हुन पुगेको छ :

उ हेर, प्रमिथस ! दिव्य महापुरुष !
हेर मानव मित्र ! मेरो मधुर मुस्कानको
भीषण असर ग्रीस देशमा ! मोहनी मुग्ध
एक महानृप बन्दछ बदमाश, हीराचोर
सौन्दर्यको संसारको ....त्यसको नाम पेरिस
हेलेन ती हीरा-कोहेनूर जगत्‌की सुन्दरताकी
महारानी अविजेया, अनन्त युगको तारीफ ! (प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.७)

माथिका काव्यांशमा सुन्दरताकी देवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । सुन्दरताकी देवीको टाइटनदेव प्रमिथसप्रतिको एकोहोरो प्रेम (रति) तथा आकर्षण, मधुर मुस्कान, प्रेममय सम्बोधन, आफ्नो प्रेम र सुन्दरताको वर्णन, प्रमिथसमा देवीप्रति पलाएको प्रेमाङ्कुरणलगायतका घटनाजन्य दृश्य-परिवेशहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आई रति स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याएका छन् । यसैगरी प्रमिथस प्रेममा शोचमग्न बन्नु, प्रतिक्रियाहीन हुनु, मनमा शान्ति छाउनु, खुसी र आनन्दको भाव पैदा हुनु, रतिजन्य, प्रेमभाव जागृत हुनु, यद्यपि त्यसलाई प्रकट गर्न नसक्नुजस्ता व्यवहारहरू अनुभावका रूपमा अभिव्यक्त भएका देखिन्छन् । यहाँ प्रायशः आङ्गिक र वाचिक अनुभावहरूको आधिक्य प्रकट भएको छ । यसैगरी स्मृति, मोह, रति, हर्ष, आनन्द, शङ्का, भय, बिवोध, अधैर्य आदि व्यभिचारी वा सञ्चारी भावका रूपमा जागृत हुँदै रति (प्रेम) स्थायीभावलाई परिपोषण गरेका देखिन्छन् । यद्यपि शृङ्गाररसको आभास भए तापनि त्यो परिपाक अवस्थामा पुग्न नसकेको हुँदा उक्त गद्यांशमा शङ्गार रसाभासको अवस्था पाइन्छ ।

(ङ) शान्ताभास

शमको आभास भएमा शान्ताभास हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यमा जीवन र मृत्युको बीचमा कष्टकर यातना भोग्दै गरेका मानव उदारक प्रमिथसको पीडादायी चित्कार सुनेर विविध देवीहरूलगायत भावपरीहरू आई उनको हृदयको घाउमा कोमल र मायालु भावरूपी मलम लगाई प्रमिथसको पीडालाई शान्त पार्ने प्रयास गर्दाको घटनासन्दर्भ वर्णनमा शान्ताभास निष्पत्ति भएको छ :

अनि आए भाव परीहरू अति सुन्दरीहरू,
त्यो ककेससीय एकलासमा । कोमल, कोमल,
तिनको कलेवर तथा चाल थियो । गुलाफका
पत्ती सदृश हावामा झर्दा नीरव निशिमा
तिनका हलुका पाउ चले (प्रमिथस, सर्ग ११, श्लो.११)

माथिको काव्यांशमा भावपरीहरू विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । भाव परीहरूको उपस्थिति, तिनका सौन्दर्य, मोहनी एवम् जादुमय बोली, सुन्दर र कोमल शरीर, सुस्त चाल, सुनसान रात, चिसो रातको वातावरण आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । प्रमिथसको मनमा कौतूहलता पैदा हुनु, मनमा बेचैनी उत्पन्न हुनु, प्रारम्भमा केही भयभीत हुनु र पछि मनमा शान्ति मिल्नु, दुःख पीडा कम भएको अनुभूति गर्नु, बाँच्ने आशा हुनुलगायतका कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसले गर्दा शङ्का, भय, औत्सुक्य, मोह, हर्ष, धृति, आनन्दजस्ता व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । तिनले शम स्थायीभाव जागृत गराई शान्तरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन खोजे तापनि प्रमिथसको पीडा पूर्णतः शान्त हुन नसकेको हुँदा शान्ताभासको अवस्था देखिएको छ । अतः यहाँ शान्तरसप्रधान शम स्थायीभाव परिपुष्ट स्थितिमा नपुगेको हुँदा प्रस्तुत काव्यांशमा शान्ताभासको अवस्था देखापरेको छ ।

७.७.२ प्रमिथसमा भावाभासको स्थिति

रसको सैद्धान्तिक मान्यताअनुसार विभिन्न भावहरूको शमन, उदय, सन्धि र मिश्रण हुँदाखेरी क्रमशः भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलता हुने मानिन्छन् । यी भावमध्ये कुनै भावको शान्तिपश्चात् उदित भएको नयाँ भाव धेरै चमत्कारपूर्ण बनेर आएमा भावोदयको स्थिति मानिन्छ । त्यसैगरी भावशबलतामा एकपछि अर्को उत्पन्न भएका थुप्रै भावहरूले समग्रमा विशिष्ट आस्वाद उत्पन्न गर्छन् । भावसन्धिमा दुई वा बढी स्थायीभावहरूको आ-आफ्नै अस्तित्व समान रूपमा कायम गर्दछन् । भावशान्तिमा शान्त भएको भाव चमत्कारजनक रहेझैं भावोदयमा पूर्वभावको शमन भई उत्पन्न नयाँ भाव विशेष चमत्कारपूर्ण, प्रभावशाली र चित्ताकर्षक बनेको हुन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यमा भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि र भावशबलताका स्थितिहरू सबल र प्रभावशाली रूपमा देखापरेका छन् । काव्यमा प्रयुक्त भावाभासका केही प्रतिनिधिमूलक अंशलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

(क) भावसन्धि

दुई वा दुईभन्दा बढी भावको मिश्रण भएमा भावसन्धि हुन्छ । प्रमिथसको दसौं सर्गको अठतिसौं श्लोकमा प्रमिथसले मानवन्याय र उद्धारका निम्ति अदम्य पीडाका क्रन्दनका प्रकट गर्ने क्रममा शोकस्थायीभाव तथा जलपरीहरूसँग आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्ने वरदान माग्दाको घटनासन्दर्भ वर्णनमा निर्वेद स्थायीभावको सम्मिश्रण हुन गई भावसन्धिको अवस्था देखिएको छ । प्रमिथसको वीरता, पराक्रम, साहस र धैर्यको अभिव्यक्तिका क्रममा उत्पन्न भावसन्धिको अवस्थालाई यहाँ नमुना अंशको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

"आत्मप्रकाशन मलाई देऊ अन्धकारमा
हे विश्वका शक्तिहरू हो ! म हुँ वेदना,
महावेदना द्विजको आत्माको, सानो पिँजरमा !

मलाई देऊ आवाज, मलाई देऊ सत्यध्वनि !
पिल्सिँदो कोटि कोटि जनताको हृदयको
खहरिएको क्रूर आवाज हुँ म, प्रमिथस ।"(प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.३५)

माथिको काव्यांशमा प्रमिथस विषयालम्बन तथा जलपरीहरू आश्रयालम्बन विभाव हुन् । प्रमिथसले जिउस शासकबाट पाएको यातना, शारीरिक तथा मानसिक दुःख, कष्ट, ककेसस पर्वतको निर्जन रात, भयभीत वातावरण, प्रमिथसको क्रन्दनरूपी चित्कार, जलपरीहरूको आगमन तथा प्रमिथसको जलपरीहरूसँगको प्रार्थना आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । जसका कारण भावक परीहरूमा प्रमिथसप्रति दया, माया र उद्धारको भाव उत्पन्न हुनु, अजेय शक्ति दिनु, शान्ति, धैर्य र सहनशील शक्ति प्रदान गरिदिनु, हृदयको पीडारूपी घाउमा मलम छरिदिनुलगायतका अनुभावहरू कार्यरूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावकमा मोह, प्रेम, करुणा, धृति, औत्सुक्य, भय, दैन्य, चिन्ता, आवेग, नैराश्य आदि सञ्चारीभावहरू उद्दीप्त हुन गई शान्तरसजन्य शम स्थायीभावको विकास भएको छ । यसरी शोक तथा निर्वेद स्थायीभावको मेल हुन गई भावसन्धिको स्थिति देखिएको छ ।

(ख) भावोदय

कुनै भावको उत्पत्ति वा विकास भएमा भावोदय हुन्छ । खासगरी कुनै एक रसको अन्त्य भई अर्को रसको सिर्जना हुनु भावोदय हो । **प्रमिथस**को विविध सर्ग र श्लोकहरूमा भावोदयको अवस्था पाइन्छ । नवौं सर्गमा प्रमिथसलाई जिउस सेवक क्राटोसले कडा यातना दिँदा ककेसस चट्टानमा छट्पटाइरहेको अवस्थामा विभिन्न परीहरू, देवीहरूलगायत आशादेवीले सहानुभूति प्रदान गर्दै कारुणिक भाव प्रकट गर्दाको स्थितिमा प्रमिथसमा शमभावको उदय हुन पुगेको छ । काव्यमा प्रयुक्त भावोदयको एक अंश यस्तो छ :

आशादेवी बोलिन् मधुर, "टाइटन वीर प्रमिथस !
म जन्में घामझैं-एक सूनौली रश्मिकी डोरी,
धूलीमय वातावरणमा ! बादलहरूका बीच
एक चिराबाट गिरेकी चाँदनी सदृश सुन्दरी ।
एक सपना-जस्ती अति मधुर कैदमा कडा,
कैदी मनकी ! (प्रमिथस, सर्ग ९, श्लो.३०)

प्रस्तुत अंशमा आशादेवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । आशादेवीको सुन्दर दृश्य, आशादेवीको मधुर बोली, प्रमिथसको साहसिक कार्यको उच्च प्रशंसा, प्रमिथसप्रतिको धैर्य र सहानुभूति आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । जसका कारण प्रमिथसको मनमा धैर्य मिल्नु, शान्ति र शीतलता पैदा हुनु, मनमा हर्ष र खुसी छाउनु, वीरता र साहस बढेर जानुजस्ता सात्त्विक अनुभावहरू विकास भएका छन् । यसले गर्दा प्रमिथसमा हर्ष, आनन्द, मोह, प्रेम, औत्सुक्य, मद, विबोध आदि सञ्चारी भावहरू प्रवाहित भएका छन् । जसका कारण प्रमिथसको करुण रसप्रधान शोक स्थायीभावको अन्त्य हुन गई शान्तरसमूलक शम स्थायीभावको उदय भएको छ ।

(ग) भावशबलता

काव्यका घटन-सन्दर्भहरूमा खासरस उत्पन्न गर्ने विविध स्थायीभावहरूको मिश्रण भएमा वा स्थायीभावहरूको परिपाक हुन नसकी स्थायीभावजन्य सञ्चारी भावहरू जागृत

हुन जाँदाको स्थितिमा भावशबलता हुन्छ । **प्रमिथस** काव्यको विविध सर्ग र काव्यांशहरूमा भावशबलताको अवस्था देखिन्छ । यसक्रममा दुई भन्दा बढी रसनिष्पन्न स्थायीभावहरूको सम्मिश्रण हुन पुग्दछ । **प्रमिथस** काव्यको दसौं सर्गको उन्नाइसौं श्लोकमा ललित कलादेवीको रूपसौन्दर्य वर्णनका क्रममा विभिन्न भावहरू उत्पन्न हुँदा भावशबलताको अवस्था देखापरेको छ :

कला-सुन्दरताका सुललित अंगहरू
भंगी भंगीमा छन् सुन्दर, सुन्दर, सुन्दर ।
परन्तु कला हो ! तिमीहरू पनि केवल पलायन,
केवल पलायन क्षणभरका, दुःखबाट ।
केवल विस्मृत! केवल जून लसेका बादल!
केवल उत्तेजनाहरू विस्मृत दुःख क्षणका । (प्रमिथस, सर्ग १०, श्लो.१९)

माथिको काव्यांशमा ललित कलादेवी विषयालम्बन तथा प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव बनेर आएका छन् । कलादेवीको रूप सौन्दर्य, अङ्ग-प्रत्याङ्ग, जूनजस्तै झलमल अनुहार, जोसपूर्ण साहसिक अभिव्यक्ति आदि बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा देखापरेका छन् । यसबाट भावक प्रमिथसको मनमा उत्साह पलाउनु, जोस पैदा हुनु, धैर्य र शान्ति मिल्नु, मनका पीडा कम भएको अनुभूति हुनु, प्रेम र सौन्दर्यप्रति मोह बढ्नुजस्ता मानसिक तथा सात्त्विक कार्यहरू अनुभावका रूपमा देखिएका छन् । जसका कारण भावकमा मोह, हर्ष, औत्सुक्य, आनन्द, शोक, उद्वेग, दैन्य, विस्मय, उत्साह, क्रोध आदि भावहरू सल्बलाएका छन् । यसक्रममा शोक स्थायीभावको अन्त्य तथा शम स्थायीभावको उदयका स्थितिहरू देखापरेका पाइन्छन् । यसरी विविध रसहरू- वीररस, अद्भुतरस, रौद्ररस तथा करुणरस सम्बद्ध विविध स्थायीभावहरूको मिश्रण भई कुनै भाव पनि परिपुष्ट हुन नसकेको हुँदा यहाँ भावशबलता देखिएको छ ।

(घ) भावशान्ति

काव्यांशमा कुनै खास रससम्बद्ध भावको अन्त्य भई विद्यमान भावशान्त भएको स्थितिलाई भावशान्ति भनिन्छ । **प्रमिथस** काव्यमा प्रयुक्त विविध घटना-सन्दर्भहरूमा भावशान्तिको सुदृढ अवस्था देखिन्छ । **प्रमिथस**को नवौं सर्गमा ककेसस भूमिमा चरम वेदनाले छटपटाइरहेका प्रमिथसको पीडारूपी क्रन्दन सुनी त्यहाँ आएका जलपरीहरूले मायालु भावमा मीठासङ्गीत सुनाएपछि प्रमिथसका करुणरससम्बद्ध शोक स्थायीभावको अन्त्य हुन गई शान्तरससम्बद्ध शम स्थायीभावको निष्पत्ति हुन पुगेको छ । काव्यमा प्रयुक्त एक श्लोक प्रतिनिधिमूलक नमुनाको रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

हामीहरू अवला हौं जलका-हामी जलपरी
हाम्रो छैन संग्राम बल । छैन हाम्रो पुरुषार्थ
तर पीडित आत्मालाई, सुन्दरको पक्षशील,
हामीहरूमा छ वेदनामारकसुन्दर संगीत
हामी रणका व्रणहरूमा मलम लगाउँछौं
हामीहरू विश्ववेदना अलिकति घटाउँछौं
हामी कलाकारका मृत्यु, मृत्युमा मधुर, मधुर
पीयूष ल्याउँछौं प्रमिथस ! (प्रमिथस, सर्ग ९, श्लो.१६)

प्रस्तुत काव्यांशमा जलपरीहरू विषयालम्बन तथा भावक प्रमिथस आश्रयालम्बन विभाव हुन् । जलपरीहरूको उपस्थिति, तिनका कोमल रूप सौन्दर्य, आकर्षक यौवना, मधुर, नम्र एवम् शिष्ट सम्बोधन, कला र सौन्दर्यको वर्णन, प्रमिथसप्रतिको दया, माया र वीरताको कदर आदि आन्तरिक तथा बाह्य परिवेश उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । जसका कारण प्रमिथसको मनमा शान्ति र धैर्य छाउनु, शारीरिक तथा मानसिक पीडामा कमी आउनु, आत्मगौरवको भावना पैदा हुनु, जिउने आशा बढेर जानु, सत्कर्मको निम्ति अघि बढ्ने साहस र प्रेरणा मिल्नुलगायतका सात्त्विक एवम् मानसिक अनुभावहरू विकसित भएका छन् । साथै भावक प्रमिथसमा मोह, हर्ष, आनन्द, दैन्य, चिन्ता, नैराश्य, औत्सुक्य, स्मृति, शङ्का, धैर्य आदि सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा प्रमिथसमा निहित करुणरसप्रधान शोक स्थायीभाव नष्ट हुन गई शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस सिर्जना हुन पुगेको छ ।

७.८ मूलरसको परिपाक

प्रमिथस वीररसप्रधान महाकाव्य हो । प्रत्येक सर्गमा वीररसको उत्साह स्थायीभाव नै केन्द्रीय भाव बनेर आएको हुँदा वीररस नै मूलरसको रुपमा अङ्गीरस बनेर परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यस महाकाव्यमा कवि देवकोटाले प्रमिथसको स्वतन्त्रता, स्वाधीनता, न्याय, अधिकार, स्वाभिमान, त्याग, वीरता, बहादुरी र जातिय गौरवगाथाको वीरतामय साहसिक कार्य-घटनालाई विषयवस्तु बनाएको हुँदा काव्यको आख्यान, भाव र रस तीनवटै दृष्टिले वीररस नै सर्वत्र सल्बलाएको छ । यो महाकाव्य चरित्रप्रधान महाकाव्य भएको हुँदा काव्यनायककै नामबाट महाकाव्यको नामकरण **प्रमिथस** रहेको स्पष्ट हुन्छ । कथानकको भूमिकावर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूलरूपमा वीररसकै प्रवाह रहेको पाइन्छ । काव्यको मूल आख्यान टाइटनमानव प्रमिथस र तानाशाही निरंकुश शासक जिउसबीचको राट्रियता, मानवता र प्रजातन्त्रका निम्ति जिउससँगको युद्धकौशलमा नायक प्रमिथसले देखाएको त्याग र वीरताका कारण वीरतामय उत्साहजन्य रसभावहरू अङ्कुरित तथा विकसित भई त्यसले पूर्णता प्राप्त गरी काव्य वीररसको परिपाकमा पुगेको छ । **प्रमिथस**लाई वीररसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू मूलतः शृङ्गाररस, शान्तरस र करुणरसले प्रमुख भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी अन्य रसले सहायक भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

प्रमिथसको विभिन्न घटना-प्रसङ्गमा उपस्थिति जनाएका अङ्गरसहरूले पनि आ-आफ्नो उपकरणहरूको चिनारीसहित विविध भावहरूलाई उद्दीप्त गराउँदै अङ्गीरसप्रधान उत्साह स्थायीभावको परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । यसप्रकारका अङ्गरस वा उपकारक बनेर आएका रसमा रति (प्रेम), आश्चर्य, शोक, शम, भय, क्रोध र वत्सल स्थायीभावमूलक क्रमशः शृङ्गार, अद्‌भुत, करुण, शान्त, भयानक, रौद्र, वात्सल्यरस आदिको विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावहरूद्वारा जागृत र प्रदीप्त क्रियाव्यापार अभिव्यक्त हुँदै परिपोषित भई रसको दशामा परिणत भएको छ । शृङ्गार रसाभास, शान्ताभास, हास्याभास, वीर रसाभास र रौद्र रसाभास आदि अपरिपुष्ट रसका रूपमा रहेका पाइन्छन् । यसैगरी कुनै-कुनै स्थानहरूमा रसरुपमा पुग्न नसकेको अवस्थामा रसाभास र भावाभासमा सीमित रहेका तथ्यहरूलाई समेत विश्लेषणद्वारा स्पष्ट भएको छ । रसावस्थामा पुग्न नसक्ने तर भावका रूपमा प्रबल देखिने आवेग, विषाद, हर्ष, मोह, औत्सुक्य, ग्लानि, दैन्य, चिन्ता, नैराश्य, धृति आदि भावहरूले रसनिष्पत्तिमा सहयोग गरेका छन् । यस्तै सन्दर्भमा भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता, भावसन्धिजस्ता विविध भावका प्रतिनिधिमूलक अवस्थाका तथ्यहरूबाट पुष्टि हुन्छ । यिनै विविध रसहरूको सङ्गम र प्रयोग, रसाभास तथा भावावस्था पनि काव्यमा रसवत् भएको हुँदा अङ्गी वा अङ्गरसकै उपकारक बनी काव्यलाई रसदोष वा

अनौचित्यबाट जोगाउँदै मूलरस वा अङ्गीरसको रूपमा आएको वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहायक बनेका छन् ।

अतः प्रमिथसका विभिन्न घटना प्रसङ्ग, सन्दर्भजन्य परिस्थितिले बाह्य तथा आन्तरिक रूपमा विभिन्न उद्दीपक भूमिका निर्वाह गर्दै विविध अनुभावहरू विकसित भएको पाइन्छ । यसैगरी तिनले उत्साह स्थायीभावसम्बद्ध विविध सञ्चारी भावहरूको विकास गरी स्थायीभावहरूलाई उद्दीप्त गराई अङ्गरसहरूलाई परिपुष्ट तुल्याउँदै अङ्गीरस वीरलाई रसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएका छन् । यसरी काव्यमा विविध रसभाव आदिबाट मूलरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

७.९ निष्कर्ष

प्रमिथस वीररसप्रधान महाकाव्य हो । **प्रमिथस**को प्रत्येक सर्गमा वीररसको उत्साह स्थायीभाव नै केन्द्रीय भाव बनेर आएको हुँदा वीररस नै अङ्गीरस बनेर परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यस महाकाव्यमा कवि देवकोटाले प्रमिथसको स्वतन्त्रता, स्वाधीनता, न्याय, अधिकार, स्वाभिमान, त्याग, वीरता, बहादुरी र जातिय गौरवगाथाको वीरतामय साहसिक कार्य-घटना विषयवस्तु बनेर आएका छन् । यो महाकाव्य चरित्रप्रधान महाकाव्य भएको हुँदा काव्य नायककै नामबाट महाकाव्यको नामकरण प्रमिथस राखिएको छ । कथानकको भूमिका वर्णनदेखि अन्त्यसम्मका विविध सर्गहरूमा मूलरूपमा वीररसकै प्रवाह रहेको छ । काव्यको मूल आख्यान टाइटन मानव प्रमिथस र तानाशाही निरंकुश शासक जिउसबीचको राष्ट्रियता, मानवता र प्रजातन्त्रका निम्ति जिउससँगको युद्धकौशलमा नायक प्रमिथसले देखाएको त्याग र वीरताका कारण वीरतामय उत्साहजन्य रसभावहरू अङ्कुरित तथा विकसित भई त्यसले पूर्णता प्राप्त गरी काव्य वीररसको परिपाकमा पुगेको छ । प्रमिथसलाई वीररसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू मूलतः शृङ्गाररस, शान्तरस र करुणरसले प्रमुख भूमिका खेलेका छन् । यसैगरी अन्यरसले सहायक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । अतः प्रमिथसका विविध घटनाप्रसङ्ग, सन्दर्भजन्य परिस्थितिले बाह्य तथा आन्तरिक रूपमा विभिन्न उद्दीपक भूमिका निर्वाह गर्दै विविध अनुभावहरू विकसित भएको छ । यसैगरी तिनले सञ्चारी भावहरूको विकास गराई स्थायीभावहरूलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै अङ्गरसहरूलाई पूर्णता दिई अङ्गीरस वीरलाई रसको पराकाष्ठामा पुऱ्याएका छन् ।

काव्यमा कतिपय रसपरिपाकका लागि आवश्यक र अपेक्षित तत्त्वहरूको अभावमा अनौचित्यका सन्दर्भमा रसाभासको स्थितिमा पनि सीमित रहेका छन् । शृङ्गार रसाभास, शान्ताभास, हास्याभास, वीर रसाभास र रौद्र रसाभास आदि अपरिपुष्ट रसका रूपमा रहेका छन् । रसाभास तथा भावाभासका अवस्थाका काव्यांशका श्लोकलाई प्रतिनिधिमूलक श्लोकका रूपमा विश्लेषण गरी पुष्टि भएको छ । यसैगरी कुनै-कुनै स्थानहरूमा रसको दशामा पुग्नै नसक्ने तर भावका रूपमा प्रबल देखिने आवेग, विषाद, हर्ष, मोह, औत्सुक्य, ग्लानि, दैन्य, चिन्ता, नैराश्य, धृति आदि भावहरूलाई स्पष्ट पारिएको छ । यसैगरी भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता, भावसन्धिजस्ता विविध भावका प्रतिनिधिमूलक अवस्थाका तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरी तिनको स्वरूपलाई स्पष्ट पार्ने काम गरिएको छ । यिनै रसहरूको सङ्गम र प्रयोगको विश्लेषण गर्दै रसाभास र भावावस्था पनि काव्यमा रसवत् मानिन्छन् र अङ्गी वा अङ्गरसकै उपकारक बनी काव्यलाई रसदोष वा अनौचित्यबाट जोगाउँदै मूलरस वा अङ्गीरसको रूपमा आएको वीररसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहायक बनेका छन् ।

यिनै सन्दर्भ आदिका कारण अनेक रसले ओतप्रोत रहे तापनि **प्रमिथस** मुख्यतः वीररसलाई अङ्गीरसका रूपमा अङ्गीकार गरेको महाकाव्य हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

अध्याय आठ
सारांश तथा निष्कर्ष

८.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत अध्याय यस शोधप्रबन्धको अन्तिम अध्यायको रूपमा रहेको छ । **'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान'** नामक शीर्षकमा आधारित उक्त शोधकार्यलाई रसवादी सिद्धान्तको मूल मान्यताअनुरूप विविध अध्याय, शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरी रसका सामग्री, अङ्गरस, अङ्गीरस, आख्यान-तत्त्वलगायत रसाभास र भावाभासका कोणबाट रसविधानगत आधारमा विवेचन गरी पूर्णता दिइएको छ । यस अध्यायमा देवकोटाका निर्दिष्ट पाँच महाकाव्य कृतिहरू-**शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप, वनकुसुम** र **प्रमिथस**को शोधकार्यको सारांश र शोधको निष्कर्षका रूपमा उपलब्धि प्रस्तुत गरिएको छ । यसक्रममा प्रथमतः शोधप्रबन्धको अध्यायगत सारांश प्रस्तुत गरेपछि समग्र शोधकार्यको अन्तिम निष्कर्षका रूपमा उपलब्धि प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधप्रबन्धमा महाकाव्य कृतिहरूलाई अङ्गीरसका रूपमा क्रमशः सम्भोग शृङ्गाररस, करुणरस, वीररस, शान्त तथा वीररसलाई र अङ्गरसका रूपमा सबै रसहरू- भक्ति, शान्त, शृङ्गार, वीर, भयानक, हास्य, करुण, बीभत्स, रौद्र, अद्भुत तथा वात्सल्यरसका साथै आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्ध दर्साउने क्रममा प्रत्येक महाकाव्यका प्रमुख तत्त्वहरू कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश तथा भाषाका कोणबाट विश्लेषण गरी आख्यान र रसबीचको सम्बन्धलाई केलाइएको छ । यसैगरी छन्द, अलङ्कार र ध्वनिको रससँगको सम्बन्धलाई विवेचन गरिएको छ । महाकाव्यमा रसको तहमा पुग्न नसकेका रसदशा र भावदशाका कतिपय श्लोकहरूलाई प्रतिनिधि अंशस्वरूप रसाभास र भावाभास आदिको निरूपण गरिएको छ । कुल आठ अध्यायमा विभक्त यस शोधप्रबन्धको अध्यायगत सारांश क्रमिक रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

८.२ सारांश

पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय शीर्षक रहेको छ । यसमा विषयपरिचय दिई यसअन्तर्गत शोधप्रबन्धको शीर्षक, शोधको विषय, रसको चिनारी, रससम्बन्धी मान्यता, रसविधानगत प्रक्रिया आदिका बारेमा सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । शोधको समस्याअन्तर्गत लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम** र **प्रमिथस** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसविधानगत ५ वटा समस्या उठान गरिएको छ । शोधको उद्देश्यअन्तर्गत शोधसमस्याका रूपमा निर्देश गरिएका समस्याहरूलाई रसवादी कोणबाट विश्लेषण गरी शोधको समस्याको निराकरण गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षाअन्तर्गत देवकोटाका निर्धारित महाकाव्य कृतिहरूका बारेमा विविध लेखक, समालोचक, विश्लेषक, समीक्षक, अध्येता, शोधार्थी, अनुसन्धाता आदिले विविध पुस्तक, पत्रिका, शोधपत्र, शोधग्रन्थ तथा शोधप्रबन्धमा गरेका चर्चा, समालोचना, टिप्पणी आदिलाई कालक्रमिक तवरले समीक्षात्मक विवेचना गरिएको छ । शोधको औचित्यअन्तर्गत देवकोटाका महाकाव्य कृतिहरूमा प्रयुक्त रसचिन्तनबारे शोधार्थीको अनुसन्धानमूलक जिज्ञासाको शमन गर्नु, देवकोटाका निर्दिष्ट महाकाव्यहरूमा प्रयुक्तरसको विविध अवस्थाको विश्लेषण गरी मूलरसको पहिचान गर्नु, शैक्षिक-प्राज्ञिक आवश्यकता पूरा गर्नु, रससम्बन्धी शोधअध्ययन गर्न चाहने रसका पारखी तथा शोधअध्येताहरूलाई स्पष्ट मार्ग निर्देश गर्नु, शैक्षिक-साहित्यिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका देवकोटाका लोपोन्मुख कृतिहरूको मूल्य, महत्त्व र

गरिमालाई जीवन्तता प्रदान गर्नुलगायतका उद्देश्यहरूलाई यस शोधको औचित्यको रूपमा खुलस्त पारिएको छ ।

यसैगरी शोधको सीमाङ्कनअन्तर्गत देवकोटाका उल्लिखित निर्दिष्ट **शाकुन्तल**, **सुलोचना**, **महाराणाप्रताप**, **वनकुसुम** तथा **प्रमिथस** गरी जम्मा पाँच महाकाव्य कृतिहरूमा मात्र केन्द्रित रही रसवादी सिद्धान्तलाई शोधको सीमाङ्कन आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा मूलतः भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र**, विश्वनाथको **साहित्यदर्पण**, जगन्नाथको **रसगङ्गाधर**, मम्मटको **काव्यप्रकाश**, डा.नगेन्द्रको रससिद्धान्तलगायत केशवप्रसाद उपाध्यायको **पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त**, सोमनाथ शर्मा सिग्द्यालको **साहित्यप्रदीप** सैद्धान्तिक कृतिलाई यस शोधकार्यमा उपयोग गरिएको छ । शोधविधिअन्तर्गत शोध विश्लेषणका निम्ति उपयोग गरिएका शोधसामग्रीको सङ्कलन गर्ने क्रममा प्राथमिक र द्वितीय दुबै स्रोतबाट शोधसामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा शोधनायक देवकोटाका निर्देशित महाकाव्य कृतिहरूका विवरण तथा संस्कृत साहित्यका उल्लिखित सैद्धान्तिक कृतिहरू प्रस्तुत गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा देवकोटाका महाकाव्यहरूमा भएका शोधअध्ययन, अनुसन्धानमूलक सामग्री, सम्बद्ध पुस्तक, सम्बद्ध सैद्धान्तिक कृति, तिनका समीक्षात्मक टिपोट, रससम्बद्ध लेख, रचना, समालोचना आदिलाई शोधकार्यमा समुचित प्रयोग गरिएको छ ।

शोधको सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषणको ढाँचाअन्तर्गत विश्वनाथको रससम्बन्धी सैद्धान्तिक कृति साहित्यदर्पण तथा रससामग्रीलगायत सम्बद्ध अन्य कृतिहरूलाई रसविश्लेषणको निम्ति उपयोग गरिएको छ । शोधविश्लेषणका निम्ति भने सिद्धान्त उपयोग गर्ने क्रममा निगमननात्मक तथा शोधविश्लेषण गर्ने क्रममा आगमनात्मक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । शोधविश्लेषणमा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, समीक्षात्मक, मूल्याङ्कनात्मक आदि ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ । शोधप्रबन्धको रूपरेखाअन्तर्गत पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय, दोस्रो अध्यायमा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा रसविधान, तेस्रो अध्यायमा **सुलोचना** महाकाव्यमा रसविधान तथा क्रमशः अन्य महाकाव्यहरूको विवरण प्रस्तुत गरी अन्त्यमा शोधकार्यमा प्रयुक्त सामग्रीलाई वर्णानुक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरी शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । यसबाट शोधको विषयक्षेत्र, आधार, औचित्य, विधि तथा सीमा आदिको परिचय प्राप्त हुनाका साथै समग्र शोधप्रबन्धको सङ्गठनको स्वरूपको जानकारी हुन्छ ।

दोस्रो अध्यायमा शोधको सैद्धान्तिक आधार रहेको छ । यस अध्यायमा रसहरूको सैद्धान्तिक अवधारणा र तिनका भेद-प्रभेदजस्ता सैद्धान्तिक विषयसँग सम्बन्धित उपशीर्षकहरू रहेका छन् । यसको विषयप्रवेशअन्तर्गत रसको प्राक्सन्दर्भगत चिनारी दिइएको छ । रसको व्युत्पत्ति र अर्थअन्तर्गत रस शब्दको निर्माण प्रक्रिया, रसको अर्थ र रसका विविध प्रकारबारे चिनारी दिइएको छ । रसको परिभाषा र स्वरूपअन्तर्गत संस्कृत आचार्य भरतमुनिदेखि, मम्मट, विश्वनाथलगायत जगन्नाथसम्म रससम्बन्धी विविध मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाहेक नेपाली साहित्याचार्य एवम् रसका व्याख्याता सोमनाथ शर्मा सिग्द्यालको रससम्बन्धी व्याख्या, केशवप्रसाद उपाध्यायको पूर्वीय रसवादी धारणा तथा हिन्दी साहित्यकार नगेन्द्रको रसवादी सिद्धान्तलगायत सम्बद्ध अन्य विद्वानहरूका मतहरू प्रस्तुत गरिएको छ । रससामग्री अन्तर्गत रसका विधायक तत्त्वहरू-स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारी/सञ्चारी भावहरूको सङ्क्षिप्त चिनारी दिइएको छ । रसनिष्पत्ति र यसका मान्यताअन्तर्गत रसका व्याख्याता भट्टलोल्लटको रस उत्पत्तिसम्बन्धी मत, शङ्कुकको अनुमितिवाद, भट्टनायकको भुक्तिवादी मान्यता तथा अभिनवगुप्तको अभिव्यक्तिवादी दृष्टिकोणको विवेचन गरिएको छ । रसवादसँग अन्य वादको सम्बन्धअन्तर्गत रसवादको

ध्वनिवाद, अलङ्कारवाद, रीतिवाद, औचित्यवाद र वक्रोक्तिवादको विवेचन गरिएको छ । रस निष्पत्तिमा साधारणीकरणको भूमिकाअन्तर्गत भट्टनायकको मान्यता तथा अभिनवगुप्तको मतको चर्चा गरिएको छ ।

अङ्गीरस र अङ्गरससम्बन्धी मान्यताअन्तर्गत भरतमुनिदेखि आनन्दवर्धन हुँदै जगन्नाथलगायत नेपाली साहित्यकार केशवप्रसाद उपाध्यायको विचार प्रस्तुत गरिएको छ । यसको अतिरिक्त हिन्दी साहित्यकार नगेन्द्रको धारणा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी अङ्गरस र यसका प्रकारअन्तर्गत शृङ्गाररस, शान्तरस, करुणरस, रौद्ररस, वीररस, अद्भुतरस, हास्यरस, भयानकरस, बीभत्सरस, भक्तिरस तथा वात्सल्यरस गरी जम्मा ११ रसको चर्चा गरिएको छ । रसाभास, भाव र भावाभासअन्तर्गत रसाभास, भावाभास, भाव र भावको स्थितिको सामान्य परिचय दिइएको छ । यसक्रममा तिनका भेदहरूको उल्लेख, रसहरूको परस्पर विरोध अविरोध, अङ्गी र अङ्गरस तथा रसाभास र भावका अवस्था आदिको समेत चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा सैद्धान्तिक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो अध्याय **शाकुन्तल** महाकाव्यमा रसविधानको निरूपणसँग सम्बन्धित छ । यसमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **शाकुन्तल** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसहरूको प्रयोगावस्था र तिनका पुष्टि-अपुष्टिका विवेचन गरिएको छ । विषयप्रवेशअन्तर्गत **शाकुन्तल**को मूलरसको चिनारी तथा शोधविश्लेष्य रससम्बद्ध विषयवस्तुका उपशीर्षकगत विभाजन गरिएको छ । **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त आख्यान-सन्दर्भअन्तर्गत **शाकुन्तल**को शोध्य विषयवस्तुगत चिनारी, प्रकाशनसन्दर्भ र कविकल्पनाप्रसूत विषय सङ्केत गरिएको छ । विश्वामित्र र मेनकाबीचको प्रेमाख्यान तथा शकुन्तला-दुश्यन्तको प्रेमको विविध घटनाप्रसङ्गको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषणअन्तर्गत कृतिको विविध सर्गमा वर्णित घटना, आख्यान र श्लोकहरूमा प्रयुक्त, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव तथा स्थायीभावको विश्लेषण गरी विविध रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । **शाकुन्तल**मा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषणअन्तर्गत मूलरस वा अङ्गीरसका सहायकरसका रूपमा काव्यको विविध सर्गका आख्यानमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, भयानकरस, रौद्ररस, अद्भुतरस, हास्यरस, वात्सल्यरस तथा करुणरस अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । **शाकुन्तल**मा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषणअन्तर्गत दुश्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमको बीजाङ्कुरण, विकास, विस्तार तथा उत्कर्षको रूपमा प्रेम-विवाह, मिलन-समागमसम्मको घटनावस्थालाई रसका विविध विभावादिका आधारमा क्रमिक विवेचन गरी **शाकुन्तल**मा रति स्थायीभावजन्य सम्भोग शृङ्गाररसको परिपाक अवस्थालाई दर्साइएको छ ।

शाकुन्तलमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्धअन्तर्गत काव्यमा प्रयुक्त कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिष्पत्तिमा खेलेको सहयोगी भूमिकालाई आख्यानका विविध सन्दर्भबाट पुष्टि गरिएको छ । **शाकुन्तल**मा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासअन्तर्गत कुनै पनि रस पुष्टि हुन नसेकेको काव्यांशहरूमा शृङ्गार रसाभास, करुण रसाभास, भयानक रसाभास तथा रौद्र रसाभास र भावाभासको विवेचन गरिएको छ । यसैगरी भावाभासका रूपमा हेर्दा भावको स्थितिमा सीमित रहेका तर खास भावको पुष्टि हुन नसकेका काव्यांशहरूमा प्रयुक्त भावशान्ति, भावोदय, भावशबलता तथा भावसन्धिका स्थितिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मूलरस वा अङ्गीरसको परिपाकअन्तर्गत रसतत्त्व र आख्यानले सम्भोग शृङ्गाररसलाई रससिद्धि वा रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको कुरा विवेचनद्वारा पुष्टि गरिएको छ । अन्त्यमा सार निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो अध्याय **सुलोचना** महाकाव्यमा रसविधानको निरूपणमा केन्द्रित रहेको छ । यस अन्तर्गत सुलोचना महाकाव्यमा अङ्गीरस, अङ्गरस, आख्यान तत्त्व र रसको सम्बन्ध

निरूपणलगायत रसाभास र भावाभासको विश्लेषण गरिएको छ । विषयप्रवेशअन्तर्गत सुलोचनामा प्रयुक्त मूलरस वा अङ्गीरसको सङ्केत तथा शोधविश्लेष्य विषयवस्तुका उपशीर्षकगत विभाजन गरिएको छ । **सुलोचना**मा प्रयुक्त आख्यान-सन्दर्भअन्तर्गत **सुलोचना**को शोध्य विषयवस्तुगत चिनारी, प्रकाशन सन्दर्भ र कविकल्पनाप्रसूत विषय सङ्केत गरिएको छ । यसक्रममा विषयप्रवेशअन्तर्गत **सुलोचना**को शोधशीर्षक, विषयवस्तु र **सुलोचना**मा प्रयुक्त मूलरस वा अङ्गीरसको सङ्केत गरिएको छ । **सुलोचना**मा प्रयुक्त आख्यान-सन्दर्भअन्तर्गत सुलोचना र अनङ्गबीचको आत्मिक प्रेमाख्यान तथा सुलोचनाको विवाहपछि र घर परिवार तथा पति विलाससिंहको सुलोचनाप्रतिको ज्यादतीका कारण सुलोचना-अनङ्गबीच प्रेमवियोग हुन गई सुलोचनाको मृत्युपछि काव्य दुःखान्त बन्न पुगेको विविध घटनाप्रसङ्गको विवेचन गरिएको छ । **सुलोचना**मा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषणअन्तर्गत कृतिको विविध सर्गमा वर्णित घटना, आख्यान र श्लोकहरूमा प्रयुक्त, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभावको विश्लेषण गरी विविध रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । **सुलोचना**मा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषणअन्तर्गत मूलरस वा अङ्गीरसका सहायकरसका रूपमा काव्यको विविध सर्गका आख्यानमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गार (सम्भोग, विप्रलम्भ शृङ्गार), वीररस, रौद्ररस, भयानकरस, अद्भुतरस तथा वात्सल्यरसजस्ता अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । **सुलोचना**मा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषणअन्तर्गत सुलोचना-अनङ्गको प्रेमको बीजाङ्कुरण, विकास तथा सुलोचनाको विवाह विलाससिंहसँग अनङ्गसँगको प्रेमवियोग तथा पति र सासूबाट सुलोचनाप्रति गरिएको ज्यादतीका घटनावस्थालाई रसका विविध विभावादिका आधारमा क्रमिक विवेचन गरी **सुलोचना**मा शोक स्थायीभावजन्य करुणरसको परिपाक अवस्थालाई विवेचनद्वारा पुष्टि गरिएको छ ।

सुलोचनामा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्धअन्तर्गत काव्यमा प्रयुक्त कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिष्पत्तिमा पुऱ्याएको सहयोग आदिलाई आख्यानका विविध सन्दर्भबाट स्पष्ट पारिएको छ । **सुलोचना**को रसाभास र भावाभासअन्तर्गत कुनै पनि रस र भाव पुष्टि हुन नसकेका काव्यांशहरूमा शृङ्गार रसाभास, शान्त रसाभास, हास्य रसाभास, वीर रसाभास एवम् रौद्र रसाभास तथा भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि तथा भावशबलताका स्थितिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा समष्टिगत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाँचौं अध्याय**महाराणाप्रताप** महाकाव्यको रसविधानमा आधारित रहेको छ । यसअन्तर्गत महाकाव्यमा अङ्गीरस, अङ्गरस, आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्ध निरूपणलगायत रसाभास र भावाभास तथा तिनका पुष्टि-अपुष्टिका विवेचन गरिएको छ । यसक्रममा विषयप्रवेशअन्तर्गत **महाराणाप्रताप**को मूलभावको सङ्केत तथा शोध्य विषयवस्तुको उपशीर्षकगत विभाजन गरिएको छ । **महाराणाप्रताप**मा प्रयुक्त आख्यान सन्दर्भअन्तर्गत **महाराणाप्रताप** महाकाव्यको ऐतिहासिक आख्यान तथा युद्धका विविध विषयसन्दर्भ आदिको वर्णन गरिएको छ । आर्यराजा **महाराणाप्रताप** मुगोल बादशाह अकबरबीचको जातिय स्वाभिमान तथा राष्ट्रियताको भावमा आधारित युद्धका विविध विविध घटनाप्रसङ्गको वीरतामय वर्णन गरिएको छ । **महाराणाप्रताप**मा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषणअन्तर्गत कृतिको विविध सर्गमा वर्णित घटना, आख्यान र श्लोकहरूमा प्रयुक्त, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभावको विश्लेषण गरी विविध रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । **महाराणाप्रताप**मा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषणअन्तर्गत मूलरस वा अङ्गीरसका सहायकरसका रूपमा काव्यको विविध सर्गका

आख्यानमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, रौद्ररस, भयानकरस, बीभत्सरस, करुणरस, अद्भुतरस तथा वात्सल्यरसजस्ता अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । **महाराणाप्रताप**मा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषणअन्तर्गत काव्यनायक महाराणाप्रताप र प्रतिनायक अकबरबीचको युद्धका विविध सन्दर्भका घटनाअवस्थालाई रससामग्रीका आधारमा क्रमिक विवेचन गरी **महाराणाप्रताप**मा उत्साह स्थायीभावमूलक वीररसको परिपाक अवस्थालाई स्पष्ट पारिएको छ ।

महाराणाप्रतापमा प्रयुक्त आख्यान तत्त्व र रसको सम्बन्धअन्तर्गत काव्यमा प्रयुक्त कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिष्पत्तिमा खेलेको सहयोगी भूमिकालाई आख्यानका विविध सन्दर्भबाट पुष्टि गरिएको छ । महाकाव्यमा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासअन्तर्गत कुनै पनि रस र भाव पुष्टि हुन नसकेका काव्यांशहरूमा भयानकाभास, वीराभास, रौद्राभास तथा भावसन्धि, भावोदय, भावशबलता तथा भावशान्तिका स्थितिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा समग्र सारको रूपमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

छैटौं अध्याय **वनकुसुम** महाकाव्यको रसविधानमा आधारित रहेको छ । काव्यमा प्रयुक्त रसहरूको प्रयोगावस्था र तिनका पुष्टि-अपुष्टिका विवेचन गरिएको छ । विषयप्रवेशअन्तर्गत **वनकुसुम**को मूलरसको निर्देश गर्नुका साथै अध्यायमा प्रयुक्त शोध्य विषयसम्बद्ध उपशीशीर्षक दिइएको छ । **वनकुसुम**मा प्रयुक्त आख्यान-सन्दर्भअन्तर्गत **वनकुसुम**को विषयवस्तुगत चिनारी, प्रकाशनसन्दर्भ र कविकल्पनाप्रसूत विषयसङ्केत गरिएको छ । यसक्रममा राजकुमार नरेन्द्रमा दरबारप्रतिको वितृष्णा तथा प्रकृतितर्फको मोहलगायत नायक नरेन्द्र र नायिका वनकुसुमबीचको सौन्दर्यप्रेमको विविध घटनाप्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । **वनकुसुम**मा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषणअन्तर्गत काव्यको विविध सर्गमा वर्णित घटना, आख्यान र श्लोकहरूमा प्रयुक्त, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभावको विश्लेषण गरी विविध रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । **वनकुसुम**मा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषणअन्तर्गत मूलरस अर्थात् अङ्गीरसका सहायकरसका रूपमा काव्यको विविध सर्गका आख्यानमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गाररस, वीररस, रौद्ररस, बीभत्सरस, अद्भुतरस, वात्सल्यरस तथा करुणरस अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । **वनकुसुम**मा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषणअन्तर्गत नरेन्द्रको प्रकृतिमोह तथा नायक नरेन्द्र-नायिका वनकुसुमबीचको सौन्दर्य प्रेमको उत्कर्ष अवस्थालाई रसका विविध विभावादिका आधारमा क्रमिक विवेचन गरी **वनकुसुम**मा शम स्थायीभावमूलक शान्तरसको परिपाक अवस्थालाई दर्साइएको छ ।

वनकुसुममा प्रयुक्त आख्यान तत्त्व र रसको सम्बन्धअन्तर्गत काव्यमा प्रयुक्त कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिष्पत्तिमा खेलेको सहयोगी भूमिकालाई आख्यानका विविध सन्दर्भबाट पुष्टि गरिएको छ । **वनकुसुम**मा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासअन्तर्गत कुनै पनि रसभाव पुष्टि हुन नसकेका काव्यांशहरूमा शृङ्गार रसाभास, वीराभास, रौद्राभास र भावाभास तथा भावशान्ति, भावोदय, भावशबलता तथा भावसन्धिका स्थितिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मूलरस वा अङ्गीरसको परिपाकअन्तर्गत रसतत्त्व र आख्यानले शान्तरसलाई रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको कुरा विवेचनद्वारा पुष्टि गरिएको छ । अन्त्यमा समग्र सारको रूपमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

सातौं अध्याय **प्रमिथस** महाकाव्यमा रसविधानको निरूपणसँग सम्बन्धित छ । यसमा **प्रमिथस** महाकाव्यमा प्रयुक्त रसहरूको प्रयोगावस्था र तिनका पुष्टि-अपुष्टिका विवेचन गरिएको छ । यसक्रममा विषयप्रवेशअन्तर्गत **प्रमिथस**को मूलरसको चिनारी तथा शोध

विश्लेष्य रससम्बद्ध विषयवस्तुका उपशीर्षकगत विभाजन गरिएको छ । **प्रमिथस**मा प्रयुक्त आख्यान-सन्दर्भअन्तर्गत ग्रिसेली पुराकथाका नायक प्रमिथसको मानवीय सेवामा आधारित साहसिक एवम् वीरतामय भावमूलक विषयवस्तु, नेपालको राणाशासकीय अवस्थाको चित्रणलगायतका विषयसन्दर्भको कथानक वर्णन गरिएको छ । **प्रमिथस**मा प्रयुक्त रससामग्रीको विश्लेषणअन्तर्गत कृतिको विविध सर्गमा वर्णित घटना, आख्यान र श्लोकहरूमा प्रयुक्त, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभावको विश्लेषण गरी विविध रसभावहरूको पुष्टि गरिएको छ । **प्रमिथस**मा अभिव्यक्त अङ्गरसको विश्लेषणअन्तर्गत मूलरस वा अङ्गीरसका सहायकरसका रूपमा काव्यको विविध सर्गका आख्यानमा प्रयुक्त भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गाररस, भयानकरस, बीभत्सरस, करुणरस, अद्‌भुतरस, रौद्ररस तथा वात्सल्यरस अङ्गरसको विश्लेषण गरिएको छ । **प्रमिथस**मा अभिव्यक्त अङ्गीरसको विश्लेषणअन्तर्गत मानव उद्धारको निम्ति नायक प्रमिथसले प्रतिनायक जिउस शासक (नेपालको राणाशासक) विरूद्ध गरेका विविध साहसिक कार्य एवम् वीरतामय सङ्घर्ष उत्कर्षको घटना-अवस्थालाई रसका विविध विभावादिका आधारमा क्रमिक विवेचन गरी **प्रमिथस**मा उत्साह स्थायीभावजन्य वीररसको परिपाक अवस्थाको विवेचन गरिएको छ ।

प्रमिथसमा प्रयुक्त आख्यानतत्त्व र रसको सम्बन्धअन्तर्गत काव्यमा प्रयुक्त कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनिले रसनिष्पत्तिमा खेलेको सहयोगी भूमिकालाई आख्यानका विविध सन्दर्भबाट पुष्टि गरिएको छ । **प्रमिथस**मा प्रयुक्त रसाभास र भावाभासअन्तर्गत कुनै पनि रस र भाव पुष्टि हुन नसकेका काव्यांशहरूमा वीराभास, रौद्राभास, भयानकाभास, शृङ्गाररसाभास, शान्ताभास तथा भावशान्ति, भावोदय, भावशबलता तथा भावसन्धिका स्थितिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मूलरस वा अङ्गीरसको परिपाकअन्तर्गत रसतत्त्व र आख्यानले उत्साह स्थायीभावमूलक वीररसलाई रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको कुरा विवेचनद्वारा पुष्टि गरिएको छ । अन्त्यमा समग्र सारको रूपमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

आठौँ अध्याय उपसंहार तथा निष्कर्षसँग सम्बन्धित छ । यसमा दुई उपशीर्षकहरू रहेका छन् । तीमध्ये उपसंहार उपशीर्षकमा शोधप्रबन्धको अध्यायगत सारांश प्रस्तुत गरिएको छ भने दोस्रो निष्कर्ष उपशीर्षकअन्तर्गत पहिलोमा शोध समस्याको समाधानका रूपमा समग्र निष्कर्ष दिइएको छ । यसैगरी शोधको प्राप्ति, भावी शोधकार्यका निम्ति सम्भाव्य शोधशीर्षक तथा अन्त्यमा सन्दर्भसामग्रीसूची राखिएको छ । यसरी आठ अध्यायमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको सङ्गठन पूर्ण गरिएको छ ।

८.३ निष्कर्ष

यस खण्डअन्तर्गत देवकोटाका निर्दिष्ट विश्लेषित महाकाव्यहरूको सारस्वरूप निष्कर्ष क्रमशः यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

शाकुन्तल शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य हो । रससामग्री, रसाभास, भावभास र आख्यानतत्त्वका दृष्टिले काव्यलाई विवेचन गरेर हेर्दा राजा दुष्यन्तको उपस्थितिपछि शकुन्तलामा प्रेमका विविध सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन पुग्दछन् । यसबाट शकुन्तलाको मन बेचैन हुनु, टोलाउनु, आलस्य बन्नु, मूक बन्नु, सखीहरूसँग खुलेर कुरा नगर्नु, चिडिनु, रिसाउनु, दुष्यन्तकै यादले तड्पिरहनुजस्ता अनुभावहरू विकसित हुन पुगेका छन् । साथै शकुन्तलाको बानी, व्यवहार, स्वभाव र क्रियाकलापमा परिवर्तन आउनु, दुष्यन्तसँगको मिलनको तीव्र चाहना हुनुजस्ता सात्त्विक, मानसिक तथा आङ्गिक चेष्टा, अभिनय, हाव

भावजन्य प्रतिक्रियाहरू शकुन्तलामा अनुभावका रूपमा देखापरेका छन् । यस क्रममा शकुन्तलामा मोह, हर्ष, आनन्द, दैन्य, चिन्ता, लज्जा, ग्लानि, औत्सुक्य, चपलता, श्रम, जडता, स्वप्न, मरण, आलस्य, शङ्का, स्मृति, त्रास, भय, विषाद, तर्क, धृति आदि व्यभिचारी (सञ्चारी) भावहरू उद्दीप्त भई तिनले शृङ्गाररससम्बद्ध विविध स्थायीभाव-अनुकूल कार्य गरेका छन् । यसरी पुष्ट बनेको शम, निर्वेद, भय, विस्मय, हाँसो, वत्सल, उत्साह आदि स्थायीभावहरूले रति स्थायीभावलाई नै परिपोषण गर्दै शृङ्गार (सम्भोग) रसावस्थामा पुऱ्याएका छन् । परिणामतः दुष्यन्त-शकुन्तलाको विवाह हुन पुगी रति स्थायीभाव परिपाक अवस्थामा पुगी सहृदयी भावक अर्थात् सामाजिकमा शृङ्गाररसको आह्लादित रसानन्दको रूपमा रस साधारणीकरणको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र तिनबाट उत्पन्न विविध स्थायीभावमूलक अङ्गरसहरूले परिपोषण गर्दै **शाकुन्तल** महाकाव्यमा नायक-नायिका (दुश्यन्त-शकुन्तला) का प्रेमपूर्ण रोचक, आकर्षक, कलात्मक, सुन्दर वर्णन-चित्रणमा आधारित आन्तरिक एवम् बाह्य परिवेश आदिले अङ्गीरसअनुकूल उद्दीपकको प्रबल भूमिका खेल्दै रति स्थायीभावमूलक सम्भोग शृङ्गाररसलाई परिपाकमा पुऱ्याई रससौन्दर्य स्थापना गरेको छ ।

सुलोचना काव्यलाई रससामग्री, रसाभास, भावभास र आख्यानतत्त्वका दृष्टिले काव्यलाई विवेचन गरेर हेर्दा **सुलोचना**काव्यको तेस्रो सर्गमा सुलोचना र अनङ्गबीच प्रेमविकास र विस्तार भई मौलाउँदै गएको आत्मिक प्रेममा कर्णेल प्रतापसिंहको छोरो विलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाहको कुरा चलेको प्रसङ्गदेखि सुलोचनामा अङ्गीरसप्रधान करुणरसजन्य भावहरू सल्बलाउन थाल्दछ । यिनै सञ्चारी भावहरूले शोक स्थायीभावलाई उद्दीप्त तुल्याउँदै अन्ततः सुलोचनाको मृत्यु हुनुले **सुलोचना**मा करुणरसको परिपाक हुन पुगेको छ । यहाँ नायक-नायिका आलम्बन विभाव हुन् । सुलोचनाको घरको बगैँचा, जुनेली रात, शीतल र शान्त वातावरण, एक अर्काप्रतिको तीव्र रतिराग तथा प्रेमाकर्षण, शारीरिक सौन्दर्य, आकर्षक रूपरङ तथा जवानी अवस्था, हावभावपूर्ण बोलीवचन, प्राकृतिक सौन्दर्य आदि उद्दीपन विभावका रूपमा विकसित भएर रतिजन्यभाव देखापरे तापनि अन्ततः यिनै कारकहरू सुलोचनाको प्रेम, वियोग र मृत्युको कारण बन्न पुगेको छ । सामाजिक परम्परा, विलाससिंहसँगको अनिच्छित विवाह, पारिवारिक दबाब र पतिको यातनालगायत आफ्नै मनभित्रका अनङगप्रतिको उत्कट प्रेमानुराग तथा सुलोचनाभित्रकै मानसिक बेचैन र तीव्र मरणेच्छा उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि सुलोचनामा अनेक समस्याहरू देखिँदै जाँदा शोकभावले मौलाउने अवसर पाउँछ । सुलोचनामा यिनै रति, भक्ति, शान्त, उत्साह, भय, वात्सल्य, आश्चर्य भावहरूले शोक स्थायीभावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । परिणामस्वरूप सुलोचनाको मृत्यु हुन पुगी करुणरस परिपाक भई साधारणीकरणसमेत हुन पुगेको छ ।यसरी रससामग्रीले शोक स्थायीभाव जागृत गराई **सुलोचना**लाई करुणरसको सिद्धिमा पुऱ्याउन पृष्ठपोषणको भूमिका खेलेको छ । यसरी करुणरसको परिपाक हुन गई काव्यमा करुणरससौन्दर्य देखा परेको छ ।

महाराणाप्रताप महाकाव्यलाई रससामग्री, रसाभास, भावभास र आख्यान तत्त्वका दृष्टिले काव्यलाई विवेचन गरेर हेर्दा काव्यमा उदयसिंहको मृत्युपछि उनका भाइ जगमलले राजगद्दी लिँदा उनलाई शत्रुसँग लड्न कमजोर ठानी भारदारहरूले गद्दीको हकदारको रूपमा महाराणाप्रतापलाई गद्दीमा बसाएदेखि नै महाराणाले चितौडलाई युद्धमा नजितेसम्म परालमा सुत्ने, सुनको थालमा नखाने र कडा तपस्वी बन्ने प्रतिज्ञा गर्दै वीरतामय भाव प्रकट गर्दछन् । यसबाट विकसित वीरतामय भाव अकबर फौजसँगको युद्धपश्चात् सल्बलाउन पुगी युद्धका

विविध परिवेश (प्राकृतिक र मनोपरिवेश) हरू उद्दीपन विभावका रूपमा तथा महाकाव्यको नायक महाराणाप्रताप र प्रतिनायक मुगलसम्राट् विषयालम्बन बन्दै वीररसजन्य भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि महाराणाप्रतापमा देशप्रेम, आर्यजातिय स्वाभिमान तथा युद्ध वीरतामय राजकाज गर्ने प्रबल इच्छा पैदा हुन्छ र वीररसभाव मौलाउने अवसर सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप उनमा हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, औत्सुक्य, जोस आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त बन्दछन् । फलतः अकबर सेनासँग उनको भेट भएपछि त्यहाँका हल्दीघाटीका प्राकृतिक सुन्दर दृश्य-परिवेश, आकाशमा गर्जिएको मेघ, बिजुलीको चमक, घनघोर वर्षा, प्रताप फौजको उत्साह तथा प्रतापको उत्साहजनक प्रस्तुति र तिनबाट उत्पन्न वीरता, जोस, उत्साह, गर्व, अहङ्कार तथा स्वाभिमान आदि उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । साथै नायक-प्रतिनायक (महाराणा-अकबर) आलम्बन विभावका रूपमा आई भावकमा विविध अनुभावहरू विकास, विस्तार गराउँदै हर्ष, आनन्द, गर्व, मोह, ग्लानि, विस्मात, चिन्ता, वितर्क, शङ्का, आश्चर्य, स्मृति, चपलता, धृति आदि थुप्रै सञ्चारी भावहरू सल्बलाउन पुग्दछन् । जसका कारण उत्साहमूलक स्थायीभाव जागृत हुँदै भावकमा वीररसको साधारणीकरण भई रसास्वादनको स्थितिमा पुगेको छ । यसरी **महाराणाप्रताप** काव्यमा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । अतः काव्यमा वीरसमूलक काव्यसौन्दर्य स्थापित हुन पुगेको छ ।

वनकुसुम महाकाव्यलाई रससामग्री, रसाभास, भावभास र आख्यानतत्त्वका दृष्टिले काव्यलाई विवेचन गरेर हेर्दा काव्यमा शान्तरस अङ्गीरस बनेर आएको छ । अङ्गरसमध्ये रति स्थायीभावजन्य शृङ्गाररस प्रमुख बनेर शान्तरसको स्थायीभाव शमलाई सहयोग गरेको हुँदा शान्तरस नै अङ्गीरसको रूपमा देखापरेको छ । मूलतः **वनकुसुम**को तेस्रो सर्गमा कान्छी रानीले राजकुमार नरेन्द्रप्रति गरेको दुर्व्यवहार, अपमान, घृणा, मातापिताको निरीहपन, राजकीय अधिकारबाट वञ्चित हुनु, सौतेनी नाबालक भाइलाई राजा बनाउने कान्छी रानी र मदनको गुप्त प्रपञ्च आदिको बाह्य तथा आन्तरिक परिवेश नरेन्द्रका निम्ति उद्दीपन विभाव बनेर आएपछि राजकुमार नरेन्द्रमा दरबारप्रतिको वितृष्णाभाव मौलाउने अवसर सिर्जना हुन पुग्दछ । फलस्वरूप उनमा ग्लानि, विस्मात, चिन्ता, तर्क, शङ्का, आश्चर्य, स्मृति, मोह, चपलता, दैन्य, श्रम, निर्वेद, जडता, आलस्य, धृति आदि व्यभिचारी भावहरू उद्दीप्त भई प्रकृतिको शान्त, रमणीय एवम् आनन्दस्थलको खोजीमा वनविहार गर्ने इच्छा पैदा हुन्छ । फलतः नरेन्द्रको वनगमनपछि वनमा फुलेको सुन्दर फूल वनकुसुमको सौन्दर्ययुक्त प्रेम तथा वनकुसुमसँग भेट भएपछि त्यहाँका सुन्दर दृश्य-चित्रणको भौतिक तथा मानसिक परिवेश आदि उद्दीपन विभाव बनेर आलम्बन विभावका रूपमा रहेका नायक-नायिका (नरेन्द्र-वनकुसुम) मा विविध अनुभावहरू विकास, विस्तार र परिपक्व हुँदै विभिन्न सञ्चारी भावहरू उद्दीप्त हुन गई काव्यमा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस परिपूर्ण अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसले गर्दा काव्यमा शान्तरसमूलक काव्यसौन्दर्य स्थापित हुन पुगेको छ ।

प्रमिथस वीररसप्रधान महाकाव्य हो । रससामग्री, रसाभास, भावभास र आख्यानतत्त्वका दृष्टिले काव्यलाई विवेचन गरेर हेर्दा दोस्रो सर्गबाट अघि बढेको कथानक विविध घटनासन्दर्भ, सहायकरस तथा रसभावहरू जागृत हुँदै अङ्गीरसको परिपुष्ट अवस्थामा पुगेको छ । विशेषतः प्रमिथस र युरानसबीचको पुराकथाको घटनावर्णन नै **प्रमिथस** महाकाव्यको विषयवस्तु हो । मानव उदारका निम्ति प्रमिथसले स्वर्गबाट पृथ्वीमा अग्निबीज ल्याउनु, क्रोनोसले न्याय, मानव स्वतन्त्रता र रक्षाका निम्ति अन्यायका विरूद्ध आफ्नै बाबुसँग युद्ध गर्नु, बाबुलाई सत्ताच्युत गरी शासन चलाउनु अर्थात् देशमा

प्रजातन्त्ररूपी नयाँ शासकको उदय हुनु र युरानसले प्रमिथसलाई कडा यातना दिनुलगायत प्रमिथसका विचारलगायतका सन्दर्भहरू विशेषतः वीररसरूपमा उद्दीपन विभाव बनेर आएका छन् । यी महाकाव्यलाई उत्साह स्थायीभावप्रंधान वीररसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रमुख कारक बनेको पाइन्छ । मूलतः काव्यमा क्रोनोस र युरानसबीचको युद्धको घटनापरिवेश तथा मानवविजयका निम्ति प्रमिथसको साहस र वीरताका भावहरूले उत्साह स्थायीभाव उद्दीप्त गराउँदै अङ्गीरसका रूपमा वीररसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याएका छन् । अतः काव्यमा वीररसमूलक काव्यसौन्दर्य स्थापना भएको छ ।

यसक्रममा नायक प्रमिथस तथा प्रतिनायक जिउस आलम्बन विभाव बनेर आएका छन् भने क्रोनोस प्रमिथसको सहयोगीका रूपमा आएको छ । यसैगरी ग्रिसेली भूमि, त्यहाँका प्राकृतिक सौन्दर्यपूर्ण वातावरण, नेपालको राणाकालीन परिवेश, नेपाली जनताको कारुणिक अवस्था, अँध्यारो र निराशजनक मन, दुई पक्षबीचको युद्धका घटनाजन्य बाह्य परिवेश तथा तिनबाट प्रमिथस र उनका सहयोगी क्रोनोसमा उत्पन्न विविध आन्तरिक परिवेशजन्य वीरतामय भावहरू उद्दीपन विभाव बनेर आई वीररसप्रधान रसरूपमा पुऱ्याउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । काव्यका यिनै विविध सर्गका घटनासन्दर्भ र उत्पन्न विभावादिका कारण शम, निर्वेद, उत्साह, भय, क्रोध, विस्मय, वत्सल, शोकजस्ता सहायक स्थायीभावहरूले मूल उत्साह स्थायीभावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । परिणामतः नायक प्रमिथसको सङ्घर्षमय वीरता र त्यागबाट युद्ध विजयको सफलताले गर्दा भावकका मनमा उत्साह स्थायीभाव साधारणीकरण हुन गई वीररसप्रधान अङ्गीरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसले काव्यसौन्दर्यगत वैशिष्ट्य सिर्जना गरेको छ ।

८.४ शोधका प्राप्ति/उपलब्धि

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा रसविधान शीर्षकमा गरिएको उपर्युक्त शोध/अनुसन्धान कार्यबाट प्राप्त शोध्य उपलब्धिलाई यसप्रकार निर्देश गरिएको छ :

(१) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यहरूमा पूर्वीय रससिद्धान्तको आधारमा रसवादी दृष्टिलेनिरन्तरको लामो अनुसन्धानपछि शोध/विश्लेषणकार्य सम्पन्न गरिएको छ जुन रसवादको कसीबाट देवकोटाका महाकाव्यकृतिहरूमा विशिष्टीकृत अध्ययन भएको पाइयो ।

(२) रसपरक दृष्टिले महाकाव्यको विवेचना गर्ने शोधपरम्परा रहेको अवस्थामारसतत्त्वबाहेकआख्यानतत्त्व-कथानक, पात्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार रध्वनिसँग रसको सम्बन्धकेलाएर गरिएको नवीन अध्ययन भएको छ ।

(३) देवकोटाका झण्डै आधा दर्जन (पाँचवटा) महाकाव्यकृतिमा गरिएको उक्त शोधकार्यआफैंमापरिमाणात्मक, गुणात्मक र ऐतिहासिक तीनवटै दृष्टिले महत्त्वपूर्ण एवम्औचित्यपूर्ण सावितबन्नसक्ने देखिएको छ ।

(४) शोधअध्ययनका निम्ति चयन गरिएका **शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणाप्रताप,वनकुसुम रप्रमिथस**जस्ता निर्धारित ५ महाकाव्यहरूलाई रसविधानका आधारमाशोधनिष्ठ विश्लेषणगरेर हेर्दा सबै महाकाव्यहरूमा पूर्वीय काव्य-मान्यताअनुरूपरससामग्रीको समुचित प्रयोगभएको तथ्य प्रमाणित भएको छ ।

(५) सबै महाकाव्यहरूलाई रसको परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन विविध सर्गमा प्रयुक्तआख्यानकाघटना-सन्दर्भहरूले रसोत्पत्तिमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेको पुष्टिभएको देखिएको छ ।

(६) विश्लेषित कृतिहरूलाई अङ्गीरसको अवस्थामा पुऱ्याउन आख्यान तत्त्वहरू- कथानक, पात्र/चरित्र, परिवेश, भाषा, छन्द, अलङ्कार र ध्वनिले महत्त्वपूर्णभूमिका खेलेको पाइयो ।

(७) महाकाव्य कृतिहरूमा प्रयुक्त काव्यांशहरूका केही श्लोकहरूमा रस र भाव परिपुष्ट अवस्थामा पुग्न नसकेको स्थितिमा विविध रसाभास र भावाभासको स्थिति देखापरी तिनलेसम्बद्ध अङ्गीरसलाई नै सहयोग गरेको तथ्य विश्लेषणद्वारा स्पष्ट हुन पुगेको छ ।

(८)**शाकुन्तल** महाकाव्यलाई शृङ्गाररसप्रधान अङ्गीरसको परिपाकमा पुऱ्याउन अङ्गरसहरू- भक्तिरस र शान्तरसले प्रमुख भूमिका खेलेको कुरा विश्लेषणद्वारा पुष्टिभएको देखियो ।

(९) **सुलोचना**लाई करुणरसको सिद्धिमा पुऱ्याउन शृङ्गार तथा रौद्ररसले केन्द्रीय भूमिका खेलेको निचोडमा पुगियो ।

(१०) **महाणाप्रताप**लाई वीररसको परिपाकमा पुऱ्याउन रौद्र तथा भयानकरसले मुख्य भूमिका खेलेकोदेखियो ।

(११) **वनकुसुम**मा शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको र अङ्गरसका रूपमा शृङ्गाररस र वीररसले प्रमुख भूमिका खेलेको कुरा स्पष्ट भयो ।

(१२) **प्रमिथस**लाई वीररसको उत्कर्षमा पुऱ्याउन रौद्ररस र करुणरसको मुख्य भूमिका रहेको देखियो ।

(१३) निर्दिष्ट महाकाव्यहरूलाई रसवादको कसीमा रही रससामग्री, अङ्गरस र अङ्गीरसकाआधारमा शोध-विश्लेषण गरेर हेर्दा **शाकुन्तल** रति स्थायीभावजन्यसंभोग शृङ्गाररसकोदृष्टिले सुदृढ रहेका पाइयो । **सुलोचना** शोकस्थायीभावप्रधान करुणरसको परिपाकको दृष्टिलेसबल रहेको देखियो ।**महाराणाप्रताप** उत्साहस्थायीभावयुक्तवीररस प्रयोगका दृष्टिले सशक्तबन्नपुगेको पाइयो । **वनकुसुम** शमस्थायीभावमूलक शान्तरसको दृष्टिले सफलरहेकोदेखियो । **प्रमिथस** उत्साहस्थायीभावयुक्तवीररस प्रयोगका दृष्टिले सार्थकएवम् विशिष्टबन्न पुगेको देखियो ।

(१४)प्रस्तुत शोधमा विश्लेषित निर्दिष्ट महाकाव्यहरूलाई पूर्वीय रसवादी आचार्यविश्वनाथलेरसवादअन्तर्गत अङ्गीरसको रुपमा निर्धारण गरेका वीररस, शान्तरस र शृङ्गाररस तीन प्रमुख अङ्गीरसमध्ये **शाकुन्तल**मा शृङ्गाररस, **वनकुसुम**माशान्तरस तथा**महाराणाप्रताप** र **प्रमिथस**मा वीररस मूलरसको रुपमा अङ्गीरसउत्कर्षमा पुगेको देखियो ।**सुलोचना**मा भने अङ्गीरसको रूपमा करुणरस परिपाकमा पुगेको कुरा विश्लेषणद्वारा पुष्टि भयो ।

(१५) रसवाद, अलङ्कारवाद र ध्वनिवाद तीनवटै दृष्टिकोणबाट हेर्दा देवकोटाका विश्लेषितमहाकाव्यहरूमा मूलतः शृङ्गाररस, शान्तरस, वीररस र करुणरसको विशिष्ट प्रयोग भएकोपाइयो । शब्दालङ्कारभन्दा अर्थालङ्कारका माध्यमबाटअर्थगत वैचित्रय सशक्त देखियो ।वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनि गरीतीनवटै ध्वनिको सुन्दर प्रयोग भएको पाइयो जसमध्येरसध्वनिको विशिष्ट, सफल र प्रभावकारी रससौन्दर्यको उपयोग भएको देखियो ।

(१६)देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्य कृतिहरूलाई रसप्रयोगका दृष्टिलेशोध/अध्ययन गर्दासाहित्यिक, शैक्षिक/प्राज्ञिक, व्यावहारिक एवम्जीवनोपयोगी/जीवनदर्शन वा

जीवनका लागिशिक्षा, प्रेरणा र मार्गदर्शनका रूपमासमेत महत्त्वपूर्ण सावित रहेको निष्कर्षशोध/अनुसन्धानबाट खुलेको स्पष्ट देखियो ।

(१७) रसविधानका कोणबाट रसवादको कसीमा सम्पन्न गरिएको शोधसम्बद्ध कृतिहरू रसप्रयोगकादृष्टिले सफल, सशक्त एवम् प्रभावकारी हुनाका साथै रसले विशिष्टसमेत रहेको हुँदा प्रस्तुतशोधप्रबन्ध पनि मानव हितमा उपयोगी बन्ने विश्वास प्राज्ञिकजन, अनुसन्धाता तथासाहित्यप्रेमीलाई दिलाउन सक्ने प्रामाणिक आधारसामग्री रहेको ठहर शोधार्थीको निष्कर्ष रहेकोपाइयो ।

उल्लिखित शोध्य बुँदाहरूलाई समष्टिगत रूपमा सारसङ्क्षेपमा यसप्रकार निष्कर्षीकरण गरिएकोछ:

शाकुन्तल महाकाव्यलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास र आख्यानतत्त्वका आधारमा विवेचना गर्दा यो काव्य रसवादी रहेको छ र शृङ्गाररसप्रधान काव्य हो भन्ने पुष्टि भएको छ । यसमा दुष्यन्त-शकुन्तलाको प्रेमप्रणयमूलक घटना-सन्दर्भबाट रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसैगरी अङ्गरसहरू- भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, करुणरस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस, हास्यरस तथा वत्सलरसले शृङ्गाररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । तिनले विविध स्थायीभावहरू उद्दीप्त गराउँदै रति स्थायीभावलाई नै मलजल गरी शृङ्गाररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

सुलोचना महाकाव्यलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास र आख्यानतत्त्वका आधारमा विवेचना गर्दा यो काव्य रसवादी रहेको छ र करुणरसप्रधान काव्य हो भन्ने पुष्टि भएको छ । यसमा बिलाससिंहसँग सुलोचनाको विवाह भएपछि अनङ्ग-सुलोचनाको आत्मिक प्रेममा बाधा उत्पन्न हुनगई सुलोचनाको परिवारको अमानवीय मानसिक एवम् भौतिक घटना-सन्दर्भबाट शोक स्थायीभावमूलक करुणरस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक स्थितिमा पुगेको छ । यसैगरी अङ्गरसहरू- शृङ्गाररस, भक्तिरस, शान्तरस, वीररस, रौद्ररस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस, हास्यरस तथा वत्सलरसले करुणरसलाई नै मलजल गरेका छन् । तिनले विविध स्थायीभावहरू उद्दीप्त गराउँदै शोक स्थायीभावलाई नै पृष्ठपोषण गर्दै करुणरसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको पुष्टि हुन्छ ।

महाराणाप्रताप महाकाव्यलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास र आख्यानतत्त्वका आधारमा विवेचना गर्दा यो काव्य रसवादी रहेको छ र वीररसप्रधान काव्य हो भन्ने पुष्टि भएको छ । यसमा महाराणाप्रताप-अकबर बादशाहको युद्ध र वीरताका घटना-सन्दर्भबाट उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसैगरी अङ्गरसहरू- भक्तिरस, शान्तरस, रौद्ररस, करुणरस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस तथा वत्सलरसले वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । तिनले विविध स्थायीभावहरू उद्दीप्त गराउँदै उत्साह स्थायीभावलाई नै मलजल गरी वीररसलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको सिद्ध हुन्छ ।

वनकुसुम महाकाव्यलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास र आख्यानतत्त्वका आधारमा विवेचना गर्दा यो काव्य रसवादी रहेको छ र शान्तरसप्रधान काव्य हो भन्ने पुष्टि भएको छ । यसमा नरेन्द्र-वनकुसुमबीचको आत्मिक सौन्दर्यप्रेमका घटना-सन्दर्भबाट रतिजन्य भावहरूको विकास भए तापनि तिनले केबल नरेन्द्रमा निहित शम स्थायीभावलाई नै पृष्ठपोषण गरी शान्तरस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । साथै अङ्गरसहरू- भक्तिरस, शृङ्गाररस, वीररस, रौद्ररस, करुणरस, भयानकरस, बीभत्सरस,

अद्भुतरस तथा वत्सलरसले शान्तरसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । तिनले विविध स्थायीभावहरू उद्दीप्त गराउँदै शम स्थायीभावलाई नै मलजल गरी शान्तरसलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको पुष्टि हुन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास र आख्यानतत्त्वका आधारमा विवेचना गर्दा यो काव्य रसवादी रहेको छ र वीररसप्रधान काव्य हो भन्ने पुष्टि भएको छ । यसमा प्रमिथस-जिउस शासकबीचको युद्धमा प्रमिथसले प्रजातन्त्र र मानवता रक्षाको निम्ति जिउस शासकविरूद्ध गरेका त्याग, सङ्घर्ष, वीरता र महानताका घटना-सन्दर्भबाट उत्साह स्थायीभावमूलक वीररस अङ्गीरसको रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसैगरी अङ्गरसहरू- भक्तिरस, शान्तरस, शृङ्गाररस, रौद्ररस, करुणरस, भयानकरस, बीभत्सरस, अद्भुतरस तथा वत्सलरसले वीररसलाई नै पृष्ठपोषण गरेका छन् । तिनले विविध स्थायीभावहरू उद्दीप्त गराउँदै उत्साह स्थायीभावलाई नै मलजल गरी वीररसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको सिद्ध हुन्छ ।

रस प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा **शाकुन्तल**मा शृङ्गाररस, **सुलोचना**मा करुणरस, **महाराणाप्रताप** र **प्रमिथस**मा वीररस तथा **वनकुसुम**मा शान्तरसको सफल एवम् विशिष्ट प्रयोग भएको छ । यसप्रकार रसको विशिष्टताका कोणबाट मूल्याङ्कन गर्दा शृङ्गाररसप्रधान दृष्टिले **शाकुन्तल** उच्च कोटिको महाकाव्य, वीररसप्रधान दृष्टिले **प्रमिथस** उच्च र **महाराणाप्रताप** मध्यम स्तरको महाकाव्य, शान्तरसप्रधान दृष्टिले **वनकुसुम** उच्च स्तरको महाकाव्य तथा करुणरसप्रधान दृष्टिले **सुलोचना** उच्च स्तरको महाकाव्य भएको निष्कर्ष रहेको छ । अतः रसविधानका दृष्टिले देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्यहरू विविध रससौन्दर्यले युक्त सफल, सार्थक, औचित्यपूर्ण एवम् विशिष्ट प्रकृतिका रहेका छन्।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्य कृतिहरूलाई रसविधानको सैद्धान्तिक कोणबाट शोधअध्ययन गरेर हेर्दा महाकाव्यकृतिमा आचार्य विश्वनाथको अङ्गीरससम्बन्धी मूल मान्यताको समुचित उपयोग भएको छ । अन्तमा यस शोध/अनुसन्धान विश्लेषणका क्रममा प्रयोग गरिएका सम्बद्ध पुस्तक, पत्रपत्रिका, समीक्षात्मक विवरण, लेखरचना, टिप्पणी, समालोचना, शोधपत्र तथा शोधप्रबन्धको सन्दर्भसूची लेखकीय वर्णानुक्रमिक रूपमा राखिएको छ । प्रस्तुत शोधविश्लेषणलाई रसपरिपाकका दृष्टिले हेर्दा देवकोटाका **शाकुन्तल** महाकाव्यमा रति स्थायीभावमूलक शृङ्गाररस परिपाकमा पुगेको छ । **सुलोचना**मा शोक स्थायीभावप्रधान करुणरस, **महाराणाप्रताप** र **प्रमिथस**मा उत्साह स्थायीभावप्रधान वीररस तथा **वनकुसुम**मा शम स्थायीभावप्रधान शान्तरस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

अन्त्यमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विश्लेषित महाकाव्य कृतिहरूलाई रसविधानको कसीबाट हेर्दा **सुलोचना**बाहेक सबै महाकाव्यहरूमा आचार्य विश्वनाथको रसवादी सिद्धान्तको अङ्गीरससम्बन्धी मूल मान्यताको पूर्ण पालना र उपयोग भएको निचोडमा पुगेर शोधलेखन कार्यलाई पूर्णता दिइएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अग्रवाल, मदन मोहन (सन् १९७३), **रस स्वरूप निरूपणम्,** मथुरा : गली मनिहार ।

अधिकारी, अम्बिका (२०२५), "सुलोचना महाकाव्यको परम्परामा नौलो प्रयोग" **कस्तुरी,** वर्ष २, अङ्क २, पृ.२२-२४ ।

अधिकारी, कृष्णराज (२०६०), 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको महाकाव्यको संरचना', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

––––(२०६६), **महाकाव्य सिद्धान्त र देवकोटाका महाकाव्य**, पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्गम ।

अधिकारी, डी.डी. (२०६५), 'देवकोटाको महाकाव्यकारिता प्रमिथसको कसीमा' **कुञ्जिनी**, वर्ष ११, अङ्क ११, पृ.१९५/९६ ।

अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६८), **संस्कृत साहित्यशास्त्रको प्रायोगिक स्वरूप**, काठमाडौँ : युग पब्लिकेसन प्रा. लि.।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०३१), **पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त**, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

अभिनवगुप्त (सन्. १९९७), **अभिनव भारती,** व्याख्याकार : आचार्य विश्वेश्वर, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

अर्ज्याल, इन्द्रनाथ (२०५५), "एक महाकाव्यको एक एक महासूत्र" **मधुपर्क,** वर्ष ३१, अङ्क १, पृ.१२-१३ ।

अवस्थी, महादेव (२०५८), **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना**, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

––––(२०६४), **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श**, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस ।

––––(२०६६), "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितात्मक योगदानको आकलन",**बगर,** वर्ष २८, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ८२, असोज-कार्तिक, पृ.२०४-२१६ ।

––––(२०६९), **महाकवि देवकोटा व्याख्यानमाला**, सम्पा., काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

आनन्दवर्धन, (सन् २००६), **ध्वन्यालोक,** पुनर्मुद्रित तेस्रो संस्करण, (सम्पा.) नगेन्द्र, व्याख्याकारः आचार्य विश्वेश्वर, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

आप्टे, वामन शिवराम (सन्.१९९६), **संस्कृत हिन्दी कोश**, दोस्रो संस्करण, वाराणसी : अमर

ईश्वरानन्द, स्वामी (२०५०), **गीता तात्पर्य,** काठमाडौँ : गीता अध्ययन मण्डल ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३२), **केही रचना केही विवेचना**, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

––––(२०३४), **साहित्यप्रकाश**, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

––––(२०४०), **विचार र व्याख्या**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

––––(२०६१), **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, चौथो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

उपाध्याय, चूडामणि 'रेग्मी' (२०२५) "महाकाव्य महाराणा प्रतापबारे एक विचार" **कस्तूरी**, वर्ष २, अङ्क २, पृ.३०-४१ ।

उपाध्याय, बलराम (२०२१), **पुराण विमर्श,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

कोमलनाथ (अनु. २०२३), **साहित्य दर्पण**, काठमाडौँ : रोयल नेपाल एकडेमी ।

खनाल, यदुनाथ (२०४४), **साहित्यिक चर्चा**, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

गड्तौला, नारायणप्रसाद (२०६८), 'नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

----(२०६९), **शाकुन्तल महाकाव्यको विवेचना**, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।

----(२०७१), **रस र ध्वनि सिद्धान्त,** काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि. ।

गैरोला, वाचस्पति (सन् १९९०), **संस्कृत साहित्यका इतिहास**, दसौँ संस्करण वाराणसी : चौखम्वा विद्याभवन ।

गौतम, कृष्ण (२०५६), **देवकोटाका प्रबन्धकाव्य**, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), 'प्रमिथस महाकाव्यमा विम्बविधान', **भृकुटी**, अङ्क ५, पृ.३७१-३८५ ।

घिमिरे, तुलसीराम (२०६२), 'महाराणाप्रताप महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

चापागाईं, नरेन्द्र (२०२९), 'शाकुन्तलको पृष्ठभूमिमा कालिदास र देवकोटा', **नेपाल**, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १३-२९ ।

चापागाईं, निनु (२०६६),'क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटा' **भृकुटी**, अङ्क ५, पृ.२०२-२३५ ।

----, (२०६६), "महाकवि देवकोटाको मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा" **गरिमा,** वर्ष २७, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ३२३, कार्तिक पृ.५-२१ ।

जगन्नाथ, (सन् २००७), **रसगङ्गाधर**, व्याख्याकार : मदनमोहन झा, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०४२), 'महाकवि देवकोटाका कवितायात्रा र त्यसका मोड उपमोडहरूको विवेचना', विद्यावारिधि शोधग्रन्थ, डीनको कार्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

----(२०४७), **देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन**, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

----(२०४८), **देवकोटाका प्रमुख कविता कृतिको कालक्रमिक विवेचना**, काठमाडौँ : सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद् ।

----(२०६५), **महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य**, चौथो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

ढुङ्गाना, कुलप्रसाद (२०६६), 'रसवादी दृष्टिले कवि माधव घिमिरेका खण्डकाव्यहरूको अध्ययन', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।

तिमल्सिना, वासुदेव (२०५९), 'नेपाली महाकाव्यको विकास प्रक्रिया' **सङ्कल्प**, वर्ष ३०, अङ्क ६९, पृ.३-११ ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०२९) "शाकुन्तल महाकाव्यको किनारै किनारा डुल्दा" **गोरखापत्र** वर्ष ७१, पृ.७-८ ।

––––(२०६६), "नेपाली साहित्यका सगरमाथा प्रतिभा देवकोटाको कवित्व र कविताकान्तिको स्मृति" **तन्नेरी**, वर्ष ३१, अङ्क ३, पृ.३०८-३४४ ।

––––(२०६९), "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको महाकाव्यकारिताको सृजनात्मक अन्तर्जैविकी र उनको आत्मधारणा", **महाकवि देवकोटा व्याख्यानमाला**, सम्पा., महादेव अवस्थी, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

दण्डी (सन् २०१५), **काव्यदर्श**, व्याख्याकार : आचार्य रामचन्द्र मिश्र, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

दाहाल, खेम (२०५९), **समालोचना नै समालोचना,** ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

दाहाल, चोकबहादुर (२०३३) "छन्द र प्रवाहमयताका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्य" **मधुपर्क,** वर्ष ८, अङ्क १२, पृ.३-१८ ।

दीक्षित, आनन्द प्रकाश (सन् २००७), **हिन्दी साहित्य कोश**, भाग-१, सम्पा. धीरेन्द्र वर्मा र अन्य, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

दीक्षित, कमलमणि (२०२५), **वनकुसुम**, सम्पा., लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा,ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

देवकोटा, पद्मप्रसाद (सन् १९७४), 'ह्युमानिटरियन एटिच्युट्स अफ वर्डस्वर्थ एण्ड देवकोटा', स्नातकोत्तर, शोधपत्र, अङ्ग्रेजी शिक्षण समिति, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२००२), **शाकुन्तल**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

––––, (२००३), **सुलोचना**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

––––, (२०२४), **महाराणाप्रताप**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

––––, (२०२५), **वनकुसुम**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

––––, (२०२८/२९),**प्रमिथस**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

धनञ्जय (सन् २०१०), **दशरूपक**, हिन्दी व्याख्या : भोलाशंकर व्यास, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

धिताल, ऋषिराम (२०६३), 'महाकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका यात्रा, प्रवृत्ति र योगदान' **कुञ्जिनी**, वर्ष १६, अङ्क ३, पृ.१११-११४ ।

नगेन्द्र (सन्. १९६४), **रससिद्धान्त**, दिल्ली : नेशनल पव्लिसिंग हाउस ।

नगेन्द्र (सन्. १९८७), **रससिद्धान्त**, तेस्रो संस्करण, दिल्ली : नेशनल पव्लिसिंग हाउस ।

न्यौपाने, केशवप्रसाद (२०७४), 'भरतराज पन्तका महाकाव्यमा रसविधान', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय अनुसन्धान विभाग, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङ ।

पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०२५), ''देवकोटाको प्रकृति-प्रयोग र प्रकृतिकाव्य-वनकुसुम महाकाव्य'' **भानु,** वर्ष ५, अङ्क १, पृ.२८९-३०४ ।

––––(२०४५), **नेपाली साहित्यको परिक्रमा**, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पराजुली, मोतीलाल (२०६५), "महाकवि देवकोटा र ग्रिसेली मिथक" **कुञ्जिनी,** वर्ष १६, अङ्क ३, पृ.१५।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०६६), 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वैचारिक धरातल' **भृकुटी,** पूर्णाङ्क ५, पृ.१६०-१७० ।

पाण्डे, नित्यराज (२०१७), **महाकवि देवकोटा,** ललितपुर : मदन पुरस्कार गुठी ।

पाण्डेय, वासुदेव (२०६४), 'शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

––––(२०६६), "शाकुन्तल महाकाव्यमा विविध शैलीको प्रयोग" **तन्नेरी**, वर्ष ३१, अङ्क ३, पृ.१०३-१०४ ।

पाण्डे, हुमकान्त (२०५८), 'नेपाली महाकाव्य' **पृथ्वी वाङ्मय,** पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्गम ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, सम्पा. (२०४०) **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौड्याल, हीरामणि (२०६१), **समालोचना**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र (२०४४), **साझा समालोचना**, सम्पा., तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

प्रसाईं, नरेन्द्र (२०६९), **देवकोटाको जीवनशैली**, काठमाडौं : नइ प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०३६), **देवकोटा,** ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

–––– (२०५८), **देवकोटा,** तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

–––– (२०५२), **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु.२०३९), **भरतमुनिको नाट्यशास्त्र**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भरतमुनि (सन् २००२), **नाट्यशास्त्रम्,** दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान ।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु.२०६७), **भरतमुनिको नाट्यशास्त्र**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

––––(अनु.२०७७), **भरतमुनिको नाट्यशास्त्र**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६), ''प्रमिथियन यात्रापथमा उभिएका महाकवि'' **भृकुटी**, पूर्णाङ्क ५, पृ.९७-१११ ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६६), "सुलोचना महाकाव्यको सङ्क्षिप्त रेखाङ्कन" **तन्नेरी**, वर्ष ३१, अङ्क ३, पृ.२१२-१२६ ।

भामह (सन् १९६३), **काव्यालङ्कार** देवेन्द्रनाथ शर्मा, (टीका), पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

मम्मट, (सन् २००८), **काव्यप्रकाश,** पुनर्मुद्रित, व्याख्याकार : आचार्य विश्वेश्वर, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

महर्षि वेदव्यास (२०५७), **श्रीमद्‌भागवत महापुराणम्,** गोरखपुर : गीताप्रेस ।

मिश्र, जयमन्त (सन् २००७), **काव्यात्मा-मीमांसा**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

राजशेखर, (सन् १९८२), **हिन्दी काव्य मीमांसा**, चौथो संस्करण, हिन्दी व्याख्याकार : गंगासागर राय, वराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

रिजाल, कल्पना (२०७२), 'शाकुन्तल महाकाव्यमा रसविधान', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

रिसाल, राममणि (२०३१), **नेपाली काव्य र कवि**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

----, (२०५०), **काव्य र कवि**, चौथो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

लामिछाने, बुनू (२०५६), 'सुलोचना महाकाव्यको सङ्क्षिप्त अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

वामन (सन् २०११), **काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति**, दिल्ली : आत्माराम एन्ड सन्स ।

विश्वनाथ (सन् १९७७), **साहित्य दर्पण**, पाँचौं संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

----(सन्.२००७), **साहित्य दर्पण**, छैटौं संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शर्मा, गोपीकृष्ण (२०६६), ''वनकुसुम महाकाव्यमा प्रकृतिप्रयोग'' **मधुपर्क**, वर्ष ४२, अङ्क १-५, पूर्णाङ्क ४८०, पृ.८०-८१ ।

शर्मा, मोहनराज (२०५९), **शैलीविज्ञान**, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६३), **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शारदातनय, (सन् १९८३), **भावप्रकाशनम्**, हिन्दीभाष्यानुवाद मदनमोहन अग्रवाल, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

शाही, निर्मला (२०२५), 'सुलोचना एक दृष्टिकोण', **भानु**, वर्ष ५, अङ्क १२, पृ.३९५-४०१ ।

शुक्ल, बाबुलाल (अनु. सन् २०१०), **नाट्यशास्त्र**, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

साङ्कृत्यायन, कमला (सन् २०४३), **नेपाली साहित्य,** कलकत्ता : भारतीय भाषा परिषद।

सिंह, अमर, (२०६२), **अमरकोश**, पुनर्मुद्रित, हिन्दी व्याख्याकार र सम्पा. हरिगोविन्द शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

सिग्द्याल, सोमनाथ (२००५), **साहित्य प्रदीप**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सिटौला, मोहन (२०६६), "काव्य परम्परामा प्रमिथियस : एक अध्ययन" **तन्नेरी**, वर्ष ३१, अङ्क २ र ३, पृ.५८-७६ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५७), 'पूर्वीय साहित्यका स्थापित सम्प्रदायहरू', **कुञ्जिनी,** वर्ष ८, अङ्क ५, पृ.२४-३० ।